GIANINA PICIORUŞ

ANTIM IVIREANUL avangarda literară a Paradisului

TEOLOGIE PENTRU AZI
Bucureşti
2010

VIAŢA ŞI OPERA

Alta este strălucirea soarelui şi alta strălucirea lunii şi alta strălucirea stelelor.
Căci stea de stea se deosebeşte în strălucire.

I Cor. 15, 41

Lucrarea de față reprezintă
teza de doctorat a autoarei,
elaborată sub îndrumarea
Acad. Prof. Dr.
Dan Horia Mazilu († 2008) şi a
Prof. Dr. Eugen Negrici,
între anii 2002-2009.
Mulțumiri Prof. Dr. Mihai Moraru
pentru sugestii.

Se dedică soţului şi părintelui meu duhovnicesc Dorin, fără iubirea, îndemnul şi susţinerea căruia nu aş fi scris niciodată această carte.

INTRODUCERE

În istoria şi în cultura română, Antim Ivireanul este una dintre acele personalităţi cu apariţie fulminantă, care răsar în mod neaşteptat şi copleşesc prin strălucirea lor, care îşi seduc contemporanii, dar şi posteritatea – cu atât mai mult, dincolo de patimile şi de intrigile vremii, – prin „incredibilul" existenţei lor, prin lecţia de viaţă şi de spiritualitate greu de egalat, pe care o servesc celor ce doresc să înţeleagă şi să înveţe.

În spirit, el este urmaşul unui Neagoe Basarab, al unui Varlaam sau Dosoftei, o fiinţă ascetică şi contemplativă, pe de o parte, energică şi chiar vulcanică, pe de alta, blândă şi austeră, poetică şi dogmatică, în acelaşi timp. Contemplaţia şi practica au fost complementare în fiinţa lui.

Deşi în conştiinţa publică el nu este poate atât de cunoscut ca înaintaşii lui, iar în literatura română nu are faima lui Cantemir, Antim Ivireanul face parte din categoria celor unici, a celor „mari" prin statura spiritual-morală şi intelectuală, neputând să stârnească decât uimire şi admiraţie, chiar şi în rândul celor mai sceptici, pentru eforturile supraumane depuse în slujba Bisericii şi a culturii române.

În decursul unui sfert de veac, între 1691 şi 1716, Antim Ivireanul a făcut istorie şi şi-a pus definitiv amprenta asupra epocii sale, în ciuda faptului că a apărut brusc în Ţara Românească, un simplu ieromonah tipograf, un străin originar tocmai din Iviria (Georgia), tratat mai mereu cu suspiciune şi urmărit de resentimentele celor ce se simţeau lezaţi de prezenţa lui, dar care a urcat numai prin meritele proprii şi prin virtuţi rar întâlnite, până la cea mai înaltă treaptă în ierarhia bisericească, ajungând mitropolit al Ungrovlahiei.

În tot acest timp a fost tipograf, calcograf, miniaturist, caligraf, pictor, sculptor, brodeur, arhitect, restaurator, scriitor interesat atât de literatura teologică, cât şi de cea profană şi de istoria neamului românesc, cărturar de mare clasă, orator şi teolog fin, cu o inimă de poet, cu o sensibilitate remarcabilă la frumos, dar şi la durerea şi suferinţa pe care o vedea în jurul său, incapabil de a rămâne indiferent şi de a nu riposta la nedreptate, oricare ar fi fost sursa ei, fapt care a stârnit inamiciţia multora, pe parcurs, şi din care i s-a tras şi moartea martirică.

Pentru literatura română, Antim rămâne un miracol – parafrazând aprecierea lui G. Călinescu – şi autorul celor mai frumoase pagini scrise vreodată în româneşte, în toată perioada ei veche, după cum estima Mihail Sadoveanu, afirmaţie la care subscriu toţi exegeţii moderni ai operei sale, unul dintre cei mai mari artişti ai ţării noastre, după cum observa Iorga, o performanţă unică şi greu de egalat, realizată de cineva care, la un moment dat, a trebuit să înveţe limba română şi care a avut o viaţă atât de zbuciumată şi de greu încercată, încât harurile sale cu totul deosebite şi puterea sa de muncă imensă sunt obiectul uimirii noastre permanente.

Un aspect paradoxal – pentru noi – al vieţii sale este acela că, fiind o personalitate cu o activitate literară şi culturală prolifică, s-a smerit atât, încât a rămas în oarecare umbră şi, fiind un maestru al tiparului, care a dat la lumină un număr impresionant de cărţi, într-o perioadă de timp foarte scurtă, lucrând adeseori în condiţii vitrege, nici măcar nu a încredinţat tipăririi capodopera sa, *Didahiile*, deşi era o epocă înfloritoare a oratoriei religioase, în care se predica şi se tipărea mult.

Pentru domnitorul Constantin Brâncoveanu, Antim Ivireanul a fost o *mană cerească* şi un adevărat om providenţial şi fără aportul său epoca brâncovenească nu ar fi avut atâta splendoare.

Începând cu finele secolului al XIX-lea – *Didahiile* lui Antim Ivireanul fiind tipărite abia în 1886 –, dar mai ales în secolul trecut, s-au făcut eforturi remarcabile, pentru ca această figură exemplară a istoriei şi a culturii noastre să iasă la lumină.

Mai întâi primii editori ai operei sale, apoi primii monografi şi exegeţi, la care s-a adăugat efortul Bisericii, prin reprezentanţii săi, în a-l comemora şi a face demersurile necesare pentru ridicarea nedreptei anateme aruncate asupra sa, din impulsiuni politice injuste, de Patriarhia Constantinopolului, precum şi pentru canonizarea sa, şi, în sfârşit, mai aproape de noi, Gabriel Ştrempel, în domeniul monografiei (dar şi prin editări succesive şi competente ale predicilor sale), Eugen Negrici şi Dan Horia Mazilu, în cel literar, au făcut să strălucească chipul lui Antim în cultura şi în literatura română, din ce în ce mai puternic, pentru a putea ajunge la intensitatea sa veritabilă.

Meritul major al celor din urmă este acela de a fi înfruntat, în domeniul criticii literare, absenţa totală a unor studii premergătoare ample asupra activităţii şi mai ales a operei marelui ierarh şi de a-l fi înfăţişat, de la bun început, pe Antim, ca un mare scriitor şi orator al literaturii noastre, pe nedrept dat uitării, ce are nevoie de o profundă şi totală redescoperire.

Acum, că această tăcere a fost străpunsă de cuvântul restaurator, cu atât mai mult avem datoria să ducem mai departe aceste eforturi de evidenţiere a personalităţii cuceritoare a marelui cărturar şi mitropolit şi a operei prin care ne-a dăruit dulceaţa logosului românesc autentic.

Lucrarea de faţă se vrea a fi, în consecinţă, o verigă dintr-un lanţ pe care îl dorim cu toţii cât mai lung. Considerăm, aşadar, că orice mare scriitor are nevoie de foarte multă aplecare acrivică asupra operei sale, că studiile, oricât de numeroase ar fi, nu pot epuiza niciodată subiectul cercetării lor şi că, oricât de diferite ar fi concluziile la care s-ar ajunge, ele nu pot fi, în definitiv, decât complementare, iar nu competitive sau disjunctive.

Iar Antim Ivireanul este un mare scriitor. „Da, despre Antim – ca despre oricare mare scriitor – pot fi scrise foarte multe cărţi. Şi chiar trebuie să fie scrise multe cărţi. Opera sa are strălucirea nobilă şi inconfundabilă a valorii, iar valoarea îngăduie felurite interpretări. Ea se află deasupra soluţiilor « definitive ». Le respinge”[1].

---

[1] Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1999, p. 5.

Credem că Antim merită o îndoită atenţie, ca personalitate extraordinară a literaturii şi a culturii noastre vechi, pe nedrept ignorată mult timp, şi ca un mare scriitor, pentru care trebuie să se scrie multe cuvinte, pentru a ajunge la înţelegerea, măcar în parte, a operei sale.

Ataşamentul meu faţă de această mare personalitate are motivaţii multiple, obiective şi subiective. Dragostea pentru *Didahii* s-a născut în anul I de facultate, când lectura lor a fost o surpriză plină de bucurie pentru mine.

Consider un mare dar de la Dumnezeu şi o mare cinste pe care mi-o face Sfântul Antim însuşi, faptul acesta de a studia cuvintele sale cele *întunecate şi nepricepute* [2], adică foarte adânci şi subtile, nu de puţine ori greu de înţeles.

În studiul de faţă nu ne-am oprit însă numai la *Didahii*, deşi cea mai întinsă parte din el le este dedicată, şi nici măcar numai la opera lui Antim, atât cât ni s-a păstrat, ci am considerat, la îndemnul domnului profesor Dan Horia Mazilu, îndrumătorul acestei teze, căruia îi purtăm o amintire vie, că este mai bine să aşezăm opera în contextul vieţii şi al activităţii harismaticului mitropolit, urmărind evidenţierea personalităţii sale complexe, care a excelat în primul rând prin virtuţile sale ca teolog şi artist prolific.

Şi, într-adevăr, Antim Ivireanul este un *homo universalis*, care, deşi teolog de profesie şi înalt ierarh al Bisericii Ortodoxe, a găsit timp să se informeze în varii domenii ale ştiinţei profane. De la medicină până la astronomie, de la istorie şi filosofie veche până la ultimele descoperiri ştiinţifice sau speculaţii filosofice, Antim a fost un om care a căutat să cunoască progresele ştiinţifice ale vremii sale.

În acelaşi timp Antim a fost şi un mare artist, care a desenat mult, care a făcut miniaturi şi viniete superbe pentru cărţile tipărite de el.

Acesta a sculptat în lemn şi în piatră cu mâinile sale până în pragul morţii, a schiţat planurile unei mănăstiri care astăzi îi poartă numele şi, mai ales, lucrul cel mai important pentru literatura noastră, având şi darul poliglosiei, ne-a învăţat limba atât de bine, încât a fost un neîntrecut orator al vremii sale şi ne-a lăsat adevărate bijuterii omiletice şi literare, predicile sale, a căror sensibilitate şi poezie este atât de mare şi de evidentă, încât, în proporţie covârşitoare – ca și în cazul operelor lui Dimitrie Cantemir –, predicile lui pot fi rescrise sub o formă versificată, într-atât de neobişnuit este lirismul lor interior.

Cât despre frumuseţea expresiei sale, ea pare sculptată în piatra inefabilă a limbii – cu atât mai greu de modelat, cu cât cuvântul este un *material* spiritual –, încât nu putem să nu ne mirăm cum şi piatra, şi lemnul, pensula şi peniţa s-au supus în mâinile lui, iar logosul s-a lăsat turnat în tiparele clare ale limbii române, cu aceeaşi supleţe, ca şi litera pe care a sculptat-o pentru tiparniţele sale.

În consecinţă, am legat opera de viaţa şi de activitatea lui Antim, pentru a avea o perspectivă mai amplă asupra iniţiativelor sale culturale şi literare, asupra scrierilor sale. Din acest motiv, în continuare, am conceput trei mari secvenţe ale lucrării de faţă, care să se

[2] *Opere*, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Ed. Minerva, Bucureşti, 1972, p. 205. De aici înainte, referindu-ne la această ediţie, vom folosi abrevierea: *Opere*.

ocupe tocmai de viaţa, de activitatea şi de opera lui, culminând cu *Didahiile*, ca o încoronare a întregului său efort teologic şi cultural.

Dintru început, precizăm că nu ne-am propus să ajungem undeva anume cu acest studiu, într-un punct mai înainte gândit ca şi concluzie a acestui demers, ci ne-am lăsat în voia descoperirilor şi a înţelegerilor care au survenit pe parcurs, pe măsură ce lucrarea s-a scris.

De asemenea, nu ne-am propus deloc să punem pe tapet soluţii surprinzătoare, dacă nu a fost cazul, numai de dragul „originalității”, ci ne-am limitat să expunem puncte de vedere anterioare, acolo unde acestea ni s-au părut juste şi nedrept de înlocuit. În ceea ce priveşte aspectele neclare din biografia sa, ne-am expus părerea fără să avem pretenţia corectitudinii desăvârşite.

Dacă în viitor se vor descoperi noi documente, care să confirme sau să infirme intuiţiile noastre, oricare ar fi ele, nu putem decât să ne bucurăm că adevărul iese la iveală.

În secţiunea care va trata activitatea lui Antim Ivireanul, de la apariţia sa în Ţara Românească până la moartea sa martirică, am urmărit prezentarea, în principal, a aspectelor celor mai importante pentru cultura şi literatura noastră, şi în special a celor legate de meseria de tipograf, precum şi de traducător, în primul rând al cărţilor de slujbă, fapt ce a avut ca urmare definitivarea procesului de naţionalizare a cultului, prin introducerea limbii române în Biserică în locul limbilor slavonă şi greacă.

N-am trecut cu vederea însă nici alte preocupări ale lui Antim, ca cele de restaurator, pictor, sculptor, arhitect, apărător al credinţei ortodoxe şi al drepturilor Bisericii strămoşeşti, protector al românilor din Transilvania ameninţaţi de uniatism, etc.

În ceea ce priveşte studiul textelor propriu-zise, ne-am oprit atât asupra celor tipărite, cât şi asupra celor rămase în manuscris – cele mai importante pentru literatura română fiind, de fapt, texte manuscrise –, punctând acele locuri ce dovedesc o certă valoare literară. Cum este evident că predicile sale au un ascendent valoric mare, din punct de vedere literar, asupra celorlalte scrieri, vom zăbovi cel mai mult asupra lor.

Bucurându-ne de existenţa, în prezent, a unor studii foarte competente şi preţioase, în ceea ce priveşte locul şi rolul lui Antim în istoria oratoriei româneşti şi universale, precum şi asupra tehnicilor oratorice şi a figurilor retorice şi stilistice întrebuinţate de autor în compunerea *Didahiilor*, exegeze aparţinând lui Eugen Negrici şi Dan Horia Mazilu, vom încerca să ne limităm la un comentariu pe text, încadrat într-un eseu personal, care să apeleze la un aparat critic modern, dar nu şi la o mentalitate modernă sau postmodernă care să perceapă opera lui Antim la modul procustian, ci intenţionăm să ne păstrăm cât mai aproape de contextul cugetării lui, ca expresie a obiectivităţii.

Studiul de faţă este o cercetare obiectivă alături un act de mulţumire pioasă faţă de unul dintre Sfinţii literaturii române – alături de Neagoe Basarab, Varlaam şi Dosoftei –, cu conştiinţa că Antim Ivireanul ne acordă privilegiul de a ieşi din „întunerecul necunoştinţei” – cum obişnuia să spună –, citindu-l şi aplecându-ne asupra cuvintelor sale, cu lacrima

închinăciunii în inimă, cu recunoștință pentru gratuitatea efortului său de-o viață care a slujit cultura română.

* I *

VIAȚA

Motto:

„Ţinta către care merge sufletul omenesc este desăvârşirea armonioasă, deplinătatea în frumuseţe. Nimeni nu este vinovat că prinde numai o parte din frumuseţe, dar fericit între fericiţi este omul pentru care sunt toate gândurile, toate frumuseţile şi care ştie să le unească aşa cum le-a unit Antim într-o singură fiinţă, pecetluind apoi o astfel de viaţă trăită cu atâta demnitate, cu supremul sacrificiu al vieţii sale”[3].

Viaţa lui Antim Ivireanul este în mare parte, încă, o taină pentru noi. Multe aspecte ale biografiei sale, chiar cele mai importante, ne sunt necunoscute. Tot ceea ce se ştie sunt informaţii fragmentare, puse cap la cap de cercetători, pe baza cărora s-a încercat a se face lumină în această privinţă. Din cauza lacunelor şi a ambiguităţii acestor informaţii, nu se pot afirma însă decât foarte puţine lucruri, cu certitudine, despre momentele principale ale vieţii sale.

Orice încercare de a propune o biografie a lui Antim Ivireanul, în lipsa unor dovezi documentare concludente, trebuie să aibă în vedere mai multe opţiuni şi păreri exprimate de diverşi cercetători ai vieţii şi operei sale, fie din domeniul literar, fie din cel teologic, care sunt, adesea, foarte diferite una de alta.

De multe ori însă s-a petrecut şi contrariul, adică opiniile s-au propagat de la un autor la altul, fără reiniţierea, de fiecare dată, a unui studiu acrivic asupra datelor şi a documentelor – puţine de altfel – pe care le avem la dispoziţie. Dacă acest lucru s-ar fi întâmplat, poate am fi fost, la această dată, puţin mai aproape de momentul ieşirii din *bezna* neştiinţei, decât suntem acum.

Nu se cunoaşte prea bine originea lui Antim, data sau locul naşterii, locul unde s-a instruit din punct de vedere teologic şi cultural, unde a învăţat atâtea meşteşuguri care l-au făcut renumit, unde a deprins arta tipografiei, când a intrat în cinul monahal, când şi în ce

[3] N. Iorga, *Despre Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LV (1937), nr. 11-12, p. 623.

condiţii a venit în Ţara Românească, în sfârşit, unde şi cum a murit. Toate aceste goluri biografice nu îi micşorează însă cu nimic prestigiul său literar şi teologic.

Tot ce ştim sigur despre Antim Ivireanul, este că a fost o personalitate remarcabilă, care şi-a făcut cunoscută prezenţa la noi în ţară în 1691, (când apare prima carte tipărită de el), şi care a întreprins o activitate religioasă şi culturală prodigioasă, având şi un rol important şi în viaţa politică şi socială a ţării, până în 1716, când o moarte martirică i-a încununat o viaţă trăită în slujba altora.

Liniile esenţiale ale vieţii lui cuprind activitatea sa ca păstor (a ajuns, urcând treptele ierarhiei ecleziastice, din ieromonah, mitropolit, în mai puţin de două decenii), ca teolog şi orator profund şi rafinat, ctitor al limbii române culte şi al limbii moderne bisericeşti, precum şi al oratoriei religioase moderne, şi ca tipograf şi autor al naţionalizării cultului. În acest capitol ne vom ocupa însă numai de prezentarea elementelor esenţiale ale biografiei sale, cu discutarea în amănunt a acelor momente asupra cărora există dubii, din cauza insuficienţei majore a materialului documentar.

În istoria literaturii române, Antim Ivireanul a rămas ca un punct de reper al literaturii noastre vechi, printr-o splendidă operă oratorică. Oricine îi cercetează viaţa şi activitatea, va vedea că niciunul dintre superlativele pe care le-am întrebuinţat nu sunt nemeritate.

Vom relua, în continuare, pe rând, fiecare dintre punctele menţionate mai sus, şi care constituie o problemă încă deschisă – poate pentru mult timp de acum înainte, pentru că în lipsa unui aport de informaţii, nu putem decât să ne exprim o opinie personală – în cartea vieţii lui Antim Ivireanul.

În cele ce urmează vom stabili numai liniile esenţiale ale biografiei sale şi nu vom oferi, încă, răspunsuri definitive, întrucât un tablou complet al vieţii şi al personalităţii mitropolitului Antim Ivireanul nu se va contura decât la sfârşitul acestei lucrări. Întrebările vor rămâne deschise pe parcursului acestui întreg demers şi fiecare capitol va avea rolul de a clarifica din ce în ce mai mult trăsăturile acestui portret ale cărui detalii stau încă în penumbră.

I. 1. ORIGINEA LUI ANTIM IVIREANUL

Ipoteza cea mai vehiculată şi mai credibilă astăzi în mediile literare şi teologice este cea cu privire la originea georgiană a lui Antim. Cu câţiva ani în urmă, preşedintele – pe atunci – al Georgiei, Eduard Shevarnadze, a vizitat, în cunoştinţă de cauză, Mănăstirea Antim din Bucureşti; iar la canonizarea lui Antim Ivireanul a participat Patriarhul Georgiei precum şi alţi invitaţi din această ţară – care este considerată ţara sa natală –, Patriarhul

României afirmând cu această ocazie: „Iată ce mare dar ne-a venit din Gruzia, un fiu al acestui neam nobil, către care să îndreptăm în clipele acestea un gând curat de recunoştinţă”[4].

Cea mai credibilă informaţie cu privire la originea georgiană a mitropolitului nostru ne-a lăsat-o Anton Maria del Chiaro, contemporan cu Antim, „florentinul care a lucrat mulţi ani în cancelaria voievodală a Ţării Româneşti, ajungând să-l cunoască bine pe mitropolit”[5], în lucrarea sa *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, tipărită la Veneţia în 1717, în care autorul vorbeşte despre „Antim, Mitropolitul Valahiei, de naţionalitate georgiană care, sclav în tinereţe, ajunse graţie talentului ce-i dăruise Dumnezeu până la cea mai înaltă treaptă eclesiastică”[6].

Del Chiaro era unul dintre mulţii cărturari străini aduşi de voievodul Constantin Brâncoveanu la curtea sa şi care scrie totdeauna în termeni elogioşi despre Antim şi despre înzestrările sale nenumărate, precum şi despre activitatea lui prestigioasă, ceea ce dovedeşte că numai invidia unora a găsit motive de denigrare a persoanei sale.

Antim Ivireanul însuşi nu şi-a ascuns identitatea, ci a semnat de multe ori, pe cărţile tipărite de el, cu numele de „Antim Ivireanul”[7], „Antim, georgian de neam”[8], sau „Antim ieromonahul, tipograful din Iviria”[9]. Iar într-o carte tipărită şi în arabă, a semnat „« Gurdji », ceea ce înseamnă *georgian*”[10] în limba arabă.

Tot în sprijinul originii sale străine, putem aduce unele pasaje din scrisoarea-apărare către Constantin Brâncoveanu, din 13 ianuarie 1712, unde se spune: „Eu aici, în ţară, n-am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă”[11]; şi: „Între altele se cuvintează şi aceasta, cum că sunt strein şi nu s-au cuvenit să fiu eu mitropolit. În Hristos suntem toţ una. Şi apoi n-am fost numai eu episcop şi mitropolit strein în Ţara Românească, ci au fost şi alţii, mulţi, precum se văd în condice şi precum să politiceşte în toată Beserica, precum şi domni au stătut şi de ţară şi streini, ca şi în toată lumea”[12].

---

[4] *** *Proclamarea solemnă a canonizării Sfântului Ierarh - Martir Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, CX (1992), nr. 7-10, p. 176.

[5] Dan Horia Mazilu, *Introducere…*, op cit., p. 8.

[6] Anton Maria del Chiaro Fiorentino, *Revoluţiile Valahiei*, în româneşte de S. Cris-Cristian, cu o introducere de Nicolae Iorga, Ed. Viaţa Românească, Iaşi, 1929, p. 15. Cartea tipărită la Veneţia în 1717, cu titlul *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, a fost mai întâi reeditată de Nicolae Iorga, Bucureşti, 1914, şi apoi tradusă în româneşte după textul reeditat de N. Iorga.

Ea poate fi aflată şi la adresa web: http://www.cimec.ro/Carte/delchiaro/default.html.

[7] În *Evanghelia* tipărită la Snagov în 1697, în *Mărturisirea ortodoxă* tipărită la Snagov în 1699, în *Floarea darurilor*, Snagov, 1700, în *Noul Testament*, Bucureşti, 1703, în *Învăţătura dogmatică*, Bucureşti, 1703, în *Tomul bucuriei*, Râmnic, 1705, în *Anthologhion*, Râmnic, 1705, în *Molitvenic*, Râmnic, 1706, în *Psaltirea* şi *Liturghia* de la Târgovişte, 1710 şi, respectiv, 1713.

[8] În *Liturghierul greco-arab*, Snagov, 1701, şi în *Ceaslov*, Bucureşti, 1702.

[9] În *Psaltirea grecească*, Snagov, 1700, şi în *Eortologhion*, Snagov, 1701.

[10] Cf. Fanny Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul, cărturar umanist*, Ed. Junimea, Iaşi, 1982, p. 21.

[11] *Opere*, p. 227.

[12] Idem, p. 231.

Un alt personaj contemporan cu Antim, Mitrofan Gregoras, într-o epigramă închinată mitropolitului nostru, cu ocazia tipăririi de către acesta, în 1710, a unei cărţi greceşti, *Slujba Sfintei Ecaterina şi Proschinitarul sfântului Munte Sinai*, scria: „Îndemn pe toţi să ia cunoştinţă, cu grijă de aceste vorbe. A venit bărbat pe pământul Valahiei, a venit lumină, Antim dumnezeiesc, ierarh al Ungrovlahiei, din neamul cucernic al ivirilor înţelepţi. Lui i-a dat Dumnezeu averea îmbelşugată a înţelepciunii, să facă fapte cereşti şi prin tipografie să fie de folos peste tot pământul mulţimii celor cucernici…”[13]; arătând prin aceste cuvinte, că era de neam georgian.

Timotei Cipariu[14] şi episcopul Melchisedec[15] au susţinut originea georgiană a lui Antim Ivireanul, teorie pentru care pledează şi dragostea cu care a trimis o tiparniţă la Tiflis şi pe ucenicul său cel mai vrednic, Mihai Ştefanovici (sau Iştvanovici sau Mihail Ştefan), dar şi „motivele georgiene care au împodobit unele din cărţile sale”[16].

De aceeaşi părere au fost şi P. Haneş, I. Bianu, N. Dobrescu, precum şi cercetători străini ca Mario Ruffini („Fiul lui Ioan şi al Mariei este născut în Georgia; denumirea clasică este Iviria, de aici şi numele de Ivireanul”[17]) şi Emile Picot („Antim Ivireanul nu uita să amintească în nicio lucrare originea sa georgiană… Deşi georgian de neam, Antim s-a legat cu tot sufletul de a doua sa patrie, cu care s-a identificat complet…”[18]).

De asemenea, mulţi exegeţi georgieni s-au străduit să demonstreze originea ivireană a lui Antim şi se mândresc că neamul lor a dăruit culturii universale o asemenea personalitate de marcă; între aceştia, Fanny Djindjihaşvili, dar şi alţii.

Mai mult, Gabriel Ştrempel, autorul unei importante monografii despre Antim, presupune, ca provincie natală a mitropolitului, Karthli, cu capitala la Tiflis (Tbilisi de azi), „de vreme ce Vahtangii domneau în această provincie şi de vreme ce la Tiflis a fost instalată tiparniţa trimisă de Antim lui Vahtang al VI-lea”[19].

---

[13] Cf. Gabriel Ştrempel, *Antim Ivireanul*, Ed. Academiei Române, Bucureşti, 1997, p. 287.

[14] *Acte şi fragmente*, Blaj, 1855, p. 226, apud. Şt. Dinulescu, *Viaţa şi activitatea Mitropolitului Ungrovlahiei Antim Ivireanul*, în rev. *Candela*, nr.7/1886, p. 402, apud. Mihail Gabriel Popescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul, cârmuitor şi predicator bisericesc*, teză de doctorat, în rev. *Studii Teologice*, seria a II-a, anul XXI, nr. 1-2, ianuarie-februarie, 1969, p. 11.

[15] *Notiţe biografice despre Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul*, în: *Didahiile ţinute în Mitropolia din Bucureşti de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 1709-1716.* Publicate după manuscrisul original cu cheltuiala Ministerului Cultelor şi al Instrucţiunei Publice şi corectate de Constantin Erbiceanu, profesor, cu o prefaţă asupra manuscriptelor mitropolitului Antim Ivireanul. Cu notiţe biografice despre mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul de P. S. S. episcopul Melhisedec, Bucureşti,1888, p. XVIII.

[16] Mihail Gabriel Popescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul,* op. cit., p. 11.

[17] Mario Ruffini, *Il metropolita valacco Antim Ivireanul (1716)*, în rev. *Oikumenikon* (Roma), 1966, vol. III, p. 357-398, apud. Fanny Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…* , op. cit., p. 20.

[18] Emile Picot, *Notice biographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, métropolitain de Valachie*, în „Nouveaux Mélanges Orientaux. Mémoires, textes et traductions publiés par les professeurs de l'Ecole spéciale des langues orientales vivantes, à l'occasion du VIIe Congrès international des orientalistes réunis à Vienne (septembre 1886), Paris, 1886, p. 513-560, apud. Fanny Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul,…* op. cit., p. 20.

[19] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 35.

Iar Teodor Cerbuleţ înaintează chiar ipoteza unui presupus an al naşterii 1650[20], dată acceptată şi de Fanny Djindjihaşvili, în monografia sa: „Antim s-a născut în preajma anului 1650, iar la vârsta de 16 ani a fost vândut la târgul de sclavi din Constantinopol”[21].

Această dată, 1650, chiar dacă ar putea să nu fie foarte exactă, este totuşi realistă, dacă luăm în consideraţie faptul că, în scrisoarea sa, menţionată mai sus, către domnitor, la 1712, se plângea de bătrâneţe.

Anton Maria del Chiaro ne furnizează încă două informaţii foarte preţioase despre mitropolitul nostru: anume, că fusese botezat Andrei, ca mirean – informaţie legată de caterisirea mitropolitului, moment în care i s-a luat numele de Antim: „I se ridică şi dreptul de a purta numele de Antim, dându-i-se numele său laic, Andrei.”[22] –, şi că a căzut rob în copilărie[23], fără să se menţioneze unde, când exact şi la cine, la turci sau la perşi – se presupune că mai degrabă la turci a căzut rob, care l-ar fi dus la Constantinopol.

Asupra acestui subiect, Djindjihaşvili are amănunte, ajungând la concluzia că Antim „a fost răpit din regiunile de pe litoralul Mării Negre al Georgiei apusene; e posibil să fi fost răpit şi din alte părţi ale Georgiei apusene sau răsăritene, ştiut fiind faptul că, în secolul al XVII-lea, triburile daghestane (locuitorii munţilor Caucazului de nord) răpeau oamenii şi îi vindeau în sclavie în Crimeea, de unde îi duceau la Constantinopol şi în alte părţi ale imperiului otoman”[24]; „iar la vârsta de 16 ani (Antim) a fost vândut la târgul de sclavi din Constantinopol”[25].

Scrie şi Gabriel Ştrempel că, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, locuitorii Georgiei, „bărbaţi, femei şi copii, erau luaţi şi vânduţi ca sclavi în târgurile din Constantinopol şi Alexandria Egiptului. Erau la mare preţ, căci georgienii erau voinici, iar femeile de o excepţională frumuseţe. Turcii numeau Georgia, Gurgistan, ceea ce s-ar traduce prin *Ţara sclavilor*”[26].

Despre faptul că a căzut rob la turci mărturiseşte şi Mihail Ştefan (Ştefanovici sau Iştvanovici), ucenicul tipograf al lui Antim, în prefaţa *Molitvenicului* din 1706[27]. Această prefaţă este însă foarte interesantă şi ne vom referi la ea în mai multe ocazii, privind-o mai îndeaproape.

Nicolae Iorga opina că „Antim era georgian din regiunea vechei Tane, Azovul –, pe care, la pribegia părinţilor lui, îl stăpâneau încă turcii”[28], fiind originar „din depărtata ţară a

---

[20] Teodor Cerbuleţ, *Antim Ivireanul* (1650 – 1716), Bucureşti, 1939.

[21] Fanny Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p.22.

[22] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 54.

[23] Idem, p. 15.

[24] Fanny Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 21.

[25] Idem, p. 22.

[26] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 30.

[27] Cf. Mihail Gabriel Popescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul,* op. cit., p. 12.

[28] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII - lea*, vol. I, Ed. Minerva, Bucureşti, 1901, p. 419, nota 1. Ştrempel, în studiul introductiv la *Opere*, scrie: „Unii istorici, cum a fost N. Iorga, îl consideră născut dincolo de marea de Azov” (ed. cit., p. V), punând în contradicţie această afirmaţie cu alte surse, care îl

Iberiei”[29] (Iviriei). Sau, cum spune într-un articol, „Antim era ivirean din Ivir, Iberia Caucazului”[30].

Mai ştim şi că părinţii lui se chemau Ioan şi Maria, şi aceasta chiar de la Antim însuşi, deoarece aceste două nume se află aşezate primele în sărindarul pe care el îl întocmeşte în *Învăţături pentru aşezământul cinstitei mănăstiri a Tuturor Sfinţilor* [31], unde menţionează cinci nume: „Ioan, Mariia, Macarie ieromonah, Theodosie arhiereu şi Anthim păcătosul arhiereu”[32].

Considerând foarte preţioasă mărturia autografă a lui Antim Ivireanul, precum şi faptul că Anton Maria del Chiaro, secretar al cancelariei domneşti în timpul lui Constantin Brâncoveanu l-a cunoscut bine pe Antim şi a aflat, poate chiar de la el, unele din informaţiile preţioase asupra biografiei lui, rămân totuşi, multe semne de întrebare şi multe locuri goale pentru ipoteze.

Astfel, I.D. Petrescu îl credea român pe mitropolitul Antim, fiul unor moldoveni fugiţi întâi la cazaci şi ajunşi apoi în Iviria[33].

Episcopul Ghenadie Enăceanu[34] şi mitropolitul Athanasie Mironescu[35] consideră că şi-a petrecut copilăria în Moldova, unde a venit încă din copilărie.

Alexandru Odobescu stabileşte locul naşterii undeva, în Peninsula Balcanică[36], iar numele de *Ivireanul* îl crede venind de la Mănăstirea Ivirului, de la Sf. Munte Athos, unde s-ar fi închinoviat[37] (de obicei, monahii nu sunt numiţi după locul de origine, ci după numele mănăstirii unde au primit mantia monahală sau în care şi-au trăit cea mai mare parte a vieţii; dar în cazul nostru, acest argument este discutabil).

Iar la Mănăstirea Antim se află şi o parte din Moaştele Sfinţilor 40 de Mucenici din Sevastia Armeniei, aduse – după cum se păstrează în tradiţia mănăstirii – de Antim Ivireanul de la Sf. Munte Athos, şi anume de la Mănăstirea Ivirului – de unde Odobescu îl considera

---

arată pe Antim a fi georgian. Dar N. Iorga nu spune că nu era georgian, ci dimpotrivă; şi nu într-un singur loc, după cum am arătat mai sus.

[29] Idem, p. 419, precum şi în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Ed. Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1969, p. 336-337.

[30] N. Iorga, *Despre Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LV (1937), nr. 11-12, p. 613.

[31] *Opere*, p. 323.

[32] Idem, p. 333.

[33] I. D. Petrescu, *Mitropoliile Tierrei*, Bucureşti, 1870, p. 112.

[34] Cf. *Condica sfântă*, publicată de Ghenadie Enăceanu, vol. I, Bucureşti, 1886, p.100, apud. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. V.

[35] Atanasie Mironescu, *Sfânta Episcopie a eparhiei Râmnicului - Noul Severin în trecut şi acum*, Bucureşti, 1906, p. 86, apud. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. V.

[36] Alexandru Odobescu, *Câteva ore la Snagov*, în rev. *Revista română*, II, 1862, p.402, apud. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. V. Personal, noi nu am găsit această însemnare la Alexandru Odobescu.

[37] Alexandru Odobescu, *Opere, II*, Scrieri din anii 1861-1870. Antume. Postume. Anexe. Variante. Note. Text critic şi variante de Marta Anineanu. Note de Virgil Cândea, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1967, p. 233.

venit în Ţara Românească, în timpul lui Şerban Cantacuzino, între 1678 şi 1688 – caz în care ar fi putut participa la tipărirea Bibliei de la Bucureşti –, lucru despre care vom mai vorbi.

Arhidiac. Petru I. David[38] considera că cel puţin unul dintre părinţi era valah, pentru că numele părinţilor, din pomelnic, Ioan şi Maria, sunt scrise în româneşte, şi că provenienţa numelui este de la Mănăstirea Iviron, de la Sf. Munte Athos.

Această opinie este în acord cu poziţia oficială a Bisericii Ortodoxe Române, afirmată în actul de canonizare al Sfântului Antim Ivireanul, anume că „I se spune Ivireanul (nume dat de el), fie pentru că va fi fost frate de mănăstire în Sfântul Munte Athos, la Ivir (Sf. Ilie?), fie pentru că provenea dintr-o familie mixtă (tată sau mamă valahă); altfel nu se poate înţelege cum a cunoscut fiinţial pe români, istoria şi limba lor; numai aşa se poate dezlega problema originii, cum spunea C.C. Giurescu şi G. Potra"[39].

Şi tot în acest document se află şi alte amănunte interesante şi anume: faptul că a fost ţinut ca ostatec la curtea din Istanbul „şi nicidecum ienicer sau spahiu"[40], ar fi o dovadă că „provenea deci dintr-o familie bună princiară"[41] şi astfel „se poate explica întâlnirea la Constantinopol a lui Andrei (călugărit Antim) cu prinţii valahi Constantin (Brâncoveanu), Nicolae (Spătaru Milescu), Dimitrie (Cantemir), Cantacuzino (Stolnicul) şi mulţi alţii"[42].

Problema familiei mixte, din care ar proveni mitropolitul nostru, e reluată recent de Pr. Dumitru Bălaşa, care însă ia în considerare o posibilă origine aromână a sa: „Cercetătoarea Antigona Grecu m-a informat că mama lui Antim a fost romancă macedoneană, ascendenţă confirmată şi de alte izvoare."[43] În lipsa unor dovezi mai concludente, şi această teorie rămâne însă la stadiul de ipoteză.

Un alt articol recent precizează faptul că: „tânărul Andrei, născut pe la 1650, avea vreo 16 ani când a căzut în robie la turci, odată cu mai mulţi tineri, care erau duşi mai întâi în Crimeea, iar de acolo la Constantinopol şi în alte părţi ale lumii, spre a fi vânduţi ca robi"[44], prelucrând mai multe informaţii.

Nu ni se pare verosimilă afirmaţia că „autoreferinţa *figurală* (numele *Ivireanul* înţeles ca un joc baroc – n.n.) a lui Antim privind originea ivireană poate fi socotită şi doar o inteligentă compunere de blazon, necesară la începutul carierei, într-un exerciţiu la care va apela şi mai târziu, ca mitropolit…"[45], despre care nu putem să spunem decât că e hazardată şi speculativă.

---

[38] Arhid. Prof. Dr. Petru I. David, *Caută şi vei afla*, ediţia a 5-a, ms. comput., p. 711.

[39] *** *Proclamarea solemnă a canonizării Sfântului Ierarh - Martir Antim Ivireanul*, art. cit., p. 162.

[40] Ibidem.

[41] Ibidem.

[42] Ibidem.

[43] Pr. Icon. Stavrofor Dumitru Bălaşa, *Martiriul Părintelui mitropolit Antim Ivireanul (1716)*, în rev. *Lumina lumii*, revista Fundaţiei culturale „Sfântul Antim Ivireanul", Râmnicu Vâlcea, VII, nr.7/1998, p. 59.

[44] Arhim. Sofian Boghiu, *Mitropolitul Antim Ivireanul (1650 – 1716)*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, CXVIII (2000), nr. 7-12, p. 306.

[45] Ioan St. Lazăr, *Sfântul Antim Ivireanul „vistierie de daruri"*, Ed. Almarom, Râmnicu Vâlcea, 2000, p. 25.

Se susţine originea românească a mitropolitului, şi prin faptul că unele versuri, cel mai probabil ale sale, ar trăda nostalgia după ţara pierdută şi regăsită, care ar fi Valahia. Pasajele pe care autorul le citează în sprijinul acestei teorii nu ni se par convingătoare (versurile respective au cu totul alt sens, strict spiritual) şi ele nu demonstrează indubitabil posibila origine românească a lui Antim.

Revenind însă la dedicaţia lui Mihai Ştefanovici din prefaţa *Molitvenicului* apărut în 1706, o vom privi, după cum am promis, mai atent. Aici se spune: „Precum oarecând, din purtarea grijii dumnezeieşti, prea frumosul Iosif, prin vinderea fraţilor lui, ismailitenilor, înstreinat au fost de părinţi şi de ţara lui în pământul Eghipetului (iubitoriule de Dumnezeu părinte), ca acolo să fie păzit spre hrana vremii celor şapte ani ai foametii întru folosirea a multe noroade, iar mai vârtos pentru norodul cel credincios, adică pentru tatăl lui Israil.

Aşa acea purtare de grijă dumnezeiască, şi pre iubirea ta de Dumnezeu, ca pre un mărgăritariu scump, legat cu aur, întru vindere oarecând fiind preţuit, şi din ţara ta scos, şi în partea locurilor noastre adus şi nemerit, ai strălucit ca o rază luminoasă. (…) O, minune, şi dumnezeiasca purtare de grijă şi descoperire, cum de multe ori cu cei robiţi şi legaţi s-au arătat slobozirea, şi descoperirea mântuirii a mulţi”[46].

Din aceste cuvinte se înţeleg mai multe lucruri. În primul rând, ne miră faptul că Gabriel Ştrempel nu le comentează aproape deloc. În ceea ce ne priveşte, mai înainte de toate, tindem să îi acord un mare credit lui Mihai Ştefanovici, întrucât acesta era ucenicul lui Antim şi unul dintre apropiaţii săi, căruia, cu acelaşi prilej, i se adresează cu: „al mieu stăpân şi de bine făcătoriului părinte”[47], de la care a învăţat arta tiparului şi care i-a fost, în mod sigur, părinte duhovnicesc – întrucât un alt ucenic tipograf, Gheorghe Radovici, mărturisea acest lucru şi afirma, că în perioada stăreţiei la Snagov, Antim a fost şi duhovnicul mănăstirii[48].

Când Mihai Ştefanovici apare din nou, după o scurtă absenţă, în preajma lui Antim, episcop de Râmnic, acesta era înaintat ipodiacon şi e posibil ca tot protectorul şi părintele său să-l fi hirotesit. Şi întrucât acest ucenic, atât de apropiat lui Antim, nu putea avea decât sentimente de recunoştinţă şi de admiraţie faţă de învăţătorul său, în mod sigur, cunoscând adevărul despre viaţa acestuia, nu va fi încercat în niciun fel să falsifice acest adevăr. De altfel cuvintele lui vorbesc de la sine despre sentimentele sale.

Mihai Ştefanovici aminteşte, deci, după cum s-a văzut mai sus, de robia lui Antim Ivireanul, dar cuvintele sale precizează anumite aspecte deosebit de importante: „ca pre un mărgăritariu scump, întru vindere oarecând fiind preţuit (subl. n.) şi din ţara ta scos”, aşa a fost înstrăinat mitropolitul nostru de ţara lui. Deducem din această formulare că Antim nu a

---

46 *** *Evhologhion adecă Molitvenic*, vol. I şi II, Râmnic, 1706, aflat la Biblioteca Academiei Române, fondul de Carte românească veche, cota 150A, f. 2 (verso) - 3. A se vedea şi Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 161.

47 Ibidem.

48 Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXIV(1956), nr. 8-9, p. 729, nota 179.

fost vândut ca un rob oarecare, ci ori ca un nobil – şi ar avea dreptate cei ce afirmă originea sa aristocratică – ori ca un tânăr deosebit de talentat, care va fi fost cunoscut atât de vânzătorii săi, cât şi de cumpărători, ca să fie preţuit ca „un mărgăritariu scump, legat cu aur”, ori amândouă deodată. Dar în niciun caz nu a fost luat rob la întâmplare, în timpul vreunei incursiuni turceşti în Georgia, răpit din masa amorfă de oameni.

De asemenea, „întru vindere oarecând fiind preţuit” arată că cineva l-a „preţuit”, deci au existat nu numai cumpărători, ci şi vânzători pentru el, care poate s-au şi tocmit la preţ, şi aceasta înainte de a fi „din ţara ta scos”, arătând tocmai modul cum a căzut în robie şi nu pe acela al vinderii sale ulterioare de către turci.

Spre această concluzie ne îndeamnă şi comparaţia cu „prea frumosul Iosif”, care, „prin vinderea fraţilor lui, ismailitenilor, înstreinat au fost de părinţi şi de ţara lui în pământul Eghipetului”.

S-ar putea obiecta că asemănarea nu trebuie înţeleasă ca identitate. Totuşi nu putem să nu observăm o insistenţă a autorului acestor rânduri asupra acestei imagini, din care înţelegem două lucruri: e foarte posibil ca şi Antim să fi fost vândut, ca şi sfântul Iosif, de „fraţii” lui, adică de compatrioţi de-ai săi – şi speculăm, dar nu excludem faptul ca acesta să fi stârnit din fragedă vârstă invidii atât de mari, prin înzestrările sale evidente, conjugate, poate, cu o origine nobiliară aparte, care îl făceau să fie „mărgăritariu scump” chiar şi în ochii turcilor – şi al doilea, cumpărătorii săi trebuie să fi fost turci, şi nu perşi, pentru că nu degeaba aminteşte Mihai Ştefanovici de „ismailiteni” (cuvânt care îi denumeşte pe arabi sau pe musulmani), la care a căzut rob şi Iosif patriarhul, întrucât ucenicul a oferit acele detalii care stabileau asemănarea dintre cele două personaje în amănunt.

S-ar putea, repet, obiecta că semnatarul acestor rânduri a reluat istoria biblică, după obicei, şi că nu ar trebui să deducem de aici o identitate a faptelor. În acest caz însă, Mihai Ştefanovici ar fi trebuit să ofere şi cealaltă variantă biografică, a lui Antim şi să sublinieze diferenţele, dacă această asemănare era doar parţială sau tangenţială. Însă opinia noastră este aceea că, în epocă, viaţa acestuia era destul de bine cunoscută – în liniile sale esenţiale – şi că ucenicul nu a făcut decât să evidenţieze lucrurile care erau în mod mirabil coincidente cu biografia lui Antim, din viaţa sfântului Iosif, nemaiconsiderând necesar să repete relatarea aceloraşi evenimente şi pentru cel ce era subiectul comparaţiei.

Despre Antim Ivireanul se spune că „ştia să facă în chip minunat orice meşteşug, mai ales sculptură, desene şi broderii”[49], pe care, având în vedere influenţele orientale georgiene, în broderii şi ornamentaţii, se poate să le fi învăţat chiar încă înainte de a cădea rob. Prin urmare, fiindu-i sesizate calităţile deosebite şi, poate şi credinţa, a fost răscumpărat. E cunoscut faptul că turcii încercau reconvertirea celor luaţi în robie şi nu de puţine ori, cei ce nu treceau la islamism erau ucişi, cum s-a întâmplat şi cu sfântul mucenic Ioan Valahul, spânzurat în 1662, la numai 18 ani, după trei ani de robie.

---

[49] Vezi nota 56 a lucrării de faţă.

Turcii vor fi acceptat însă, să câştige bani de pe urma lui Andrei (Antim), în lăcomia lor, mai degrabă decât să-l omoare. Dar cine l-a răscumpărat şi de unde, rămâne încă o întrebare fără un răspuns categoric.

Credem – şi observăm acest lucru – că a devenit o tradiţie imposibil de contrazis, a se considera că Antim Ivireanul este de origine georgiană sau ivireană, lucru acceptat şi de cei mai mulţi dintre cercetători, şi de ierarhia eclesiastică românească şi georgiană şi mărturisit de Antim Ivireanul însuşi, precum şi de toţi contemporanii săi.

Acest fapt este menţionat şi în ediţia Oxford a *Dicţionarului Sfinţilor* [50], cât şi într-un volum de vieţi de sfinţi martirizaţi (între sec. XV – XIX) de turcii otomani, apărut foarte recent[51], ceea ce demonstrează înrădăcinarea acestei credinţe în conştiinţa românească şi panortodoxă.

Într-o pagină plină de poezie împletită cu nostalgie, Iorga scria despre Antim: „Un străin a venit de departe, de foarte departe, unde stânci spintecă pământul şi se azvârl izvoare despletite, cu ţăndări de piatră în apa lor nebună, unde nu sunt zări întinse, de verde-dulce şi aur curat supt cerul albastru, unde lacul nu se zbate de mulţămire între trestiile înalte. Antim din Ivir era un meşter de predică, un meşter de scrisoare, un meşter de tipar, un meşter de zugrăveală, un suflet curat şi o voinţă neobosită. Constantin Brâncoveanu, acel domn strălucit prin binefacerile sale, l-a primit ca pe un trimes ceresc…”[52].

I. 2. VENIREA ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ: MOTIVELE, DATA ŞI ÎMPREJURĂRILE SOSIRII LA BUCUREŞTI

Dacă acceptăm, pentru început, că Antim nu a copilărit în Balcani sau în Moldova şi că nici nu a venit încă din copilărie pe meleagurile noastre, rămân alte două ipoteze de luat în calcul, în principal: a sosit în Ţara Românească fie în vremea lui Şerban Cantacuzino, fie în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu.

A doua ipoteză are mai mulţi adepţi. Un singur lucru ştim cu certitudine: prima semnalare a lui Antim în Ţara Românească, în octombrie 1691, când apare la Bucureşti

---

[50] ****Dicţionar al Sfinţilor*, ed. Oxford, de Hugh Farmer, trad. de Mihai C. Udma şi Elena Burlacu, argumentul şi articolele consacrate Sfinţilor români de prof. univ. dr. Remus Rus, Ed. Univers enciclopedic, Bucureşti, 1999, p. 50-51.

[51] Pr. Nomikos Mihail Vaporis, *Mărturisitori ai lui Hristos. Vieţile Noilor Mucenici ortodocşi din vremea stăpânirii turceşti (1437 –1860)*, în româneşte de Constantin Făgeţan, Ed. Sofia, Bucureşti, 2002, p. 186.

[52] N. Iorga, *Pagini alese*, EPL., 1965, vol. I, p. 120.

prima carte[53] al cărei tipograf este „Antim ieromonahul". Dar să cercetăm faptele pe îndelete. Vom consemna mai întâi opiniile cu cea mai largă aderenţă în rândul celor ce au studiat viaţa sa.

În primul rând, ar fi important să ştim cine l-ar fi răscumpărat pe Antim Ivireanul din mâna turcilor şi în ce scop. Perioada robiei se presupune că ar fi „epoca în care a învăţat câteva limbi: greaca, araba şi slava veche (deşi, după alţi cercetători, ar fi învăţat slava veche fie la Moscova sau la Kiev, în timpul unor ipotetice peregrinări pe acolo, fie după venirea în Ţara Românească – n.n.) şi limba turcă"[54], iar eliberarea lui s-ar fi realizat „datorită deosebitelor sale talente, de care vorbesc contemporanii, fie mai degrabă prin răscumpărarea bănească a Patriarhiei ecumenice, sau a georgienilor ce se aflau prin Peninsula Balcanică"[55].

Despre înzestrările sale aparte ne dă mărturie del Chiaro (un admirator dezinteresat al său): „Era egli dotato di si rari talenti, che sapeva mirabilmente imitare qualsisia sorta di manufatture, spezialmente in genene d'intagli, disegni e ricami"[56]. Nu este de mirare deci – cu atât mai mult cu cât am luat în considerare şi posibilitatea de a fi fost membru al unei familii princiare – că a fost eliberat sau răscumpărat, având în vedere calităţile sale excepţionale, care l-au făcut apoi renumit ca un „Vlădică de mai multe ori artist"[57]: caligraf, sculptor în lemn şi piatră, lucrător în broderie, mai târziu manifestându-se şi ca desenator (gravor), miniaturist, pictor, arhitect şi tipograf, orator şi stilist desăvârşit[58].

Patriarhia ecumenică avea, fără îndoială, nevoie de asemenea oameni înzestraţi şi se poate să-l fi luat sub aripa sa. Dar, în acea perioadă, tot la Constantinopol se afla şi patriarhul de Ierusalim Dosithei Nottaras, care mai târziu se va muta la Bucureşti, devenind un „hypermitropolit"[59] al lui Constantin Brâncoveanu. N. Iorga opinează că tocmai acest Dosithei l-ar fi adus pe Antim în Ţara Românească (sau, după părerea altora, Constantin Brâncoveanu, îndemnat de Dosithei): „Dosoftei de Ierusalim chemă şi învăţă pe Antim Ivireanul, şi curentul culturii monastice româneşti porni de la Antim"[60].

Mai mult, Djindjihaşvili consideră că Dosithei l-a răscumpărat pe Antim la Constantinopol şi că l-a format din punct de vedere teologic şi cultural: „Este foarte probabil că a atras atenţia asupra sa şi a fost răscumpărat de patriarhul de Ierusalim, la curtea căruia

---

[53] Este vorba de o pareneză, *Învăţăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon cel Înţelept* (sau Filosoful), tradusă în neogreacă de Hrisant Nottaras.

[54] Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. VI.

[55] Ibidem.

[56] „Era dotat cu însuşiri atât de rare, încât ştia să facă în chip minunat orice meşteşug, mai ales sculptură, desene şi broderii", în *Istoria delle moderne rivoluzioni...* , op. cit., p. 220, apud. Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 12. În ediţia de la 1929, afirmaţia lui Del Chiaro este tradusă mai pe scurt: „Era dotat cu rare talente, cunoscând sculptura, pictura şi broderia.", cf. Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 54.

[57] N. Dobrescu, *Viaţa şi faptele lui Antim Ivireanul, Mitropolitul Ungrovlahiei*, Bucureşti, 1910, p. 8.

[58] Vom avea prilejul să demostrăm această afirmaţie pe parcursul acestei lucrări.

[59] Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române…*, ed. 1969, op. cit., p. 38.

[60] Idem, p. 51.

şi-a format o vastă cultură şi s-a conturat ca o personalitate remarcabilă”[61]. Şi Dan Horia Mazilu este de părere că Istanbulul a fost locul unde s-au pus bazele culturii sale vaste şi unde s-a manifestat „talentul poliglotic” al lui Antim, şi anume în „mediul Patriarhiei Ecumenice”[62].

Cunoscând mai multe limbi, şi în primul rând limba georgiană, dar şi elină şi neogreacă (pe lângă turcă şi arabă şi poate, încă de atunci, slavă), s-a spus că Antim a fost răscumpărat din sclavie, pentru a sluji ca traducător de limbă georgiană patriarhului de Ierusalim, care se plângea, într-o scrisoare către catolicosul Georgiei, de faptul că „scrisorile dumneavoastră sunt interesante şi voluminoase, dar cine să mi le traducă? N-avem traducător.

De mii de ori v-am rugat să ne trimiteţi un sclav pe care să-l educăm şi să-l învăţăm ca să ne ajute la corespondenţa noastră.”[63]; traduceri de care s-ar fi ocupat, Antim, „timp de mai bine de un sfert de veac”[64] – deşi această ultimă informaţie este iarăşi, singulară.

Aceste amănunte au fost preluate şi de alţi biografi ai lui Antim Ivireanul, încetăţenindu-se mai ales în mediul din preajma mănăstirii Antim, şi în mediile teologice, în general, după cum se poate vedea şi într-un articol la care ne-am mai referit, unde se confirmă cele afirmate anterior şi se adaugă faptul că „în preajma lui Dosithei aflându-se, (Antim) a urmat şi Şcoala grecească din Constantinopol (pe la sfârşitul anilor 1680, Dimitrie Cantemir era şi el la Academia grecească de pe lângă Patriarhia Ecumenică[65] – n.n.), care l-a ajutat în sistematizarea bogatelor sale cunoştinţe religioase şi profane. Datorită excepţionalelor sale talente, şi-a dobândit o oarecare independenţă materială.”[66]

Despre faptul că se bucura de roadele propriei munci şi de o stare materială satisfăcătoare, şi că nu a venit în Ţara Românească forţat de cineva sau de împrejurări nefavorabile, ci a fost invitat să vină şi a acceptat de bunăvoie, recunosc aproape toţi cercetătorii vieţii lui, încredinţaţi fiind şi de propria lui mărturisire, din scrisoarea către Constantin Brâncoveanu, despre care am vorbit mai sus: „Eu aici, în ţară, n-am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă”[67].

S-a obişnuit să se considere că domnitorul Constantin Brâncoveanu l-a chemat în ţară pe Antim. Se putea ca acesta să fi auzit de Antim, ca de un om extraordinar, pe care şi l-a dorit la curtea sa, de la Dosithei şi poate şi din alte surse, care să fi susţinut părerea patriarhului ierusalimitean. Nu e de mirare ca faima lui Antim să fi fost deja mare, căci nu va trece mult timp şi el va confirma toate aşteptările, urcând toate treptele ierarhiei

---

[61] *Antim Ivireanul, cărturar umanist*, op. cit., p. 22.

[62] *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, op. cit., p. 11.

[63] Ioseliani, *Epistola Patriarhului Dositei în Georgia*, 1866, apud. Fanny Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 22.

[64] Fanny Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 22.

[65] Cf. Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, vol. II, Ed. Universităţii din Bucureşti, 1998, p. 375.

[66] Arhim. Sofian Boghiu, *Mitropolitul Antim Ivireanul…*, art. cit., p. 308.

[67] *Opere*, p. 227.

ecleziastice relativ repede (nefiind favorizat, ba chiar având destui potrivnici) şi bucurându-se de preţuirea mitropolitului Teodosie Veştemeanu – cel care a lăsat prin diată să-i urmeze, în scaunul mitropolitan, Antim Ivireanul.

Brâncoveanu l-ar fi chemat pe Antim „din dorinţa de a-l atrage în noul curent de manifestare culturală”[68], pentru că nu este sigur dacă era deja tipograf – dar despre aceasta vom mai vorbi –, căci Antim era un foarte bun caligraf şi miniaturist. Şi, cu toate aceste, personal nu ni se pare că exclusiv aceste abilităţi practice, oricât de minunat însuşite, l-ar fi făcut căutat şi râvnit. Există însă şi această teorie, anume că Brâncoveanu l-a adus în ţară ca tipograf, „mai probabil în 1690”, pentru care „pledează, credem, şi faptul că în acest an Brâncoveanu a întemeiat noua tiparniţă domnească de la Bucureşti”[69]. În acest scop, el putea avea rolul de „a duce la o înflorire şi mai mare arta tipăriturilor”[70].

S-a afirmat şi că Dosithei i-a atras atenţia lui Brâncoveanu asupra lui Antim, tocmai pentru priceperea sa în ale tipografiei, deoarece dorea să se înfiinţeze la Bucureşti o tipografie grecească: „(Dosithei) va fi vorbit voievodului iubitor de cultură, care a fost Brâncoveanu, despre nevoinţele ivireanului Andrei – dintre care nici cea tipograficească nu va fi lipsit – şi-l va fi îndemnat să-l cheme în ţară. O asemenea informaţie despre Antim şi un asemănător îndemn va fi dat şi făcut voievodului şi patriarhul ecumenic Dionisie Seroglanul, care la începutul ca şi în primii ani ai domniei acestuia era la Bucureşti şi poate şi alte persoane care cunoscuseră pe Antim”[71].

Iar Brâncoveanu avea nevoie de o persoană vrednică să-i urmeze lui Mitrofan (devenit episcop de Buzău) la conducerea tipografiei.

Despre faptul în sine, dacă Antim era sau nu tipograf la venirea în ţară, vom discuta detaliat mai târziu. Deocamdată ne interesează doar posibilele motive ale invitării lui la Bucureşti. Dacă ignorăm ipostaza de tipograf a lui Antim, pentru moment măcar, rămân în ecuaţie numai calităţile lui de om spiritual, erudit şi deosebit de priceput în a face lucruri cu bun gust şi cu artă, ca trăsături care să fi trezit interesul voievodului pentru el.

Epoca brâncovenească este cunoscută în istorie ca una de mare dezvoltare culturală, reuşind să se impună printr-un stil propriu (stilul brâncovenesc) în arhitectură şi ajungând să mărească prestigiul Ţărilor Române în lume prin dărnicia voievodului şi prin atragerea unor personalităţi cărturăreşti – eclesiastice şi laice – de mare ţinută, astfel încât această perioadă să fie numită o culme a propensiunii culturale a civilizaţiei româneşti aflate în preajma modernităţii[72].

---

[68] Fanny Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…* , op. cit., p. 23.

[69] Mihail Gabriel Popescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul*, op. cit., p. 12.

[70] Idem, p. 13.

[71] Pr. Niculae Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul, 1716 – septembrie – 1966* , în rev. *Mitropolia Olteniei*, XVIII, nr. 9-10, Craiova, 1966, p. 772-773.

[72] „Culmea cea mai înaltă a vechii culturi româneşti în Muntenia” cf. Gabriel Ştrempel, op, cit., p. 56-57; „punctul culminant al unei evoluţii de două veacuri”, cf. N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, prefaţă de Dan Horia Mazilu, ediţie îngrijită de Rodica Rotaru şi Andrei Rusu, Ed. Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1996, p. 338.

Pe drept cuvânt domnia lui Constantin Brâncoveanu a însemnat o „epocă” aparte în istorie, pentru că el a reuşit să creeze un impuls decisiv pentru dezvoltarea artelor şi a culturii în Valahia, făcând din capitala Ţării Româneşti punctul de întâlnire între cultura italiană şi cea grecească, între Occident şi Orient.

Prima (cultura italiană), era reprezentată de Iacob Pylarino, medicul curţii – urmat de Bartolomeo Ferrati –, de florentinul Anton Maria del Chiaro, secretarul cancelariei domneşti – pe care l-am pomenit deja şi care l-a cunoscut personal şi l-a evocat mai târziu pe Antim Ivireanul –, precum şi de doi greci peregrini prin Italia, care au ocupat, pe rând, funcţia de predicator al curţii: Gheorghe Maiota, cu studii la Roma şi Veneţia, şi Ioan Avramie (sau Abramios), fostul paroh al comunităţii greceşti din Veneţia, care îi urmase în această funcţie lui Ilie Miniat.

În ce priveşte cultura grecească, influenţa ei era mult mai mare şi mai directă, având în vedere nenumăraţii ierarhi, clerici şi cărturari greci care aflaseră adăpost în Ţara Românească. Curtea lui Brâncoveanu devenise o „strălucită Curte de patriarhi, mitropoliţi şi episcopi”[73], dintre care amintim pe cei mai importanţi: patriarhii Dionisie Seroglanul al Constantinopolului, Dosithei şi Hrisant Nottaras ai Ierusalimului, Gherasim Palada al Alexandriei, Atanasie al IV-lea Dabbas, fost al Antiohiei (căruia Antim i-a dăruit o tiparniţă cu litere arabe calcografiate de el, aşezată în Siria, la Alep), Auxentie proinsofiotul (al Sofiei), clerici de înaltă cultură ca Atanasie al Dristei, Mitrofan de Nyssa (din păcate, potrivnic lui Antim), Mitrofan Gregoras din Dodona, Galaction Vidalis ş.a.

În afară de aceştia, la Academia grecească de la Sf. Sava, se aflau ca profesori Sevastos Kimenitul, doctorul Ioan Comnen, Panaiot Sinopeus, Gheorghe Trapezundul, Maxim Peloponesianul şi Ioan Cariofil, refugiat la Bucureşti după ce fusese acuzat, mai degrabă pe nedrept, de eresuri calvine. Cărţile unora dintre ei s-au aflat printre tipăriturile lui Antim Ivireanul.

Toţi aceştia au contribuit „la reuşita mişcării culturale de sub Brâncoveanu, care, desigur a avut înrâuriri asupra formării intelectuale a lui Antim”[74]. Care era stadiul pregătirii teologice şi culturale a lui Antim la venirea în Ţara Românească şi cât de mult s-a instruit după aceea, iarăşi sunt lucruri greu de ştiut cu precizie.

Am făcut această paranteză, pentru a vedea mai bine care era contextul socio-cultural al apariţiei lui Antim la Bucureşti. Este foarte necesar să ştim – măcar în mare – cât de bogată era cultura lui şi câte dintre însuşirile sale, pe care le cunoaştem astăzi, îşi găsiseră deja exprimarea înainte de venirea lui pe meleagurile noastre, pentru că acest lucru ne poate lumina în ceea ce priveşte motivele invitării lui în Ţara Românească.

Dan Horia Mazilu consideră, că după sosirea în ţară, între 1688 şi 1691 (sau, mai precis, între 1689-1690), până în 1694, Antim a stat la Mitropolia din Bucureşti, unde a studiat, aceştia fiind „anii de învăţătură teologică, de carte grecească şi românească, poate sub îndrumarea acelui ieromonah Macarie de la Mitropolia Ungrovlahiei, bănuitul mentor al

---

[73] N. Iorga, *Istoria literaturii române…*, ed. 1969, op. cit., p. 42.

[74] Pr. Niculae Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul*, art. cit., p. 773.

lui Antim"[75], căci este trecut în pomelnic imediat după părinţii săi. Pentru că prefaţa *Psaltirii* slavone din 1694, semnată de Antim, îl dovedeşte ca teolog deosebit de subtil şi de erudit, acelaşi exeget este de părere că „o şlefuire cărturărească neîntreruptă trebuie să se fi petrecut în aceşti ani, un studiu sistematic menit nu doar să completeze depozitul de ştiinţă teologică al ieromonahului, ci să-i cizeleze şi uneltele scriitoriceşti"[76], deşi „fundamentele pregătirii teologice (care, peste câţiva ani se va dovedi excepţională) fuseseră puse, probabil, la Constantinopol"[77].

O altă opinie susţine că profesorii greci de la Academia domnească din Bucureşti îl cunoşteau pe Antim şi l-au recomandat lui Brâncoveanu. Se pare că cel puţin Sevastos Kimenitul din Trapezunt şi Gheorghe Trapezundul nu numai că îl cunoşteau, dar şi îl simpatizau pe Antim, provincia Trapezunt învecinându-se cu Georgia; iar Gheorghe Trapezundul i-a compus chiar versuri encomiastice lui Antim[78].

Făcând şi alte calcule, tindem să presupunem faptul că, matur fiind – dacă luăm în consideraţie 1650, anul naşterii, ca fiind o dată, dacă nu foarte exactă, cel puţin realistă (avea deci în jur de 40 de ani la data la care este menţionată prezenţa sa în ţară, lucru confirmat, credem, de faptul că în 1712 – 21 de ani mai târziu – se plângea de bătrâneţe[79] – deci în 1712, Antim putea avea în jur de 60 de ani sau mai mult, dar mai puţin, nu credem), Antim Ivireanul era deja o personalitate în cea mai mare parte formată în jurul lui 1690 (1689-1690), când se spune că a venit la Bucureşti, şi în Ţara Românească nu a făcut decât să-şi desăvârşească această excepţională personalitate, muncind fără încetare.

Nu toată lumea e însă de acord cu faptul că Antim ar fi venit în Ţara Românească între 9 noiembrie 1688 (data înscăunării lui Brâncoveanu) – şi chemarea, chiar dacă imediată, având în vedere tot demersul pe care îl presupunea şi călătoria lui Antim, „împinge" data sosirii spre 1689 – şi 1690, pentru că în octombrie 1691 apare prima carte tipărită de el. Faptul că, pe această carte, semnează „Antim ieromonahul" dovedeşte trei lucruri: era deja tipograf, monah şi preot.

Dacă acceptăm ipoteza că a fost iniţiat în tainele muncii de tipograf la Bucureşti şi că a fost îmbrăcat în mantie şi apoi hirotonit preot sub îndrumarea ieromonahului Macarie şi a mitropolitului Teodosie, timpul – mai puţin de doi ani – pare prea scurt (trei ani e numai durata anilor de ucenicie, înainte de a deveni cineva monah, însă nu totdeauna această regulă este respectată).

---

[75] Dan Horia Mazilu, *Introducere…*, op. cit., p. 14.

[76] Idem, p. 15.

[77] Idem, p. 14.

[78] Cf. Mihail Gabriel Popescu, op. cit., p. 14.

[79] Cf. spuselor sale: „Judecă, măriia-ta, ca un domn creştin, de iaste cu cale şi de să cuvine să fiu lipsit acum, la bătrâneţele mele, de amândao: şi de turma ce mi s-au încredinţat de la Dumnezeu, ca unui nevrednic şi de munca şi osteneala tinereţelor mele? Şi numai mă rog măriei-tale să-ţ fie milă de bătrâneţele mele şi de neputinţele ce am", în *Opere*, p. 230, 233.

Dacă nu, atunci înseamnă fie că a venit mai devreme, încă de pe timpul lui Şerban Cantacuzino, în Ţara Românească, fie că era monah şi tipograf încă înainte de a veni la noi, sau cel puţin una din acestea două.

Alexandru Odobescu vorbea despre: „…Antim Ivireanul tipograful, care sub Şerban Cantacuzino aşeză mai întâi teascurile sale în mănăstirea Snagovului, de unde ieşiră mai multe cărţi religioase în limbile română, elenă, slavonă şi arabă. (…) Ne lipsesc asemeni documente îndestule ca să schiţăm o biografie completă a acelui însemnat călugăr, carele din mănăstirea Ivirului de la muntele Atos, veni ca egumen în Snagov şi institui aici o tipografie bogată şi activă”[80].

După cum se vede, Odobescu nu avea cunoştinţă de cărţile tipărite de Antim la Bucureşti până în 1694 şi îl credea venit de la Athos direct la Snagov, unde ar fi întemeiat o tipografie încă din vremea lui Şerban. Însă nu putea veni ca egumen, deoarece însuşi Odobescu a copiat lista egumenilor din mănăstirea Snagovului, unde Antim figurează începând cu 1695[81]. E greu de acceptat, cunoscând activitatea lui Antim la Bucureşti, că el ar fi venit la Snagov înainte de 1694.

N. Iorga îl considera, într-un articol, pe Antim ca fiind „venit la noi, poate prin muntele Athos, dar fără să putem şti anume cu ce rost şi în ce împrejurări”[82], iar câţiva ani mai târziu, credea că „a venit la noi prin anii 1680”[83] şi că nu a fost rob, nici nu a trecut pe la Muntele Athos, căci „la 1670-1680 Athosul era într-o situaţie foarte modestă.”[84] După cum am mai spus, şi Odobescu îl consideră venit în Ţara Românească în timpul lui Şerban Cantacuzino, între 1678 şi 1688.

Dacă ar fi aşa, nu ar fi exclusă ipoteza ca Antim să fi participat la tipărirea Bibliei de la Bucureşti, din 1688, (ceea ce sugerează şi actul de canonizare[85]), ca unul dintre tipografi şi ucenic al lui Mitrofan, care era „răspunzător de imprimarea Bibliei lui Şerban”[86].

O altă opinie menţionează că, deşi a venit înainte de 1688, nu Şerban l-a chemat, ci tot Constantin Brâncoveanu, mai înainte de a fi domn, care îl cunoscuse pe Antim, ca şi Dimitrie Cantemir şi Nicolae Milescu, ca frate de mănăstire (fratele Andrei de la Iviron), şi ca elev la şcoala Patriarhiei din Halki[87]. Mai multe dovezi nu avem însă nici în privinţa acestei ipoteze.

Revenim acum însă la ceea ce ipodiaconul Mihai Ştefanovici scria într-o prefaţă elogiatoare, în *Molitvenicul* tipărit la Râmnic în 1706: „Acolo dară la Eghipet aflându-să legat Iosif, şi dezlegând visul lui Farao, au luat cinstea şi dregătoria purtării de grijă a

---

[80] Alexandru Odobescu, *Opere*, *II*, op. cit., p. 233.

[81] Cf. Idem, p. 230.

[82] N. Iorga, *Mitropolitul Antim Ivireanul în luptă cu Ierusalimul pentru drepturile bisericii sale*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LII (1934), nr. 11-12, p. 722.

[83] N. Iorga, *Despre Antim Ivireanul*, art. cit., p. 614.

[84] Ibidem.

[85] ****Proclamarea solemnă a canonizării Sfântului Ierarh - Martir Antim Ivireanul*, art. cit., p. 162.

[86] Ibidem.

[87] Pr. Prof. Dr. Petru I. David, *Caută şi vei afla*, op. cit., p. 711.

roadelor pământului, ca să le strângă şi să le adune în jitniţele lui, auzind şi acel cuvânt de bucurie (au şi mai vârtos i-am zice de Prorocie): *unde vom afla om ca acesta, carele are Duhul lui Dumnezeu într-însul?* [Fac. 41, 38] Aici în ţara noastră, nu ca acel eghiptenesc Farao, ci cel blând, asemenea lui David, Prealuminatul zic şi înălţatul nostru stăpân şi Domn Ioann Constandin B.(asarab) B.(râncoveanu) Voevod aflându-te, şi văzându-te pre iubirea ta de Dumnezeu, şi cercetându-ţi ascuţita minte, te-au aflat vrednic şi iscusit, nu întru dezlegări de visuri, (cum Farao, atunci, pre Iosif), ci întru vederoasă şi apucătoare de mână lucruri, carele văzându-le şi cu mintea pricepându-le minunatul acesta Domn, au zis (şi poate zice): *au doară vom afla om ca acesta*, i proci. Că a ce fealiu de meşterşug şi lucrare iscusită nu te-ai arătat desăvârşit? De voiu zice în toate, nu voiu minţi, că adevărat voiu grăi, după cuvântul dumnezeescului Pavel[88]".

Pr. Niculae Şerbănescu a interpretat această prefaţă astfel: „Se arată aici că Antim a fost chemat în ţară de vodă Brâncoveanu…"[89] şi la fel au considerat şi Mihail-Gabriel Popescu[90] şi Gabriel Ştrempel[91], precum şi alţi cercetători.

Să privim însă şi noi textul cu atenţie. Acesta spune: **„Aici în ţara noastră… Brâncoveanu aflându-te**, şi văzându-te… şi cercetându-ţi ascuţita minte, te-au aflat vrednic şi iscusit… întru vederoasă şi apucătoare de mână lucruri…".

Putem să presupunem că Mihai Ştefanovici a omis să scrie *te-a chemat*, adică „Aici, în ţara noastră… Brâncoveanu aflându-te, şi văzându-te… *te-a chemat*" sau că „te-au aflat vrednic şi iscusit" este sinonim cu aceasta. Dar credem că o asemenea interpretare este puţin forţată şi mai credem că ucenicul lui Antim ar fi pus accent pe o asemenea informaţie, dacă aceasta ar fi fost reală.

Însă concluzia care se deduce din lectura textului este tocmai cea contrară ipotezei anterioare, şi anume că „Aici în ţara noastră… Brâncoveanu aflându-te, (adică te-a găsit aici, în ţară – n.n.)…", acest domnitor „te-au aflat vrednic şi iscusit… întru vederoasă şi apucătoare de mână lucruri…" şi, deci, l-a menţinut sub aripa domnească, după moartea lui Şerban Cantacuzino şi i-a încredinţat sarcini importante pentru Biserica şi cultura românească. Comparaţia cu Sf. Iosif este foarte clară, mai mult decât evidentă, dacă se poate spune astfel: faraonul l-a aflat pe Sfântul Iosif în ţara sa, în temniţele palatului său şi, conform Bibliei, „a zis Faraon către toţi dregătorii săi: Am mai putea găsi, oare, un om, ca el, în care să fie Duhul lui Dumnezeu? Apoi a zis Faraon către Iosif: De vreme ce Dumnezeu ţi-a descoperit toate acestea, nu se află om mai înţelept şi mai priceput decât tine" (Fac. 41, 38-39).

Din această interpretare a faptelor pe care ne-o oferă Mihai Ştefanovici, se poate conchide fără nicio rezervă şi fără nici cel mai mic dubiu că Brâncoveanu l-a găsit pe Antim în ţară, foarte aproape de sine, şi că, având prilejul să îi cunoască îndeaproape calităţile

---

[88] *Evhologhion adecă Molitvenic*, vol. I şi II, Râmnic, 1706, op. cit., f. 3 .

[89] Pr. Niculae Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul, 1716 – septembrie – 1966*, art. cit., p. 783.

[90] Cf. Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 12.

[91] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 161.

excepţionale, atât spirituale cât şi practice, a înţeles că este o persoană unică, mai potrivită decât care nu mai poate afla alta pentru a-i încredinţa cel mai important rol în propăşirea spirituală şi culturală a ţării, şi anume acela de conducător al tipografiei domneşti; o personalitate atât de remarcabilă încât domnitorul s-a putut dispensa chiar şi de mult experimentatul Mitrofan, care tipărise *Biblia* la 1688 şi mare parte din cărţile mitropolitului Dosoftei al Moldovei.

Spre această din urmă ipoteză ar tinde şi rândurile scrise anterior de ucenic, unde se afirmă că Antim a fost „din ţara ta scos şi în partea locurilor noastre adus şi nemerit". Cuvintele acestea ne-ar putea lăsa oarecum să înţelegem că imediat ce a fost „scos" din Iviria, a şi fost „adus şi nemerit" în ţara noastră, ceea ce ar da dreptate celor ce susţin că a venit la noi mai devreme.

Dar acest lucru nu se potriveşte cu mărturia însăşi a lui Antim – de care aminteam anterior – : „Eu aici, în ţară, n-am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă", încât ar fi mai potrivit să înţelegem că între „scos" din ţara sa şi „adus" în ţara noastră există un interval de timp, pe care ucenicul nu l-a considerat interesant să-l amintească. Probabil că lui i se păreau superflue aceste detalii.

În acelaşi timp, nu putem să nu observăm o inadvertenţă între „adus" şi „n-am venit… de vreo sărăcie sau lipsă" – pentru că, în acest context, „n-am venit de voia mea" se înţelege nu că a venit forţat, ci că nu a căutat el însuşi să vină la noi în ţară, ci a fost chemat, solicitat –, deci cele două afirmaţii nu s-ar referi la acelaşi moment din viaţa lui Antim.

Totodată, s-ar putea susţine şi că ar fi putut veni, fiind „adus", mai întâi în Moldova, căci nu spune neapărat că în Ţara Românească, ci „prin părţile noastre", care ar putea fi înţelese şi ca reprezentând Moldova, de unde, mai târziu, să poată veni în Ţara Românească, neîmpins de „vreo sărăcie sau lipsă", la solicitarea cuiva sau împreună cu cineva. E nevoie însă de o cercetare extrem de minuţioasă asupra acestui subiect.

Putem să interpretăm, deci, că domnitorul l-a „aflat" pe Antim în Ţara Românească şi nu a trebuit să-l aducă de la Constantinopol. Gabriel Ştrempel observă un alt lucru ce vine în sprijinul acestui fapt, şi anume mărturisirea însăşi a lui Antim din scrisoarea de apărare, datată 13 ianuarie 1712, către Constantin Brâncoveanu, în care Antim scria „n-am venit de voia mea", şi anume: „Să înţelegem, deci, că i s-a impus să plece din Constantinopol, unde avea o stare materială îndestulătoare, ca să răspundă cererii lui Brâncoveanu?! De ce n-a precizat Antim *aci*, la acest punct al treilea [din scrisoare], şi *acuma*, când trebuia să se disculpe de învinuiri atât de grave (vom vedea mai târziu care erau acestea – n.n.), că el, Brâncoveanu, l-a chemat să vie în ţară?! Ne este greu să admitem că în situaţia în care se afla Antim, redactând punctele de apărare, cu grijă pentru fiecare expresie ce-i ieşea de sub condei, să-i fi aruncat lui Brâncoveanu cuvintele: *Eu aici, în ţară, n-am venit de voia mea*, dacă autorul aducerii sale în Muntenia ar fi fost Constantin Brâncoveanu. Să fi venit înainte de înscăunarea domnului?! Să fie una şi aceeaşi persoană cu Andrei, unul dintre ucenicii

pomeniţi de Mitrofan [de Dosoftei, nu de Mitrofan – n.n.] la tipărirea volumului II al *Vieţii Sfinţilor*, opera lui Dosoftei, imprimată la Iaşi în 1684?!”[92].

După câte înţelegem noi, cuvintele pe care Antim i le-a scris în anul 1712 lui Brâncoveanu, „n-am venit de voia mea, nici [împins] de vreo sărăcie sau lipsă”, erau menite să îi reamintească domnitorului că mitropolitul (la acea dată) Antim nu se număra printre aceia, mulţi, dintre care şi destui patriarhi, care au sosit în Ţara Românească aflând despre dărnicia voievodului său, căutând sprijin material pentru nevoile lor (care erau şi ale Ortodoxiei, e adevărat) şi nici dintre cei care, pentru un motiv sau altul, erau prigoniţi şi au găsit adăpost la mila şi totodată, la judecata dreaptă a domnitorului muntean.

Nu el, Antim, a fost cel care a solicitat ajutor în Ţara Românească, ci el a fost cel care a fost solicitat spre a ajuta la prosperitatea spirituală şi culturală a ţării. De aceea i-a reamintit voievodului, în mod delicat, că nu numai el îi datorează recunoştinţă pentru susţinerea de care s-a bucurat, ci şi domnul ţării trebuie să fie recunoscător pentru efortul pe care el l-a depus pentru binele ţării sale de adopţie. Antim a muncit neîncetat şi nu s-a bucurat niciodată de avantaje şi nici nu a cerut milă, deşi acest lucru nu era înjositor în condiţiile extrem de dificile din acele vremuri. Este un amănunt esenţial care sugerează, după cum observa şi Gabriel Ştrempel, că nu Brâncoveanu l-a chemat. Altfel mitropolitul nu i-ar fi declarat atât de abrupt: „n-am venit de voia mea”.

El a vrut numai să îi atragă atenţia să nu facă greşeala de a-l număra în rândul celor care au căutat sprijin, când el era cel care a venit să sprijine, să îşi aducă aportul, fără să urmărească vreun interes personal.

Însă, dacă în ţară nu l-a adus Constantin Brâncoveanu, este posibil ca Şerban Cantacuzino să fi fost promotorul acestei sosiri şi atunci e valabilă ipoteza că este unul dintre ucenicii cu care Mitrofan a lucrat la tipărirea Bibliei de la Bucureşti, din 1688, chiar dacă nu îl pomeneşte. Pentru că ucenicii nu sunt de obicei pomeniţi, decât dacă au realizat efectiv o tipăritură, nu şi dacă au colaborat la aceasta.

De altfel, deşi toată lumea crede că, după 1688-1689, Antim era sigur în Ţara Românească, lucrând sub conducerea lui Mitrofan la tipografia domnească din Bucureşti, el nu este amintit deloc în cărţile imprimate atunci: *Întâmpinarea la principiile calvine şi la chestiunile lui Chiril Lucaris*, de Meletie Sirigul (1690) şi traducerea din Sf. Ioan Gură de Aur, realizată de fraţii Radu şi Şerban Greceanu şi tipărită cu titlul *Mărgăritare* (1691)[93], ci numai după ce a preluat efectiv conducerea tipografiei, Mitrofan fiind numit episcop de Buzău.

Ar fi de înţeles, încă şi mai mult, în acest caz, prietenia şi simpatia care l-au legat mereu pe Antim de Cantacuzini. Iar afirmaţia lui Antim despre Constantin Brâncoveanu, că

---

[92] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 250.

[93] Cf. Idem, p. 67-68. Există şi un alt cercetător, Al Papadopol-Callimach, care, afirmînd că a scris şi o biografie a lui Antim Ivireanul, deşi nu a tipărit-o, susţinea că acesta a venit în Ţara Românească din Moldova – cf. Al Papadopol-Callimach, *Un episod din istoria tipografiei în România*, în *Analele Academiei Române*, Mem. Secţ. Ist., s. II, t. XVIII (1895-1896), p. 135-152, apud. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 44 şi nota 39.

acesta era „făcătoriul mieu de bine”[94], poate fi înţeleasă şi prin aceea că Brâncoveanu, „cercetându-ţi ascuţita minte” şi observând rafinamentul lui Antim în toate artele practice, pe „carele văzându-le şi cu mintea pricepându-le minunatul acesta domn”, nu putea a le trece cu vederea şi a nu-i încredinţa lui Antim responsabilităţi din ce în ce mai mari, sprijinind apoi şi ascensiunea sa în ierarhia ecleziastică, cu atât mai mult cu cât avea mare nevoie de o personalitate ca aceasta.

În sfârşit, un alt argument care nouă ni se pare logic în ipoteza că nu Brâncoveanu l-a adus pe Antim în Ţara Românească, este acela că, din 1691, din momentul în care a trecut în fruntea tipografiei de la Mitropolia din Bucureşti, Antim Ivireanul a desfăşurat un plan tipografic cu evidente puncte programatice, anterior stabilit în liniile sale esenţiale – şi vom vedea acest lucru la timpul potrivit, în capitolul în care vom discuta despre activitatea sa tipografică.

În plus, este limpede – după cum voi detalia mai târziu – că încă de la începutul activităţii sale, Antim pregătea opera de naţionalizare a cultului, ţel deosebit de nobil şi de înalt, pe care în mod sigur nu şi l-ar fi putut impune în decurs de numai un an, între 1689-1690, când ar fi putut fi chemat de Brâncoveanu, ci este rodul unei activităţi tipografice mai îndelungate şi a unei identificări profunde cu aspiraţiile naţionale ale românilor, care trebuie să se fi făcut într-o perioadă de timp mai mare, având în vedere faptul că nu a fost secondat şi nici susţinut de o altă personalitate, ecleziastică sau mirenească, în afară de domnitorii înşişi, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu.

Un alt amănunt care ne face să ne punem întrebări este următorul: în ediţia Ioan Bianu a predicilor antimiene, apărută în 1886, episcopul Melchisedec Ştefănescu afirmă, în biografia vieţii lui Antim Ivireanul, pe care o semnează, că a văzut la mănăstirea Agapia un manuscris care i-ar fi aparţinut lui Antim, scris de acesta în tinereţe, cu o „ortografie bizară” şi „greşeli de pronunţie”[95], „ceea ce dovedeşte încă o dată că era străin de neamul nostru şi că se străduia din răsputeri să înveţe limba românească, pe care a ajuns să o stăpânească uimitor de bine mai târziu”[96].

Dar acest lucru dovedeşte şi faptul că a ajuns mai devreme pe meleagurile noastre, precum şi că a trecut mai întâi prin Moldova, din moment ce manuscrisul respectiv a fost descoperit la mănăstirea Agapia. Dacă acest manuscris există cu adevărat şi, mai ales, dacă aparţine fără dubiu lui Antim, ar fi o probă inatacabilă, după părerea noastră, că acesta a venit mai de timpuriu şi a trăit în Moldova, înainte de a se stabili în Ţara Românească.

---

[94] *Opere*, p. 227.

[95] *Predici făcute la praznice mari de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 1709-1716.* Publicate după manuscrisul de la 1781 cu cheltuiala Ministerului Cultelor şi al Instrucţiunei Publice de prof. I. Bianu, Bibliotecarul Academiei Române. Cu notiţe biografice despre mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul de P.S.S. episcopul Melhisedec, Bucureşti, 1886, p. VI.

[96] Cf. Pr. Conf. Al. I. Ciurea, *Antim Ivireanul predicator şi orator*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 780.

De asemenea, problema improprierii impecabile, de către Antim, a limbii române, reclamă recunoaşterea unei perioade mai îndelungate pe care acesta să o fi petrecut în Ţările Române.

În legătură cu însuşirea limbii române ne permitem o scurtă observaţie. În septembrie 1693, Antim imprima *Evangheliarul greco-român*, în care, ca tipograf, alcătuieşte o postfaţă[97], care este primul document ce face dovada stăpânirii limbii române de către acesta într-o foarte mare măsură, având în vedere circumstanţele pe care le luăm în calcul, nu numai în ceea ce priveşte lexicul şi gramatica, dar şi în privinţa exprimării *adâncului bogosloviei* [98], adică al teologiei.

De aceea întrebarea firească ce se iscă este aceasta: cum a reuşit Antim să-şi însuşească limba română atât de bine, în decurs de numai trei-patru ani, în cazul în care n-a ajuns în Ţara Românească mai devreme de sfârşitul lui 1688 sau începutul lui 1689? Aceasta având în vedere că, în perioada amintită, Antim se preocupa şi de tipografie şi de alte activităţi, în acelaşi timp. Cred că este o problemă care nu poate fi soluţionată de varianta chemării lui Antim de către Brâncoveanu.

La acestea am adăuga o remarcă privitoare la faptul că, în postfaţa amintită, sunt identificabile mici stângăcii gramaticale şi unele fonetisme moldoveneşti (cum ar fi *Dumnezău*, *Dumnezăire*, *sînguri*, *puţînă* [99]), pe care, în curând, nu le vom mai regăsi în scrierile sale şi care pot fi interpretate ca nişte rămăşiţe ale însuşirii de către Antim a graiului moldovenesc, mai înainte de a face cunoştinţă cu varianta munteană a limbii noastre. Un an mai târziu, în dedicaţia *Psaltirei* româneşti[100], deşi se mai regăsesc astfel de fonetisme şi unii termeni mai arhaici, acelaşi autor face dovada unei aproape perfecte stăpâniri a limbii române literare, putând sta alături de orice text scris într-o frumoasă, limpede şi cursivă limbă românească, ceea ce dovedeşte că a conştientizat necesitatea imperioasă de a-şi desăvârşi însuşirea graiului nostru şi a şi dus la îndeplinire, cu mult zel – şi cu efecte evidente – acest deziderat al său.

Însă nu am răspuns încă la întrebarea cea mai importantă: când a venit Antim Ivireanul în ţara noastră? După toate cercetările pe care noi le-am întreprins, concluzia ce mai plauzibilă, în opinia noastră, cu care am putut fi de acord, a fost aceea că: „Antim Ivireanul a venit printre români înainte de domnia Brâncoveanului, poate după anul 1680, când prin străduinţa patriarhului Dositei al Ierusalimului, s-a înfiinţat tipografia grecească de la mănăstirea Cetăţuia din Iaşi, la care, cumva, se va fi simţit nevoie şi de îndemânatica lui mână de lucru”[101]. Să vedem însă cum s-au petrecut lucrurile.

---

[97] *Opere*, p. 397-398.

[98] Idem, p. 397.

[99] Ibidem.

[100] Idem, p. 398-399.

[101] Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul, Mitropolitul Ţării Româneşti – 275 de ani de la moartea sa martirică – (1716-1991)*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, CIX (1991), nr. 10-12, p. 84. Autorul trece în revistă şi această ipoteză, deşi el însuşi nu înclină spre aceasta (dar se observă o schimbare în poziţia sa, faţă de

Într-adevăr, vechea tipografie de la Iaşi, înfiinţată de mitropolitul Varlaam al Moldovei în timpul domniei lui Vasile Lupu, care pentru un timp îşi încetase activitatea, a fost repusă în funcţiune de către mitropolitul Dosoftei, în 1679, pentru a tipări *Dumnezăiască Liturghie*. Dosoftei suferise de pe urma lipsei unei tipografii, fiind nevoit să îşi tipărească în Polonia *Psaltirea în versuri* (1673).

După *Dumnezăiască Liturghie*, el va face să vadă lumina tiparului şi celelalte cărţi de cult, unele traduse pentru prima dată în româneşte, sau cel puţin, chiar dacă existase *precedentul Coresi*, apărute pentru prima dată din iniţiativa şi sub autoritatea Bisericii Ortodoxe. Începând cu 1680, cel care va tipări unele din cele mai importante cărţi traduse sau izvodite de Dosoftei va fi ucenicul său, ieromonahul şi tipograful Mitrofan, care dă la lumină *Psaltirea slavo-română* (1680), *Molitvenicul de-nţăles* (1681), *Viaţa şi petrecerea Sfinţilor* (trei volume, 1682, 1683, 1686).

Însă tot în acel timp vine în Moldova şi patriarhul Ierusalimului Dosithei, având programe tipografice concrete – întrucât, după cum vom vedea în capitolul următor, tipografia de la Constantinopol, minată de intrigi iezuite, este nimicită de turci –, motiv pentru care îl solicită pe ieromonahul Mitrofan, după 1680, să facă „o tipografie grecească la Cetăţuia, lângă Iaşi, unde a tipărit lucrările: *Despre primatul papei*, a lui Nectarie al Ierusalimului (1682), *Dialog contra ereziilor*, a lui Simeon al Tesalonicului (1683) şi *Slujba Sfinţilor Serghie şi Vah* (1685)”[102].

Lucrând la aceste două tipografii, Mitrofan „a format de asemenea câţiva ucenici”[103], între care credem că s-a aflat şi Antim (Andrei), pe care Dosithei l-a adus cu sine de la Constantinopol, fie pentru a deprinde, fie, mai degrabă, pentru a se desăvârşi în meşteşugul tipografic şi pentru a ajuta la înfiinţarea noii tipografii, ca şi la funcţionarea rodnică a ambelor utilaje tipografice, atât a celui românesc, cât şi a celui grecesc, care îl interesa în primul rând pe Dosithei.

Prin urmare este logic să considerăm că Antim a participat la imprimarea acelui volum II din *Viaţa şi petrecerea Sfinţilor* al lui Dosoftei, în care este, cel mai probabil, menţionat sub numele de Andrei, ca ucenic al ieromonahului Mitrofan, viitor episcop de Huşi (1683-1686). La sfârşitul volumului amintit stă scris, de către mitropolitul Dosoftei, într-o notiţă: „Smeritul Dosithei mitropolitul Sucevei şi tiparnicii ieromonahul Mitrofan făcătoriul tiparelor cu ucenicii săi Pavel şi Ursul, Andrei”[104].

Dragoș Morărescu, de acord cu venirea lui Andrei/Antim mai întâi în Moldova, consideră că „separarea și ordinea nu este întâmplătoare și nu are sens concesiv. Legătura

---

articolele mai vechi şi o maleabilitate în a accepta şi această ipoteză), însă o vom lua în consideraţie ca pe singura care ni se pare cu adevărat viabilă, coroborând toate informaţiile de până acum.

[102] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II (secolele XVII şi XVIII), ediţia a II-a, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1994, p. 123.

[103] Ibidem.

[104] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul, Mitropolitul Ţării Româneşti – 275 de ani de la moartea sa martirică – (1716-1991)*, art. cit., p 84.

este directă între Mitrofan și ucenicii săi Pavel și Ursul, care sunt de o seamă, dar între ei și Andrei virgula reprezintă o separare marcând o altă categorie și semnificație, alta decât simplul ucenic”[105].

Însă, în 1686, din nefericire, mitropolitul Dosoftei este nevoit să plece în exil forţat, fiind luat de oştile regelui Jan Sobieski, iar protejatul său, episcopul Mitrofan al Huşilor, se refugiază şi el în Ţara Românească, în acelaşi an, unde Şerban Cantacuzino, care avea mare nevoie de meşteri tipografi, îl numeşte în fruntea tipografiei domneşti de la Bucureşti, unde şi realizează tipărirea *Bibliei* de la 1688. El a făcut însă mai mult decât să tipărească marea *Biblie*, diortosind textul, „căci o însemnare de pe ultima pagină îl prezenta ca: « a tot meşterşugul tipografiei şi îndreptării cuvintelor rumâneşti ostenitoriu »”[106].

Odată cu Mitrofan însă credem că a venit în Ţara Românească şi Antim, intim legat de destinul tiparelor, având în vedere şi faptul că patriarhul Dosithei se va orienta, de acum înainte, în scopul imprimării unor cărţi esenţiale pentru Biserică, spre Ţara Românească şi spre ajutorul generos al domnitorilor munteni, mai ales al lui Brâncoveanu, iar nevoia de meşteri tipografi era în continuare acută. Această opinie ne este întărită de faptul că Mitrofan nu a venit singur în Ţara Românească, ci însoţit de ucenici, întrucât pe Ursu, cel amintit anterior, tipograf şi gravor, îl vom regăsi tipărind după moartea lui Mitrofan, în 1703, o *Psaltire* la Buzău, continuând munca maestrului său[107].

Numărul tiparniţelor din Ţara Românească va creşte simţitor, scop în care, pentru început, fostul episcop de Huşi, Mitrofan, va fi numit episcop de Buzău (1691-1702) şi va înfiinţa o tipografie în acest oraş, unde va imprima, între altele, pentru prima dată, cele douăsprezece volume ale *Mineelor* (1698), traduse în româneşte de Radu Greceanu. Din 1691, când Mitrofan pleacă la Buzău, îi urmează – în mod firesc – la conducerea tipografiei bucureştene, Antim Ivireanul, între timp ajuns ieromonah.

De Antim, ca unul care şi-a întrecut maestrul, pe Mitrofan, în cele ale tipografiei – dovadă fiind încredinţarea în mâinile sale a destinelor tipografiei domneşti, în timp ce Mitrofan va ocupa, după 1691, un loc oarecum mai „periferic”, în peisajul tipografic – aveau nevoie domnitorii Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu, care nutreau planuri mari de ridicare a prestigiului cultural şi politic al ţării, dar şi Dosithei patriarhul, cel care a fost promotorul, în primă instanţă, al venirii lui la noi.

Argumentul forte al celor ce nu acceptă această posibilitate, a aducerii lui Antim mai întâi în Moldova şi a uceniciei lui la Mitrofan, este că viitorul mitropolit al Ungrovlahiei nu l-a trecut pe cel ce i-a fost un timp maestru în pomelnicul său personal – despre care am vorbit – lucru inacceptabil (consideră ei), dacă acesta a jucat un rol atât de mare în viaţa lui. Dar Antim nu l-a trecut în pomelnic nici pe Dosithei, despre care se consideră, oricum, că a

---

[105] Dragoş Morărescu, *Antim Ivireanul, xilograf*, în rev. *Lumina lumii*, Rm. Vâlcea, an IX-X, nr. 9-10, p. 7-20.

[106] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, op. cit., p. 136.

[107] Cf. Magistrand Turcu Nicolae, *Viaţa şi activitatea cultural-tipografică a episcopului Mitrofan al Buzăului*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXIII (1965), nr. 3-4, p. 294.

influenţat extrem de mult cursul vieţii lui (întrucât şi cei ce cred că Antim a venit la noi pe vremea lui Brâncoveanu, îi atribuie tot lui Dosithei cel mai mare merit), nici alt nume de patriarh sau domnitor – şi au fost mulţi dintre aceştia, care au avut un rol crucial în destinul său –, ci doar pe Macarie ieromonahul şi Teodosie (Veştemeanu) mitropolitul. Însă noi considerăm că numai despre aceştia a crezut de cuviinţă el că i-au fost cu adevărat părinţi duhovniceşti şi binefăcători şi de aceea a făcut această alegere.

În ceea ce-l priveşte pe Mitrofan nu ştim dacă el l-a iniţiat în tainele artei tipografice sau dacă Antim doar s-a perfecţionat lucrând împreună cu acesta. Mai degrabă credem în ultima dintre aceste două soluţii, întrucât a existat o tipografie la Constantinopol, adusă de patriarhul Chiril Lukaris, mai înainte ca Dosithei să se orienteze spre folosirea unei alteia noi, la Cetăţuia, în urma distrugerii celei constantinopolitane de către turci.

Înclinăm, prin urmare, să credem că nu Mitrofan l-a iniţiat pe Antim în arta tipografiei, deoarece, după cum vom vedea, demersul lui Dosithei de a înfiinţa şi/ sau de a folosi tiparniţe din Moldova şi Ţara Românească, urma unor eşecuri de a face să funcţioneze permanent o tipografie la Constantinopol, unde, probabil, s-a instruit, pentru început, şi Andrei-Antim. Altfel nu ar fi avut logică aducerea lui în Ţările Române. Căci a crede că a fost adus fără a fi deloc iniţiat, în speranţa că se va dovedi un bun tipograf, când erau atât de multe în joc, înseamnă a ne hazarda.

Pe de altă parte, când Antim Ivireanul a avut, la rândul lui, ucenici tipografi, el a fost şi părinte duhovnicesc pentru ei şi i-a promovat cu toate puterile sale, însă nu putem extrapola această situaţie, pentru a o transpune altora, inclusiv lui Mitrofan. Fiindcă nu toţi maeştrii tipografi erau generoşi sau dispuşi să aibă o relaţie aparte cu ucenicii lor.

Pe cărţile tipărite de Mitrofan nu apar şi numele ucenicilor săi tipografi[108]. Aşa încât ni se pare destul de credibil să considerăm că Antim a lucrat cu Mitrofan şi s-a instruit în tipografiile conduse de acesta, la Iaşi şi la Bucureşti, fără ca să se stabilească o relaţie deosebit de strânsă între ei.

O probă în susţinerea tezei noastre ne-o oferă însă şi stabilirea unei relaţii între *Biblia de la Bucureşti* şi persoana lui Antim, despre care credem că a lucrat la tipărirea ei, ca ucenic al lui Mitrofan. Remarcăm, în acest sens, consonanţa între cuvintele scrise la finalul *Bibliei* de la 1688 („Precum doresc să sosească la vadul cel cu adăpostire carii sunt bătuţi de valuri întru luciul mării, aşa am dorit şi eu să sosesc la sfârşitul cărţii aceştiia”[109]) şi epilogul

[108] Cf. Idem, p. 291: „În lucrarea sa, episcopul tipograf a avut în jurul său o serie de buni ucenici, care, fiind prea modeşti, n-au îndrăznit să-şi pună şi ei numele alături de dascălul şi episcopul lor, Mitrofan. De aceea, până la tipărirea *Triodului* de la 1700, nu găsim niciun alt nume de tipograf sau gravor, cu toate că ei au existat în mod sigur, căci cărţile apărute sub directa conducere a episcopului tipograf Mitrofan, nu puteau fi opera unei singure persoane, dacă ţinem seama de numărul mare şi de rapiditatea cu care s-au tipărit. De la 1700 cunoaştem o serie de ucenici ai episcopului Mitrofan. Astfel, în *Triod* găsim unele gravuri reprezentând diferite scene biblice din Vechiul şi Noul Testament, semnate de: Ioannikie Bk. 1700 (Ioanichie Bacov 1700), precum şi alte gravuri.”

[109] *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură*, tipărită cu binecuvântarea şi prefaţă de P. F. P. Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1988, p. 933.

versificat, aparţinând lui Antim (şi preluat apoi de ucenicii acestuia) de la sfârşitul *Evangheliarului* românesc din 1698:

Precum cei streini doresc moşia să-şi vază,
Când sunt într-altă ţară de nu pot să şază
Şi ca cei ce-s pre mare bătuţi de furtună
Şi roagă pre Dumnezeu de linişte bună,
Aşa şi tipografii de-a cărţii sfârşire
Laudă neîncetată dau şi mulţumire.[110]

Am anticipat puţin lucrurile, dar având în vedere cele ce am stabilit până acum, rămâne de discutat, în cele ce urmează, acel nume care apare pe prima carte tipărită de el, şi care, cum am mai spus, îi conferă un triplu statut, de monah, preot şi tipograf.

I. 3. UNDE A ÎMBRĂCAT MANTIA MONAHALĂ ŞI UNDE A ÎNVĂŢAT MESERIA DE TIPOGRAF

Episcopul Melchisedec, în prefaţa la a 2-a ediţie a *Didahiilor*, spunea că Antim a venit la noi ca mirean[111]. De aceeaşi părere este şi Gabriel Ştrempel (Antim „a venit mirean în ţară"[112]) şi Pr. Nicolae Şerbănescu, care afirmă că personalitatea sa complexă a atras atenţia „mai marilor noştri bisericeşti", ce au vrut „să-l câştige pentru Biserică", considerând pentru aceasta că „cel mai potrivit lucru era ca el să intre în monahism."[113] Tot el este de părere că ieromonahul Macarie, protosinghelul Mitropoliei, i-a fost „naş de călugărie"[114], iar mitropolitul Teodosie l-a hirotonit preot, şi, mai târziu, arhiereu (episcop de Râmnic).

Unii cercetători rămân indecişi asupra acestui aspect privitor la data şi locul în care Antim a intrat în cinul monahal: „Dacă va fi fost hirotonit la noi, atunci am avea o explicaţie în plus la aceea că, în pomelnicul pe care-l întocmeşte, îndată după părinţii săi trupeşti Ioan şi Maria, el aşază pe ieromonahul Macarie şi pe mitropolitul Teodosie, ca pe nişte adevăraţi părinţi duhovniceşti. Dacă însă el a lucrat vreme mai îndelungată pe lângă Patriarhia din Constantinopol, atunci este posibilă intrarea lui în cinul monahal încă de pe atunci"[115].

---

[110] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 240.
[111] Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române…*, ed. 1901, op. cit., p. 419.
[112] Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. VII.
[113] În *Mitropolitul Antim Ivireanul*, art. cit., p. 775.
[114] Ibidem.
[115] Mihail-Gabriel Popescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul*, op. cit., p.14.

Damian P. Bogdan îl crede a fi monah încă de la Constantinopol: „Constantin Brâncoveanu îl găseşte pe Antim Ivireanul probabil la Constantinopol, unde (…) devenise şi călugăr”[116]. Însă documentaţia este, şi în acest caz, lacunară.

Dacă Macarie ieromonahul, „mare ecleziarh al Catedralei mitropolitane” din Bucureşti[117], este – după cum ne-o arată grija lui Antim de a-i păstra numele spre pomenire veşnică la mănăstirea ctitorită de el – un om care a jucat un mare rol în viaţa ierarhului nostru, întrebarea firească ce se pune este: care anume a fost acest rol?

Credem că Dan Horia Mazilu are dreptate atunci când opinează că Antim s-a adâncit în studiu sub îndrumarea lui Macarie, pentru că e normal ca recunoştinţa unei persoane de un asemenea rafinament spiritual şi teologic, cum a fost Antim, să se fi îndreptat în primul rând spre învăţătorul său, mai mult decât spre orice altă persoană, din oricare alt motiv.

Ieromonahul Macarie i-a devenit părinte duhovnicesc, „îndrumător spiritual”[118], şi probabil că tot el l-a tuns în monahism, iar mitropolitul Teodosie l-a hirotonit preot (şi mai târziu episcop, lăsând şi diată să-i urmeze Antim ca mitropolit, după moartea sa), amândoi fiind protectorii săi, care l-au sprijinit şi au crezut în el. Acesta este motivul pentru care, credem noi, Antim Ivireanul i-a trecut numai pe ei doi în pomelnic, dintre toţi pe care i-a întâlnit şi care, probabil, l-au ajutat în viaţă, mai mult sau mai puţin.

Simplul fapt de a-l fi hirotonit monah şi preot nu ar fi născut sentimente atât de puternice de recunoştinţă, dacă cei doi nu s-ar fi comportat şi ca nişte adevăraţi părinţi duhovniceşti. Antim nu e recunoscător faţă de cine l-a tuns în monahism, ci faţă de cine l-a învăţat să fie monah şi teolog cu adevărat (el era şi isihast, după cum vom arăta mai târziu).

De remarcat că Antim nu respectă ordinea ierarhică atunci când le trece numele în pomelnic, numindu-l mai întâi pe Macarie ieromonahul şi apoi pe Teodosie mitropolitul – şi, cunoscând faptele din exterior, cineva ar putea spune că ultimul i-a făcut mai mult bine – ceea ce este încă o dovadă că Antim avea o altă scară de valori şi preţuia cel mai mult binefacerile duhovniceşti, pe cele ascunse ochilor celor mulţi şi sincere.

E neîndoielnic că a avut multe de învăţat de la nenumărate persoane, clerici, ierarhi, cărturari şi domni, dar a ales să amintească numai pe cei care i-au dat posibilitatea unei înaintări spirituale în înţelepciune. Părerea noastră e că ieromonahul Macarie a făcut aceasta iar mitropolitul Teodosie l-a apărat şi l-a sprijinit cât a putut de mult, creându-i condiţiile să se desăvârşească.

Dacă luăm în calcul cealaltă teorie, care susţine venirea lui Antim mai devreme de 1688-1689 în Ţara Românească şi care ni se pare mult mai verosimilă, putem cu atât mai mult să considerăm faptul, că a fost hirotonit ieromonah aici, în Ţara Românească, cu cât acel misterios nume *Andrei*, identificabil cu persoana lui Antim Ivireanul, ne comunică faptul că el era încă mirean în 1683, la data când mitropolitul Dosoftei al Moldovei imprima

[116] Damian P. Bogdan, *Viaţa lui Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 680.

[117] Arhim. Sofian Boghiu, *Mitropolitul Antim Ivireanul*, art. cit., p. 308.

[118] Dan Horia Mazilu, *Introducere…*, op. cit., p. 11.

acel volum din *Viaţa şi petrecerea Sfinţilor*. Fapt ce face credibilă teoria că nici la Constantinopol, nici în Moldova, Antim nu a îmbrăcat haina monahală, ci în Ţara Românească şi anume: la Mitropolia din Bucureşti.

Dar, poate cea mai mare dintre necunoscutele biografiei antimiene este unde a învăţat meseria de tipograf. Al. Odobescu scria, cu aproape două veacuri în urmă, despre „Antim Ivireanul, tipograful, care sub Şerban Cantacuzino, aşeză mai întâi teascurile sale în mănăstirea Snagovului, de unde ieşiră mai multe cărţi religioase în limbile română, elenă, slavonă şi arabă." Ştim sigur doar că Antim a tipărit cărţi la Bucureşti, începând cu 1691, mai înainte de a-şi muta o parte din utilaje la Snagov, în 1694. Şi tot Odobescu ne oferă lista cu egumeni a mănăstirii, unde Antim figurează ca stareţ între 1695-1709.

Dacă admitem că Antim ar fi fost adus în Moldova de către Dosithei (variantă pe care o credem cea mai plauzibilă), de la Constantinopol, pentru a lucra la noua tipografie de la Iaşi, atunci avem două posibilităţi: fie să considerăm că, datorită neîntrecutelor abilităţi practice a fost adus aici pentru a fi instruit în arta tipografică, fie era deja instruit la Constantinopol şi aici a venit pentru a se perfecţiona şi pentru a se pune în slujba aspiraţiilor tipografice ale lui Dosithei, care coincideau, fără îndoială, cu aspiraţiile sale. Înclinăm să credem în ultima dintre aceste două ipoteze.

Credem că Antim a venit în Ţările Române cu misiunea specială de a tipări cărţi, pentru că, oricât de minunat copist, caligraf şi miniaturist ar fi fost, oricât de bun sculptor şi de priceput în broderii, oricât de poliglot şi de cult ar fi fost, mai ales dacă era încă mirean, nu considerăm că toate acestea erau de ajuns pentru a fi adus de la mare distanţă, cu atât mai mult cu cât întotdeauna el apare legat de tipografie în mod esenţial, celelalte ocupaţii menţionate fiind adiacente. Căci ştim foarte bine că el nu a fost întrebuinţat la noi în ţară nici drept copist, nici ca traducător, nici nu i s-a încredinţat vreun post de profesor la Academia de la Sf. Sava.

Constantin Brâncoveanu – chiar dacă nu l-a chemat el însuşi – avea nevoie de un tipograf căruia să-i poată încredinţa nu numai destinele tipografiei de la Bucureşti, dar, îndrăznim să spunem, destinele Ortodoxiei, care avea nevoie vitală de cărţi, ameninţată fiind atât de propaganda catolică, cât şi de cea protestantă. Mai mult, îi încredinţa şi înfăptuirea propriilor sale aspiraţii de afirmare politică şi culturală a ţării.

Nu avea nevoie de un om oarecare Brâncoveanu, şi, aidoma lui Dosithei, nu pentru scopuri mici îl solicita pe Antim, ci pentru un ţel suprem. Dintre toţi cei care au fost protejaţi de domnitor la Bucureşti sau care au aflat adăpost la mila sa, niciunul nu a venit la întâmplare, ci fiecare a avut un rol şi un scop bine definit, în ceea ce priveşte viaţa religioasă, culturală şi politică a Ţării Româneşti.

Şerban Cantacuzino avusese nevoie de Mitrofan şi de ucenicii săi, între care şi Antim (Andrei), pentru a tipări prima *Biblie* românească, a cărei imprimare a început în 1687. Brâncoveanu îi încredinţează însă destinele tipografiei mitropolitane lui Antim, în 1691, după ce Mitrofan se retrage la episcopia Buzăului, continuând însă şi el să tipărească acolo

cărţi importante. Dar adevăratul program tipografic cu „bătaie lungă” s-a desfăşurat sub conducerea lui Antim.

Am stabilit că venirea lui Antim în Ţara Românească este strict legată de tipografie. Problema esenţială este însă a răspunde la întrebarea: unde a învăţat Antim Ivireanul acest meşteşug „amestecat cu mare cinste şi socotit întocmai cu slujba lui Dumnezeu”[119], cu atât mai mult cu cât, după mărturia lui Del Chiaro, Antim „ridicase la perfecţiune arta tipografiei”?[120]

S-au propus cele mai variate ipoteze referitor la această chestiune. Episcopul Melchisedec şi Emile Picot afirmă că Antim era deja tipograf în momentul venirii în Ţara Românească [121], ceea ce credem şi noi. Dar N. Dobrescu[122] şi N. Iorga[123], precum şi F. Djindjihaşvili[124] şi Gabriel Ştrempel[125] consideră că a învăţat meseria de tipograf după venirea în Ţara Românească, de la Mitrofan.

Însă ei consideră că această iniţiere s-a întâmplat după 1690 şi nu văd când ar fi avut timp şi iarăşi, cred că trebuia ca cei care l-ar fi adus în ţară să fi avut o intuiţie extraordinară, ca să îl aleagă tocmai pe el şi să investească atât de încrezători în instruirea lui, dintre toţi mirenii talentaţi şi înzestraţi care trebuie să fi existat într-un perimetru destul de larg ortodox, cu atât mai mult cu cât era un străin – nici grec, nici român.

Virgil Molin a încercat să demonstreze că „el era tipograf de-acasă, din Iviria.”[126] După părerea lui, Antim „a învăţat meşteşugul în tiparniţa domnitorilor din Iviria (Georgia sau Gruzia), aşezată la Tiflis (Tbilisi), capitala acestui regat. Acolo s-a perfecţionat, acolo şi-a câştigat reputaţia de iscusit « typarnic » ca realizator de frumoase cărţi bisericeşti.

De acolo a fost adus la Constantinopol de Patriarhia ecumenică”[127], care dorea să înfiinţeze o tipografie grecească la Istanbul. Dar, din cauza interdicţiei impuse de stăpânirea turcească, ce considera acest meşteşug ca fiind vrăjitorie şi lucru necurat al creştinilor – din punctul lor de vedere[128] –, s-ar fi renunţat la realizarea acestei tipografii la Constantinopol şi ar fi fost înfiinţată la Bucureşti, Ţara Românească bucurându-se de o oarecare libertate.

Pentru această idee, „Dionisie al Constantinopolului, Gherasim al Alexandriei şi cu deosebire Hrisant al Ierusalimului (Hrisant sau Dosithei? – n.n.) au stăruit pe lângă vodă

---

[119] I.P.S. Firmilian, *Cuvânt de pomenire*, I.P.S. Firmilian, Mitropolitul Olteniei, *Cuvânt de pomenire a lui Antim Ivireanul, mitropolitul Ţării Româneşti*, în rev. *Mitropolia Olteniei*, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 769.

[120] Anton Maria Del Chiaro, op. cit., p. 54.

[121] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 50.

[122] N. Dobrescu, op. cit., p.11.

[123] N. Iorga, *Istoria literaturii române…*, op. cit., ed. 1969, p. 337.

[124] F. Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 27.

[125] Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. X.

[126] Virgil Molin, *Unde a învăţat Antim Ivireanul meşteşugul de «typarnic»*, în rev. *Glasul Bisericii*, XXV (1966), nr. 9 -10, p. 841.

[127] Ibidem.

[128] Ne amintim că actul de caterisire îl acuza pe Antim ca „vrăjitor”, ceea ce dovedeşte că acuzatorii lui se foloseau de o lege turcească împotriva lui, precum odinioară alţi farisei şi cărturari spuseseră că „noi nu avem alt împărat decât pe Cezarul”, numai ca să osândească adevărul şi dreptatea.

Brâncoveanu să le fie în ajutor"[129]. Iar Brâncoveanu a ridicat chiar o clădire „pentru un atare aşezământ tipograficesc în cuprinsul Mânăstirii Sfântul Sava"[130], unde „Antim îşi va găsi perfecta utilitate (…) ca editor şi tipograf"[131].

Mai mult chiar, V. Molin consideră că preponderenţa cărţilor tipărite care „răspundeau la o acţiune la nivelul dezideratelor ecumenice şi a scrierilor personale ale militanţilor greci întru apărarea Ortodoxiei"[132] este o dovadă în plus a faptului că iniţiativa venea din afară şi că tipografia condusă de Antim era oarecum controlată de ierarhii greci.

Principalul obstacol pentru care această opinie este dificil de acceptat este acela că ea contravine informaţiei pe care o avem cu privire la căderea în robie a lui Antim, în tinereţe, pe care ne-o oferă atât Del Chiaro, cât şi Mihai Ştefanovici. V. Molin afirmă că: „după 1684, la Tiflis, sub regele Arcil, a existat o tipografie utilată la Amsterdam şi care a funcţionat, desigur, până în 1690 şi deci există toate premisele istorice care să ateste locul unde Antim s-a putut forma ca meşter tipograf"[133], Antim plecând din Iviria fie în urma încetării activităţii tipografiei (odată cu înlăturarea de la domnie a lui Arcil), fie ca trimis la Patriarhia din Constantinopol, în scopul afirmat mai sus.

Virgil Molin are dovezi destul de substanţiale în ceea ce priveşte înfiinţarea unei tipografii în Georgia, încă din timpul regelui Arcil (1684-1696)[134]. Primele caractere georgiene ar fi fost turnate la Amsterdam, de către un meşter gravor de matriţe originar din Ardeal, Tótfalusi Kis Miklós, pastor reformat, care venise tocmai de la Cluj în Olanda pentru a învăţa această meserie, în scopul tipăririi şi răspândirii în Transilvania a Bibliei lui Luther. Şi, ca o coincidenţă interesantă, tot un ardelean, Mihai Ştefanovici, trimis de Antim din Ţara Românească, va scrie pagini importante ale începutului istoriei tipografice în Georgia, începând cu 1709.

Prima tipografie însă, s-ar fi înfiinţat în 1684, funcţionând până în 1690[135]. Virgil Molin are argumente şi dovezi documentare solide pentru a susţine această teorie, dar el mai consideră şi că „Antim, despre care se crede că a venit la noi prin 1691, ar fi putut învăţa meşteşugul, lucrând la Tbilisi cu slovele şi instalaţia adusă de Arcil de la Amsterdam. În acest caz, Constantin Brâncoveanu n-ar fi adus în voievodatul lui numai « un rob de la turci », – de care nu vedem ce nevoie ar fi avut – ci un specialist..."[136] în ale tiparului.

---

[129] Virgil Molin, *Antim Ivireanul – editor şi tipograf la Râmnic*, în rev. *Mitropolia Olteniei*, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 826

[130] Ibidem.

[131] Ibidem.

[132] Ibidem.

[133] Virgil Molin, *Unde a învăţat Antim Ivireanul…*, art. cit., p. 843.

[134] A se vedea Virgil Molin, *Contribuţii noi la istoricul relaţiilor culturale cu Orientul Ortodox (1709-1712). Un ipodiacon ungrovlah, Mihail, fiul lui Ştefan, meşter în tipar în ţări străine*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIXX (1961), nr. 3-4, p. 324 -331.

[135] Cf. Idem, p. 332.

[136] Ibidem.

Putem crede că Brâncoveanu avea nevoie de un meşter tipograf şi că l-a solicitat pe Antim în acest sens, dar a considera că acesta din urmă a învăţat acest meşteşug în Georgia natală, la Tblisi, după 1684, iar în 1691 a venit la Bucureşti, înseamnă să ignorăm cu totul episodul robiei din tinereţe a lui Antim – în favoarea căruia avem două afirmaţii explicite, de la doi autori demni de crezare – sau să considerăm că, fiind răscumpărat, acesta s-a întors acasă. Aminteam mai sus că şi Iorga respinsese, într-un articol al său, ideea cum că Antim ar fi fost rob[137].

Dar atunci nu se explică informaţia lui Del Chiaro şi a lui Mihai Ştefanovici şi încă multe alte lucruri. Şi în acest caz însă, se pune problema, dacă Antim ar fi putut ajunge maestru în ale tipografiei instruindu-se la Tbilisi şi dacă Brâncoveanu şi-ar fi căutat un meşter tipograf tocmai în Georgia, ceea ce ni se pare greu de crezut, dacă nu imposibil.

Pe de altă parte, faptul că multe din cărţile tipărite de Antim Ivireanul sunt în greceşte şi poartă numele unor înalţi ierarhi greci sau se adresează întregii Ortodoxii, nu se datorează neapărat faptului că Dionisie (al Constantinopolului) şi Dosithei (al Ierusalimului) au vrut să facă din tipografia de la Bucureşti un înlocuitor al celei pe care nu ar fi putut să o înfiinţeze la Constantinopol, ci, mai degrabă, celui că interesele şi dorinţele lor convergeau cu cele ale lui Brâncoveanu, sprijinitor generos al Ortodoxiei ecumenice şi doritor de a vedea înălţarea culturală şi spirituală a ţării sale.

E adevărat că Antim a ridicat meşteşugul tipografiei la perfecţiune, după mărturia lui Del Chiaro, că realizările lui tipografice pot fi oricând comparate cu cele ale apusului european, şi că el „excela printr-un rafinament de imprimare în greceşte cel puţin egal oficinelor veneţiene."[138] Dar nu e mai puţin adevărat că majoritatea cărţilor, totuşi, se adresau lumii româneşti. Iar perfecţiunea artei tipografice antimiene era o glorie românească a epocii brâncoveneşti.

Dosithei a folosit tipografia condusă de Antim pentru anumite ediţii monumentale pe care numai aici, la Bucureşti, sau la Veneţia le-ar fi putut tipări. Dar e sigur că în Ţara Românească îi era mai uşor. Şi acesta nu este singurul motiv pentru care a ales Bucureştiul. Căci oraşul era pe atunci un punct strategic în apărarea Ortodoxiei, centrul Ortodoxiei, de unde cărţile puteau pleca atât spre Grecia, cât şi spre sudul sau estul slav sau spre răsăritul ortodox grec, arab şi georgian. „Cu banii lui Brâncoveanu se duse astfel un război teologic înverşunat, cu arme greceşti masive. Atâta teologie greoaie nu pornise niciodată din ţările noastre, ca să zdrobească întăriturile celor de altă lege"[139], scria N. Iorga. În aceste condiţii, Antim a fost tipograful ideal atât pentru Dosithei, cât şi pentru Brâncoveanu.

Hrisant Nottaras va dori şi el să înfiinţeze o tipografie la Constantinopol „prin anul 1713", iar „Antim îi făgăduieşte procurarea literei de care se va simţi nevoie"[140], menţionând

---

[137] N. Iorga, *Despre Antim Ivireanul*, art. cit., p. 614.

[138] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 70.

[139] N. Iorga, *Istoria literaturii române…*, ed. 1969, op. cit., p. 56.

[140] Pr. N. Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 698.

şi faptul că era vorba de o tiparniţă nouă, ceea ce dovedeşte că mai funcţionaseră şi altele înainte.

În fine, o dovadă că Antim era tipograf la venirea în ţară, ar fi că „nu, de tânărul Andrei nu avea nevoie Brâncoveanu ca «învăţat poliglot», ci ca meşter al tiparului, ca unul care îşi stabilise faima de iscusit în ale «slăvitului meşteşug» (cum îl numea însuşi Antim – n.n.)”[141]. Cu această concluzie putem să fim de acord.

Însă, deocamdată, ipoteza instruirii lui Antim în ale tipografiei acasă, în Iviria, nu ne convinge. Pentru că, dacă la 1684 Antim se iniţia în arta tipografică la el acasă (de către cine?), nu vedem ce rost mai avea părăsirea ţării sale natale spre 1690, când era deja la o vârstă înaintată, şi nici nu înţelegem când mai avea timp să se afirme, unde şi cum ar fi putut să fie cunoscut de către Dosithei sau de unde să fi auzit Constantin Brâncoveanu despre el, precum nu vedem nici când ar fi avut timp să înveţe limba română. Naşte aşadar o avalanşă de interogaţii această teză, care nu le poate oferi niciun răspuns.

Nu numai V. Molin este de părere că Antim Ivireanul a învăţat meseria de tipograf în altă parte, înainte de a fi chemat la noi. Gabriel Ştrempel scrie, în prefaţa la ediţia din 1972 a *Didahiilor*: „N. Şerbănescu înclină să creadă că Antim a învăţat arta tipografică la Moscova sau la Kiev.”[142] Acelaşi lucru îl susţine şi F. Djindjihaşvili[143].

Dar în articolul şi la pagina indicată de Ştrempel[144], Şerbănescu nu spune acest lucru, ci numai că „mai aproape de adevăr mi se pare însă părerea, după care, Antim a început să lucreze într-o tipografie din afară de hotarele ţării noastre. Unde? Nu se poate şti din lipsă de izvoare”[145]. Şi adaugă un argument, şi anume că independenţa materială pe care şi-o dobândise înainte de a veni la Bucureşti – idee sugerată în scrisoarea către Brâncoveanu – nu o putea avea, cel mai probabil, decât lucrând ca tipograf[146].

Ideea că Antim ar fi deprins arta tiparului în Rusia aparţine, se pare, unui cercetător ruso-georgian, despre care Djindjihaşvili spune că „O. Gvincidze opinează că Antim ar fi putut învăţa arta tipografică la Iaşi (…) sau mai curând în Rusia, ca dovadă că tot acolo şi-a însuşit şi limba slavonă”[147]. Dar nu dispunem de date concrete care să ne demonstreze că Antim ar fi trecut prin Rusia sau prin Ucraina.

Această idee a fost preluată şi în actul de canonizare, unde se afirmă că: „se înclină să se creadă că a fost ucenic în tiparniţe kieviene sau la Moscova, unde pe lângă meşteşugul imprimării, şi-ar fi însuşit şi limbile slavă bisericească şi rusă”[148].

---

141 Virgil Molin, *Unde a învăţat Antim Ivireanul…*, art. cit., p. 841.
142 Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. X.
143 F. Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 24.
144 Anume: N. Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 694.
145 Pr. N. Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 694.
146 Ibidem.
147 F. Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 26.
148 *** *Proclamarea solemnă a canonizării Sfântului Ierarh - Martir Antim Ivireanul*, art. cit., p. 162.

Limba slavă o putea învăţa şi la Constantinopol sau în Ţara Românească[149], chiar dacă se pare că ştia şi „o slavonă de «culoare» ucrainiană”[150], ceea ce însă putea să deprindă şi în altă parte decât în Ucraina.

N. Şerbănescu propunea însă o altă ipoteză şi anume posibilitatea ca Antim „să fi văzut şi Veneţia, făcând cunoştinţă – poate, în unele privinţe, destul de apropiată – cu meşteşugul tipograficesc – în floare în acest oraş”[151], în ciuda faptului că Del Chiaro nu aminteşte nimic despre acest lucru. Şi credem noi, ca „florentin aşezat în Veneţia”[152], acesta ar fi trebuit să aibă în vedere acest amănunt.

Tot el este de acord şi cu o altă teorie expusă mai sus, aceea că Dosithei a vrut să înfiinţeze tipografie grecească la Bucureşti, scop în care l-a îndemnat, împreună cu Dionisie Seroglanul, pe domnitorul Constantin Brâncoveanu, să-l aducă pe Antim în ţară[153].

N. Şerbănescu aduce în discuţie şi faptul că numele lui Mitrofan nu apare în pomelnicul întocmit de Antim şi acesta nu face niciodată nicio aluzie la fostul episcop de Huşi în cărţile tipărite de el, lucruri care „mă fac să cred că Antim fusese iniţiat în acest meşteşug, cel puţin până la o anumită treaptă, în altă parte decât la tipografia lui Mitrofan de la Mitropolia din Bucureşti…”[154].

Faptul că mitropolitul Ungrovlahiei nu îl înscrie spre pomenire pe Mitrofan, poate avea însă cauzele pe care le-am expus anterior, dar nu pe această argumentaţie ne-am baza în primul rând, pentru a dovedi că nu de la Mitrofan a deprins Antim, în primul rând, tainele tipografiei, ci pe dovezile despre existenţa şi funcţionarea succesivă a unor tipografii clandestine la Constantinopol, în care Antim ar fi putut să fie instruit.

Un alt cercetător al vieţii lui Antim Ivireanul susţine că a existat tipografie la Constantinopol: „Helladius şi alţi contemporani spun într-adevăr că în timpul lui Brâncoveanu nu se afla tipografie în Grecia. Dar tot Helladius este acela care ne relatează că, în anul 1627, călugărul Metaxa izbutise să aducă şi să instaleze în Constantinopol o tipografie din Anglia.

Cercetări mai recente fac dovada că în Turcia existau tiparniţe cu caractere ebraice, în anul 1503, greceşti, în 1638, şi armeneşti, în 1690. În Siria, sub influenţa creştină, se semnalează tipărirea unei *Psaltiri* în limba siriacă, în anul 1610. Nu ni se pare de mirare ca pentru alte naţionalităţi şi în special pentru cele de religie creştină să fi existat tiparniţe într-un loc sau altul. Că aceste tiparniţe vor fi lucrat cu greu şi sporadic, o credem; dar Antim, omul de carte şi el însuşi făuritor de zaţ şi de teasc, nu va fi trebuit să meargă până la Veneţia ca să deprindă meşteşugul tiparului…”[155].

---

[149] Cf. Dan Horia Mazilu, *Introducere…*, op. cit., p. 11.
[150] Ibidem.
[151] Pr. N. Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul…*, art. cit., p. 772.
[152] N. Iorga, *Despre Antim Ivireanul*, art. cit., p. 613.
[153] Pr. N. Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul…*, art. cit., p. 772-773.
[154] Idem, p. 775.
[155] Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 13.

Acest fapt, al existenţei la Constantinopol a unei tipografii aduse din Anglia, îl susţine şi N. Iorga: „Prin Nicodim Metaxas, originar din Chefalonia, şi cu ajutorul agentului englez, care de multă vreme juca un mare rol pe lângă Poartă, el (patriarhul Chiril Lukaris – n.n.) face să i se aducă pe o corabie, din Anglia, slove greceşti, turnate chiar la Roma, pentru tipografia de care avea de gând să se slujească împotriva iezuiţilor…”[156].

Un alt studiu reiterează ideea că „În secolul al XVI-lea, în Imperiul Otoman existau deja tipografii evreieşti, sârbeşti şi chiar una albaneză, dar grecii îşi tipăreau cărţile încă în Italia. Prima tipografie grecească a fost adusă la Constantinopol din Anglia, prin mijlocirea patriarhului Chiril Lucaris, în anul 1627. Cel ce a adus-o din Londra a fost un oarecare Nicodim Metaxas. Acest lucru a provocat mari conflicte între greci, turci şi iezuiţi”[157].

Această ipoteză aduce în prim-plan faptul că Antim s-ar fi putut iniţia în arta tipografică chiar la Constantinopol, lucru care ni se pare, deocamdată, cel mai plauzibil. Deşi se cunosc asprimea stăpânirii otomane şi represaliile sângeroase şi pline de cruzime de care erau în stare turcii, nu e mai puţin adevărat că popoarele cucerite – şi mai ales grecii – se simţeau sufocate de aceşti cuceritori care erau de altă lege decât ele, nu însă şi anihilate sau reduse la supunere sau ascultare oarbă. O oarecare libertate de mişcare şi de gândire exista în tot imperiul otoman, în mediile creştine, cu toată ura şi resentimentele turcilor.

Aşa se poate explica de altfel faptul că vechile Patriarhii, de Constantinopol, de Ierusalim, de Antiohia şi de Alexandria, aflate sub ocupaţie musulmană, cu toate că sufereau nenumărate neajunsuri din partea turcilor, mergând până la torturarea şi uciderea patriarhilor (şi patriarhul ecumenic Chiril Lukaris, de care vorbeam puţin mai devreme, a fost unul dintre martiri, care a murit înecat de turci), şi-au continuat activitatea până astăzi, activitate care a presupus totdeauna – deci inclusiv în timpul imperiului otoman – misionarism creştin ortodox, dacă nu pe faţă, cel puţin în ascuns. Şi e imposibil ca, odată cu descoperirea tiparului, unul dintre aspectele acestui misionarism martiric să nu fi fost şi tipărirea şi răspândirea de cărţi necesare credincioşilor, în ciuda interdicţiei determinate de suspiciunea şi superstiţiile turceşti.

E greu de crezut ca o cultură atât de bogată cum este cea greco-ortodoxă, să se fi dezvoltat în absenţa tiparului, bazându-se numai pe tipografiile din Veneţia (unde grecii formaseră o comunitate destul de puternică), Ţara Românească şi Moldova (ţări care foloseau greaca drept limbă de cult), care nu le puteau satisface nevoile interne. Ne repetăm aici, însă credem că, atunci când ierarhii greci apelau la tipografii aflate în Veneţia, Iaşi sau Bucureşti, o făceau mai ales pentru a pregăti apariţia unor tomuri masive şi elegante, pe care tiparniţele mai puţin pretenţioase, utilizate pe ascuns în imperiul otoman, nu le puteau realiza.

Astfel încât se poate spune că Antim Ivireanul avea condiţiile necesare pentru a învăţa tiparul la Constantinopol, într-o tipografie a Patriarhiei ecumenice, în situaţia în care a

---

[156] Nicolae Iorga, *Bizanţ după Bizanţ*, Ed. Enciclopedică Română, Bucureşti, 1972, p. 160.

[157] Pr. Daniel Benga, *Marii reformatori luterani şi Biserica Ortodoxă. Contribuţii la tipologia relaţiilor luterano-ortodoxe din secolul al XVI-lea*, Ed. Sofia, Bucureşti, 2003, p. 404, n. 1457.

fost şi a stat acolo mai mult timp. În niciun caz nu ar fi putut învăţa Antim meseria de tipograf între 1689-1690 de la Mitrofan – iar în 1691 să fie numit în fruntea tipografiei! –, şi nici Dosithei nu ar fi adus cu sine la Iaşi un „neofit", de la o aşa de mare depărtare, dacă acesta nu ar fi fost câtuşi de puţin iniţiat şi nu ar fi probat calităţi indiscutabile ca ucenic.

Ipoteza aceasta, a stagiului constantinopolitan al lui Antim, timp în care şi-ar fi însuşit şi arta tipografică, este luată în calcul şi de Djindjihaşvili, care însă nu o consideră valabilă, dar care afirmă că: „numeroşi cercetători români şi georgieni, bazându-se pe faptul că Antim a petrecut multă vreme la Constantinopol, consideră că Antim ar fi lucrat aici ca tipograf"[158]; indicând mai multe nume, între care S. Kurdghelaşvili susţine că patriarhul Dosithei a înfiinţat o tipografie la Constantinopol, în 1670[159], „iar Antimoz (numele ivirean al lui Antim – n.n.) a fost adus la curtea patriarhiei Ierusalimului cu patru ani înainte (în 1666), deci el a învăţat tot acolo tiparul, probabil pe lângă tipograful Mitrofan din Valahia"[160].

Nu ştim însă în această situaţie, dacă „tipograful Mitrofan din Valahia" a fost la Constantinopol în acea perioadă sau dacă e vorba de alt Mitrofan decât de cel care a fost episcop de Huşi şi apoi de Buzău, întrucât, personal, nu am găsit această informaţie despre Mitrofan.

Anul 1666 corespunde cu vârsta de 16 ani la care Djindjihaşvili crede că Antim a căzut rob la turci, dar acest lucru fie ar infirma ipoteza robiei, fie ar însemna că în acelaşi an, el a fost răscumpărat de Dosithei sau de altcineva de la Patriarhia Ierusalimului.

Iarăşi nu ştim ce documente a folosit cercetătorul georgian pomenit mai sus, când afirmă că Dosithei a înfiinţat tipografie la Constantinopol în 1670. Dar acest lucru nu ni se pare cu totul exclus. Neavând însă libertatea de mişcare dorită de aspiraţiile sale, şi, mai ales, vrând să supravegheze îndeaproape ţările ortodoxe ameninţate de prozelitismul catolic şi protestant, acesta a venit şi a stat foarte mult la Bucureşti, folosindu-se de tipografiile munteneşti dar şi de cele moldoveneşti.

Am spus că nu ni se pare exclus ca Dosithei să fi înfiinţat tipografie la Constantinopol, pentru că, într-o scrisoare datată 1 septembrie 1712, către Patriarhul Hrisant Nottaras al Ierusalimului, Antim Ivireanul îi scria că nu poate să îi trimită tipar pentru „noua tipografie" (subl. n.) grecească pe care acesta intenţiona să o înfiinţeze la Constantinopol, pentru că ceea ce îi rămăsese din tipar era stricat[161].

Aceasta demonstrează că mai funcţionaseră şi alte tipografii la Constantinopol, căci dezideratul lui Hrisant nu era un pionierat, ci existaseră, desigur, precedente notabile.

---

158 F. Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 25.

159 S. Kurdghelaşvili, *Istoria tipografiei georgiene* (în limba rusă), Ed. Gruzia Sovietică, Tbilisi, 1959, p.31, apud. F. Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 25.

160 F. Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 25.

161 Cf. Diac. Asist. I. Rămureanu, *Luptător pentru Ortodoxie*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIV, (1956), nr. 8-9, p. 851.

Un an mai târziu, în 1713, Antim îi scrie din nou lui Hrisant, anunţându-şi bucuria pentru faptul că acesta găsise un tipograf destoinic şi oferindu-se să îl ajute în a se desăvârşi în această meserie[162]. Acest lucru dovedeşte că tipografii cu adevărat stăpâni pe această artă se găseau foarte rar.

Antim Ivireanul a avut o părere foarte înaltă despre meşteşugul tipografiei, căci scria în *Aşezământul Mănăstirii Tuturor Sfinţilor* (azi, Mănăstirea Antim), pe care a avut grijă să o înzestreze cu tipografie: „Las cu blestem şi aceasta: să aibă datorie tipograful să înveţe meşterşugul tipografiei unul după altul, pentru ca să nu piară acest meşterşug din ţară, nici să se părăsească lucrul cărţilor pentru folosul ţărâi şi pentru ajutoriul casei"[163].

Aceasta este o dovadă în plus că meseria de „tiparnic" nu era una întâmplătoare, ci era strâns legată de crezul întregii sale vieţi. De aceea înclinăm să credem că era o îndeletnicire veche a lui Antim, mai veche decât sosirea lui în Ţara Românească.

I. 4. ANTIM IVIREANUL ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ ÎNTRE 1691 ŞI 1716

Prima atestare a prezenţei lui Antim Ivireanul în Ţara Românească are loc cu prilejul tipăririi unei cărţi parenetice, tradusă în neogreacă de ieromonahul Hrisant Nottaras – viitorul patriarh al Ierusalimului şi nepotul lui Dosithei –, intitulată „A lui Vasile Macedoneanul, împăratul grecilor. Capete îndemnătoare şasezeci şi şase, către fiul său Leon cel Înţelept…", semnată, ca tipograf, de „Antim ieromonahul"[164].

În acelaşi an în care este tipărită această carte, conducătorul tipografiei de la Mitropolie, Mitrofan, este numit episcop de Buzău şi transferat la noua sa reşedinţă, luând o parte din utilaj împreună cu el iar în fruntea tipografiei este aşezat Antim.

În opinia noastră, această mişcare este una premeditată şi ea încurajează, credem noi, teoria că Antim a fost adus în ţară datorită talentului său tipografic. Astfel că prima carte tipărită de Antim, ca şi conducător al tipografiei, este, în greceşte, „Slujba Sfintei Paraschiva şi a Sfântului Grigorie Decapolitul", apărută în 1692, în condiţiile refacerii utilajului tipografic, după plecarea lui Mitrofan la Buzău[165].

Ieromonahul tipograf Antim rămâne în această calitate până în 1694, când este transferat la Mănăstirea Snagov, împreună cu o parte din utilaj, pentru a pune bazele unei

---

162 Ibidem.

163 *Opere*, p. 336.

164 Cf. I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, (1508-1830), t. I, Ed. Academiei Române, Bucureşti, 1903, p. 324-326..

165 Cf. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. XI.

noi tipografii, probabil „din dorinţa lui Antim de a dezvolta tipografia, după planurile lui Brâncoveanu”[166].

Deşi este menţionat ca egumen al Snagovului abia în 1696, este de presupus că, dintru început, de la mutarea sa aici, a fost avansat în această treaptă, întrucât între 1693 şi 1696 nu figurează altcineva pe lista egumenilor din această mănăstire[167].

În plus, în scrisoarea către Constantin Brâncoveanu, din 13 ianuarie 1712, Antim preciza că *nici Mănăstirea Snagovului o am luat-o cu de-a sile* şi că *am lucrat (în) 7 ani* [168], ca egumen şi tipograf[169], în această mănăstire, adică din 1694 până în 1701, când s-a întors la Bucureşti, reluându-şi activitatea la tipografie, deşi a rămas cu titlul de egumen al Snagovului încă trei ani.

În această calitate de stareţ figurează în documente până la 21 mai 1704[170]. Este de presupus ca tiparniţa Mitropoliei să nu fi funcţionat prea bine fără el şi să se fi dovedit stringentă rechemarea lui, dar acestui posibil motiv i se adaugă altul, despre care ajungând mitropolit, va spune aluziv – în aceeaşi scrisoare menţionată anterior – adresându-se domnitorului: *măcar că măriia ta nu pohtiiai să es de acolo* [de la Mănăstirea Snagov]*, iar cine au fost pricinuitorii eşirii mele vor da seama înaintea lui Dumnezeu* [171].

Ştrempel înaintează – fără dovezi însă – ipoteza unor intrigi ţesute de posibila invidie a lui Mitrofan de Buzău, care ar fi determinat plecarea de la Snagov şi „o modestă activitate tipografică în viitorii patru ani, până la alegerea lui Antim ca episcop de Râmnic. În schimb, Buzăul va cunoaşte o mare dezvoltare culturală şi, mai ales, tipografică. (…) De observat, de asemenea, că odată cu dispariţia lui Mitrofan în 1702 şi cu plecarea invidiosului Damaschin din Bucureşti, pe scaunul rămas vacant prin moartea lui Mitrofan, steaua lui Antim va urca vertiginos spre zenit”[172].

Despre activitatea lui Antim, atât ca tipograf, cât şi ca egumen şi apoi episcop şi mitropolit, vom discuta detaliat în a doua parte a lucrării de faţă şi de aceea lăsăm la o parte acum alte amănunte legate de aceste etape din viaţa sa, preocupându-ne numai de enunţarea principalelor evenimente şi de împrejurările ascensiunii sale în Biserica şi în cultura românească.

După ce, între 1701 şi 1705, Antim a stat la Bucureşti şi a tipărit cărţi, la 16 martie 1705 a fost ales episcop al Râmnicului. Evenimentele s-au succedat într-un mod neaşteptat – care l-a luat şi pe el prin surprindere, după cum va mărturisi mai târziu –, întrucât numirea sa nu a fost una obişnuită, ci a survenit în urma depunerii din treaptă a fostului episcop, Ilarion, acuzat de asociere cu ereticii catolici. Actul de caterisire al acestuia menţiona: „Fiindcă

---

166 Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 81.

167 Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Istoria Mânăstirii Snagov*, Bucureşti, Institutul de Istorie Naţională, 1944, p. 112, apud. Idem., p. 418, n. 20.

168 *Opere*, p. 227.

169 A se vedea şi Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 15.

170 Cf. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. XIII.

171 *Opere*, p. 227.

172 Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 123.

Ilarion, fostul episcop al Râmnicului a căzut în mai multe culte…, pe care şi el cu gura lui le-a mărturisit: întâi: el a consimţit şi papistaşii au construit biserică chiar în oraşul Râmnic; al doilea: la mormintele ortodocşilor care se află în Sfânta Biserică a Episcopiei, a consimţit şi papistaşii au îngropat trupuri de papistaşi, adică trupuri de eretici şi de schismatici…”[173].

În urma scoaterii din scaunul episcopal al lui Ilarion, s-a hotărât alegerea unui nou episcop al Râmnicului, alegere care s-a făcut de către un sobor arhieresc la Mitropolie astfel, după cum s-a consemnat: „De vreme ce Prea Sfânta Episcopie de la Râmnic au rămas fără de al ei adevărat episcop, pentru că episcopul Ilarion, care au fost la acea episcopie s-au caterisit după pravilă şi s-au scos, şi din eparhia aceasta s-au lipsit; ci să nu fie această Sfântă Episcopie a Râmnicului făr’ de păstor, am dat voe celor ce aicea s-au aflat arhierei, cu sfatul şi cu voia prealuminatului şi înălţatului, măriei-sale domnului nostru Io Constantin Basarab voevod, domnul Ţării Româneşti, ca să facă socoteală ori pre care ar alege şi ar afla obraz vrednic, ca să fie chivernisitoriu aceştii Sfinte Episcopii.

---

[173] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul, 1716 – septembrie – 1966*, art. cit., p. 777, nota 28. Tot aici se menţionează că acest act de caterisire, precum şi trecerea sa în rândul simplilor monahi nu a fost pus în practică, ci „de la episcopie însă a fost scos şi cu rangul de arhiereu-episcop a fost trecut stareţ la Snagov, unde, documentar, se întâlneşte între: 10 aprilie 1707 şi 22 august 1712” (Ibidem). Ilarion are însă şi apărători: „În aceste vremuri de luptă aprigă între răsăritul ortodox şi apusul catolic, episcopul Ilarion al Râmnicului va fi părut suspect patriarhului Dositheiu, care mai mult sta la curtea din Bucureşti. El îl cunoştea bine pe Ilarion, îi va fi cunoscut apucăturile, ba poate şi oarecari antipatii contra grecilor…” – cf. Atanasie Mironescu, *Sfânta Episcopie a Râmnicului – Noul Severin în trecut şi acum…*, Bucureşti, 1906, p. 84, apud. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 136, nota 2. Ştrempel îşi însuşeşte acest punct de vedere conform căruia Dositei „a cerut lui Brâncoveanu scoaterea din scaun şi caterisirea episcopului” (Ibidem) – afirmând, cu oarecare maliţie, că „Dosithei nu auzise de ecumenism” (Ibidem) – şi susţine că Ilarion semna încă documente oficiale ca episcop, după depunerea sa, ca de exemplu un zapis „dat de « Ilarion episcupul, năstavnecul Sfintei Mănăstirii Snagovul » împreună cu întregul sobor. Semnează « Ilarion episcop, proin Râmnic », iar la stânga, puţin mai jos, în greceşte: « al Râmnicului Anthimos ».

Modestie şi deferenţă faţă de Ilarion, predecesorul său, probabil mai vârstnic” (Ibidem). De altfel şi Radu Greceanu menţionează că, în 1707, la sfinţirea Mănăstirii Sf. Gheorghe din Bucureşti, care a avut loc în ziua prăznuirii Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel, pe lângă noul patriarh Hrisant al Ierusalimului, au participat şi „Dionisie Târnoveanul, Climentu Andrianopoleos, Afxentie Sofiianul, Maxim Ierapoleos, Neofit Sevastiie, Mitrofan Nisis, Macarie Varnis, Anthim episcopul Râmnicului, Ilarion proin episcopul Râmnicului” – cf. *Cronica. Cronicari munteni, 3* , Ed. Minerva, Bucureşti, 1984, p. 145.

Deci Ilarion era încă la mare cinste, deşi fusese scos din scaunul episcopal pentru asociere cu ereticii – în condiţiile în care, cu numai cinci ani în urmă, în Transilvania se semnase „unirea” cu Roma a unei părţi din clerul ortodox, iar relaţiile cu catolicii erau dezastruoase. Această cinste s-ar putea datora – dacă îi credem pe apărătorii lui Ilarion – faptului că Dositei a insistat poate mai mult pentru înlăturarea sa, decât ar fi fost cazul. Am vorbit despre toate acestea, pentru a observa mai târziu, cu câtă cruzime a fost tratat Antim Ivireanul, în comparaţie cu Ilarion, deşi acuzaţiile împotriva lui nu erau lucruri concrete, ci numai invenţii şi aberaţii.

Şi adunându-se ei în Biserica Sfintei Mitropolii… întâi pre egumenul chir Antim de la Snagov, al doilea pre duhovnicul chir popa Ioasaf, al treilea pre chir Macarie protosinghelul[174], care s-au arătat a fi mai de folos la această Sfântă Episcopie.

Drept aceasta i s-a scris numele lor întru această condică. Martie 16 leat 7213 [= 1705]. Fost al Sofiei Metodie. Fost al Adrianopolei Climent, al Pogonianei Euthimie”[175].

Cu sfatul şi cu învoirea mitropolitului şi a domnitorului aşadar, Antim Ivireanul a fost ales episcop al Râmnicului. Slujba hirotonirii întru episcop s-a ţinut a doua zi, pe 17 martie, după cum însuşi a notat în *Aşezământul* Mănăstirii care astăzi îi poartă numele: *La 17 zile ale lui martie, în zioa Sfântului Alexie omul lui Dumnezeu, să se îmbrace un sărac cu cămaşă, cu izmene şi cu brâu; să i se dea şi 30 de bani.*(…) *La acestea să se cheltuiască taleri 4, pentru căci în zioa pomenirei sale m-am hirotonit arhiereu* [176].

În această demnitate a rămas Antim până în ziua de 22 februarie 1708, când a urcat cea mai înaltă treaptă ierarhică, ajungând Mitropolit al Ungrovlahiei, în urma morţii bătrânului mitropolit Teodosie, la 27 ianuarie 1708. Acesta a lăsat prin diată ca să-i urmeze în scaunul mitropolitan Antim, episcopul de Râmnic, dorinţă care a fost acceptată şi împlinită.

Iată cum descrie Radu Greceanu evenimentele premergătoare întronizării şi întronizarea lui Antim: „când au fost cursul anilor dă la Hristos 1708 ş-au dat obşteasca datorie şi preasfinţitul părinte mitropolitul ţării kir Theodosie, carele mult bolind, atât de slăbiciunea bătrâneţelor cât şi alta osibită a trupului boală şi viind ceasul cel hotărât al zilelor, au adormit în Domnul la luna lui ghenarie 27, iar arhiereu ţării 40 de ani [a fost]. După ce deci au răposat, gătind toate cele ce au trebuit ale pogribaniii, au mersu a doao zi măriia-sa prealuminatul domnu chemând şi pre amândoi patriarşii: cel dă la Alexandriia şi cel dă la Ierusalim, de au fost în slujba pogribaniii şi toţi arhiereii câţi s-au adunat aici, preoţi, egumeni şi altă mulţime de norod, atât bisericescu cât şi mirenescu, l-au slujit în Sfânta Mitropolie cu cinste mare, luându-şi toţi creştinii iertăciunea cu sărutarea sfintei lui mâini.

După aceia deci s-au suit în casele vlădiceşti şi împreună cu sfinţii patriarhi şi arhierei, cu toată boierimea, după ce deci măriia-sa vodă în casă au întrat cu cei mai de sus pomeniţi, au început a vorovi pentru alegere de vlădică, ca să puie, pentru ca să se păstorească turma lui Hristos cea pravoslavnecă; fiind dar cu diiata răposatului părinte mitropolit kir Theodosie, ales ca să rămâie în urma lui păstoriu sfinţii-sa părintele râmniceanul kir Anthim, care acea diiata înaintea tuturor scoţându-se de s-au citit, aşa cu un

---

[174] Despre acesta N. Şerbănescu afirmă că ar fi cel aşezat spre pomenire de către Antim, în *Aşezământul Mănăstirii Tuturor Sfinţilor* – cf. *Mitropolitul Antim Ivireanul…*, art. cit., p. 777-778.

[175] Cf. *Condica sântă*, p. 98-99, apud. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 137. Ştrempel opinează că „cei trei arhierei semnatari nu sunt singurii participanţi la alegere. Ei au fost, după opinia noastră, arhiereii care au consacrat alegerea, prin punerea mâinilor, scutindu-l pe Teodosie [mitropolitul] de o slujbă obositoare şi suplinind absenţa lui Damaschin de la Buzău, greu de deplasat la început de primăvară, când drumurile erau desfundate” (Idem, p. 138-139).

[176] *Opere*, p. 333.

cuvânt toţi au zis cătră măriia-sa vodă, atât părinţii patriarşii, cât şi alţi arhierei şi boieri ca: precum bătrânul păstoriu răposatul părinte au hotărât şi au ales pă acel pomenit episcop râmnicean, el să fie arhiereu şi vlădică, iar nu altul, şi aşa văzând măriia-sa că toţi aşa află şi găsescu să fie, l-au chemat acolo în casa cea vlădicească şi i-au dat cârja”[177].

În consecinţă, domnitorul a trimis scrisori la Patriarhia Ecumenică, cerând să se facă „metathesis” (transferare) şi „ecdosis” (înscăunare), „şi aşa la fevruarie 21 dni, i s-au făcut metathesis de la episcopiia Râmnecului la vlădiciia ţării. După aceasta deci, a doao zi, la fevruoarie 22 dni, după ce măriia-sa vodă de la liturghie au ieşit, slujind liturghia părintele patriarhul Alexandrias [al Alexandriei], fiind duminica cea dentâi a postului care *tis Orthodoxias* [a Ortodoxiei] să numeşte, au trimis măriia-sa pă dumnealui Ştefan Cantacuzino marele postelnic, cu carâta cea frumoasă domnească şi cu alaiu frumos la Sfânta Mitropolie, dă l-au proscalisit să vie la curte, pă carele aducându-l pă scara cea mare pen divan, s-au împreunat cu măriia-sa vodă, sărutându-i mâna şi făcându-i frumoasă oraţie dă păstoriia ce i s-au dat, iproci”[178].

Ni s-a păstrat predica de la întronizarea sa ca mitropolit, în care Antim făgăduia *să vă fiiu de mângâiare la scârbele robiei cei vavilonești a lumii aceştiia, ca Ieremia norodului lui Dumnezeu şi ca Iosif, al unsprezecelea fecior al patriarhului Iacov, egiptenilor; şi dimpreună cu dumneavoastră să pătimesc la toate câte ne aduce ceasul şi vremia, pentru care lucru am datorie să priveghez cu osârdie şi făr' de lene, zioa şi noaptea şi în tot ceasul, pentru folosul şi spăseniia tuturor de obşte, învăţându-vă şi îndreptându-vă cu frica lui Dumnezeu, pre calea cea dreaptă* [179].

A fost providenţială această înscăunare a lui Antim Ivireanul ca Mitropolit al Ungrovlahiei în Duminica Ortodoxiei, fiind ca un semn profetic al celor pe care avea să le împlinească în slujba Bisericii, cu răsfrângeri benefice în tot Orientul ortodox.

Despre această predică, Gabriel Ştrempel spunea: „Este interesant de observat că predica a fost rostită în româneşte, deşi la această solemnitate erau prezenţi cei doi patriarhi amintiţi şi, cu siguranţă, alţi arhierei greci. Era nu numai un gest de deferenţă faţă de domn şi de consideraţie faţă de boierii de ţară prezenţi, ci şi o demonstraţie de stăpânire a limbii române, pe care o socotea capabilă să exprime simţăminte tot atât de înalte ca şi limba greacă”[180].

În această didahie inaugurală, pentru calitatea sa de Mitropolit al Ungrovlahiei, Antim pornea de la un verset ce va deveni leit-motiv pe parcursul predicii, şi anume *Veniţi după Mine şi voiu face pre voi păscari de oameni* (Mt. 4, 19).

Trebuie remarcat însă, că în Duminica Ortodoxiei, în care a fost hirotesit mitropolit, după mărturia lui Radu Greceanu, nu se citeşte din Evanghelia după Matei, ci din Evanghelia după Ioan 1, 43-51, în care se vorbeşte despre chemarea la apostolat a Sfinţilor

---

[177] Radu Greceanu, *Cronicari munteni, 3*, op. cit., p. 151-152.
[178] Idem, p. 152.
[179] *Opere*, p. 7.
[180] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 171.

Filip şi Natanael şi despre descoperirea faptului că Mântuitorul Iisus Hristos este Fiul lui Dumnezeu întrupat. Noul mitropolit a sintetizat cele opt versete din pericopa evanghelică de la Ioan printr-un verset de la Matei – după cum am văzut – dezvoltând cu „elocvenţă, poezie şi patos, nedepăşită până în zilele noastre”[181], o predică despre chemarea apostolică, fiind el însuşi în acea zi chemat de Dumnezeu să slujească în calitate de mitropolit, de păstor al întregii turme creştineşti a Ungrovlahiei, cel ce avea să devină „apostolul şi martirul Antim Ivireanul”[182].

Această predică este o adevărată bijuterie oratorică, construită cu multă artă şi tehnică retorică şi poetică, dar şi cu multă înţelepciune teologică, „un mic imn închinat *păstorului de suflete*”[183], aceeaşi temă fiind cea „pe care o alesese, cu multe decenii înainte şi Meletie Syrigos în predica rostită la înscăunarea lui Varlaam ca mitropolit al Moldovei”[184].

Antim dovedea întregii asistenţe justeţea alegerii sale şi dădea măsura pregătirii sale teologice şi a măiestriei artistice. Faptul că a rostit discursul său omiletic în româneşte este o dovadă în plus a conştiinţei sale că a devenit arhipăstor al românilor, ales de Dumnezeu în vremuri de cumpănă ca să fie „păstorul cel bun” şi nu unul dintre *năemiţi* care *lasă oile lor de le mănâncă lupii* [185].

Importantă pentru el era turma sa, nu prestigiul său personal, pe care, dacă l-ar fi urmărit, ar fi putut foarte lesne să rostească o la fel de iscusită predică în greceşte, în care i-ar fi fost mult mai uşor să se exprime cu fineţe teologică, decât într-o limbă română încă nedesăvârşită, pe care trebuia să o şi creeze, în mare măsură, ca limbă literară, în acelaşi timp ce îşi gândea şi scria discursurile, într-un îndoit efort demn de toată lauda.

Despre acest lucru Iorga spunea: „Se pare că dintre mitropoliţii care i-au urmat – şi unii erau totuşi oameni cunoscători şi iubitori de carte, păstori sufleteşti plini de râvnă – nimeni n-a mai urcat treptele ce duceau către amvon pentru a întări şi mângâia în româneşte sufletele credincioşilor”[186].

Antim Ivireanul nu a fost niciodată un oportunist, nu şi-a dorit demnităţi înalte, dar atunci când le-a primit, s-a străduit din răsputeri să-şi împlinească datoria faţă de cei care i-au arătat încredere. Cuvintele sale răsună până la noi ca o mărturie şi ca un crez al vieţii sale, de care nu s-a dezis niciodată:

Eu aici, în ţară, n-am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă; nici mănăstirea Snagovului o am luat-o cu de-a sila. Iară ce am lucrat în 7 ani, ce am făcut acolo (nu atâta din venitul casei, cât din sudorile feţii mele), lucrurile acelea mărturisesc la

---

[181] Idem, p. 170-171.

[182] Teodor M. Popescu, *Antim Ivireanul, apostol şi mucenic al dreptei credinţe*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 863.

[183] Dan Horia Mazilu, *Noi despre ceilalţi. Fals tratat de imagologie*, Ed. Polirom, 1999, p. 228.

[184] Ibidem.

[185] *Opere*, p. 135.

[186] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul XVIII*, ed. 1969, op. cit., p. 347-348.

toţi (…)*; iară încailea am eşit cu cinste şi nimeni nu mi-au luat seama, căci să vedea că am făcut şi am adaos, iară n-am stricat, iar nici datorie n-am lăsat.*

La episcopiia Râmnicului puiu martur τὸν κρυφοκαρδιογνώστιν Θεον că nici în visul mieu δέν τὸ ἐφαντάστικα să mă fac arhiereu, cunoscându-mă pe mine mai păcătos şi mai nevrednic decât toţ oamenii pământului. Iar de vreme ce ὁ τά πάντα πρός τὸ συμεφέρον οἰκονομόν Θεός, aşa au vrut, să rădice, din pământ sărac şi din gunoiu să înalţe meser, τοῦ καθῆσι αὐτόν μετά ἀρχώτων λαοῦ αὐτοῦ, eu ce puteam face? ὑποτάγην τώ Κῳ καί ἱκέτευσα αὐτόν.

Am şăzut şi acolo trei ani, fără doao luni. Ce am lucrat şi acolo (nu atâta din veniturile casei), cât, iară, din osteneala şi sudoarea feţii mele, iaste φαναρόν τοῖς πάσι.

Eşirea mea de acolo n-au fost cu voia mea. Eram odihnit cu atâta şi mi-ajungea din destul necazurile ce petreceam; iar apoi am eşit cu cinste şi nici seama mi-au luat nimenea, nici datorie am lăsat, că aşa ni-au slujit vremea.

Mitropolia n-am luat-o cu sila, nici cu mite, nici cu rugăciuni. Facă-mi Dumnezeu răsplătire de va fi urmat vreuna din acestia, ci aşa au fost plăcut înaintea Stăpânului Dumnezeu şi au luminat pre măriia-ta şi te-au făcut ὄργανον la mijloc, de mi s-au făcut mutare dintr-un scaun într-altul.

Şi, ştiind că această σὐνάφεια iaste duhovnicească, am pus osteneli peste osteneli întru toate şi am trudit din zi din noapte să înmulţesc talantul Domnului, pentru ca să nu mă număr în rândul leneşii slugi; şi am silit, după putinţa mea şi după proastă ajungerea minţii mele, de am lucrat în viia Domnului, de nu ca cel de la al noaolea ceas, măcar ca cel de la al unsprăzecelea ceas şi nădăjduiesc vă voiu lua de la Stăpân plata deplin „că iaste volnic pre al Său".

Şi acestia câte am lucrat cu mâinile şi câte am grăit cu limba, cine va vrea, să le socotească μέ ὀρθόν λογισμόν ἀπροσωθπολήπτως / καί κατά Θεόν niciuna nu va afla ca să nu fie spre slava lui Dumnezeu, spre cinstea măriei-tale şi spre folosul ţării [187].

I. 5. UN MOMENT DE MARE CUMPĂNĂ

Antim Ivireanul a cunoscut în Ţara Românească stăpânirea a trei domnitori: Constantin Brâncoveanu, Ştefan Cantacuzino şi Nicolae Mavrocordat iar relaţiile cu aceştia au fost diferite.

Cea mai lungă domnie, dintre toţi aceştia, a avut-o Brâncoveanu, în timpul căruia, ca şi în următorii doi ani de domnie ai lui Ştefan Cantacuzino, Antim s-a manifestat plenar.

[187] *Opere,* p. 227-228.

Relaţiile cu Mavrocordat au fost însă destul de tensionate şi acest ultim domnitor va fi şi autorul moral al încheierii vieţii sale pământeşti.

Ştefan Cantacuzino era simpatizat de mitropolit şi l-a sprijinit, la rândul său, dar nu a avut parte decât de o foarte scurtă domnie, fiind mazilit în 1716 – ca şi predecesorul său, cu doi ani înainte – de turci, care l-au şi spânzurat în beciurile închisorii din Istambul – ca „plată”, spun mulţi, pentru amestecul său în mazilirea şi uciderea lui Constantin Brâncoveanu, căruia a căutat să îi ia tronul.

Vom mai avea însă prilejul să discutăm despre atitudinea lui Antim faţă de Ştefan Cantacuzino şi relaţiile cu acesta, precum şi despre motivaţiile mitropolitului, în opinia noastră dezinteresate ca întotdeauna sau interesate numai de soarta ţării şi a neamului românesc, când vom vorbi despre lucrarea parenetică pe care Antim i-a dedicat-o acestuia.

Întorcându-ne la relaţia cu Brâncoveanu, aceasta a stat, în cea mai mare parte a timpului, sub semnul înţelegerii, al simpatiei şi al respectului reciproc între cele două mari personalităţi ale culturii şi istoriei noastre. Constantin Brâncoveanu l-a aşezat pe Antim în fruntea tipografiei bucureştene şi apoi a sprijinit numirea sa ca egumen la Snagov, episcop de Râmnic şi mitropolit al Ungrovlahiei. În ceea ce priveşte sprijinirea Ortodoxiei şi înălţarea prestigiului cultural al ţării, ţelurile celor doi erau comune şi, în opinia noastră, unul fără altul ar fi făcut mai puţin.

Spre sfârşitul domniei lui Constantin Brâncoveanu a apărut însă un motiv de tensiune între domnitor şi mitropolit. Împrejurările care au condus la această răcire a relaţiilor au fost acelea în care turcii au declarat război ruşilor, aceştia din urmă avându-l ca aliat pe Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, dar sprijinindu-se şi pe promisiunea lui Constantin Brâncoveanu de a trece de partea lor în timpul conflictului – deşi oficial, el era supus turcilor, de la care obţinuse în 1703 firman de domnie pe viaţă.

În ascuns de turci, voievodul ţinuse corespondenţă atât cu ruşii, cât şi cu austriecii, fiind recunoscut principe al Imperiului habsburgic (1695) – cu drept de a se refugia în Transilvania în caz de pericol – şi decorat cu ordinul Sfântului Andrei de către ţarul Petru cel Mare (1700)[188]. E limpede că domnitorul muntean nu avea niciun fel de simpatie pentru turci, dar încerca în acelaşi timp să ducă o politică înţeleaptă şi să nu stârnească resentimentele şi mânia acestora, a căror suspiciune şi neîncredere erau şi aşa destul de mari.

În bătălia dintre ruşi şi turci, care a urmat, la Stănileşti (1711), armatele ruso-moldovene au fost învinse, timp în care Constantin Brâncoveanu a rămas circumspect, urmărind în ce parte înclina balanţa războiului şi nu a dat ajutor, conform înţelegerilor secrete, împotriva turcilor, văzând că ruşii nu s-au mobilizat în mod adecvat, că nu au o strategie bine definită pentru confruntarea cu o armată turcească deosebit de numeroasă şi că nădejdea în ei, pentru eliberarea de sub turci, e pierdută.

Cantacuzinii însă făceau presiuni asupra domnitorului ca să vină în sprijinul ruşilor, dorind implicarea lui Brâncoveanu în război, pentru a întări ofensiva antiotomană şi a

---

[188] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 243-245.

schimba soarta războiului. Din nefericire, oastea munteană nu era atât de numeroasă pentru ca intervenţia sa să fie decisivă. Mai mult, turcii încearcă să îl folosească pe domnitorul muntean ca intermediar între ei şi ruşi pentru a obţine pacea.

Neliniştiţi de imobilismul domnitorului, Cantacuzinii acţionează însă pe cont propriu şi spătarul Toma Cantacuzino părăseşte tabăra munteană aşezată la Albeşti, cu un număr de călăreţi, trecând în Moldova[189].

Se susţine că a fost încurajat în acest gest şi de mitropolitul Antim Ivireanul – care însoţea armata – deoarece atât Radu Popescu (ostil lui Brâncoveanu), cât şi Radu Greceanu, cronicarii epocii, îi reproşează acestuia amestecul în treburile politice[190]. Însă adevărul nu îl cunoaştem cu certitudine.

Fuga şi trădarea lui Toma Cantacuzino, în afară de faptul că a paralizat orice intenţie a lui Brâncoveanu de a mai veni în ajutorul coaliţiei anti-otomane, a fost de ajuns pentru ca să reaprindă ura şi mânia turcilor[191], pe care voievodul le-a potolit cu greu, luând măsuri

---

[189] Cf. Radu Greceanu, op. cit., p. 168-171 şi Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţărâi Rumâneşti. Cronicari munteni, 2* , Ed. Minerva, Bucureşti, 1984, p. 239. Ion Neculce, deşi aflat în tabăra moldovenească, îl înfierează pe Toma Cantacuzino, care, fiind văr primar cu Brâncoveanu şi acesta „ţiindu-l mai în frunte de toţi boierii săi", „el au lăsat pe Brâncovanul-vodă şi au fugit aice la Ieşi, la împăratul moschicesc, socotind că a hi el domnu în Ţara Muntenească în locul Brâncovanului". (Cf. Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. critică şi studiu introd. de Gabriel Ştrempel, Ed. Minerva, Bucureşti,1982, p. 560.)

[190] Radu Greceanu spune: „Dar preabunu nostru domnu, privind la nestatorniciia şi turburarea vremilor, nimănui dentr-acestea nu s-au potrivit, nici sfaturilor şi îndemnărilor celor fără de socoteală, a unora şi a altora din boiari, carii necontenit îl supăra şi pă afară multe zicea, nu s-au unit, îndemnându-l ca de către turci să se hainească şi moscalilor, precum şi Dumitraşco Cantemir, să se alcătuiască. Nici scrisorilor celor cu laudă ale moscalilor, care den multa îndemnare a vrăjmaşilor fără de nicio socoteală îi trimitea, nici ziselor, scriselor şi laudelor lui Ren ghenărariul care den multa îndemnare a Tomii îi veniia, nici universalului ce Vlasie stegariul la mitropolitul Anthim pă taină adusese cu poruncă dă zaharele şi alte lucruri necăzute şi necuviincioase, nicidăcum nu s-au supus. (O! cât iaste fără de cale şi fără de cuviinţă părţii cei besericeşti a să amesteca în lucrurile cele politiceşti şi în politiia şi aparhiia ce se aflâ, a să arăta zavisnec şi turburătoriu, şi turmii cei încredinţate lui păgubitoriu şi făcătoriului lui dă bine, carele în stepana şi cinstea vlădicii l-au adus şi l-au înălţat [aici Radu Greceanu exagerează, din două motive: unul canonic şi ecleziastic, prin care nu se cuvine domnitorului să se amestece în alegerea mitropolitului, şi altul practic, deoarece Brâncoveanu cel mult a fost de acord şi a susţinut această alegere, dar nu el a venit cu propunerea, după cum tot Radu Greceanu ne informează – n.n.]; vrăjmaş şi împotrivnec lucru, foarte neplăcut şi lui Dumnezeu şi oamenilor)..." – Cf. op. cit., p. 175.

Iar Radu Popescu scria: „Acolo la Urlaţi fiind vlădica Anthim şi toţii boiarii, văzându pă Constandin-vodă că iaste cu îndoială despre moscali, au făcut sfat întru ascunsu vlădica cu o seamă de boiari: Toma spătarul Cantacuzino şi câţiva din ceilalţi nenumiţi, ca să se unească cu moscalii şi să pârască pă Constandin-vodă, socotindu-l că-i iaste gândul ca să înşele pă moscali, văzându că niciunele, dintru care sfat ce făcuse şi făgăduisă să le dea ajutori, zaharele, bani, oaste, şi nu le dă, s-au ales Toma spătarul Cantacuzino şi s-au dus la ţariul cu câţiva ai săi şi împreunându-să la Iaşi cu ţariul, i-au cerut oaste să meargă la Brăila să o ia. Şi i-au dat oaste cât i-au trebuit, cu un ghinăral anume Reni, şi viind la Brăila o au bătut în 3 zile şi o au luat." – Cf. Radu Popescu, op. cit., p. 239.

[191] Tot Radu Popescu ne comunică: „Turcii încă l-au numit de hain împăratului (pe Brâncoveanu – n.n.), văzându că Toma spătarul, fiind credincios al lui şi boiar mare şi de neamul lui, s-au dus la ţariul de au cerut oşti şi au venit la Brăila, de au făcut atâta pagubă şi au şi luat-o de la mâna turcilor." – Cf. op. cit., p. 240.

împotriva Cantacuzinilor. O altă repercusiune a acestui incident a fost – oarecum inevitabil – aceea că domnul s-a simţit jignit de cele ce auzea, de faptul că mitropolitul ar fi acţionat împotriva lui, plecând urechea la intrigile pe care le ţeseau vrăjmaşii lui Antim Ivireanul. Ca atare, la scurt timp după confruntarea celor două armate, domnitorul i-a cerut mitropolitului să demisioneze din această demnitate eclesiastică, de bună voie, în caz contrar urmând să fie obligat prin caterisire. Şi ce patriarh ecumenic l-ar fi refuzat pe Brâncoveanu, din moment ce Patriarhia ecumenică (şi nu numai) îi era atât de îndatorată?

În ceea ce ne priveşte, avem convingerea că Antim Ivireanul a acţionat numai din iubire de credinţă şi de ţară, pe care o vroia liberă de „jugul păgânului", cum spunea el cu referire la stăpânirea turcească iar cuvintele lui Radu Greceanu sunt prea grele împotriva lui, fiind dictate, poate, sub presiunea evenimentelor şi de ataşamentul cronicarului faţă de domnitor.

Însă dacă pârele împotriva mitropolitului veneau de la persoane foarte influente şi acuzaţiile erau foarte bine instrumentate, putem crede şi altceva, anume că şi cronicarul a receptat o versiune contrafăcută a felului în care se vor fi petrecut lucrurile.

Personal, ni se pare puţin plauzibil faptul ca Brâncoveanu să tatoneze lucrurile în aşa fel, dacă într-adevăr era convins de amestecul mitropolitului Antim în dezertarea lui Toma Cantacuzino.

În ianuarie şi februarie 1712, Antim trimite domnitorului două scrisori de apărare, în urma cărora acesta renunţă să îi mai ceară demisia. Ar fi cazul să privim puţin către aceste scrisori, pentru a observa mai bine caracterul demn al mitropolitului şi justeţea apărării sale.

Prima scrisoare este mai lungă şi este datată 13 ianuarie 1712. Ea discută punctual – în doisprezece puncte – învinuirile care i se aduc. Dintru început, mitropolitul aminteşte motivul supărării domnitorului – într-o introducere care aparţine rescrierii acestei scrisori de către autorul ei, cu conştiinţa de a lăsa, spre cunoaşterea urmaşilor săi, acest document –, şi anume: *Prealuminatului domn Io Constantin Basarab Brâncoveanu voevod, având prepus pentru nişte lucruri ce le-au adus întâmplările vremii, cum să se fie făcut cu învăţătura şi îndemnarea noastră* [192], adică, cel mai probabil, tocmai episodul de care am vorbit anterior, din timpul războiului. Vrăjmaşii lui Antim s-au bucurat de acest prilej şi au alergat, desigur, la domnitor, cu acuzaţii diferite, care demonstrează însă tocmai ilogicitatea şi incoerenţa acestora şi faptul că singura sursă reală a acestor acuzaţii fanteziste era invidia lor.

Însă voievodul, în amărăciunea lui, a închis ochii la adevăratele motive şi a ascultat aceste plângeri nedrepte: *fiind măriia-sa îndemnat de nişte obraze mari biericeşti şi mireneşti, pline de zavistiii şi de răutate, au trimis la noi cu poruncă mare pre duhovnicul lui, pre episcopul Nisis chir Mitrofan Thasitul, carele era sfetagoreţ de la mănăstirea Dionisiului, de ni-au zis au să fac paretisis, de bună voia mea, să-mi las scaunul, să es, au să mă scoaţă măriia-sa cu sila şi să scrie la Ţarigrad să mă şi catherisească. Pentru care lucru, mergând eu la curte marţi seara* (ştim că porunca a venit „duminică, la vreme de

[192] *Opere*, p. 226.

chindie" – n.n.) *şi, vorbind în taină cu măriia-sa, i-am zis cum că nu mă las de vlădicie, de voia mea, şi într-acel ceas i-am şi scris aceste 12 capete…*[193].

Antim se disculpă în aceste puncte. Din tonul său, smerit dar demn, se poate înţelege însă că mitropolitul avea încredere că vechea dragoste şi prietenie a domnitorului nu s-a deteriorat cu totul, ci e doar întunecată temporar de evenimentele petrecute şi de mulţimea bârfelor ce roiau împotriva sa, pentru care şi face apelul: *scoate den inima mării-tale acel ghimp, că nu sunt (ştie Domnul) precum mă socoteşti măriia-ta şi precum μέ γλωσσαλγοῦν* (= mă limbuţesc) *împotrivnicii miei şi am nădejde pre Dumnezeu că să va descoperi dreptatea mea fără de zăbavă* [194].

Mitropolitul face apel la dreapta judecată a domnitorului şi la credinţa sa, şi nu la alte considerente, de alt ordin, oricare ar fi putut fi ele, ca să îl înduplece, înfăţişându-i acele puncte, de care era acuzat, pe larg, şi dezvinovăţindu-se fără să încerce să fie câtuşi de puţin linguşitor sau ipocrit. Dimpotrivă, în ciuda situaţiei în care se afla, Antim se adresează domnitorului cu fermitate şi chiar cu autoritatea pe care i-o dădea conştiinţa curată de mitropolit al ţării, înălţat numai de Dumnezeu până la această treaptă şi de om care şi-a făcut, întru toate, datoria pe deplin.

Nu se teme să discute despre cele ce i se impută şi vorbeşte cu voievodul de la egal la egal, ca unul ce este mitropolit şi uns de Dumnezeu arhiereu, după cum şi el, Brâncoveanu, era uns domn de acelaşi Dumnezeu, răspunzând, în consecinţă, în faţa puterii divine, în primul rând şi nu în faţa autorităţii laice. Antim începe să-şi demonstreze nevinovăţia prin afirmaţia – pe care o face sub ameninţarea afurisaniei ce o aruncă însuşi asupra sa, în caz contrar – că nu a viclenit şi nici nu a vrut niciodată răul domnitorului, iar dacă a vorbit vreodată împotriva lui, la predică sau cu alte ocazii, a făcut-o numai din datoria pastorală, *ca un păstor sufletesc, iar nu cu vicleşug* [195].

Apoi îi aminteşte voievodului că nu a urmărit niciodată profitul personal, că nu a venit în ţară din proprie iniţiativă, cu scop egoist (deşi nu spune la îndemnul cui sau la cererea cui a venit) şi nici nu a urmărit să ajungă egumen, episcop sau mitropolit, iar prezenţa lui în aceste demnităţi a fost, într-un mod vizibil cu ochiul liber, spre profitul locurilor unde a păstorit şi al întregii ţări[196].

Mai spune că cei care îi vor răul lui, mitropolitului, doresc acelaşi rău şi domnitorului însuşi, din care vor să facă subiectul oprobriului şi al clevetirilor, în cazul în care acesta ar lua o decizie atât de gravă, de a-şi alunga din scaun mitropolitul.

Antim are smerenia să nu afirme că populaţia îl priveşte cu respect şi cu frică, ca pe un sfânt, conştiinţă pe care o avea, desigur – ceea ce, vom vedea mai târziu, se deduce din atitudinea asasinilor lui de a-l duce departe de ţară pentru a-l ucide, fără ştirea locuitorilor, şi din consternarea şi indignarea generală cu care a fost primită vestea acestei crime, care s-a

---

[193] Ibidem.
[194] Ibidem.
[195] Idem, p. 227.
[196] Cf. Idem, p. 229.

păstrat mult timp în sufletele contemporanilor săi –, mulţumindu-se doar cu a-i atrage atenţia domnului asupra gravităţii faptului de a caterisi, fără vină, un mitropolit.

Antim îi aduce şi o probă a credibilităţii sale, aceea că ar accepta o confruntare directă şi publică, cu adversarii săi, în care ştie şi are încredere că Dumnezeu i-ar *ruşina* pe acuzatorii lui, prin el, pe care, de altfel *pre cei ce sunt pricina răutăţii îi ştiu cine sunt, ca* [şi] *cum mă ştiu însumi pre mine* [197], numindu-i *neschimbători din rău* [198]. Din aceste cuvinte ne putem convinge şi de forţa alocuţiunilor lui, în faţa cărora probabil că nu mai îndrăznea nimeni să mai răstălmăcească adevărul.

Antim Ivireanul are atât de mult conştiinţa nevinovăţiei, încât îi aseamănă pe vrăjmaşii săi cu Iuda: *Între celialalte mozavirii şi vânzări ce-mi fac, ca Iuda pre Hristos, au zis către măriia-ta, cel ce au zis, cum să fiu făcut 24 de capete asupra măriei-tale împotrivă, ce, şi cu ce voiu să fac. Întreabă pre părintele Nisis, să-ţi spue acele capete ce zic, că i le-am cetit într-acel ceas ce au pomenit de iale, fiind de faţă şi Odrianul, care capete eu vream să le arăt măriei-tale tocmai de atunce şi să-ţ cer voe să mă laşi să-i afurisesc de faţă pre cei ce le scornesc; dară n-au vrut să mă lase unii. Iar de vei pohti măriia-ta să ţi le trimiţ să le ceteşti, să vezi ce cinste îmi fac fiii miei cei sufleteşti şi ce vorbesc pentru mine; ci zicând eu aceluia ce ţi le-au spus, cum că s-au lunecat şi el cu firea, ca toţ oamenii şi cum că toate le am însemnate capete şi nevrând să i le cetesc, că nici aveam vreme, nici îmi iaste drag să le mai auz, au zis către măriia-ta τό ἀναπάλον* (= contrariul). *Dumnezeu să le facă plată fieştecăruia dintr-înşii, după faptele lor; eu sunt gata* [199].

Duşmanii mitropolitului merseseră până într-acolo încât îl acuzaseră de fapte împotriva domnitorului, pe care el le descoperise că se puseseră la cale de alţii, pe care nu-i numeşte, din cauză, probabil, că erau feţe „sus-puse” şi pe care domnul îi ştia şi el, fără îndoială, foarte bine. Antim îi avea ca martori pe însuşi Mitrofan de Nyssa şi pe mitropolitul de Adrianopol, ca să probeze adevărul spuselor sale.

În legătură cu demisia sa, mitropolitul nu vrea să renunţe la această demnitate, nu pentru sine, ci pentru că a face de bună voie „paretisis” este împotriva canoanelor bisericeşti, *căci călcăm porunca şi făgăduiala şi Dumnezeu nu glumeşte* [200]. Dar, deşi ca autoritate eclesiastică, este supus lui Dumnezeu, totuşi, *pentru dragostea măriei-tale, de ne vei porunci, vom face, pentru ca să nu socoteşti că-ţi stăm împotrivă; numai fă, măriia-ta, socoteală dreaptă şi cu frica lui Dumnezeu* [201].

Însă voievodul trebuie să ţină seama de considerentul că, precum nu are voie nici măcar să despartă doi oameni simpli uniţi prin căsătorie, căci este legătură sfântă, cu atât

---

[197] Ibidem.
[198] Ibidem.
[199] Ibidem.
[200] Idem, p. 230
[201] Ibidem.

mai puţin nu îl poate despărţi pe vlădica ţării de treapta lui, *că iaste împreunare duhovnicească*, iar el *are datorie, până la vărsarea sângelui, să nu-ş părăsească turma...*[202].

Singurul „compromis” pe care îl face mitropolitul în această înşiruire a raţiunilor care sunt de partea lui, este acela de a-i aminti domnitorului ţării, ca unui *domn creştin* [203], că nu *să cuvine să fiu lipsit acum, la bătrâneţele mele, de amândoao: şi de turma ce mi s-a încredinţat de la Dumnezeu, ca unui nevrednic, şi de munca şi de osteneala tinereţelor mele* [204]. Antim aducea în atenţie, astfel, în subsidiar, o lege vechitestamentară şi în acelaşi timp, un canon bisericesc, prin care se interzice pedepsirea cuiva de două ori pentru aceeaşi vină.

Acest apel la compătimirea domnului, ce poate părea o umilire din partea mitropolitului, este însă urmat de o luare de poziţie şi mai tranşantă, prin care i se reproşează acestuia că pleacă prea repede urechea la ce spun clevetitorii, şi anume că el, mitropolitul, a acumulat datorii, acuzaţie la care răspunde foarte vehement că: *am cheltuit ca la o casă a mea, cum cheltuieşte fieştecine la casa sa şi ca un păstoriu adevărat, iară nu ca un năemit care junghe şi strică. Şi alta: pre aceste vremi aş pohti să ştiu, cine nu iaste datoriu, din câţ ne fiiarbem într-această ticăloasă de ţară? Că întâi şi pre măriia-ta te auz totdeauna zicând cum că iaste datoare ţara cu doao sute şi mai multe de pungi; oare acea datorie măriia-ta o faci, au întâmplările vremii? Adevărat, întâmplările vremii* [205].

Cu alte cuvinte, îi atrage atenţia lui Brâncoveanu asupra faptului că, dacă este să acuze pe cineva că are datorii, el, domnul, e primul care are cele mai mari datorii, dar nu din cauză că nu gestionează bine averea ţării, ci pentru că acestea sunt cerinţele vremii şi altfel nu se poate ieşi din impas, fără a te îndatora altora. Acesta nu este glasul unui om care a greşit şi cere îndurare, ci al unui om care face apel şi la prietenia cu domnitorul, dar şi la o dreaptă evaluare a întregii situaţii, cu mult curaj şi simţ al răspunderii.

Ultimul punct pe care îl scrie Antim Ivireanul ne oferă posibilitatea să „admirăm” în toată „splendoarea” ei, ipocrizia, dar şi iraţionalitatea, izvorând probabil dintr-o invidie şi răutate oarbă, a celor care îl acuzau pe acesta.

Într-o Ţară Românească în care, de la boieri până la ierarhi şi negustori, foarte mulţi erau greci, deci străini, mitropolitului i se imputa faptul că nu era român, „acuzaţie” la care el răspunde cu dreptate (şi cu multă răbdare şi smerenie, aş spune) că *în Hristos suntem toţi una* [206] şi că *Dumnezeu au făcut lumea slobodă pentru toţi* [207], cu atât mai mult cu cât el nu este, nu a fost şi nu va fi singurul arhiereu străin în această ţară.

A doua scrisoare datează din 3 februarie 1712. Se pare că, în trei săptămâni, domnitorul nu luase încă o decizie definitivă cu privire la Antim şi era încă în cumpănă, însă, după cum se afirmă în această scrisoare, făcuse investigaţii în legătură cu datoriile

[202] Ibidem.
[203] Ibidem.
[204] Ibidem.
[205] Idem, p. 231.
[206] Idem, p. 231.
[207] Ibidem.

mitropolitului şi aflase, în parte, justificările necesare pentru cheltuielile acestuia. Aceasta demonstrează că toate celelalte acuzaţii fuseseră lăsate de-o parte ca nefondate şi aceasta rămăsese singura ce putea fi mai serioasă. Mitropolitul cere din nou domnitorului: *nu lăsa să-ţi spurce unii şi alţii auzurile, cu vorbele lor cele otrăvicioase* [208].

Domnitorul s-a dovedit însă, ca întotdeauna, mai degrabă cumpătat, şi o mărturie pentru aceasta este însuşi faptul că, deşi iniţial îi dăduse lui Antim un răgaz de numai 15 zile ca să demisioneze[209], totuşi nu s-a grăbit să împlinească ceea ce promisese şi a dat atenţie dezvinovăţirilor acestuia, cercetând acuzaţia cu privire la datorii, poate şi pentru a lăsa să mai treacă timpul şi să se calmeze apele şi pentru a da satisfacţie şi a nu-i ofensa teribil pe acuzatori, care, să nu uităm, erau mari feţe bisericeşti şi mireneşti, după cum preciza Antim, unii, poate, mari ierarhi, alţii boieri importanţi care se vor fi simţit, cine ştie cum, deranjaţi de mitropolit şi de obiceiul acestuia de a striga adevărul de la amvon.

După ce, prima dată, Antim îi asemănase cu Iuda, acum îi compară cu Irod şi afirmă – parafrazând condacul 6 din Acatistul Buneivestiri – că a redactat scrisoarea anterioară *socotind că* (…) *vei lăsa pe Irod (pre carele te îndeamnă să faci aceasta) ca pre un mincinos, că nu ştie a cânta Alliluia şi nu vei intra în păcat cu mine şi în clevetirea a toatei lumi* [210]. Aceasta arată că, mai mult decât toţi, cineva insista în mod aparte pentru îndepărtarea lui.

Cântarea parafrazată de Antim se referă la magi, ca la nişte filosofi şi înţelepţi ce nu au ascultat de Irod, ci de Dumnezeu şi este, implicit, un îndemn la înţelepciune adresat voievodului ca, precum aceia nu s-au făcut părtaşi la crimă şi nu L-au denunţat pe Pruncul Iisus Hristos, nici el să nu devină complicele celor ce încercau asasinarea morală a mitropolitului nevinovat. Şi din nou îi spune *să-ţi fie milă de bătrâneţele mele şi de neputinţele ce am* [211], dar hotărăşte ca, după ce acesta va fi clarificat situaţia datoriilor şi nu se va mai considera că a făcut vreo pagubă – *precum te-au luminat Dumnezeu de ai aflat chiverniseala celor trei pungi (precum mi-au zis Nisis) să afli şi celorlalte 4 şi să-mi iai zapisele de la datornici să mi le dai în mâna mea* [212] – atunci va demisiona, dacă domnul insistă, pentru că, în caz contrar, chiar dacă va fi caterisit, o asemenea caterisire, fără niciun motiv, va fi, ca şi în alte cazuri, *batjocură Besericii lui Dumnezeu şi Sfintelor Taini* [213], iar cel ce va urma în scaunul mitropolitan va fi *fărădelege*[214].

Ca o paranteză fie spus, până la urmă Antim a fost caterisit, dar nu la cererea lui Constantin Brâncoveanu, ci a lui Nicolae Mavrocordat, patru ani mai târziu, iar în scaunul său a suit tocmai Mitrofan de Nyssa.

---

[208] Idem, p. 252.
[209] Cf. Ibidem.
[210] Idem, p. 233.
[211] Ibidem.
[212] Ibidem.
[213] Ibidem.
[214] Ibidem.

Mitropolitul termină scrisoarea smerindu-se şi făcând apel la compasiunea domnitorului: *Iară măriia-ta fă ca un domn creştin şi milostiv şi nu mă lăsa să es obidit şi cu lacrămile pe obraz, că va fi păcat. Şi precum nu te pripeşti la cele politiceşti a face răsplătire, pentru cinstea domniei, aşa nu te pripi nici la cele beserriceşti, pentru cinstea lui Dumnezeu* [215].

În urma acestor scrisori, voievodul a renunţat la intenţia de a-l obliga pe Antim Ivireanul să facă „paretisis", precum şi la aceea de a-l scoate cu forţa din scaun, cerând caterisirea lui. Dar intrigile nu s-au potolit şi, dacă nu l-au putut atinge nici în ultimii doi ani de domnie ai lui Brâncoveanu, nici în următorii doi ani cât a domnit Ştefan Cantacuzino, şi-au găsit însă prilejul să-l răpună, după suirea pe tron al lui Nicolae Mavrocordat, om plecat stăpânirii turceşti. Dar caterisirea care a urmat a fost „batjocură Besericii lui Dumnezeu şi Sfintelor Taini", cum profeţea Antim, şi *nu va fi, nici să va putea numi, cel de pe urma mea, pre lege* [216]. Principalul autor moral al acestei crime oribile va fi însă Mavrocordat, după cum vom vedea mai departe.

I. 6. MOARTEA MARTIRICĂ

Providenţa a vrut ca sfârşitul martiric al marelui Mitropolit Antim Ivireanul să fie învăluit în taină. Aşa cum a trăit o viaţă plină de demnitate şi de curaj, întotdeauna în slujba celorlalţi şi niciodată pentru sine, aşa a şi murit. Mormântul său a fost făcut de ape, care au acoperit moaştele sale în intimitatea adâncurilor lor, păzindu-le parcă de răutatea şi nerecunoştinţa oamenilor.

După moartea martirică a *binefăcătorului* său (cum însuşi Antim l-a numit), domnitorul Constantin Brâncoveanu, din 1714, şi după moartea cruntă a urmaşului acestuia, Ştefan Cantacuzino – care l-a făcut pe Antim să blesteme stăpânirea turcească –, în 1716 a venit rândul lui Antim să plătească preţ de sânge pentru curajul de a fi vorbit şi de a se fi manifestat împotriva turcilor, ca unul ce iubea dreptatea şi adevărul mai presus de toate.

După numai doi ani de domnie, era rândul lui Ştefan Cantacuzino – în care Antim îşi pusese multe speranţe – să fie mazilit şi dus la Istanbul împreună cu tatăl său, marele stolnic şi cărturar Constantin Cantacuzino, împărtăşind într-un mod asemănător prin tragism, soarta lui Brâncoveanu şi a familiei sale: „Bieţii oameni, cari erau închişi la Başbachiculi, fură conduşi în carcerile de la Bostangi-Başi unde, în Duminica Sfintei Treimi, în 7 iunie 1716, la ora patru de noapte, fură spânzuraţi, întâi Principele Ştefan, şi apoi părintele său, iar

[215] Ibidem.
[216] Ibidem.

capetele lor tăiate, apoi golite şi umplute cu câlţi, se trimiseră Marelui Vizir la Adrianopol"[217]. Nemaiavând încredere în domnii români, turcii îl aşază principe al Valahiei pe Nicolae Mavrocordat.

Că cei străini de neam şi care nu îşi vedeau decât interesele personale – aşa cum era noul domn, Nicolae Mavrocordat, instalat la 30 ianuarie 1716, care iniţiază în Ţara Românească domniile fanariote, după ce fusese domn şi în Moldova – îl urau şi îi doreau moartea lui Antim, este oarecum mai uşor de înţeles. Ceea ce e mai greu de înţeles este atitudinea conaţionalilor săi – a celor care îi deveniseră conaţionali prin „românizarea" sa –, adică a conspiratorilor împotriva lui Mavrocordat, care l-au implicat şi pe Antim în răzbunarea lor.

Dar să ne amintim faptele. După moartea lui Ştefan Cantacuzino (domn între 1714-1716 şi spânzurat, după cum am văzut, împreună cu tatăl său, în beciurile închisorii din Istanbul, după care au fost batjocoriţi public, amândoi), turcii nu mai au încredere în domnii pământeni şi încep să numească, şi în Ţara Românească, domni fanarioţi, care îşi cumpărau cu bani grei tronul de la sultan.

Trebuie spus că Nicolae Mavrocordat era fiul dragomanului Porţii Alexandru Mavrocordat Exaporitul, un om cult, dar lipsit de demnitate şi de idealuri înalte. La începutul domniei sale, se pare că el păstrase relaţii bune cu Mitropolitul ţării, Antim Ivireanul, deşi există şi indicii contrare, cum ar fi neparticiparea lui Antim la înmormântarea Porfiriei Mavrocordat (soţia domnului), la care Antim s-a scuzat că era bolnav de podagră (ceea ce era adevărat, căci încă de la începutul anului 1712 se plângea de boală) şi doar a rostit omilia funebră, când cortegiul a ajuns la Mitropolie.

Contextul internaţional este destul de agitat. Rusia pierduse în 1711, în bătălia de la Stănileşti, războiul împotriva turcilor. În acea luptă Brâncoveanu rămăsese în expectativă, neintrând în luptă de partea ruşilor şi a lui Dimitrie Cantemir, dar o parte din armata lui, condusă de Toma Cantacuzino – se spune, cu ştirea şi cu voia lui Antim Ivireanul –, a trecut de partea acelora. Ceea ce a stârnit mânia turcilor şi era să îl coste pe Antim, atunci, scaunul de mitropolit.

Austria şi Imperiul Otoman intră în război în 1716 şi victoriile lui Eugen de Savoia îi fac pe turci să fie şi mai suspicioşi faţă de Ţările Române supuse lor, ţări creştine şi care nădăjduiau de mult să îşi câştige independenţa. Boierimea locală îşi punea, în acest sens, speranţe în austrieci. Astfel încât, după cum ne povesteşte Radu Popescu, trupele trimise de Mavrocordat să păzească graniţele de vest ale ţării împotriva incursiunilor austriece, „simulează risipirea în urma unui atac dat de numai 200 de «cătane», în timp ce alte trupe austriece coboară frecvent în Ţara Românească pentru pradă, în înţelegere cu boieri ca Barbu Brăiloi, Staico Bengescu şi marele ban Şerban Bujoreanu"[218].

Iar cronicarul Radu Popescu ne informează că: „(pe) cându au fost pe la Sântă Măriia mare s-au slobozit o seamă de catane pă la Câineni, de au venit până la Piteşti. Decii

[217] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 50.

[218] Matei Cazacu, *Cum a murit Antim Ivireanul*, în rev. *Mitropolia Olteniei*, 1970, nr.7-8, p. 672.

căpitanul şi vameşii ce era acolo au trimis degrab cărţi la domnu, dându ştire de acele catane că au venit până acolo şi cum că le iaste gândul să treacă spre Bucureşti. Care scrisori viind a treia zi de Sântă Mărie, s-au sfătuit domnul cu boiarii că iaste bine să iasă domnul cu toată boierimea şi cu slujitorii afară din Bucureşti la Copăceni, au la Călugăreni, să lege tabără acolo şi să şază, până ce vor mai vedea ce fac aceste catane ce turbură ţara şa rău. Şi aşa au făcut, că au ieşit domnul din Bucureşti şi s-au dus până la Călugăreni şi acolo vrea să şază”[219].

Scrisorile prin care domnitorul era anunţat de o iminentă invazie austriacă se vor dovedi false, o înscenare bine ticluită de duşmanii acestuia. Dar vedem, din propriile lui vorbe, că Radu Popescu nu este obiectiv, căci, deşi domnul se sfătuieşte „cu toată boierimea” să plece din Bucureşti (cu boieri şi cu slujitori cu tot, deci cu toată curtea – şi mă întreb două lucruri: cine mai rămânea să guverneze ţara şi cât de înfricoşat trebuie să fi fost domnitorul şi de îngrijorat pentru viaţa lui, de ar fi fost în stare să ia toată curtea cu el ?), şi, deşi cronicarul scrie că „aşa au făcut”, totuşi nu au făcut aşa, căci cu nonşalanţă tot el ne spune, că „au ieşi (numai – n.n.) domnul din Bucureşti şi s-au dus până la Călugăreni…”.

E clar că Radu Popescu vrea să spele cumva ruşinea lui Mavrocordat şi să acopere laşitatea lui. Dar domnul nu pleacă singur, ci ia cu el pe mitropolit, sau mai degrabă îl sileşte, căci acesta nu era de acord cu el.

Mai aproape de adevăr sunt alţi doi martori ai evenimentelor, Anton Maria Del Chiaro şi Mitrofan Grigoras. Acesta din urmă, în *Cronica* sa, scrie că „la plecare, domnul luă cu sine pe Antim, mitropolitul Ungrovlahiei şi încă pe câţiva dintre boierii munteni”[220], deci nu pe toţi, cum, idilic, ne prezintă Radu Popescu.

Iar Del Chiaro spune că: „O companie a unui regiment nemţesc trecu Oltul, sub comanda unui locotenent, şi ocupă fără rezistenţă Căinenii, sat de vamă şi de hotar, dincoace de Sibiu. Ştirea ajunse sub o formă exagerată la Curtea lui Mavrocordat.” – ceea ce ne convinge că era vorba de un complot, dar şi că cei care îl organizau cunoşteau şi se bazau pe frica şi laşitatea domnitorului –, iar „vineri, 4 septembrie 1716, o oră înainte de apus de soare, lumea alerga pe uliţele Bucureştiului strigând: nemţii, nemţii! Domnitorul, înspăimântat, îşi făcu în grabă bagajele şi împreună cu ai săi încălecară şi o luară repede spre Giurgiu, cetate turcească aşezată pe malul Dunării, la depărtare de 15 ore de drum de Bucureşti”[221].

Dar ce nevoie avea Mavrocordat să ia cu sine un om care nu îi împărtăşea vederile, adică pe Antim? După cum se poate înţelege din cunoaşterea atribuţiilor mitropolitului, în absenţa domnitorului de drept, Antim putea, împreună cu sfatul boierilor, să ungă un nou

---

[219] Radu Popescu, op. cit., p. 257.

[220] Mitrofan Grigoras, *Cronica Ţării Româneşti (1714-1716*), în D. Russo, „*Studii istorice greco-romane*. *Opere postume*, vol. II, Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II” , Bucureşti, 1939, p. 442, apud. Pr. N. Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul…*, art. cit., p. 797.

[221] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 52.

domnitor. De aceea Mavrocordat l-a luat cu sine, pentru ca adversarii săi să nu instaleze un alt domn, „situaţie în care Mavrocordat n-ar mai fi scăpat cu viaţă din mâinile turcilor".[222]

Acelaşi lucru afirmă şi N. Şerbănescu: „în lipsa domnului, după cea mai veche datină, mitropolitul avea puterea şi răspunderea"[223] şi tot el ne informează că domnitorul a plecat „în seara aceleiaşi zile"[224], deci pe 18 august (adică a treia zi după Sfânta Maria, după cum scrie Radu Popescu).

Discrepanţa dintre data de 4 septembrie, a lui Del Chiaro, şi data de 18 august, stabilită după cronicarul muntean, nu a fost soluţionată, însă tindem să credem că e vorba de ziua de „vineri 17/28 august 1716"[225], întrucât aşa ne indică şi „un document german datând din 25 august stil nou, prin care generalul Steinville, comandantul forţelor austriace din Transilvania, raportează lui Eugeniu de Savoia că a trimis în Ţara Românească două detaşamente pentru a face o diversiune, fiind sprijinit şi de boierii locali, ostili lui Nicolae Mavrocordat"[226].

Datarea stabilită de M. Cazacu este însă în urmă cu o zi, în comparaţie cu Radu Popescu. Tocmai de aceea vom vorbi de 18 august şi nu de 17 august. În noaptea lui 18 august 1716, Antim este luat cu forţa de domnitorul înspăimântat şi dus spre Dunăre. Radu Popescu ne vorbeşte de un prim popas la Călugăreni, după cum am văzut, iar Mitrofan Grigoras e de acord cu el[227]. Del Chiaro ne informează: „Către miezul nopţii, spre a mai odihni caii, se opri într-un sat, Odaia, şi poposi în bordeiul unui ţăran unde ceru de băut. Se încinse aici o discuţiune între el şi Antim, Mitropolitul Valahiei, care numai vroia să-l urmeze…"[228].

Mavrocordat dorea ca mitropolitul să îl însoţească până la Istanbul, dacă era nevoie, însă, după Del Chiaro, Antim refuză, „susţinând că sub niciun preţ nu-şi poate părăsi turma, mai cu samă în împrejurări nenorocite ca acestea, când se putea ivi vre-o răscoală din lipsa Domnitorului şi a Mitropolitului"[229].

Din acest amănunt istoriografic, observăm înalta conştiinţă pastorală şi iubirea lui Antim faţă de poporul care nu era al său, dar pe care îl simţea ca pe al său. Şi domnitorul şi mitropolitul erau străini faţă de neamul nostru, dar numai unul se simţea integrat, cu toată fiinţa lui, în destinul poporului român.

---

[222] Mihail Gabriel Popescu, op. cit., p. 21-22.

[223] Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol. II, ed. II, Bucureşti, 1930, p. 55, apud. Pr. N. Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul…*, art. cit, p. 797, nota 99.

[224] Pr. N. Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul…*, art. cit, p. 797.

[225] M. Cazacu, art. cit., p. 672.

[226] C. Giurescu, „*Material pentru istoria Olteniei sub austriaci*", vol. I, Bucureşti, 1913, p. 20-21, nr.31, apud. M. Cazacu, art. cit, p. 672.

[227] *Cronica…*, op. cit., p. 28, apud. M. Cazacu, art. cit., p. 673.

[228] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 52.

[229] Ibidem.

Antim Ivireanul a fost silit, prin urmare, să meargă cu domnitorul mai departe, deşi nu dorea acest lucru[230].

Însă va interveni un episod foarte interesant, pentru întreaga derulare a evenimentelor, care schimbă datele problemei. Fiind încă la Odaia, lui Antim i se înmânează o scrisoare „de la un Avramie dascăl ce era lăcuitori în Mitropolie, întru care scriia că să să întoarcă înapoi, că vine fecior[ul] lui Şărban-vodă cu mulţi nemţi din Ţara Ungurească şi cu catane, ca să fie domnul ţărâi”[231]. âRadu Popescu insinuează în mod nedrept faptul, că această scrisoare este unul din „meşteşugurile vlădicăi Antim”[232], însă vorbeşte laudativ de domnitorul înfricoşat, care „ca să nu cază într-o primejdie mare, au lăsat Călugărenii şi s-au tras la Giurgiov (Giurgiu – n.n.)”[233].

Radu Popescu apare şi în această remarcă ca un cronicar părtinitor, deoarece e clară aversiunea lui faţă de mitropolit, cât şi lipsa unui comentariu moral cu privire la abdicarea domnitorului. Nici nu ştim dacă scrisoarea era cu adevărat a lui Ioan Avramie, prieten cu Antim, şi ne mirăm cum a scăpat acesta cu viaţă, ulterior, de mânia lui Mavrocordat.

Del Chiaro se păstrează pe aceeaşi linie a amănuntelor: „În timpul discuţiunii Mitropolitul fu chemat afară din bordei, şi i se înmână o scrisoare sosită cu poşta din Bucureşti. După ce o citi, intră în casă şi se adresă Voevodului cu următoarele cuvinte: « Alteţă, nu mai este vreme de pierdut aci, vine Principele Gheorghe, fiul fostului Domnitor Şerban Cantacuzino, din Transilvania, cu 12.000 de turci să ocupe Valahia.»”[234]; la care veste, „Mavrocordat cuprins de spaimă, porunceşte repede pregătirea cailor.”[235] Mitrofan Grigoras confirmă faptul că autorul scrisorii ar fi fost „Ioan Avramie”[236], îndreptăţind însă, spre deosebire de Radu Popescu, gestul lui Antim de a aduce la cunoştinţa domnului conţinutul scrisorii.

Cu alte cuvinte, nu era vina mitropolitului că primise o scrisoare cu un conţinut alarmant, menită să inducă în eroare, pentru că ascunderea mesajului ar fi fost la fel de gravă, dacă aceasta se dovedea adevărată. Dar domnitorul nu va sta să judece limpede lucrurile, aşa cum n-a făcut-o nici când a părăsit în fugă Bucureştiul, ci va lua decizii numai sub impulsul fricii, al urii şi al dorinţei de răzbunare. Să urmărim însă mai departe faptele care vor duce la deznodământul tragic.

Dacă Ioan Avramie este cu adevărat autorul scrisorii, ceea ce nu putem şti este dacă el a „trucat” evenimentele, sau dacă chiar credea în ele. Se prea poate ca boierii „conspiratori”, care puseseră la cale toată şarada, în speranţa că se vor descotorosi de Mavrocordat – căci era o şansă destul de mare ca turcii să-l pedepsească pentru laşitate şi

---

230 Cf. Radu Popescu, op. cit., p. 258.
231 Idem, p. 257.
232 Ibidem.
233 Idem, p. 258.
234 Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 52.
235 Ibidem.
236 M. Grigoras, op. cit., p. 28, apud. M. Cazacu, art. cit., p. 674.

neloaialitate şi să îi ia tronul Ţării Româneşti, ba chiar să îl şi omoare –, să se fi folosit de Avramie, pe care îl ştiau un apropiat al lui Antim, pentru ca acest mesaj alarmist să ajungă la urechile domnitorului. Cei care au aranjat toată farsa cunoşteau foarte bine atât caracterul (sau mai bine zis lipsa de caracter a) domnitorului, cât şi intransigenţa mitropolitului, şi atitudinea acestuia prea puţin agreabilă faţă de fanariotul plecat turcilor.

Nu a fost însă vina lui Antim că Mavrocordat a reacţionat astfel: el nu ar fi trebuit, în mod normal, nici să plece din capitală şi să lase ţara fără apărare în faţa unei armate străine şi nici să repete gestul de a fugi, din cauza unei scrisori, fără măcar a face efortul de a verifica autenticitatea informaţiilor primite. Prin urmare, domnul nu a fugit spre Giurgiu din cauza acestei scrisori, ci din cauza panicii iscate în fiinţa sa, în fiinţa unui om fără prea mult caracter.

Despre ce s-a întâmplat în drum spre Giurgiu, Radu Popescu ne informează, cu acelaşi ton „mieros" faţă de domnitorul care îşi pierduse capul de spaimă: „mai mergând câtva loc cu dânsul [Antim] s-au rugat ca să-l lase să se întoarcă la Bucureşti. Domnul l-au poftit, ca pe un arhiereu, ca să nu să dezlipească de măriia-sa, până se vor adevăra aceste lucruri şi la ce sfârşit vor să iasă. Dar el nu vrea nicidecum, găsind multe pricini, una că au venit cu cărata numai cu doi cai şi fără aşternut, făr` de cheltuială, alta şi ca un păstori ce iaste nu să cade să lase turma şi să se ducă în altă parte.

Iar domnul poftindu-l să meargă cu măriia-sa, i-au făgăduit că de câte zice că n-are şi n-au apucat să-şi ia den Mitropolie, de niciunele nu-i va lipsi, ci-i va da de toate. Ci dar nicidecum nu i-au putut întoarce socoteala lui acea plină de vicleşuguri ce o avea în inema lui, ci s-au întorsu la Bucureşti"[237].

Radu Popescu încearcă să arunce ruşinea în obrazul mitropolitului, dar cele despre care ne informează reuşesc tocmai contrariul, adică îl acuză pe domnitor şi nu pe mitropolit. În loc să fie domnul preocupat de soarta ţării, el, care avea responsabilitatea de a asigura protecţia supuşilor săi, acest lucru îl face Antim, care se gândeşte să se întoarcă pentru ca, măcar el, ca mitropolit, să fie alături de populaţia care era de bună seamă, şi ea alarmată de veştile unei posibile invazii străine, evenimente care nu lăsau niciodată amintiri plăcute locuitorilor.

Antim nu s-a gândit, că în cazul în care zvonurile ar fi adevărate (şi el probabil că le credea adevărate), ar putea fi privit rău la întoarcerea în capitală, după ce îl însoţise pe Mavrocordat până la graniţă şi nici nu s-a gândit că ar putea fi considerat un „dezertor" ca şi domnitorul sau o iscoadă a acestuia, căci în acele condiţii, orice era posibil. El s-a gândit numai la binele păstoriţilor săi.

Mavrocordat nu vroia să îl ia cu el pe Antim din simpatie, ci pentru ca să îşi legitimeze gestul în faţa turcilor, care ar fi putut întreba foarte bine: de ce mitropolitul are curaj ca să se întoarcă într-o capitală asediată (după toate informaţiile) de armatele austriece, iar domnitorul fuge mâncând pământul? Nu ştim ce boieri avea domnul în suita lui, dar

[237] Radu Popescu, op. cit., p. 258.

probabil nu prea mulţi (majoritatea lor erau acasă, preocupaţi probabil să aranjeze tocmai plecarea lui definitivă), iar prezenţa arhipăstorului ţării era o garanţie pentru el, că nu s-a speriat degeaba.

Însă Antim nu mai vrea să facă niciun pas mai departe peste graniţă. Nu avea ce căuta în altă ţară, el, care era mitropolitul Ungrovlahiei şi nu putea concepe să-şi părăsească turma lui, care îi fusese încredinţată şi să se autoexileze de dragul unui domn atât de „vrednic", încât la primul semn de primejdie este cuprins de panică şi aleargă în braţele turcilor protectori.

Aluzia referitoare la bagaje pe care o găsim în textul lui Radu Popescu, reprodus anterior, ne confirmă încă o dată, că domnul l-a forţat pe mitropolit să-l urmeze şi că Antim nu făcea parte din complot, dacă a plecat fără ca măcar să aibă timp să ia cu el cele necesare drumului. Domnitorul în schimb, îl ispitea cu favoruri, încât ne întrebăm ce fel de „complotist" era Antim, dacă îşi risca viaţa astfel, pe de o parte călătorind cu Mavrocordat, iar pe de altă parte stârnind cu bună ştiinţă aversiunea acestuia, prin dorinţa sa manifestă de a se întoarce şi de a fi alături de poporul său, pe care el, domnul, îl părăsea atât de josnic. Grigoras ne prezintă evenimentele într-o lumină şi mai dramatică, întrucât afirmă că Antim l-a înfruntat pe faţă pe Mavrocordat: „Iară mitropolitul Antim n-a vrut să-l urmeze până la Dunăre ci i-a spus să-şi continue drumul mult mai departe, deoarece de acum înainte nu e nimic comun între el, domnul, şi Ţara Românească"[238].

Aceste cuvinte îmi par foarte reale, deoarece stătea în caracterul lui Antim să le rostească. Ele dovedesc că mitropolitul nu s-a pus deloc la adăpost şi că a crezut cu adevărat în scrisoarea primită de la Ioan Avramie şi în informaţiile cu privire la intervenţia armatei austriece. Nu credea, probabil, la acea dată, când domnitorul era pe punctul de a trece graniţa, că îl va mai revedea vreodată întorcându-se la Bucureşti.

Îi spune în faţă ceea ce gândea despre el, cu atât mai mult cu cât acesta se comportase sub orice aşteptare în vreme de pericol. Bătrân şi bolnav, făcuse eforturi foarte mari ca să îl însoţească până aici, neavând nici măcar cele necesare unui drum lung, dar nu mai vroia să fie mascota unui domn care, cu adevărat era păpuşa turcilor.

Ne mirăm însă, că domnul nu l-a omorât pe loc. Dar ştiind cele ce vor avea loc, putem spune că nu din frică de Dumnezeu l-a lăsat Mavrocordat acum în viaţă, ci pentru a nu-şi agrava situaţia. Asasinarea unui mitropolit nu era un lucru lesne de acoperit sau de disculpat, aşa încât prea fricosul domnitor o va face mai târziu, după ce-şi va lua toate măsurile de precauţie, la umbra legilor şi prin intervenţii oneroase.

Mitropolitul revine la Bucureşti, iar domnul ajunge în Giurgiu, sâmbătă, 19 august 1716, „către răsăritul soarelui."[239]

---

[238] M. Grigoras, op. cit., p. 29, apud. M. Cazacu, art. cit., p. 674-675.

[239] M. Grigoras, op. cit., p.443, apud. Pr. N. Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul…*, art. cit., p. 798.

Dar cum distanţele dintre Bucureşti – Călugăreni şi Călugăreni – Giurgiu sunt asemănătoare, putem stabili cu certitudine revenirea mitropolitului în Bucureşti, tot pe data de 19 august[240].

Antim a lipsit deci o singură noapte din Bucureşti. Domnul ajunge la Giurgiu şi îi pune pe turci în stare de stupefacţie[241], dar şi de revoltă – cum era şi normal – faţă de persoana sa, încât se află la un pas de a fi ucis de aceştia. Del Chiaro ne relatează astfel scenele petrecute atunci: „În Giurgiu curieri sosiţi din Bucureşti aduseră însă ştirea că niciun neamţ nu se află acolo; că zvonul nesocotit a cauzat mare panică în popor, care şi-a părăsit casele de frica sosirii tătarilor, căutând adăpost în hanul lui Şerban Vodă, în cel al Sft. Gheorghe şi în mănăstirea Cotrocenilor. Turcii din Rusciuc, mai ales cei înrudiţi cu bejenăriţii din Bucureşti, se îndârjiră contra Voevodului fugar, acoperindu-l cu insulte şi acuzându-l de ticăloşie şi trădare faţă de Marele Sultan, şi erau gata să-l sugrume, sau să-l trimeată legat la Adrianopol unde se aflase atunci Poarta. Mavrocordat ştiu să împace pe turci, explicând fuga sa ca fiind rezultatul unei alarme false, puse la cale de câţiva răsvrătiţi. Turcii consimţită a se comunica ştirea Sultanului într-o formă mai moderată, iar Mavrocordat ceruse pentru garda personală un număr de turci, fiind părăsit de semenii săi. Posedase el un firman care-l declara serascher peste provinciile vecine Valahiei; ceru în baza acestui titlu a i se trimete grabnic câteva sute de tătari şi turci, cu cari porni spre Bucureşti unde sosi Joi, în 10 Septembrie"[242].

Dar înainte de a trece în revistă înapoierea „temperamentală" a domnitorului, ne vom ocupa de acţiunile politice ale lui Antim, după întoarcerea de la Călugăreni. Acesta, „în dimineaţa zilei de sâmbătă 18/29 august 1716… a preluat conducerea ţării, împreună cu un sfat de boieri, alegând ca domn pe vornicul Pătraşco Brezoianu"[243].

Însă, după cronologia pe care am stabilit-o anterior, datele reale ale întronizării noului domnitor sunt 19/30 august 1716. Antim a procedat astfel la voinţa boierilor, întrucât nu credea că Mavrocordat mai are putere să se mai întoarcă şi pentru a nu lăsa ţara fără conducere.

După un articol recent, care a stabilit cronologia evenimentelor, lucrurile se prezintă astfel: „Între stilul vechi şi stilul nou există o diferenţă de 11 zile. Dacă am analiza cronologia lui Del Chiaro – pe stil nou – am stabili că Mavrocordat a ajuns în Bucureşti după 11 zile – deoarece luna august are 31 de zile – adică pe 30 august stil vechi.

Însă dacă am socoti ca veridică data fugii – aceia de 4 septembrie – Mavrocordat ar fi lipsit din Bucureşti doar 5 zile şi astfel, ziua întoarcerii fostului domn, pe stil vechi ar fi data de 24 august. (...) Avem astfel 3 date ale revenirii lui Mavrocordat în Bucureşti : 30 august/10 septembrie (după Del Chiaro), 24 august/3 septembrie (după raportul [lui Tige

---

240 Cf. Pr. Drd. Dorin Picioruş, *Viaţa martirică şi sfârşitul Sfântului Antim Ivireanul*, ms. comput., p. 9.

241 Cf. Pr. N. Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul…*, art. cit., p. 798.

242 Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 52.

243 M. Cazacu, art. cit., p. 675.

către Steinville] din 8 septembrie 1716) şi 23 august/2 septembrie (după varianta Letopiseţului Cantacuzinesc). (...) Părerea pe care ne-o însuşim e aceea, că data întoarcerii lui Mavrocordat în Bucureşti e ziua de 24 august/3 septembrie"[244].

Prin urmare, ţara a stat cinci zile fără domnitor, interval în care boierii şi mitropolitul l-au ales pe Pătraşcu Brezoianu, însă lucru ciudat, Mitrofan Grigoras afirmă că aceasta s-a întâmplat „fără ştirea lui"[245].

Pe 24 august/ 3 septembrie are loc confruntarea, care se va dovedi sângeroasă, a boierilor cu domnitorul fugar, întors acum şi doritor de a ieşi de sub incidenţa penibilului. Însă felul în care alege să facă aceasta nu îl onorează în niciun caz, ci mai mult aruncă asupra lui oprobriul contemporanilor şi al istoriei. Nicolae Mavrocordat „este întâmpinat de o delegaţie de boieri la fântâna Radului Vodă"[246], care vroiau probabil a se împăca şi a face pace cu domnitorul, iar el, „ca o heară sălbatică, îndată au tăeat pe Pătraşcu vel dvornic Brezoeanul acolea în drum şi iar au început a pune pe boeri în opreală"[247].

Se poate ca acesta din urmă să fi făcut parte din delegaţia boierească, fie din cauză că n-a ştiut că fusese ales domn, cum zice Gregoras, ceea totuşi pare suspect, fie pentru că mai credea că încă mai poate să-i arate domnitorului că îi este credincios şi că totul nu a fost decât o neînţelegere, şi eventual, să îşi ceară iertare.

Dar este evident că nu a mai avut ocazia să se disculpe, pentru că temperamentul coleric al lui Mavrocordat l-a redus la tăcere, spre a fi pildă, probabil, celor care ar mai fi încercat detronarea sa. Abia intrat în Bucureşti, domnitorul vroia să dovedească faptul că forţa este de partea lui, însă istoria amendează maltratarea conştiinţei unui popor şi impunerea silită a conducătorilor uzurpatori. Iar fanarioţii, în ciuda faptului că au făcut şi fapte bune, au fost întotdeauna priviţi ca nişte uzurpatori, întrucât erau numiţi numai de poarta otomană şi erau supuşi acesteia.

Acum încep evenimentele tragice care vor duce la caterisirea şi martirajul lui Antim Ivireanul. Domnitorul este avid de răzbunare şi mărturii despre caterisirea lui Antim ne dă Radu Popescu: „Însă fiind în scaun şi cerând lucrurile pe amănunt, au aflat toate câte au grăit şi le-au meşteşugit vlădica Antim că sunt minciuni.

Aflat-au şi toate sfaturile ce făcusă cu o seamă din boiari împotrivnici şi toate ponturile ce le aşăzasă împotriva domnului. Ci după nestâmpărarea lui Antim vlădica, făcând sfat cu toţi boiarii, au trimis la Ţarigrad, la patriarhul, de i-au spus toate răutăţile şi amestecăturile lui, şi cum au făcut sfaturi rele împotriva domnului şi a ţării, şi de acolo i-au venit catherisis şi au ales mitropolit pe Mitrofan, care mai nainte au fost Nisis"[248].

Radu Popescu reia aici acuzaţiile pe care le-am dovedit ca nefondate, din însuşi comportamentul lui Antim. Dar nici nu credem că pe domnitor îl mai interesa să afle

---

[244] Pr. Drd. Dorin Picioruş, art. cit., p. 10.
[245] Ibidem.
[246] M. Cazacu, art. cit., p. 675-676.
[247] Idem, p. 676.
[248] Radu Popescu, op. cit., p. 259.

dreptatea: el fusese înfruntat şi lăsat în primejdie de moarte de mitropolit – însă nu din vina lui Antim se afla în acea primejdie, ci din vina laşităţii sale – şi dorea să îşi potolească ura cumplită. Şi spun aceasta, pentru că nu se va mulţumi numai cu îndepărtarea lui din scaunul arhieresc, cu caterisirea lui, despre care ne-a informat cronicarul, ci va trece la fapte mult mai abominabile.

Imediat, în aceeaşi zi în care s-a întors şi în care l-a ucis pe Pătraşcu Brezoianu, Mavrocordat îl convoacă pe mitropolit la sine, moment despre care ne dă o mărturie detaliată Del Chiaro: „întors la Curte porunceşte să fie chemat Mitropolitul Antim care, de frica turcilor, se hotărâse să asculte de ordin, şi era gata să fie ucis de aceştia în momentul scoborârei din rădvan pentru a sui scările palatului.

Nu fu dus în faţa Domnitorului, ci fu închis sub pază straşnică împreuna cu preotul Giovanni Abrami, veneţian de rit grec şi predicator la Curte, şi cel ce anunţase pe Mitropolit de sosirea Principelui Gheorghe Cantacuzino”[249]. „Credulitatea” lui Antim în privinţa faptului că urma să fie primit la palatul domnesc poate părea unora prea „naivă”, dar ea este o dovadă a conştiinţei curate a mitropolitului, care nu se ştia vinovat de nimic şi care acţionase numai spre binele ţării, în lipsa domnitorului care dăduse bir cu fugiţii.

Mitrofan Grigoras completează mărturia lui Del Chiaro despre acest eveniment: „când intră la Curte în rădvan, ca de obicei, ca să se întâlnească cu domnul, turcii l-au oprit, l-au dat jos din rădvan şi, smulgându-i barba şi părul capului şi târându-l jos, l-au închis într-o căsuţă a Curţii ca să-şi aducă aminte de tot ceea ce făcuse”[250].

În bătaie de joc, l-au apucat de barba bogată şi de părul lung, pentru a-l umili şi mai mult. Ultimele cuvinte ne rememorează scena în sine: probabil că Antim va fi protestat pentru acest tratament violent şi inuman (la care turcii l-au supus din porunca domnitorului, desigur) şi va fi întrebat motivul pentru care se întâmplă acestea, iar turcii vor fi răspuns cu o ironie crudă, că va avea timp să-şi amintească motivele, cât va sta închis.

Antim şi-a semnat actul de renunţare la vrednicia de mitropolit (paretesisul)[251], deşi cunoaştem deja ce părere avea despre asemenea acte smulse cu forţa. Mai fusese pus odată în situaţia de a-şi da demisia, dar reuşise să facă să triumfe adevărul.

Însă Mavrocordat nu era Brâncoveanu, nu era un om care să asculte de argumentele raţiunii şi ale bunului simţ. Del Chiaro scria, vorbind despre caracterul lui Mavrocordat: „mărturisesc ca nu-mi puteam explica cruzimea acestui prinţ erudit şi mare iubitor de talente şi mai cu seama generos cu străinii, faţă de cari avea o purtare atât de civilizată şi le purta grija de cele necesare traiului; un om care ar merita toată lauda, dacă n-ar fi dat administraţia ţării pe mâna câtorva miniştri, duşmani ai propriei lor ţări pe care o ruinară, punând patimile lor înaintea interesului şi liniştei publice…”[252].

---

[249] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 52-53.

[250] M. Grigoras, op. cit., p. 28-29, apud. M. Cazacu, op. cit., p. 676.

[251] Dan Horia Mazilu, *Introducere*…, op. cit., p. 67. Dar Damian P. Bogdan e de părere că Antim a refuzat să-şi dea demisia, cf. Damian P. Bogdan, art. cit., p. 636.

[252] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 53.

În locul lui Antim Ivireanul este numit mitropolit vechiul său inamic, Mitrofan de Nyssa, fostul duhovnic al lui Brâncoveanu şi autorul denigrărilor care au avut ca rezultat neînţelegerile dintre Antim şi domnitorul martir. Atunci nu îi ieşiseră planurile lui Mitrofan de a se înscăuna mitropolit în locul lui Antim, însă acum şi-a găsit în Mavrocordat un complice pe măsura caracterului său duplicitar şi a dorinţei sale de putere.

Mavrocordat apelează la Patriarhul ecumenic Ieremia al III-lea (1716-1726) pentru a-l caterisi. Gramata patriarhală (despre care se crede că reproduce aproape fidel cuvintele scrisorii lui Mavrocordat, întrucât pare dictată sau copiată) a fost semnată de 11 episcopi sinodali, cu excepţia patriarhului însuşi[253] şi este datată: „august 1716"[254].

S-a propus şi o altă teorie, care susţine că „încă din timpul fugii sale la Rusciuc (care s-a întâmplat după trecerea domnitorului, la un moment dat, în Bulgaria – n.n.), Nicolae Mavrocordat trimisese, probabil, scrisori către patriarhul din Constantinopol, cerând pedepsirea lui Antim"[255].

Sultanul Ahmed al III-lea (1702-1730) – care primise şi el o scrisoare de la domnitor – îl pedepseşte şi el pe Antim la surghiun în Muntele Sinai.[256] Ambele acte oficiale, care au determinat scurtarea vieţii mitropolitului, au fost aduse în ţară de capuchehaia Dimitrie Iuliano[257] între 4-5 septembrie / 15-16 septembrie[258].

Ni s-a păstrat actul caterisirii sale, în care se spun următoarele:

„Ieremia, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop al Constantinopolei, Romei noi şi patriarh ecumenic.

Vina revoluţiei şi a răscoalei este foarte grea şi condamnată de Dumnezeu şi de oameni, ca o cauză a multor neregularităţi şi a dezordinei. Căci ea a tulburat de multe ori instituţii divine şi umane; ea a făcut din aceea ce este nemuritor, muritor.

Aceasta a făcut pe un om demn de infern, şi celor aflători în multe bunătăţi, le-a făcut cele contrare în tot felul. Pentru care celor ce, într-un mod oarecare îndrăznesc (a face) aceasta, li se prescriu de legile divine grele pedepse; şi revoluţionarii se supun la suferinţe meritate. Fiindcă fiecare din noi, după propriile fapte, sau se laudă sau se ruşinează, conform cu natura cuvântului celui fără contradicţie, ce are prin sine adevărul şi nu are nevoie de nicio dovadă.

De aceea, cei ce se poartă bine, în ordine şi conform cu voia lui Dumnezeu, se laudă; se hulesc de asemenea, se supun dezaprobării şi se pedepsesc cei ce se poartă în sens contrariu. Pentru care ei trebuie să se depună din cinstea şi vrednicia arhierească şi să primească după cuviinţă mare ruşine, ca şi cel de acum răul-Antim, fostul mitropolit al Ungrovlahiei, fiindcă a întreprins meşteşuguri dezaprobate şi sataniceşti, urgisitul de

[253] Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 24.
[254] Pr. N. Şerbănescu, *Mitropolitul Antim…*, art. cit., p. 799.
[255] Cf. N. Dobrescu, op. cit., p. 75.
[256] M. Cazacu, art. cit., p. 678.
[257] Idem, p. 680.
[258] Cf. Pr. Drd. Dorin Picioruş, art. cit., p. 12.

Dumnezeu. Şi între alte neorânduieli şi fapte rele ale lui, se inculpă adică, ca mag şi ca participator la multe crime, şi pentru prezent suntem de părere să fie depărtat de treapta arhierească. Iar culpa lui cea impie a revoluţiei şi a răscoalei o punem înainte, ca ceea ce este arătată şi evidentă.

S-a făcut, deci, sceleratul revoltat şi conspirator în contra puternicei împărăţii, conspirând şi în contra prealuminatului şi preaînălţatului domnitor, D. D. Ioan Nicolae Alexandru Voevod a toată Ungrovlahiei, fiul cel preaiubit şi mult dorit al modestiei noastre. Pentru care este poruncă apostolică, ca să asculte şi să se supună la toată stăpânirea, ce domneşte.

De aceea ea (porunca) şi stabileşte, zicând: cel ce se răscoală în contra stăpânirei, se opune poruncii lui Dumnezeu. Căci nu este stăpânire, fără numai de la Dumnezeu. Urmează deci, că porunca apostolică este divină, ca ceea ce a fost poruncită de Dumnezeu prin apostoli, şi pentru noi este foarte necesar, ca să ascultăm şi să ne supunem stăpânirei supreme a puternicei împărăţii, şi să nu facem nimic din cele ce ar fi contare acesteia şi neplăcute politicei, afară de cele care aparţin respectului nostru. Însă acest urgisit de Dumnezeu, răul-Antim, nu numai că n-a păzit credinţa şi supunerea datorată, dar a meditat cu precugetare revoluţia şi răscoala în contra puternicei împărăţii, făcându-se culpabil şi în conta susnumitului, preaînălţatului şi preapiosului domnitor şi amabilului cârmuitor a toată Ungrovlahiei, şi s-a făcut el singur demn de judecată, culpabil şi vinovat de caterisire canonică.

Pentru aceasta scriind, am arătat sinodiceşte cu preasfinţiţii arhierei de pe lângă noi şi cu preaonorabilii şi preaiubiţii în Sfântul Duh fraţii noştri şi coliturghisitori, că răul-Antim, numit al Ungrovlahiei, cel ce a fost recunoscut de revoluţionar, răsculat şi culpabil în contra puternicei împărăţii şi a preaînălţatului domnitor a toată Ungrovlahiei, şi de sine judecat şi inculpat prin propriile sale răutăţi şi culpe, pentru care s-a scos din mitropolie şi s-a făcut justiţiabil şi culpabil de ordinul împărătesc, să fie deci depărtat de toată lucrarea şi ordinea arhierească şi dezbrăcat de harul divin şi scos din catalogul arhieresc şi lipsit de tot venitul bisericesc şi să fie scos, pierdut şi depărtat de mitropolia Ungrovlahiei şi fără de participare la veniturile ei, neavând nicio învoire a se îmbrăca cu podoaba arhierească şi a efectua vreun serviciu arhieresc, ca cel ce este caterisit şi desfiinţat, rămânând şi zicându-se monahul Antim şi fiind recunoscut, ca unul din particulari, şi să nu îndrăznească nimeni a fi în relaţie cu dânsul, sau a coliturghisi, sau a-l onora ca pre un arhiereu, sau a-i săruta mâna lui, sau a primi de la dânsul binecuvântare şi sfinţire, sau a-i da vreun venit bisericesc mare sau mic, sub greutatea oprirei şi afurisirei neschimbătoare.

Aşa să fie, conform hotărârei. 1716, în luna august. Indictionul IX. †Acsentie al Kizicului, †Dionisie al Amasiei, †Neofit al Artei, †Nicodim al Dercului, †Constandie al Chalkedonului, †Kiril al Brusiei, †Calinic al Filipopolei, †Teoclit al Priconiei, †Gherasim al Nikeei, †Christofor al Iconiei, †Nicodim al Mitilenei”[259].

---

[259] *Condica sântă*, p. 111-114, apud. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. 435-437, nota 82.

Acestea sunt învinuirile care curgeau împotriva lui Antim Ivireanul. Oare merita vreunul din apelativele atât de grele pe care le-a primit? Atunci, s-a înşelat Patriarhia ecumenică, în 1708, la înscăunarea lui Antim ca mitropolit al Ungrovlahiei, când patriarhul Ciprian îl caracteriza drept „bărbat de cinste şi evlavios, împodobit cu virtuţile ce se potrivesc cu vrednicia arhierească”[260]? Cu siguranţă nu se înşela atunci, ci greşea acum, când, ascultând învinuirile lui Mavrocordat, le confirma fără să le cerceteze şi fără să îi dea lui Antim posibilitatea să se apere.

Cum ar fi putut să fie „rău” şi „demn de infern” cel ce a predicat toată viaţa curăţia şi sfinţenia, căutând să lumineze popoarele prin cărţi şi prin cuvântul rostit, cel ce a fost un adevărat apostol, „părinte sufletesc şi păstoriu”[261] nu numai pentru români, ci şi pentru toate neamurile ortodoxe? E imposibil să fi fost „urgisit de Dumnezeu” cel ce era isihast şi propovăduia vederea lui Dumnezeu în lumina dumnezeiască: *trebue să facem mintea noastră muntele Thavorului, ca să vie lumina adevărată să o vedem cu ochii cei de gând ai sufletului… pentru ca să ne putem sui şi noi, împreună cu Hristos, în mintea cea oblăduitoare a sufletului să vedem cu gândul slava aceia şi norul cel luminat…*[262].

Când a întreprins oare Antim „meşteşuguri sataniceşti”? Emile Picot îşi exprima părerea că această acuzaţie era o „aluzie la talentele pe care Antim le dovedise ca tipograf şi artist”[263], dar numai gândirea musulmană superstiţioasă de la acea vreme putea să debiteze asemenea inepţii, nu şi înalţii ierarhi creştini de la Constantinopol, care se foloseau şi ei înşişi din plin de binefacerile răspândirii cărţilor tipărite şi care, după cum am arătat, credem că aveau ei înşişi tipografie într-ascuns.

Când a fost oare Antim „mag şi participator la multe crime” şi ce anume oare din activitatea lui ar îndreptăţi pe cineva să-l numească „revoluţionar” şi „sceleratul revoltat şi conspirator”? Dacă identificarea cu idealurile unui neam străin şi năpăstuit de stăpânirea turcească, în care vedea durerile propriului său popor, dacă dorinţa de libertate şi de izbăvire din *scârbele robiei cei vaviloneşti*[264] sunt crime, atunci care sunt faptele vrednice de laudă nu numai ale creştinului, dar şi ale unui om obişnuit care vrea să rămână demn şi moral?

Tocmai de aceea credem că se vede destul de limpede, cum aceste acuzaţii sunt mai mult decât nefondate, sunt ridicole şi aberante. „N-au crezut niciodată păstoriţii săi o iotă din tot ce s-a scris în actul de caterisire, ca dovadă că au continuat să-i înzestreze ctitoria în tot veacul al XVIII-lea. (…) Unele din cărţile lui Antim se vor tipări în secolul al XVIII-lea cu numele său; nimeni nu s-a gândit că erau operele unui vrăjitor şi ale unui caterisit. El n-a fost

---

[260] Scrisoarea patriarhului se află publicată în Hurmuzaki, *Documente*, XIV, 1, p.402, apud. Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 15.

[261] *Opere*, p. 27.

[262] Idem, p. 82-83.

[263] Emile Picot, art. cit., p. 526, apud. Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 23. Poate că cercetătorului apusean i-a fost mai lesne să apropie aceste învinuiri de cele cu care inchiziţia romano-catolică suprima, în aceeaşi vreme, pe unii artişti şi filosofi.

[264] *Opere*, p. 7.

exclus nici din pomelnicul mitropoliţilor şi sfinţenia lui n-a putut fi niciodată pusă la îndoială"[265].

Mai mult decât atât, „în octombrie 1717, la trecerea de numai un an şi o lună de la caterisirea, trecerea în rândul monahilor şi alungarea din scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei a vlădicăi Antim, însuşi patriarhul ecumenic Ieremia al III-lea, cel ce, împreună cu sinodul său, în august 1716, hotărâse această aspră pedeapsă şi ştia deci prea bine situaţia canonică ce se crease mitropolitului Antim prin ea, într-o gramată privitoare la Mănăstirea Antim din Bucureşti, de mai multe ori pomeneşte pe ctitorul ei cu titlul de *mitropolit al Ungrovlahiei*, ceea ce, între altele, poate indica şi ce valoare acorda sentinţei ce el însuşi o dăduse cu numai un an înainte"[266].

Acest lucru demonstrează faptul că această caterisire a fost numai o comandă politică şi credem că inclusiv textul acestei caterisiri nu este o întocmire a sinodului sau a patriarhului ecumenic, ci un text impus şi care a fost semnat, în mod sigur, silit şi în necunoştinţă de cauză, de către sinod.

Dar mânia lui Mavrocordat nu a putut să asculte de glasul raţiunii, nici nu a văzut în mitropolitul urgisit de el pe unul dintre cei mai mari cărturari ai vremii şi pe unul dintre luminătorii neamului său şi al răsăritului ortodox, nu a ţinut seama de binefacerile de care s-au bucurat şi grecii prin atâtea tipărituri şi nici măcar mila omenească pentru un om cu barba albă şi bolnav nu l-a împiedicat să-şi pună în aplicare o răzbunare infamă.

Căci nu s-a mulţumit numai cu simpla caterisire, ci după cum spune Del Chiaro: „Mitropolitul Antim închis la Curte a fost constrâns, prin ameninţări, să renunţe, prin scris, la Arhiepiscopat şi în locul său a fost ales de către Domn şi miniştri, Arhiepiscopul Mitrofan, fost duhovnicul lui Constantin Brâncoveanu. Fu apoi despopit, acuzat de vrăjitorie şi înşelăciune, şi i se puse potcap roş în locul celui de mitropolit. I se ridică şi dreptul de a purta numele de Antim, dându-i-se numele său laic, Andrei. I se ceti apoi sentinţa de închisoare pe viaţă în mănăstirea Muntelui Sinai..."[267].

Mavrocordat a trecut peste sentinţa Patriarhului, coborându-l la treapta de mirean, în care un mitropolit nu poate ajunge niciodată. Nu este şi acest amănunt o altă mostră a răutăţii domnitorului?

Se crede că Antim a fost judecat în prezenţa mai multor arhierei şi egumeni.[268] Ştrempel presupune că Patriarhul l-a condamnat la închisoare pe viaţă[269], însă Mavrocordat a dat bani sultanului ca să-l osândească la moarte[270].

Antim a stat închis cel puţin două săptămâni, până au venit sentinţele. Probabil că tratamentul care i s-a aplicat în tot timpul acestei detenţii, a fost la fel de inuman ca şi

[265] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 370-371.
[266] Pr. Niculae Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul...*, art. cit., p. 805.
[267] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 54.
[268] M. Cazacu, art. cit., p. 682.
[269] Gabriel Ştrempel, loc. cit, p. XXXIV.
[270] Cf. Pr. Drd. Dorin Picioruş, art. cit., p. 16.

„primirea” la palat. În locul unei bătrâneţi liniştite, în care să se bucure de roadele muncii sale, mitropolitul era confruntat acum cu perspectiva unui exil dureros, foarte departe de ţară, în muntele Sinai. Dar şi această perspectivă pare „dulce” în comparaţie cu cele ce aveau să se întâmple. Sau poate că Dumnezeu a decis că e timpul să fie curmate suferinţele robului Său credincios şi să îl facă părtaş bucuriei Sfinţilor, pe care o dorea.

Despre data judecăţii nu avem un termen precis, însă avem un amănunt foarte important în raportul negustorului Manu Apostol, care în data de 18/ 29 septembrie nu aminteşte de un astfel de eveniment.[271] Între 4-5 septembrie /15-16 septembrie şi 18/ 29 septembrie sunt alte două săptămâni şi ceva, în care mitropolitul a suferit chinul temniţei şi al torturii psihice şi poate şi fizice.

Radu Albala şi N. Şerbănescu stabilesc data martiriului său pe 3 septembrie 1716 (ziua prăznuirii Sfântului Mucenic Antim, Episcopul Nicomidiei).[272] Însă un document extrem de important şi anume *socoteala datoriilor* pe care le avea mitropolitul Antim, înainte cu puţin de moartea sa, semnat de acesta, e datat „22 leat 7225 (1716)”[273], adică 22 septembrie/ 3 octombrie 1716, ceea ce înseamnă că la acea oră Antim era încă viu. Deci Antim a fost martirizat spre sfârşitul lunii septembrie.

Ceauşul turcesc cu care venise Dimitrie Iuliano de la Constantinopol[274], într-o zi ulterioară datei de 22 septembrie, l-a „pornit în miez de noapte cu carul, sub paza câtorva turci”[275].

Alături de omul sultanului, în grupul care îl conducea pe Antim, apare menţionat şi mehmendarul domnesc Iordache Colfescu.[276] Despre acest Iordache Colfescu se spune că a executat porunca osândirii la moarte a lui Antim, pronunţată de Mavrocordat, cu ştiinţa şi acordul entuziast al turcilor. Era la sfârşitul lui septembrie, pe stil vechi.

Moartea lui este la fel de învăluită de mister ca şi naşterea, ca şi alte evenimente esenţiale din viaţa lui. Cea mai credibilă ipoteză este aceea că a fost înecat sau mai întâi ucis şi apoi aruncat în apele unui râu, în drum spre Sinai, în apropiere de Adrianopol.

Cercetătorii vieţii lui oferă mai multe ipoteze însă, plecând de la informaţiile lui Del Chiaro, conform căruia „ajunse în Galipoli, lângă râul Dulcia, care trece prin Adrianopol, unde fu ucis şi aruncat în râu” [277], şi pe care Dan Horia Mazilu îl identifică cu râul Tundja, afluent al fluviului Mariţa”[278], şi ale lui Grigoras, care ne spune: „Până la Enos mai era în

[271] Hurmuzaki, VI, p.158-159, nr.87, apud. M. Cazacu, art. cit., p. 683.

[272] Radu Albala, *Antim Ivireanul şi vremea lui*, Ed. Tineretului, Bucureşti, 1962, p. 188, 205, nota 59 şi Pr. N. Şerbănescu, *Mitropolitul Antim…*, art. cit., p. 802, nota 137.

[273] M. Cazacu, art. cit., p. 683.

[274] Cf. Idem, p. 682.

[275] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 54.

[276] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 71.

[277] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 54.

[278] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 71.

viaţă nenorocitul Antim, dar după aceea, cum se spune, a fost aruncat în mare şi a fost acoperit de valul întunecos”[279].

N. Şerbănescu crede că „paznicii turci l-au ucis şi i-au aruncat trupul în apa fluviului Mariţa”[280], dar nu numai l-au ucis, ci l-au şi „măcelărit”[281], pe când, conform unei alte surse, „a fost legat de mâini şi de picioare şi aruncat în apă”[282].

Însă ipoteza uciderii mai înainte de înecare este mai credibilă pentru alţi exegeţi. Astfel, după Mihail-Gabriel Popescu, „În drumul exilului, la sudul Dunării, Antim a fost ucis mişeleşte şi aruncat într-un afluent al râului Mariţa”[283], iar conform lui Damian P. Bogdan, „ajungând la Galipoli, aproape de râul Dulcia ce trece prin Adrianopol, râu identificat cu Tungia, un afluent al Mariţei, ce se varsă în golful Enos din Tracia, l-au măcelărit, pe marele ierarh, iar membrele sale le-au aruncat în râu”[284]. Al. Odobescu credea însă că Antim „pieri înecat mârşăveşte în Dunăre”[285].

Iorga expune opinii diferite în articole diferite. Odată spune că „la Enos a fost aruncat în mare”[286], altădată că a fost „dus spre Constantinopol pentru a fi închis apoi într-o mănăstire de pedeapsă, poate la Atos, dar, la trecerea Tungei în faţa Adrianopolului a fost omorât de turcii care-l conduceau – de fapt, pare să se fi simulat o înecare accidentală” [287], în altă parte afirmă că „însoţitorii turci îl înecau în apele Tungei”[288], şi în sfârşit, că Antim „a fost înecat pe furiş în apele râului Tungea, şi în adâncul acestuia vor fi zăcând şi astăzi rămăşiţele pământeşti ale aceluia”[289].

După cum se vede, Iorga pare a înclina spre ideea că turcii s-ar fi temut să se afle de uciderea lui Antim, căci ajungând ştirea în ţară, „uciderea sălbatica a Mitropolitului Antim, pe care lumea îl credea ajuns la Muntele Sinai, aruncase Valahia într-o mare spaimă”[290].

Plecarea lui Antim în exil pe timp de noapte, sub escortă severă şi asasinarea lui pe drum, dovedesc încă o dată frica teribilă şi caracterul extrem de josnic al lui Nicolae Mavrocordat, dar şi personalitatea impunătoare a mitropolitului Antim, în stare să nască o asemenea panică în inamicii săi. Domnitorul a văzut în el un adversar redutabil, care nu putea fi redus la tăcere şi nici învins decât prin mijloace extreme, prin eliminarea lui fizică.

---

[279] Grigoras, op. cit., 443, apud. Ibidem.
[280] Pr. N. Şerbănescu, art. cit., p. 801.
[281] Idem, p. 802.
[282] Diac. P. I. David, *Caută şi vei afla*, op. cit., p. 714.
[283] Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 24.
[284] Damian P. Bogdan, art. cit., p. 688.
[285] Al. Odobescu, *Opere II*, op. cit., p. 233.
[286] N. Iorga, *Despre uciderea mitropolitului Antim*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LIII (1935), nr. 5-6, p. 225.
[287] Idem, *Între Antim şi Mitrofan, mitropoliţii Ţării Româneşti*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LIII (1935), nr. 1-2, p. 1.
[288] Idem, *Mitropolitul Antim Ivireanul în luptă…*, art. cit., p. 724.
[289] Idem, *Despre Antim Ivireanul*, art. cit., p. 612.
[290] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 54.

Biserica Ortodoxă Română a stabilit, ca zi de sărbătorire a Sfântului Antim Ivireanul, ziua de 27 septembrie.

Actul de canonizare a preluat ipoteza cea mai acreditată despre circumstanţele martiriului său, considerând că „trupul său, ciopârţit de necredincioşii păzitori turci, a fost aruncat în apele Tungiei, un afluent al râului Mariţa”[291], „dar apele i-au purtat lacrimile şi sângele mucenicesc, spre ţărmurile Împărăţiei nemuritoare şi veşnice de lumină a lui Dumnezeu şi au afundat în întunericul oprobriului crima şi pe făptaşii ei nelegiuiţi”[292].

---

[291] *** *Proclamarea solemnă a canonizării Sfântului Ierarh - Martir Antim Ivireanul*, art. cit., p. 172.

[292] Pr. I. Ionescu, *Câteva aspecte din viaţa şi opera Mitropolitului Antim Ivireanul*, în rev. *Mitropolia Olteniei*, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 812.

* II *

ACTIVITATEA

Începând cu prima menţionare documentară a lui Antim Ivireanul în Ţara Românească, în 1691, ca simplu ieromonah tipograf, numele său va începe să fie cunoscut din ce în ce mai mult, odată cu trecerea anilor, nu numai la noi, ci şi în tot Răsăritul Ortodox. Am enunţat doar, în capitolul precedent, domeniile de activitate în care s-a remarcat Antim Ivireanul. În cele ce urmează vom detalia informaţiile cu privire la această prolifică activitate desfăşurată de el, o adevărată binefacere pentru Biserica, ţara şi cultura română.

Între multiplele domenii în care s-a remarcat, o deosebită importanţă o au performanţele sale în domeniul tipografic, în cel al traducerii cărţilor de cult în limba noastră, precum şi ca predicator şi ca artist priceput în multe arte, dintre care, în unele, până aproape de desăvârşire, pe cât e omeneşte cu putinţă. În paginile ce urmează vom privi cu atenţie fiecare dintre aceste aspecte ale personalităţii sale deosebit de complexe, pentru a oferi cititorilor un portret cât mai detaliat şi mai concret al marelui nostru mitropolit şi cărturar.

Vom prezenta tot aici, în această secţiune, activitatea mitropolitului Antim, pe care a desfăşurat-o în sprijinul coreligionarilor săi din Răsăritul ocupat, în mare parte, de otomani, precum şi a românilor ortodocşi din Transilvania. Mitropolitul a avut un rol hotărâtor, în urma „unirii cu Roma”, în sprijinirea românilor ardeleni care şi-au mărturisit deschis dorinţa de a rămâne pe poziţii confesionale şi juridice tradiţionale faţă de Mitropolia Ungrovlahiei.

În fine, activitatea ca scriitor a lui Antim va fi reprodusă, în liniile sale esenţiale, în acest capitol – vom avea în vedere toate operele, în manuscris şi tipărite, care ne-au rămas de la el –, insistând, pentru moment, numai asupra aportului său major în calitate de autor al naţionalizării cultului şi al „modernizării” limbii române cultice, întrucât Antim face parte, atât în ceea ce priveşte naţionalizarea cultului, cât şi naţionalizarea şi modernizarea predicii româneşti, dintr-o triadă fericită a culturii şi literaturii române, care îi cuprinde pe Coresi şi, alternativ, pe Dosoftei şi Varlaam.

II. 1. ANTIM IVIREANUL TIPOGRAF

Tipografia la care este pentru prima dată semnalată prezenţa lui Antim Ivireanul, este cea mitropolitană din Bucureşti şi a fost înfiinţată de mitropolitul Varlaam al Ţării

Româneşti în 1678[293], dar se pare că acesta nu este primul care instalează utilaj tipografic în capitala muntenească, întrucât „L. Démény a dovedit că primele teascuri au imprimat cărţi la Bucureşti încă din anul 1582”[294].

Tipografia înfiinţată de Varlaam a dat la lumină un număr de opt cărţi, până la venirea lui Antim la conducerea sa, în 1691, cărţi între care se numără şi *Biblia de la 1688* [295], cunoscută şi sub numele de *Biblia lui Şerban*, deoarece tipărirea ei a început sub domnia lui Şerban Cantacuzino, sfârşindu-se însă după suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu.

Consider că este foarte important de precizat, dintru început, că – aşa cum se va vedea limpede pe parcurs, din enumerarea cărţilor tipărite – apariţia lui Antim Ivireanul coincide cu iniţierea unui program tipografic extrem de riguros, la elaborarea căruia este de crezut că a avut un mare aport el însuşi.

Primele două cărţi editate de Antim sunt în greceşte, dar au o strânsă legătură cu spaţiul românesc. Prima dintre ele este o carte parenetică (tradusă în aplà de către Hrisant Nottaras) şi pe care am amintit-o deja: *Ale lui Vasile Macedoneanul Împăratul grecilor. Şasezeci şi şase capitole îndemnătoare către fiul său Leon Înţeleptul şi Împărat tot al grecilor*...[296], iar legătura cu spaţiul românesc este aceea că „Vodă Brâncoveanul, negăsind, poate, vreme să alcătuiască îndemnuri către fiii săi, cum făcuse mai înainte Neagoe Basarab, a cerut lui Antim să tipărească pe cele de faţă, pe care apoi le va fi folosit în educarea feciorilor săi”[297].

Înclin să cred această supoziţie, cu atât mai mult cu cât fiii domnitorului vor dovedi o foarte bună cunoaştere a limbii greceşti, iar părintele lor s-a îngrijit ca ei să beneficieze de o educaţie aleasă.

Pe de o parte, acest lucru dovedeşte strânsa legătură între prezenţa lui Antim la tipografia din Bucureşti – a cărei conducere o şi preia imediat după plecarea lui Mitrofan la ca episcop la Buzău –, şi domnitorul căruia, fără îndoială dorea să îi mulţumească prin tipărirea acestei cărţi, precum şi faptul că acelaşi domnitor era profund implicat în planul tipografic de care vorbeam mai sus. O dovedeşte, cu prisosinţă, înfiinţarea şi funcţionarea în paralel, în timpul domniei sale, a mai multor centre tipografice – la Bucureşti, Buzău, Snagov, Râmnic şi Târgovişte, toate, în afară de Buzău, fiind legate de numele lui Antim –, precum şi sprijinirea, cu mărinimie, a instituirii unor tipografii în Siria, Georgia şi poate chiar Grecia, după cum vom vedea.

Cea de-a doua carte, apărută în 1692, se intitula: *Slujbele Cuvioasei Maicii noastre Parascheva cea Nouă şi a Cuviosului Părintelui nostru Grigorie Decapolitul, precum şi a sărbătorilor premergătoare Intrării în Biserică a Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu,*

[293] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 696.
[294] Dan Horia Mazilu, *Recitind*..., op. cit., vol. II, P. 362.
[295] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 696
[296] Cf. Idem, p. 701.
[297] Ibidem.

căci cade în aceeaşi zi cu sărbătoarea Sfântului [298]. Şi această tipăritură, deşi în greceşte, are oarecum caracter naţional, întrucât amândoi Sfinţii îşi au Moaştele în Ţările Române, la Mitropolia din Iaşi şi respectiv la Mănăstirea Bistriţa. Este interesant de precizat că Slujba Sfântului Grigorie Decapolitul aparţine lui Matei al Mirelor[299].

În această prezentare nu vom insista în a descrie ornamentele tipografice ale fiecărei cărţi în parte, întrucât acest lucru s-a făcut, cu lux de amănunte, mai ales în studiul amintit al lui Gabriel Ştrempel, precum şi, fragmentar, în alte articole şi studii.

Însă, în locul acestei prezentări descriptive, vom face precizarea, de la bun început, că Antim Ivireanul „va excela într-un rafinament de imprimare în greceşte cel puţin egal oficinelor veneţiene”[300] şi nici tipăriturile româneşti nu vor fi lipsite de o împodobire corespunzătoare – care demonstrează reverenţa faţă de cărţi a înaintaşilor –, ducând arta tipografică la perfecţiune, după cum, în capitolul anterior, l-am citat spunând acestea pe Del Chiaro.

Următoarele două cărţi sunt deosebit de importante pentru ceea ce am numit procesul de naţionalizare a cultului, pe care îl va împlini Antim pe parcursul întregului său program tipografic. Să vedem însă, mai întâi, care sunt acestea. Prima este un Evangheliar greco-român (1693), având titlul *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie elinească şi rumânească, acum întâiu alcătuită într-amândoao limbile…*[301].

Textul Evangheliei este aşezat pe două coloane, în paralel, greceşte şi româneşte, astfel încât „cei ce vor să vadă dacă textul românesc redă fidel cuprinsul Sfintei Evanghelii, pot face aceasta comparându-l cu textul grecesc de alături. Acest lucru este în măsură să le alunge îndoiala că limba noastră n-ar fi în stare – din pricina sărăciei ei – să exprime toate adevărurile evanghelice”[302].

Este clar că demersul lui Antim e unul demonstrativ, dar şi practic, şi el probează „premeditarea” acestui gest, dar şi a întregului program tipografic, în liniile esenţiale în care vom vedea că se va desfăşura el. Întrebarea noastră este: cui aparţine acest plan? E neîndoielnic că domnitorul dorea să sprijine orice iniţiativă eclesiastică, pentru a întări Ortodoxia şi pentru a spori faima ţării sale, dar nu ştiu dacă naţionalizarea cultului era o iniţiativă a sa, sau dacă, mai degrabă, ea a pornit din sânul Bisericii noastre şi de la câţiva ierarhi luminaţi, la care s-a raliat sau a fost cooptat Antim. Dat fiind complexitatea acestui răspuns, amânăm pentru mai târziu încercarea de a face lumină în această problemă importantă.

---

[298] Cf. Ibidem.

[299] Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 163, nota 1, apud. idem, p. 702, nota 133.

[300] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 70.

[301] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 702.

[302] Idem, p. 704-705.

Cealaltă carte arată clar intenţiile lui Antim: o *Psaltire* în întregime românească (1694), *cu molitve la toate catizmele şi cu pashalii de 50 de ani, după orânduirea grecească şi la sfârşit exapsalm, acum întâi tipărită pre limba rumânească…*[303].

Psaltirea în româneşte, pentru prima dată tipărită la noi pe catisme, avea anexate şi alte texte scripturistice şi anume: *cele trei cântări al lui Moisi, urmate de: Cântările Annei muma lui Samuil; Rugăciunea proorocului Avacum; Cântarea celor trei coconi, Cântarea celor trei sfinţi coconi; Cântarea Născătoarei de Dumnezeu; şi altele, molitve creştineşti…*[304].

Toate aceste cărţi au fost imprimate „din porunca şi cu toată cheltuiala" domnitorului, ceea ce denotă că acest plan tipografic complex a fost în acord cu dorinţele lui. Pe parcurs vor fi tipărite şi cărţi cerute de necesităţi stringente, însă debutul tipografic al lui Antim la Bucureşti demonstrează fără dubiu care erau ţelurile sale, care se vor oglindi în liniaritatea concepţiei privitoare la materialul pregătit pentru tipar, concepţie ce nu va părăsi niciodată gândul de a da la lumină cărţile esenţiale ale cultului în româneşte.

Impresia noastră este aceea că, încă din 1691 sau poate chiar mai devreme, aceste cărţi existau în intenţia lui Antim şi a colaboratorilor săi, deoarece apariţia lor apare ca foarte bine chibzuită şi nicidecum rezultatul unui plan ad-hoc.

În fine, tot în 1694, Antim a tipărit şi o *Psaltire* în limba slavonă, cu textul psalmilor în slavonă, dar cu „unele rugăciuni şi indicaţii privind lectura catismelor"[305] în română, care era destinată Moldovei, având în vedere predoslovia – scrisă tot în română – semnată de Antim şi adresată domnului Moldovei – care era şi ginerele lui Constantin Brâncoveanu –, Constantin Duca[306].

În 1694, Antim Ivireanul este nevoit să se mute de la tipografia Mitropoliei bucureştene la Mănăstirea Snagov, poate dintru început ca egumen, deşi nu avem o atestare documentară în acest sens. Ce a determinat această mutare nu se ştie cu certitudine. Sigur este numai faptul că, timp de doi ani, nu a tipărit nimic, perioadă în care probabil s-a ocupat cu probleme gospodăreşti şi cu punerea la punct a noii tipografii, după ce transferase o parte din utilajul de la Bucureşti la Snagov.

Când a început activitatea tipografică la Snagov, în 1696 – an ce coincide cu atestarea lui documentară ca egumen – s-a văzut că Antim înfiinţase între timp nu numai o nouă tipografie, ci şi o şcoală de ucenici, întrucât cel mai priceput dintre ei, Mihai Ştefanovici (sau Iştvanovici, fiind originar din Ardeal, sau Mihail Ştefan) a şi tipărit prima carte apărută aici, în slavonă: *Orânduiala Slujbei în 21 a lui mai la zioa Sfinţilor slăviţi şi de asemenia cu Apostolii Marii Împăraţi Constantin şi Elena* [307].

---

303 Cf. Idem, p. 705.

304 Cf. Ibidem.

305 Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 80.

306 Cf. Ibidem.

307 Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 706.

Lucrarea, deşi nu e voluminoasă, nu este nici „lipsită de semnificaţie, dacă ne gândim la mereu amintitele raporturi dintre voievod şi învăţatul tipograf”[308], fiind „menită să omagieze pe domnul atât de interesat în ridicarea culturală a ţării şi atât de mândru de prestigiul câştigat de Ţara Românească în toată Ortodoxia”[309].

În prefaţa lui Mihai Ştefanovici către domnitor, acesta o numeşte „pârgă şi roadă noao a meşteşugului tipografiei”[310], iar pe Antim îl pomeneşte ca pe „cinstitul mieu părinte şi îndurat dascăl”[311]. Este foarte probabil ca însărcinările stăreţiei să-i fi răpit lui Antim mult timp, încât să aibă nevoie de un ajutor, în persoana talentatului său ucenic, Mihai Ştefanovici. Tipăriturile de anvergură erau însă, mai departe, opera lui Antim Ivireanul însuşi.

Şirul cărţilor tipărite la Snagov demonstrează care erau necesităţile stringente ale ţării şi ale Ortodoxiei. Următoarea apariţie, în 1697, este un volum masiv în greceşte, *Antologhion al întregului serviciu de peste an, cel mai bogat dintre Antologhioanele cunoscute acum, căci cuprinde nu numai serviciile religioase din Antologhioanele cunoscute, dar şi Psaltirea întreagă, cu Octoihul, Ceaslovul şi Penticostarul; încă şi de suflet mângâitorul Triod şi, într-un cuvânt, întregul serviciu de peste an* [312], cu cheltuiala fostului protos athonit Galaction Vidalis. Ştrempel opinează că litera a fost adusă special de la Veneţia[313].

Antologhion-ul a fost „menţionat de Bernard de Montfaucon, părintele paleografiei”[314].Textul cuprinde şi „Apostolii şi Evangheliile Sfântului Maslu şi cele 3 Sfinte Liturghii”[315], fiind deci o carte deosebit de importantă pentru ortodoxia elenofonă, care era destul de întinsă.

Acest an 1697 se dovedeşte a fi primul an foarte productiv pentru Antim, deoarece mai apar încă patru cărţi aduse la lumină de tiparniţa de la Snagov. Dintre acestea, una este *Cuvânt panegiric despre Împăratul încununat de Dumnezeu şi asemenea cu Apostolii Marele Constantin* [316], dedicat domnitorului, compus şi rostit la Mitropolie de preotul şi învăţatul Gheorghe Maiota – înfăţişând aceeaşi grijă de a aduce mulţumiri voievodului atât de darnic, protector al credinţei –, o alta aparţine unui alt teolog grec, Ioan Cariofil, având titlul *Manual despre câteva nedumeriri şi soluţiuni sau despre cercetarea şi confirmarea*

---

308 Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 86-87.

309 Idem, p. 87.

310 Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 706.

311 Cf. Ibidem.

312 Cf. Idem, p. 707.

313 Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 92, nota 27.

314 Corneliu Dima-Drăgan, *Antim Ivireanul menţionat şi editat de Montfaucon*, în rev. *Ateneu*, VII (1970), nr. 9, apud. Florin Faifer, *Antim Ivireanul. Un enigmatic arhipăstor*, în *Cordonul de argint (Eseuri)*, Ed. Universităţii "Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, 1997, p. 22.

315 Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 708.

316 Cf. Idem, p. 710.

câtorva dogme necesare ale Bisericii [317] – este o apariţie semnificativă, după trecerea în veşnicie a autorului, în legătură cu care merită şi vom mai avea prilejul să spunem câteva cuvinte –, iar o a treia este un manual de limbă slavonă, *Dreapta alcătuire a gramaticii slavoneşti* [318], destinat a îmbogăţi cunoştinţele de slavonă ale preoţilor români care oficiau încă slujba în acest idiom, căci, după cum afirmă Antim în predoslovie, era *neamul nostru lipsit* (…) *de înţelegerea celor cetite* [319] în slavoneşte, limbă pe care *o întrebuinţăm nu ca pe a noastră, ci ca pe una străină şi împrumutată* [320]. Această carte era reeditarea gramaticii slavoneşti a lui Meletie Smotriţki[321].

Pentru noi însă, cea mai mare relevanţă o are imprimarea la Snagov, tot în 1697, a unul Evangheliar românesc, *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, tipărită de *smeritul întru eromonahi Antim Ivireanul* [322], dovedind că firul roşu al activităţii sale tipografice îl constituia, totuşi, efortul de a imprima în limba noastră, cărţile de cult, deşi nici celelalte cărţi nu erau de o importanţă mai mică pentru necesităţile ţării şi ale credinţei.

Chiar şi faptul însă că Evangheliarul este „cea mai artistică impresie a acelor zile”[323], fiind „bogat împodobit cu gravuri, frontispicii, majuscule xilogravate artistic şi imprimate cu cerneală roşie, precum şi cu ornamente tipografice de colontitluri sau care separă texte evanghelice”[324], o adevărată „explozie de artă xilografică”[325], atribuibilă lui Antim, demonstrează importanţa şi cinstea care i se acorda acestei tipărituri, rolul capital cu care o vedeau investită făuritorii săi.

Începând cu anul 1678 evenimentele se precipită, deoarece are loc aderarea unei părţi din clerul ortodox transilvan, în frunte cu Atanasie Anghel, la „unirea” cu Roma, care va fi parafată definitiv în 1700.

În aceste condiţii domnitorul Constantin Brâncoveanu îl trimite pe Mihai Ştefanovici în Ardeal, „cu o tiparniţă foarte probabil lucrată la Snagov în decursul anului 1698”[326] sau, într-o a doua variantă, şi aceasta verosimilă, cu „o parte a utilajului folosit de Antim”[327] la Snagov, noua tipografie fiind instalată la Alba Iulia (Bălgrad), fapt care a dus la reducerea activităţii la Snagov, tipărindu-se în 1698 un singur *Acatist al Maicii Domnului* [328]. Importantă este imprimarea textului în româneşte, fiind „mai mult decât un Acatistier, (…) o

---

[317] Cf. Idem, p. 709.
[318] Cf. Idem, p. 710.
[319] *Opere*, p. 403.
[320] Ibidem.
[321] Cf. Dan Horia Mazilu, *Introducere…*, op. cit., p. 11.
[322] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 708.
[323] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 99.
[324] Ibidem.
[325] Ibidem.
[326] Idem, p. 103.
[327] Ibidem.
[328] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Încă o carte tipărită de mitropolitul Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, XCIV (1976), nr. 3-4, p. 349-355.

adevărată carte de rugăciuni, cu numeroase molitve, unele luate din Ceaslov, pentru uzul preoţilor şi al credincioşilor deopotrivă”[329].

Nefericitul eveniment, pentru Biserica Ortodoxă, produs în Transilvania, face ca următoarele cărţi tipărite, atât de Mihai Ştefanovici la Alba Iulia, cât şi de Antim la Snagov, să fie ecoul unei „contraofensive” ortodoxe, care încerca să limiteze proporţiile dezastrului sau chiar să împiedice perfectarea unirii cu Roma.

În Ardeal, ucenicul lui Antim tipăreşte în 1699 o *Bucoavnă* şi un *Chiriacodromion* [330], ultimul fiind de fapt o reeditare a *Cazaniei* lui Varlaam de la 1643[331], după care Mihai Ştefanovici se întoarce la Bucureşti.

Răspunsul ortodox se pregăteşte însă, cu adevărat, în tiparniţele lui Antim. În consecinţă, în 1699 apare, în limba greacă, *Mărturisirea ortodoxă a credinţei Bisericei Sobornniceşti şi Apostolică a Răsăritului şi Expunerea introductivă despre cele trei virtuţi: credinţa, nădejdea şi dragostea*[332], tipărită de Antim „din îndemnul şi cu cheltuiala” domnitorului. „Din prefeţele lui Dosithei al Ierusalimului reiese că această carte, elegant tipărită, s-a dat la lumină spre a face cunoscută în lumea ortodoxă învăţătura adevărată a Bisericii de Răsărit. Căci cunoscând-o va putea să se apere împotriva propagandei romano-catolice, acum în activă ofensivă. Totodată ea era sortită să arate tuturor că învăţătura ortodoxă nu trebuie confundată cu cea calvină, cum încercau iezuiţii să prezinte lucrurile, slujindu-se pentru aceasta de Mărturisirea de credinţă pusă pe seama lui Chiril Lucaris”[333].

După această tipăritură grecească de mari dimensiuni, Antim se grăbeşte să imprime şi o carte în româneşte, care apare după numai trei luni şi care este destinată *să se dea în dar pravoslavnicilor* [334].

Titlul ei este: *Carte sau lumină cu drepte dovediri din dogmele Besearicii Răsăritulu asupra dejghinării Papistaşilor, descoperită şi aşezată de prea învăţatul ieromonah Maxim Peloponiseanul. Acum întâiu tipărită pre limba rumânească, cu porunca şi toată cheltuiala Prea luminatului şi înălţatului Domn…*[335]Brâncoveanu.

Şi această lucrare era destinată anihilării propagandei catolice, cu atât mai mult cu cât se împărţea „în dar” credincioşilor, pentru a i se asigura o audienţă largă. Probabil că au fost exemplare care au trecut munţii, în Transilvania.

În absenţa lui Mihai Ştefanovici, Antim este ajutat în munca de tipărire de un alt ucenic, Gheorghe Radovici, care, în 1700, la Snagov, face să vadă lumina tiparului o nouă carte românească: *Învăţături creştineşti foarte de folos acum întâi scoase de pre limba grecească pre limba rumânească* [336].

---

[329] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 103.
[330] Cf. Idem, p. 104.
[331] Cf. Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. II, op. cit., p. 342.
[332] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 711.
[333] Idem, p. 712.
[334] Cf. Idem, p. 713.
[335] Cf. Idem, p. 712-713.
[336] Cf. Idem, p. 714.

Din prefaţa lui Gheorghe Radovici aflăm că el a alergat „ca cerbul setos”[337] să înveţe meşteşugul tipografic de la Antim şi că traducerea în limba română s-a făcut de ieromonahul Filotei Svetagoreţul (Aghioritul). Despre traducător, Ştrempel afirmă că „rămâne în istoria culturii româneşti prin cea dintâi *Psaltichie românească* pe care o compune în anul 1713. El este feciorul agăi Jipa şi după înapoierea de la Muntele Athos a trăit în preajma Mitropoliei, sub oblăduirea lui Antim”[338].

Este de înţeles, din acestea, că Antim a avut şi fiii duhovniceşti – Minai Ştefanovici îl numea „părintele mieu” şi aceeaşi paternitate spirituală o mărturisea şi Gheorghe Radovici, după cum vom vedea –, pe care i-a îndrumat şi i-a avut sub protecţia sa.

În acelaşi an se tipăreşte de către Antim în româneşte o carte adusă de la Sfântul Munte Athos, tradusă de acelaşi Filotei Svetagoreţul şi intitulată *Floarea darurilor* [339].

Aducătorul ei, Constantin Pah. Sarachin sin Gheorghe dohtor Criteanul, este şi cel ce a suportat cheltuielile de imprimare[340]. Cuprinsul său este interesant de aflat, întrucât face parte din cărţile numite „populare”. Cunoscând traduceri anterioare în româneşte şi circulând în spaţiul românesc ea a rămas „printre cele mai vechi cărţi populare traduse în româneşte, din limba slavonă, dacă nu cea mai veche”[341].

Este o carte făcând parte din literatura bizantină, discutând despre virtuţi şi păcate. Iniţial a intrat în literatura noastră prin mijlocire sârbească sub numele de *Albinuşa*. A cunoscut o mare răspândire atât în Răsărit, cât şi în Apus, în italiană fiind tradusă cu titlul *Fiore di virtú* şi de aici transpusă din nou în greceşte ca *Aνθος τῶν χαρίτον*.

Această ultimă versiune s-a tălmăcit iarăşi în româneşte de pe un manuscris provenit, cum am spus, de la muntele Athos, sub titlul *Floarea Darurilor*, fiind imprimată de Antim[342].

În titlul acestei ediţii se spune că este o *carte foarte frumoasă şi de folos fieştecăruia creştin, carele va vrea să se împodobească pre sine cu bunătăţi* [343].

Cuprinsul său, „scris în antiteză”[344], este următorul: „Pentru dragoste – păcatul pismei: Pentru bucurie – păcatul întristării; Pentru pace – păcatul mâniei; Pentru milostenie – păcatul nemilostivirii; Pentru îndurare – păcatul scumpetii; Pentru înţelepţie – păcatul nebuniei; Pentru dreptate – păcatul nedreptăţii; Pentru adevăr – păcatul minciunii; Pentru

---

337 Cf. Ibidem.

338 Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 108.

339 Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 715.

340 Cf. Ibidem.

341 Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 108.

342 Cf. Vasile Grecu, *Influenţa bizantină în literatura românească*, în *** *Literatura Bizanţului. Studii*, antologare, traduceri şi prezentare Nicolae-Şerban Tanaşoca, Ed. Univers, Bucureşti, 1971, p. 370-371.

343 Cf. Pr. Dr. Olimp N. Căciulă, *Solemnităţile comemorării a 250 ani de la moartea martirică a Mitropolitului Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXIV (1966), nr. 9-10, p. 964.

344 Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 715.

darul ajunării – păcatul nesaţiului; Pentru feciorie – păcatul curviei; Pentru măsurare ş. a."[345].

În opinia lui N. Şerbănescu, „ca şi la precedenta, scopul trimiterii la tipar al acestei cărţi este de a familiariza pe credincioşi cu învăţătura Bisericii Ortodoxe, spre a-i face să reziste curentelor eterodoxe: calvine şi mai ales romano-catolice"[346], fiind retipărită de trei ori în Ardeal, în veacul următor, şi o dată la Bucureşti[347].

Aproape concomitent, Antim tipăreşte o *Psaltire* grecească (două cărţi într-o singură lună este desigur o performanţă), cu porunca şi cheltuiala domnitorului, „una dintre cele mai luxoase cărţi tipărite de Antim (…) pentru nevoile lumii greceşti"[348].

Despre mărinimia şi dărnicia voievodului muntean vorbeşte într-o şi mai mare măsură următoarea tipăritură a lui Antim, în 1701, la Snagov, un Liturghier greco-arab: *Trei Sfinte Liturghii, cu diferite alte rugăciuni trebuincioase pentru slujba ortodoxă, tipărite acum pentru întâia oară greceşte şi arăbeşte, după cererea şi îngrijirea Prea Sfinţitului Părinte Kyr Athanasie fost patriarh al Antiohiei şi cu cheltuiala Domnului Ţării Româneşti…*[349].

Cele două prefeţe semnate de Patriarhul Atanasie al IV-lea Dabbas ne informează despre faptul că el a cerut ajutorul domnului muntean, cunoscându-l ca „protector al întregii Ortodoxii, aşa cum în vechime se vestise faima lui Solomon"[350], deoarece preoţii sirieni nu au cărţi pentru Slujbă, domn care „a ordonat tipografului abil ce se afla pe lângă înălţimea sa, preacuviosului între ieromonahi, chir Antim Ivireanul, dându-i cu abundenţă şi cele de cheltuială, ca să sape cu îngrijire litere arabice şi făcând nouă calcografie arabică, să tipărească serviciul Sfintei Liturghii"[351], în greacă şi arabă, calcografie pe care Antim a executat-o „după vechi manuscrise arabe, pe care Atanasie patriarhul le adusese cu el"[352].

Acest lucru dovedeşte măiestria în ale tipografiei, cât şi fineţea şi precizia lui Antim, ca artist. N. Şerbănescu opina că „prin aceste cărţi, ei [arabii] se întăreau şi mai mult în credinţa ortodoxă, respingând pe cea papistaşă, ai cărei misionari ajunseseră până acolo"[353].

Tot în acest an, Antim scoate la lumină *Eortologhion*-ul lui Sevastos Kimenitul, o carte grecească, precum şi *Proschinitarul Sfântului Munte al Athosului*, al cărui autor este socotit a fi Ioan Comnen[354]. Se pare că un alt *Proschinitar* a fost tipărit în acelaşi an şi la Bucureşti, în greceşte şi turceşte, de către Serafim al Pisidiei[355].

---

[345] Ibidem.
[346] Ibidem.
[347] Cf. Ibidem.
[348] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 112.
[349] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 716.
[350] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 115.
[351] Cf. Idem, p. 116.
[352] Ibidem.
[353] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 710.
[354] Cf. Idem., p. 718 şi Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 118.
[355] Cf. *Bibliografia românească veche*, IV, p. 28.

Cu aceste ultime două cărţi greceşti îşi încheie Antim Ivireanul activitatea tipografică la Snagov, pentru a se muta înapoi la Bucureşti – deşi rămâne egumen al Snagovului până în 1704 – luând cu sine tiparniţele.

Astfel că, în 1701 tipăreşte la Bucureşti, în tipografia Mitropoliei, *Cuvânt panegiric la cel întocmai cu Apostolii Marele Constantin compus de Ştefan Brâncoveanu* (…) *şi pronunţat de Radu, fratele blândeţei sale…*[356] şi *Cuvânt panegiric la Întâiul Mucenic al lui Hristos, Ştefan, compus de Ştefan fiul Prea blândului şi iubitorului De Hristos Domn a toată Ţara Românească…*[357], amândouă în greceşte.

Interesant este faptul că discursul panegiric la Sf. Constantin conţine, pe o filă, dedesubtul unei gravuri, două versuri scrise în greceşte şi latineşte – „N-am povestit îndeajuns virtutea ta. Primeşte această mică cuvântare Constantine, milele tale" –, ca dovadă că Antim avea şi literă latină în tipografia sa[358].

Aceste două panegirice ale vlăstarelor domneşti sunt retipărite de Antim în 1702, an în care apare şi *Slujba Cuvioase Maicii noastre Matroana Hiopolita…*[359], precum şi *Despre preoţie*, predică a lui Hrisant Nottaras[360] de la hirotesirea sa întru mitropolit al Cezareei Palestinei.

Cartea cea mai importantă apărută în acest an este însă *Ceaslov, adică rugăciuni canonice cu celelalte slujbe pentru tot anul, tipărit pentru întâia oară greceşte şi arăbeşte după cererea şi cu îngrijirea Prea Sfinţitului Părinte Athanasie, fost Patriarh al Antiohiei…*, cu cheltuiala domnitorului şi cu efortul tipografic al lui Antim[361].

În încheiere găsim următorul epilog aparţinând celui care a efectuat tipărirea, în speţă lui Antim: „Venerabili fraţi, care veţi citi această carte binecuvântată, vă rog eu care am tipărit acestea să-mi iertaţi toate greşelile şi nepotrivelile, pe care le voi fi făcut, fiindcă limba arăbească mi-e străină şi fiindcă sunt om păcătos şi supus greşelii, căci desăvârşit este numai Dumnezeu (…). Tipărit în Bucureşti, în Ţara Românească, de ieromonahul Antim, georgian din naştere, în anul de la Hristos 1702, în luna hozivan (iunie)"[362]. Generozitatea voievodului român s-a arătat din nou prin dispoziţia ca această carte „să se dea în dar bisericilor din Arabia"[363].

Iniţial, se pare că intenţia era de a se tipări şi alte cărţi în arabă – după cum menţionează Antim[364] – , dar domnitorul a hotărât să dăruiască arabilor întregul utilaj tipografic cu litera calcografiată de Antim, pe care patriarhul Atanasie „l-a instalat la Alep,

---

[356] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 718.
[357] Cf. Idem, p. 719.
[358] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 123.
[359] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 720.
[360] Cf. *Bibliografia românească veche*, I, p. 441-447.
[361] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 721.
[362] Cf. Ibidem.
[363] Cf. Ibidem.
[364] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 127.

unde a fost inaugurată cea dintâi tipografie siriană”[365], de unde apoi a fost mutat la Mănăstirea Balamand, şi, ulterior, la Mănăstirea Sf. Ioan din Saeg, situată în sudul Libanului[366].

Antim Ivireanul se întoarce însă şi spre credincioşii români şi, în 1703, vede lumina tiparului *Noul Testament, acum întâi tipărit într-acesta chip pre limba rumânească cu porunca şi cu toată cheltuiala Prea luminatului şi înălţatului* (…) *Constantin B. Basarab Voevod…*[367] şi cu binecuvântarea mitropolitului Teodosie. Era încă o carte destinată a se împărţi în dar. Se pare că Antim a extras textul Noului Testament din ediţia *Bibliei de la 1688* [368], realizând „un monument literar şi tipografic”[369].

Dedicaţia către domnitorul Constantin Brâncoveanu, aparţinând aceluiaşi harnic tipograf, este „un fragment de o rară frumuseţe omiletică”[370] şi „nu peste mult timp aceste rare perle de elocvenţă vor putea străluci în catedralele din Râmnic, Bucureşti şi Târgovişte”[371]. Putem socoti, cred, şi acest *Nou Testament* românesc ca făcând parte din procesul de impunere a limbii române în Biserică şi în conştiinţa credincioşilor, în locul slavonei sau a limbii greceşti.

Următoarea tipăritură este dedicată tot întăririi credinţei, vizând expunerea corectă a dogmelor ortodoxe şi combaterea celor catolice – o nouă carte de „contraofensivă”, deci – fiind o *Învăţătură dogmatică a Prea Sfintei Biserici Răsăritene şi universale* (…)*, compusă de prea învăţatul profesor Domnul Sevastos Trapezuntiul Kimenitul…*[372] şi închinată lui Dosithei, patriarhul Ierusalimului. Fiind în greceşte, se adresa în genere lumii ortodoxe, după cum precizează şi foaia de titlu: *tipărită cu cheltuiala Prea nobilului şi Prea învăţatului arhon Domnul Gheorghe Castriotul Postelnicul, spre a se da în dar Ortodocşilor*[373].

Tot în limba greacă sunt şi *Explicarea şi slujba la sfinţirea Bisericii* [374], tipărite de Antim la cererea şi cu cheltuiala lui Auxentie, fostul mitropolit al Sofiei, şi un alt *Cuvânt panegiric la Prea Slăvita Adormire a Pururi Fecioarei Maica lui Dumnezeu* [375], aparţinând lui Ştefan, fiul domnitorului, şi închinat mamei sale, Doamnei Maria, discurs pe care l-a rostit un alt fiu al domnitorului, Radu.

În acest timp, Antim pregăteşte terenul pentru viitoarele trimiteri la tipar ale principalelor cărţi de cult în româneşte, imprimând, tot în 1703 – anul apariţiei *Noului*

---

[365] Idem, p. 128.
[366] Cf. Ibidem.
[367] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 721-722.
[368] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 129.
[369] Idem, p. 128.
[370] Idem, p. 131.
[371] Ibidem.
[372] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 723.
[373] Cf. Ibidem.
[374] Cf. Ibidem.
[375] Cf. Idem, p. 724.

Testament, după cum am precizat – un *Ceaslov slavo-român* [376] şi un *Acatist şi cu alte rugăciuni de folos…*[377], extras din *Ceaslov* dar având traduse rugăciunile în româneşte.

Anul 1704 se caracterizează printr-o activitate tipografică redusă, parcă prevestind mutarea lui Antim la Râmnic. Apar, de sub teascurile sale, numai două cărţi, nu mari ca dimensiuni, în greceşte: *Cuvântare la Patima cea de lume mântuitoare a Dumnezeu-Omului Cuvântul…*[378], scris de Gheorghe Maiota, dar rostit de Radu Brâncoveanu şi închinat patriarhului Dosithei, precum şi *Traducere foarte exactă în limba obişnuită a Paralelelor greceşti şi romane* ale lui Plutarh[379], făcută de Constantin Brâncoveanu, fiul voievodului.

Am enunţat deja faptul că Antim Ivireanul este hirotonit în 1705 episcop de Râmnic. Înainte de a se muta însă în noua sa reşedinţă mai tipăreşte încă o carte la Bucureşti şi anume: *Slujba celui întru Sfinţi Părintelui nostru Visarion Arhiepiscopul Larisei Făcătorul de minuni* [380], în care apare pentru prima dată: *tipărită de către iubitorul de Dumnezeu Episcop al Râmnicului Domnul Antim*.

„Plecând spre Râmnic, Antim a luat cu sine ceea ce-i aparţinea de fapt: utilajul tipografic pe care-l perfecţionase la Snagov”[381].

Ne amintim de împrejurările în care a fost numit Antim episcop şi de înlăturarea din această demnitate a lui Ilarion, acuzat de „prea multă” simpatie faţă de catolici. În acest context, apare ca firesc faptul că prima carte a sa, tipărită la Râmnic – alcătuită de Dosithei patriarhul şi imprimată cu cheltuiala sa, cel ce fusese şi „artizanul”, se pare, al îndepărtării lui Ilarion – este „o carte de doctrină ortodoxă şi de combatere a învăţăturilor romano-catolice”[382].

Titlul, tradus din greacă în română, sună astfel: *Tomul bucuriei, în care se cuprind epistolele lui Fotie Prea Sfinţitul Patriarh al Constantinopolului; – Sfântul şi Ecumenicul Sinod al VIII -lea; unele însemnări la acest Sinod; – cele împotrivitoare la primatul Papei Romei ale lui Nicolae Doctorului Filosof; – Cuvântul lui Meletie al Alexandriei asupra primatului Papei; – Dialogul ieromnimonului monah asupra altui oarecare monah, contra Latinilor…*[383]. Era, deci, o carte de anvergură împotriva catolicilor, pe care se poate ca Dosithei să o fi avut în pregătire sau în intenţie de mai multă vreme, întrucât în prefaţă „se plânge de samavolniciile pe care romano-catolicii le fac ortodocşilor în toate părţile (pomeneşte şi Ardealul)”[384].

---

[376] Cf. Ibidem.
[377] Cf. Idem, p. 725.
[378] Cf. Ibidem.
[379] Cf. Idem, p. 726.
[380] Cf. Ibidem.
[381] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 140.
[382] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 727.
[383] Cf. Ibidem.
[384] Idem, p. 728.

Ştrempel precizează că Dosithei „avea gata pregătită pentru tipar o vastă culegere de texte împotriva latinilor”[385].

Foaia de titlu, redactată probabil de Mitrofan Grigoras[386], vorbeşte despre *Prea învăţatul episcop al Râmnicului Domnul Antim Ivireanul*, confirmând recunoaşterea lui ca un mare teolog şi învăţat în mediile eclesiastice şi cărturăreşti. Acest volum masiv se adresa lumii ortodoxe în ansamblu, şi el „putea concura cu deplin succes, sub raport tehnic, tipăriturilor greceşti ale oficinelor străine”[387], având o circulaţie foarte mare.

Dar alături de această operă dedicată apărării credinţei ortodoxe, Antim „debutează”, în acest prim an de episcopat, şi printr-o carte de mari dimensiuni, în româneşte, dedicată folosirii în cult: *Antologhion adecă Floarea cuvintelor care cuprinde în sine toată slujba ce i se cuvine lui a Sfintei Biserici preste tot anul, acum întâiu şi într-acest chip tipărit şi aşezat după cel grecesc* (…) *cu osârdia şi cu toată cheltuiala Prea cinstitului de bun şi de mare neam a lui Mihai Cantacuzino Vel Spătar, spre cea de obşte a Besearicilor lui Hristos trebuinţă şi al pravoslavnicilor folos. Cu blagoslovenia Prea Sfinţitului Mitropolit Kyr Teodosie.* (…) *Prin osteneala iubitoriului de Dumnezeu Kyr Antim Ivireanul Episcopul Râmnicului* [388].

O a treia carte tipărită de Antim în primul an petrecut ca episcop, îl are pe el însuşi ca autor şi se adresează preoţilor duhovnici, spre instruirea lor, după ce el însuşi fusese egumen la Snagov şi duhovnicul Mănăstirii[389], simţind nevoia de a împărtăşi preoţilor experienţa şi învăţătura lui într-un mic volum intitulat *Învăţătură pre scurt pentru taina pocăinţii*, a cărui cheltuială a fost suportată de Şerban Cantacuzino, semn că Antim nu acumulase nimic pentru sine în tot acest timp, ca tipograf sau ca stareţ, sau se pregătea pentru un ţel şi mai nobil, după cum vom vedea.

Această carte participă „s-ar putea spune, la acel «efort de explicare şi consolidare» pe care discursul teologic românesc îl începuse în anii 40-50 ai secolului al XVII-lea prin *Şeapte taine a Besearicii*, carte tradusă de mitropolitul Varlaam şi de Eustratie Logofătul, şi prin tipăritura munteană *Mystirio sau Sacrament* [390].

Ştrempel afirmă că a avut o largă răspândire, după cum majoritatea cărţilor tipărite în româneşte de Antim Ivireanul au fost difuzate nu numai în Muntenia, ci şi în Ardeal şi, după necesităţi, în Moldova[391].

Episcopul Ghenadie Enăceanu, precum şi I. Bădulescu, admit existenţa unei *Evanghelii* tipărite de Antim la Râmnic în 1705[392].

---

[385] Op. cit., p. 142.

[386] Cf. Idem, p. 143.

[387] Ibidem.

[388] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 728.

[389] Cf. Gheorghe Radovici, în prefaţa la *Învăţături creştineşti*, Snagov, 1700, apud. idem, p. 729, nota 179.

[390] Dan Horia Mazilu, *Introducere…* op. cit., p. 23.

[391] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 148.

[392] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 730.

Însă N. Şerbănescu crede că e vorba de o confuzie la mijloc, cu *Antologhionul* tipărit anterior şi că s-ar putea să nu fi existat această tipăritură[393].

Intenţiile editoriale ale lui Antim Ivireanul în legătură cu tipărirea în româneşte a cărţilor de cult apar şi mai limpede în 1706, când episcopul de Râmnic va reîncepe colaborarea cu ucenicul său, Mihai Ştefanovici, pe care, probabil, la chemat să îi fie de ajutor, el fiind presat şi de treburile eparhiei sale. Astfel, în 1706 apare *Adunarea slujbei a Adormirei Născătoarei de Dumnezeu cu Paraclisul cel de obşte şi cu Canoanele osmoglasnicului ce se cântă sâmbetele…*[394], cu binecuvântarea arhierească a lui Antim şi cu cheltuiala arhimandritului Ioan de la Mănăstirea Hurezi, tipărită de Mihai Ştefanovici ipodiaconul şi tipograful (poate chiar Antim l-a făcut ipodiacon).

Dar cea mai importantă apariţie este primul Molitfelnic românesc, tipărit de acelaşi Mihai Ştefanovici, cu titlul: *Evhologhion adecă Molitvenic acum întâi într-acesta chip tipărit şi aşezat, după rânduiala celui grecesc* (…) *Prin osteneala şi toată cheltuiala iubitorului de Dumnezeu Kyr Antim Ivireanul Episcopul Râmnicului* [395].

Faptul că acesta apare numai prin osteneala şi cheltuiala lui Antim arată că iniţiativa îi aparţinea, cu atât mai mult cu cât tot el era şi autorul traducerii din greceşte, întrucât consemnează la un moment dat: *Însă să ştii şi aceasta: că de vei cerceta prea amăruntul rânduialele şi tălmăcirea acestui Molitvenic şi de vei potrivi cu niscare isvoade sloveneşti, veri de unde ar fi tipărite şi nu se va potrivi, să nu te pripeşti îndată a defăima, căci noi am urmat Molitvenicului grecesc, carele l-au tipărit Nicolae Glychi la anul de la Hristos 1691* (subl. n.)[396].

Este limpede că Antim a cercetat şi „isvoade sloveneşti”, dar a ales să facă traducerea după un volum editat recent, un text „modern”, cum am spune noi, fără echivocuri. Ceea ce a realizat a fost etichetat drept „o revoluţie, fără precedent, în liturgica românească, prin tipărirea pentru prima oară a celui dintâi Molitvenic românesc şi difuzarea lui în toată Ţara Românească!”[397]. Dar nu numai atât!

Gabriel Ştrempel opinează că sub acest titlu de *Molitvelnic* „se află în realitate două opere distincte, în două volume separate: mai întâi un *Liturghier* şi apoi un *Molitvelnic* propriu-zis. (…) Că Antim a înţeles să reunească sub acelaşi titlu două cărţi diferite şi că nu avem de-a face cu un colaj tipografic (…) o probează însuşi Pinaxul, tabla de materii a *Molitvenicului* propriu-zis. Aceasta cuprinde mai întâi desfăşurarea *Liturghierului* (*Învăţătură cum se cade a sluji diaconul cu preotul, Molitva Vecerniei*, *Rânduiala Utreniei*,

---

[393] Cf. Ibidem. Ştrempel este şi el de acord cu argumentele părintelui Şerbănescu – vezi op. cit., p. 148.

[394] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 730.

[395] Cf. Idem, p. 731.

[396] Cf. Idem, p. 732.

[397] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 150.

Rânduiala dumnezeieştii Liturghii a lui Zlatoust etc.) şi apoi, separat printr-un delicat frontispiciu floral, cuprinsul *Molitvelnicului* rămas până astăzi aproape neschimbat"[398].

N. Şerbănescu afirmă însă altceva: „Deşi în acest pinax, în partea de la început, se arată că în carte s-ar afla şi *Învăţătură cum se cade a sluji diaconul cu preotul la Vecerniia cea mare, la Utreniile şi la Liturghie*, totuşi în exemplarul ce mi-a fost la îndemână nu se află inserate şi aceste învăţături. Cuprinsul cărţii începe chiar pe pagina întâia şi înăuntrul său se află numai materiale specifice unui Molitfelnic obişnuit, aşa cum îl avem şi noi azi"[399].

Întrucât aceste afirmaţii sunt de natură să nască unele confuzii, iar faptul că Antim a tipărit un *Liturghier* la 1706 în româneşte, pe când era doar episcop de Râmnic, de curând numit, este de o importanţă capitală pentru noi, am cercetat să aflăm care este adevărul.

Concluzia a fost că, din păcate, lui N. Şerbănescu nu i s-au oferit – nu ştim din ce motive – ambele volume ale *Molitvenicului*, ci numai volumul al doilea, care corespunde cu descrierea sa.

Însă afirmaţiile lui G. Ştrempel sunt perfect valabile: Antim a tipărit, în 1706, sub titlul de *Evhologhion adecă Molitvenic*, două volume distincte, care au în comun doar primele cinci file, adică pagina de titlu, versurile la stemă (nesemnate), dovada scripturistică şi canonică a libertăţii de a sluji într-o limbă *vulgară* şi prefaţa-dedicaţie a lui Mihai Iştvanovici (Ştefanovici) ipodiaconul şi tipograful către Antim Ivireanul, despre care ne spune că a tradus sfintele slujbe în româneşte.

Conţinutul primului volum, conform cu cele se se afirmă în pinax, este următorul: *Învăţătură, cum să cade a sluji Diaconul cu Preotul, la Vecernia cea mare, la Utrenie şi la Liturghie*, *Molitvele Vecerniei*, *Rânduiala Utreniei*, *Rânduiala Dumnezăeştii Liturghii, a lui Zlatoust*, *Dumnezeiasca Liturghie a celui dintru Sfinţi Părintelui nostru Ioan cu Rost de Aur*, *Molitva Colivelor*, *Dumnezeiasca Liturghie a Marelui Vasilie*, *Învăţătura Dumnezeeşti Liturghii a Prejdeştenii, cu slujba Vecerniei ce să face în sfântul şi marele post*, *Dumnezeiasca Liturghie a Prejdesştenii*, *Opusturile Praznicelor Domneşti*, *Opusturile peste săptămână* şi *Văzglăşeniile în zioa Sfintelor Paşti la Canon, după fieştecare Peasnă* [400].

Adică este vorba de un *Liturghier*, de primul *Liturghier* românesc tipărit în Valahia! Deşi cele două volume sunt tipărite împreună şi reunite sub titlul de *Evhologhion adecă Molitvenic*, primul volum nu este Molitfelnic, ci Liturghier, spre marea noastră uimire şi

---

[398] Idem, p. 157.

[399] Pr. Niculae Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul, 1716 – septembrie – 1966*, în rev. Mitropolia Olteniei, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 783.

[400] *Evhologhion adecă Molitvenic*, Râmnic, 1706, op. cit. Pinaxul se află la f. 5v. - 6. De fapt, în primul volum, în exemplarul pe care l-am avut la dispoziţie, f. 6 lipseşte şi este numerotată astfel cea care ar trebui să fie f. 7, iar sfârşitul pinaxului, începând cu *Opusturile*, este prin urmare omis, tocmai pentru că se afla pe această f. 6 lipsă în primul volum, dar se regăseşte în al doilea volum, care, după cum am arătat, reproduce mai întâi pinaxul primului volum, adică al unul Liturghier, şi apoi şi cuprinsul său propriu-zis, cel al unui Molitfelnic.

admirație, întrucât, după cum am spus, Antim nu era la acea dată decât episcop, și încă unul numit de foarte curând.

Volumul al doilea (pe care l-a avut spre consultare N. Şerbănescu), reproduce şi el acest pinax, deşi nu se află în cuprinsul propriu-zis al cărţii, după care urmează acel frontispiciu floral de care vorbea Ştrempel şi continuarea pinaxului care ne prezintă conţinutul unui Molitfelnic, astfel: *Rânduiala în zioa dintâi când naşte muierea pruncul*, *Rânduiala la însemnarea pruncului a opta zi*, etc., adică rânduielile şi slujbele Bisericii pentru Botez, Logodnă, Cununie, Sfântul Maslu, Călugărie, Înmormântare şi la alte momente importante ale vieţii unui creştin, precum şi cuvintele de învăţătură ale Sf. Ioan Gură de Aur în Joia Mare şi în Duminica Învierii.

Antim Ivireanul nu se opreşte aici şi tipăreşte, tot în 1706, *Octoihos adecă Osmoglasnic, care are în sine toată slujba ce să cuvine Văscresnelor, împreună şi o săptămână cu toate ale ei rânduiale. Acum întâiu într-acesta chip aşezat şi tipărit...*[401] Cheltuiala a fost suportată de Mihai Cantacuzino, iar tipărirea s-a executat de Mihai Ştefanovici. Textul este slavo-român, ca anticipare a celui în întregime românesc ce avea să fie predat tiparului mai târziu. Este important de remarcat că acesta era o nouă ediţie după cel tipărit la Buzău de Mitrofan în 1700, dovedind „criza de carte fundamentală din biserică”[402].

În acelaşi an, Mihai Ştefanovici, sub îndrumarea şi supravegherea lui Antim, imprimă în greceşte şi un *Cuvânt la Patima cea mântuitoare a Dumnezeu-Omului, Cuvântul* [403], a lui Gheorghe Maiota, ca şi un *Cuvânt panegiric la cel întru Ierarhi Făcător de minuni, Marele Nicolae, rostit întru vecinica amintire a lui Preda Brâncoveanu, de Radu, fiul Domnitorului Ţării Româneşti...*[404]. Prima dintre aceste tipărituri a fost tradusă în româneşte şi imprimată astfel, probabil, un an mai târziu[405].

După numai trei ani în care a păstorit ca episcop, Antim Ivireanul ajunge, în 1708, mitropolit al Ţării Româneşti. În acelaşi timp, regele Vahtang al IV-lea al Georgiei – ţara natală a noului mitropolit – cere şi el ajutorul domnitorului român în vederea tipăririi unor cărţi esenţiale ortodoxe în limba georgiană – poate va fi îndrăznit aceasta ştiind de generozitatea voievodului manifestată faţă de arabi, cât şi de faptul că mitropolitul ţării şi cel mai talentat tipograf, în acelaşi timp, era un compatriot. Constantin Brâncoveanu şi Antim răspund prompt solicitărilor şi Mihai Ştefanovici, împreună cu alţi ucenici[406], având cu ei şi utilajul necesar, merg la Tiflis, capitala Iviriei, unde instalează o tipografie. Se pare că litere în limba georgiană existau deja, fiind turnate la Amsterdam încă din timpul regelui Arcil

---

[401] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 732.

[402] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 155.

[403] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 733.

[404] Cf. Idem, p. 734.

[405] Cf. Ibidem.

[406] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 234.

(1684-1696)[407], dar era nevoie de un meşter tipograf şi de punerea în stare de funcţiune a tipografiei.

Harnicul ucenic al lui Antim editează în 1709 un *Evangheliar* în limba georgiană, din care două exemplare au fost dăruite lui Constantin Brâncoveanu – ca cel ce făcuse posibilă apariţia lor –, exemplare pe care mitropolitul nostru a scris şi o dedicaţie: *Această sfântă carte a dumnezeieştii Evanghelii, care cu închinăciune se aduce înălţimii tale, prea luminate doamne, iaste roada cea noao care pământul iverilor adăpându-să din râul împărăteştilor tale daruri, întru acestu an au odrăslit, luând şi acest pământ norocire să se îmbogăţească cu tiparele limbii sale, precum cu tiparele arăpeşti s-au îmbogăţit Araviia, cu cele elineşti Elada şi cu cele rumâneşti Ungrovlahiia. Mulţemita o aduce la măriia ta, ca şi celelalte trei eparhii, de vreme ce credincioasa şi creştineasca-ţi mare însufleţire au stătut a fi râul cel cu curgerile de aur, dintru carele au curs aceste patru izvoară: ale rumânilor, ale elinilor, ale aravilor, ale iverilor tipare, asemenea râului celui dintâi al grădinii desfătării, dintru care au eşit cele patru râuri: Fison, Gheon, Tigru şi Eufrat. Însă cu acest fel de despărţeală, că cu acele ape ale râurilor acelora au odrăslit pământul, roduri stricăcioase şi trecătoare; iar adăpările tiparelor carele cunosc începătura din vitejeasca-ţi voinţă dau pretutindenea stătătoare şi vecinică rodire. Şi pentru aceasta va rămâne măriei tale şi slava şi pomenirea nemuritoare, de vreme ce iaste izvorul şi pricina acestui bine* (…) [408].

Mihail-Gabriel Popescu extrage din acest text concluzia că Brâncoveanu a ajutat la înfiinţarea unei tipografii în Grecia[409], despre care nu avem mărturii întrucât s-ar putea ca acest lucru să se fi făcut în taină, pentru a nu alerta vigilenţa stăpânitorilor otomani. Despre posibila existenţă a unei tipografii greceşti pe teritoriul otoman am mai discutat însă într-un capitol anterior şi am văzut că era foarte probabilă.

După *Evangheliar* este tipărit un an mai târziu şi un *Liturghier* în limba georgiană, căruia i-au urmat şi alte cărţi imprimate de Mihai Ştefanovici la Tiflis, precum *Psaltirea, Apostolul* (1709), *Ceaslovul*, *Molitvenicul* (1710), iarăşi *Psaltirea* şi *Învăţături ale ieromonahului Gherman* (1711)[410].

Antim Ivireanul însă, după instalarea sa ca mitropolit, nu se mai întoarce la Bucureşti, ci îşi mută tipografia de la Râmnic la Târgovişte, unde va fi avut mai multă linişte. Prima carte pe care o imprimă, în 1709, ca mitropolit, este un volum cu adevărat masiv, în limba greacă, cu titlul: *Carte de peste tot anul cuprinzând fără lipsă, tot serviciul bisericesc…*[411], închinat patriarhului ecumenic Atanasie şi tipărit de Antim *cu cheltuiala şi cu tiparul său*. În cuprinsul acestui volum se aflau: *Psaltirea*, *Ceaslovul*, *Octoihul*,

---

[407] Cf. Virgil Molin, *Contribuţiuni noi la istoricul relaţiilor culturale cu orientul ortodox...*, art. cit., p. 324-331.

[408] *Opere*, p. 411-412.

[409] Vezi Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 38.

[410] Cf. Dan Dumitrescu, *Activitatea tipografică a lui Mihail Ştefan în Gruzia*, în rev. *Studii*, XI (1959), nr. 4, p. 135, 138; Virgil Molin, art. cit. supra.; Damian P. Bogdan, *Legăturile Ţărilor Române cu Georgia*, în rev. *Studii*, IV (1951), nr. 4, p. 132-141, apud. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 240, nota 116.

[411] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 735.

Exapostilariile, *Evangheliile Utreniei*, *Paraclisul Maicii Domnului*, *Antologhionul*, Slujbele la Sfinţi, *Slujba Sfintei Parascheva cea Nouă*, *Otpusurile* la sărbătorile Maicii Domnului, *Triodul*, *Penticostarul*, *Rânduiala Sfintei Împărtăşanii*, *Cele trei Sfinte Liturghii*, *Slujba aghiazmei mici* şi alte rugăciuni[412].

Într-un cuvânt, Antim a adunat aproape toate slujbele care se fac peste an într-un singur volum. N. Şerbănescu este de părere că el a vrut să suplinească lipsa cărţilor de slujbă din bisericile noastre şi de pe alte meleaguri ortodoxe, înlesnind în acelaşi timp posibilitatea ca preoţii să le aibă pe toate la un loc şi să le poată cumpăra mai ieftin decât dacă le-ar fi achiziţionat pe fiecare în parte [413].

Această carte la care Antim a muncit timp de un an şi mai bine, este cu adevărat vrednică de un mitropolit – el asigurând şi subvenţionarea acesteia –, demonstrând frământarea lui şi grija pentru binele turmei sale şi al păstorilor. Probabil că îşi dorea mai de mult să realizeze această carte şi acum avea libertatea şi oportunitatea să o facă.

Cea de-a doua carte, apărută un an mai târziu, este tot un titlu de referinţă între realizările lui Antim Ivireanul şi tot o lucrare în limba greacă. Cheltuielile de imprimare au fost suportate de mitropolitul Dristei Athanasie, iar cartea se numeşte *Panoplia dogmatică a împăratului Alexie Comnen, cuprinzând în scurt scrierile Fericiţilor şi de Dumnezeu purtătorilor Părinţi, puse în ordine şi în armonie cugetată de monahul Eftimie Zigaben, spre răsturnarea şi sfărâmarea dogmelor greşite şi a învăţăturilor ereziarhilor celor fără de Dumnezeu, a celor rău înfuriaţi contra Sfintei Teologii* [414].

Acest volum era închinat fiului voievodului Brâncoveanu, lui Ştefan Brâncoveanu de către Athanasie al Dristei. Este interesant de urmărit cuprinsul, pentru a stabili care erau subiectele de cea mai mare actualitate teologică la acea dată, cuprins care era „împărţit în 27 de titluri. Primul din ele vorbeşte despre consubstanţialitatea Persoanelor Sfintei Treimi, dovedind că este un singur Dumnezeu.

În celelalte se tratează despre: bogomili, aftartodocheţi, apolinarişti, nestorieni, monofiziţi ş. a. S-au trecut aici şi scrisorile Patriarhului Fotie împotriva lui Filioque; precum şi cartea Sfântului Atanasie cel mare contra arienilor. Mai apoi s-au tipărit părţi din Sfinţii Părinţi, prin care se combat monoteliţii, iconoclaştii, pavlicienii ş. a. După acestea s-a pus « Paratitlul Patriarhului Fotie» din scrisoarea către Mihail ţarul Bulgariei, despre cele şapte sinoade ecumenice” [415].

Scrierile Sfântului Fotie cel Mare (sec. IX) sunt cărţi apologetice, în mod explicit împotriva catolicilor, însă cineva s-ar putea întreba ce rost mai avea punerea pe tapet a unor polemici şi erezii vechi, precum cele amintite mai sus.

[412] Cf. Idem, p. 735-736.
[413] Cf. Idem, p. 736.
[414] Cf. Ibidem.
[415] Idem, p. 737.

Răspunsul pe care îl bănuim adevărat este totuşi simplu: confesiunile protestante nou apărute în Occident şi care făceau valuri şi în Transilvania – şi nu numai – reiterau multe dintre aceste erezii care fuseseră considerate stinse.

Volumul tipărit de Antim avertiza implicit asupra lor, având susţinerea incontestabilă a Sfinţilor Părinţi. Şi, ca să nu spunem mai multe cuvinte, adăugăm numai că prestigioasa colecţie patristică *Migne*, inserând *Panoplia dogmatică* a lui Eftimie Zigaben în *Patrologia Graeca*, vol. CXXX, col. 19-1362, dintre toate ediţiile disponibile a ales „Editio Tergobystensis”, 1710, adică pe cea de la Târgovişte, tipărită de Antim Ivireanul[416].

O altă carte imprimată în greceşte în anul 1710 de Antim este *Slujba Sfintei Ecaterina şi Proschinitarul Sfântului Munte Sinai…*[417], carte care s-a retipărit în 1727 la Veneţia[418] şi în care, în început, Mitrofan Grigoras îi dedică lui Antim zece versuri, în care se afirmă: *Îndemn pe toţi să ia cunoştinţă, cu grijă de aceste vorbe. A venit bărbat pe pământul Valahiei, a venit lumină, Antim dumnezeesc* (subl. n.)*, ierarh al Ungrovlahiei, din neamul cucernic al ivirilor înţelepţi.* (Se vede că sfinţenia lui Antim Ivireanul era, încă din timpul vieţii sale, un fapt învederat celor ce nu erau din fire pizmaşi – n.n.) *Lui i-a dat Dumnezeu averea îmbelşugată a înţelepciunii, să facă fapte cereşti şi prin tipografie să fie de folos peste tot pământul mulţimii celor cucernici. Acesta, dând prin tipar cartea de faţă, a bucurat în cea mai mare măsură cetele părinţilor din Sinai. Lui, dar, să-i dea Domnul sălaşurile cele cereşti*[419].

În acelaşi an 1710 se tipăresc şi două cărţi româneşti la Târgovişte, de către Gheorghe Radovici. Antim încerca astfel – şi reuşea – să meargă cu împlinirea mai multor deziderate tipografice deodată. Astfel, apare o nouă ediţie a *Psaltirei* româneşti, precum şi o altă carte scrisă de Antim însuşi şi dedicată preoţilor, numită *Învăţătură bisericească la ceale mai trebuincioase şi mai de folos pentru învăţătura preoţilor*, cu specificaţia: *să se dea în dar preoţilor* [420].

Nu se spune cu a cui cheltuială s-au imprimat aceste cărţi, dar este posibil ca tot mitropolitul să fi asigurat şi aspectul pecuniar al acestora.

În 1711 au loc tulburări politice în ţară, în care este implicat şi mitropolitul Antim, şi despre care am vorbit pe larg într-un capitol anterior. În acest an zbuciumat nu tipăreşte nimic, pentru ca abia în anul următor pune să fie imprimat primul *Octoih* în româneşte – pe care îl avea probabil deja tradus –, de către Gheorghe Radovici, cu titlul: *Octoih, acum întâi tălmăcit pre limba rumânească, spre înţelegerea de obşte şi tipărit* (…) *cu toată cheltuiala Prea Sfinţitului Mitropolit al Ungrovlahiei Kyr Antim Ivireanul* [421].

---

[416] Cf. Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 91 şi nota 169.

[417] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 737.

[418] Cf. Ibidem.

[419] Trad. de Al. Elian, în *Biblioteca românească veche*, IV, p. 223.

[420] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 738-739.

[421] Cf. Idem, p. 740.

O altă „carte liturgică fundamentală, care va sta de atunci şi până astăzi la baza tuturor ediţiilor româneşti”[422].

Cel care a executat imprimarea, Gheorghe Radovici, scrie în prefaţă: *Sfinţiia sa, ca un bun păstoriu şi neadormit, carele nu încetează a osteni în toate zilele, cu lucrul, cu cuvântul şi cu învăţătura, pentru mântuirea cea de obşte a oilor lui celor cuvântătoare şi se nevoieşte şi în zi şi în noapte pentru ca să facă ciata lui cea preoţească să fie împodobită cu de tot feliul de bunătate şi iscusenie, cunoscând folosul ce sufletesc, care voi, cucernicii preoţi şi ceilalţi creştini, puteţi să luaţi dintr-aciastă carte, întru care să află atâte cunoştinţe ale Bogosloviei şi tainele cele mai înalte ale dreptei credinţei noastre, n-au cruţat cheltuiala cea după obicinuită, lăudata şi vitejeasca lui osârdie şi dragoste părintească au dat-o în typariu, pentru ca să poată şi ciata bisericească şi copiii creştinilor cari să nevoiescu la învăţătura Scripturii, să o câştige pre lesne şi să o citească nu numai în şcoale şi în casele sale, ce şi în Sfintele Beserici, spre lauda Prea Slăvitului Dumnezeu, dintru a Căruia dar iau credincioşii lumina cunoştinţei şi a înţelepciunii* [423].

Octoihul „a fost răspândit şi peste munţi şi cu siguranţă că şi în Moldova”[424], fapt ce demonstrează că Antim se adresa întregii lumi româneşti şi avea conştiinţa responsabilităţii nu numai pentru cei din Ungrovlahia, dar şi pentru cei din Moldova, ca unii ce erau de acelaşi neam şi de aceeaşi limbă.

Se pare că acest an, 1712, este dedicat românilor, pentru că mai apare doar o singură carte, care este tot spre folosul credincioşilor valahi: *Rugăciuni în toate zilele săptămânii, tălmăcite de pe grecie şi tipărite acum într-acestaş chip spre folosul creştinilor, cu toată cheltuiala jupânului Manului Apostoli* (…) *Să se dea creştinilor în dar* [425]. Deşi de mai mici dimensiuni, ea vine să demonstreze că Antim nu îşi uita păstoriţii şi găsea răgazul să tipărească lucrări şi cărţi absolut necesare vieţii spirituale a credincioşilor.

Pentru anul 1713, Del Chiaro vorbeşte despre faptul că Antim a tipărit în româneşte romanul *Alexandria*: „Alixandrie, o sia Storia di Alessandro il Macedone, stampata in lingua valaca”[426]. Dar din această carte nu s-a conservat niciun exemplar.

În schimb, anul acesta este unul al unei mari împliniri în planul operei de naţionalizare a cultului, urmărit cu asiduitate de Antim Ivireanul. Acum retipăreşte, pe cheltuiala sa, *Liturghierul* de la 1706, revizuind traducerile şi făcând unele modificări, după cum vom vedea. Acum nu îşi mai ascunde opera, după cum a făcut în 1706 când a tipărit-o, prudent, sub numele de *Molitvenic*.

---

[422] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 289.

[423] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 740.

[424] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 292.

[425] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 741.

[426] *Istoria…* , op. cit., ed. Veneţia, 1718, p. 44 şi ed. Iorga, Bucureşti, 1914, p. 52, apud. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 741, nota 206. A se vedea şi traducerea românească din 1929: „*Alexandriile* sau Istoria lui Alexandru Machedon, în valahă. Această Istorie e într-adevăr foarte interesantă, prin multele şi variatele legende ce conţine.”, cf. *Revoluţiile Valahiei*, op. cit., p. 16.

Acum cartea poartă titlul: *Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii. A celor dintre Sfinţi Părinţilor noştri a lui Ioan Zlatoust, a lui Vasilie cel Mare şi a Prejdesştenii, acum întâi tipărite* (…) *cu toată cheltuiala Prea Sfinţitului Mitropolit al Ungrovlahiei Kyr Antim Ivireanul* [427]. Imprimarea s-a făcut de către Gheorghe Radovici. La acea dată, Antim era bătrân şi bolnav de podagră şi poate nu va mai fi putut face faţă efortului de a tipări el însuşi cărţi.

Este lesne de observat că meritul pentru întregul efort de a tipări în româneşte cărţile de cult ale Bisericii îi aparţine în întregime lui Antim, căci el a făcut traducerea, el a plătit imprimarea şi însuşi tiparul este lucrarea lui. Până la această dată, în biserici se folosea *Liturghierul* de la 1780, ce conţinea numai notele tipiconale în româneşte, tipărit cu binecuvântarea mitropolitului Teodosie, şi care a mai fost imprimat de două ori la Buzău, de către Mitrofan, în 1701 şi 1702[428].

Antim Ivireanul îi avea ca precursori, în acest demers, pe Coresi şi Dosoftei, şi „la urcarea limbii române către sacralitate, Antim s-a arătat plin de consideraţie faţă de participările înaintaşilor. A fost şi el convins, ca şi Dosoftei, că tălmăcirea textului sacru (cu deosebire a celui liturgic) înseamnă zăbovire îndelungată în preajma fiecărui cuvânt, imersiune în apele adânci ale semanticii lui”[429].

E posibil ca mitropolitul Antim să se fi inspirat de la Coresi, în ce priveşte motivaţiile traducerii cărţilor de slujbă în limba vulgară, pe care le-a aşezat în prefaţa *Molitvenicului* de la 1706, iar la Dosoftei s-a raportat nu cu orgoliu de traducător „original”, ci cu respect şi consideraţie faţă de efortul aceluia, neurmărind decât ca limba română să curgă în tipare lingvistice cât mai autentice şi mai pline de savoare harică.

Prin demersul său, „tipărind cărţile în limba naţională, el lipsea propaganda lutero-calvină de o armă principală, pe care aceasta şi-o socotise proprie”[430]. Desigur că Antim a trimis aceste cărţi absolut esenţiale pentru Biserică şi în Transilvania.

O altă apariţie a anului 1713 este tot o traducere a lui Antim: *Pilde filosofeşti de pe limba grecească tălmăcite rumâneşte…*[431], cu cheltuiala lui *Kyr Manul al lui Apostoli*, care o şi închină domnitorului, fiind tipărită de Gheorghe Radovici.

Această carte a fost tradusă iniţial din franceză în italiană de către Del Chiaro, apoi în greaca modernă de Ioan Avramie şi, în sfârşit, în româneşte, de Antim Ivireanul, după cum ne informează Del Chiaro: „*Le Massime degli Orientali*, *traduzione della lingua franzese nella italiana, fatta da me e dedicata al principe Constantin Brancovani, per di cui comando il P. Giovanni Abrami (allora predicatore al servigio di detto principe) le tradusse in greco*

---

[427] *Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713, volum aflat la Biblioteca Academiei Române, fondul de *Carte românească veche*, cota 164. A se vedea şi Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 741-742.

[428] Cf. Dan Horia Mazilu, *Introducere…*, op. cit., p. 176.

[429] Idem, p. 174-175.

[430] Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 35.

[431] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 742.

volgare, ma non senza notabile alterazione fuorono poi tradotte della greca nella valaca favella per opera dell' arcivescovo di Valachia Antimo, il quale poi face stamparle in amendue le suddette lingue a speze di Maano Apostolo, 1713, in Bucarest, in 16"[432].

Pildele filosofeşti, „lucrarea pe care a tradus-o în italiană Del Chiaro, pentru a fi, apoi, redată în greacă de predicatorul Curţii, Ioan Avramios, şi în sfârşit, în română de Antim Ivireanul, este *Les bons mots et les maximes des Orientaux. Traduction de leurs ouvrages en arabe, en persan et en turc. Avec des remarques. Par Mons. A. Galland. À Paris, 1694*"[433].

Această imprimare în româneşte a fost urmată de o reeditare a acestei cărţi, dar în greceşte: *Maxime ale unor vechi filosofi, traduse din italieneşte în limba noastră aplà*...[434], cu cheltuiala aceluiaşi, care subvenţionase şi ediţia românească şi cu aceeaşi închinare a sa domnitorului.

Antim Ivireanul mai tipăreşte şi un *Catavasier* slavo-româno-grec şi o nouă ediţie a *Molitvenicului*, tot pe cheltuiala sa, cu ajutorul aceluiaşi Gheorghe Radovici – ce devenise mâna sa dreaptă după trimiterea lui Mihai Ştefanovici în Georgia, unde acesta lucrase un timp şi apoi plecase la Moscova şi, ulterior, în Olanda, pentru perfecţionare şi nu s-a mai auzit nimic despre el –, având titlul: *Molitvenic acum a doua oară typărit după rânduiala celui grecesc* [435].

În această carte, Antim însuşi afirmă: *după cât ne-au fost putinţa, şi întru înţeles şi întru rânduială am aşezat; pe alocurea am şi adaos în tălmăcire pentru scurtarea limbii româneşti, aşijderea şi la învăţături şi la rânduiale pentru prostimea preoţilor şi pentru mai lesnele lor* [436].

Ultimele cărţi tipărite de Antim la Târgovişte în aceşti ultimi ani ai vieţii sale, sunt, cu o singură excepţie, editări şi reeditări ale cărţilor de slujbă, mare parte în limba română, ca un ultim efort şi o încununare a întregii sale activităţi.

Astfel, după ce, în 1714, debutează cu imprimarea unei noi cărţi concepute de Antim, pentru preoţi şi intitulată *Capete de poruncă la toată ceata bisericească*...[437] – responsabil cu tipărirea fiind tot Gheorghe Radovici –, harnicul său ucenic dă la lumină un *Cealsov* slavo-român şi un *Catavasier* românesc în întregime, *acum întâi tălmăcit pre limba*

---

[432] Anton Maria del Chiaro, op. cit., ediţia N. Iorga, Bucureşti, 1914, p. 52, apud. Alexandru Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul al XVIII (1700-1821)* , Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1968, p. 25. A se vedea şi ediţia din 1929: „*Pildele Orientalilor,* traduse din franceză în italiană de mine, şi dedicată Principelui Constantin Brîncoveanu, care însărcina pe părintele Ioan Abrami, predicator în serviciul Domnitorului, a le traduce în greceşte. Mitropolitul Antim le traduse din greceşte în valahă, cu însemnate schimbări, şi tipări apoi ultimele două traduceri pe cheltuiala lui Apostol Mano, în Bucureşti, în, anul 1713.", cf. *Revoluţiile Valahiei*, op. cit., p. 16.

[433] Idem, p. 47.

[434] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 743.

[435] Cf. Idem, p. 743-744.

[436] Cf. Pr. Dr. Olimp N. Căciulă, *Solemnităţile comemorării*..., art. cit., p. 962.

[437] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 744.

rumânească [438], o nouă biruinţă a mitropolitului Antim. Pentru ca, în 1715 să urmeze *Ceasoslov, acum întâi tălmăcit pre limba rumânească…*[439], de Antim, desigur, care suporta şi toată cheltuiala imprimării, şi din nou *Catavasierul* [440], deşi Gabriel Ştrempel neagă existenţa acestuia din urmă[441].

În acelaşi an – ultimul rodnic din viaţa lui Antim Ivireanul – acesta tipăreşte – el însuşi – poate ca un semn de împăcare faţă de patriarhul Hrisant al Ierusalimului, cu care avusese unele diferende, cartea *A lui Hrisant Prea Fericitul Patriarh al Ierusalimului, Despre oficiile, clericii şi dregătoriile Sfintei Biserici a lui Hristos şi însemnarea lor…*[442].

Era ultima carte tipărită la Târgovişte, după care Antim mută întreg utilajul tipografic la Bucureşti şi scoate la lumină – ce record! – un volum aparte, o pareneză dedicată noului voievod Ştefan Cantacuzino: *Sfătuiri creştine politice către Prea credinciosul şi Prea înălţatul Domn şi stăpânitor a toată Ţara Românească Domnul Domn Ioan Ştefan Cantacuzino Voevod, de Prea Sfinţitul şi alesul de Dumnezeu Mitropolit Domnul Antim Ivireanul, de curând tipărite cu câteva rugăciuni folositoare sufletului, pentru toată săptămâna…*[443], scrisă în versuri greceşti, în aplà. Un alt ucenic al lui Antim, ieromonahul Dionisie Floru, tipăreşte cartea. După Neagoe Basarab, Antim este un alt mare autor de pareneză din literatura noastră.

La Mitropolia bucureşteană se mai tipăreşte, spre sfârşitul anului 1715, de către Stoica Iacovici şi cu subvenţionare din parte Sfântului Mormânt şi a patriarhului Hrisant al Ierusalimului, opera lui Dosithei Nottaras, *Istoria patriarhilor Ierusalimului…*[444], „cea mai voluminoasă carte în greceşte din întreaga producţie tipografică a Ţării Româneşti"[445]. Antim Ivireanul nu este pomenit nicăieri pe foaia de titlu.

Între timp este construită *Mănăstirea Tuturor Sfinţilor*, după conceperea şi planurile ctitorului ei, Antim, şi acesta îşi mută aici tipografia, însă nu va scoate decât o singură carte – şi ultima – la a cărei tipărire s-a ostenit tot ieromonahul Dionisie Floru.

Suntem în anul 1716 şi relaţiile dintre Antim şi Nicolae Mavrocordat sunt destul de încordate. Mitropolitul încearcă să-l mulţumească pe noul domnitor fanariot şi imprimă o carte a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, tatăl domnitorului, *Istoria sfântă, adică iudaică…*[446].

Cartea este destinată a se împărţi în dar, iar voievodul suportă toată cheltuiala. Aceasta este ultima carte ieşită din tiparniţele lui Antim Ivireanul înainte de uciderea sa nedreaptă.

---

[438] Cf. Idem, p. 746.
[439] Cf. Ibidem.
[440] Cf. Idem, p. 747.
[441] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 308 şi nota 212.
[442] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 747.
[443] Cf. Idem, p. 748.
[444] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 317.
[445] Ibidem.
[446] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 749.

Mitropolitul Antim a reuşit însă să facă să vadă lumina tiparului şaizeci şi patru de cărţi, în condiţii tipografice excelente, rivalizând cu cele mai mari tipografii ale vremii, o adevărată realizare pentru acele timpuri şi o mare glorie pentru Ţara Românească. „Veşmântul tipografic al cărţilor mitropolitului Antim, pentru vremea de atunci este uimitor. Nimbul cărţii mergea până la sfinţenie, iar meşteşugul era amestecat cu mare cinstire şi socotit întocmai cu slujba lui Dumnezeu”[447].

Deşi cărţile în limba greacă au fost mai numeroase – şi condiţiile istorice au impus acest lucru –, tipăriturile româneşti au fost, în schimb, fundamentale pentru Biserică. Antim Ivireanul a tradus din greceşte şi a imprimat *Molitfelnicul*, *Octoihul*, *Pildele filosofeşti*, *Catavasierul*, *Ceaslovul* şi *Liturghia*.

Efortul său este impresionant având în vedere munca titanică pe care o depunea pentru îndeplinirea acestor scopuri sfinte. Amintim aici cuvintele mitropolitului Teodosie Veştemeanu din prefaţa *Liturghierului* de la 1680: *Liturghia toată a o prepune pre limba noastră şi a o muta, nice am vrut, nice am cutezat; dreptu mărturisescu pentru multe alte pricini ce m-au împinsu, săvai că şi pentru scurtî limba noastrî ce iaste; o amu făcut şi pentru lipsa dascăliloru (cumu am zisu), ce nu săntu întru ticălos rodulu nostru şi pentru neînţelegerea năroadelor, tainile ce săntu şi ce însemnează şi pentru neobiciaiul Besericii noastre, ce până astăzi n-au ţinut* [448].

Observăm din această declaraţie că reţinerile mitropolitului Teodosie erau legate, în primul rând, de absenţa unei personalităţi îndrăzneţe şi capabile să realizeze această traducere absolut necesară şi să o impună în Biserică, făcând-o limpede şi clară pentru înţelegerea poporului. Neaşteptând însă nici măcar să ajungă mitropolit, ci fiind încă episcop, Antim Ivireanul va avea din plin şi înţelepciunea şi puterea să dăruiască această traducere integrală a Liturghiei, Bisericii şi poporului român.

Nu putem să nu citim printre rânduri, în prefaţa mitropolitului Teodosie, un regret adânc pentru lipsa acestei personalităţi de mare rang – la acea dată –, ceea ce dovedeşte că acel „nice am vrut” nu se referea la dorinţa sa cea mai profundă, ci la situaţia conjuncturală din acea vreme, după cum reiese din cuvintele sale.

Atunci însă când Antim Ivireanul s-a ridicat şi s-a impus ca un teolog şi un cărturar de aleasă ţinută, mitropolitul Teodosie l-a sprijinit în demersurile sale, inclusiv în privinţa traducerilor cărţilor sfinte, şi chiar l-a numit, prin diată, succesorul său în scaunul mitropolitan. Şi cum să nu-l susţii pe cel care a fost în stare să traducă Liturghia în româneşte, când nimeni altcineva nu se arătase capabil de un asemenea efort spiritual şi intelectual?

Acest lucru este o dovadă clară că nu lipsa acestui deziderat era cauza neîmplinirii lui şi nici lipsa voinţei de schimbare a slujbei în slavonă sau greacă, cu cea în română, ci

---

[447] Î. P. S. Firmilian, Mitropolitul Olteniei, *Cuvânt de pomenire a lui Antim Ivireanul, mitropolitul Ţării Româneşti*, art. cit., p. 769.

[448] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 758.

absenţa unei personalităţi complet instruite pentru a săvârşi această revoluţie în Biserica Ungrovlahiei, aşa după cum Dosoftei o realizase în Moldova.

În continuare vom privi situaţia acestor traduceri munteneşti puţin retrospectiv, pentru a avea un tablou şi mai complet a celor afirmate până acum, întorcându-ne în timp la vremea lui Şerban Cantacuzino.

În timpul domniei acestuia se tipăriseră – programatic, în opinia noastră – cărţi esenţiale pentru Biserică. După ce mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei dă la iveală, în 1678 – în tipografia nou înfiinţată de el, în acelaşi an – o carte de predici tradusă din ucrainiană în româneşte, *Cheia Înţelesului* a lui Ioannikie Haleatovski (sau Galeatovski) – care era, în acel moment, arhimandritul Mănăstirii Eleţk din Cernigov[449] –, „spre folosul sufletului neamului nostru"[450] şi pe care o dedică „tuturor pravoslavnicilor creştini, care săntu născuţi întru limba noastră rumânească"[451], mitropolitul Teodosie, revenind în scaunul mitropolitan după o scurtă absenţă, porunceşte, în 1680, imprimarea acelui *Liturghier* slavo-român, despre care am mai amintit, cu cheltuiala sa proprie, afirmând în prefaţă neputinţa de a-l traduce în întregime în româneşte, dar şi conştiinţa unităţii românilor: *Între rumâni ce zicem, cuprindem şi pre moldoveni, că tot dintr-o fântână cură* [452].

În anii următori însă, se tipăresc *Sfânta şi dumnezăiasca Evanghelie* (1682), în româneşte, din porunca şi cu cheltuiala domnitorului Şerban, prima *Evanghelie* românească din Muntenia, apoi *Apostolul* în română (1683) şi, în sfârşit, *Biblia* de la 1688, prima traducere integrală în româneşte, printr-un efort conjugat al ardelenilor, moldovenilor şi muntenilor. „Ceea ce trebuie reţinut în chip deosebit este faptul că, prin *Evanghelia* şi *Apostolul* tipărite în 1682 şi 1683, s-a făcut un nou pas înainte, în vederea introducerii limbii române în Biserică. Dacă din timpul mitropolitului Ştefan, aveam tipicul în româneşte, acum, sub Teodosie [Veştemeanul], s-au introduc citirile din *Sfânta Scriptură*, iar ceva mai târziu, datorită lui Antim Ivireanul, aveau să se tipărească înseşi slujbele"[453].

Faptul că domnitorul a poruncit el însuşi aceste tipărituri, esenţiale pentru cultul ortodox şi a suportat cheltuielile de imprimare, dovedeşte stabilirea unui proiect tipografic ambiţios.

Constantin Brâncoveanu va fi continuatorul acestor planuri îndrăzneţe ale înaintaşului său, împlinind cu ajutorul lui Antim Ivireanul, care a fost un dar ceresc pentru el, după cuvântul lui Iorga, ceea ce nu se putuse împlini mai înainte.

În sprijinul acestei idei de continuitate vom spune doar că, tipărind frumoasa *Evanghelie* greco-română la Bucureşti, în 1693, Antim împrumută textul românesc al

---

[449] Cf. Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. II, op. cit., p. 361.

[450] Cf. Ibidem.

[451] Cf. Magistr. Nicolae C. Turcu, *Biserica din Ţara Românească în timpul domniei lui Şerban Cantacuzino (1678-1688)*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXIV (1966), nr. 1-2, p. 114.

[452] Cf. Ibidem.

[453] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, op. cit., p. 133

Evangheliei lui Şerban de la 1682 şi care era o traducere nouă şi nu o preluare din *Noul Testament* de la Bălgrad (1648)[454].

Folosind textul *Evangheliei* de la 1682 şi nu pe cel al *Bibliei* de la 1688, Antim doreşte, în mod evident, să întemeieze o tradiţie în Biserică, urmărind să zidească peste o temelie aşezată deja, afirmând astfel importanţa continuităţii, iar ediţiile următoare ale *Evangheliei* vor respecta această tradiţie, „bineînţeles, îmbunătăţind textul de la o ediţie la alta"[455].

Acest lucru dovedeşte că Biserica se pregătea pentru oficializarea cultului în limba română, pentru traducerea cărţilor de cult în româneşte şi înzestrarea bisericilor şi a preoţilor cu această comoară. Pasul esenţial, traducerea *Bibliei* în întregime, era făcut, rămânând doar ca şi cărţile după care se oficiau slujbele să fie redate complet în limba noastră, într-o limbă unitară a tuturor românilor, al căror izvor etnic comun era pus în lumină în prefeţele tuturor acestor cărţi absolut esenţiale spiritualităţii noastre.

Realizând această trecere în revistă a cărţilor imprimate în timpul lui Şerban, credem că am reuşit să completăm tabloul intensei activităţi tipografice din perioada brâncovenească, din care am enumerat, detaliat, numai volumele ieşite de sub teascurile lui Antim.

În aceste condiţii însă, prezenţa lui Antim Ivireanul în Ţara Românească apare, în viziunea noastră, ca strâns legată de tipografie şi de un program tipografic măreţ, pe care el şi l-a însuşit cu un nespus de mult devotament, ajungând, la un moment dat, unul dintre făuritorii lui, prin traducerea şi imprimarea, pe cheltuiala sa, a *Liturghierului*, *Molitvenicului*, *Octoihului*, *Catavasierului* şi *Ceaslovului*.

În acest moment însă, înclinăm cu tărie spre ipoteza ca el să fi sosit în Ţara Românească, venind din Moldova, în timpul domniei lui Şerban Cantacuzino, întrucât activitatea sa ulterioară demonstrează, aşa cum am arătat, o intimizare profundă cu realitatea şi cu idealurile româneşti, cu scopurile tipografice, culturale şi spirituale ale ţării, nefiind o altă explicaţie pentru alegerea pe care, în 1691, a făcut-o domnitorul Constantin Brâncoveanu, numindu-l pe Antim în fruntea tipografiei bucureştene.

II. 2. RESTAURATOR ŞI CHIVERNISITOR AL BISERICILOR ŞI MĂNĂSTIRILOR

Pe măsură ce înainta pe scara ierarhică Antim Ivireanul era implicat în activităţi din ce în ce mai complexe. Ca egumen şi ulterior episcop şi mitropolit, a trebuit să se ocupe de restaurări, precum şi de gospodărirea mănăstirii sau a eparhiei păstorite de el.

[454] Cf. Idem, p. 132.
[455] Ibidem.

Se pare că, primind stăreţia Snagovului, Antim nu a găsit mănăstirea într-o stare prea fericită. N. Iorga scria că „Snagovul era într-o stare proastă. Cu venirea ca egumen a lui Antim Ivireanul, pământul dădu mai mult, oamenii îşi făcură mai deplin datoria iar mai bine decât toţi Antim însuşi”[456].

Noul egumen s-a confruntat cu această realitate, a mănăstirii aflate „într-o stare de degradare accentuată, cu chiliile năruite, cu biserica parţial dezvelită, cu hotarele încălcate de megieşi”[457], nefiind exclus ca el „să fi fost trimis acolo, din capul locului, cu împuterniciri de administrare a bunurilor şi refacere a locaşului de închinăciune şi a chiliilor, deşi el nu este atestat documentar ca egumen decât începând cu anul 1696”[458].

Acesta nu este însă un fapt foarte clar, dar e de bănuit că Antim s-a ocupat cu treburi gospodăreşti din 1694 până în 1696, când tipografia nou instalată de el aici începe să dea la lumină cărţi.

Probabil că această activitate administrativă nu era nici pe departe uşor de rezolvat şi că Antim a muncit în tot timpul cât a fost stareţ pentru îmbunătăţirea situaţiei materiale şi spirituale a mănăstirii – am precizat anterior că a fost duhovnicul mănăstirii şi că a înfiinţat aici o şcoală de tipografi, care a dăruit ţării noastre (şi nu numai) pe Mihai Ştefanovici şi Gheorghe Radovici. Că truda sa a fost neîncetată în toată această perioadă, o dovedeşte faptul că în aprilie 1697, domnitorul Constantin Brâncoveanu dă un hrisov prin care era ajutată financiar mănăstirea, în urma unei vizite pe care o făcuse el însuşi acolo şi în care constatase că reparaţiile necesare erau ample, „pentru multele întâmplări şi jafuri ce au fost printr-această ţară despre agarineni [încât] au ajunsu această sfântă mănăstire la lipsă şi la slăbiciune”[459].

Activitatea lui Antim Ivireanul în acest sens nu va fi fost însă fără rezultate, întrucât el însuşi spune: *ce am lucrat în 7 ani, ce am făcut acolo (nu atât din venitul casei, cât din sudorile feţii mele), lucrurile acelea mărturisesc la toţi*...[460], ori trebuie ca prefacerile să fi fost radicale, pentru ca ele să devină evidente tuturor şi să îl facă pe Antim să stea cu fruntea sus în această privinţă.

În a doua jumătate a secolului XIX, vizitând Snagovul, Alexandru Odobescu îl evocă în povestirea *Câteva ore la Snagov*, făcând precizări absolut esenţiale pentru noi cei de astăzi. În afară de afirmaţia că Antim ar fi venit în timpul lui Şerban Cantacuzino de la Sf. Munte al Athosului, de la Mănăstirea Iviron[461], despre care am vorbit şi pe care o va fi consemnat ca pe o tradiţie a mănăstirii, Odobescu dă mărturie despre restaurarea de către egumenul Antim a unor obiecte de preţ, care se mai aflau încă, la vremea aceea, în

---

[456] N. Iorga, *Sate şi mănăstiri din România*, Bucureşti, 1905, p. 9, apud. Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 40.

[457] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 81 şi nota 13.

[458] Idem., p. 82.

[459] Cf. Biblioteca Academiei Române, XX-171 sau „Condica Mănăstirii Snagov”, în *Arhivele Statului*, ms. 458, f. 130-132, apud. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 82, nota 13.

[460] *Opere*, p. 227.

[461] Cf. *Opere II*, op. cit., p. 233.

mănăstire, şi anume, o căţuie de argint împreună cu potirul şi cele ce se află de obicei pe altar, precum şi un Minei pe luna decembrie, în slavonă. Inscripţiile reproduse de Odobescu ne aduc la cunoştinţă că: „† Această căţie împreună cu potirul şi cu ale lui toate, fiind stricate, s-au prefăcut în zilele prealuminatului domn Iω Constantin B. voevod, cu cheltuiala smeritului între eromonahi Antim Ivireanul, tipograful, leat 7203 (1694)”[462], fiind menţionat şi autorul lucrării şi anul „cu litere latine cursive fine şi împodobite cu parafe: «† Daniel Fodor exeudit. Anno 1694 »”[463]; precum şi că „Acest Mineiu a lui dechemvre, fiind stricat şi răsipit s-a legat cu cheltuiala smeritului întru ermonaşi Antim Ivireanul, tipograful, vă dni Iω Constantin B. B. voevod, fiind nastavnic la această sfântă casă la Sneagov, leat 7203, (1695) aug. 28”[464].

Odobescu preciza şi faptul că Antim a fost egumen al acestei mănăstiri începând cu 1695[465] şi înţeleg că a dedus acest lucru din faptul că prima inscripţie menţionată de el, datând din 1694, vorbeşte de „smeritul între eromonahi Antim Ivireanul, tipograful”, în timp ce numai a doua inscripţie, cea din 1695, îl numeşte „nastavnic la această sfântă casă la Sneagov”, adică stareţ al mănăstirii. Cum reparaţiile s-au făcut cu efort şi cheltuială proprie mai mult – „din sudorile feţii mele” – putem oare să înaintăm ipoteza că iniţial a fost trimis ca ieromonah tipograf, pentru a pune pe picioare o tipografie în liniştea Snagovului, dar, dovedind râvnă şi aptitudini gospodăreşti, să fi fost numit stareţ? Nu putem şti nici acest lucru cu certitudine. Cert este numai faptul că primul document oficial, care îl menţionează pe Antim egumen la Snagov, datează din 1696[466].

În orice caz, dacă reparaţiile au început cu obiectele cele mai esenţiale ale cultului, pornind de la cele aflate pe altar, obligatorii pentru slujbă, şi până la tencuiala mănăstirii[467], este evident faptul că Antim a găsit lăcaşul în paragină şi că avea cu ce să se laude, iar munca sa, atât pe plan spiritual, cât şi material, a revigorat cu totul mănăstirea.

Ca stareţ, el s-a implicat în activităţi încă şi mai obositoare şi mai tracasante pentru o fire contemplativă ca a sa – deşi, după cum am văzut, era familiar şi cu munca grea –, fiind nevoit să stabilească hotarele mănăstirii, care adesea nu mai erau respectate. Acest lucru reiese dintr-un document, datat 2 mai 1696, în care Constantin Brâncoveanu stabileşte ca 24 de boieri „hotarnici” să sosească pe 13 mai la Snagov şi să cerceteze documentele mănăstirii

---

[462] Cf. Ibidem.

[463] Idem, p. 234. (Undeva anterior am precizat că „în transcrierea inscripţiei de către Odobescu, erorile *potirul* (potiriul), *Fodor* (Teodor), şi omisiunea numelui *Ghioca* săpat pe balamaua ce uneşte cele două discuri ale focarului”.)

[464] Cf. Ibidem.

[465] Cf. Idem, p. 230.

[466] Cf. N. Şerbănescu, *Istoria Mănăstirii Snagov*, Bucureşti, Institutul de Istorie Naţională, 1944, p. 112, apud. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 84 şi nota 20.

[467] Acestea au fost identificate ca aparţinând epocii brâncoveneşti, ori reparaţii capitale s-au efectuat tocmai de către Antim – cf. I. D. Ştefănescu, *Contribution à l' étude des peintures murales valaques*, Paris, 1928, p. 28, apud. idem, p. 82, nota 13.

şi ale vecinilor săi, hotărând adevăratele graniţe ale proprietăţii fiecăruia, fapt care se petrece pe 14 mai, lămurind astfel drepturile acestei mănăstiri păstorite de Antim[468].

În aceste circumstanţe a executat Antim şi „cea dintâi schiţă topografică ce cunoaştem în Ţara Românească. E vorba de o însemnare din 1696, privitoare la moşia Negovani a Mănăstirii Snagov, fostă între Valea Ursoaii şi Valea Călugărească, al cărei hotar se stabileşte acum prin şase măsurători sau trăsuri. (...) este vorba de cea mai veche cartografiere în Ţara Românească”[469], fiind redactată de egumenul Snagovului pentru a se putea stabili cu exactitate hotarele moşiei Valea Călugărului – astăzi Valea Călugărească –, fapt pentru care a solicitat şi intervenţia domnitorului: „Cu hotărnicia în mână, egumenul Antim se prezintă la domnie şi, peste o lună, obţine un frumos hrisov pe pergament, scris de Isar logofeţelul, în care aceasta este transpusă aproape în întregime”[470] şi în care sunt precizate, de către douăzeci şi patru de „boieri hotarnici”, drepturile mănăstirii cu privire la această moşie.

În afară de această hotărnicire a vechilor proprietăţi aparţinând mănăstirii, Antim a mai obţinut de la domnitor şi de la divanul ţării, prin hrisovul din 10 iunie 1696 şi recunoaşterea apartenenţei la mănăstire a unor vii, care, o parte dintre ele fuseseră mai de mult închinate mănăstirii, iar megieşii s-au învoit să accepte acest lucru şi să permită îngrădirea lor în proprietatea mănăstirii, iar altă parte a fost cumpărată de Antim[471].

Pe deasupra, ca egumen, acesta era obligat să plătească despăgubiri ori de câte ori vreun rob ţigan lua în căsătorie o ţigancă roabă care fugea de la stăpânii ei şi, conform legilor, proprietarul trebuia despăgubit, în acest caz, de mănăstirea unde era rob ţiganul respectiv. Antim a fost nevoit să cadă la înţelegere şi să plătească în astfel de situaţii[472], fiind fără îndoială, compătimitor cu soarta acelor robi, el, care fusese însuşi rob odinioară.

Restaurarea sfântului locaş de la Snagov s-a făcut gradat, începând cu 1694, de la cele mai elementare lucruri, absolut necesare oricărui aşezământ bisericesc, şi până la zugrăveală şi la reconstrucţia chiliilor pentru monahi, reevaluându-se chiar şi limitele sale geografice şi refăcându-se măsurătorile şi documentele de rigoare în privinţa drepturilor de proprietate ale mănăstirii.

Toate acestea la iniţiativa unui singur om, care în acelaşi timp se îngrijea şi de păstorirea sufletească a monahilor ce se vor fi aflat în mănăstire, de bunul mers al slujbelor şi al tipografiei şi de pregătirea ucenicilor săi tipografi – după ce tipografia a început să funcţioneze. Se pare că pentru atâta efort epuizant s-au găsit oameni care să-l invidieze şi să determine plecarea sa de la Snagov şi întoarcerea la Bucureşti. Dar Dumnezeu l-a înălţat mai

---

468 Cf. Idem, p. 84-85, nota 20.

469 Aurelian Sacerdoţeanu, *Antim Ivireanul arhivist, bibliotecar şi topograf*, în rev.*Glasul Bisericii*, XXII (1963), nr. 9-10, p. 883-884.

470 Idem, p. 884.

471 Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 88-91 şi notele 22 şi 23.

472 Cf. Idem, p. 91-92.

sus, pe treapta de episcop al Râmnicului, unde, de asemenea, şi-a dovedit cu prisosinţă talentul artistic şi gospodăresc.

În numai trei ani activitatea de restaurare întreprinsă de Antim în eparhia Râmnicului este remarcabilă. Ca şi la Snagov noul episcop va fi început reparaţiile chiar cu clădirile Episcopiei râmnicene, întrucât el însuşi mărturiseşte, la fel ca şi în cazul şederii la Snagov: *Ce am lucrat şi acolo (nu atât din veniturile casei), cât, iară, din osteneala şi sudoarea feţii mele, iaste φανερόν τοῖς πᾶσι [vederat tuturor]*[473]. Vorbeşte deci, ca şi în cazul anterior, de o realitate evidentă tuturor, care a fost posibilă prin prezenţa sa benefică. Cel care a remarcat acest lucru afirmă că nu s-au păstrat aceste dovezi din cauza unui incendiu petrecut în 1737, în care au ars clădirile Episcopiei datând din secolul XVI[474].

Emil Nedelescu face o observaţie importantă din mai multe puncte de vedere şi anume că, într-una din predicile lui Antim, la Sf. Nicolae, acesta mulţumea domnitorului pentru contribuţia sa la refacerea unei biserici cu hramul Sf. Nicolae. Fragmentul la care se face referire este următorul: *Iar eu plecându-mi capul cu cucerie, mă rog Împăratului celui din nălţime şi a toate Ţiitoriului Dumnezeu ca, cu rugăciunile cele fierbinţi ale acestui preacuvios păstor, să dăruiască luminatului domnului nostru viaţă pacinică şi norocită, cu întreagă sănătate şi biruinţă asupra vrăjmaşilor celor văzuţi şi nevăzuţi. Şi pentru această puţinică osteneală şi cheltuială trecătoare ce au făcut întru lauda lui Dumnezeu şi întru cinstea Sfântului, de au împodobit această sfântă casă, după viaţa a mulţi ani fericiţi să-i facă odihnă la Împărăţiia Ceriului şi să-i dăruiască bunătăţile cele vecinice şi de-a pururea stătătoare* [475].

În opinia autorului amintit, o biserică importantă cu hramul Sfântului Nicolae nu poate fi decât biserica episcopală din Râmnicu-Vâlcea. Întrucât în fragmentul citat nu există o formulă de adresare directă către domnitor – precum în alte predici –, concluzia firească este că acesta nu era de faţă în această ocazie importantă, ceea ce nu s-ar fi întâmplat dacă ar fi fost vorba de o biserică din Bucureşti sau Târgovişte, cu atât mai mult cu cât nu poate fi vorba de o astfel de biserică, deoarece catedrala Mitropoliei bucureştene are un alt hram.

Acceptarea acestei ipoteze pune însă în discuţie datarea predicilor, pe care cea mai mare parte a exegeţilor le consideră ca fiind rostite după suirea lui Antim Ivireanul în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei. Personal, această ipoteză ni se pare foarte plauzibilă. Vom mai discuta însă asupra acestui subiect.

Cert este faptul că şi la Râmnicu-Vâlcea Antim a făcut operă de refacere şi restaurare a lăcaşurilor Episcopiei. Din eparhia sa mai făceau parte însă şi alte biserici şi mănăstiri importante, unele foarte vechi, adevărate comori ale Bisericii şi culturii noastre, care necesitau reparaţii. Una dintre acestea era ctitoria lui Mircea cel Bătrân, Mănăstirea Cozia, a cărei pisanie mărturiseşte: „lipsindu-se de podoaba ei cea dintâi, pentru mulţimea anilor, au

---

[473] *Opere*, p. 228.

[474] Cf. Pr. Emil Nedelescu, *Contribuţia lui Antim Ivireanul la restaurarea şi înfrumuseţarea sfintelor locaşuri din Eparhia Râmnicului Noul-Severin*, în rev. *Mitropolia Olteniei*, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 821.

[475] *Opere*, p. 139.

luat iară această înfrumuseţare, precum se vede, de cei ce s-au îndurat, în zilele prea luminatului domn Io Constandin Basarab Voevod, fiind mitropolit Ţării Româneşti Kyr Teodosie şi ostenitoriu Kyr Anthim, episcopul Râmnicului, leat 7215 (1706-1707), în egumenia preacuviosului Kyr Mihail”[476].

Antim va fi contribuit material în parte la această operă de restaurare, dar şi direct, prin prezenţa şi sfaturile sale preţioase în materie de artă şi pictură. Pictura bisericii a fost lucrată de Preda zugravul şi fiii săi, pe care Antim îi va solicita şi la Mănăstirea Tuturor Sfinţilor, ctitoria sa din Bucureşti. În calitate de episcop al Râmnicului, el a supravegheat îndeaproape lucrările, rezultatele fiind de excepţie: „Într-adevăr, pridvorul deschis, adăugat în acea vreme bisericii Coziei, rămas până în zilele noastre, care cu puţin se deosebeşte de corpul bisericii, a fost lucrat cu atenţie şi măiestrie, aşa încât denotă un meşter iscusit. Asemenea şi pictura bisericii…”[477].

Tot Emil Nedelescu presupune că Antim s-a îngrijit de Mănăstirea Cozia şi după ce a devenit mitropolit: „El va fi contribuit poate, după plecarea de la Râmnic în scaunul mitropolitan şi la lucrările întreprinse de arhimandritul Ioan de la Hurezi în Mănăstirea Cozia, când, prin anii 1700-1710, reface aripa de nord a clădirilor mănăstirii şi ridică paraclisul în colţul de miazănoapte. Cu ocazia restaurărilor făcute la Cozia în anii noştri, s-a descoperit între ctitorii paraclisului şi chipul lui Antim Ivireanul, un rest de pictură în frescă”[478].

Între 1702 şi 1711 s-au făcut lucrări de „înfrumuseţare” şi la Mănăstirea Cotmeana, care era metoc al Mănăstirii Cozia şi la acest efort va fi participat şi episcopul şi ulterior, mitropolitul Antim, prin sprijinirea celui ce a întreprins lucrările de restaurare propriu-zise, egumenul Partenie, care, după cum arată pisania, „neavând podoabă sfânta biserică... o au înfrumuseţat cu tâmplele, cu icoanele, cu fereştile şi cu uşa şi câte se văd înoite, dintru osteneala lui (a lui Partenie – n. E. Nedelescu) şi a celor ce s-au îndurat (...) în zilele lui Io Constandin Basarab Voevod, fiind Mitropolit Kyr Antim m(e)sta aprilie 9 zile, văleat 7219 (1711)”[479].

La Mănăstirea Govora se află ceea ce este îndeobşte considerat cel mai vechi şi mai autentic portret al lui Antim Ivireanul[480]. Probabil că el a avut o contribuţie importantă şi la refacerea acestui lăcaş, care a fost restaurat între 1700-1711, de egumenul Paisie. „Antim Ivireanul, ca episcop al Râmnicului, şi aici va fi fost ostenitor cu sfătuirea şi cu îndemnul. Astfel se explică păstrarea stilului epocii în care a fost făcută biserica, precum şi caracterul picturii în frescă. Lucrările de la Govora, mai ales zugrăveala, s-au terminat după plecarea

[476] Cf. N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, Bucureşti, 1905, vol. I, p. 175, apud. Pr. Emil Nedelescu, art. cit., p. 822.

[477] Ibidem.

[478] Ibidem.

[479] Cf. Ibidem.

[480] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul, 1716 – septembrie – 1966*, art. cit., p. 792.

lui Antim la Râmnic. Chipul său a fost zugrăvit aici cu indicarea noului său rang, înaintea şi împreună cu episcopul locului, Damaschin."[481] Mănăstirea Govora era ctitoria lui Radu cel Mare din secolul al XV-lea.

Chipul lui Antim se mai află pictat şi în biserica Mănăstirii Feldeleşoiu, lângă Râmnicu-Vâlcea – tot metoc al Mănăstirii Cozia –, ctitorie a mitropolitului Varlaam, terminată în anul 1700, dar pictată în vremea păstoririi lui Antim ca episcop la Râmnic; precum şi în biserica de la Strehaia, ctitorie a boierilor Craioveşti, refăcută de Matei Basarab în 1645, căreia Constantin Brâncoveanu i-a reînnoit zidurile şi a cărei pictură a fost executată probabil în timpul episcopatului lui Antim, mărturie fiind portretul său[482].

În această perioadă în care el a fost episcop de Râmnic a fost refăcută şi biserica Mănăstirii Surpatele de către Doamna Maria Brâncoveanu, ctitorie a boierilor Buzeşti, pe care probabil a şi sfinţit-o, pentru că reconstruirea s-a făcut din temelie[483].

Constantin Brâncoveanu a ctitorit Mănăstirea Hurezi între 1705-1706, fiind pictată trapeza, de către acelaşi zugrav Preda, împreună cu fiii săi, pe care l-am pomenit la Cozia, beneficiind probabil de îndrumările lui Antim[484]. În 1706, acesta a întreprins şi lucrări de refacere a Schitului Ostrov de la Călimăneşti, rezidind clădirile din jurul bisericii, ctitorie a Doamnei Despina din 1522, soţia lui Neagoe Basarab [485].

Mănăstirea Polovraci a fost de asemenea restaurată tot de egumenul Ioan de la Hurezi, începând cu anul 1700 şi continuând în vremea lui Antim, fiind metoc al Mănăstirii Hurezi iar în 1708 s-a terminat restaurarea bisericii din Hotărani, lângă Caracal, datând din 1588[486]. E foarte probabil ca Antim să fi târnosit biserica Adormirii Maicii Domnului din Işalniţa, lângă Craiova, în 1706 şi, de asemenea, să fi sprijinit construirea bisericii din Vădenii Gorjului, ridicată între 1700-1710, ctitorie a lui Cornea Brăiloiu, a cărui familie era apropiată prin aceleaşi idealuri antiotomane de Antim Ivireanul[487].

Fie că a supravegheat, fie că a ajutat cu sfaturi, fie că a sfinţit biserici noi sau pe cele rezidite şi restaurate, Antim Ivireanul a sprijinit din plin procesul de refacere a bisericilor şi mănăstirilor din eparhia sa, multe de o inestimabilă valoare pentru patrimoniul naţional.

În beneficiul Episcopiei Râmnicului Antim a desfăşurat şi o activitate bogată gospodărească, similară celei de la Snagov, reglementând situaţia unor terenuri aparţinând mai de mult Episcopiei sau cumpărând altele. Astfel, a cumpărat – numai într-un singur caz a făcut schimb de terenuri, dar tot în profitul Episcopiei – moşii sau părţi de moşii la Bojoreni, Mihăeşti, Gârdeşti, „un loc... în câmpul Râmnicului din sus", precum şi moşia Dos. În afară de aceste terenuri, pentru care au fost întocmite acte ce se mai păstrează încă în

---

481 Pr. Emil Nedelescu, art. cit., p. 822-823.
482 Cf. Idem, p. 823-824.
483 Cf. Idem, p. 823 şi Niculae Şerbănescu, art. cit. supra, p. 791.
484 Cf. Pr. Emil Nedelescu, art. cit., p. 823.
485 Cf. Ibidem.
486 Cf. Ibidem.
487 Cf. Ibidem.

Arhivele Statului, Antim a cerut voievodului să reglementeze situaţia moşiei Mihăeşti, care aparţinea Episcopiei râmnicene, dar hotarele sale erau încălcate de vecini, iar domnitorul a trimis doisprezece boieri hotarnici, care au cercetat „zapisele" şi au stabilit dreptul fiecăruia.

O mică parte din moşie, care nu aparţinea Episcopiei, a fost şi ea cumpărată de Antim, după cum am spus mai sus. Acesta a primit şi a sporit averea episcopală prin închinarea moşiei Hărseani, de către proprietarii acesteia, iar în ce priveşte moşia de la Bohan, marele ban Constantin Ştirbei stabileşte printr-un act, că jumătate din ea aparţinea de drept Episcopiei – care o cumpărase din 1680 –, la cererea lui Antim, care intrase în litigiu cu urmaşul unuia dintre vânzători.

Fiecare dintre aceste terenuri au devenit „moşie ohabnică şi stătătoare în veaci" – după cum era formula uzuală la acea vreme –, aparţinând Episcopiei, prin grija neobositului său păstor[488]. Astfel încât, cei care l-au acuzat de proastă gestionare a banilor sau de acumulare de datorii, erau, în mod evident, rău intenţionaţi şi nedrepţi.

Ca mitropolit, Antim, pe lângă epuizantele sale îndeletniciri ca păstor, orator şi tipograf, a continuat să se ocupe şi de treburile gospodăreşti ale întregii Mitropolii a Ungrovlahiei, de data aceasta, reuşind să administreze cu înţelepciune veniturile şi proprietăţile Bisericii pe care o păstorea.

În acelaşi an în care a fost înălţat în această treaptă, Mitropolia a beneficiat de o danie importantă – o întărire, de fapt, a unei danii mai vechi – din partea Bălaşei Săcuianu, văduva clucerului Badea Bucşan şi fiica marelui ban Neagoe Săcuianu, care, „ajungându-mă grea boală şi temându-mă de moarte şi neavând coconi"[489], a reafirmat închinarea către Mitropolia târgoviştează a moşiei satului Săcuiani, împreună cu biserica din sat – aceasta din urmă spre a deveni metoc al Mitropoliei –, „cu casele şi cu toate namestiile"[490], întrucât la acea biserică odihneau părinţii săi şi ea însăşi dorea să fie înmormântată acolo, făcându-li-se pomenirea veşnică atât la biserică, cât şi la Mitropolie. Bălaşa mai dăruieşte „moara de aicea den sat cu 2 roate", „viea mea den Dealul Răzvadului, cari iaste pre moşiia mănăstirii Dealul cu 3 tocitori şi cu 4 buţi", „40 de măci da stupi"[491], precum şi „alte danii: zeci de boi, vaci, iepe, tingiri, călcători, tipsii, saci, tocitori, călcători mai mici, chile de grâu, de orz şi mei"[492] şi „15 suflete de ţigani"[493].

[488] A se vedea, pentru toate aceste informaţii, Pr. Niculae Şerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanul, 1716 – septembrie – 1966*, art. cit., p. 787-791 şi idem, *Documente din timpul păstoriei Mitropolitului Antim Ivireanul la Râmnic*, în „Mitropolia Olteniei", XVIII (1966), nr. 9-10, p. 845-851.

[489] Cf. T. G. Bulat, *Din preocupările gospodăreşti ale Mitropolitului Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXIV (1966), nr. 9-10, p. 987.

[490] Cf. Ibidem.

[491] Cf. Idem, p. 988.

[492] Ibidem.

[493] Ibidem.

Această danie s-a făcut la 12 iunie 1708[494]. În acelaşi an, la 25 mai, Mitropolia cumpăra „o ţigancă anume Muşa şi o copilă a ei, Tudoara”, de la Chiriţă băcanul şi de la soţia acestuia[495].

În toamnă, pe 29 octombrie, Antim cumpără de la diaconul Stan Braghеş „trei funii şi jumătate, pe lângă proprietatea mitropoliei” dintr-o moşie în apropiere de Târgovişte, precum şi „casa împreună cu un grajd”, de la acelaşi diacon[496], iar pe 8 decembrie „cumpără vii în Dealul Piteştilor de la Neacşi cupeţul, care, la rândul său, le achiziţionase anterior de la mitropolitul Varlaam[497] – putem spune deci că le „recuperează”.

O scrisoare din 9 decembrie 1708, de la Şerban Ştirbei slugerul, în calitate de „fin sufletesc” al lui Antim, îl anunţa pe mitropolit de îmbolnăvirea sa bruscă şi că „de mi să va întâmpla sfârşit, eu las toată socoteala asupra Sfinţii tale şi la sufletul Sfinţii tale, şi iape, şi oi, şi stupi, toate las Sfintei Mănăstiri, pentru sufletul mieu şi a jupâneasăi meale” şi „las Sfintei Mănăstiri să se mai lucreze chilioare împrejur. Şi mai am şi cărămida gata 2000 şi banii gata 2 pungi de bani”[498], mănăstirea respectivă fiind la Dideşti, în Teleorman, ctitorită de el şi închinată acum Mitropoliei[499]. Prieten al mitropolitului şi fiul său duhovnicesc, Şerban Ştirbei îi dăruieşte şi „satul Sălătrucul de sub Muntele Cozia, judeţul Argeş, cu munţi, vii şi ţigani spre veşnica lui şi a jupânesei sale pomenire”[500].

Anul următor, egumenul de la Cozia, Mihail, împreună „cu tot soborul Sfintei Mănăstiri”[501] şi cu Ştefan, egumenul Mănăstirii Trivalea, metoc al Coziei, îi vând mitropolitului Antim „nişte părăsişti de vii în Dealul Piteştilor în gura văii Izvoarilor”, tranzacţia făcându-se pe 23 ianuarie[502].

Între timp, Şerban Ştirbei slugerul moare – a cărui scrisoare am amintit-o mai sus – iar pe 12 februarie mitropolitul primeşte o nouă scrisoare, din partea fraţilor celui adormit, în care aceştia îl anunţă că „între daniile făcute [Mitropoliei], Şerban a inclus şi moşiile Rusăneşti şi Mărgăriteşti din ţinutul Romanaţi, care erau de la tatăl lor Radu Ştirbei şi deci nu erau numai ale lui Şerban. Iar «domnia şi judecata» au dat ca să le stăpânească ei, cei doi fraţi ai lui Şerban, adică Constantin şi Matei Ştirbei. Totuşi, ei dau pentru sufletele părinţilor şi ale lor, şi aceste două moşii, Rusăneşti şi Mărgăriteşti, cu toţi rumâni la mănăstioara de la Dideşti, închinată Sfintei Mitropolii, «ca să aibă Sfinţia sa părintele mitropolit a le ţinea şi a le stăpâni acestea toate cum s-au scris mai sus cu bună pace...»”[503].

---

494 Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 256, nota 134.
495 Cf. T. G. Bulat, art. cit., p. 988.
496 Cf. Ibidem.
497 Cf. Idem, p. 988-989.
498 Cf. Idem, p. 989.
499 Cf. Ibidem.
500 Ibidem.
501 Idem, p. 990.
502 Cf. Ibidem.
503 Ibidem.

Astfel că Mitropolia primeşte tot ce stipulase slugerul Şerban, care îi menţionase anterior, în scrisoarea sa şi pre fraţii săi, la modul negativ: „Iar pentru fraţii miei, destui bani au mâncat de la mine, în care voio da toate scrisorile lor la mâna Sfinţii tale de banii ce mi-au mâncat. Şi ei de bani să fie ertaţi de la mine, iar cu alt nimic să nu mai aibă treabă”[504]. Diferendul acesta s-a terminat în favoarea Mitropoliei, după cum am văzut, prin dania celor două moşii către Mănăstirea Dideşti.

I se întâmpla însă lui Antim să şi vândă, nu numai să cumpere, astfel încât, la 1 mai 1709 căpitanul Preda de la Gherghiţa primeşte de la mitropolit o moşie la Bérileşti, în Ilfov, de cinci sute de stânjeni, cu preţul a două sute de taleri, „cu care bani am făcut alte lucruri ce au trebuit la Sfânta Mitropolie”, după mărturisirea lui Antim[505]. Astfel încât Mitropolia nu pierde nimic.

Tot în favoarea Mitropoliei, Antim este de acord să facă un schimb de locuri, achiziţionând „o pivniţă cu două prăvălii de la Manolache cuparul din Bucureşti”, în 8 iunie 1709[506].

După cum procedase anterior ca egumen sau ca episcop, Antim solicită din nou domnitorului, pe 22 noiembrie al aceluiaşi an, să trimită 12 boieri hotarnici pentru a stabili graniţele moşiei dâmboviţene de la Săteni şi în urma hotărârii acestor boieri, Mitropoliei i se recunoaşte proprietatea asupra a optzeci de stânjeni de teren, proprietate ce fusese încălcată de vecini[507].

Tot în 1709 este vândut un loc aparţinând Mitropoliei, pe care însă au fost ulterior zidite mănăstirea şi spitalul Colţea, care poartă acest nume întrucât o parte din terenul aferent acestor aşezăminte a fost dăruit şi de clucerul Colţea[508].

La începutul anului 1710, pe 25 ianuarie, monahul Atanasie Cosac şi fiul său Matei îi vând lui Antim un „ciric de dealniţă”[509] şi îi mai dăruiesc încă un „ciric” – spre pomenirea lor –, „care face peste tot o jumătate de dealniţă, care dealniţă iaste din hotarul Ducăi ceauşul”[510].

Stana Hagiu, văduva căpitanului Pană Hagiu, dăruia Mitropoliei la 31 mai 1710, „o casă din uliţa cea mare a Bucureştilor, zisă a mărgelarilor”[511]. Pe 16 iunie, locuitorii din Şovârca-Vlaşca, cu binecuvântarea lui Antim, se înţeleg să vândă Mitropoliei grâu, fân şi lemne[512].

Un căpitan de seimeni, Radivoe, de origine sârbească, dăruieşte Mitropoliei moşia Cerveni (Ialomiţa) şi câteva case în Bucureşti, printr-un act datat 19 iunie 1710, „iar la 19

---

[504] Cf. Idem, p. 989.
[505] Cf. Idem, p. 990-991.
[506] Cf. Idem, p. 991.
[507] Cf. Ibidem.
[508] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 262.
[509] Cf. T. G. Bulat, art. cit., p. 991.
[510] Cf. Ibidem.
[511] Ibidem.
[512] Cf. Ibidem.

iulie, acelaşi an – dacă nu este o greşeală de transcriere – o nouă scrisoare vine cu amănuntele că el a dat împreună cu soţia sa Dana, casele lor dinspre Puscăreie, în jos de Curtea Domnească, cât şi moşia Cervenia din Ialomiţa; în plus, având aceeaşi dată, se dă şi o foiţă despre cele închinate Mitropoliei de către Radivoe, căpitanul de seimeni şi soţia sa Dana, originar din Bolna Sarai, din ţara turcească"[513].

Manea, pârcălabul lui Barbu Brătăşanu, întocmea pe 15 ianuarie 1711, un raport către Antim, prin care îl înştiinţa despre situaţia ţiganilor aflaţi în proprietatea Mitropoliei[514].

La 14 aprilie 1712, postelnicul Andronache din Târgovişte, fiul vornicului Pascale, plecat iniţial la Veneţia la studii şi ajuns în final monah athonit, dăruieşte averea sa domniei şi lasă şi Mitropoliei o vie în apropiere de Târgovişte[515].

Se întâmpla pe atunci, ca morile de pe Dâmboviţa, aflate pe moşiile paharnicului Matei Popescu, ale fratelui său, paharnicul Constantin Popescu şi ale boierilor Lămoteşti, să înece morile Mitropoliei de la Cucuiaţi. Proprietarii lor promit, într-o scrisoare către Antim, din 19 iunie 1712, să rezolve problema până în toamnă, „ca să ne pogorâm noi morile mai jos cu o palmă, să umble şi ale noastre şi ale Sfinţiei sale"[516]. Dar nerespectându-şi cuvântul dat, mitropolitul trimite doisprezece boieri „împreună cu Hrizea vel portar şi cu Şerban, meşterul domnesc"[517], care hotărăsc acelaşi lucru, anume lucrările menţionate mai sus, pe care, dacă boierii proprietari ai morilor nu le vor întreprinde, „atuncea va face cum va şti Sfinţiia sa"[518]. Se pare că Antim a găsit o soluţie să-i silească pe acei boieri să-şi respecte făgăduinţa.

O altă solicitare a mitropolitului către domnitor, din 4 septembrie 1713, determină numirea a doisprezece boieri hotarnici care să stabilească proprietatea Mitropoliei din Loloteşti (Râmnicu-Sărat), faţă de aceea a marelui vornic Radu din Târgovişte. Rezultatul a fost că Mitropolia a primit dreptul de a lua vinăriciul „din Dealul Loloteştilor, de la cei ce au vii, afară de cele «înfundate»"[519].

În august 1714, biserica cu hramul Sf. Gheorghe din Gherghiţa, (Prahova), zidită de Preda căpitanul, este închinată ca metoc Mitropoliei, ctitorul hotărând să se dăruiască în fiecare an Mitropoliei şi „vin vedre o sută şi patruzeci, unt oca patruzeci şi patru şi bani gata tot duaozeci"[520], dăruindu-i, în acelaşi timp, „oi cu miei cincizeci, stupi cincizeci, râmători cincizeci, boi şase, vaci şase, iape patru, cinci cai şi bani gata tal cinci sute"[521].

Mitropolitul Antim însemnează toate acestea într-un hrisov arhieresc, prin care „roagă pe urmaşii săi în scaun «ca să aibă pururea acel schit cercetare şi căutare de dânşii,

---

513 Ibidem.

514 Cf. Idem, p. 992.

515 Cf. Ibidem.

516 Cf. Ibidem.

517 Ibidem.

518 Cf. Ibidem.

519 Ibidem.

520 Cf. Idem, p. 994.

521 Cf. Ibidem.

pentru ca să nu slăbească dintru ale sale şi să fie îndestulaţi cu acea milă, ce s-au hotărât mai sus. Şi încă să aibă schitul acesta un preot şi un diiacon de mir, ertaţi, atât de birul cel de ţară cât şi de ploconul Sfintei Mitropolii, ca să fie de paza Besearicii»”[522].

Pe 6 februarie 1715, stareţul Ioasaf de la Mănăstirea Dealu şi cu monahii acestei mănăstiri scriu un zapis prin care confirmă că au dat Mitropoliei „ţigancă pentru ţigancă”[523], iar monahul Paisie – fostul paharnic al lui Barbu Urdăreanu – împreună cu fiul său, postelnicul Istatie, au vândut mitropolitului Antim, la 10 martie 1715 „un ţigan anume Mihăilă bucătarul”[524].

La 30 martie 1715 acelaşi mitropolit cumpăra, „adăugând la stăpânirea sa de la Cervenia, Ialomiţa, şi părţile de moară ale lui Rădoiţă odobaşa şi vărului său Dragomir stegarul”[525], iar la 10 octombrie achiziţionează „de la Zlate şi nepotul său, încă 28 de stânjeni din această câmpie”[526]. În sfârşit, pe 6 iulie 1716, Antim cumpără un ţigan de la Manda portăreasa, „ultima mărturie în ordinea gospodărească ce am aflat, înainte de sfârşitul tragic al marelui ierarh”[527].

Toate aceste informaţii pot părea mai puţina interesante din punct de vedere literar, dar sunt importante pentru stabilirea profilului moral, al caracterului şi al personalităţii mitropolitului Antim Ivireanul, pentru a nu mai avea dubii cu privire la alte atitudini şi acţiuni întreprinse de acestea, întrucât cele evocate mai sus ne oferă mărturia unui caracter puternic şi onest, a unei înţelepciuni şi a unei abilităţi deosebite în lucrurile practice, completate de un simţ artistic aparte, după cum, mult mai evident, vom avea prilejul să observăm în capitolele următoare. Antim Ivireanul a depus efort şi a arătat râvnă în oricare din însărcinările care i s-au încredinţat, s-a luptat cu greutăţi imense şi în final le-a biruit.

Chiar dacă enumerarea activităţilor sale gospodăreşti poate părea monotonă pentru o istorie modernă a literaturii române, ea scoate în relief o răbdare uimitoare din partea celui ce s-a ocupat de acestea, un simţ al răspunderii şi o conştiinţă profundă, cu care, din păcate, rar sunt înzestraţi oamenii.

Antim ar fi putut cu uşurinţă să se preocupe numai de tipografie şi să nu se împovăreze cu nenumărate alte sarcini, la îndeplinirea cărora înaintaşii săi au fost deficitari. Pe de altă parte, această muncă de corvoadă face şi mai preţuibilă latura spirituală a eforturilor sale, întrucât acestea ne apar cu atât mai mirabile, cu cât avem în vedere circumstanţele istorice, sociale sau momentane, care făceau atât de dificilă împlinirea dezideratelor sale.

Mai mult decât atât, atât contextul epocii brâncoveneşti cât şi prezenţa lui Antim Ivireanul în ţara noastră au fost deosebit de prolifice pentru avântul creator al înălţării unor

---

[522] Idem, p. 994-995.
[523] Cf. Idem., p. 995.
[524] Idem, p. 996.
[525] Ibidem.
[526] Ibidem.
[527] Ibidem.

noi lăcaşuri de cult şi al restaurării celor vechi: „în decursul acestor 20 de ani de la sosirea sa (de la menţionarea sa în documentele noastre – n.n.) până a fost numit mitropolit, în întreaga Ţară Românească au fost clădite 33 de biserici. În cei şase ani cât a fost mitropolit, s-au construit şi restaurat radical 20 de biserici şi mănăstiri, din care numai în anul 1715, odată cu frumoasa mănăstire Antim, au fost ctitorite 10 biserici (5 în Bucureşti şi 5 în restul ţării (...)

Din cele de mai sus rezultă prodigioasa activitate a mitropolitului Antim, care, în paralel cu excepţionala sa realizare pe tărâm cultural, de tipărituri de cărţi româneşti şi străine, duce o campanie de construcţii bisericeşti, cum rar întâlnim în istoria Ţării Româneşti”[528].

Ne oprim aici cu prezentarea acestui segment din activitatea prodigioasă a lui Antim Ivireanul, pentru ca, rămânând în această atmosferă, să discutăm în capitolul ce urmează despre unica şi frumoasa ctitorie a mitropolitului plin de daruri al Ungrovlahiei.

II. 3. „DE MAI MULTE ORI ARTIST” ŞI CTITOR AL MĂNĂSTIRII TUTUROR SFINŢILOR DIN BUCUREŞTI

Sintagma lui Nicolae Dobrescu, prin care îl rememora pe Antim Ivireanul ca fiind „de mai multe ori artist”, a devenit celebră, afirmând simplu şi percutant un adevăr care îl caracterizează profund pe acesta. În acest capitol vom încerca să detaliem semnificaţia acestor cuvinte, demonstrând că această formulă este pe deplin corespunzătoare caracterului şi activităţii lui Antim.

Vorbeam, când am discutat despre biografia sa, de faptul că e foarte probabil ca Antim să fi dovedit calităţi artistice remarcabile încă din tinereţe, putând fi şi acesta unul dintre motivele pentru care a fost apreciat chiar şi de către turci şi cumpărat ca rob.

Spuneam şi că influenţele georgiene şi orientale care se regăsesc în motivele ornamentale ce decorează unele din cărţile sale sunt un argument în plus pentru a crede că el se iniţiase măcar în anumite arte încă de acasă, din Georgia. Mai bănuiam că ar fi putut lucra manual în diferite ateliere după înrobirea lui de către turci şi până la data răscumpărării – poate şi ulterior – şi chiar că îndemânarea şi priceperea sa ar fi putut constitui un bun motiv al răscumpărării.

Desigur că toate acestea se opresc la nivel de ipoteze, rămânând însă la ferma convingere că multe dintre artisticele lui înzestrări – pe care le vom avea în vedere în continuare – s-au manifestat încă de timpuriu.

---

[528] Prof. Dr. Ion Nanu, *Un monument istoric de artă religioasă: ctotoria Mitropolitului Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIX (1961), nr. 3-4, p. 235-236.

N. Iorga considera că Antim Ivireanul era „un caligraf neîntrecut, ale cărui manuscripte fac admiraţia noastră. Pe lângă acest talent, el poseda şi pe acela al xilografului, al desemnatorului; se pare că avea şi pe acela de pictor şi lui îi atribuie tradiţia zugrăveala capelei din Râmnic, unde a fost, un timp, episcop.

Un manuscript împodobit de dânsul, cuprinzând genealogii, se păstrează în Biblioteca Academiei spirituale din Kiev, în muzeul ei”[529]. Prin aceste cuvinte, Iorga rezuma o parte din valenţele personalităţii sale creatoare. Ne vom referi, pentru moment, numai la afirmaţia că Antim ar fi zugrăvit biserici, afirmaţie controversată şi căreia cercetătorii moderni tind să nu îi dea crezare.

O tradiţie mai veche – după cum notează şi Iorga – îi atribuie lui Antim, pe lângă stăpânirea altor arte, şi pe aceea de pictor mural, susţinând că ar fi zugrăvit el însuşi capela episcopală din Râmnicu Vâlcea.

Identificând această capelă cu paraclisul Episcopiei râmnicene, Victor Brătulescu socotea imposibilă o eventuală pictare a acestuia de către Antim, întrucât însăşi pisania – reprodusă mai întâi de Iorga, după cum notează Brătulescu, ceea ce înseamnă că marele istoric s-a contrazis în afirmaţiile sale – stabileşte că paraclisul „din temelia lui iaste zidit şi cu toată zugrăveala împodobit din bun gândul şi cu toată cheltuiala cinstitului şi de Dumnezeu iubitorului Părinte Kyr Grigore episcop... leat 7259 (1750-1751)”[530].

Brătulescu nu vede niciun motiv în dărâmarea unui paraclis care să fi fost zugrăvit pe la 1705-1706 de Antim şi în construirea altuia în 1750-1751, a cărui pictură a fost terminată în 1754[531].

Dar însăşi inscripţia reprodusă de acesta afirmă că paraclisul care există în prezent a fost zidit din temelii începând cu 1750, nu numai zugrăvit sau rezugrăvit. Care să fi fost motivul acestei reînnoiri, nu se ştie. Dar dacă acea capelă pictată, poate, de Antim, nu se mai păstrează, atunci ce tradiţie a semnalat N. Iorga?

Acelaşi autor, citat anterior, a înaintat şi ipoteza asemănării între pictura de pe coloanele din naosul şi pronaosul bisericii de la Snagov şi desenele în medalion aflate în una din marile opere ale lui Antim şi efectuate de el însuşi, *Chipurile Vechiului şi Noului Testament* [532], sugerând, deci, o foarte probabilă implicare personală a lui Antim, pe când era stareţ la Snagov, în refacerea şi rezugrăvirea bisericii mănăstirii.

Şi alţi cercetători au susţinut implicarea directă, ca pictor, a lui Antim în zugrăvirea paraclisului episcopiei râmnicene[533], „de la care model a folosit şi la biserica Antim aşezarea profeţilor lui Hristos şi mai ales reprezentarea lor”[534].

---

[529] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul XVIII*, vol. I, ed. 1969, op. cit., p. 337.

[530] Cf. Prof. Victor Brătulescu, *Antim Ivireanul miniaturist şi sculptor*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 767.

[531] Cf. Ibidem.

[532] Cf. Idem, p. 774.

[533] Cf. *Condica sfântă*, p. 116 şi Emile Picot, apud. Prof. Dr. Ion Nanu, art. cit., p. 291.

[534] Ibidem.

Conform unei alte surse, „Sfinţii din biserica Antim şi din *Biserica cu Sfinţi*, din Bucureşti, sunt opera lui Antim Ivireanul"[535]. Aceste informaţii însă, sunt neverificabile, iar în ce priveşte pictura originală a bisericii Antim, aceasta s-a pierdut, fiind înlocuită de o pictură în stil renascentist, executată între anii 1860-1863.

De asemenea, se susţine că două icoane reprezentând hramul Mănăstirii Tuturor Sfinţilor, datând din 1713, au fost pictate de Antim Ivireanul, într-una din ele fiind reprezentaţi Sfântul Nicolae (întrucât Biserica Antim a fost zidită pe locul unde anterior fusese o bisericuţă de lemn cu hramul Sf. Nicolae), Sfântul Alexie, omul lui Dumnezeu, Sfântul Antim, episcopul Nicomidiei şi Sfânta Agata[536].

Această informaţie poate fi veridică, întrucât mitropolitul avea mare evlavie către aceşti Sfinţi, dintre care Sf. Antim al Nicomidiei, Episcop şi Martir, era patronul său duhovnicesc, Sf. Alexie binecuvântase hirotonirea lui Antim Ivireanul întru episcop, petrecându-se aceasta în ziua praznicului său, iar Sf. Agata i-a dăruit mitropolitului nostru, după mărturisirea sa, o dumnezeiască descoperire, prin care a fost înştiinţat să zidească *Mănăstirea Tuturor Sfinţilor*.

Chiar dacă ipoteza unor picturi murale realizate de Antim Ivireanul nu se poate proba cu certitudine, totuşi dovada talentului său în cele ale desenului, picturii sau sculpturii este incontestabilă, certificată fiind de existenţa celor peste cinci sute de desene în culori executate de el în lucrarea sa *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*, de care am amintit, cât şi de icoanele pictate de el de la Mănăstirea Antim şi de sculpturile măiestrite ale aceluiaşi, care stau mărturie în această mănăstire, a cărei arhitectură a fost gândită tot de Antim, dovedind că era un mare iubitor al frumosului şi al tuturor artelor şi meşteşugurilor. Însă, până a vorbi de aceste mari realizări ale mitropolitului nostru, vom aminti şi alte contribuţii ale acestuia, din punct de vedere artistic, mai mici, pentru Biserica şi cultura română.

De la el a rămas, în Biserica noastră, modelul după care sunt realizate antimisele[537] – sfântul antimis fiind un înlocuitor al prestolului pe care se săvârşeşte Sfânta Liturghie, un element de mare frumuseţe în cultul ortodox. N. Iorga semnalase şi el această realitate şi mai mult o intuise, întrucât nu văzuse cu adevărat un antimis al mitropolitului Antim[538].

Astfel, spre deosebire de predecesorii săi, Antim „inovează reprezentarea iconografică a antimisului, în sensul că înfăţişează, în plin centru, în faţa Crucii, scena punerii în mormânt a Mântuitorului, iar în locul iniţialelor Evangheliştilor, sunt prezentate chipurile lor, aşa cum întâlnim pe un antimis al episcopului Grigorie al Buzăului, din anii

---

[535] Cf. G. Ionescu, articol publicat în rev. *Albina*, 1900, p. 881, apud. Ibidem.

[536] Cf. Idem, p. 314.

[537] Cf. Pr. Gabriel Cocora, *Antimisul Mitropolitului Antim Ivireanul*, în rev. *Mitropolia Olteniei*, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 835-837.

[538] Vezi N. Iorga, *Un antimis al mitropolitului Luca*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LIII (1935), p. 486, apud. Idem, p. 835.

1671-1672."[539] Imprimat pe pânză, acest antimis al mitropolitului Antim conţine un complicat desen, „dominat de o Cruce, elegant desenată, cioplită şi şlefuită în aşa fel, încât se văd fibrele unei esenţe tari"[540], având agăţate pe ea uneltele de tortură: piroanele, coroana de spini, snopul de nuiele şi biciul de plumb, iar suliţa şi trestia cu buretele înmuiat în oţet cu fiere sunt rezemate de Cruce[541].

„Mormântul – spre deosebire de înfăţişarea sa în antimisul episcopului Grigorie al Buzăului, care este un simplu paralelipiped –, deşi i se vede numai un colţ din partea stângă, e frumos sculptat în piatră, cu o margine lată şi răsfrântă"[542].

Alături de Mântuitorul coborât de pe Cruce şi aşezat pe „giulgiul neînfăşurat"[543], în momentul în care este pus în mormânt de către Sfinţii Iosif şi Nicodim, se află, la poalele Crucii, privind punerea în mormânt, Maica Domnului şi Sf Ioan Evanghelistul. „Desenul e cât se poate de elegant, faldurile veşmintelor sunt redate cu multă minuţiozitate, chipurile feţelor desenate cât se poate de expresiv, spre a înfăţişa durerea ce le încearcă în aceste clipe, gesturile logice, naturale, totul degajând o durere adâncă, dar reţinută în manifestări.

În colţurile acestei scene sunt înfăţişaţi cei patru Sfinţi Evanghelişti, în medalioane susţinute de câte un înger cu aripile stilizate, de jur împrejur împletindu-se, ingenios redată, o eşarfă lată, terminându-se la cele două de sus cu câte un ciucure. Din josul medalioanelor desenate în colţurile de sus, se vede un cap de bărbat cu barbă şi plete, ieşindu-i din gură două mlădiţe cu flori şi un fel de ciucure. Medalioanele aşezate în colţurile de jos sunt susţinute tot de către un înger, dar cu chipuri deosebite de cele de sus şi cu aripile altfel dispuse; iar chenarul înconjurător, în formă de panglică lată, e cu totul deosebit de cel de la medalioanele de sus"[544].

În partea de sus şi în cea de jos, acest desen este înconjurat de o inscripţie cu litere chirilice, care precizează că antimisul a fost binecuvântat şi sfinţit de Antim Ivireanul, mitropolitul Ţării Româneşti[545].

„De jur împrejurul scenei centrale, într-un chenar lat de 4 cm, foarte meşteşugit şi bogat ornamentat, sunt redate pe latura de sus, în centru, sfânta mahramă, având în partea stângă două steaguri ale biruinţei, iar în dreapta un potir pe nori, colţurile fiind strejuite de câte un heruvim. Pe latura stângă şi dreaptă sunt înfăţişate instrumentele torturii: piroanele, cleştele, scara, suliţa şi trestia cu buretele, stâlpul, cnutul, nuielele şi cămaşa necusută. Pe latura de jos, în centru, cana şi ligheanul în care s-a spălat Pilat, cleşte, ciocan, anafură, toate în linii şi desene complicate şi minuţios redate"[546].

---

[539] Ibidem.
[540] Ibidem.
[541] Cf. Idem, p. 836.
[542] Ibidem.
[543] Ibidem.
[544] Idem, p. 837.
[545] Cf. Ibidem.
[546] Ibidem.

Se pare că Antim a făcut şi un model al acestui antimis săpat în lemn, întrucât G. Cocora menţionează şi faptul că „el prezintă valoarea unei piese de xilogravură, lucrată de iscusitul săpător în lemn, mitropolitul Antim Ivireanul, un politehnic al timpului său care «a reunit cunoştinţele tuturor meşteşugurilor şi le-a însufleţit cu acelaşi sentiment înalt pentru frumuseţe», cum atât de plastic şi de sintetizator se exprima (...) N. Iorga”[547].

Antim Ivireanul era, după cum se vede, un neîntrecut artist, chiar şi atunci când arta sa se desfăşura pe spaţii mici, un adevărat maestru al miniaturilor, după cum se va vedea şi din cele ce vom arăta în continuare. Înseşi sigiliile mitropolitului nostru erau nişte realizări foarte complexe, adevărate „bijuterii” încărcate de simboluri adânci şi proiectate într-un spaţiu mic, care „în ele însele sunt atât opere de artă cât şi de interpretare, prin legenda pe care o au şi prin imaginea pe care o poartă”[548].

Antim a fost recunoscut şi ca meşter în xilogravură: „Sigur este că multe din desenele ornamentale şi chenarele cu care şi-a împodobit tipăriturile au fost realizate de el. Iorga l-a numit *marele ilustrator al cărţii româneşti*, care a adus înnoiri estetice prin frunzele largi pline de viaţă, prin rodiile sale deschise, prin lalelele sale, etc.”[549].

După cum am enunţat deja, vrednicul ivirean a săpat litere arabice, făcând calcografie după manuscrise arabe. Ca dovadă, în prefaţa *Liturghierului greco-arab* tipărit

---

[547] Ibidem.

[548] A. Sacerdoţeanu, *Sigiliile mitropolitului Antim Ivireanul*, în rev. *Mitropolia Olteniei* XVIII (1966), nr. 9-10, p. 838. A. Sacerdoţeanu prezintă trei asemenea sigilii, descrise după cum urmează: „1. Sigiliul mare mitropolitan (57 mm diametru), (...) are în câmpul sigilar hramul catedralei [patriarhale], Sfinţii Împăraţi Constantin şi Elena, susţinând Crucea, în fundal zidurile unei cetăţi, iar de o parte şi de alta un turn de cetate şi o turlă de biserică; în exergă, între cercuri duble, în linii continue, legenda: † ку мнла луи думнезеу митрополит ал оутровлахиеи Антим; 1709.

Pare să fie imprimat pe cale tipografică, folosindu-se astfel hârtie pecetluită.

2. Sigiliul mic, octogonal, cu scut în jumătatea de jos a câmpului sigilar, înscut peste tot un şarpe cu capul ridicat; sub scut legat de el, de o parte, un fir de papură, iar de alta, decoraţiuni florale ce nu se pot distinge; deasupra scutului prins cu un cui, un cap de arhiereu cu mitră timbrată, de o icoană cu patru fleuroane având de o parte două flori (dalii?), iar de alta ceva neclar (par capete de sfinţi). Deasupra tuturor AN*ΘM, despărţit de o stea cu şase raze iar mai jos în senestră K. Marginal, un brâu cu o linie lată pe mijloc.

3. Sigiliu oval cu scut în partea de jos, în care este peste tot o mitră surmontată de cruce; scutul este timbrat cu tiară triplă, din care pornesc lambrechine, totul sprijinit pe cruce şi cârjă încrucişată în spate; deasupra mitră de cardinal, de sub care se desfac în părţi şnururi terminate cu ciucuri; în lateralul scutului: A-M / B-Z / У-B , adică A(ntim), M(itropolit), v(sei), Z(emli), U(ngro), V(lahiscoi): marginal în exterior, un cerc în linie continuă şi în interior un cerc de şnur împletit” (Idem, p. 838-841).

Simbolistica acestor imagini este complexă şi dovedeşte un simţ artistic rafinat al mitropolitului Antim şi o cugetare aplecată spre profunzimi cu înclinaţii certe spre un tip de interpretare hermeneutică sofisticată şi mult mai detaliată decât par să probeze aceste imagini la prima vedere. Unele dintre aceste elemente le vom regăsi şi în alte compoziţii ale lui Antim, ceea ce dovedeşte precumpănirea anumitor sensuri religioase şi o anumită preferinţă a autorului pentru ele. O parte dintre aceste simboluri se vor lumina pe parcursul acestei lucrări şi vom avea prilejul să înţelegem mai bine această heraldică personală a mitropolitului Antim. Despre complexitatea unora dintre aceste sensuri vom mai discuta, altele îmi rămân, deocamdată, necunoscute.

[549] Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 43.

de el, patriarhul Atanasie Dabbas scria: „[Constantin Brâncoveanu] primind cererea noastră cea după Dumnezeu, a ordonat tipografului abil ce se află pe lângă înălţimea sa, prea cuviosul între ieromonahi, kir Antim Ivireanul, dându-i cu abundenţă şi cele de cheltuială, ca să sape cu îngrijire litere arabice, şi, făcând halcografie arabică, să tipărească slujba Sfintei Liturghii în amândouă limbile, elenă şi arabică"[550].

După unele opinii, Antim a realizat şi „litera gruzină necesară şi a trimis la Tbilisi pe cel mai bun ucenic al său, pe Mihail Iştvanovici [Ştefanovici]..."[551].

Dar Virgil Molin susţine – lucru despre care vom mai vorbi foarte curând – că ucenicul lui Antim a plecat la Tbilisi fără utilaj tipografic, întrucât acesta fusese adus de la Amsterdam cu vreo douăzeci de ani mai devreme. Controversa aceasta nu a fost clarificată încă dincolo de orice îndoială.

Vom discuta acum mai pe larg despre această înzestrare artistică deosebită a lui Antim Ivireanul, aceea de maestru miniaturist. Dacă manuscrisele sale au o caligrafie impecabilă[552], unul dintre acestea, intitulat *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*, este absolut superb. Acesta este împodobit cu nenumărate portrete ale unor persoane sfinte, lucrate magistral.

Această operă este o rodoslovie, o genealogie a Mântuitorului Hristos, începând de la protopărinţi şi care a fost dăruită drept cadou voievodului Constantin Brâncoveanu. Această miniatură se păstrează actualmente la Kiev. În ţara noastră se mai află doar două copii, „inferioare sub raport artistic"[553], una realizată de popa Flor şi alta de C. Petrescu, în 1847, realizată după copia menţionată anterior[554].

„Manuscrisul, frumos caligrafiat, este alcătuit din 21 de file şi cuprinde genealogia până la Iisus Hristos a tuturor personagiilor din Vechiul Testament din care coboară Iisus. La text şi înlăuntrul acestui text se adaugă 515 chipuri lucrate în medalion şi trei schiţe lucrate în culori. Manuscrisul a fost dăruit de mitropolitul Antim Ivireanul domnului ţării din acea vreme, Constantin Brâncoveanu la Târgovişte, în ziua de 1 iulie 1709.

Prima pagină, încadrată într-un chenar cu ornament floral, cuprinde în partea de sus stema ţării, având în medalionul din mijloc vulturul cu aripile desfăcute, purtând crucea în cioc, iar de o parte şi de alta soarele şi luna. Medalionul este înconjurat de un ornament floral care aminteşte motivul din chenarul marginal şi care se desface în două din partea de jos, marcată printr-un bust de înger cu aripile desfăcute şi de alta doi îngeri care ţin buzduganul şi sabia.

În partea de sus a medalionului e o tulpină stilizată din care se desfac două ramuri cu frunze stilizate ce se arcuiesc spre interior şi prind sabia şi buzduganul ţinute de cei doi îngeri, care închid ornamentul medalionului. Deasupra, în golul dintre cele două ramuri şi

---

[550] Cf. Diac. Asist. I. Rămureanu, art. cit., p. 841.

[551] Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 37. Vezi şi nota 86.

[552] Vezi Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 752-758.

[553] Gabriel Ştremoel, op. cit., p. 232.

[554] Cf. Idem, p. 232-233.

străjuite de sabie şi buzdugan, apare coroana domnească punctată cu pietre preţioase şi surmontată de o cruce. În dreptul îngerilor, apar două stele care împart în două zone această porţiune superioară şi cuprinde iniţialele:

Iω К ББК

Д Д ЧР

adică „Io Constantin Brâncoveanu Basarab Voievod, Domn Ţării Româneşti”"[555].

Dedesubt sunt versuri iar „pagina următoare, închisă cu un chenar împodobit cu motive vegetale, în care sunt amestecate şi motive din domeniul zoomorfic, are următorul cuprins: *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*”[556], adică titlul cărţii în întregime, urmat de prefaţa autorului.

„Având în vedere scopul pentru care fusese alcătuit manuscrisul cuprinzând rodoslovia, Antim, autorul acestuia şi al miniaturilor cuprinse într-însul, împodobeşte cele 21 de file cu o artă desăvârşită, păstrând şi un echilibru în distribuţia împodobirilor.

Într-adevăr, fila care cuprinde dedicaţia către Constantin Brâncoveanu este un model de punere în pagină: un chenar marginal împodobit cu un ornament floral, care se repetă şi în jurul medalionului central, aflat în partea de sus a filei, limitează această filă şi determină cadrul în care fixează atributele domneşti ale voievodului Ţării Româneşti.

Toate aceste elemente sunt distribuite judicios pe faţa filei, într-o armonie desăvârşită, în aşa fel încât să nu pară nimic prea încărcat şi de prisos. Fila următoare, cuprinzând titlul lucrării, este împodobită cu un chenar la care, pe lângă elementul floral, apar şi unele elemente zoomorfe pentru a da variaţie, însă pentru a nu concura fila principală, adică aceea cu dedicaţie, iscusinţa artistului a găsit mijlocul cel mai potrivit şi anume a lăsat-o numai cu chenarul marginal, fără nicio altă împodobire în câmpul paginei”[557].

Măiestria lui Antim Ivireanul în ceea ce priveşte arta desenului reiese cu claritate însă din reprezentarea celor peste 500 de portrete pe care însuşi le-a realizat în această carte, unică de altfel în istoria românească. Conform lui Gabriel Ştrempel, manuscrisul cuprinde 22 de file şi are „o frumoasă legătură din piele peste carton (...), imprimată în aur, cu motive florale şi reprezintă în medalion pe Maica Domnului iar la colţuri pe cei patru Evanghelişti”[558].

Discutând despre originalitatea desenelor, acesta consideră că „Antim n-ar fi îndrăznit să-i ofere domnului un manuscris care n-ar fi fost ilustrat de mâna sa. Prin urmare, îl socotim pe mitropolit autorul operei: a elaborat textul şi l-a ilustrat”[559].

Studiind manuscrisul original, Ştrempel este în măsură să ne ofere date mai exacte în legătură cu această operă inestimabilă a lui Antim, după cuvintele sale „un tezaur unic în

---

[555] Prof. Victor Brătulescu, *Antim Ivireanul miniaturist şi sculptor*, art. cit., p. 768-770.

[556] Idem, p. 770.

[557] Idem, p. 774.

[558] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 224, nota 91.

[559] Idem, p. 224, nota 90.

miniaturistica românească şi probabil că şi în cea universală”[560]. Astfel, el ne informează că „ilustrarea manuscrisului începe cu foaia 4 verso”[561] şi că aceasta conţine „503 portrete în medalion, 3 schiţe şi 8 desene de asemenea în medalion”[562].

Descrierea detaliată a acestora este, după părerea noastră, foarte interesantă, şi se constituie într-o mărturie a talentului artistic neîntrecut de care dispunea mitropolitul Antim: „Acestea măsoară, în general, 32 mm, în exterior şi 28 mm în interior, portretele fiind aşezate între două cercuri concentrice. De dimensiuni ceva mai mari sunt medalioanele ce reprezintă pe Dumnezeu Tatăl, pe Iisus Emanuel şi pe Maica Domnului.

Desenele ce înfăţişează Naşterea şi Răstignirea sunt şi ele cu 7 mm mai mari. Fiecare medalion cuprinde, în câmpul alb, numele personajului pe care îl reprezintă. Medalioanele sunt lucrate în laviu roşu, cu umbre care dau volum, redate în aur, cu arta desenului şi a culorii (unele personaje au îmbrăcămintea redată în culori) de-a dreptul uluitoare. Spaţiul rămas liber între cercurile concentrice este, de asemenea, acoperit cu aur. Fâşia centrală de 6 mm lăţime, este colorată în stacojiu. De o parte şi de alta a ei se află câte o fâşie de 1 mm în aur. Celelalte fâşii ce leagă personaje secundare (fâşiile preoţilor, ale judecătorilor, ale profeţilor) au 3 mm lăţime şi sunt colorate în verde sau roşu.

O grijă deosebită a acordat Antim portretelor feminine executate cu o remarcabilă graţie şi cu o perfectă cunoaştere a canoanelor picturale şi a anatomiei. Portretul Evei, al Rebecăi, al lui Rut Moabiteanca, al Iuditei, al Esterei, cele ale reginelor din statele palestiniene de sub stăpânire romană, în sfârşit, cel al Maicii Domnului, toate sunt de busturi de excepţională execuţie. (...) În sfârşit, Naşterea Domnului este un splendid tablou în miniatură. (...)

Distribuirea însăşi a personajelor pe pagină este făcută cu grijă, în aşa fel încât fiecare pagină grăieşte despre armonia dintre ilustraţii şi text. Ceea ce mi se pare, de asemenea, impresionant, este că portretele nu seamănă între ele, că fiecare medalion este portretul unic al unui personaj”[563].

Acelaşi remarca şi faptul că aceste desene redau expresia unor „figuri vii”[564]. În ceea ce priveşte vestimentaţia, Antim s-a inspirat din obiceiurile contemporane sieşi. Din această cauză Ştrempel spune: „Femeile simple, cu marame pe cap, sunt românce. Reginele sunt reprezentate cu coroana domniţelor noastre, iar dintre tipurile de regi, cel mai numeros este acela care înfăţişează pe voievozii noştri”[565].

Toate aceste desene miniaturale, nemaivorbind de importanţa deosebită a textului în sine, fac din *Chipurile Vechiului şi Noului Testament* o operă iconografică absolut superbă, în care autorul nostru face risipă de cunoştinţe şi de măiestrie.

---

[560] Idem, p. 233.
[561] Idem, p. 227.
[562] Idem, p. 231.
[563] Idem, p. 231-232.
[564] Idem, p. 232.
[565] Ibidem.

După această minunată bijuterie de care am vorbit, ieşită de sub peniţa marelui mitropolit, vom prezenta o altă bijuterie, de data aceasta o bijuterie arhitectonică. *Mănăstirea Tuturor Sfinţilor* din Bucureşti, astăzi arhicunoscuta *Mănăstire Antim*, a fost ridicată, după propriile sale planuri, între 1713-1715.

Gândirea sa a devenit act, Mănăstirea mitropolitului Antim ajungând un focar iradiant de spiritualitate ortodoxă în inima capitalei României. Probabil că dorinţa lui Antim de a ctitori un astfel de lăcaş era mai veche.

Modul în care a fost creată dovedeşte acest lucru din plin. Ca om al lui Dumnezeu, Anim a aşteptat semnul divin al construirii ei şi, după propria sa mărturie, l-a şi primit. Aflăm din *Învăţături pentru aşezământul cinstitei Mănăstiri a Tuturor Sfinţilor* că acest semn divin a venit într-o zi de 5 februarie, când se sărbătoreşte Sfânta Muceniţă Agata: *căci în zioa pomenirei sale, prin dumnezeiasca descoperire, am hotărât să zidim Beserica* [566].

Din acest text nu putem decela dacă a fost vorba de un vis sau de o vedenie, însă ne simţim îndreptăţită să credem că semnul dumnezeiesc mult aşteptat a fost înţeles la reala lui valoare şi materializat excepţional.

Personal, înclinăm însă spre a crede că Sfânta Muceniţă Agata i-a revelat în mod aparte acest lucru, întrucât la 5 februarie, în calendarul ortodox, sunt sărbătorite Sfintele Muceniţe Agata şi Teodula, iar Antim o numeşte numai pe Sfânta Agata ca fiind mijlocitoarea acestei descoperiri dumnezeieşti.

Nu ştiu dacă prin această descoperire i s-a arătat şi locul în care trebuia să zidească mănăstirea, aşa cum s-a întâmplat de multe ori în istorie şi chiar în istoria românească, dar acest lucru este foarte posibil şi el. Au existat şi alţi cercetători care au tras această concluzie din afirmaţiile lui Antim[567]. Cert este că Mănăstirea a fost zidită în apropierea catedralei mitropolitane – astăzi *Patriarhia Română* –, situându-se astfel, în momentul de faţă, în centrul Bucureştiului.

Întregul complex arhitectonic al mănăstirii, ce cuprinde biserica şi chiliile aferente – a cărui armonie originară nu a fost păstrată integral până azi – este admirat de cei care pot să evalueze magistralitatea proiectului său. Desenul bisericii Mănăstirii, conceput de el, s-a păstrat în „două documente originale ale ctitorului şi anume: a) în Aşezământul de conducere al *Mănăstirii Antim*, întocmit pe pergament, în culori; b) în *Testamentul* întocmit sub formă de carte”[568].

După mărturia lui Del Chiaro, Antim Ivireanul şi-ar fi dorit să fie înmormântat în sfânta sa ctitorie. Secretarul lui Brâncoveanu scria în memoriile sale: „[Antim] clădeşte din

[566] *Opere*, p. 333.

[567] „Din testamentul ctitorului se vede că în ziua de 5 februarie, când se prăznuieşte Sf. Agata, Mitropolitul Antim a avut o viziune în care i s-a arătat că trebuie să ridice, în locul bisericii de lemn a lui Staicu paharnicul, mănăstirea pe care o vedem astăzi.” Cf. D. Voinescu, în *Boabe de grâu*, IV (1933), p. 540, apud. Prof. Victor Brătulescu, *Mitropolitul Antim, ctitor de lăcaşuri sfinte*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 818.

[568] Prof. Dr. Ion Nanu, art. cit., p. 247.

temelii în Bucureşti o somptuoasă mănăstire, cu o splendidă biserică, cu hramul *Toţi Sfinţii*, înzestrând-o cu preţioase odăjdii sfinte pentru slujbe şi funcţii patriarhale, biserică în care spera să fie înmormântat”[569].

Hotărând să zidească această Mănăstire în ziua de 5 februarie 1713, mitropolitul Antim duce la bun sfârşit şi această din urmă dorinţă a sa, sfinţirea bisericii având loc în 1715, după cum glăsuieşte pisania, scrisă în versuri greceşti: „Biserica aceasta cu hramul *Toţi Sfinţii*,/ S-a făcut cu vrerea lui Dumnezeu, a fi a tuturora/ Sub Ştefan cel ce poartă numele Cantacuzino,/ Stăpân strălucit al Ţării Româneşti vestite,/ De către arhipăstorul Antim Ungrovlahul,/ Cel din Ivir, cum se vede, din temelie./ Ca închinător faţă de Domnul dumnezeilor,/ Ca David fii şi faţă de Biserica Sfinţilor/ În anul mântuirii 1715”[570].

Antim Ivireanul a construit Mănăstirea sa în stilul brâncovenesc, specific epocii, având însă şi elemente de originalitate. Biserica mănăstirii este o adevărată bijuterie arhitectonică: „Stilul arhitectonic original al bisericii Antim este cel brâncovenesc din a doua jumătate a secolului XVII, caracterizat prin: pridvorul deschis cu portal monumental şi multă sculptură în piatră la pridvor şi în interior, mai ales la coloane, iar în exterior, rozete şi ancadramente la ferestre sculptate ca la Argeş, Cozia, Dealu, etc.

Nu apar la Antim acoladele şi formele orientale, ce au fost mult folosite în arhitectura religioasă din acea epocă. Avem numai linii drepte, semicercul la arcade sau la registrul superior, iar rozetele sunt perfect circulare. Sculptura arhitecturală bogată în interior şi exterior este şi ea mărginită de linii drepte şi severe. În general, stilul are o influenţă a barocului italian, arta brâncovenească şi în special arhitectura şi sculptura fiind mult influenţate de arta italiană, întrucât mulţi români îşi făceau studiile în Italia, mai ales la Veneţia şi Padova”[571].

Planul acestei biserici se aseamănă cu cel al bisericii din Râmnicu-Sărat, zidită în 1697, în timpul episcopatului lui Antim la Râmnic, cu cel al bisericii din Craiova, cât şi cu cele ale bisericilor Colţea, Stela şi Cotroceni[572], ceea ce este un argument în plus pentru integrarea sa, din punct de vedere arhitectonic, în stilul epocii. După unele documente mai vechi, se pare că a existat o zugrăveală exterioară a bisericii, „amintind, poate, după dorinţa ctitorului, arhitectura de la Sfântul Munte”[573].

Întreaga Mănăstire este zidită din cărămidă, elementul decorativ principal fiind realizat prin sculptura în piatră. Un lucru deosebit adăugat bisericii de ctitorul său este brâul, „elementul de rezistenţă şi decoraţie, ce desparte cele două registre ale faţadei bisericii, (...)

---

[569] Anton Maria Del Chiaro, *Storia delle Moderne Rivoluzioni della Valachia...*, op. cit., ed. Veneţia, 1718, parte seconda, p. 220, apud. idem, p. 226. Traducerea din 1929 sună mai rebarbativ: „Zidi din temelie, în Bucureşti, o măreaţă mănăstire, cu o frumoasă biserică în slava tuturor Sfinţilor, înzestrând-o cu odoare pentru serviciile pontificale, care, bietul, nu le putuse întrebuinţa la sfinţirea noii biserici, unde spera să fie chiar înmormântat.”, cf. *Revoluţiile Valahiei*, op. cit., p. 54.

[570] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 330-331.

[571] Prof. Dr. Ion Nanu, art. cit., p. 247.

[572] Cf. Idem, p. 248.

[573] Idem, p. 250.

de o frumuseţe deosebită, având o bogată decoraţie de frunze de lauri pe partea centrală, iar deasupra şi dedesubt cu frumoase împletituri pe toată suprafaţa brâului"[574].

Acest element arhitectonic este întâlnit la bisericile Stavropoleos şi Creţulescu, datând din aceeaşi epocă, dar şi la Sf. Elefterie sau Sf. Ştefan, fiind realizat prima dată la biserica episcopală din Argeş. Se pare că modelul acestui brâu românesc nu se regăseşte decât în Armenia, Georgia şi alte ţări din apropierea acestora[575].

Cupola bisericii este realizată în genul bisericilor italiene din secolul al XV-lea, biserica având elemente de arhitectură exterioară similare celor de la Patriarhie, sau de la bisericile Cotroceni (1678), Doamnei (1680), Colţea (1701), Sf. Gheorghe Nou (1709), Văcăreşti (1716), Creţulescu (1722), Enei (1724), Sf. Elefterie (1751). Pridvorul original avea puncte de convergenţă cu *Sf. Dimitrie* din Craiova şi cu bisericile *Buna Vestire* şi *Toţi Sfinţii* din Râmnicu-Vâlcea. Se păstrează până astăzi, din acest pridvor, „frumoasele coloane, cu capitele bogat sculptate, precum şi bazele şi piedestalele pe care sunt ridicate"[576].

Viitorii constructori de mănăstiri s-au inspirat din forma pridvorului de la biserica Antim, aşa cum s-a întâmplat în cazul Mănăstirii Văcăreşti[577], dărâmată din păcate, în anii regimului comunist. „Pridvorul deschis al bisericii Antim face parte din elementele noi ale arhitecturii bisericeşti, ce apar la finele secolului XVIII, odată cu portalul monumental al uşilor principale"[578]. Un element de unicitate în epocă este însă absenţa balustradelor amplasate între piedestalele coloanelor pridvorului, absenţă care este observabilă şi în planul original al lui Antim[579].

Mai rar întâlnite în bisericile româneşti, dar nu inedite, sunt şi rozetele: „Pe faţadele de miazănoapte şi de miazăzi ale pronaosului, în registrul superior se află câte o rozetă ce se repetă şi pe registrul naosului şi al altarului, confecţionate din blocuri masive de piatră, frumos decorate cu sculptură ajurată, amintind rozetele de la biserica episcopală din Curtea de Argeş.

La montarea lor în 1715, rozetele aveau şi oficiul de iluminare, ca la Cozia"[580], astăzi având însă numai un rol ornamental. În cazul acestora, „îmbinarea între motivul floral şi cel geometric, precum şi execuţia sculpturii sunt desăvârşite, prezentând un model rar între elementele asemănătoare ale epocii"[581].

În interiorul bisericii se poate urmări „o linie arhitecturală simplă, sobră, dar sigură, cu arce suple, proporţiile bolţilor fiind armonios realizate"[582] şi acest interior are bogate şi

---

[574] Idem, p. 251.
[575] Cf. Idem, p. 251.
[576] Idem, p. 254.
[577] Cf. Ibidem.
[578] Idem, p. 255.
[579] Cf. Ibidem.
[580] Idem, p. 258.
[581] Idem, p. 280.
[582] Idem, p. 259.

minunate sculpturi în piatră şi în lemn. Pictura originală, aparţinând zugravilor Preda împreună cu fiii săi, din păcate s-a pierdut.

Chiliile, clopotniţa, casele egumeneşti şi paraclisul vechi, început în 1715 de Antim şi terminat după uciderea lui, formau un ansamblu arhitectonic armonios împreună cu biserica, ansamblu în care, însă, s-au operat destule modificări de-a lungul timpului.

Întrucât, după cum am enunţat, pictura originală nu s-a conservat până astăzi, cele mai importante elemente făcând parte din structura iniţială a mănăstirii sunt elemente de arhitectură, precum şi magnificele sculpturi în lemn şi în piatră.

În ce priveşte sculptura, „renaşterea şi barocul împrumută noului stil românesc (brâncovenesc – n.n.) frunza de acant, motive figurative şi în special portalurile de tip occidental ce culminează prin splendoarea lor în epoca brâncovenească, la bisericile: Antim, Stavropoleos, Văcăreşti, Curtea Veche, Mihai Vodă, Colţea, Fundenii Doamnei, Sf. Ioan din Râmnicu Sărat”[583].

Deosebit de impresionantă, monumentală, este catapeteasma dăltuită în piatră, a bisericii, „bogat sculptată, aurită şi policromată, care prin abundenţa ornamentaţiei ne dă impresia unei vegetaţii strălucitoare şi luxuriante, prin care se admiră adânca armonie de culori a icoanelor”[584].

Această catapeteasmă a fost lucrată în 1715, având un model bizantin vechi, fiind „un rar exemplar de artă sculpturală monumentală în piatră, cu un raport de proporţii desăvârşit. Executată din blocuri masive de piatră, care asamblate formează una din cele mai frumoase tâmple din piatră sculptată, din istoria sculpturii noastre religioase, modelul acesta a fost rar folosit în epoca brâncovenească”[585].

Catapeteasma formează, împreună cu celelalte elemente din Altar, „un ansamblu sculptural cu motive înrudite”[586], dar nu identice, eludând astfel redundanţa. De altfel, modelele sculptate din întreaga mănăstire au „acelaşi izvor de inspiraţie, florile şi frunzele, dar nu pot fi găsite două modele identice de sculptură la elemente arhitectonice diferite”[587].

Mobilierul din lemn, din biserică, este de asemenea sculptat, iar „sfeşnice executate din lemn sau metal, tind spre imitarea candelabrelor italiene din Renaştere şi epoca barocului”[588]. La exterior, ferestrele bisericii sunt încadrate de chenare late sculptate în piatră, ornamentate cu elemente vegetale şi florale.

În opinia lui Ion Nanu, „după sculptura în piatră de la palatul lui Brâncoveanu, construit pentru fiul său în anul 1708, cea mai frumoasă sculptură în Bucureşti o găsim la coloanele pridvorului bisericii Mănăstirii Antim”[589].

---

[583] Idem, p. 268.
[584] Idem, p. 270.
[585] Idem, p. 276.
[586] Idem, p. 277.
[587] Ibidem.
[588] Idem, p. 270.
[589] Ibidem.

Elementul decorativ ales pentru a fi cioplit în piatră, cu multă migală şi artă, îl reprezintă compoziţii de ordin vegetal – petale răsfrânte de trandafir, frunze de acant şi de laur –, alături de motive geometrice, îmbinate cu multă pricepere.

Capitelurile coloanelor au model corintic. „Linia evolutivă a frunzelor urmează acelaşi drum calm dar maiestos, care se reflectă în mai toate reprezentările vegetale din întreaga decoraţie interioară sau exterioară a mănăstirii. Armonia frunzelor stilizate pare a fi prinsă într-un moment de totală relaxare după furtuna ce s-a liniştit”[590].

Portalul uşii, de asemenea sculptat în piatră (piatră de Sinaia), este impresionant prin „luxurianta decoraţie sculpturală, reprezentând motive florale cu frunze şi flori stilizate”[591]. Uşa însăşi este o adevărată minunăţie, fiind sculptată în lemn de stejar, cu mare delicateţe şi artă, de către însuşi ctitorul mănăstirii şi iubitorul de frumos, Antim Ivireanul, „o capodoperă artistică, ce depăşeşte cu mult realizările anterioare”[592].

Tradiţia a păstrat această informaţie cu privire la paternitatea acestei minunate sculpturi şi nu cunosc să fie contestată de cineva. „Toate elementele uşii: rame panouri, benzi orizontale, banda verticală, sunt decorate cu o sculptură reprezentând o vegetaţie luxuriantă de o frumuseţe rară. Rama fiecărui canat este sculptată cu motive florale, reprezentând un lujer ce şerpuieşte pe întreaga ei suprafaţă, iar spaţiile dintre ondulaţiile acestui lujer sunt încărcate cu frunze de diferite mărimi şi flori. În colţuri se află patru frunze de ferigă pe locul de întâlnire al celor patru laturi ale ramei. Benzile orizontale ce despart panourile sunt sculptate în acelaşi stil, cu decoraţii vegetale, la mijloc o frunză mare stilizată şi printre ornamente, capete de şerpi.

Panourile centrale au fiecare în mijloc un motiv floral executat în altorelief, reprezentând un trandafir de câmp cu petale larg desfăcute, cu două rânduri de petale frumos arcuite spre interior. Restul panoului este năpădit de vrejuri, frunze şi flori, împletite între ele cu o rară măiestrie. Trandafirul de câmp din centrul panourilor este folosit ca model şi la piedestalele coloanelor de piatră din pridvor, cât şi la cele dintre naos şi pronaos, precum şi la cele patru candele de argint ce se află montate în faţa altarului.

Alături de uşile de la bisericile Cotroceni, Văcăreşti, Mihai Vodă (turnate în bronz), Curtea Veche şi Cozia, uşile bisericii Antim formează una dintre realizările cele mai de seamă ale sculpturii monumentale în lemn, din istoria Ţării Româneşti.

Ansamblul sculptural monumental, uşă şi portal, de la biserica Mănăstirii Antim, depăşeşte orice realizare artistică în acest domeniu în ţara noastră”[593].

Deasupra acestei uşi (între uşă şi pisanie) se află sculptată – posibil tot de el – emblema lui Antim, melcul tinzând către o stea cu şase colţuri, având împrejur o cunună de laur. Simbolurile adânci ale stemei pe care şi-a ales-o Antim au fost mult comentate, ajungându-se la concluzia că îl reprezintă pe cel ce îşi urmează drumul său cu răbdare,

---

[590] Idem, p. 272.
[591] Ibidem.
[592] Idem, p. 274.
[593] Idem, p. 274-275.

mergând pe cale şi neabătându-se, dorind a se număra printre Sfinţii cei ce luminează ca nişte stele pe cerul Bisericii lui Hristos.

De asemenea, în opinia multora, această emblemă indică atât smerenia, cât şi râvna mitropolitului Antim, care se dovedeşte „un simbolist, un alegorician”[594], prin alegerea unor elemente sculpturale cu semnificaţii deosebit de profunde.

La Mănăstirea *Tuturor Sfinţilor*, ctitorul ei a înfiinţat şi prima bibliotecă publică din Ţara Românească, cu regim de împrumut, după cum vom vedea când vom discuta despre *Aşezământul* întocmit de el. Mănăstirii i s-au făcut multe danii încă din timpul vieţii lui Antim, danii care au continuat şi după martiriul său, fiind numeroase pe tot parcursul veacului al XVIII-lea, lăcaşul beneficiind cel mai adesea şi de scutiri de taxe din partea domnitorilor[595].

Memoria lui Antim Ivireanul a continuat să fie cinstită şi marele mitropolit nu a fost niciodată privit ca un „anatematizat”. Spre exemplu, la moartea episcopului Iosif I al Argeşului, care a fost înmormântat în biserica Mănăstirii Antim – întrucât aceasta devenise între timp metoc al Mănăstirii Argeşului –, prin 1815, s-au inscripţionat câteva versuri pe una din coloanele bisericii, din care reiese că amintirea marelui ierarh era venerată în Biserica românească:

„Kir Antim mitropolitul
Ivireanul mult vestitul
Aicea ne-au aşezat [coloanele]
Şi cu zidul ne-au legat
Să ţinem acest locaş,
Al Sfinţilor toţi, sălaş,
De dânsul întâi zidit
Iar pe urmă preînnoit
De kir Iosif întâiul
Episcopul Argeşul,
Carele se odihneşte
Drept mine, aci, trupeşte”[596].

Darurile cu care a fost înzestrat Antim Ivireanul sunt cu adevărat uimitoare, atunci când privim complexitatea lor şi vicisitudinile cu care a trebuit să se confrunte acesta, împrejurările vitrege în care, cu atât mai mult, el a pus în lumină aceste daruri cu care a fost înzestrat de Dumnezeu. Sensibilitatea artistică şi iubirea pentru frumos sunt o trăsătură esenţială a spiritului său, care şi-a pus amprenta asupra tuturor faptelor sale.

Despre Antim ca mare scriitor şi orator, mare stilist şi poet nu vom vorbi acum, pentru că acestor binecuvântate însuşiri, care ne-au permis, de altfel, studierea lui la

---

[594] Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 42.

[595] Cf. Prof. Dr. Ion Nanu, art. cit., p. 224-226, 232-235.

[596] Cf. Prof. Victor Brătulescu, *Mitropolitul Antim, ctitor de lăcaşuri sfinte*, art. cit., p. 823.

literatura română, le-am rezervat pagini mult mai întinse, într-un capitol aparte, care se ocupă de opera lui Antim Ivireanul.

Fiind unul dintre ctitorii limbii literare româneşti şi al limbii bisericeşti, Antim şi-a încununat activitatea artistică prin traduceri şi compoziţii proprii de o mare valoare literară, stilistică şi culturală, despre care vom discuta însă, după cum am anunţat, puţin mai târziu. El a fost iubitor de carte şi de învăţătură nu numai în sensul tipăriturilor, care, chiar considerate separat, i-au adus o mare faimă şi admiraţia contemporanilor şi a urmaşilor, dar a fost şi autor şi scriitor în toată puterea cuvântului, în măsura timpului care i-a mai rămas pentru a scrie.

II. 4. APĂRĂTOR, ALĂTURI DE CONTANTIN BRÂNCOVEANU, AL BISERICII ROMÂNEŞTI ŞI AL ORTODOXIEI TRANSILVĂNENE ŞI UNIVERSALE

Marele domnitor al Ţării Româneşti Constantin Brâncoveanu şi-a asumat aici, în Balcani, între cele două mari imperii potrivnice, habsburgic şi otoman, responsabilitatea de a fi apărător al Ortodoxiei şi al creştinilor ortodocşi, începând din Ţările Române până la Constantinopol şi Ierusalim şi de aici până în Georgia şi Antiohia.

Înalta sa conştiinţă creştină şi generozitatea lui au fost lăudate în termenii cei mai elogioşi atât de contemporani, cât şi de urmaşi. Însă victoriile lui – repurtate în mod paşnic – nu ar fi fost poate, atât de multe şi de strălucite, dacă nu l-ar fi avut alături pe vrednicul său tipograf şi înţeleptul teolog şi cărturar Antim Ivireanul.

Este neîndoielnic faptul că Brâncoveanu avea puterea politică şi nimic nu s-ar fi realizat în absenţa dorinţei sale de a sprijini Biserica Ortodoxă de pretutindeni, începând cu vecinii şi fraţii de acelaşi sânge ardeleni.

Dar, cel care a pus umărul în mod efectiv şi a lucrat din greu pentru împlinirea multora dintre nobilele deziderate ale voievodului, a fost smeritul Antim Ivireanul, al cărui altruism şi efort dezinteresat sunt absolut admirabile. Această conjuncţie providenţială dintre cele două mari personalităţi ale istoriei şi culturii noastre nu a făcut decât să înlesnească împlinirea unor mari idealuri.

Atât Brâncoveanu, cât şi Antim Ivireanul, au sprijinit, pe cât le stătea în putinţă, Ortodoxia în vreme de pericol. Când a avut loc marea schismă din Ardeal, prin unirea unei părţi din clerul ortodox transilvan cu Roma catolică, la 1700, Antim era încă egumen la Snagov. Tulburările în Ardeal începuseră, însă, mai demult.

La 1688, Transilvania intră sub stăpânirea dinastiei de Habsburg. Prin pacea de la Carlowitz (1699) se reconfirmă această realitate, iar catolicii au mână liberă de a

contrabalansa în favoarea lor, în faţa curentelor protestante, „asaltul" prozelit în rândurile românilor ortodocşi.

Vârful de lance al propagandei catolice a fost cardinalul Leopold Kollonitz, arhiepiscop de Strigonium (Esztergom) şi primat al Ungariei, care a făcut toate eforturile pentru a-l atrage în a semna „Unirea" cu Biserica Catolică, pe mitropolitul Atanasie Anghel al Ardealului, prin promisiuni cu privire la libertatea religioasă, socială şi politică a românilor din Transilvania, care, până la urmă, au avut efect.

Mitropolitul Teodosie al Ţării Româneşti, în acord cu patriarhul Dosithei al Ierusalimului, l-a hirotesit pe Atanasie în această înaltă demnitate, de mitropolit al Ardealului, la 22 ianuarie 1698 – fostul mitropolit, Teofil, adormind la 12 iulie 1697 –, cu puţin timp înainte ca acesta să abjure de la credinţa sa, după ce se tergiversase o vreme această numire, cei doi ierarhi având îndoieli cu privire la fermitatea şi tăria de caracter a lui Atanasie, în condiţii de aşa mare strâmtorare pentru credinţa ortodoxă din Transilvania[597].

Într-adevăr, la numai câteva luni după ce a fost consfinţit mitropolit, Atanasie convoca, pe 7 octombrie 1698, un sinod la care au participat clerici ortodocşi, convinşi în prealabil ca să îl urmeze, şi care va accepta unirea cu Roma.[598] Atanasie Anghel a fost în

---

[597] Într-o scrisoare către Atanasie, datată noiembrie 1701 – ulterioară parafării „Unirii" cu Roma, care a avut loc la 14 septembrie 1700, deşi ea fusese stabilită cu doi ani mai devreme – patriarhul Dositei îi reproşa acestuia: „Domnia ta, chir Atanasie, îţi aminteşti că ai venit în Valahia şi ai căutat să te faci Mitropolit în aceste părţi; îţi aminteşti că te-am înţeles că eşti om rău şi inima ta nu era dreaptă către Dumnezeu. Şi a trecut îndeajuns timp şi ai umblat cu rugăciuni şi, în urmă, cu făgăduinţe de ale tale şi cu jurăminte înfricoşate ne-ai mişcat şi pe noi şi pe ceilalţi de te-am ales arhiereu; şi, în sfârşit, te-ai hirotesit cu cinste şi te-ai îmbrăţişat de către toţi, mai mult decât ţi se cuvenea. Ai mărturisit înaintea Îngerilor şi a Arhanghelilor şi Însuşi a lui Dumnezeu Celui ce este peste toate, că vei păzi credinţa în Sfinţii Părinţi şi în Sfânta Biserică Catolică [Sobornicească, universală – n.n.] a lui Hristos. Mai în urmă ai scris către Preasfinţitul Mitropolit al Ungrovlahiei, cel ce te-a hirotesit, şi ai cerut permisiune să mănânci carne, iar nouă ne-ai scris şi ai cerut voie ca la o Liturghie să hirotoniseşti mai mulţi preoţi şi mai mulţi diaconi.

Apoi a venit aicea un oarecare tânăr şi ne-a spus că te-a văzut în Viena şi ai liturghisit cu Cardinalul şi cu alţi papistaşi, şi de două ori în aceeaşi liturghie papistăşească ai abjurat Biserica Răsăriteană, care este aceasta: că ai abjurat Sfânta Biserică Catolică [Universală] şi apostolică a lui Hristos şi ai mărturisit Biserica Romană, adică cea particulară şi papistăşească, adică pe cea schismatică şi, în fine, eretică. Am auzit că te-ai întors în Transilvania şi te-ai pus într-o trăsură cu şase cai şi înaintea ta aprindeau lumini [lumânări], ai adunat pe preoţi şi le-ai făgăduit libertate (iertare) de dări; şi alte lucruri lumeşti, numai să se facă *Uniţi*, care este totuna cu a se face deosebiţi de Dumnezeu şi uniţi cu antihristul Papa, şi aşa te-ai făcut din păstor lup, pentru că oile le iei din staulul lui Hristos şi le arunci în gura diavolului. Pe când trebuia, la vreme de nevoe, să te arăţi cu bărbăţie, apărător al Sfintei credinţe şi să încurajezi turma cu cuvântul şi cu fapta, ca în tot chipul să fugă de papistaşii vrăjmaşi ai Crucii lui Hristos, te-ai făcut începătorul răutăţii, conducătorul pierzării, vrăjmaş al Sfinţilor Părinţi şi străin şi apostat pe faţă al Sfintei Biserici a lui Hristos", cf. C. Erbiceanu, *Material pentru complectarea istoriei bisericeşti şi naţionale. Documente inedite*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, XV, (1891-1892), p. 692-693.

[598] Cf. Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 28.

consecinţă anatematizat de Biserica Ortodoxă şi a fost numit *Satanasie*, „cum glăsuieşte actul de caterisire şi de afurisanie iscălit de patriarhul ecumenic Callinic”[599].

În „Istoria Besearicii Şcheilor Braşovului”, Radu Tempea, „hirotonit preot de Antim Ivireanul, în 1716, şi numit apoi protopop de episcopul Râmnicului”[600], scria despre Atanasie: „În ce chip curva se împodobeşte împotriva ibovnicilor săi, aşa şi Athanasie, îmbrăcându-să în toate odăjdiile arhiereşti şi preoţii în feloane, să uniră cu papistaşii, călcând hotarălă sfintelor soboară...”[601].

Constantin Brâncoveanu încercase să împiedice acest deznodământ sfâşietor pentru Biserica Ortodoxă, scop în care l-a trimis, în 1699, pe ucenicul cel mai abil şi mai harnic al lui Antim, pe Mihai Ştefanovici, în Ardeal, la Bălgrad [Alba-Iulia], unde acesta a tipărit mai întâi o *Bucoavnă* pentru copii, având întru sine şi Crezul, cele zece porunci şi explicarea celor şapte Sfinte Taine[602], şi apoi *Chiriacodromion* (titlul s-ar traduce prin „Calea cea dreaptă”, fiind echivalentul grecesc al termenului slavon „cazanie”), carte care nu era decât retipărirea *Cazaniei* lui Varlaam al Moldovei, de la 1643, la care ucenicul lui Antim, Mihai Ştefanovici – „pe care îl bănuiesc a fi fost nu numai tipograful, ci şi redactorul *Chiriacodromion*-ului bălgrădean”[603] – a adăugat şi câteva din predicile lui Ioannikie Haleatovski, din culegerea acestuia intitulată *Cheia înţelesului*, tradusă şi tipărită în româneşte la iniţiativa mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei[604].

În prefaţa acestei cărţi, Ştefanovici scria, spre încurajarea ardelenilor, că Brâncoveanu este „patronaşu adevărat al Sfintei Mitropolii de aici din Ardeal”[605]. În opinia lui Virgil Molin, Mihai Ştefanovici a fost trimis în Transilvania „doar cu autoritatea prestigiului său de meşter şi n-a adus de la Bucureşti instalaţie tipografică”[606], cauzele putând fi complexe.

Adevărata avalanşă de cărţi ortodoxe şi anti-catolice venea însă din Ţara Românească. În acest sens, multe volume tipărite în apărarea credinţei, cu conţinut apologetic şi polemic, au ieşit de sub teascurile lui Antim, precum şi cărţi de slujbă, şi au luat şi calea Ardealului. Între acestea reamintim *Carte sau lumină cu drepte dovediri din dogmele Besericii Răsăritului asupra desghinării papistaşilor*, a lui Maxim Peloponesianul, tipărită la Snagov, în 1699, *Învăţătura dogmatică a Bisericii Răsăritene*, concepută de Sevastos Kimenitul şi apărută la Bucureşti, în 1703, masivul volum intitulat *Tomul bucuriei. Împotriva latinilor*, pregătit de Dosithei (Râmnic, 1705) şi *Panoplia dogmatică* a lui Alexie Comnenul (Târgovişte, 1710).

---

[599] Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, vol. III, Ed. Universităţii din Bucureşti, 2000, p. 314.

[600] Idem, p. 312.

[601] Cf. Idem, p. 314.

[602] Cf. Diac. Asist. I. Rămureanu, art. cit., p. 837.

[603] Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. II, op. cit., p. 361.

[604] Cf. Ibidem.

[605] Cf. Diac. Asist. I. Rămureanu, art. cit., p. 837.

[606] Virgil Molin, *Contribuţiuni...*, art. cit., p. 321.

Întorcându-ne însă la Mihai Ştefanovici şi la activitatea lui în Transilvania, se pare că acesta intenţiona să imprime şi un *Liturghier* la Bălgrad[607], dar a fost nevoit să se revină în ţară, lângă Antim Ivireanul, întrucât „aici (la Bălgrad – n.n.) se instalează acum Bárányi Pál ca cenzor plenipotenţiar al iezuitismului de pe lângă Atanasie, devenit unsul herţegprimaşului Kolonitch şi al Burg-ului vienez.

Aici nu se mai vorbeşte acum în pitoreasca limbă a străvechii Ortodoxii, nu se mai tipăresc *Bucoavne*, ci *Katekismus valachicus*-uri, iar Atanasie va fi de acum înainte *Illustrissimi et Reverendissimi Athanázie den milá luy Dumnezeo şi szkáunului Aposztolésczk în czára Ardyeálului* păstor de paie, în umbra lui fiind catehetul iezuit"[608].

Domnitorul Ţării Româneşti, Constantin Brâncoveanu, încerca din răsputeri să limiteze prozelitismul anti-ortodox din Transilvania, ctitorind aici biserici – precum la Făgăraş, Poiana Mărului, Braşov, Recea, Sâmbăta de Jos[609] – şi chiar trimiţând epistole românilor braşoveni, pentru a le da curaj şi a-i întări în credinţa lor. „Nobilele strădiunţe ale cucernicului voievod Constantin Brâncoveanu şi ale mitropolitului Antim Ivireanul (pe atunci încă egumen – n.n.), n-au rămas fără rezultat.

O vrednică familie înstărită din Braşov, familia fraţilor David şi Teodor Corbea, trecu în Ţara Românească şi sacrifică toată averea şi influenţa ei pentru apărarea fraţilor oropsiţi din Transilvania, rămaşi sub dominaţie străină. Cu sprijinul lui Constantin Brâncoveanu, ei reuşesc, încă din vara anului 1704, să anihileze pentru mulţi ani rolul şi acţiunea în favoarea unirii cu Roma a episcopului unit Atanasie Anghel"[610].

Românii din Şcheii Braşovului au avut o frumoasă istorie de rezistenţă faţă de Uniaţie, pe care autorităţile încercau să o impună cu forţa clerului ortodox. La 5 iulie 1701, Brâncoveanu spunea într-o scrisoare către preoţii şi gocimanii Braşovului că s-a bucurat mult pentru că ei „nu s-au lunecat cu firea, ce şi-au păzit cinstea legii sale... curata lege cea pravoslavnică, carea de la părinţii şi moşii voştri o aveţi"[611] şi le promitea sprijin şi ajutor, afirmând: „Şi noi iarăşi, cu ceia ce va fi de pre partea noastră a vă păzi şi a vă ajuta, nu vom lipsi"[612]. Cât despre Atanasie Anghel, pe care îl privea ca pe un apostat, îi asigura că îşi va lua plata de la „Direptul Judecător Dumnezeu"[613].

Ajungând mitropolit al Ungrovlahiei, Antim Ivireanul poartă şi el o bogată corespondenţă cu românii din Şcheii Braşovului, cărora le hirotoneşte preoţi şi diaconi, le trimite cărţi şi cele necesare slujbei, le oferă sfat şi ajutor. Dintr-o astfel de epistolă, datată 3 august 1708, aflăm că în 1701, la scurt timp după ce a avut loc perfectarea Uniaţiei, preoţii şi

---

[607] Cf. Idem, p. 322.

[608] Ibidem.

[609] Cf. G. Popescu-Vâlcea, *Iniţiator şi protector al unui nou stil în arta românească: stilul brâncovenesc*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXII (1964), nr. 9-10, p. 902-903.

[610] Pr. Prof. I. Rămureanu, *Constantin Brâncoveanu sprijinitor al Ortodoxiei*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXII (1964), nr. 9-10, p. 923.

[611] Cf. Diac. Asist. I. Rămureanu, *Luptător...*, art. cit., p. 837.

[612] Cf. Ibidem.

[613] Cf. Ibidem.

gocimanii din Şcheii Braşovului şi-au trimis reprezentaţi la Bucureşti, prin care au semnat o declaraţie confirmând că doresc să depindă mai departe, în „ceale sufleteşti”, de mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei şi de cei ce vor urma[614]. Doreau, cu alte cuvinte, să rămână sub autoritatea spirituală a Bisericii Ortodoxe şi sub jurisdicţia Mitropoliei Ţării Româneşti.

Este impresionantă mărturia credinţei lor şi conştiinţa etnică şi religioasă de care au dat dovadă şi pe care au expus-o inclusiv într-o scrisoare adresată împăratului Carol al VI-lea, conducătorul Imperiului austro-ungar (concepută probabil între anii 1711-1713), în care braşovenii afirmă: „De când cu mila lui Dumnezeu ni s-au ridicat casa dumnezeiască, Sfânta Biserică, în acest pământ al cinstitei cetate a Braşovului, deacă au descălecat strămoşii noştri aici la anul 1392, pe credinţa legii vechi greceşti s-au zidit şi pe aceia au trăit strămoşii, moşii noştri şi noi pe aceia până acum suntem creştini.(...)

Că şi noi astfeliu de oameni români, cari locuim aici din totdeauna, am fost cu dreptate şi ascultători de domni ca nişte robi şi toate poruncile şi dăjdiele care ne vin le dăm şi alte porunci le ascultăm toate, ca să putem şi noi trăi în pace cu bisericile şi cu preuţii noştri, într-această lege veche grecească în care ne-am pomenit, de care lege nu suntem bucuroşi să ne depărtăm cu capul deodată, mai bucuroşi suntem a muri, decât cât de puţin să ne schimbăm din lege; căci şi în vremea cruţilor şi când s-au bătut cu turcii, mulţi oameni de ai noştri au dat ajutor împăratului şi ţării, şi mulţi au pierit la război, alţii sunt robi şi acum la tătari, încă şi din feciorii preuţilor din Braşov, şi rămânem şi de acum gata a asculta pre luminatul împărat şi a-i sluji cu dreptate, tocma şi capul a ne pune, numai în lege să avem pace şi sufletele să nu ni se tulbure”[615].

Braşovenii recunoşteau autoritatea politică a împăratului de la Viena, dar cereau, cu demnitate şi curaj, respectarea drepturilor lor religioase şi libertate confesională, exprimându-şi dorinţa de a rămâne mai departe ortodocşi: „măcar că la unirea Vlădichii lui Atanasie şi pe noi ne-au întrebat ce zicem, (...) am rămas în ce am fost”[616].

Românii din Şchei au recunoscut în faţa împăratului că plătesc darea mitropolitului unit Atanasie, dar merg la Bucureşti, la Mitropolitul ungrovlah, pentru hirotonisirea preoţilor lor, după cum era obiceiul şi înainte de a fi semnată Uniaţia: „când ni-au trebuit preot, am dat numai darul (plocon) Vlădichii acestuia [unit], iar darul, adecă hirotonia, am luat de la Vlădica din Ţara Muntenească, căci că până nu se unise Vlădica Atanasie, tot în Ţara Muntenească se hirotonea şi Vlădicii, şi pentru aceia noi am rămas de ne ţinem tot de ce ne-am ţinut şi mai nainte. Pentru aceste rânduele, Sfânta Biserică aceasta a Braşovului are 9 biserici care sunt în satele dimprejur...”[617].

Corespondenţa pe care mitropolitul Antim a întreţinut-o cu aceşti curajoşi braşoveni a fost purtată pe toată durata păstoririi sale, credem noi, deşi nu ni s-au păstrat scrisori decât

---

[614] Cf. Ibidem.

[615] Cf. Gherasim Timuş, *Acte relative la istoria Bisericii Române*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, XI (1888), nr. 12, p. 1031-1032.

[616] Cf. Idem, p. 1031.

[617] Cf. Idem, p. 1031-1032.

dintre anii 1708-1713. Mitropolitul nostru se îngrijeşte îndeaproape de situaţia românilor din Şchei, pe care îi îndeamnă insistent, prin scrisori repetate, între 1708 şi 1710, să îşi trimită reprezentanţi la Bucureşti, „pentru luarea blagosloviei şi primirea învăţăturii în ceale sufleteşti, dupre datoria ce să află aici legaţi la scaunul exarhiei şi mitropoliei noastre a Ungrovlahiei, încă de la 1701”[618] şi „ca să vă învăţăm cele ce să cuvin”[619].

Într-o altă misivă, datată 15 februarie 1713, Antim comunică preoţilor şi clericilor din Braşov că a primit două scrisori de la ei şi „cele ce ni-aţi scris încă am înţeles”[620]. Deşi nu lămureşte explicit despre ce au scris braşovenii, Antim dă de înţeles mai jos că e vorba de „supărarea ce aveţi de către vlădica de acii [Atanasie] şi de către ceilalţi papistaşi”[621], care probabil făceau presiuni asupra lor ca să accepte Uniaţia. Mitropolitul îi mai informează şi despre faptul că „diaconul şi grămăticul ce ne-aţi trimis, după cum ne scrieţi, s-au hirotonit amândoi, diaconul preot şi grămăticul diacon”[622], anunţându-i totodată că, în câteva zile va formula în scris pentru ei un răspuns detaliat cuprinzând sfaturi şi învăţături „pentru toate lucrurile ce veţi face”[623] şi „vă vom trimite şi cartea aceia ce am pus de a face cu carea să vă putem apăra”[624], dar nu precizează despre ce carte este vorba.

Dacă era una din cărţile de slujbă – Antim a tipărit, în 1713, *Liturghierul*, *Catavasierul* şi *Molitvenicul* – sau o altă carte, dedicată numai ardelenilor şi neidentificată încă, nu ştim. Despre diaconul desemnat spre a fi înălţat la treapta de preot, ştim că se numea „Ion sin (fiul) popei Pătru Cărăuşu” şi că a fost hirotonit la Bucureşti de către Antim[625].

La 17 mai, în acelaşi an, mitropolitul Antim le scrie însă din nou braşovenilor, încunoştinţându-i că a hirotonit doi grămătici, unul diacon şi altul preot, „căruia i-am dat şi blagoslovenie de duhovnicie, împreună cu cartea noastră iscălită”[626], carte care ar putea fi, cel mai probabil, *Învăţătura bisericească la cele mai trebuincioase şi mai de folos pentru învăţătura preoţilor...* (Târgovişte, 1710), sau poate *Învăţătură pre scurt pentru taina pocăinţii* (Râmnic, 1705).

Antim îi anunţă şi despre faptul că le-a trimis Sfântul Mir, promiţând că le va dărui orice vor avea nevoie şi că „pentru nişte cărţulii, ce ne pohtiţi să vă trimitem, pentru supărarea ce aveţi de la papistaşi, n-am putut să le isprăvim, ci va mai fi îngăduială, până va trece praznicul Sfântului Constantin, şi după aceia vom sta cu tot dinadinsul de vom isprăvi

---

[618] Cf. Diac. Asist. I. Rămureanu, art. cit., p. 837-838.

[619] Cf. Idem, p. 838.

[620] Cf. Gherasim Timuş, art. cit., p. 1034.

[621] Cf. Ibidem.

[622] Cf. Ibidem.

[623] Cf. Ibidem.

[624] Cf. Ibidem.

[625] Sterie Stinghe, *Istoria Bisericii Şcheilor Braşovului. Manuscript de la Radu Tempea*, Braşov, 1899, p. 44, apud. Diac. Asist. I. Rămureanu, art. cit., p. 838.

[626] Cf. Gherasim Timuş, art. cit., p. 1033.

şi vă vom trimite"[627]. Aceasta este ultima scrisoare ce ni s-a păstrat din această minunată corespondenţă între mitropolitul Antim Ivireanul şi clerul român din Şcheii Braşovului.

S-a afirmat chiar o contribuţie mult mai mare a mitropolitului, într-un articol comemorativ, unde se spune că „Antim a hirotonit preoţi pentru ortodocşii ardeleni, a hărăzit acestora în dar mai ales cărţi date la lumină de el însuşi – dintre care unele se mai întâlnesc şi azi prin multe biserici transilvănene –, în mod gratuit a oferit burse unor elevi braşoveni, la şcolile coordonate de el în Muntenia, a trimis ortodocşilor din Braşov chiar o tipografie clandestină, care, pentru aceştia, în condiţiile luptei pentru rezistenţa credinţei străbune, era atunci atât de necesară, ş. a.; fapte ce, din destul, probează grija pe care el a purtat-o şi românilor de la nord de Carpaţi: şi aceasta fiind una din legăturile sale cu pământul românesc"[628].

Cunoaştem, din cele ce am afirmat până acum, că Antim Ivireanul a săpat litere arabe – prin calcografie după manuscrise arabe – şi a tipărit cărţi în această limbă pentru creştinii din Antiohia, la solicitarea patriarhului lor, pe care acesta a înaintat-o către domnitorul Constantin Brâncoveanu, după care, utilajul făurit de Antim le-a fost dăruit cu totul arabilor, constituind prima tipografie a creştinilor ortodocşi din Antiohia, care, transportată mai întâi la Alep, apoi la mănăstirea Balamand, şi în sfârşit, la mănăstirea Sf. Ioan din Saeg (sudul Libanului), a tipărit cărţi începând cu *Psaltirea* din 1706 şi încă mai era funcţională în secolul trecut[629].

Vestea bunăvoinţei domnitorului român şi a renumitului său tipograf, Antim Ivireanul, a ajuns la compatrioţii acestuia georgieni, care au cerut şi ei sprijin pentru tipărirea cărţilor. Astfel, regele Georgiei, Vahtang al VI-lea, a solicitat, la rândul lui, ajutorul domnitorului Constantin Brâncoveanu şi, imediat după numirea ca mitropolit a lui Antim şi strămutarea lui de la Râmnic la Târgovişte, harnicul său ucenic, Mihai Ştefanovici, a fost trimis în capitala Iviriei, Tiflis (Tbilisi) cu misiunea de a tipări cărţi, urmând ca Antim să fie secondat, mai departe, în arta tipografiei, de un alt ucenic priceput, Gheorghe Radovici.

Se pune întrebarea cât de mare a fost aportul lui Antim în această situaţie, mai exact, dacă, după modelul coreligionarilor arabi, georgienii au beneficiat şi de utilaj tipografic realizat în Ţara Românească de marele mitropolit tipograf. Având în vedere că acesta trebuie să fi fost familiar cu limba şi alfabetul georgian este de crezut că îi era mai uşor să execute această lucrare, după ce îşi demonstrase măiestria şi săpase litere arabe prin calcografiere.

Dacă însă nu a făcut acest lucru, explicaţia o putem afla în lipsa timpului necesar, precum şi posibilitatea ca ivirenii să fi fost deja în posesia unei tipografii mai vechi în limba georgiană, fiind însă obstrucţionaţi în ţelurile lor de absenţa unui meşter tipograf, pe care l-au solicitat în Ţara Românească, cunoscând foarte bine reputaţia voievodului român şi

[627] Cf. Ibidem.

[628] Pr. Niculae Șerbănescu, *Antim Ivireanul, Mitropolitul Ţării Româneşti – 275 de ani de la moartea sa martirică – (1716-1991)*, art. cit., p. 90.

[629] Cf. Diac. Asist. I. Rămureanu, art. cit., p. 841-842.

punându-şi încrederea, probabil, şi în sentimentele mitropolitului Ungrovlahiei faţă de ţara sa natală.

Cu această ultimă ipoteză, că Antim nu a săpat litere georgiene, este de acord Virgil Molin – deşi, după cum am precizat într-o referire anterioară, alţi cercetători înclină să-i acorde tot lui Antim creditul pentru făurirea primei tipografii ivirene –, susţinând că un alt ardelean, de data aceasta maghiar, înaintea sosirii lui Mihai Ştefanovici în Georgia cu aproape douăzeci de ani, a lucrat la Amsterdam litera necesară tipografiei ivirene, la comanda regelui Arcil[630].

Molin aduce ca probe scrisoarea de mulţumire a regelui Arcil către primarul Amsterdamului, Nicolas Witsen, care a intermediat legătura acestuia cu Tótfalusi Kis Miklós, meşterul matriţer care a gravat consoanele pentru alfabetul georgian[631], precum şi propriile afirmaţii ale lui Tótfalusi, care scria că a făcut litere pentru armeni şi georgieni, pentru aceştia din urmă, se lăuda el, chiar mai frumoase decât cele pe care i le oferea modelul manuscriptic: „Aceştia (georgienii), neavând niciodată tipar propriu, s-au servit numai de manuscriptum-uri, ca şi turcii; de aceea s-a hotărât regele lor să scrie el însuşi Alphabetum-ul lor, precum şi ceva texte anexate, aşa mi le-a trimis mie la Amsterdam. Eu însă, neaprobând forma lor, le-am făcut (georgienilor) alte litere, mai împodobite, pentru care fapt s-au bucurat foarte mult...”[632].

De asemenea, profesorul Pápai Páriz Ferencz din Aiud, care l-a pregătit şi la îndemnat pe Tótfalusi să meargă în Olanda, a scris, după moartea acestuia – petrecută în 1720 – o poveste în versuri a vieţii lui, tipărită la Cluj în 1757, în care l-a numit „Phoenix-ul Transilvaniei” şi în care a amintit şi faptul că acesta a săpat litere pentru georgieni, al căror rege a înfiinţat astfel prima tipografie din istoria lor[633]. În plus, conform lui Virgil Molin, istoriografia maghiară a înregistrat acest lucru drept un fapt indubitabil.

Pe noi cel puţin, aceste dovezi ne conving să credem că a existat o tipografie în Georgia înainte de sosirea lui Mihai Ştefanovici la Tiflis în 1708. Însă apar şi alte semne de întrebare. Acelaşi cercetător reproduce din prefeţele regelui Vahtang al VI-lea la primele două cărţi tipărite de Ştefanovici – care, în Georgia, şi-a luat numele de Ştefaneşvili ungrovlahul – în care acesta afirma că: „...am adus tipograf din Ţara Românească şi am aşezat (subl. n.) o tipografie”; şi respectiv: „am chemat din Valahia un tipograf şi am întocmit (subl. n.) o tipografie”[634].

La fel scria şi ucenicul lui Antim în preambulul primei sale cărţi tipărite în Georgia: „cu ajutorul lui Dumnezeu, eu am aşezat (subl. n.) o tipografie în ţara voastră. (...) Eu am acum litere şi alte lucruri trebuincioase unei tipografii în număr îndestulat”[635]. Concluzia lui

---

[630] Cf. Virgil Molin, *Contribuţiuni...*, art. cit., p. 324-331.
[631] Cf. Idem, p. 328.
[632] Cf. Idem, p. 331.
[633] Cf. Idem, p. 329-330, nota 31.
[634] Cf. Idem, p. 332.
[635] Cf. Idem, p. 333.

Molin este că, nefiind pomenit numele lui Constantin Brâncoveanu sau al lui Antim Ivireanul, regele Vahtang, prin Mihai Ştefanovici, a repus doar în funcţiune şi a reorganizat tiparniţa făurită mai demult. Însă, în opinia noastră, la fel de neaşteptat şi dezorientant este şi faptul că niciunul dintre aceştia nu menţionează dacă e vorba de o nouă tipografie sau de recondiţionarea celei vechi. În general, când se întâmplau astfel de evenimente, consemnarea lor oferea detalii cu privire la noutatea tiparului.

Până la noi dovezi, nu putem să ne pronunţăm cu certitudine asupra acestui subiect. De menţionat însă că alţi cercetători au susţinut că Mihai Ştefanovici, trimis de Sf Antim, a fost fondatorul primei tipografii georgiene, între care se numără Fridrich Bayern[636], Dan Dumitrescu[637], Mihail-Gabriel Popescu [638], I. Rămureanu[639], etc.

În urma unei vizite la Tbilisi, Dan Dumitrescu a aflat despre nouă cărţi tipărite de Mihai Ştefanovici în limba georgiană, astfel: *Evanghelie*, *Psaltire* şi *Apostol* în 1709, *Liturghierul*, două *Ceasloave* – cu caractere diferite, întrucât limba georgiană are două alfabete – şi un *Molitfelnic* în 1710, iarăşi *Psaltirea* – cu grafie diferită faţă de prima ediţie – şi *Învăţătura ieromonahului Gherman*, în 1711[640]. Se pare că s-a dorit şi imprimarea unei Biblii, dar aceasta a rămas neterminată[641].

Evanghelia georgiană tipărită de Mihai Ştefanovici în 1709 la Tiflis, avea „deasupra titlului, în medalion, legate prin lujeri florali, portretele Maicii Domnului, al lui Iisus Hristos şi al Sfântului Ioan Botezătorul cu inscripţii în interior, în limba georgiană. Ar putea fi lucrat acest frontispiciu, ca şi portretele celor patru evanghelişti, de însuşi Antim, după maniera specifică altor tipărituri ale sale (*Evangheliarul* de la Snagov din 1697 sau *Psaltirea greacă* din 1700). La sfârşitul cărţii este redat chipul regelui Vahtang, aşezat într-un jilţ, pe care nu-l putem atribui lui Antim"[642].

De asemenea, după epilogul *Liturghierului* din 1710, semnat de Mihai Ştefanovici, „urmează şase versuri în limba română tipărite cu caractere gruzine, aceleaşi pe care le găsim în vechea noastră literatură, adesea, la sfârşitul copierii manuscriselor, adaptate de tipograful nostru meseriei sale, aceleaşi ca în *Evangheliarul* din 1697:

Precum cei streini doresc moşia să-şi vază,
Când sunt într-altă ţară de nu pot să şază
Şi ca cei ce-s pre mare bătuţi de furtună
Şi roagă pre Dumnezeu de linişte bună,
Aşa şi tipografii de-a cărţii sfârşire

---

[636] Cf. Idem, p. 320, nota 2.

[637] Dan Dumitrescu, *Activitatea tipografică a lui Mihai Ştefan în Gruzia*, în rev. *Studii Teologice*, XI (1959), nr. 4, p. 135-138, apud. Idem, p. 324, nota 12.

[638] Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 37; vezi şi nota 86.

[639] I. Rămureanu, art. cit., p. 844.

[640] Cf. Dan Dumitrescu, art. cit., apud. Idem, p. 324.

[641] Cf. Ibidem.

[642] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 238.

Laudă neîncetată dau şi mulţumire[643].

Pentru anul 1712, alte surse menţionează şi tipărirea de către ucenicul lui Antim a poemului *Omul în pielea Tigrului*, epopee naţională georgiană aparţinând poetului Şota Rustaveli, precum şi traducerea din persană a cărţii *Despre creaţii*, pe care a realizat-o şi a însoţit-o cu comentarii însuşi regele Vahtang al VI-lea[644].

Deosebit de interesant este însă faptul că s-au conservat două exemplare din *Evanghelia* tipărită la Tbilisi în 1708, pe care Antim Ivireanul – care le-a primit, evident, de la ucenicul său, ce a realizat imprimarea lor – le-a dăruit voievodului Constantin Brâncoveanu şi pe care mitropolitul nostru scrie, în dedicaţia pentru domnitor, că această carte este *roada cea noao care pământul iverilor, adăpându-să din râul împărăteştilor tale daruri, întru acest an, au odrăslit, luând şi acest pământ norocire să se îmbogăţească cu tiparele limbii sale – precum cu tiparele arăpeşti s-au îmbogăţit Araviia, cu cele elineşti, Elada şi cu cele româneşti Ungrovlahia – mulţemita o aduce la Măriia Ta ca şi celelalte trei eparhii* [645], adăugând că cele patru tipografii, cea românească, cea elină, cea arabă şi cea ivireană, se aseamănă cu cele patru râuri care au curs din Eden, *iar adăpările tiparelor, carele cunosc începătura din vitejeasca-ţi voinţă, dau pretutindenea stătătoare şi vecicnică rodire* [646].

Din cele ce afirmă aici Antim, Ţara Românească nu a contribuit numai cu persoana tipografului la întemeierea (sau reîntemeierea) tiparniţei georgiene, ci şi cu sprijin tehnic. Rămâne însă curios faptul că regele Georgiei nu menţiona decât că a adus tipograf valah şi a întemeiat tipografie. Poate că sosirea ucenicului lui Antim în Iviria nu a făcut decât să îmbogăţească vechiul utilaj tipografic realizat la Amsterdam, întrucât am văzut cum tipograful român declara: „Eu am acum litere şi alte lucruri trebuincioase unei tipografii în număr îndestulat”, ceea ce ne-ar îndemna să conchidem că acest „număr îndestulat” nu exista anterior venirii sale. Chiar Virgil Molin recunoaşte că, dintre cele două variante grafice ale limbii georgiene, „de bună seamă că Tótfalusi a gravat la Amsterdam caracterul vechi (hutsuri), (...) iar caracterul mhedruli a fost realizat mai târziu, poate la comanda lui Vahtang, după moartea lui Arcil...”[647]; însă el lasă de înţeles că această comandă s-a făcut tot la Amsterdam, înainte de venirea lui Mihai Ştefanovici, fără a avea însă dovezi în acest sens, ci doar pe baza presupunerilor sale.

Însă tot el ne comunică faptul că prima carte imprimată, *Evanghelia* din 1709, a fost lucrată folosindu-se primul din aceste caractere, cel realizat la Amsterdam, în opinia sa, „cu trăsături geometrizate la extrem” şi care „n-a rămas cel definitiv”[648], în timp ce *Liturghierul*

---

[643] Idem, p. 240.

[644] Cf. Damian P. Bogdan, *Despre Antim Ivireanul*, în rev. *Studii Teologice*, VII (1955), nr. 3-4, p. 244.

[645] *Opere*, p. 411.

[646] Idem, p. 412.

[647] Virgil Molin, *Contribuţiuni...*, art. cit., p. 328.

[648] Idem, p. 328-329.

din 1710 a fost tipărit cu al doilea tip de caractere, un alfabet „mai fin, rotunjit (...), lăsând impresia unei caligrafii delicate" şi care „se menţine până în ziua de azi"[649].

Să fi venit aceste caractere odată cu Mihai Ştefanovici şi să fie ele, oare, opera marelui maestru în arta tipografică, Antim Ivireanul? Nu este, cred, exclus, şi astfel s-ar explica afirmaţiile mitropolitului nostru cu privire la contribuţia Ţării Româneşti în realizarea unei tipografii georgiene.

În ianuarie 1713, Antim îi scria patriarhului Hrisant Nottaras al Ierusalimului – urmaşul lui Dosithei şi nepotul său – cu privire la noua tipografie pe care Hrisant dorea să o înfiinţeze şi pentru care mitropolitul se angajase să îi trimită utilajul tipografic necesar. Se pare însă că, la acea dată, Antim avea unele dificultăţi, întrucât îl anunţă pe patriarhul ierusalimitean că „despre tot tiparul, ce ne însemnaţi, cum am hotărât ca să-l afierosim tipografiei voastre celei noi (este vorba, desigur, de tiparul cu litere greceşti – n.n.), pentru prezent nu este cu putinţă să ia sfârşit promisiunea, pentru că este cu desăvârşire stricat acela, ce ne-a rămas"[650].

Dacă luăm în considerare afirmaţia lui Antim, citată anterior, din dedicaţia către Constantin Brâncoveanu scrisă pe *Evanghelia* georgiană, prin care îl elogia pe voievod ca fiind cel ce a făcut posibilă, prin dărnicia sa, înfiinţarea unei tipografii greceşti, atunci putem considera ca firească orientarea patriarhului Hrisant către Bucureşti şi către mitropolitul Ţării Româneşti, pentru obţinerea utilajului de care avea neapărată nevoie ca să instaleze o nouă tipografie.

Aceeaşi scrisoare ne oferă şi un alt amănunt interesant, cu privire la Mihai Ştefanovici, cel trimis în Georgia, despre care Antim spune: „Însă, dacă va da Dumnezeu sănătate în acest timp şi va progresa aicea ucenicul nostru, Mihail, cele ce au ieşit din gura mea nu le voiu călca. Acesta cu cheltuielile mele va lucra, ca să primească Fericirea voastră ceea ce v-am promis, şi despre aceasta să nu aveţi nicio îndoială"[651].

Antim îi promitea, prin urmare, lui Hrisant, că ucenicul său va lucra pentru el, cu cheltuiala sa, a mitropolitului. Să înţelegem, deci, că acesta îl aştepta pe Mihai Ştefanovici să se întoarcă în ţară, din moment ce vorbeşte de o colaborare iminentă în scopul realizării proiectului unei noi tipografii, la Constantinopol? Într-o altă scrisoare însă, datată 6 aprilie 1713, Antim îi comunica patriarhului Hrisant că „ucenicul nostru Mihail are astăzi un an de când a ieşit din Ivir (deci acesta părăsise Georgia pe 6 aprilie 1712 – n.n.) şi, după cum am auzit, a trecut foarte greu calea până la Stoliţa; dar cu ajutorul lui Dumnezeu şi cu rugăciunile voastre sfinţite, a sosit sănătos, şi de aicea, pentru dorinţa de o mai mare învăţătură, s-a dus în Olanda, dar nu ştim cât timp va sta în acele locuri"[652].

---

[649] Idem, p. 329.

[650] Cf. C. Erbiceanu, *Documente istorice inedite*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, XV (1891-1892), p. 390.

[651] Cf. Ibidem.

[652] Cf. Idem, p. 391.

Erbiceanu afirmă, din interpretarea proprie a acestor scrisori, că Ştefanovici s-a întors în ţară, lângă Antim, dar a fost iarăşi trimis spre perfecţionare în Olanda[653].

Însă cercetători mai recenţi au păreri cu totul diferite, considerând că acesta n-a mai revenit niciodată în ţară, ci a plecat cu adevărat în Olanda, făcând mai întâi un ocol, după unele opinii, la Moscova, unde ar fi fost trimis chiar de către Hrisant, cu o scrisoare către ţarul Rusiei[654]. După unele surse, Mihai Ştefanovici s-ar fi reîntors din Olanda în Georgia cu tipar grecesc şi a imprimat, în 1713, „cartea ce cuprinde *laudele Fecioarei Maria*"[655]. Mai departe însă, nu mai avem ştiri despre ce s-ar fi întâmplat cu el.

Cât despre angajamentul pe care Antim şi-l luase faţă de Hrisant, acesta din urmă a găsit un alt tipograf în Constantinopol, pe care dorea să îl trimită, spre o mai temeinică instruire, lângă Antim, întrucât mitropolitul îi răspundea în aceeaşi scrisoare, amintită anterior: „Mult ne-a părut bine pentru tipograf, despre care ne spune Fericirea voastră, că se află în Constantinopol şi ne bucurăm, auzind că este capabil şi cu mintea şi cu mâinile. Astfel îl reclamă şi arta şi tipografia. Dacă va voi Dumnezeu să vină aicea, nu vom lipsi pentru iubirea către Fericirea voastră, să-i explicăm ceea ce nu ştie, spre uşurarea meşteşugului şi de ar fi chiar îndărătnic, însă, văzând în practică învăţătura adevărată, se va întoarce de la părerile lui şi cel gângav va deveni uşor la limbă şi curând recunoscător cu mulţumire"[656].

Dacă Antim Ivireanul l-a instruit cu adevărat, introducându-l în tainele cele mai ascunse ale artei tipografice, pe acest ucenic grec, pe care îl recomandase patriarhul Hrisant, nu ştim cu certitudine. Important este faptul că, prin Antim, tipografiile de la Târgovişte şi Bucureşti erau, la acea dată, printre cele mai însemnate pentru Răsăritul Ortodox – alături de cele de la Moscova şi Veneţia –, un adevărat focar cultural şi religios, cu iradieri semnificative pentru ţări care erau ocupate de puterea otomană.

Fermitatea şi intransigenţa mitropolitului Antim Ivireanul nu s-a manifestat însă numai faţă de inamicii credinţei ortodoxe, ci şi în probleme interne ale Bisericii. Atât el, cât şi Constantin Brâncoveanu, au avut o gândire teologică profundă şi au luat întotdeauna atitudine, atunci când au considerat că ierarhii greci îşi arogă prerogative peste cele canonice sau când au sesizat o nedreptate evidentă. Domnitorul Brâncoveanu a primit astfel, în ţara sa, a acordat protecţie şi a luat personal apărarea unui teolog grec, Ioan Cariofil, fost profesor şi director al Academiei din Fanar şi mare logofăt al Patriarhiei din Constantinopol, care, acuzat de erezii calviniste, fusese îndepărtat din funcţiile sale de un sinod constantinopolitan, în 1691.

Acest Ioan Cariofil îşi găseşte adăpost la Bucureşti, fiind primit în mănăstirea Radu Vodă, unde moare un an mai târziu şi unde este înmormântat. Se pare însă că au existat şi

---

[653] Cf. Ibidem.

[654] Cf. Damian P. Bogdan, *Legăturile Ţărilor Române cu Georgia*, în rev. *Studii Teologice*, IV (1951), nr. 4, p. 160, apud. Virgil Molin, *Contribuţiuni…*, art. cit., p.336-337 şi nota 51.

[655] Diac. Asist. I. Rămureanu, art. cit., p. 846.

[656] Cf. C. Erbiceanu, *Documente...*, art. cit., p. 391.

alte motive ale îndepărtării sale, şi anume conflictul său cu patriarhul Dosithei al Ierusalimului din cauza mănăstirii Sinai şi dorinţa lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul – tatăl viitorului domn al Ţării Româneşti, Nicolae Mavrocordat – de a-i lua locul în calitate de mare logofăt.[657] Singura vină a lui Ioan Cariofil era de a nu accepta termenul latin de *transsubstantiatio* în ceea ce priveşte prefacerea Sfintelor Daruri în Sfintele Taine ale lui Hristos, şi nici pe cel de μετουσίωσις (traducerea greacă a celui latin), ci numai pe cel de ὁμοούσιος, tradiţional ortodox, considerând că primele două sunt catolicizante.

Însă Dosithei îl acuză de erezie, inclusiv într-un *Manual împotriva lui Cariofil*, pe care l-a tipărit la Iaşi în 1694, numindu-l lutero-calvin, gnostic, maniheu, bogomil, ebionit, mesalian, etc.[658]. Brâncoveanu i-a luat însă apărarea şi chiar se pare că l-a mustrat într-o scrisoare pe Dosithei, deoarece răspunsul patriarhului la „ingerinţele" voievodului muntean a fost foarte dur, acesta afirmând: „Legile (creştineşti) nu s-au întocmit pe munţii Ţării Româneşti, nici de domnii Ţării Româneşti, ci în Constantinopol şi de către Împăraţi şi Sinoade"[659].

Cu acordul lui Brâncoveanu, Antim a tipărit, în apărarea lui Cariofil, în 1697, la Snagov, o carte lăsată de acesta în manuscris, înainte de a muri, *Manual despre câteva nedumeriri*, la care adaugă o prefaţă (de fapt, dedicaţia către domnitor, în greceşte) încărcată de elogii la adresa acestei lucrări şi a autorului său[660].

Aici îl numeşte pe Ioan Cariofil „prea înţeleptul, preaînvăţatul..., preacinstitul mare logofăt al Marii Biserici a lui Hristos"[661] şi informează că e vorba de o lucrare în întrebări şi răspunsuri, cel care adresa întrebările fiind marele cărturar Constantin Cantacuzino, care de asemenea s-a solidarizat cu poziţia lui Ioan Cariofil.

Antim expune o opinie personală foarte îndrăzneaţă afirmând: *Această lucrare căzându-mi în mâini şi citind-o cu atenţie şi aprofundare şi văzând-o a fi foarte folositoare fiecărui ortodox, întru răsturnarea dogmelor opuse şi întărirea şi confirmarea hotărârilor şi citatelor adevărului însuşi, m-am oferit, foarte bucuros şi împins eu însumi de un zel dumnezeiesc, s-o tipăresc în folosul tuturor şi pentru mântuirea sufletelor şi pentru veşnica amintire a celor care s-au ostenit şi a acestor preaînvăţaţi eroi care s-au preocupat şi pentru pomenirea apărătorilor credinţei ortodoxe* [662].

După toate datele, „domnitorul Constantin Brâncoveanu şi Mitropolitul Antim Ivireanul, pe atunci ieromonah (egumen – n.n.), n-au protejat un eretic, ci un drept credincios, întâmplător mai tradiţionalist decât marele Dosithei"[663].

---

[657] Cf. N. Chiţescu, *O dispută dogmatică din veacul al XVIII-lea, la care au luat parte Dosithei al Ierusalimului, Constantin Brâncoveanu şi Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXIII (1945), nr. 7-8, p. 321.

[658] Cf. Idem, p. 326.

[659] Cf. Idem, p. 341.

[660] Cf. *Opere*, p. 399-402.

[661] Idem, p. 400.

[662] Idem, p. 401.

[663] N. Chiţescu, art. cit., p. 349.

Această întâmplare este o dovadă a marii erudiţii teologice pe care şi-o însuşiseră, atât voievodul muntean, cât şi egumenul de la Snagov – pe atunci – Antim, astfel încât să aibă discernământul necesar pentru a tranşa probleme dogmatice atât de subtile, luând, nu fără riscuri, apărarea unui prigonit pe nedrept, împotriva unui patriarh ca Dosithei – şi aceasta nu a fost unica situaţie în care Brâncoveanu s-a împotrivit acestuia – şi a unui sinod constantinopolitan care l-a găsit vinovat pe Cariofil.

Justeţea cugetării lui Antim Ivireanul în apărarea intereselor Bisericii şi a neamului său adoptiv reiese şi din următoarele două situaţii.

Prima dintre ele se referă la faptul că Antim realizează aproape singur naţionalizarea cultului, în contextul în care Dosithei, spre exemplu – şi în acord cu el era şi urmaşul lui – se pronunţa împotriva traducerii slujbei în limbile vernaculare, considerând, după cum se vede şi dintr-o scrisoare adresată ţarului Petru cel Mare, că numai „limba greacă este adevărata interpretă a raţiunii şi înţelepciunii sufleteşti: numai graţie ei pricepem deplin sensul ce-l închid în sine cărţile sfinte...”[664]. Antim Ivireanul, realizând traducerea cărţilor de slujbă în română şi tipărindu-le pe cheltuiala sa proprie, acţiona, desigur, împotriva recomandărilor directe ale lui Dosithei.

În cea de-a doua situaţie, la care făceam anterior referire, îl vedem pe mitropolitul Ungrovlahiei opunându-se lui Hrisant Nottaras şi apărând cu toată puterea interesele Bisericii Româneşti. Astfel, la mai puţin de doi ani de la instalarea lui Antim în scaunul mitropolitan, au ieşit la iveală motivele unui conflict major între acesta şi patriarhul Ierusalimului Hrisant, care, împreună cu patriarhul Alexandriei, Gherasim Palladas, conduseseră slujba de hirotesire a acestuia întru mitropolit.

Însă Antim, considerând ridicarea sa pe cea mai înaltă treaptă ierarhică un dar dumnezeiesc şi nu o favoare umană din partea cuiva şi fiind foarte sensibil la nedreptăţi, mai ales la cele flagrante, nu l-a cruţat nici pe patriarhul Ierusalimului de critici extrem de virulente la adresa comportamentului său despotic, atunci când acesta, încălcându-şi atribuţiunile canonice, a pretins – profitând de inerţia patriarhiei de Constantinopol – ca nu mai puţin de douăzeci de mănăstiri din Ţara Românească şi încă multe alte biserici de mir, să fie considerate ca stavropighii ale Bisericii Sfântului Mormânt, adică să fie închinate Patriarhiei de Ierusalim, veniturile lor să revină acestei Patriarhii, iar în aceste mănăstiri şi biserici să fie pomenit mai întâi numele lui, înaintea celui ecumenic – la ectenia „Întâi pomeneşte, Doamne...” – fără a mai fi amintite numele episcopului locului sau al mitropolitului Ungrovlahiei[665].

Hrisant i-a formulat, în mod epistolar, patriarhului ecumenic Atanasie al V-lea, o cerere prin care, motivând un aşa-zis obicei vechi, împământenit în Moldova şi Ţara Românească, a pretins ca numeroase mănăstiri şi biserici de aici, închinate Sfântului Mormânt, să fie sub stăpânirea sa şi în ele să fie pomenit, exclusiv, numele său, pretenţia

---

[664] Cf. Diac. Asist. I. Rămureanu, art. cit., p. 846.

[665] A se vedea C. Erbiceanu, *Un document de la Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, XV (1891-1892), p. 60-64.

căreia patriarhul ecumenic i-a răspuns pozitiv printr-o altă scrisoare, acordându-i lui Hrisant aceste prerogative exagerate, împreună cu dreptul de a numi şi de a scoate egumeni din aceste mănăstiri şi de a nu mai fi pomenit în ele şi episcopul locului[666].

Pretenţiile abuzive şi cu totul anti-canonice ale lui Hrisant, precum şi răspunsul Patriarhiei Ecumenice, au stârnit, pe bună dreptate, indignarea şi revolta lui Antim Ivireanul, care – după cum a făcut dovada şi în alte situaţii – urmându-şi simţul dreptăţii şi dorind să restabilească legalitatea canonică în Biserica Ungrovlahiei, i-a scris la rândul său patriarhului ecumenic Atanasie, epistola sa, datată 26 decembrie 1710, fiind nu numai o dovadă a indignării sale, dar şi încă un document mărturie a curajului şi a demnităţii sale.

Antim se exprimă, cu această ocazie, reprobator faţă de Hrisant, citând intens din canoanele Sinoadelor Ecumenice, din ale Sfântului Vasile cel Mare şi din legislaţia împăratului Justinian[667] – dovedind că le cunoaşte foarte bine – cerând aprobarea Patriarhiei ecumenice în această problemă: „Cu atât mai ridicol iarăşi este a zice că se află în Ungrovlahia mănăstiri supuse celui al Ierusalimului sau altui Patriarh, afară de mănăstirile stavropighiace ale Prea Sfinţiei Voastre. (...) Deci numai milă se dă celui al Ierusalimului, cu consimţământul nostru, pentru Sfântul Mormânt, de către mănăstirile noastre, dar nu că el este al Ungrovlahiei”[668].

Amintind canoanele care îndreptăţeau poziţia Mitropolitului Antim, acesta se întreabă: „Cum nu se înfricoşează ca Patriarh spiritual, cel al Ierusalimului, ştiind foarte bine anatemele acestor Părinţi? (...) Citească Fericirea Sa legea lui Justinian despre mănăstiri, care prescrie că datorează să menţină dispoziţiile făcute de ctitori în mănăstiri, dacă nu voieşte a se opune canoanelor”[669].

Antim susţine că, dacă în trecut, unii domnitori-ctitori, necunoscând legile bisericeşti, au dăruit, din evlavie, mai multe drepturi decât se cuvenea, altor patriarhii – şi mai ales celei de Ierusalim – decât cea ecumenică, acest obicei este nul din punct de vedere canonic şi nu poate fi considerat încetăţenit prin tradiţie, întrucât contravine canoanelor şi s-a făcut din neştiinţă: „pentru că zic dumnezeieştile legi: că acele rău judecate şi aşezate, nici legea, nici timpul, nici deprinderea nu le confirmă. Şi iarăşi, cele ce sunt din ele adevărate de la început, nu se desfiinţează.

Dacă dar legile nu confirmă acestea, cum ar putea avea raţiune de existenţă cele ce se opun dumnezeieştilor canoane ale Fericiţilor Părinţi? Căci mănăstirile cele odată afierosite lui Dumnezeu cu socotinţa Episcopului, şi nu dumnezeieştii Biserici a Sfântului Mormânt, nu pot să se afierosească altuia a doua oară; căci nu este Dumnezeu Biserica Mormântului cel dătător de viaţă, ci Biserica este a lui Dumnezeu şi afierosită Unuia Singur Dumnezeu, după cum [sunt] şi celelalte Biserici. De unde dar să aibă dreptul Fericirea Sa de a se pomeni

---

666 Cf. Al Elian, *Antim Ivireanul – apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei*, în rev. *Studii Teologice*, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 519-530.

667 Cf. C. Erbiceanu, *Un document...*, art. cit., p. 62-63.

668 Cf. Idem., p. 61-62.

669 Cf. Idem., p. 62.

în mănăstirile ce nu sunt supuse lui? Şi apoi nici nu vă face cinste vouă, Preasfinţite, să aibă cel al Ierusalimului mănăstiri stavropighiale în Mitropoliile supuse tronului Ecumenic şi a abuza de acestea şi să aibă stăpânire asupra Mitropoliţilor ce sunt peste acestea"[670].

Antim expune aici punct cu punct toate impedimentele canonice pentru care Hrisant nu avea dreptul să abuzeze de generozitatea românilor. Parafrazându-l pe Sfântul Pavel, în final, acesta este neînduplecat: „nici noi nu putem să-i dăm drepturile noastre, măcar şi înger dumnezeiesc din cer de ne-ar îndemna la aceasta, păstrând cu mai multă sârguinţă Sfintele Canoane ale Fericiţilor Părinţi şi legile dumnezeieşti, decât porunca îngerului"[671], avertizând că, dacă Hrisant nu este de acord să primească darurile care i se dau ca milă şi să fie pomenit numai împreună cu mitropolitul Ungrovlahiei, „atunci le va pierde pe ambele"[672].

Patriarhul Ecumenic a trebuit să recunoască justeţea şi solida întemeiere canonică a argumentelor mitropolitului Ţării Româneşti şi să renunţe la hotărârea anterioară, prin care îi oferea privilegii nejustificate lui Hrisant. Este lesne de înţeles că această luare de atitudine a lui Antim faţă de abuzurile lui Hrisant a dus la supărarea îndelungată şi poate niciodată pe deplin stinsă a patriarhului ierusalimitean, deşi dreptatea nu era de partea lui. Doi ani mai târziu, în 1712, cel care reiniţiază dialogul epistolar cu Hrisant este tot Antim, în termeni respectuoşi, dar demni.

Răspunsul acestuia dovedea că nu a trecut uşor peste jignirea ce i se părea a-i fi fost adusă, întrucât, într-o nouă misivă, Antim scrie: „Dar cu bucuria ne-au adus şi întristare nu mică, văzând unele imputări şi vechile presupuneri, pe care Fericirea voastră zice că le-a aruncat în adâncul uitării, că izbucnesc din adâncime şi ne revin în memorie cu sunet. Şi ne mirăm că lucrul este aşa, ştiind sigur (după cum şi Fericirea voastră ştie) că despre acestea am dat dezvinovăţiri îndeajuns, şi în scris şi oral, acelora ce din început ni le-au atribuit"[673]. Antim susţinea cu aceeaşi tărie nevinovăţia sa, afirmând că toate dovezile sunt de partea sa: „Acestea cu harul lui Dumnezeu nu ne lipsesc, pentru că avem în ajutor adevărul"[674].

Uimitoare sunt pentru noi astăzi dovezile de fermitate, de verticalitate morală şi de conştiinţă creştină nefracturată, pe care ni le-a oferit Antim Ivireanul, într-un veac în care, ca şi astăzi, împlinirea unor idealuri personale sau comunitare, reclama fracţionarea conştiinţei, păstrarea integrităţii etice şi morale fiind confruntată cu piedici enorme, aproape insurmontabile. Toate acestea într-o Valahie tulburată de interese nu totdeauna curate, adesea opozabile, şi într-un Orient creştin-ortodox care trebuia să plătească, pentru a supravieţui şi pentru a-şi păstra identitatea, un preţ foarte scump.

---

[670] Cf. Idem., p. 63.
[671] Cf. Idem., p. 64.
[672] Cf. Ibidem.
[673] Cf. C. Erbiceanu, *Documente...*, art. cit., p. 388.
[674] Cf. Ibidem.

II. 5. SCRIITOR ŞI PREDICATOR

Pe măsură ce înainta pe treptele ierarhiei eclesiastice, Antim Ivireanul s-a implicat tot mai activ şi mai profund în viaţa socială, culturală şi religioasă a ţării şi în sporirea prestigiului Bisericii româneşti.

Traducerea cărţilor de slujbă din greacă în română a fost pentru el atât un exerciţiu teologic, cât şi unul de limbă românească, dovedind darul poliglosiei, un deosebit simţ lingvistic, care a perceput subtil formele curat româneşti, datorită căruia ne-a oferit ediţii performante, din punct de vedere al limbii, ale cărţilor de cult, întrecându-l în arta de a crea o limbă literară, cât mai autentică şi mai frumoasă, chiar şi pe marele Dosoftei, aducând într-o intimă vecinătate cu perfecţiunea limba noastră românească. Despre efortul său în acest domeniu vom discuta însă în capitolul următor.

Lucrarea sa de traducător a presupus însă, după informaţiile oferite de Anton Maria del Chiaro, şi transpunerea din greacă în română a *Pildelor filosofeşti*, tipărite în 1713. Luând în considerare şi această operă, activitatea sa, în acest domeniu al traducerilor, ni se relevă a fi cât se poate de fructuoasă. Una din maximele acestui volum, a cărui înţelepciune Antim o cunoştea desigur, mai de mult şi pe care a pus-o în practică adesea, sună astfel: „ori la ce feliu de stare a nenorocirii, frumuseţea are acest dar ales, adecă trage la dânsa ochii tuturor"[675].

Antim Ivireanul a demonstrat că a fost un mare iubitor nu numai de adevăr şi de dreptate, dar şi de frumos, fiind un artist care s-a manifestat la un nivel valoric vădit superior în multe arte. Între acestea, talentul scriitoricesc şi oratoric nu numai că nu i-a lipsit, dar ca o încununare a multiplelor sale abilităţi tehnice şi artistice în diferite domenii, aceasta şi-a găsit o exprimare fericită în persoana înaltului ierarh şi om de cultură, spre îmbogăţirea neaşteptată a culturii şi a literaturii noastre, datorată unei personalităţi născute departe de ţara noastră şi care a evoluat meteoric de la „smerit ieromonah" la „atitudinea" de mare teolog, mitropolit, maestru în tipografie şi în artele frumoase, scriitor şi retor neîntrecut în limba română.

Activitatea scriitoricească a lui Antim nu s-a rezumat numai la eforturile sale în calitate de copist şi traducător, ci a presupus şi câteva lucrări originale, de o mare însemnătate pentru literatura noastră şi chiar pentru cultura universală, pentru care, spre exemplu, *Chipurile Vechiului şi Noului Testament* este una din marile opere ale acestui gen din istoria Orientului bizantin.

Din totalul scrierilor lui Antim Ivireanul, foarte puţine au fost tipărite în timpul vieţii sale – şi marele regret al literaturii române este că tocmai *Didahiile* au rămas în manuscris, circulând numai în copii de aceeaşi factură (manuscrisă). În opinia lui Dan Horia Mazilu,

[675] Cf. Alexandru Duţu, op. cit., p. 64.

autorul *Didahiilor* intenţiona să pregătească o culegere cu propriile predici şi să o imprime într-una din tipografiile sale: „Cu siguranţă că îşi scria în prealabil didahiile, plănuind, pentru unele dintre ele, chiar o eventuală tipărire (procedeu obişnuit în epocă)”[676]. Însă moartea prematură nu i-a dat voie să-şi împlinească şi această dorinţă, pe care e foarte posibil să o fi nutrit.

Antim nu şi-a tipărit în timpul vieţii decât trei cărţi în româneşte şi una în greceşte. Ultima, scrisă în limba greacă şi dedicată domnitorului Ştefan Cantacuzino, se intitulează *Sfătuiri creştine-politice* şi a fost imprimată la Bucureşti, în 1715. Celelalte trei cărţi, scrise în română, sunt *Învăţătură pre scurt pentru taina pocăinţii* (Râmnic, 1705), *Învăţătură bisericească pentru preoţi* (Târgovişte, 1710) şi *Capete de poruncă la toată ceata bisericească* (Târgovişte, 1714), manuale pe care le-a alcătuit pentru instruirea corectă a credincioşilor, dar mai ales a preoţilor, cărora ultimele două din aceste volume le sunt dedicate în mod expres.

Nimeni, înaintea lui, nu a avut atâta conştiinţă şi atâta inimă îndurerată ca Antim, pentru faptul că *nu iubim să cetim şi să învăţăm carte* [677], încât să se pogoare şi să scrie compendii, *fiind cuprins de frica dumnezeiască* [678], despre datoria preoţilor şi a mirenilor, rezumând în foarte puţine pagini expunerile numeroase şi masive ale Sfinţilor Părinţi din vechime şi învăţătura Bisericii, pe care nu le mai cercetau mulţi cu acrivie. De bună seamă că acestea sunt lucrările unui om mişcat de conştiinţa sa spre a le scrie, născute din durere şi umilinţă şi care nu urmăreau niciun fel de glorie sau de emfază personală. Dimpotrivă, considerăm că autorul lor a făcut un sacrificiu, depunând efort şi cheltuind timp pentru a le scrie şi a le tipări, în beneficiul celor mulţi şi lipsiţi de o învăţătură elementară.

Într-un timp „saturat de oratorie”[679], Antim ar fi putut mai degrabă să se îngrijească de sporirea faimei personale şi de pregătirea şi publicarea unei colecţii de predici care s-ar fi răspândit într-un larg perimetru ortodox – ar fi putut, de exemplu, să le tipărească şi în limba greacă – gest care, atât de către contemporani, cât şi de către urmaşi, nu ar fi fost socotit decât de o mare nobleţe culturală şi apreciat ca atare, neputând fi întru nimic amendabil.

Dacă totuşi Antim a intenţionat să îşi tipărească, la un moment dat, predicile, este clar însă că acest lucru nu a fost prioritar pentru el, deoarece a preferat să se „risipească” în iniţiative de altă natură, care erau esenţiale pentru viaţa şi mântuirea contemporanilor săi. Şi aceasta nu din lipsa unei perspective istorice corecte – Antim avea, în această privinţă, un orizont extrem de larg –, ci din compătimire şi din spirit de jertfelnicie, într-o dăruire de sine cu adevărat nobilă. Pronia a făcut ca aceste *Didahii* să nu se piardă, ci să ajungă totuşi la noi, deşi vremurile nefavorabile au împiedicat tipărirea lor timp de aproape două sute de ani.

Prin urmare, cu excepţia celor patru cărţi amintite, scrise de Antim şi care au fost imprimate încă din timpul vieţii lui, celelalte opere aparţinând mitropolitului Ungrovlahiei ni

---

[676] Dan Horia Mazilu, *Recitind....*, vol. II, op. cit., p. 379.
[677] *Opere*, p. 350.
[678] Idem, p. 366.
[679] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 84.

s-au păstrat numai în variantă manuscrisă. În cazul *Didahiilor*, se pare că nu avem nici măcar un manuscris original, ci numai copii după manuscrisul lui Antim. Dar aceasta este o discuţie la care vom reveni curând.

Mai înainte de toate, este important să recapitulăm lista manuscriselor care s-au conservat, de la Antim Ivireanul, exerciţiu care nu este pe atât de facil pe cât pare, deoarece aceste manuscrise au stârnit dispute pe marginea calităţii lor de a fi atribuibile marelui mitropolit.

Astfel, C. Erbiceanu lua în considerare, în 1888, un număr de şase manuscrise – şi încă pe atâtea mici documente scrise de mâna lui Antim, pe când era egumen la Snagov. Dintre acestea, două erau manuscrise ale *Didahiilor*, celelalte fiind copii după cărţi folositoare de suflet, precum *A păcătoşilor spăsenie*, *Mântuirea păcătoşilor*, care conţine şi o altă scriere, şi anume *Minunile Precistei*, apoi *Minunile Maicii Domnului* (pe care şi Erbiceanu o consideră ca fiind scrisă de un ucenic al lui Antim şi nu de Antim însuşi) şi *De o călugăriţă ce o au aflat în pustia Iordanului* [680].

Deşi într-una din aceste cărţi, intitulată *Mântuirea păcătoşilor*, Erbiceanu a izolat interpolări ale traducătorului din limba greacă în română, constând în prescripţii morale aplicabile la viaţa socială concretă a conaţionalilor săi, ce par a fi conexe cu preocupările lui Antim, totuşi, cercetători mai apropiaţi zilelor noastre nu au reuşit să identifice în *Biblioteca Academiei Române* nici acest manuscris, nici pe celelalte, pomenite de Erbiceanu, ca fiind traduse sau copiate de mâna lui Antim [681].

Exceptând *Didahiile* – despre care vom discuta separat, pe larg –, au fost atribuite lui Antim, ulterior, alte cinci manuscrise, dintre care patru se regăsesc la *Biblioteca Academiei*, iar al cincilea, *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*, se păstrează la Kiev. Dintre celelalte patru manuscrise, numai *Învăţături pentru Aşezământul Cinstitei Mănăstiri a tuturor Sfinţilor* nu are parte de contestări ca manuscris autentic antimian, în timp ce alte trei asemenea documente, considerate de N. Şerbănescu ca aparţinând mitropolitului nostru[682], nu sunt recunoscute ca atare şi de Gabriel Ştrempel. Aceste manuscrise poartă următoarele titluri: *Izvodul odoarelor Sfintei Mitropolii* – redactat între 1695-1696 –, *Istoria Ţării Rumâneşti de când au descălecat pravoslavnicii creştini* şi *Slujba Sfântului Sveşteno Mucenic Antim, Episcopul Nicomidiei*.

După N. Şerbănescu, *Izvodul* cuprinde „Condica Mitropoliei Ungro-Vlahiei din timpul lui Constantin Brâncoveanu, zisă şi Condica lui Antim, în care sunt trecute odoarele, cărţile şi documentele moşiilor Mitropoliei din Târgovişte, cât şi din Bucureşti”, iar *Istoria Ţării Rumâneşti* „cuprinde la început «Cronica Cantacuzinească atribuită lui Ludescu», care merge de la domnia legendarului Radu Negru şi până la moartea lui Radu Mihnea (1626). De la Alexandru Iliaş (1627-1629), textul este copiat după cronica lui Radu Popescu. La

[680] Cf. C. Erbiceanu, *Descrierea manuscriptelor Mitropolitului Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, XI (1888), nr. 12, p. 1019-1030.

[681] Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 758; vezi şi nota 239.

[682] Cf. Idem, p. 752-754.

sfârşit, domnia lui Constantin Brâncoveanu este redată pe larg, autorul căutând să o prezinte sub toate aspectele”[683].

Gabriel Ştrempel contestă însă paternitatea lui Antim asupra acestor trei manuscrise: „Credem că nu-i putem atribui cu certitudine niciunul din manuscrise, cum o fac unii istorici”[684]. Acesta aduce, în sprijinul afirmaţiei sale, argumente de ordin logic şi tehnic: „la data copierii *Izvodului*, Antim era la Snagov şi nu la Bucureşti”[685], iar în interiorul său „sunt menţionate, de aceeaşi mână care a întocmit întreaga condică, documente posterioare anilor 1695-1696.(...) *Istoria Ţării Româneşti* nu are nicio menţiune că ar fi copiată de Antim; un ochi mai atent ar putea distinge mai degrabă condeiul popii Stanciul, cunoscut copist de cronici de la începutul secolului XVIII. *Slujba Sfântului Antim* s-a scris din porunca mitropolitului, cum se menţionează pe prima filă a manuscrisului de la Academie, ceea ce nu înseamnă deloc că este scrisă de mitropolit. Credem că N. Iorga are dreptate când susţine că meritul lui Antim este de a fi prelucrat slujba în româneşte (de fapt, text slavo-român). Copierea manuscrisului a fost făcută însă de Nicola preotul, cum deducem din compararea minuţioasă a grafiei *Pomelnicului Mănăstirii Câmpulung* cu cea a *Slujbei Sfântului Antim*”[686].

Deducem şi reţinem, din cele afirmate mai sus, precum şi din titlul ultimului manuscris, reprodus şi de N. Şerbănescu[687], că Antim Ivireanul este totuşi traducătorul *Slujbei Sfântului Sfinţit Mucenic Antim, Episcopul Nicomidiei*, în româneşte, chiar dacă singura copie manuscrisă, care ni s-a păstrat din acea vreme, nu ar fi un document caligrafiat de însuşi mitropolitul Ţării Româneşti, ci o prescriere făcută la porunca lui, în Bucureşti, la anul 1710.

Întrucât atribuirea acestor trei manuscrise, lui Antim Ivireanul, este incertă, vom renunţa la o discuţie amănunţită despre acestea. În opinia noastră, nu este nici pe departe exclus, dimpotrivă, este foarte probabil, ca Antim să se fi interesat îndeaproape, spre exemplu, de istoria Ţării Româneşti, iar copierea unor cronici valahe nu ni se pare un lucru ce nu i-ar fi stat în caracter mitropolitului nostru. Însă stabilirea cu certitudine a paternităţii acestui manuscris – ca şi a celorlalte – ţine şi de detalii tehnice care, în acest moment, ne depăşesc.

În ceea ce priveşte capodopera mitropolitului nostru, *Didahiile*, ea demonstrează că „Antim este unul dintre cei mai mari oratori religioşi din trecutul poporului român. Calităţile artisitice ale predicilor sale îl aşază printre cei mai de seamă propagatori ai limbii române

---

683 Idem, p. 752-753.

684 Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. 440, nota 94.

685 Ibidem.

686 Ibidem.

687 Cf. Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 754.

literare”[688]. Din fericire, această mare operă nu s-a pierdut, ci s-a conservat, măcar în copii, deşi originalul nu s-a aflat încă.

Didahiile s-au conservat până astăzi în patru copii manuscrise – deşi G. Ştrempel susţine că a mai văzut încă două astfel de copii, aflate în posesia unor persoane private[689].

Prima a fost descoperită de episcopul Melhisedec Ştefănescu al Romanului, în 1886, în biblioteca episcopului Dionisie Romano al Buzăului, fiind tipărită de Ioan Bianu în acelaşi an[690]. Ea datează din 1781, fiind prescrisă de arhimandritul Grigore Deleanu. A doua a fost găsită de profesorul de teologie Constantin Erbiceanu la mănăstirea Căldăruşani, care a considerat-o un manuscris original al lui Antim şi a tipărit-o în 1888 [691] (Nicolae Iorga a tipărit şi el o ediţie în 1911 [692]), iar cea de-a treia a fost dată la iveală, în 1958, de Gabriel Ştrempel[693], care şi-a adus o contribuţie deosebită la avansarea studiului privitor la Antim Ivireanul, fiind nu numai editorul, în secolul trecut, al operei sale, ci şi autorul unei importante monografii despre viaţa şi activitatea acestuia.

Aflarea ulterioară a altor trei manuscrise ale *Didahiilor* nu face decât să confirme că predicile lui Antim au fost considerate de urmaşii săi o comoară ce trebuie păstrată şi transmisă.

După cum am precizat anterior, Erbiceanu a considerat că se află în posesia unui manuscris autograf al lui Antim, după ce a descoperit acest document. Ulterior, acest lucru a fost contestat de Ştrempel, acesta susţinând că respectivul manuscris nu este decât o copie. Tot Ştrempel este convins că exemplarul descoperit de el este o copie primă, realizată direct după manuscrisul original al lui Antim, de către grămăticul Efrem, ucenicul unui preot, Stanciul, de la *Mănăstirea Tuturor Sfinţilor* (preot paroh, zice Ştrempel, dar biserica unei mănăstiri nu are preot paroh), între 1722-1725, adică la relativ scurt timp după uciderea ctitorului Mănăstirii şi a autorului *Didahiilor*[694].

---

[688] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, Ed. Minerva, Bucureşti, 1971, p. 183.

[689] Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. XLVI.

[690] *Predici făcute la praznice mari de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 1709-1716.* Publicate după manuscrisul de la 1781 cu cheltuiala Ministerului Cultelor şi al Instrucţiunei Publice de prof. I. Bianu, Bibliotecarul Academiei Române. Cu notiţe biografice despre mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul de P.S.S. episcopul Melhisedec, Bucureşti, 1886.

[691] *Didahiile ţinute în Mitropolia din Bucureşti de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 1709-1716.* Publicate după manuscrisul original cu cheltuiala Ministerului Cultelor şi al Instrucţiunei Publice şi corectate de Constantin Erbiceanu, profesor, cu o prefaţă asupra manuscriptelor mitropolitului Antim Ivireanul. Cu notiţe biografice despre mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul de P. S. S. episcopul Melhisedec, Bucureşti, 1888.

[692] *Predicile ţinute la Mitropolia din Bucureşti de Antim Ivireanul*, 1709-1716. Prefaţă de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1911.

[693] Antim Ivireanul, *Predici*, ediţie critică, studiu introductiv şi glosar de G. Ştrempel, Ed. Academiei, Bucureşti, 1962.

[694] Cf. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. XLIV-XLVII.

În afară de aceste manuscrise, amintite mai sus, conţinând exclusiv didahiile lui Antim – împreună cu cele două scrisori ale sale adresate lui Constantin Brâncoveanu – există însă şi alte copii manuscrise, ce cuprind colecţii de predici, aparţinând unor autori diverşi, în care sunt inserate şi omilii antimiene.

O astfel de colecţie se pare că a descoperit şi episcopul Melhisedec Ştefănescu – de fapt, Iosif, arhidiaconul său, la un vânzător de cărţi ambulant din Bucureşti –, în care a identificat câteva didahii aparţinând mitropolitului Antim şi a tras, însă, concluzia că întregul volum îi aparţine. În consecinţă, a tipărit această colecţie, cuprinzând 116 predici, în 1889, ca fiind volumul II al *Didahiilor*, considerând chiar acel manuscris ca fiind original antimian[695].

Melhisedec însuşi a identificat însă didahiile care se regăseau şi în volumul I – una în formă completă şi alte patru în rezumat – [696] şi a stabilit că există diferenţe între ceea ce el a numit volumul I şi volumul al II-lea al *Didahiilor*, dar a ajuns la concluzia că cele „din Tomul II (...) se deosebesc de cele din Tomul I, prin scurtime, simplitate şi blândeţea tonului" deoarece erau „destinate pentru citire prin toate bisericile ţării"[697], în timp ce predicile din prima categorie se pretau numai la sărbători mari şi la ocazii speciale.

În alţi termeni, însuşi descoperitorul şi editorul acestui incert volum II – pe care nimeni nu l-a mai considerat ca aparţinând lui Antim –, a sesizat superioritatea valorică a didahiilor tipărite anterior. În privinţa volumul tipărit în 1889, s-a ajuns la concluzia că trebuie să fie vorba despre o colecţie de predici, aparţinând mai multor autori, predici pe care o personalitate eclesiastică, ce a rămas anonimă, le-a reunit în acest manuscris descoperit de episcopul Romanului şi publicat tot de el.

Ştrempel menţionează şi el existenţa unei colecţii, a unor Cazanii copiate la începutul secolului XIX şi în care a fost inserată şi o didahie la Naşterea Domnului, aparţinând lui Antim[698], fapt ce demonstrează că, două secole mai târziu de la redactarea lor, predicile sale erau încă selectate şi copiate pentru a fi citite în biserici, la sărbători mari. Actualitatea lor, în multe privinţe, este, de altfel, surprinzătoare şi astăzi.

Diferenţele dintre cele trei manuscrise de bază, al lui Mehisedec, al lui Erbiceanu şi al lui Ştrempel, după care au fost editate *Didahiile*, nu sunt prea mari. Ediţia din 1888 (Erbiceanu), după manuscrisul de la Căldăruşani, are cinci predici în plus faţă de cea din 1886 – după manuscrisul transpus de arhimandritul Grigore Deleanu –, anume: „trei la înmormântare, una la parastas şi una despre spovedanie"[699].

Manuscrisul lui Efrem grămăticul, datând din anii 1722-1725, deşi nu a fost conservat cu atenţie şi are primele file distruse sau grav deteriorate, este, după Ştrempel, identic cu cel de la Căldăruşani, dar – susţine descoperitorul său –, filiaţia lor este

---

[695] Cf. Pr. Conf. Al. I. Ciurea, *Antim Ivireanul predicator şi orator*, art. cit., p. 781-782.

[696] Cf. Idem, p. 783.

[697] Cf. Idem, p. 784.

[698] Cf. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. XLVI.

[699] Pr. Conf. Al. I. Ciurea, art. cit., p. 780.

următoarea: manuscrisul găsit de Erbiceanu este o copie fidelă a celui realizat de grămăticul Efrem, care este primul în ordine cronologică între copiile realizate după *Didahiile* mitropolitului Antim. Un al patrulea manuscris, care se păstrează la Biblioteca judeţeană din Craiova, este o copie, probabil, a celui de la Căldăruşani, după cercetările întreprinse de Ştrempel[700]. Despre soarta altor două astfel de manuscrise, pe care acesta susţine că le-a văzut, nu avem nicio știre în prezent.

De asemenea, manuscrisul lui Grigore Deleanu se deosebeşte de celelalte prin ordonarea didahiilor, acestea fiind grupate nu după un criteriu cronologic, ci după tema lor[701].

Didahiile lui Antim au văzut lumina tiparului, începând cu anul 1886, de nouă ori până acum, în afară de aşa numitul volum II al lui Melhisedec din 1889. În 1972, la editura Minerva, Gabriel Ştrempel s-a îngrijit de publicarea întregii opere a lui Antim, cu excepţia, din raţiuni neînţelese pentru noi, a *Sfătuirilor creştine-politice*, compuse de acesta în versuri greceşti pentru domnitorul Ştefan Cantacuzino. Faptul că această operă parenetică este scrisă în greceşte, şi nu în română, nu ne va împiedica însă de la o analiză amănunţită a sa, după traducerea de la 1890, pe care o avem la dispoziţie. De altfel, Dan Horia Mazilu deplângea hotărârea lui Gabriel Ştrempel de a nu insera în corpusul de texte ce formează opera lui Antim, editată în 1972, şi această lucrare, foarte preţioasă pentru literatura română[702].

Revenind însă la *Didahii*, ni se pare corectă deducţia lui Ştrempel, conform căreia: „Suntem convinşi că a existat un manuscris autograf (...) care a stat la baza celorlalte. Ne-o probează prezenţa celor două apărări adresate lui Brâncoveanu, documente de taină, ce nu puteau să fie la îndemâna unor scribi şi care în volumul original vor fi constituit conceptele scrise şi înmânate domnului”[703].

Numărul acestor didahii, necontestate de nimeni ca aparţinând lui Antim Ivireanul, este de douăzeci şi nouă, dacă luăm în considerare şi predica rostită cu ocazia hirotesirii sale întru mitropolit, la care se adaugă trei predici funebre şi o învăţătură despre parastas. Împreună cu acestea, sunt în total treizeci şi trei de didahii care ni s-au păstrat de la Antim. Cu siguranţă că el a rostit, în tot timpul cât a fost ieromonah, stareţ, episcop şi mitropolit, mult mai multe predici decât cele care s-au conservat şi ne-au parvenit şi nouă. Pentru literatura română, „predicile lui Antim Ivireanul... constituie un moment important în dezvoltarea limbii române literare. Fiind strâns legate de societatea timpului şi fiind expuse cu multă căldură, deoarece se adresau nu numai minţii, ci şi inimii şi urmăreau să convingă, predicile lui Antim se caracterizează, sub raport stilistic, printr-o oralitate remarcabilă”[704].

Manuscrisele care au păstrat nedeteriorată prima pagină, specifică, pentru aceste predici, titlul de *Didahii* şi ni se pare (într-o destul de mare măsură) că e corect să tragem,

---

[700] Cf. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. XLIV-XLVI.
[701] Cf. Idem, p. 447-448, nota 103.
[702] Cf. Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 124.
[703] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 193.
[704] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, op. cit., p. 185.

din acest fapt, concluzia că însuşi autorul lor le-a numit astfel, întrucât am fost de acord că la temelia lor stă un manuscris original.

Mare parte dintre cei ce s-au ocupat de studiul vieţii sau al operei lui Antim au opinat că aceste predici au fost rostite începând cu anul 1708, anul înscăunării sale ca mitropolit, deoarece în debutul didahiilor a fost plasată, în manuscrise – şi în ediţiile care le-au urmat, în afară de cea din 1915, a lui Petre V. Haneş[705] – tocmai cuvântarea sa pronunţată cu această fericită ocazie. Altfel spus, Antim nu ar fi păstrat decât o parte din predicile sale concepute şi exprimate ca mitropolit al Ungrovlahiei.

Emil Nedelescu era, însă, cu o jumătate de veac în urmă, de altă părere. Convingerea lui se întemeia pe afirmaţiile lui Antim, făcute în finalul unei didahii la Sfântul Nicolae, în care mulţumea domnitorului Constantin Brâncoveanu, în lipsa acestuia de la eveniment, pentru ajutorul generos oferit la refacerea bisericii cu hramul Sfântului Ierarh prăznuit[706], în care Antim îşi ţinea predica. Astfel, crede autorul citat, că biserica respectivă, cu hramul Sfântului Nicolae, nu poate fi decât catedrala episcopală din Râmnicu-Vâlcea, deoarece, dacă ar fi fost o biserică însemnată din Bucureşti sau Târgovişte, cu siguranţă că domnitorul, implicat în restaurarea ei, ar fi participat la slujbă[707].

Acest lucru semnifică faptul că Antim era episcop când a rostit această predică, la hramul catedralei episcopale din Râmnicu-Vâlcea, între anii 1705-1708, ipoteză ce conduce inerent la concluzia că didahiile nu sunt aşezate în ordinea pronunţării lor şi mai ales, că s-ar putea afla, printre ele, predici scrise şi expuse anterior avansării sale în treapta de mitropolit, cel puţin din perioada în care era episcop. Nu este uşor de stabilit, în acest sens, dacă această didahie la Sfântul Nicolae, amintită anterior, este singulară, adică, dacă este unica omilie compusă înainte de 1708 sau dacă ar mai putea exista şi altele.

Tot Nedelescu atrăgea atenţia asupra faptului că ordinea predicilor la Duminica Floriilor, spre exemplu, nu respectă succesiunea temporală, ceea ce nu poate duce decât la concluzia că didahiile, în întregimea lor, au fost aranjate după raţiuni necunoscute nouă[708].

În această privinţă, Ştrempel este indecis, căci pare a fi de acord cu ipoteza lui Nedelescu, şi anume că a doua din didahiile la Sfântul Nicolae a fost concepută şi expusă în timpul episcopatului la Râmnic al lui Antim[709], iar ulterior revine, după numai câteva pagini,

---

[705] Antim Ivireanu, *Predici*, cu o prefaţă şi indice de cuvinte de Petre V. Haneş, Institutul de Arte Grafice şi Editura „Minerva”, Bucureşti, 1915.

[706] „Iar eu plecându-mi capul cu cucerie, mă rog Împăratului celui din nălţime şi a toate Ţiitoriului Dumnezeu, ca, cu rugăciunile cele fierbinţi ale acestui preacuvios păstor, să dăruiască prealumiantului domnului nostru viaţă pacinică şi norocită, cu întragă sănătate şi biruinţă asupra vrăjmaşilor celor văzuţi şi nevăzuţi. Şi pentru această puţinică osteneală şi cheltuială trecătoare ce au făcut întru lauda lui Dumnezeu şi întru cinstea Sfântului, de au împodobit această Sfântă Casă [Sfântă Biserică], după viaţa a mulţi ani fericiţi, să-i facă odihnă la Împărăţiia Ceriului şi să-I dăruiască bunătăţile cele vecinice şi de-a pururea stătătoare”, cf. *Opere*, p. 139.

[707] Cf. Pr. Emil Nedelescu, art. cit., p. 821.

[708] Cf. Idem, p. 821, nota 7.

[709] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 163.

şi afirmă că autorul nostru a susţinut predica respectivă într-o biserică din Târgovişte[710], deci ca mitropolit. Problema rămâne deschisă, dar, pentru moment, observaţia lui Nedelescu nu ni se pare de neluat în seamă.

Gabriel Ştrempel încearcă o datare şi a altor predici antimiene, considerând că cele două didahii la *Sfinţii Constantin şi Elena* sunt „pronunţate, după toate aparenţele, în anii 1708-1709"[711], iar prima din predicile la *Duminica lăsatului (sec) de brânză* ar fi, în opinia sa, rostită în 1708, deoarece Antim susţine în această didahie că nu a fost încă prezent la un anumit obicei – tradiţie a vremii – prin care boierii veneau şi îşi cereau iertare de la domnitor, la începutul Postului Mare[712], „or, este de presupus că acestea s-au putut întâmpla numai în primul an de păstorire, când Antim nu era la curent cu obiceiurile de la curte"[713].

De asemenea, acelaşi exeget restrânge şi mai mult perioada în care au fost exprimate aceste omilii, exprimându-şi rezervele în ceea ce priveşte selectarea, în acest volum, a unor didahii care fac parte din exerciţiul predicatorial al lui Antim din timpul domniei lui Ştefan Cantacuzino[714] – fapt neîntemeiat –, în timp ce, pentru vremea lui Nicolae Mavrocordat, opinia sa este că „Antim n-a pronunţat nicio didahie, cu excepţia, poate, a uneia dintre cuvântările de la înmormântare, intitulată *Cuvânt de învăţătură asupra omului mort* (una dintre cele trei didahii funebre – n.n.), ţinută la moartea doamnei Pulheria, soţia domnului, decedată în primăvara lui 1716, a cărei pogribanie a avut lor la Mitropolie"[715].

În această privinţă, Al I. Ciurea era de acord că acest cuvânt de învăţătură „a fost pronunţat la moartea unei doamne, pe care noi o bănuim a fi domniţa Pulheria, decedată « vineri înaintea Duminicii Rusaliilor », după cum relatează Del Chiaro. (...) *Cuvântul* de la parastas se pare a fi fost ţinut în legătură cu aceeaşi doamnă"[716].

Trebuie să mărturisim că avem îndoieli foarte serioase asupra acestei identificări, întrucât Antim face referiri evidente, în predica respectivă, la o persoană tânără, iar Ştrempel presupunea în altă parte că ar putea fi vorba de o fiică a lui Brâncoveanu[717]. Suntem de acord cu opinia din urmă, întrucât Anton Maria del Chiaro vorbeşte, în *Istoria* sa, despre moartea doamnei Stanca, fiica cea mare a lui Brâncoveanu, întâmplată în 1714, cu foarte puţin timp înainte de mazilirea tatălui ei (despre care ne spune că ea a avut un vis profetic[718]), şi la

[710] Cf. Idem, p. 177.

[711] Idem, p. 175, nota 8.

[712] „Am înţeles cum că iaste obiciai de vă adunaţ de seară în divan şi faceţ puţină oraţie înaintea domnului şi după aceia cereţi ertăciune; şi măcar că nu mi s-au întâmplat până acum să văz cu ochii, iar foarte mi-au plăcut...", cf. *Opere*, p. 40.

[713] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 175, nota 8.

[714] Cf. Idem, p. 174.

[715] Idem, p. 192.

[716] Pr. Conf. Al. I. Ciurea, art. cit., p. 814.

[717] Cf. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. XLIX.

[718] Cf. Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 44: „În aceste zile de nehotărâre, căzu bolnavă fiica mai mare a Voevodului, Doamna Stanca, care în agonie chemă pe Doamna, mama ei, şi surorile ei, arătându-le, halucinând, o ceată de turci care zmunceşte de grumaz pe tatăl ei, vroind să-l ducă la Constantinopol. Cu greu fu liniştită de cei din jurul ei, dar muri după câteva ore. Acest fapt mi-au povestit surorile defunctei, înainte de

înmormântarea căreia – care a avut loc la Mitropolie, după Del Chiaro – nu se poate să nu fi predicat Antim.

Ceea ce ne convinge în chip decisiv asupra acestui fapt este prezenţa leit-motivului evanghelic *Nu plângeţi, că n-au murit, ci doarme*, care, în contextul noutestamentar, se referă la fiica lui Iair, o tânără de doisprezece ani, iar aluziile ulterioare ale mitropolitului sunt şi ele de natură să ne îndrume către o persoană aflată la o vârstă juvenilă: *Iar o cocoană creştinească, ca aceasta, ce s-au născut în baia sfântului Botez, ce au supt laptele credinţii, ce s-au hrănit în casa învăţăturii dumnezeiescului dar, ce s-au întemeiat cu puterea cinstitelor Taini, ce era îngrădită cu bunătăţi, cu faceri de bine, cu lucruri plăcute lui Dumnezeu, una ca aceasta adevărat, n-au murit, ci doarme* [719].

De asemenea, şi în *Învăţătură când să face parastas*, în ciuda celor afirmate de Al. I. Ciurea, ni se pare că Antim are în vedere tot o persoană tânără, deoarece aduce în discuţie faptul că nu se cuvine a plânge după cei adormiţi, întrucât nici Împăratul David nu a plâns după ce a murit un copil al său, ci s-a bucurat pentru că *s-au odihnit în Domnul şi s-au mântuit de grijile lumii* [720]. Este destul de posibil, considerăm, ca Antim să fi scris aceste două predici funebre în pregătirea cuvântării pe care urma să o rostească în faţa lui Brâncoveanu şi a îndureratei familii princiare, la înmormântarea doamnei Stanca. Nu contestăm faptul că, deşi bolnav, Antim se poate să fi ţinut o cuvântare solemnă şi la înmormântarea doamnei Pulheria Mavrocordat, doi ani mai târziu, însă credem că, în acest caz, nu ni s-a păstrat şi această predică.

În lipsa unui material documentar mai bogat şi a unor dovezi mai convingătoare, ne abţinem deocamdată să ne pronunţăm cu certitudine asupra modului în care au fost ordonate didahiile sau asupra limitelor temporale între care au fost rostite acestea, deşi luăm în consideraţie şi afirmaţiile autorului însuşi, care, în 1712 – după cum ne amintim din cele două scrisori adresate domnitorului Brâncoveanu – declara că este bătrân şi bolnav şi este posibil ca frecvenţa apariţiilor sale în mijlocul bisericii, pentru a rosti cuvânt de învăţătură, să fi fost din ce în ce mai redusă, Antim suferind de podagră, boală ce avea ca urmări umflarea picioarelor, punându-l astfel în mare dificultate de a mai susţine predici.

Suntem însă întru totul de acord că Antim a predicat mai mult, în toată viaţa sa, o dovadă fiind şi aceia că, într-una din predicile la *Duminica Floriilor*, acesta se referă şi la *învăţătura ce am făcut în a dooa duminecă a postului* [721], „or, nu ni s-a păstrat nicio didahie rostită de Antim la Duminica slăbănogului”[722].

Am putea chiar să considerăm, în lumina acestei afirmaţii, că mitropolitul a predicat în fiecare duminică a Postului Mare, din moment ce atrăgea atenţia asupra unei cuvântări

---

detronarea tatălui lor. În ziua înmormântărei Principesei, care avu loc în biserica metropolitană din Bucureşti…”

[719] *Opere*, p. 189.

[720] Idem, p. 192-193.

[721] Idem, p. 203.

[722] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 174.

dintr-o posibilă serie care, cel mai probabil, se constituia într-o succesiune de învăţături cu o mare corespondenţă logică între ele.

Domnitorul ţării a fost prezent la zece din cele douăzeci şi nouă de predici expuse de Antim şi acest lucru nu trebuie să mire pe nimeni, întrucât, la acea vreme, existau predicatori ai curţii, care rosteau omilii în paraclisul palatului domnesc, iar Constantin Brâncoveanu, de exemplu, i-a avut în această funcţie pe Gheorghe Maiota şi, ulterior, pe Ioan Avramie. De origine grecească, aceştia predicau, cum era şi firesc, în limba greacă, într-o ţară în care cultura elină, dar mai ales cea bizantină erau la mare preţuire, greaca impunându-se şi la noi ca limbă a Ortodoxiei, în locul slavonei care, tradiţional, se mai regăsea doar în cărţile de cult şi nici acolo pentru mult timp.

Tot în limba greacă predicau însă toţi marii oaspeţi, ierarhi şi teologi, care vizitau Ţara Românească sau poposeau un timp mai îndelungat la curtea primitoare a voievodului Brâncoveanu. Semnificativ este faptul că, în aceste condiţii, deşi Antim Ivireanul cunoştea perfect această limbă, a preferat să-şi însuşească uimitor de bine limba românească şi să predice în română, chiar dacă erau de faţă înalţi ierarhi şi învăţaţi străini, cum s-a întâmplat la ridicarea sa în treapta de mitropolit, dar, cu siguranţă, şi la alte sărbători mari.

Pe lângă patriarhii Ierusalimului sau ai Alexandriei, care au locuit, uneori, mult timp la Bucureşti, rosteau omilii vestiţii profesori greci de la Academia Domnească, ca Sevastos Kiminitis, Panaiot Sinopeus, Ioan Comnen, Gheorghe din Trebizonda, Ioan Cariofil, etc., Antim tipărind unele din predicile panegirice ale acestora, precum şi pe cele ale fiilor domnitorului, Ştefan şi Radu Brâncoveanu.

În opinia unor exegeţi, „este ciudat că Antim, care tipărise panegiricele copiilor lui Brâncoveanu, Ştefan şi Radu [723], în greceşte, şi care avea la îndemână posibilităţi tipografice destul de întinse, să nu fi găsit vreme, sau să nu fi găsit că este necesar să-şi publice această valoroasă lucrare [*Didahiile*], fruct copt al meditaţiilor şi strânsurii sale de albină harnică. (...) Poate sfârşitul vieţii sale, cu totul neaşteptat, i-a curmat intenţia ce o va fi avut de a da la tipar *Didahiile*, după ce le-ar mai fi perfecţionat şi înmulţit numărul”[724]. Este foarte posibil să fie un gând adevărat.

„Cu siguranţă că îşi pregătea şi îşi scria în prealabil didahiile”[725] şi apoi le rostea cu multă căldură şi cu mare vervă, de cele mai multe ori în faţa unei mulţimi din care făceau parte şi personalităţi de seamă ale vieţii teologice, culturale şi politice a ţării. Unii – precum Ştrempel – şi-au pus problema posibilei prezenţe a unor tahigrafi, care să noteze didahiile în timp ce se rosteau, dar această soluţie a părut puţin credibilă şi s-a considerat mult mai

---

[723] A se vedea, în traducerea lui C. Erbiceanu, *Cuvânt panegiric la cel întocmai cu Apostolii Marele Constantin, compus de Ştefan Brâncoveanu...* (în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, XV (1891-1892), p. 298-304), *Cuvânt panegiric la Ştefan, întâiul Martir al lui Christos, compus de Ştefan...* (Idem, p. 305-306), *Cuvânt panegiric la prea mărita Adormire a Născătoarei de Dumnezeu pururea Fecioară, compus de Ştefan...* (Idem, p. 307-316) şi *Cuvântare la Patima cea lumei mântuitoare a Cuvântului Dumnezeu-Omului,* (...) *pronunţat de Radu...* (Idem, p. 317-323).

[724] Pr. Conf. Al. I. Ciurea, art. cit., p. 779.

[725] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 89.

veridică ipoteza că „Antim şi-a pregătit predicile pe îndelete, le-a reţinut şi le-a pronunţat după toate regulile retoricii, pe care o stăpânea în mod desăvârşit”[726].

Didahiile lui Antim, în afară de cea de la întronizarea sa în scaunul mitropolitan, cuprind teme diverse, şi anume: trei sunt predici la *Preobrajeniia Domnului nostru Iisus Hristos* – adică la Schimbarea la Faţă –, două sunt la *Adormirea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu*, două la *Duminica lăsatului* (sec) *de brânză*, două cazanii la Sfântul Nicolae, alte două la Sfinţii Împăraţi Constantin şi Elena, cinci la Duminica Floriilor, două la Naşterea Domnului nostru Iisus Hristos, două la Sfântul şi marele Mucenic Dimitrie şi câte una după cum urmează: la Duminica vameşului, la *Streteniia Domnului nostru Iisus Hristos* – adică la Întâmpinarea Domnului –, la Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel, la *Bogoiavlenie* (Bobotează), la *Obrezaniia lui Hristos* (Tăierea împrejur), la *Săborul Sfinţilor Îngeri* – în total opt predici cu subiect unic în *Didahii*. Fiecare predică este însă, în felul ei, unică, deoarece nu există două predici, cu aceeaşi temă, care să se asemene. Esenţial este şi faptul că „limba lui Antim Ivireanul... impresionează prin claritate, prin expunere curgătoare, prin naturaleţe. Spre deosebire de Dosoftei, Antim nu se lasă furat, decât foarte rar, de sintaxa şi de lexicul izvoarelor greceşti (sau slavone) pe care le foloseşte. Datorită acestor calităţi, el poate fi numit, pe drept cuvânt, *ctitor* al limbii liturgice româneşti şi unul dintre întemeietorii oratoriei religioase la români”[727].

Prin urmare, există, după cum am văzut, didahii la praznice împărăteşti, la sărbătorile Maicii Domnului şi ale Sfinţilor şi predici duminicale, mai mult, avem de-a face, în acest volum, cu întreaga gamă a acestei specii oratorice, întrucât putem deosebi, între acestea, predici sintetice, analitice, pareneze şi panegirice, la care se adaugă şi omiliile funebre.

Antim Ivireanul reprezintă, în literatura noastră, prin opera sa predicatorială, „hotarul” *Cazaniilor* vechi, demersul său oratoric conducând la autohtonizarea şi naţionalizarea predicii şi la modernizarea ei, prin aceea că a renunţat la expunerea unor învăţături general valabile, particularizând forma şi mesajul fiecărei didahii în funcţie de specificul vremii sale şi, în acelaşi timp, a depăşit „moda” predicii greceşti, demonstrând că şi limba română este capabilă de subtilităţi lingvistice, de perfecţiune stilistică şi retorică, de exprimarea într-un grad foarte înalt a unor ample valenţe, intrinseci, poetice şi literare, teologice sau filosofice. „Lăsând impresia spontaneităţii, care, de altfel, îşi are verva ei, ele [didahiile] sunt rostuite cu o competentă cunoaştere a unor canoane, dar s-au detaşat de corsetul strâmt al omiliei impersonale (...) Aproape nimic rigid şi trudnic în discursul viu, cu suavităţi curate şi descărcări fulminante”[728] al lui Antim.

De-a lungul vremii, opera sa omiletică s-a bucurat de aprecieri elogioase, între care amintim cele afirmate de Mihail Sadoveanu, anume că Antim a instrumentat limba română

---

[726] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 193.

[727] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, op. cit., p. 194-195.

[728] Florin Faifer, *Antim Ivireanul, Didahii*, Postfaţă şi bibliografie de Florin Faifer, Bucureşti, Ed. Minerva, 1983, p. 229.

„poate cea mai frumoasă dintre a tuturor cărturarilor ţării”[729], precum şi consideraţiile demne de luat în seamă ale lui G. Călinescu, având în vedere opţiunea sa pentru hegemonia criteriului estetic, chiar şi în cazul literaturii vechi, către care priveşte, de multe ori, cu un „ochi de estet” rece şi sever. Faţă de didahiile antimiene are însă o pornire de entuziasm, declarând: „Cunoaşterea limbii române este uimitoare la Antim”[730] şi „Didahiile rămân şi azi vii”[731]; iar autorul lor este considerat „un orator excelent şi un stilist desăvârşit”[732].

Mai mult, „lectura *Didahiilor* îl indică pe mitropolitul lui Brâncoveanu ca iniţiator al elocvenţei sacre. (...) Opera lui Antim se constituie ca o demonstraţie a capacităţii plastice a limbii române, făcute păturii boiereşti de către un străin. (...) Lucrările sale predicatoriale sunt extraordinare ca substanţă stilistică”[733], ele reprezentând „actul de naştere al discursului românesc”[734].

Societatea românească nu era însă nepregătită sau lipsită de gustul pentru o predică „modernă” – în raport cu cerinţele vremii –, dovadă fiind şi traducerea şi tipărirea în româneşte, cu ceva timp înainte (în 1678), la cererea lui Varlaam, mitropolit al Ungrovlahiei între 1672-1679, a colecţiei de predici intitulată *Cheia înţelesului* – carte însoţită şi de un mic tratat de *ars predicandi* –, aparţinând lui Ioannikie Haleatovski[735]. Ucenicul lui Antim, Mihai Ştefanovici, în *Chiriacodromion*-ul pe care îl va tipări la Bălgrad (1699), selectează şi câteva din aceste omilii, pe care le tipăreşte alături de cazaniile lui Varlaam, în acest volum[736].

Antim Ivireanul a scris o superbă operă omiletică având conştiinţă auctorială, chiar dacă natura religioasă a textelor sale nu permite „originalitate”, în sensul în care acest termen este acceptat de literatura modernă şi postmodernă. „Originalitatea scrierilor oratorice ale lui Antim, originalitatea efortului său creator, trebuie abordate şi definite în termenii acelei epoci şi, mai ales, ai *codului* auctorial ce reglementa atunci alcătuirea textului. Literatul din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea nu dispreţuia *invenţia*, dar pentru el acest concept însemna adesea *izvodire*, adică aranjarea şi înlănţuirea (particulare, fireşte) fragmentelor pe care le compila din felurite izvoare. În acest plan, operele atât de personale ale lui Antim, autor ce a apelat din plin la scrierile clasicilor oratoriei bizantine şi la operele tâlcuitorilor acestora, acced către un nivel ce poate conferi mitropolitului cărturar statutul unui producător de literatură *de sine stătător*”[737].

---

[729] Mihail Sadoveanu, *Limba povestirilor istorice*, comunicare făcută la Academia R.P.R., publicată în rev. *Contemporanul*, nr.6/ 346 din 11 febr. 1955, p. 3.

[730] G. Călinescu, *Istoria literaturii române. De la origini până în prezent*, ediţie nouă revăzută de autor, text stabilit de Al. Piru, Ed. Vlad & Vlad, Craiova, 1993, p. 12.

[731] Ibidem.

[732] Ibidem.

[733] Eugen Negrici, *Antim Ivireanul. Logos şi personalitate*, Ed. Du Style, Bucureşti, 1997, p. 7.

[734] Ibidem.

[735] Vezi Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. II, op. cit., p. 361-372.

[736] Cf. Idem, p. 361.

[737] Idem, p. 374.

În capitolul ce urmează vom avea în vedere, pe larg, contribuţia lui Antim Ivireanul, la formarea limbii moderne de cult, precum şi locul şi rolul său, din perspectivă diacronică, în naţionalizarea cultului, ca un ultim subiect esenţial de abordat, mai înainte de a trece la o analiză acrivică a operei sale.

Vom studia, în consecinţă, tot în această secţiune care se ocupă cu activitatea lui Antim, şi rezultatele fericite ale efortului său ca traducător al cărţilor bisericeşti şi creator al limbii de cult – şi, implicit, al limbii române culte, ce îşi trage seva din „limba vechilor cazanii" – pentru ca, în ultima secţiune a acestei lucrări, ce va trata opera antimiană, să facem referire numai la lucrările originale ale acestui mare scriitor, creator de limbă românească şi un clasic, am putea spune, al literaturii române.

II. 6. ANTIM TRADUCĂTORUL
ŞI „EPOPEEA" NAŢIONALIZĂRII CULTULUI

Am lăsat la final acest subcapitol, deosebit de important din activitatea lui Antim Ivireanul, întrucât acest aspect este esenţial pentru cultura şi Biserica românească. Efortul lui Antim de introducere a serviciului divin, în limba română, în Biserica noastră, reprezintă o încununare a unei lucrări elaborate asiduu, începute mai de timpuriu, iniţiată, ca efort tipografic, de Coresi şi continuată de mitropolitul Dosoftei al Moldovei.

În consecinţă, am considerat că nu putem discuta defalcat despre această mare operă şi revoluţie săvârşită în sânul Bisericii, care se întinde pe durata a mai bine de trei veacuri, fără a obtura din imaginea de ansamblu a acestei realizări, în absenţa căreia nu se poate stabili cu obiectivitate locul şi rolul lui Antim Ivireanul în acest proces dificil şi evolutiv.

În istoria Bisericii Ortodoxe Române, procesul de naţionalizare a cultului a fost unul îndelungat, după cum am precizat anterior, întinzându-se pe durata mai multor secole, începând cel mai probabil din secolul al XV-lea (deşi nu avem dovezi documentare foarte concrete, această datare fiind considerată de către unii cercetători, fie ca prea timpurie, fie ca prea târzie), şi încheindu-se spre sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Se observă că avem în vedere numai al doilea mileniu al erei creştine, deoarece, pentru primul mileniu, datele cu privire la limba slujirii în Bisericile româneşti, nouă personal ne lipsesc cu desăvârşire.

Dacă poporul român s-a format ca entitate etnică şi religioasă unitară – ca popor latin şi creştin – până în secolul IV, atunci în ce limbă a citit Sfânta Scriptură şi a slujit Sfânta Liturghie până în secolul X, când s-ar fi introdus şi la noi alfabetul chirilic şi limba slavonă ca limbă de cult (ca să nu mai spun, în ce limbă a scris), în latină, greacă sau română? Ar fi

cu totul hazardat să înaintăm ipoteza că s-au făcut traduceri (în mod sporadic sau programatic) în limba română înainte de recunoaşterea limbii slavone ca limbă sacră? Sau cum de au avut cărturarii noştri din a doua jumătate a mileniului II, o conştiinţă atât de „aprigă” a latinităţii, dacă ea nu a fost întreţinută prin nimic de-a lungul secolelor? (De remarcat că prima atestare a cuvântului „român”, sub această formă latinizată, apare într-o tipăritură coresiană, şi anume în *Palia de la Orăştie* [Vechiul Testament], din 1582. [738])

Sunt întrebări la care nu avem încă răspunsuri documentate şi nu se pot propune decât ipoteze, mai mult sau mai puţin întemeiate. A. Lambrior, A.D. Xenopol şi Al. Rosetti au considerat că românii au scris întotdeauna în limba lor[739].

După alte surse, „socotim foarte probabil că «poporul român a cântat în limba sa în biserică în mod neîntrerupt în continuarea unei tradiţii pe care o avem atestată încă din secolul al V-lea». Rânduiala cântării psalmilor şi a răspunsurilor îşi are rădăcina în statornicirile Sfinţilor Apostoli, iar în părţile noastre, Episcopul dac Sfântul Nicetas de Remesiana i-a dat un puternic avânt, potrivit mărturiei prietenului său, Episcopul Paulin de Nola, din Italia, care arată că el « folosea cântul liturgic pentru convertirea barbarilor la Hristos». (…) ...şi un alt martir, preotul Montanus din Singidunum, daco-român, în clipa sfârşitului său, 304, se ruga astfel: «Doamne Iisuse Hristoase, Care ai pătimit pentru mântuirea lumii, primeşte sufletele solilor Tăi Montanus şi Maxima (soţia lui), care pătimesc pentru numele Tău. Creşte, Doamne, şi apără turma cea credincioasă a Bisericii Tale din Singidunum şi de prin toate văile Dunării. Cu ochii minţii văd, Doamne, cum în această lature de pământ se ridică un popor nou, care în limba romană slăveşte iubirea numelui Tău cel sfânt»”[740].

Un argument foarte întemeiat pentru existenţa unor texte scrise, în limba română, este tocmai „prezenţa unei terminologii de origine latină în textele româneşti din secolul al XVI-lea (care) probează că, de-a lungul întregului ev mediu, românilor nu le-au fost străine practicile scrisului şi ale cititului”[741].

Mai mult decât atât, „e greu de presupus că, în perioada anterioară pătrunderii liturghiei slavone (probabil în secolul al X-lea), preoţii de rit latin ai românilor oficiau slujbele religioase fără a se servi şi de unele texte scrise. Cuvintele de origine latină din sfera culturală („scrie”, „scriptă”, „scriptură”, „carte”, „a număra”) probează, aşadar, că, înaintea adoptării limbii slavone în biserică şi, totodată, a alfabetului chirilic, românii au cunoscut şi practicat scrierea, desigur în limba latină şi cu alfabet latin”[742].

---

[738] Cf. Ion Gheţie, *Începuturile scrisului în limba română*, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1974, p. 26.

[739] Cf. Idem, p. 9.

[740] Pr. Niculae N. Popescu, *Preoţi de mir adormiţi întru Domnul*, Bucureşti, 1942, apud Î. P. S. Teoctist, Arhiepiscop şi Mitropolit al Moldovei şi Sucevei, în studiu introductiv la Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, ed. critică de N. A. Ursu, Iaşi, 1980, p. XXXII.

[741] Ion Gheţie, Al. Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1985, p. 127.

[742] Idem, p. 128.

De aceeaşi părere au fost, mai înainte, D. Onciul („Până la încreştinarea bulgarilor, românii avură în Biserică limba latină de la care ne-a rămas terminologia de origine romană”[743]) şi A. D. Xenopol („Înainte de creştinismul bulgar, la români era creştinismul român”[744]).

Ştefan Lupşa vorbea chiar de existenţa unui scris latin literar[745], la sfârşitul secolului al III-lea şi începutul secolului al IV-lea, căci nu numai Sfântul Niceta de Remesiana (387-420) „ci şi episcopul Victorin de Poetovio (Pettau în Stiria, partea cea mai apuseană, locuită de traci), ucis de păgâni la 304, treceau şi prelucrau în latineşte opere exegetice ale unor scriitori greci”[746].

Vasile Grecu era de părere că „noi am primit creştinismul în formă romană şi am stat în primele veacuri ale creştinismului sub sfera de influenţă a Romei. Câtă vreme la începuturile noastre de neam am fost orientaţi bisericeşte spre Roma, de bună seamă că se liturghisea la noi în limba latină bisericească. Mai târziu, când contactul cu Roma a devenit imposibil şi ne-am orientat din punct de vedere bisericesc către Bizanţ, de la această orientare şi până la ivirea mijlocirii slavone, oare, care a fost limba de slujbă bisericească la noi? Latina bisericească? Românească, aşa cum era ea atunci? Grecească? Evident că numai unul din aceste trei cazuri e posibil! Care? Nu putem şti”[747].

Întorcându-ne la perioada istorică pentru care avem date, trebuie să precizăm că procesul de naţionalizare a cultului a presupus două aspecte esenţiale: 1. traducerea acelor texte sau cărţi din Sfânta Scriptură folosite în timpul slujbelor (*Evanghelia*, *Apostolul*, *Psaltirea*); şi 2. traducerea în româneşte a cărţilor de slujbă propriu-zise, după care slujeşte preotul, ajutat de diacon (*Liturghierul* şi *Molitfelnicul*), la care se adaugă cele necesare stranei. Traducerea cărţilor de slujbă propriu-zise a fost precedată de transpunerea în limba română a celorlalte cărţi fundamentale ale Bisericii şi anume *Evanghelia* (parte din *Noul Testament*), *Apostolul* (din *Faptele Apostolilor* şi din *Epistole*) şi *Psaltirea*, adesea însoţită de alte texte din *Vechiul Testament*. Vom cerceta, pe rând, aceste etape ale naţionalizării cultului.

De asemenea, în ce priveşte a doua etapă, cea a transpunerii *Liturghierului*, *Molitfelnicului* şi a celorlalte cărţi, necesare stranei, în româneşte, aceasta cunoaşte trei repere importante, şi anume momentul imprimării primelor cărţi de acest fel, de către Coresi, cel al traducerilor şi tipăriturilor lui Dosoftei şi cel asemănător, înfăptuit de Antim Ivireanul. Avem în vedere însă, că aceştia nu uită nici celelalte cărţi necesare cultului, pe care le retraduc sau le retipăresc.

---

[743] *Originea Principatelor române*, Bucureşti, 1899, p.136, apud. Dumitru Stăniloae, *Naţiune şi creştinism*, ediţie, text stabilit, studiu introductiv şi note de Constantin Schifirneţ, Ed. Elion, Bucureşti, 2003, p. 244.

[744] A. D. Xenopol, *Istoria românilor în Dacia Traiană*, vol. I, p. 446 apud. Ibidem.

[745] Ştefan Lupşa, Creştinismul românesc a fost întotdeauna cel ortodox, în rev. Studii Teologice, 1949, p. 814-838, apud. Idem, p. 245.

[746] Ibidem, nota **.

[747] Vasile Grecu, *Influenţa bizantină în literatura română*, loc. cit., p. 365.

II. 6.1. Primele traduceri ale cărţilor sfinte folosite în cult

Cele mai vechi texte în româneşte sunt considerate, de unii cercetători, a fi textele rotacizante: *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voroneţeană*, *Codicele Voroneţean* şi *Psaltirea Hurmuzachi*, adică tocmai *Psaltirea* şi *Apostolul*.

Dar nu numai cele mai vechi texte în româneşte, ci şi cele mai vechi manuscrise slavone, descoperite în bisericile şi mănăstirile noastre, şi care datează din secolele XIII-XIV, sunt un *Apostol* (din secolul XIII), un *Octoih* copiat în Moldova, un fragment de *Evanghelie* descoperit în Biserica din Râşnov (în Transilvania), un fragment din *Noul Testament* (având aceeaşi provenienţă) şi un *Minei* de la mănăstirea Neamţ[748], adică tot cărţile folosite în slujbă.

Existenţa acestor manuscrise, păstrarea lor până astăzi, demonstrează importanţa lor deosebită şi, probabil, îndelungatul exerciţiu de copiere a lor. Este evident că acestea erau cărţile esenţiale pentru Biserică şi de aceea este normal să ne gândim că ele au fost şi primele care au făcut obiectul unor traduceri în româneşte, în mod sporadic sau, dimpotrivă, conştient de necesitatea existenţei lor pentru credincioşi.

Textele rotacizante sunt copii datate în secolele XV-XVI (secolul XVI este mai degrabă acceptat ca perioadă a transcrierii lor, în urma ultimelor cercetări) – cu excepţia *Psaltirii Hurmuzachi*, ce este considerată de Candrea şi P.P. Panaitescu, un manuscris original al traducătorului din slavonă[749] –, ceea ce înseamnă că traducerea originală urcă în timp, până la o dată necunoscută. Este însă bine de precizat că cercetătorii nu s-au pus de acord în privinţa aspectelor legate de localizarea şi datarea celor mai vechi manuscrise româneşti, precum nici în privinţa altor aspecte de ordin filologic şi istoric.

În afară de textele rotacizante, mai există şi alte manuscrise vechi, din secolul al XVI-lea, cuprinzând textul *Apostolului*, şi anume *Codicele Bratul* (descoperit la Mănăstirea Suceviţa, dar bănuit a fi fost „copiat undeva în sud-estul Transilvaniei"[750]) şi *Apostolul Iorga* (din care s-au mai păstrat doar câteva foi).

De asemenea, este certă existenţa în Moldova, în prima jumătate a secolului, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a unor traduceri româneşti ale *Evangheliei* şi *Apostolului*, nedescoperite, dar despre care avem informaţii printr-un document scris, şi anume scrisoarea învăţatului german Nicolas Pflüger, datată 11 martie 1532, în care se afirmă că „un oarecare doctor din Moldova, om în vârstă, care nu vorbeşte nemţeşte, ci latina şi polona, a venit la Wittemberg, ca să-l vadă şi să-l asculte pe Martin Luther, vrând să îngrijească de tipărirea celor patru Evanghelii şi a (epistolelor) lui Pavel, în limba română, polonă şi germană…"[751].

---

[748] Cf. P. P. Panaitescu, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Ed. Academiei RPR, Bucureşti, 1965, p. 20.

[749] Cf. Idem., p. 68.

[750] Ion Gheţie, Al. Mareş, op. cit., p. 192.

[751] Apud. P.P. Panaitescu, op. cit., p. 119-120.

Ceea ce înseamnă că exista deja în Moldova la acea dată, traducerea acestor cărţi, pentru a fi oricând gata de tipar.

Se vorbeşte şi despre un alt *Apostol* românesc, într-o „notiţă în limba maghiară (*Filep Olah Apostol Oláhul irt könyve az oláhok reformatiójára*) inserată într-un catalog al cărţilor aflate în 1763 în biblioteca lui Dionisiu Banffi”[752], notiţă care s-ar traduce „Filip, Apostol românesc, carte scrisă în limba română…” referindu-se la Filip Moldoveanul şi care, în interpretarea lui I. Gheţie, ne aduce la cunoştinţă existenţa „unui exemplar al unei ediţii până acum necunoscute a *Apostolului*, tipărită la Sibiu, între 1544 şi 1550”[753].

În afară de aceste manuscrise şi de aceste tipărituri, despre care ştim numai din aluzii făcute în alte documente, avem un Apostol tipărit de Coresi sub numele de *Lucrul apostolesc (Praxiul)*, în 1563.

În secolul al XVI-lea a existat un adevărat curent de traduceri ale cărţilor necesare Bisericii în limba română. Nu credem că se poate justifica amploarea acestui curent decât prin existenţa unor precedente notabile în secolul (poate chiar în „secolele”) anterior. Pentru că simpla influenţă a Reformei, credem noi, nu putea face să apară o limbă română literară „ex nihilo”.

După N. Iorga, manuscrisele rotacizante sunt anterioare tipăriturilor coresiene şi sunt databile în secolul al XV-lea, impulsul acestor traduceri constituindu-l influenţa mişcării husite în Transilvania[754]. Alţi cercetători le datează însă către sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea. Conform lui Gheţie şi Mareş, *Psaltirea Voroneţeană* este cea mai veche Psaltire românească şi datează din 1551-1558[755] – originalul traducerii putând fi astfel stabilit în prima jumătate a secolului al XVI-lea, dacă nu mai devreme.

O. Densuşianu şi Al. Rosetti au emis părerea că aceste traduceri sunt contemporane cu tipăriturile lui Coresi şi că nu pot avea alt imbold decât ideile Reformei, care au pătruns în Transilvania după 1519[756].

Această opinie este în general acceptată, astfel încât se consideră că avem şapte versiuni ale Psaltirii în româneşte, din secolul al XVI-lea, între care trei sunt rotacizante (*Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voroneţeană* şi *Psaltirea Hurmuzachi*), trei sunt tipărituri coresiene (din 1570, 1577 şi 1588-1589, cea din urmă fiind tipărită de Şerban Coresi), iar ultima se află în ms. rom. B.A.R. nr. 3465 [757].

Toate sunt datate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, astfel încât originalele lor (cu excepţia *Psaltirii Hurmuzachi*) pot fi considerate a fi fost elaborate, fie în prima jumătate a secolului al XVI-lea, fie mai devreme, în secolul al XV-lea.

---

[752] Ion Gheţie, Al. Mareş, op. cit., p. 192.

[753] Ibidem.

[754] Cf. P. P. Panaitescu, op. cit., p. 31-32.

[755] Cf. Ion Gheţie, Al. Mareş, op. cit., p. 417.

[756] Cf. P. P. Panaitescu, op. cit., p. 37-38.

[757] Cf. Ion Gheţie, *Cele mai vechi texte româneşti*, editată de Universitatea din Bucureşti, Institutul de Lingvistică, Bucureşti, 1982, p. 147.

Conform lui Ion Gheţie, „originalul traducerii psalmilor (atât al versiunii conservate în *Psaltirea Hurmuzachi*, cât şi al celei ce se găseşte în celelalte versiuni) provine din sfertul sud-vestic al Dacoromaniei, adică în Banat-Hunedoara şi teritoriile învecinate. Copierea psaltirilor rotacizante aflate astăzi în posesia noastră s-a făcut, după toate probabilităţile, în Moldova…”[758].

Nu dorim să discutăm acum pe larg despre datarea textelor rotacizante, deoarece este o problemă controversată. În orice caz, fie că sunt databile în secolul al XV-lea, fie în secolul al XVI-lea, aceste copii ale *Psaltirii* şi *Apostolului*, sunt printre cele mai vechi cărţi în limba română, dovedind – prin caracterul lor de copii, iar nu traduceri originale – faptul că este foarte probabil ca să fi fost, cu adevărat, cele mai vechi cărţi româneşti.

În ce priveşte *Evanghelia* în româneşte, cel mai vechi exemplar care ni s-a păstrat este o tipăritură slavo-română a *Tetraevangheliarului*, „un text precoresian”[759], apărut cel mai probabil la Sibiu şi conservat fragmentar (cunoscut sub denumirea „*Evangheliarul* din Petersburg”, după numele locului unde s-a păstrat, în biblioteca imperială din Sankt Petersburg) între 1552-1553, al cărei tipograf ar fi fost Philippus Pictor, „una şi aceeaşi persoană cu Filip Moldoveanul, tipograful *Tetraevanghelului* slavon de la Sibiu din 1546.”[760] Acesta este urmat de *Tetraevangheliarul* tipărit de diaconul Coresi în 1561.

Tetraevangheliarul lui Coresi a fost tipărit la Braşov, sub patronajul lui Johannes Benkner (judele Braşovului), iar traducerea s-a făcut după un original slavon, bănuit a fi atât *Evanghelia* slavonă a lui Macarie din 1512[761], dar şi o altă versiune slavonă[762]. Faţă de *Tetraevangheliarul* sibian, a cărui traducere din slavonă fusese coroborată cu Biblia lui Luther[763], textul tipărit la Braşov de Coresi şi de diacul Tudor este pur ortodox; ceea ce demonstrează fie reticenţa cu care preoţii români au întâmpinat ediţia sibiană (şi care ar fi putut să-i oblige pe promotorii Reformei să adopte o altă strategie), fie faptul că această traducere şi tipărire s-a făcut în urma unui impuls apărut în mediul ortodox (poate ca o reacţie la iniţiativele Reformei, aşa cum a apărut şi *Cazania II*, ca o reacţie la *Cazania I*).

Se pare că acest *Tetraevangheliar*, tipărit de Coresi la Braşov, a avut o circulaţie răspândită şi a fost copiat (direct sau indirect) de Radu Grămăticul sau Radu de la Măniceşti, lângă Ruşii-de-Vede (Roşiorii-de-Vede), în 1574, la porunca lui Petru Cercel, aflat în exil, pe atunci, în insula Rhodos (manuscrisul păstrându-se acum la British Museum din Londra)[764].

Tetraevanghelul lui Coresi reprezintă, după P. P. Panaitescu, „difuzarea unui text tradus anterior în româneşte şi care a circulat mai întâi în manuscris în diferite părţi ale

---

[758] Idem., p. 149.
[759] Ion Gheţie, *Începuturile scrisului…*, op. cit., p. 141.
[760] Ion Gheţie, Al. Mareş, op. cit., p. 337.
[761] Cf. P. P. Panaitescu, op. cit., p. 119.
[762] Cf. I. Gheţie, Al. Mareş, op. cit., p. 345.
[763] Ipoteză înaintată de E. Petrovici, cf. Idem, p. 341.
[764] Cf. Idem, p.352-353.

ţării”[765]. Şi tot pentru el, varianta aflată în Moldova pe la 1532 (pe care am amintit-o mai sus, când vorbeam despre existenţa unui *Apostol* tradus şi a unei *Evanghelii* în Moldova, menţionate într-o scrisoare a unui învăţat german) şi textul coresian sunt, probabil, identice[766].

Iar „dacă *Evanghelia* şi *Apostolul* din 1532 nu se identifică, cu careva dintre traducerile primitive conţinute de *Tetraevanghelul* de la Sibiu, *Tetraevanghelul* coresian şi *Apostolele* mai sus amintite [e vorba de *Apostolul Iorga* (datat 1551-1583), *Apostolul Bratul* (1559-1560), *Codicele Voroneţean* (1563-1583) şi *Apostolul* lui Coresi (1566) – n.n.], atunci existau, înainte de 1551, două versiuni ale *Apostolului* şi două versiuni ale *Evangheliei*”[767], circulând paralel în Moldova şi Transilvania, în prima jumătate a secolului al XVI-lea.

Putem aprecia, deci, că, după modelul *Apostolului* şi al *Psaltirii*, şi *Evanghelia* a cunoscut traduceri în româneşte timpurii, chiar dacă nu s-au păstrat, pentru că cel mai logic este să considerăm, că atât cei care au tipărit-o, cât şi cei care intenţionau să o tipărească, chiar dacă aveau convingeri protestante şi urmau să o destineze unor scopuri străine de Ortodoxie, s-au folosit totuşi de traduceri mai vechi şi au păstrat sau nu, puritatea ortodoxă a acestora.

Acestea fiind spuse, avem acum o privire de ansamblu asupra primelor traduceri şi tipărituri ale textelor necesare cultului, altele decât textul slujbei propriu-zis. Ele coincid oarecum cu infiltrarea ideologiei reformate în Transilvania, dar nu credem că sunt, în mod exclusiv, un rezultat al infiltrării acestei doctrine.

Având în vedere atitudinea total negativă a Bisericii Ortodoxe faţă de Reformă, aceste traduceri nu s-ar fi făcut niciodată – cel puţin nu de către români ortodocşi – dacă însăşi Biserica, prin reprezentanţii săi, clerici sau mireni, nu ar fi avut, în parte, iniţiativa lor, dacă nu ar fi resimţit aceasta ca pe o necesitate internă, cauzată de faptul că limba slavă şi cea grecească aveau foarte puţini cunoscători, chiar în rândurile preoţilor.

P. P. Panaitescu semnalează faptul că, înainte de prima tipăritură românească (cea a *Catehismului* din 1544, cu influenţe luterane clare), în bisericile româneşti din Transilvania se făceau traduceri „la sfârşitul unor părţi din liturghie, în special la citirea *Evangheliei* şi a *Apostolului*”[768] şi că preoţii care făceau aceste traduceri în faţa credincioşilor „aveau la îndemână cărţi scrise, în româneşte, manuscrise ale *Evangheliei*, *Apostolului* şi poate şi ale *Liturghierului*, foarte probabil ale *Psaltirii*”[769].

Acelaşi cercetător susţine şi existenţa altor „manuscrise româneşti copiate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, dar care sunt traduceri din slavă precoresiene (înainte de tipărirea *Evangheliei* din 1560), fără a putea fi datate exact”[770], între

[765] P. P. Panaitescu, op. cit., p. 118.
[766] Cf. Idem, p. 120.
[767] Ion Gheţie, Al. Mareş, op. cit., p. 417.
[768] Op. cit., p. 122.
[769] Ibidem.
[770] Op. cit., p. 131.

care el enumeră *Psaltirea slavo-română* de la Mehadia (copie de la sfârşitul secolului al XVI-lea), *Apostolul* din colecţia M. Gaster şi încă două manuscrise ale unui *Apostol* şi *Octoih mic* din biblioteca orăşenească din Braşov[771].

La data la care Coresi tipărea *Lucrul apostolesc* (1563) şi *Psaltirea* (1570 şi 1577, ultima fiind o variantă slavo-română), existau deci, traduceri ale acestor cărţi în limba română. N. Cartojan era de părere că aceste tipărituri coresiene „reproduc o copie de pe vechile traduceri maramureşene" şi „poate şi *Tetraevangheliarul* (1561) este retipărirea unei traduceri anterioare, după cum mărturiseşte Coresi în introducerea *Catehismului* (1559): « neşte creştini buni socotiră şi scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească ». Celelalte sunt traduceri făcute în vremea lui Coresi"[772].

Cât despre impulsul care a determinat primele traduceri româneşti, cercetătorii nu s-au pus nici în acest caz de acord, unii considerând că acesta l-ar fi constituit învăţătura bogomilică – conform lui Sbierea care, tipărind *Codicele Voroneţean*, afirma că originalul trebuie plasat în secolul al XIII-lea, la sudul Dunării. N. Iorga şi I. A. Candrea sunt adepţii teoriei husite, care situează traducerea originală a textelor rotacizante în Maramureşul secolului al XV-lea.

O. Densuşianu şi Al. Rosetti sunt de acord cu teoria luterană, prezentată iniţial de Iorga şi care stabileşte datarea textelor rotacizante la începutul secolului al XVI-lea. În sfârşit, alţi exegeţi susţin importanţa influenţei catolice, iar N. Drăganu afirma că traducătorii *Apostolului* şi ai *Psaltirii* sunt la origine saşi şi au făcut aceste traduceri în Moldova, din porunca lui Despot-vodă, prieten cu Melanchton şi propagatorul luteranismului în Moldova[773].

P. P. Panaitescu a fost de acord cu Maramureşul ca localizare a primelor traduceri româneşti, nu însă şi cu influenţa factorilor externi, considerând că acest fenomen ecleziastic şi cultural a fost cu desăvârşire intern şi s-a dezvoltat în contextul încercării Bisericii româneşti din Maramureş de a-şi dobândi autonomia faţă de episcopatul ucrainian din Muncaci[774].

De altfel, el susţine că nici activitatea tipografică a lui Coresi nu este tributară influenţelor reformate, deoarece singurele cărţi care au, mai mult sau mai puţin, amprenta acestor influenţe, sunt *Catehismul*, *Cazania I* şi *Palia de la Orăştie* (adică Vechiul Testament, tipărit în 1582), dar nici aici, ele nu sunt copleşitoare[775]. Există şi exegeţi – cum ar fi T. Palade şi P. Olteanu – care afirmă că primele traduceri româneşti au fost făcute ca urmare a apariţiei unui context favorabil, ajutate fiind şi de factori interni, şi de factori externi[776].

---

[771] Cf. Ibidem.

[772] N. Cartojan, op. cit, p. 102.

[773] Cf. Idem, p. 86-87.

[774] Op. cit., p. 66-97.

[775] Cf. Idem, p. 155.

[776] Cf. Ion Gheţie, *Începuturile scrisului…*, op.cit., p. 45.

Dacă primele noastre traduceri ar fi avut la bază numai un impuls străin, atunci limba română a acestor texte ar fi fost şi ea străină de duhul textelor ortodoxe. Or, în ciuda existenţei, uneori, a unor accente catolice sau reformate, aceste texte denotă o bază lingvistică şi dogmatică esenţial românească şi ortodoxă, ceea ce înseamnă că limba română cunoştea încercări literare anterioare (chiar dacă ele erau numai traduceri) şi că în Biserica Ortodoxă avusese loc acest fenomen de transpunere a unor cărţi importante pentru propovăduirea credinţei, în româneşte. La data când Coresi începe activitatea tipografică, el avea, în ceea ce priveşte limba română, un material lingvistic cât de cât „experimentat", cu care putea să lucreze noi traduceri sau să revizuiască altele mai vechi.

II. 6. 2. Primele traduceri ale cărţilor de slujbă

Coresi este, de altfel, un pionier în ceea ce priveşte traducerea *Liturghierului* şi a *Molitvenicului* – dacă nu cumva a avut, şi pentru aceste cărţi, modele de inspiraţie, adică traduceri anterioare (chiar şi fragmentare) ale acestor cărţi, pe care apoi le-a revizuit, prin traducătorii solicitaţi de el şi prin propria sa diortosire.

Cu aceste cărţi intrăm însă în dezbaterea celei de-a doua etape a naţionalizării cultului, cea referitoare la textele ce conţin slujba propriu-zisă, a căror traducere a durat mulţi ani şi a fost mai greu acceptată decât a celorlalte cărţi, amintite mai sus.

În opinia noastră, credem că preoţii români ortodocşi s-au lovit întotdeauna de necesitatea de a explica credincioşilor nu numai textele scripturistice, ci şi anumite părţi din Sf. Liturghie, precum şi din celelalte slujbe, cu adânci reverberaţii în viaţa creştinilor: Botezul, Cununia, înmormântarea, etc.

Pentru acest lucru, nu numai în cazul în care nu cunoşteau bine sau deloc limba slavonă, dar şi în cazul în care o cunoşteau foarte bine, trebuie să fi avut traduceri, la îndemână (pentru că nici cei care cunoşteau slava nu stăteau să traducă pe loc), pentru aceste nevoi foarte stricte. Chiar dacă nu în mod programatic, considerăm că s-au făcut totuşi traduceri, fragmentare, ale cărţilor de slujbă.

Din 1570 avem o copie a unui *Octoih* românesc, adică a uneia dintre cărţile necesare stranei, efectuată de Oprea diacul de la biserica din Şcheii Braşovului, după un original mai vechi, „de pre izvodul ce iaste în biserica Şcheailor, de lângă cetatea Braşovului, de l-au scos den limba sârbească pre limba rumânească sfinţii părinţi, cine au fost mainte întru acestu loc"[777].

[777] Cf. P. P. Panaitescu, op. cit., p. 126-127.

Dacă această copie este din 1570, iar copistul, Oprea diacul, nu ştia cine au fost înaintaşii, acei „sfinţi părinţi", care au făcut iniţial traducerea – dar ştia că ei erau tot de la Biserica din Şchei – putem să bănuim că originalul traducerii este cu mult mai vechi.

Textul, care nu este într-o română cursivă pentru cititorul modern, nu este însă nici departe de ceea ce cunoaştem azi din cântările Bisericii şi citām un fragment: „Viniţi să ne bucurăm Domnului, că au zdrobit ţinearea morţiei şi au luminatu rodurile omineşti. Cu îngerii să strigăm: Lucrătoriul şi înspăsitoriul nostru, slava Ta. Răstignire răbdaşi ispăşitoare şi îngropare dereptu noi. Cu moartea-Ţi ca Domnul pre moarte omorâşi. Dereptu acea, închinămu-ne Învierii Tale de a treea dzi, Doamne, slava Ta. Apostolii vădzură Învierea Lucrătoriului, mira-se şi cânta laudă îngereşti, aceasta e slava Besearecii"[778].

Această traducere, despre care avem date că este destul de veche, nu pare a fi însă opera unui începător, ceea ce dovedeşte că scrisul românesc avea o tradiţie. De când anume, nu se poate şti. Şi, dacă o asemenea carte, dedicată stranei, era tradusă de timpuriu, de ce să nu fi fost traduse şi alte cărţi de slujbă?

Ne-a parvenit, astfel, între filele unui *Molitvenic* slavon din 1495, şi un scurt text românesc intercalat, care „datează, fără îndoială, din prima jumătate a secolului al XVI-lea sau de la mijlocul său"[779], fiind o „scriere precoresiană"[780]. Acest text în româneşte este de la Sf. Botez: „Învăţătură şi întrebare, cându va vrea vreun om de în legea lătinească să vie către a noastră credinţă şi lege, să se boteze, popa mainte să-l întrebe cu aceste cuvinte. Să întrebi întâiu aşa: spune tu acmu cu tot sufletul tău, înainte lui Dumnezeu şi a tuturor sv(e)nţilor, iubeşti cu toată inima şi cu tot sufletul tău legea aceasta creştinească, care iaste tocmită de la Dumnezeu… Şi iarăşi să zici: dară lepezi-te de toată legea lătinească şi de a lui Mărtin ereticul şi de toate eresele lor şi de toate hulele lor cu carele hulescu pre Duhul Svântu şi pe Preacesta şi pre Svânţii lui Dumnezeu şi pre svintele icoane? Iar el au ia să zică: leapădu-mă şi procliţescu şi crezu întru Svântoa Troiţă după voia lu Dumnezeu şi mă închin şi Preacistii de Dumnezeu Născătoare de pururi Fata Mariia şi tuturor Svinţilor şi svintelor obraze; şi primescu posturele şi zilele de postu: mercuri şi vineri şi aşa mă jur înaintea lu Dumnezeu"[781].

De remarcat că acest text românesc este în mod clar anti-catolic şi anti-reformat, ceea ce denotă că iniţiativa traducerilor în româneşte nu a aparţinut numai unor curente din afară. Şi tot acest text mai demonstrează şi faptul că slujbele puteau să fi cunoscut traduceri anterioare celor coresiene, chiar dacă fragmentar, dictate de necesităţi (cum a fost în cazul citat, în care traducătorii au considerat că este neapărat necesar, ca cel care se botează să fie conştient şi să declare în auzul tuturor că se leapădă de erezii). Până la noi dovezi, nu ne putem pronunţa însă cu certitudine.

---

[778] Cf. Idem, p. 127.
[779] Idem, p. 129.
[780] Ibidem.
[781] Cf. Ibidem şi N. Cartojan, op. cit., p. 104-105.

Acest *Molitvenic* slavon a fost dăruit de popa Dobre Bisericii din Şchei în 1559, şi s-ar putea ca şi textul românesc, inserat, să dateze de atunci, aşa cum lasă să se înţeleagă N. Cartojan[782].

Singurul care a înaintat ipoteza existenţei unui *Molitvenic* românesc datând din prima jumătate a secolului al XVI-lea, înainte de tipăritura lui Coresi (din 1564), a fost N. Drăganu, care „a comparat *Molitvenicul* românesc din colecţia Marţian, în copie din secolul al XVII-lea, cu fragmentul din *Codex Sturdzanus* (Slujba îngropării din capitolul intitulat: « Cugetări în ora morţii ») din anul 1580 şi a ajuns la concluzia că a existat un original slavon comun celor două texte, adică un *Molitvenic* românesc tradus din slavoneşte înainte de anul 1550"[783].

P. P. Panaitescu vorbeşte şi de un manuscris al unui *Molitvenic* slavon aflat la Sibiu, în biblioteca *Institutului Teologic* (ataşat unui exemplar din *Liturghierul* lui Coresi – din 1570), şi care are „două pagini şi jumătate în româneşte" (pe care le socoteşte a fi tot o traducere precoresiană): „Au lăsat legea svenţi părinţi de la acel săbor de la Neochesariia, cum acesta om ce-ş va mărturisi elu de bună voe păcatul şi greşealele, de svinta liturghie să să părăsească, să nu mai căute nici dănăori în viaţa lui, iară alte lucruri preoţii toate să le ştie.

Pentru să le ştie neştene, pentru ce să face lyturghie, după ce moare omul, a treia zi şi a noo dzi şi la 40: Nechifor patriarhu de Ţarigrad: Daca moare omul şi-l îngroapă în maica lui, în pământu, pentru că-i dein pământu au fostu zidit, de a treia zi înainte începe faţa lui dintru lumina şi frămseţea ei cea cuvioasă a sea strica şi să topi şi să paingineşte. Dereptu ceia facem liturghie într-această vreme, de a treia dzi. Iar a nooa dzi înciepe trupul a să deşcheia den toate încheeturile şi a să părţi, numai inema ce stă întreagă. Pentru acesti lucru să face liturghie a nooa dzi. Iară la 40 de zile şi aceasta inima să topeşte. Dereptu aceia, să face într-ace dzi liturghie.

Într-acesta chipu să face şi naşterea omului în zgăulu maica sa, după ce să împreună bărbatulu cu fămeia: a treia zi să schizmeşte inima, iar a noao dzi să încheagă trupul, iar cându să împlu 40 de dzile, iaste desăvârşit închipuită toată faţa lui, ce să dzice pruncului"[784].

Acest text – considerat, cum am văzut, precoresian – este scris într-o limbă românească mai clară chiar şi decât unele texte coresiene (din care vom da exemple mai jos, din *Liturghier*). Este fără îndoială un fragment pur ortodox, iar traducătorul a considerat ca neapărat necesar să se cunoască motivul pentru care se fac, la date precise, slujbele de pomenire după adormirea unei persoane. De data aceasta nu mai este un text polemic sau combativ, ci unul foarte important pentru credincioşii înşişi, ai Bisericii Ortodoxe. O altă dovadă că existau măcar unele elemente din slujbă traduse în româneşte, pentru uzul credincioşilor, înaintea oricărei iniţiative protestante.

---

[782] Cf. Idem, p. 104.

[783] Cf. P. P. Panaitescu, op. cit., p. 129.

[784] Idem, p. 130.

Gestul lui Coresi de a tipări *Molitvenicul* şi *Liturghierul* rămâne însă unul revoluţionar în istoria Bisericii şi a culturii noastre. Chiar dacă acest gest a fost oarecum forţat şi de presiuni externe, din afara Bisericii Ortodoxe, textul tipărit al *Liturghierului* nu a suferit niciun fel de imixtiuni protestante, ci a respectat, întru totul, originalul slavon ortodox (poate chiar cu prea multă obedienţă faţă de gramatica şi sintaxa slavonă).

Nu însă acelaşi lucru se poate spune şi despre *Molitvenic*. Acesta a fost tipărit în 1567, împreună cu *Tâlcul Evangheliilor* (*Cazania I*), amândouă cărţile având influenţe reformate (calvine), fiind de altfel publicate cu ajutorul nobilului ungur Forró Miklós de Haporton (la acea dată, ungurii îmbrăţişaseră protestantismul, devenind calvini, iar saşii luterani). Inovaţiile aduse de doctrina calvină sunt evidente prin faptul că „la botez se suprimă «mirul, apa sfinţită, lumânarea… şi alte adăosături », considerate de calvini ca *idolatria et superstitionum fomenta*. La cununie se introduce jurământul, iar cuminecătura se prevede numai în extremis”[785].

De asemenea, „din tipicul liturghiei este înlăturată slujba morţilor, oficierea sacramentului euharistiei se face cu elemente nesfinţite, se indică predica, citirea *Evangheliei* şi a *Apostolului*, iar cântecelor şi rugăciunilor li se acordă o importanţă deosebită”[786].

Nerva Hodoş şi apoi E. Dăianu au demonstrat cu argumente că acest *Molitvenic* este tributar celui tipărit de Gaspar Heltai, sub numele de *Agendă sau actele bisericeşti pe care le săvârşesc de obiceiu miniştrii şi păstorii sufleteşti creştini*, autorul fiind „preotul reformaţilor din Cluj pe acele vremuri şi proprietarul unei tipografii”[787]. Ediţia coresiană traduce în mare parte „ediţia a II-a a lui G. Heltai din 1559, apărută la Cluj”[788].

În 1570, Coresi tipăreşte la Braşov *Liturghierul*. O asemenea acţiune pare să fi fost determinată, în primul rând, de interese reformate, deoarece unul dintre dezideratele calvinilor era atragerea populaţiei româneşti ortodoxe la calvinism, prin introducerea limbii naţionale în Biserică.

Spre această concluzie ne îndeamnă faptul că, la sinodul de la Cluj din 1570, într-o scrisoare din 9 decembrie, episcopul calvin Pavel Tordaşi cerea autorităţilor din Bistriţa să oblige preoţii români – sub ameninţarea pedepsei – ca să participe la sinod[789] şi să aibă asupra lor „bani de cheltuială ca să cumpere cărţi româneşti: *Psaltirea*, care să o plătească cu 1 florin, altă carte *Liturghia*, pe care s-o plătească cu 32 de dinari”[790]. Este limpede că, din moment ce calvinii încercau să le impună preoţilor români achiziţionarea acestor cărţi, înseamnă că aceste traduceri erau pe placul lor.

---

785 N. Cartojan, op. cit., p. 103.

786 Al. Mareş, în *Introducere* la *Liturghierul lui Coresi*, text stabilit, studiu introductiv şi indice de Al. Mareş, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1969, p. 8.

787 N. Cartojan, op. cit., p. 103.

788 Ion Gheţie, *Cele mai vechi…*, op. cit., p. 15.

789 Cf. N. Cartojan, op. cit., p. 104.

790 Al. Mareş, în *Introducere* la *Liturghierul lui Coresi*, op. cit., p. 9.

Nu este însă greu de observat că, dacă în 1567, *Molitvenicul* suferea abateri grave de la dogma ortodoxă, în 1570, *Liturghierul* nu mai pune astfel de probleme, textul fiind – cum am spus deja – o traducere ce respectă cu stricteţe originalul slavon ortodox.

Se pare că adepţii Reformei se loviseră de o împotrivire prea mare din partea clerului ortodox, pentru a renunţa, măcar pentru o vreme, la această agresivitate extremă. În aceste condiţii, „pentru a nu periclita definitiv rezultatele propagandei calvine printr-un exces de zel, Ioan Sigismund (principele protestant al Ardealului – n.n.) era dispus să facă concesii românilor, renunţând pentru moment la calvinizarea liturghiei, în schimbul naţionalizării serviciului divin”[791].

Nu se mai păstrează din această carte decât Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur, dar este posibil să fi cuprins şi celelalte două Liturghii (a Sfântului Vasile cel Mare şi a Sfântului Grigorie Dialogul) folosite în slujba ortodoxă.

După unii cercetători, „este probabil că modelul după care s-a făcut traducerea românească să fie *Liturghierul slavon* tipărit de Macarie în Ţara Românească în 1508”[792], opinie care pare a fi îndreptăţită şi de „menţionarea printre sfinţi a crailor sârbi Sava şi Simion (Ştefan Nemania), pomeniţi atât în *Liturghierul slav* al lui Macarie (care era sârb la origine – n.n.), cât şi în cel românesc al lui Coresi, dar care lipsesc în mai toate manuscrisele de liturghiere care au fost copiate în ţările româneşti în secolele XV-XVI”[793]. Această opinie este însă combătută de Al. Mareş, care a comparat *Liturghierul* lui Coresi cu alte manuscrise slave existente în secolul al XVI-lea şi a găsit multe locuri comune, ajungând la concluzia existenţei unui alt „prototip slav al *Liturghierului*, diferit de cel tipărit de Macarie”[794], nedescoperit încă sau pierdut.

P. P. Panaitescu afirmă că traducerea *Liturghierului* coresian a fost imediat anterioară tipăririi lui şi că nu a folosit alte traduceri, nici ale *Psaltirii*, nici ale *Evangheliei*[795]. Ar fi vorba deci, despre o traducere efectuată la comandă şi ca urmare a unui deziderat spontan, ceea ce ar îndreptăţi teoria reformată (deşi Panaitescu nu este adeptul ei).

Al. Mareş demonstrează însă că traducătorul a folosit şi alte texte, tipărite anterior, între care *Catehismul* (*Întrebare creştinească*), din care a preluat rugăciunea *Tatăl nostru* şi *Crezul*, şi *Molitvenicul*, cu care are în comun textul Psalmului 50 şi al rugăciunii *Împărate ceresc*. Dar acest traducător nu a folosit numai tipărituri coresiene, ci şi texte mai vechi, manuscrise ale *Psaltirilor* rotacizante, mai ales, cel al *Psaltirii Scheiene*, existând şi asemănări între *Liturghierul* din 1570 şi *Psaltirea* din acelaşi an, precum şi cu ediţiile următoare ale *Psaltirii*, din 1577 şi 1588[796].

---

791 Ibidem.

792 P. P. Panaitescu, op. cit., p. 162

793 Ibidem.

794 Al. Mareş, op. cit., p. 35.

795 Cf. P. P. Panaitescu, op. cit., p. 163.

796 Cf. Al. Mareş, op. cit., p. 26-32.

Acest lucru vine să dovedească faptul că, în ciuda impulsurilor reformate, traducerile coresiene nu s-au putut face decât pe baza unor texte mai vechi, indiscutabil ortodoxe – pentru că altele nu aveau cum să existe – pe care traducătorul (sau traducătorii) le-a consultat, pentru a nu se înşela în privinţa transpunerii textului, chiar dacă nu a dispus de cărţi integrale în româneşte, pentru toate obiectivele tipografice.

Suntem de părere că învăţăturile protestante infiltrate în unele texte coresiene, nu pot apărea decât ca nişte modificări şi adaosuri ulterioare, revizuiri după ce s-a făcut traducerea; sau, în cazul în care traducătorul a avut el însuşi convingeri reformate, a făcut aceste modificări pe măsură ce a efectuat traducerea, cercetând însă, sensul, mai întâi în cărţile vechi – acolo unde a dispus de materialul necesar. Căci, după cum am mai spus, în ceea ce priveşte textele liturgice şi de slujbă, se poate foarte bine să fi existat antecedente în ce priveşte traducerea lor, măcar a unor fragmente (poate chiar mai multe decât cele depistate până în prezent), pentru uzul neapărat al preoţilor ortodocşi.

Textul tipărit de Coresi nu este originalul traducerii, ci o variantă ulterioară, revizuită[797]. Spre această concluzie ne poartă existenţa în text a două straturi de limbă, unul al traducătorului şi altul al revizorului. Analizând aceste straturi lingvistice, Mareş a ajuns la concluzia că traducătorul provenea din zona Banat-Hunedoara sau Transilvania centrală[798]. (În ceea ce priveşte revizorul, el ar putea fi Coresi sau însuşi episcopul calvin Pavel Tordaşi, care se pare că s-a aflat la Braşov, tocmai în scopul de a urmări activitatea de tipărire a *Liturghierului* şi *Psaltirii*.)

Şi tot el semnalează existenţa unui element comun la trei dintre tipăriturile coresiene, şi anume *Cazania I*, *Molitvenicul* şi *Liturghierul*, element care constă în formula „har dăm”, specifică protestanţilor şi care este un calc după limba maghiară şi nu traduce exact termenul *blagodarim* din originalul slavon[799].

Acest fapt vine în sprijinul ipotezei că şi *Liturghierul* este o carte tradusă şi tipărită datorită presiunilor reformate, chiar dacă revizorul a renunţat la a mai opera imixtiuni în text, de ordin dogmatic şi confesional.

Trebuie să recunoaştem că transpunerea în română şi tipărirea *Liturghierului* din 1570, de către Coresi, nu s-a făcut din iniţiativă ortodoxă, ci reformată, chiar dacă traducătorul a folosit texte ortodoxe (în slavă şi în română) şi chiar dacă şi în sânul Bisericii Ortodoxe exista dorinţa de a avea slujba în limba română, pentru a o putea înţelege, dorinţă ilustrată de cele câteva fragmente descoperite în româneşte şi care arată că acest fapt era o necesitate internă.

Dacă traducerea slujbei nu ar fi fost şi o necesitate internă, ci numai un deziderat politic şi confesional extern, atunci acest fenomen (al traducerilor) ar fi rămas cu totul izolat şi nu s-ar fi propagat în timp. Exemplul lui Coresi nu ar mai fi fost reluat niciodată.

---

[797] Cf. Idem, p. 37.

[798] Idem, p. 39.

[799] Idem, p. 41.

Presiunea reformată nu a făcut decât să grăbească un deziderat intern care, mai devreme sau mai târziu, s-ar fi îndeplinit oricum.

Lucian Blaga admira puterea de selecţie a românilor, în privinţa lucrurilor care se insinuau ca influenţe străine, amintind de „încercările insistente şi fără de noroc din secolul al XVI-lea ale Reformei din Ardeal de a cuceri preoţimea şi ţărănimea românească. Poporului românesc i-au surâs desigur diverse avantaje sociale şi economice, totuşi românii ortodocşi s-au împotrivit chemării. Singurul lucru încuviinţat primitor, ca rezultat al invitaţiilor pre-reformatoare şi reformatoare, a fost introducerea, ca la un obştesc semnal, a limbii româneşti în Biserica Ortodoxă, în locul slavonei sacre (…). Ce uimitoare putere de selecţie organică, faţă de valvârtejul ideilor inovatoare din acel tulburător veac al istoriei ardelene!”[800].

Vom vedea la timpul potrivit că atât Dosoftei, cât şi Antim Ivireanul, au tradus cărţile de slujbă nu pentru a se integra mişcării de „contra-reformă”, iscată – ca răspuns la atacurile protestante – în cadrul Bisericii Ortodoxe, ci mai degrabă datorită conştiinţei lor, îndurerate de starea în care se afla poporul creştin şi chiar preoţii, adânciţi în neştiinţă şi neavând cărţi în limba lor, pentru uşurarea învăţăturii. Dosoftei – preluat apoi de Antim Ivireanul – aducea, ca motiv al traducerii *Liturghierului*, faptul că armenii şi sirienii au slujba în limba lor.

La rândul său, mitropolitul Antim a deplâns, în mai multe rânduri, faptul că „omul carele nu ştie carte ca să citească Sfânta Scriptură şi cărţile Besericii noastre şi sfintele pravile, au de nu să va învăţa de la alţii care le ştiu, să asamână cu dobitoacele cele necuvântăreţe carele nu ştiu ce fac de vreme ce n-au minte…”[801]. (*Învăţătură pre scurt pentru taina pocăinţii*) şi că, „între celelalte scârbe ce am, de mă rănesc la inimă, iaste aceasta cea mai grea de mă întristez şi mă mâhnesc mai mult, că văz între preoţii miei atâta prostie, atâta neînvăţătură şi atâta nedumireală, cât cunosc că nu puteţi face vreun ajutoriu sau vreun folos ticăloasei turme” [802] (*Învăţătură Bisericească*). El nu a scris şi nu a tradus ca să polemizeze, ci „pentru acea multă prostie a voastră şi neştiinţă la sfânta carte, m-am îndemnat, fiind cuprins de frica dumnezeiască…”[803].

Astfel, „precedentul Coresi” nu este decât un ajutor binevenit (deşi a rezultat din ceva ce se dorea a fi un rău împotriva Ortodoxiei şi care i-a făcut mai degrabă un bine, exceptând cărţile care au fost modificate dogmatic), pentru traducătorii de mai târziu. Aceştia nu au acţionat însă numai datorită împrejurărilor nefavorabile – iscate din exterior –, sau a unor necesităţi de emancipare, care i-ar fi silit la acest gest, ci mai mult din cauza motivelor arătate mai sus, în speţă, a neînţelegerii şi necunoaşterii cărţilor sfinte, necunoaştere datorată, în parte, şi lipsei unor traduceri în româneşte a textelor respective.

---

[800] Lucian Blaga, *Trilogia culturii II. Spaţiul mioritic*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1994, p. 56.
[801] *Opere*, p. 350.
[802] Idem, p. 366.
[803] Ibidem.

II. 6. 3. Etapa naţionalizării cultului realizată de Dosoftei

Începând din secolele XVI-XVII, nevoia unor traduceri ale slujbelor, integrale şi autorizate de Biserica Ortodoxă, s-a făcut tot mai resimţită în Ţările Române. După mărturiile unui călător străin în ţările noastre (arhidiaconul Paul de Alep, însoţitor al patriarhului Macarie de Antiohia), domnitorul Moldovei Vasile Lupu a poruncit imprimarea de cărţi în româneşte, deoarece credincioşii nu mai înţelegeau slavona[804].

Însă atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească, în vremea domnitorilor Vasile Lupu şi Matei Basarab, se cânta la slujbă responsiv, în două limbi, în strana dreaptă în greceşte şi în strana stângă în româneşte, după mărturia aceluiaşi Paul de Alep[805]. Ceea ce înseamnă că şi în Moldova, şi în Ţara Românească, se introdusese limba română în Biserică, în timpul acestor domnitori. După Coresi, mitropolitul Dosoftei al Moldovei face marele pas – cu autoritatea sa de înalt ierarh, de această dată – de a traduce şi a tipări în limba română, mai întâi *Liturghierul* şi apoi *Molitvenicul*.

Dosoftei a stat, în tinereţea lui, în preajma lui Varlaam, lângă care a ucenicit, „pregătindu-se cu grijă în vederea uriaşei opere de traducere în limba română a unor importante texte religioase şi chiar laice…”[806]. Între operele traduse şi tipărite de Dosoftei, se numără *Psaltire a svântului proroc David* (Uniev, 1673) sau *Psaltirea în versuri*, prin care el „întemeiază limbajul poetic românesc”[807], *Dumnezăiască Liturghie* (Iaşi, 1679), *Psaltirea de-nţăles a svântului împărat proroc David* sau *Psaltirea slavo-română* (Iaşi, 1680), *Molitvenicul de-nţăles* (Iaşi, 1681), *Viaţa şi petrecerea Sfinţilor* (Iaşi, trei volume, 1682, 1683, 1686), din nou *Liturghierul* din 1679 (în 1683, deoarece ediţia anterioară se epuizase), *Parimiile de preste an* (1683).

Dosoftei a încercat şi tipărirea unui *Octoih* în româneşte şi a avut un rol important în traducerea *Bibliei* de la Bucureşti (1688), deoarece a revizuit varianta lui Nicolae Milescu, a Vechiului Testament. Am enumerat aceste merite ale mitropolitului Moldovei, pentru a ne putea da seama mai bine de personalitatea celui ce a transpus *Liturghierul* şi *Molitvenicul* în

---

[804] Vezi *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VI, partea I, *Paul de Alep*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976, p. 46

[805] Idem, p. 63, 111, 129, 138. Astfel, la Mănăstirea Galata din Moldova, în prezenţa lui Vasile Lupu şi a suitei sale, „în absida din dreapta, ei [copiii de casă de la curte] cântau greceşte şi în cea din stânga, pe româneşte. (...) După litania rostită de diacon, ei au psalmodiat de mai multe ori alternativ: *Doamne miluieşte*.” (p. 63).

În Biserica Domnească de la Târgovişte, fiind de faţă Matei Basarab, „cântăreţii <=dascălii> cântau în afara <altarului>, unul din coruri <cântând> în limba română şi celălalt în limba greacă.” (p. 111). La Sf. Liturghie a Învierii, în anul 1654 (cu două săptămâni înainte de moartea lui Matei Basarab), „un cor [cânta] pe greceşte [canonul Învierii] şi <celălalt> cor pe româneşte.” (p. 129) La fel, la înmormântarea lui Matei Basarab, „un cor cânta (în limba) greacă şi celălalt <cânta în limba> română” canonul Paştelui (p. 138).

[806] Al. Andriescu, în studiu introductiv la: Dosoftei, *Opere 1 (versuri)*, ed. critică de N. A. Ursu, Ed. Minerva, Bucureşti, 1978, p. XIII.

[807] Idem, p. XVI.

româneşte şi pentru a înţelege marea sa experienţă în ceea ce priveşte traducerea şi folosirea limbii române literare.

Când a tipărit prima dată *Dumnezăiasă Liturghie* – a cărei tălmăcire nu a devansat, credem, prea mult, anul tipăririi – Dosoftei avea deja experienţa altor cărţi, între care, mai ales, cea a traducerii şi versificării *Psaltirii*. Pe lângă acestea era un mare erudit, având „cunoştinţe întinse de retorică, poetică, teologie dogmatică şi deprinderea mai multor limbi străine”[808]. Ştia foarte bine, în afară de română, latina, greaca şi polona.

Era o conştiinţă profundă, având un mare simţ al responsabilităţii şi al datoriei, la fel ca şi Antim Ivireanul puţin mai târziu. *Dumnezăiască Liturghie*, cuprinzând cele trei Sfinte Liturghii, ale Sfinţilor Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare şi Grigorie Dialogul, este primul *Liturghier* românesc, autorizat de către Biserica Ortodoxă, prin însăşi persoana înaltului ierarh, care a iniţiat acest demers teologic şi literar.

În prefaţă, Dosoftei scrie – ca şi Varlaam în *Cazanie* – un *Cuvânt depreună cătră toată seminţia rumânească*, în care se spune: „Din cât S-au îndurat Dumnezău de ne-au dăruit mila Sa, dăruim şi noi acmu deodată acest dar limbii rumâneşti, Sfânta Liturghie, scoasă pre limbă rumânească de pre elinească, de lauda lui Dumnezău să-nţeleagă toţ carii nu-nţăleg sârbeşte sau elineşte. Carea priimind ca un odor cel mai scump ceresc, pre Dumnezău să lăudaţ, şi pre noi la sfânta rugă nu uitareţ, şi fiţ sănătoş”[809].

Cu aproape aceleaşi cuvinte prefaţase şi Varlaam *Cazania* sa, numind-o tot „dar limbii romăneşti, carte pre limba romănească” şi „odor ceresc”[810]. Acest lucru ni se pare a fi nu o lipsă de inspiraţie a lui Dosoftei, ci un gest de smerenie faţă de învăţătorul său, în acelaşi timp un omagiu adus eforturilor aceluia.

Ca şi Varlaam, Dosoftei avea convingerea că a tradus un „odor ceresc”, o carte dumnezeiască, adică, făcând astfel un „dar limbii rumâneşti”. El spune chiar „odor cel mai scump ceresc”, ceea ce demonstrează că era perfect conştient de importanţa demersului său teologic. Ca argument pentru gestul său, Dosoftei aduce „întrebările canonice ale Preasfântului Patriarh al Alexandriei, domnul Marcu şi răspunsurile la ele ale Preasfinţitului Teodor Valsamon”[811] (argument reluat, după cum vom vedea, de Antim Ivireanul), în care se spune că „cei ce sunt cu adevărat ortodocşi şi dacă vor fi cu totul nepărtinitori limbii greceşti, să slujească pre limba lor Sfânta Liturghie”[812].

În 1680, când tipăreşte *Psaltirea de-nţăles*, Dosoftei adaugă (urmând lui Coresi), pentru a-şi motiva demersul, cuvintele Sfântului Apostol Pavel: „Ce în Beserică mai voia mi-i cinci cuvinte cu mintea mea să grăiesc, ca şi pre alţii să învăţ, decât zece mii de cuvinte într-o altă limbă”[813]. Ba chiar îl aminteşte pe Ptolemeu – datorită căruia avem Septuaginta –

---

808 Idem, p. X.

809 Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie*, ed. cit., p. 5-6.

810 Varlaam, *Cazania (1643)*, ed. îngrijită de J. Byck, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1966, p. 3.

811 Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie*, ed. cit., p. 9.

812 Idem, p. 10-11.

813 Dosoftei, *Opere*, op. cit., p. XVII.

spunând: „Grădină încuiată şi fântână pecetluită de dânsele de-amândouă ce folosu-i? precum scrie acela marele şi vestitul Potolomei”[814] către învățații din Ierusalim, cerându-le traducători, după relatarea Sfântului Epifanie al Salaminei[815].

Deoarece prima ediţie din 1679 s-a epuizat repede, Dosoftei a mai tipărit o a doua ediţie a *Liturghierului* în 1683, de această dată având şi binecuvântarea patriarhului Partenie al Alexandriei. Traducerea slujbei în româneşte nu mai era, în aceste condiţii, un deziderat străin şi nu se mai făcea la presiuni externe. Mitropolitul Dosoftei răspundea unei nevoi stringente, din Biserica Ortodoxă Română.

„Înţelegerea corectă a «tainelor Svintei Beserici» – zice el în *Molitvenic de-nţăles* (Iaşi, 1681) – netezeşte calea spre «spăsenie»”[816]. Cărţile de slujbă în româneşte erau deci necesare pentru mântuirea credincioşilor, a masei mari care nu cunoştea greaca sau slavona. Această dorinţă, de a avea slujba în limba română, nu era una recentă, dar acum se creaseră toate premizele pentru a se împlini.

În plus, „a fost nevoie de aşezarea în jilţurile mitropolitane ale Moldovei şi Ungrovlahiei a unor prelaţi, mari cărturari şi mari scriitori, totodată, ca Dosoftei şi Antim Ivireanul (…) care să dea supremului act al naţionalizării cultului girul înaltei lor autorităţi ecleziastice şi harul neasemuit al întemeietorilor”[817].

Dacă Dosoftei „era animat, verosimil, de gândul de a transpune în româneşte toate cărţile necesare slujirii”[818], activitatea, în acelaşi sens, a lui Antim Ivireanul este complementară şi cu adevărat prodigioasă.

II. 6. 4. Desăvârşirea procesului de naţionalizare a cultului prin Antim Ivireanul

După 1690 – când prezenţa lui este atestată în mod sigur în Ţara Românească – Antim Ivireanul a tipărit la Bucureşti *Evangheliarul greco-român* (1693) şi *Psaltirea românească* (1694) – pentru prima dată în româneşte cu psalmii împărţiţi pe catisme – iar la Snagov a imprimat, tot în română, un *Evangheliar* (1697, „cea mai artistică impresie a

---

[814] Ibidem.

[815] „Regele Ptolemeu, învățaților evlavioși de la Ierusalim: multă bucurie! *Ce folos să găsești în comoara ascunsă și în izvorul pecetluit?* [Cânt. 4, 12]. Așa stă treaba cu cărțile pe care le-am primit de la voi. Pentru că noi nu suntem în stare să citim acele lucruri pe care le-am primit de la voi, fapt pentru care nu ne sunt de niciun folos. Ci consimțiți dar să ne trimiteți nouă traducători dintre oamenii voștri, tineri care au fost intruiți, în mod special, în ambele limbi, și în cea ebraică și în cea greacă”, cf. *Tratatul Sfântului Epifanie, Episcopul cetății Constanția din Cipru, despre măsuri și greutăți și numere și alte lucruri care sunt în Dumnezeieștile Scripturi*, 11, http://www.tertullian.org/fathers/epiphanius_weights_03_text.htm.

[816] Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Dosoftei*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1997, p. 159.

[817] Idem, p. 156.

[818] Idem, p. 154.

acelor zile”[819]) şi *Acatistul Maicii Domnului*. Şi tot la Snagov, ca o dovadă a faptului că limba slavonă căzuse în desuetudine şi nu mai era cunoscută de majoritatea populaţiei (o realitate destul de veche, la această oră), egumenul (pe atunci) Antim Ivireanul, tipărea în 1697, o „Gramatică” slavonească, a lui Meletie Smotriţki, motivând că *în bisericile dumnezeieşti noi ne-am obicinuit a ceti slavoneşte. Dar necunoscând această limbă, care ne este streină, nu a noastră, putem de multe ori să cădem în greşeli* [820].

Trebuie menţionat, ca o paranteză necesară, că între 1691 şi 1702, episcopul Mitrofan încearcă, la Buzău, prin tipăriturile sale, ca fost ucenic al mitropolitului Dosoftei al Moldovei, să facă să înainteze oarecum procesul de românizare a cultului.

Astfel, el face să vadă lumina tiparului *Triodul slavo-român* (1697), *Mineele* în 12 volume (1698), *Evhologhionu adecă Molitvenicu* (1699), *Octoihu* şi iar *Triodion* (1700), *Penticostarion* (1701), *Psaltirea* (1701). Însă Mitrofan „a fost silit să urmeze pilda mitropolitului Teodosie, punând în româneşte numai rânduielile de tipic, sinaxarele şi paremiile – traduse din greceşte – în cărţile de slujbă pe care le-a tipărit el la Episcopia Buzăului, iar cântările şi rugăciunile lăsându-le în limba slavonă. Totuşi, episcopul Mitrofan a tipărit, după cum vom vedea, în româneşte unele rugăciuni, partea citită din Sfânta Scriptură (Apostolul şi Evanghelia) şi unele ectenii (mari şi mici), în majoritatea cărţilor de ritual, fără să o spună în prefeţele sau în tabla de materii a cărţilor respective”[821].

Programul tipografic al lui Antim este, încă din primii ani, foarte îndrăzneţ. În 1703, reîntorcându-se la Bucureşti, a făcut să vadă lumina tiparului un *Ceaslov slavo-român* şi prima ediţie muntenească a *Noului Testament*, reproducând textul *Bibliei* din 1688, care, la rândul său, era textul *Noului Testament de la Bălgrad* (1648), revizuit de Radu şi Şerban Greceanu. Odată cu numirea sa ca episcop la Râmnic, începe, cu adevărat, opera lui Antim Ivireanul, de traducere şi tipărire a cărţilor de slujbă. În 1705, cu sprijinul material al lui Mihai Cantacuzino, el imprimă un *Antologhion, adecă Floarea Cuvintelor, care cuprinde în sine toată slujba ce i se cuvine lui a Sfintei Biserici, preste tot anul, acum întâiu într-acest chip tipărit şi aşezat după cel grecesc*, pentru strană.

Un an mai târziu, apare un *Octoih* şi *Slujba Adormirii Maicii Domnului*, ambele în variantă slavo-română, în româneşte fiind doar indicaţiile tipiconale, textele biblice şi cel reprodus din *Minei*, în cazul *Slujbei Adormirii*; va mai trece încă foarte puţin timp, până când va birui limba română, prin traducerea şi a acestor cărţi.

Anul 1706 marchează, însă, o victorie de proporţii, prin tipărirea unei cărţi în două volume, cu titlul *Euhologhion, adecă Molitvenic, acum întâiu într-acesta chip tipărit şi aşezat după rânduiala celui grecesc* (…) *prin osteneala şi cu toată cheltuiala iubitoriului de Dumnezeu chir Anthim Ivireanul, episcopul Râmnicului*. Erau primul Liturghier şi primul Molitfelnic din Ţara Românească, traduse şi tipărite de el în româneşte! Fiind încă episcop,

[819] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 99.
[820] *Opere*, p. 404.
[821] Cf. Magistrand Turcu Nicolae, *Viaţa şi activitatea cultural-tipografică a episcopului Mitrofan al Buzăului*, op. cit., p. 288.

Antim oferea credincioşilor români traducerea *Liturghierului* şi a *Molitvenicului*, cărţile esenţiale ale slujbei, ajutându-i astfel să depăşească barierele lingvistice, în înţelegerea cultului lor. Gabriel Ştrempel afirmă că această carte a fost difuzată „în toată Ţara Românească”[822].

Iar în preambulul cărţii aduce aceleaşi argumente ca şi înaintaşul său din Moldova, mitropolitul Dosoftei, pentru traducerea slujbei în limba română, şi anume cuvintele Sfântului Apostol Pavel de la I Cor. 14, 6, 19 – „Iată acum, fraţilor de voi veni către voiu cu limbi grăind, ce voiu folosi voao, de nu voiu grăi voao întru descoperire, au întru înţelegere, au întru prorocie, au întru învăţătură? (…) În Beserică voesc cinci cuvinte a grăi cu înţeles, ca şi pre alţii să-i învăţ, decât zece mii de cuvinte în limbă streină”[823] –, precum şi întrebările canonice ale Sfântului Marcu al Alexandriei şi răspunsurile Sfântului Theodor Valsamon al Antiohiei, în care se stabileşte: „(…) carii sunt pravoslavnici în toate, de nu vor şti limba elinească, să slujească în limba lor, având tălmăcite sfintele rugăciuni asemene celor elineşti”[824].

Prin aceste traduceri şi tipărituri, Antim depăşeşte teama predecesorului său, mitropolitul Theodosie Veştemeanu – care tipărise un *Liturghier* slavon în 1680, declarând în prefaţă că nu a îndrăznit şi nu a cutezat a aşeza slujba pe româneşte –, cât şi interdicţia „hipermitropolitului” (după N. Iorga) Dosithei al Ierusalimului, care, în 1699, îi indica noului arhiereu transilvănean Atanasie – cel ce avea să semneze uniaţia – să nu slujească în română, ci numai în slavonă sau greacă (dar în Ardeal, atât catolicii, cât mai ales protestanţii, făcuseră din naţionalizarea cultului ortodox, un tertip pentru atragerea populaţiei româneşti de partea lor, astfel încât interdicţia lui Dosithei nu mai apare atât de blamabilă).

În prefaţa-dedicaţie a lui Mihai Ştefanovici (reprodusă în ambele volume), din care am mai citat, în capitolele anterioare, şi alte fragmente, acesta scrie, omagiindu-şi maestrul şi părintele duhovnicesc: *Iar să las ceale nu de toţi văzute şi pricepute, ci numai să zic de ceale în tot locul (au şi în toată lumea) cunoscute ale tale osteneale şi iscusite cărţi, şi roade sufleteşti pentru strâns ale Scripturii Sfinte, câte cu a mării sale cheltuială, câte cu a iubirei tale de Dumnezeu.*

Şi precum acel înţelept Iosif au umplut eghipteneştile jitniţe de hrana vieţii trupeşti, aşa şi iubirea ta de Dumnezeu ai umplut sfintele şi dumnezeeştile Beseareci ale ţării noastre de hrana vieţii sufleteşti. Şi ce zic numai ale ţării noastre? (…)*...şi acum, după învrednicirea şi alegerea lui Dumnezeu şi a clirosului ţării noastre la stepena arhieriei şi a păstoriei Dumnezeieştilor Besearici a eparhiei aceştiia a Episcopiei Râmnicului suindu-te, n-ai încetat a (nu) lua aminte, ci neadormitul ochiu al minţii tale* (subl. n.)*, spre cercetarea şi luminarea Sfintelor Besearici şi a pravoslavnicului norod ce-ţi iaste încredinţat, ci din dumnezeiasca râvnă ai fost pornit, ca şi această folositoare de suflete carte ce să numeaşte Molitvenic, la lumină în limba noastră rumânească să o scoţi pentru folosul de obşte.*

822 Gabriel Ştrempel, op. cit., 150.

823 *** *Evhologhion adecă Molitvenic*, 1706, op. cit., f. 2r.

824 Ibidem.

Socotind iubirea ta de Dumnezeu cum că alalte toate ce s-au scos rumâneaşte până acum, spre trebuinţa preoţilor şi norodului, au fost de folos foarte, iară încă şi aceasta mai tare ai socotit a fi [de folos]*, căci nu ca alte cărţi bescariceşti iaste a sluji în vremi rânduite, ci putem zice în tot ceasul, căriia lauda şi vredniciia îi iaste mare, având într-însa cuprindere de lucruri minunate, carele cei înţelepţi pravoslavnici socotindu-le vor vedea şi vor pricepe…*(…) *A treia, cuprinde într-însa toată slujba vieţii omului pravoslavnic carele pohteşte şi va trăi creştineşte, din ceasul naşterii pănă în ceasul morţi, şi pănă la îngropăciune, încă şi după îngropăciune.*

Carea cum zic aceasta socotind-o cu toată cheltuiala iubirii tale de Dumnezeu, încă şi cu îndireptarea cuvintelor de pe grecie în limba noastră ai nevoit şi ai făcut multă osteneală de o ai aşăzat şi încă câte nu s-au aflat mai de nainte scoase rumâneaşte de iznoavă le-ai tălmăcit (subl. n.)*, şi aşa precum să veade întocmit cum şi mai sus am zis, toată cheltuiala puind, poruncit-ai mie, nevrednicului tău ucenic, de o am tipărit.*

Pentru aceasta dară, ca ale tale dintru ale tale (aluzie la o formulă liturgică binecunoscută, prin care se face trimitere la *Liturghierul* care se află în primul volum – n.n.) *iubirei tale de Dumnezeu o aduc şi o închin, ca celuia ce cu cuviinţă şi cu dragoste iaste* (acelaşi fel de aluzie – n.n.)*, pentru că şi sădirea roadei a acestuiaşi meşterşug dinceput pănă la sfârşit îmi iaste de la iubirea ta de Dumnezeu…*[825].

Considerăm că recunoştinţa lui Mihai Ştefanovici faţă de Antim nu era una prefăcută, ci acesta avea toate motivele să simtă astfel, întrucât acesta îi fusese învăţător atât în cele spirituale, sufleteşti, cât şi în cele practice, căci „Antim, spre deosebire de mulţi alţii, nu ţinea sub lacăte *taina* meşteşugului"[826] tipografic, ci o împărtăşea celor dornici de instruire, cu bogată mărinimie şi cu mare dorinţă de înaintare culturală a întregului neam pe care îl adoptase şi care îl adoptase, la rândul său.

Semnatarul acestei prefeţe nu recurge în mod întâmplător la asemănarea lui Antim cu Sf. Iosif, pentru că, în afară de amănuntele biografice comune pe care el le-a pus în evidenţă – în mod providenţial, credem noi, căci în felul acesta am aflat unele detalii semnificative şi confirmări ale unor informaţii, precum cea despre robie, care nu mai pot fi astfel descalificate –, miza sa era extrem de mare, anume aceea de a justifica traducerea şi tipărirea Molitfelnicului şi a Liturghierului în limba română, pentru prima dată în Ţara Românească, act fundamental care fusese, iată, îndeplinit de o personalitate ecleziastică ce de-abia înaintase în treapta de episcop şi care, pe deasupra, nici măcar nu era român la origine. De aceea, prefaţa-dedicaţie a lui Mihai Ştefanovici are, pentru cititorii vremii sale, şi un caracter justificator, întrucât prin ea ucenicul cel recunoscător explică celor ce ar fi putut fi nedumeriţi de o asemenea iniţiativă, cum a fost cu putinţă acest adevărat miracol, ca Liturghierul şi Molitfelnicul să fie transpuse în româneşte şi tipărite de către noul episcop de

[825] Idem, f. 3^v- 4^r.

[826] Virgil Molin, *Contribuţiuni noi la istoricul relaţiilor culturale cu orientul ortodox...*, art. cit., p. 321.

Râmnic, când nimeni nu îndrăznise până atunci să facă acest pas, când el era străin de neamul românesc, iar încurajări concrete nu veneau de nicăieri.

Justificarea pe care o oferă ucenicul este una de ordin supra-lumesc: explicaţia sa este că Antim Ivireanul era un om providenţial, trimis de Dumnezeu la noi, precum Sf. Iosif a fost trimis în Egipt, pentru ca prin înţelepciunea şi priceperea sa, să potolească foamea spirituală a românilor, care nu aveau sfintele slujbe în limba lor, deşi binefacerile tipăriturilor sale, după cum precizează această prefaţă, au depăşit cu mult graniţele ţării. Prin urmare, spune fără ocoliş Mihai Ştefanovici, după cum în tot Egiptul nu s-a aflat alt om vrednic să îl administreze, decât un evreu, străin deci, şi care fusese mai înainte rob şi întemniţat, adică Sf. Iosif, aşa şi acum Brâncoveanu nu a aflat om mai vrednic pentru a se îngriji de „hrana vieţii sufleteşti”, decât Antim Ivireanul, străin de neamul românesc şi rob la rândul său, odinioară, care însă i-a întrecut pe toţi în virtuţi, în ascuţimea minţii şi în iscusinţă.

Avem, prin urmare, în această prefaţă, o caracterizare unică şi esenţială a personalităţii lui Antim, o analiză paradigmatică ce exprimă chintesenţa caracterului său. Având această mărturie, nu ne mai mirăm că Brâncoveanu l-a numit, în 1791, în fruntea tipografiei domneşti şi că apoi, atât el cât şi mitropolitul Teodosie, i-au susţinut evoluţia pe scară ierarhică. În mod sigur, Brâncoveanu a avut, în acel moment, dovezi clare, semnificative, atât ale personalităţii sale spiritule foarte puternice, dar şi dovezi ale abilităţii sale practice, anume cărţile pe care trebuie să le fi tipărit împreună cu Mitrofan, care l-au sprijinit în a lua această decizie.

De fapt, la 1706, mitropolitul Theodosie era încă în viaţă şi a aprobat în mod tacit această „revoluţie” în cultul românesc, a protejatului său – bănuim, după diata pe care a lăsat-o la moartea sa –, episcopul Antim de Râmnic. Ceea ce a început ca episcop, Antim a desăvârşit apoi, ca mitropolit (începând cu 1708).

Astfel, după ce a mai tipărit odată (în 1710), *Psaltirea românească*, a tradus şi a imprimat (doi ani mai târziu, în 1712), primul *Octoih* românesc, „care va sta de atunci şi până astăzi la baza tuturor ediţiilor româneşti”[827], carte care a fost – după cum spune tipograful Gheorghe Radovici, ucenic al lui Antim – „tălmăcită de pre vorba cea grecească şi slovenească”[828]. Aceasta este una din cărţile esenţiale pentru strană. Ne amintim că, înaintea lui Antim, Dosoftei începuse să traducă şi să tipărească *Octoihul*, neajungând însă să-şi vadă visul împlinit.

În sfârşit, în 1713, Antim Ivireanul editează din nou, revizuind propria traducere, *Liturghierul*, cu titlul *Dumnezeeştile şi sfintele Liturghii a celor dintru Sfinţi Părinţilor noştri, a lui Ioan Zlatoust, a lui Vasile cel Mare şi a Prejdesştenii, acum întâiu tipărite* (…) *cu toată cheltuiala preasfinţitului mitropolit al Ungrovlahiei Kyr Anthim Ivireanul*… Efortul lui Antim – ca şi la precedenta ediţie din 1706 – este evident şi copleşitor, am putea spune. În acelaşi an, el mai tipăreşte şi un *Catavasier* greco-slavo-român, ca un preludiu al ediţiei

[827] Idem, p. 289.

[828] Cf. Idem, p. 291.

integral româneşti din 1714, şi reeditează *Molitvenicul* din 1706, „acum a doua ora tipărit după rânduiala celui grecesc (…) cu toată cheltuiala preasfinţitului mitropolit al Ungrovlahiei chir Anthim Ivireanul…”[829].

După ce a aşezat în limba română *Molitvenicul*, *Liturghierul* şi *Octoihul*, Antim a tipărit, spre sfârşitul activităţii sale, *Catavasierul* în 1714, „acum întâiu tălmăcit pre limba rumânească”[830], (an în care mai apare şi un *Ceaslov* slavo-român, cu text slavonesc şi indicaţiile tipiconale în româneşte). Apoi traduce, el însuşi, *Ceaslovul* integral din greceşte, pe care îl imprimă în 1715, „ultimul dar pe care îl face literaturii româneşti”[831], înainte de sfârşitul mucenicesc din 1716.

Marea operă de naţionalizare a cultului, săvârşită cu atât de mare greutate şi cu atâtea eforturi, a fost completată de imprimarea în româneşte (deşi imnele rămâneau în slavonă), în 1698, la Buzău, de către episcopul Mitrofan, a *Mineelor* (12 volume), traduse de către Radu Greceanu. O traducere mai completă a *Mineelor* a fost realizată şi de un alt contemporan al lui Antim, episcopul Damaschin al Râmnicului, a cărui operă a fost pusă în valoare de o nouă ediţie a *Mineelor*, între 1776-1780 (imprimată la Râmnic de episcopul Chesarie şi de urmaşul acestuia, Filaret), care a preluat traducerea lui Radu Greceanu, tipărită anterior, dar a privit şi spre cea realizată de Damaschin, întrucât acesta a tradus şi imnele (tropare, condace şi irmoase) în româneşte.

Opera de traducere în româneşte a slujbelor sfinte a fost un mare dar făcut Bisericii româneşti şi credincioşilor săi. Antim Ivireanul a tradus, ştiind că aceasta înseamnă „imersiune în apele adânci ale semanticii”[832] şi „a lucrat neîntrerupt asupra cuvintelor al căror miez cuprindea adevărurile sacre, în duhul unei mari răspunderi asumate”[833].

II. 6. 5. Observaţii asupra limbii textelor liturgice

Ne vom ocupa, cu precădere, dintre cărţile sfinte ale cultului ortodox, de *Liturghier*. Antim Ivireanul ne-a oferit slujba Sfintei Liturghii într-o limbă cu adevărat neîmpovărată de imperfecţiuni lingvistice şi literare, înţeleasă de românii de pretutindeni fără dificultate. Vom începe însă prin a arunca o privire asupra efortului înaintaşilor săi, Coresi şi Dosoftei, ca să înţelegem mai bine cum s-a ajuns la varianta definitivă şi care este meritul fiecăruia dintre participanţii la acest demers major în istoria şi cultura românească.

---

[829] Cf. Idem, p. 296.
[830] Cf. Idem, p. 307.
[831] Idem, p. 309.
[832] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 175.
[833] Idem, p. 182.

Astfel, la o primă reflecţie asupra *Liturghierului* coresian, ne raliem opiniei lui Al. Mareş, că este tipărirea unei traduceri făcute probabil în grabă[834], cu destule stângăcii lingvistice, inerente însă unui astfel de început. Era prima dată când se traducea şi se tipărea *Liturghierul* în limba română. Abia Dosoftei va tipări, în 1679, *Dumnezăiască Liturghie*, prima traducere oficială a Bisericii Ortodoxe Române, cu mult mai reuşită decât cea coresiană.

Lui Coresi îi revine însă meritul pionieratului. Trebuie menţionat că traducerea sa a utilizat – acolo unde a găsit – elemente de slujbă deja existente în limba română, rugăciuni şi psalmi, folosind manuscrise mai vechi sau tipărituri coresiene anterioare. Astfel că *Liturghierul* apare ca o operă de traducere realizată de către unul sau mai mulţi traducători (din Banat-Hunedoara sau centrul Transilvaniei[835]), la care se adaugă compilarea unor surse scripturistice deja existente şi circulând în limba română, plus revizuirea cărţii de către Coresi, în grai muntenesc. Această traducere a necesitat, deci, un efort însumat.

Pionieratul constă – credem, şi se vede că aceasta i-a interesat şi pe iniţiatorii acestui demers – în traducerea în româneşte a rugăciunilor de taină ale preotului, mai ales. Faţă de *Liturghierul* lui Dosoftei şi de cel antimian, cel al lui Coresi are însă mici lacune, eludând unele rugăciuni. Traducerea, deşi oarecum stângace, redă acelaşi text folosit până în ziua de astăzi: cu unele corecturi şi aduceri la zi, din punct de vedere lingvistic, ea este perfect valabilă şi autentic ortodoxă.

Chiar dacă Dosoftei nu a folosit traducerea coresiană, ci a tradus singur Liturghierul din greceşte, (în timp ce Coresi a folosit originale slavone), există însă o sesizabilă „filiaţie” între cele două, măcar în ceea ce priveşte „spiritul” traducerii (şi vom exemplifica mai jos). Oricât de uriaşe ar fi diferenţele între ele şi oricât de imperfectă limba tipăriturii coresiene, faţă de cea a lui Dosoftei (sau a lui Dosoftei, faţă de cea a lui Antim Ivireanul), nu putem să trecem cu vederea o curgere spre acelaşi sens al fragmentelor liturgice; ceea ce denotă că primii traducători şi revizorul Coresi au avut marele dar al intuiţiei, unind în aceeaşi matcă harul limbii şi al rugăciunilor. Limba însă, este întotdeauna perfectibilă, şi diortosiri se fac până în ziua de astăzi.

Este adevărat şi faptul că Biserica Ortodoxă nu putea ieşi în întâmpinarea credincioşilor săi cu o traducere nefinisată şi a fost necesară aşteptarea unor personalităţi ca Dosoftei în Moldova şi Antim Ivireanul în Ţara Românească, ca această sublimare a limbii să se producă şi să poată fi prezentat un *Liturghier* în română, tipărit de Biserică.

Coresi însă, ca un deschizător de drumuri, şi traducătorii de care a beneficiat – deşi se crede că aceştia au fost solicitaţi de episcopul calvin Pavel Tordaşi, şi că traducerea s-a datorat unor presiuni reformate – nu au greşit foarte mult: erorile, deşi pot fi privite cu severitate de către un lingvist, sunt minore sub raport literaro-teologic (şi când spun literar, mă refer la aspectul general al limbii, la impresia, în ansamblu, pe care o degajă textul). Sensul ortodox nu este deloc alterat.

---

[834] Cf. Al. Mareş, op. cit., p. 36 şi 40.

[835] Cf. Idem, p. 39.

Vom pune în paralel, spre exemplificare, câteva fragmente din *Liturghierul* lui Coresi, al lui Dosoftei, al lui Antim şi din cel actual, folosit în Biserică, pentru a putea observa cu atenţie ceea ce am spus până acum. În ceea ce-l priveşte pe Antim, vom prezenta ambele variante, de la 1706 şi 1713, pentru a se observa cum a revizuit propriile sale traduceri şi cum a lucrat asupra textelor. Vom urmări să exemplificăm din mai multe părţi ale Sf. Liturghii. (La Coresi există mai multe indicaţii tipiconale, dar lipsesc rugăciunile începătoare, precum şi cele care se fac la Sfintele Icoane. Să fie o imixtiune a Reformei sau nu? Nu ne putem pronunţa cu certitudine.)

Astfel, la îmbrăcarea veşmintelor:

Coresi:

„Bucură-se sufletul mieu în Domnul, că mă îmbrăcă întru cămaşe de spăsenie şi cu veşmânt de veselie îmbrăcă-mă ca unui ginere puse-mi cunună şi ca o nevastă înfrâmseţă-mă cu frâmseaţe”[836].

Dosoftei:

„Bucura-să-va sufletul mieu de Domnul, că mă-mbrăcă cu veşmânt de spăsenie şi cu îmbrăcământ de veselie mă-nvăscu, ca mirelui mi-au pusu-mi mitră şi ca miresei mă-mpodobi podoabă”[837].

Antim (1706):

„Bucura-să-va sufletul mieu întru Domnul: că m-au îmbrăcat în veşmântul mântuirii şi cu haina veseliei m-au îmbrăcat. Ca unui mire mi-au pus mie cunună şi ca pre o mireasă m-au înfrumseţat cu frumseaţe”[838].

Antim (1713):

„Bucura-să-va sufletul mieu întru Domnul: că m-au îmbrăcat în veşmântul mântuirii şi cu haina veseliei m-au îmbrăcat. Ca un mire mi-au pus mie cunună şi ca pre o mireasă m-au împodobit cu podoabă”[839].

Liturghierul actual:

„Bucura-se-va sufletul meu întru Domnul că m-a îmbrăcat în veşmântul mântuirii şi cu haina veseliei m-a împodobit; ca unui mire mi-a pus cunună şi ca pe o mireasă m-a împodobit cu podoabă”[840].

Coresi:

„Blagoslovit Dumnezeu ce-au vărsat dulceaţa Sa spre preuţii Săi, ca mirul în cap ce deştinge în barbă, în barba lui Aaron, de deştinge în omet veşmântul lui”[841].

---

[836] *Liturghierul* lui Coresi, op. cit., p. 127.

[837] Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 18-19.

[838] ****Evhologhion adecă Molitvenic*, Râmnic, 1706, vol. I, op. cit., f. 30.

[839] ****Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713, op. cit., f. 28.

[840] ****Liturghier*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod şi cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 2000, p. 103-104.

[841] *Liturghierul* lui Coresi, op. cit., p. 128.

Dosoftei:

„Blagoslovitu-i Dumnezău, Care toarnă harul Său pre preuţîi[842] Săi, ca mirul pre cap, ce pogoară pre barbă, barba lui Aaron, ce pogoară la tivitura veşmântului lui, ca roua Ermonului”[843].

Antim (1706 şi 1713):

„Blagoslovit e Dumnezeul acela ce varsă darul Său preste preoţii săi, ca mirul pre cap, carele să pogoară pre barbă, pre barba lui Aaron, carele să pogoară pre tiviturile veşmintelor lui”[844].

Liturghierul actual:

„Binecuvântat este Dumnezeu Cel ce varsă harul Său peste preoţii Săi, ca mirul pe cap, ce se pogoară pe barbă, pe barba lui Aaron, ce se pogoară pe marginea veşmintelor lui”[845].

La Sf. Proscomidie:

Coresi:

„Ca oaia spre junghiere aduse-Se. (…) Ca mielul înnaintea tunzătoriului lui fără glas, aşa nu-Ş deşchidea rostul Lui. (…) Întru smerenia Lui luo-Se. (…) Născutul Lui cine va spune?”[846].

Dosoftei:

„Ca o oaie la giunghiat S-au tras. (…) Şi ca un miel fără de răutate împotriva celuia ce-l tunde, fără de glas, aşa nu deşchide rostul Său. (…) Întru smerenia Lui, giudeţul Lui s-au rădicat. (…) Rudenia dară a Lui cine o va povesti”[847].

Antim (1706 şi 1713):

„Ca o oae la junghiiare s-au adus. (…) Şi ca un miel nevinovat fără de glas, împotriva celui ce tunde pre dânsul, aşa nu-şi deşchide gura Sa. (…) Întru smereniia Lui judecata Lui s-au rădicat. (…) Şi neamul Lui cine îl va spune?”[848].

Liturghierul actual:

„Ca un miel spre junghiere S-a adus. (…) Şi ca o oaie, fără de glas împotriva celui ce o tunde, aşa nu Şi-a deschis gura Sa. (…) Întru smerenia Lui, judecata Lui s-a ridicat. (…) Iar neamul Lui cine-l va spune?”[849].

---

[842] Am păstrat, numai pentru acest cuvânt, notaţia cu î din i, ce transpune aici o particularitate fonetică moldovenească, de altfel arhaică, ce ni se pare a nu o putea adapta la normele actuale ale limbii, pentru că forma „preuţâi” ar fi, cred, curioasă şi dificilă.

[843] Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 20.

[844] ****Evhologhion adecă Molitvenic*, Râmnic, 1706, vol. I, op. cit., f. 30 şi respectiv: ****Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713, op. cit., f. 28.

[845] ****Liturghier*, ed. 2000, op. cit., p. 104.

[846] *Liturghierul* lui Coresi, op. cit., p. 128.

[847] Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 24.

[848] ****Evhologhion adecă Molitvenic*, Râmnic, 1706, vol. I, op. cit., f. 31 şi respectiv: ****Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713, op. cit., f. 29.

La Sf. Liturghie (propriu-zisă):

Coresi:

„Luceşte întru inema noastră de oameni-iubitoriu, Doamne, a Ta dumnezeiasca înţelepciune, lumină neputredă, şi cugetelor noastre descoperi ochii, întru Evanghelie propovedaniei Tale să înţeleagem, răsădeşte întru noi şi fericata învăţăturiei Tale frică, ca ale trupului pohte toate să le călcăm, sufleteasca viaţă să treacem, către îngânduirea Ta să ne înţelepţim şi să lucrăm. Tu amu eşti sfinţie şi lumină sufletelor noastre, Hristoase, Domnul nostru şi Ţie mărire tremitem, Tatăl şi Fiiul şi Sfântul Duh, acmu şi pururea şi în veacii de veac”[850].

Dosoftei:

„Străluceşte în inimile noastre, Omiubitor Despuitoriul, acea de Dumnezău priceperea Ta neputrezătoarea lumină ş-a cugetului nostru deşchide ochii într-a evangheliceştilor Tale strigări socoteală. Pune întru noi şi a fericitelor Tale porunci frică, ca, trupeştile pohte toate gios călcându-le, sufletească viaţă să petrecem, toate celea ce-s spre bună plăcerea Ta şi chitind şi lucrând. Că Tu eşti luminătura sufletelor şi trupurilor noastre, Hristoase Dumnezău, şi Ţie slavă trimitem, cu-mpreună alui Tău Neînceput Părinte şi Preasvântului şi bunului şi viaţă făcătoriului Tău Duh, acmu şi pururea şi în vecii de veci”[851].

Antim (1706):

„Străluceaşte întru inimile noastre, iubitoriule de oameni Stăpâne, lumina cea nestricată a cunoştinţii dumnezeirii Tale şi deşchide ochii gândului nostru întru înţeleagerea evangheleştilor Tale propovedanii. Pune întru noi frica fericitelor Tale porunci, ca toate poftele trupului călcându-le, să petreacem viiaţă sufletească, şi toate ceale către plăcerea Ta, înţelepţindu-le şi făcându-le. Că Tu eşti luminarea sufletelor şi trupurilor noastre, Hristoase Dumnezeule şi Ţie mărire înălţăm, dinpreună cu Cel fără de început al Tău Părinte şi cu Preasfântul şi Bunul şi de viiaţă făcătoriul Tău Duh, acum şi pururea şi în veacii veacilor. Amin”[852].

Antim (1713):

„Străluceaşte în inimile noastre, iubitoriule de oameni Stăpâne, lumina cea nestricăcioasă a cunoştinţii dumnezeirii Tale şi deşchide ochii gândului nostru spre înţeleagerea evangheleştilor Tale propoveduiri. Pune întru noi şi frica fericitelor Tale porunci, ca toate poftele trupului călcându-le, viiaţă duhovnicească să petreacem, toate ceale ce sunt spre bună plăcerea ta şi gândind, şi făcând. Că Tu eşti luminarea sufletelor şi trupurilor noastre, Hristoase Dumnezeule şi Ţie mărire înălţăm, împreună cu Cel fără de

---

849 ****Liturghier*, ed. 2000, op. cit., p. 107.

850 *Liturghierul* lui Coresi, op. cit., p. 136.

851 Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 49-50.

852 ****Evhologhion adecă Molitvenic*, Râmnic, 1706, vol. I, op. cit., f. 42.

început al Tău Părinte şi cu Preasfântul şi Bunul şi de viiaţă făcătoriul Tău Duh, acum şi pururea şi în veacii veacilor. Amin"[853].

Liturghierul actual:

„Străluceşte în inimile noastre, Iubitorule de oameni, Stăpâne, lumina cea curată a cunoaşterii Dumnezeirii Tale şi deschide ochii gândului nostru spre înţelegerea evanghelicelor Tale propovăduiri. Pune în noi şi frica fericitelor Tale porunci, ca, toate poftele trupului călcând, vieţuire duhovnicească să petrecem, cugetând şi făcând toate cele ce sunt spre bună-plăcerea Ta. Că Tu eşti luminarea sufletelor şi trupurilor noastre, Hristoase Dumnezeule, şi Ţie slavă înălţăm, împreună şi Celui fără de început al Tău Părinte şi Preasfântului şi de viaţă făcătorului Tău Duh, acum şi pururi şi în vecii vecilor. Amin"[854].

Coresi:

„În mormânt cu trupul, e întru iad cu sufletul, ca Dumnezeu, iar întru rai cu tâlhariul şi în scaun erai, Hristoase, cu Tatăl şi cu Duhul, toate le împluşi, nescrisule"[855].

Dosoftei:

„În mormânt cu trupul, iar în iad cu sufletul, ca un Dumnezeu, iar în rai cu tâlhariul şi în scaun erai, Hristoase, cu Părintele şi cu Duhul, toate împlându-le. Acela ce eşti necuprins cu scrisul"[856].

Antim (1706):

„În groapă cu trupul şi în iad cu sufletul ca un Dumnezeu, şi în Rai cu tâlhariul şi pre scaun ai fost Hristoase dinpreună cu Tatăl şi cu Duhul, toate plinindu-le, Cela ce eşti necuprins cu scrisul"[857].

Antim (1713):

„În groapă cu trupul şi în iad cu sufletul ca un Dumnezeu, în Rai cu tâlhariul şi pre scaun ai fost Hristoase dinpreună cu Tatăl şi cu Duhul, toate umplându-le, Cela ce eşti necuprins împrejur"[858].

Liturghierul actual:

„În mormânt cu trupul, în iad cu sufletul, ca un Dumnezeu, în rai cu tâlharul şi pe scaun împreună cu Tatăl şi cu Duhul ai fost, Hristoase, toate umplându-le, Cel ce eşti necuprins"[859].

Coresi:

---

853 ****Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713, op. cit., f. 40.

854 ****Liturghier*, ed. 2000, op. cit., p. 137.

855 *Liturghierul* lui Coresi, op. cit., p. 131.

856 Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 65.

857 ****Evhologhion adecă Molitvenic*, Râmnic, 1706, vol. I, op. cit., f. 48.

858 ****Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713, op. cit., f. 45.

859 ****Liturghier*, ed. 2000, op. cit., p. 153.

„Cu ceste fericate Tării şi noi, Împărate, de-oameni-iubitoriu, strigăm şi grăim: Sfânt eşti şi Preasfânt, Tu şi Unul-Născut al Tău Fiiu şi Duhul Tău Sfânt. Sfânt eşti şi Preasfânt şi mare frâmseaţa măriei Tale, ce lumea Ta aşa o iubişi, că Fiiul Tău Unul-Născut dat-ai, ca tot cela ce va creade întru El nu vor peri, ce va avea viaţa de veaci: ce vine şi toate ce era de noi socotire sfârşi în noapte ce întru ea vândut era, mai vârtos însuşi deade-Se derept a lumiei viaţă, luo pâine întru sfânta a Sa şi nevinovată mână dulce-har-deade, binecuvântată, o sfinţi, o frâmse, deade Sfinţilor Săi Ucenicilor şi Apostolilor, zise"[860].

Dosoftei:

„Cu acestea şi noi fericite Puteri, Despuitoriule Omiubitoriule, strigăm şi grăim: Svânt eşti şi cu totul Svânt, Tu şi Singurul Tău Fiiul şi Duhul Tău cel Svânt. Svânt eşti şi cu totul Svânt şi de mare cuviinţă-i slava Ta. Carele pe lumea Ta aşe o ai îndrăgit, cât pre Fiiul Tău cel Singur-Născut a-L darea, ca tot cine va crede întru dâns să nu pieie, ce să aibă viaţa veşnică. Carele venind şi toată acea pentru noi deregătorie împlând, în noaptea în care Să pridădiia şi mai vârtos Sângur pre Sine pridădiia pentru-a lumii viaţă. Luând pâine în svintele Sale şi preacurate şi fără prihană mâni, deaca mulţămi şi blagoslovi, deaca svinţi şi frânsă, dede Svinţilor Săi Ucenici şi Apostoli, zicând: (…)"[861].

Antim (1713):

„Cu aceaste fericite Puteri şi noi Stăpâne, Iubitoriule de oameni strigăm şi grăim: Sfânt eşti şi Preasfânt, Tu şi Unul Născut Fiiul Tău şi Duhul Tău cel Sfânt. Sfânt eşti şi Preasfânt şi de mare cuviinţă e mărirea Ta, Carele lumea Ta aşa o ai iubit, cât şi pre Fiiul Tău Unul Născut L-ai dat, ca tot cela ce creade într-Însul să nu piară, ci să aibă viiaţa de veaci. Carele viind şi rânduiala cea pentru noi plinind, în noaptea întru care S-au vândut şi mai vârtos însuşi pre Sine S-au dat pentru viiaţa lumii, luând pâine întru sfintele Sale şi prea curatele şi fără prihană mâini, mulţumind şi blagoslovind, sfinţind, frângând, au dat sfinţilor Săi Ucenici şi Apostoli, zicând. (…)"[862].

Liturghierul actual:

„Cu aceste fericite Puteri şi noi, Iubitorule de oameni, Stăpâne, strigăm şi grăim: Sfânt eşti şi Preasfânt, Tu şi Unul-Născut Fiul Tău şi Duhul Tău cel Sfânt. Sfânt eşti şi Preasfânt şi slava Ta este plină de măreţie. Căci Tu ai iubit lumea Ta atât de mult, încât pe Unul-Născut Fiul Tău L-ai dat, ca tot cel ce crede într-Însul să nu piară, ci să aibă viaţă veşnică. Şi Acesta, venind şi toată rânduiala pentru noi plinind, în noaptea în care a fost vândut şi mai vârtos pe Sine însuşi S-a dat pentru viaţa lumii, luând pâinea cu sfintele şi preacuratele şi fără de prihană mâinile Sale, mulţumind şi binecuvântând, sfinţind şi frângând, a dat Sfinţilor Săi Ucenici şi Apostoli, zicând: (…)"[863].

---

[860] *Liturghierul* lui Coresi, op. cit., p. 142.

[861] Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 77-78.

[862] ****Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713, op. cit., f. 49. Nu am mai reprodus şi textul din 1706, deoarece în exemplarul pe care l-am avut la dispoziţie, f. 51, la care trebuia să se afle această rugăciune, nu este cea care trebuie, ci o altă filă a fost lipită în mod greşit în acel loc.

[863] ****Liturghier*, ed. 2000, op. cit., p. 161-162.

Din aceste alăturări, se poate lesne observa că Dosoftei este, indiscutabil, mai aproape de varianta literară modernă (deşi unele cuvinte sau particularităţi moldoveneşti fac uneori textul să sune foarte arhaic), decât Coresi, dar cel care oferă un text care s-a păstrat aproape identic cu cel de astăzi, este Antim.

Este însă tot la fel de evident faptul că, deşi traducătorul *Liturghierului* coresian a respectat, poate prea mult, sintaxa slavonă – probabil din teama de a nu strica în vreun fel înţelesul, din dorinţa de a se păstra cât mai aproape de sensul original, căci nu avea înaintaşi şi nu îşi putea permite să schimbe sensul sfintelor rugăciuni –, el a imprimat frazei româneşti „curgerea" pe care o are şi astăzi, o cadenţă a rugăciunii ce este încă actuală.

Am mai făcut aceste asemănări (de mai sus) şi pentru a scoate în evidenţă felul cum, în ciuda faptului că Dosoftei nu pare să fi folosit *Liturghierul* coresian[864], unele formulări sunt aproape identice. Este chiar surprinzătoare, în unele situaţii, alegerea unor termeni identici sau foarte apropiaţi, precum şi desfăşurarea frazei, ce coincide nu de puţine ori. (Lipsa de spaţiu nu ne-a permis să aducem foarte multe citate, dar credem că sunt suficiente, măcar în parte, cele prezentate). Aceasta din urmă s-ar putea explica însă şi prin urmărirea cu stricteţe a originalului. Chiar dacă Dosoftei a folosit un *Liturghier* grec iar Coresi unul slavon, este de aşteptat ca şi textele slavoneşti, la rândul lor, să fi fost foarte fidele originalelor lor greceşti.

Nu este însă, credem, cu totul exclusă şi ipoteza ca Dosoftei să fi consultat tipăritura coresiană sau măcar un manuscris copiat al ei, chiar şi necunoscut nouă. După cum remarcau Ioan Bianu şi Nerva Hodoş [865], Dosoftei i-a urmat pilda lui Coresi atunci când l-a citat pe Sf. Ap. Pavel, în apărarea demersului său de a traduce slujba în limba română; deci cunoştea tipăritura aceluia. De altfel, Al. Mareş nu spune că nu ar fi consultat-o, ci doar că nu a folosit-o, şi acest lucru este lesne de înţeles, pentru că *Liturghierul* lui Coresi nu mai corespundea aşteptărilor ierarhului moldovean şi nici celor ale Bisericii sau ale vremii.

Cum Dosoftei era un „atlet" al traducerii de cărţi sfinte în româneşte şi o personalitate culturală remarcabilă, nu ne îndoim că a citit orice carte sau manuscris a putut procura. Iar în ipoteza că a întreprins demersul său fără a avea posibilitatea unei comparaţii, este, atunci, de admirat, asemănarea dintre intuiţiile lingvistice ale celor ce au tradus *Liturghierul* în româneşte, în momente diferite ale istoriei noastre şi în locuri diferite.

Rămân însă la convingerea că Dosoftei a cunoscut *Liturghierul* lui Coresi şi, deşi nu l-a compilat, ci a făcut o traducere nouă şi cu totul originală, a respectat totuşi anumite particularităţi, o anumită cadenţă imprimată limbii şi chiar unele formulări – rar, e adevărat – probabil încetăţenite deja în Biserică.

[864] Cf. Al. Mareş, op. cit., p. 42 : „Cercetarea comparativă a *Liturghierului* lui Dosoftei din 1679 (reimprimat în 1683) cu *Liturghierul* lui Coresi ne-a format convingerea că între versiunile acestor două cărţi nu se poate stabili nicio legătură: alcătuitorul versiunii din 1679 nu a pus la contribuţie versiunea din 1570, nicio versiune manuscrisă derivată din tipăritura coresiană".

[865] *Bibliografia românească veche (1508-1830)*, t. I, op. cit., p. 226.

Este remarcabilă selecţia lexicală pe care au făcut-o atât Coresi, cât şi Dosoftei, foarte puţine fiind regionalismele din textele lor. La Dosoftei, spre exemplu, putem întâlni destule particularităţi fonetice moldoveneşti, dar regionalismele propriu-zise nu sunt multe.

El nu se dezminte nici de astă dată, fraza lui – spre deosebire de a lui Coresi, care este mai „poticnită” uneori – fiind foarte armonioasă, muzicală. Şi nu de puţine ori, întâlnim exprimări poetice sau o expresivitate neaşteptată a cuvintelor. Dosoftei „poetul”, care tradusese şi aşezase în versuri Psaltirea, avea deci experienţa şi îndemânarea de a mânui limba română, pentru a pune în tipare corespunzătoare rugăciunile liturgice, fără a le strica frumuseţea.

Unele formulări ale lui Dosoftei îşi păstrează poezia până astăzi, cum ar fi: „Acoperă-ne cu acoperământul aripilor Tale, goneşte de pre noi pre tot pizmaşul şi luptătoriul, păciuieşte-ne viaţa, Doamne, miluieşte-ne, şi lumea Ta, şi mântuieşte sufletele noastre, ca un sângur bun şi iubitor de om”[866]. (varianta modernă este: „Acoperă-ne pe noi cu acoperământul aripilor Tale; depărtează de la noi pe tot vrăjmaşul şi pizmaşul; împacă viaţa noastră, Doamne; miluieşte-ne pe noi şi lumea Ta şi mântuieşte sufletele noastre, ca un bun şi de oameni iubitor.”[867])

Sau: „(…) Că Tu sângur, Doamne Dumnezăul nostru, stăpâneşti celor de pre ceriuri şi celor de pre pământ, Carele pre scaun herovicesc Te razimi, Acela al serafimilor Domnul şi Împăratul lui Israil, Acel sângur Svânt şi în svinţi odihnitori…”[868].

Sau heruvicul: „Carii pre heruvimi cu taină închipuim şi viaţă făcătoarei Troiţe tresvântul cântec aducem…”[869] ; ori cântările după Vohodul Mare: „Acel cu bun chip Iosif de pre lemn pogorând preacuratul trupul Tău, cu prostire curată înfăşând şi cu aromate de miros scumpe, în mormânt nou astrucând, culcă”[870].

Câteva cuvinte, care în limba veche nu aveau conotaţie poetică, au însă pentru noi astăzi o frumuseţe aparte. E şi cazul cuvântului „şireaguri”, care însemna „cete”, dar iată cum sună la Dosoftei câteva fraze ce conţin acest termen, devenit deosebit de sugestiv pentru noi astăzi: „Despuitoriule Doamne, Dumnezeul nostru, Carele ai pus de-ai tocmit în ceriuri Şireaguri şi oşti de îngeri şi de arhangheli în slujba a Talei slăvi, fă şi întratul nostru întrat de svânţi îngeri a fi, împreună slujind cu noi şi împreună slavoslovind a Ta bunătate.”[871]; „Dumnezăul cel svânt, Ce în svinţi Te odihneşti şi cu tresvântul glas de serafimi eşti cântat şi de heruvimi slavoslovit, şi de toate cereştile Şireaguri închinat, Acela ce din nefiind întru a fi le-ai adusu-le cu toatele, Acela ce ai zidit pe om după chipul Tău şi asămănăciunea şi cu tot darul l-ai împodobit…”[872], etc.

---

[866] Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 34.
[867] ****Liturghier*, ed. 2000, op. cit., p. 118.
[868] Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 61.
[869] Idem, p. 63.
[870] Idem, p. 65.
[871] Idem, p. 43.
[872] Idem, p. 45.

Varianta lui Dosoftei ni s-a părut, uneori, admirabilă: „Ca un de viaţă purtător, ca decât raiul mai frumos adevăr şi decât cămara nunţii de toată de cea împărătească s-au ivit mai străluminat, Hristoase, mormântul Tău, fântâna învierii noastre (subl. n.)”[873].

În varianta modernă este „izvorul învierii noastre”, dar şi „fântâna” are conotaţii foarte adânci. La fel, foarte minunat se spune: „…pomeneşte pre toţ adormiţii pre nădejdea de viaţa veşnică şi răpaosă-i pre înşi acolo unde străjuieşte lumina feţii Tale. (subl.n.)”[874].

Liturghierul actual foloseşte expresia „…şi-i sălăşluieşte pe dânşii unde străluceşte lumina feţei Tale”[875]; ca şi în celălalt exemplu, sensul se adânceşte, în cazul lui Dosoftei. Asemenea, foarte frumos sună, la el, şi „Rămăşiţa timpului vieţii noastre (subl. n.) cu pace şi cu pocăinţă a obârşi, la Domnul să cerem”[876].

Fiind mare cărturar şi cunoscând, pe lângă română, şi limbile latină, greacă şi polonă, Dosoftei nu se dă în lături de la a „inventa” cuvinte noi, după modele clasice, care însă, în româneşte, nu sună întotdeauna fericit.

Astfel sunt „Omiubitorule”[877] (pentru „Iubitorule de oameni”), „om-dragostea”[878] sau „omdragoste”[879] (pentru „dragoste de oameni”), „tresvântul”[880] (pentru „întreit sfântul”). Un cuvânt compus este şi „suprăcerescul” („suprăcerescul Tău jărtăvnic”[881], pentru „cel mai presus de ceruri”), sau „iarănaşterii” („feredeul iarănaşterii”[882], pentru „baia naşterii celei de a doua”[883]), iar termenii „angheli”[884] (din greacă sau latină) şi „novă” („Legea novă”[885]) sunt neologici, ca şi verbul „a se supleca” („Ţie… ne rugăm şi ne suplecăm”[886]).

Este într-adevăr impresionantă cunoaşterea limbii latine a lui Dosoftei, fără ca aceste „revizuiri” ale lui să fie prea supărătoare. Este interesant şi termenul „împreună-ştiinţă” („curată împreună-ştiinţă”[887]), ce apare, evident, ca un calc după cuvântul latinesc, exprimat astăzi prin „conştiinţă”[888].

---

[873] Idem, p. 65-66.
[874] Idem, p. 83-84.
[875] ****Liturghier*, ed. 2000, op. cit., p. 167.
[876] Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 89.
[877] Idem., p. 29, 59, 77, 90, 99.
[878] Idem, p. 40.
[879] Idem, p. 61.
[880] Idem, p. 45, 46.
[881] Idem, p. 35-36, 88.
[882] Idem, p. 56.
[883] Cf. ****Liturghier*, ed. 2000, op. cit., p. 143.
[884] Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 76.
[885] Idem, p. 78.
[886] Idem, p. 90.
[887] Idem, p. 90.
[888] Conştiinţa este o împreună-ştiinţă cu Dumnezeu, este mediul în care Dumnezeu vorbeşte cu omul, după cum se spune în Biserica Ortodoxă.

De la Dosoftei moştenim până astăzi formula dogmatică: „Lumină din Lumină, Dumnezău adevărat din Dumnezău adevărat”[889], din Crezul niceo-constantinopolitan.

Sintaxa lui Dosoftei încearcă să fie, însă, prea savantă, uneori, şi de aceea, cel care va stabili curgerea cu adevărat firească a limbii române, precum şi limba cea mai literară, este Antim Ivireanul. Acest lucru este evident şi mulţi cercetători au subliniat această realitate indiscutabilă. „După aproape trei veacuri, în slujbele noastre bisericeşti se mai pot auzi cântări şi rugăciuni aşa cum au fost tălmăcite de mitropolitul Antim.

Vom da câteva exemple. Troparul Învierii glasului al treilea era redat astfel: « Să se veselească cele cereşti şi să se bucure cele pământeşti, că au făcut biruinţă cu braţul Său Domnul; călcat-au cu moartea pre moarte, începătoriu învierii morţilor S-au făcut; din pântecele iadului ne-au izbăvit pre noi şi au dat lumii mare milă. » (*Octoihul* din 1712).

Rugăciunea de la parastas era tradusă aşa: «Dumnezeul duhurilor şi a tot trupul, Carele ai călcat moartea şi pre diavolul ai surpat şi ai dăruit viiaţă lumii Tale, Însuţi Doamne odihneşte sufletul răposatului robului Tău (cutare), în loc luminat, în loc de verdeaţă, în loc de odihnă, de unde au fugit durerea, întristarea şi suspinarea…» (*Liturghierul* din 1713).

Iar troparul Învierii era tradus: « Hristos au înviat din morţi, cu moartea pre moarte călcând şi celor din mormânturi viaţă dăruindu-le » (*Catavasierul* din 1715). Observăm că textele folosite astăzi sunt aceleaşi”[890].

Antim Ivireanul a cunoscut, fără îndoială, traducerile lui Dosoftei. Acest fapt se poate observa, lesne şi cu prisosinţă, din exemplele pe care le-am oferit puţin mai devreme, cât şi din altele noi. Confruntând un mic text din *Ceaslov* (1715) cu acelaşi, din *Molităvnicul de-nţăles* (1681), observăm asemănările:

„Molităvnic de-nţăles, f. 98 r.:
«Vrând să mănânci, omule, trupul Stăpânului,
Cu frică te apropie, să nu te ardz, că focu-i.
Şi dumnedzăiesc bând sânge spre prăfiinţă,
Întâi te-mpacă cu carii îţ sunt mâhniţ.
De-acii cutedzând tăinuită mâncare să mânânci».

Ceaslov, p. 479-480:
«Vrând să mănânci, omule, trupul Stăpânului,
Cu frică te apropie, să nu te arz, că foc este.
Vrând sângele cel dumnezeiesc să bei spre împreunare
Întâi te împacă cu cei care te-au scârbit.
Apoi să îndrăzneşti a mânca mâncare de taină»”[891].

---

[889] Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 72.
[890] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, op. cit., p. 149-150.
[891] Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, op. cit., p. 178. Vezi şi Dosoftei, *Opere*, op. cit., p. 341 şi 465-466.

Textul de astăzi sună foarte asemănător:

„Trupul Stăpânului vrând să-l primeşti spre hrană,
Fii cu frică să nu te arzi, că foc este;
Sângele Lui vrând să-l bei spre-mpărtăşire,
Mergi şi cu cei ce te-au mâhnit te împacă,
Şi aşa îndrăzneşte de ia hrana sfântă”[892].

Comparaţiile dintre rugăciunile liturgice pe care le-am aşezat anterior în paralel, cât şi din alte rugăciuni din *Molităvnicul de-nţăles* al lui Dosoftei şi *Ceaslovul* lui Antim, ne conduc spre concluzia perfecţionării, de către mitropolitul Ungrovlahiei, a limbii traducerii anterioare pe care o oferise Dosoftei. Astfel, rămânând tot la rugăciunile dinaintea împărtăşirii, în varianta lui Dosoftei se spune:

„Iată că vii [vin] spre dumnezeiasca cuminecare,
Ziditoriul mieu, să nu mă arz cu prăfiinţarea,
Că foc eşti, pre nevrednicii arzându-i,
Dară curăţeşte-mă de toată imătura.

Dumnezăitoriul sânge spaimă-te, omule, văzând,
Cărbune-nfocat este, pre nevrednicii pârjolind.
A lui Dumnezău trupul mă dumnezăiază şi hrăneşte,
Dumnezăiază-mi duhul, iară mintea îmi hrăneşte minunat”[893].

Iar Antim „diortoseşte” după cum urmează:

„Iată mă apropii de dumnezeiasca cuminecătură,
Făcătoriule, să nu mă arzi cu împreunarea,
Că Tu eşti foc, carele arzi pre cei nevrednici,
Ci mă curăţeşte de toată spurcăciunea.

Spăimântează-te, omule, văzând sângele cel îndumnezeitor,
Că este cărbune, carele arde pe cei nevrednici.
Dumnezeiescul trup şi mă îndumnezeieşte, şi mă hrăneşte,
Îndumnezeieşte-mi sufletul, iar mintea îmi hrăneşte strein”[894].

Termenul „strein” era sinonim, în limba veche, cu „de neînţeles”, „minunat”, „care depăşeşte înţelegerea omenească”, sens conservat până în zilele noastre în unele cântări bisericeşti.

Însă, din vocabularul curent, acest sens a dispărut. Apropierea variantei antimiene de limba modernă este evidentă, dar o putem pune în lumină şi prin reproducerea textului

---

[892]****Ceaslov*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod şi cu binecuvântarea P.F. Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ed. a doua, Bucureşti, Ed. IBMBOR, 1993, p. 634.

[893] Dosoftei, *Opere*, op. cit., p. 341.

[894] Cf. Idem, p. 466.

folosit la ora actuală în slujbă: „Iată mă apropii de sfânta-mpărtăşire./ Şi-mpărăţşindu-mă, Doamne, să nu mă arzi;/ Că Tu eşti foc şi arzi pe cei nevrednici,/ Ci, curăţeşte-mă de toată-ntinarea. (...) Sângele cel îndumnezeitor privind, spăimântează-te, omule./ Că foc este şi arde pe cei nevrednici./ Dumnezeiescul Trup mă îndumnezeieşte şi mă hrăneşte,/ Îmi îndumnezeieşte sufletul şi-mi hrăneşte minunat mintea”[895].

De altfel, toate cărţile bisericeşti din zilele noastre, păstrează amprenta şi mireasma bine întipărită a traducerilor vechi, ce nu au fost decât actualizate, din punctul de vedere al evoluţiei limbii. Avem de-a face cu o literatură ecleziastică deosebit de conservatoare şi unde piatra de temelie pusă în special de Dosoftei şi Antim Ivireanul, a rămas aceeaşi, iar textele nu au mai fost reînnoite decât într-o foarte mică măsură. Ca o ilustrare a celor afirmate, vom prezenta şi varianta antimiană a Crezului şi a rugăciunilor începătoare (din *Liturghier*, 1713), în comparaţie cu cea a lui Dosoftei (*Liturghier*, 1679):

Crezul în varianta lui Dosoftei:

„Crez într-unul Dumnezău, Tatăl totputernic, făcători Ceriului şi pământului, văzutelor tuturor şi nevăzutelor. Şi întru unul Domn Iisus Hristos, Fiiul lui Dumnezău, Acel Sângur-Născut, Care-i din Părintele născut de mainte de toţ vecii: Lumină din Lumină, Dumnezău adevărat din Dumnezău adevărat, născut, nu făcut, de o fiinţă cu Părintele, prin Care toate s-au făcute sunt.

Care pentru noi oamenii şi pentru a noastră mântuire S-au pogorât din ceriuri şi S-au întrupat din Duhul Svânt şi Maria Fecioara şi fu om. Şi în cruce răstignit pentru noi între Pilat de Pont, şi păţât, şi îngropat. Şi sculat a treia zi, după Scripturi. Şi suit în ceriuri şi şezând na dereapta Tatălui. Şi iarăşi viitori cu slavă să giudece viii şi morţii, a Căruia împărăţie n-are svârşit.

Şi în Duhul cel Svânt, Domnul viaţă făcătoriul, Carele-i din Tatăl purcezători, Carele-i împreună cu Tatăl şi Fiiul împreună închinat şi împreună slăvit, Carele au grăit prin proroci. În una svântă, săbornică şi apostolească Beserică. Mărturisesc un Botez în iertarea păcatelor, aştept scularea morţilor şi viaţa fiitoriului veac. Amin”[896].

Crezul tradus de Antim:

„Crez întru Unul Dumnezeu, Tatăl Atotţiitoriul, Făcătoriul ceriului şi al pământului, văzutelor tuturor şi nevăzutelor. Şi întru Unul Domnul Iisus Hristos, Fiiul lui Dumnezeu, Unul Născut, Carele din Tatăl S-au născut mai nainte de toţi veacii. Lumină din Lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat, născut iară nu făcut, Cela ce iaste de o Fiinţă cu Tatăl, prin Carele toate s-au făcut. Carele pentru noi, oamenii, şi pentru a noastră mântuire S-au pogorât din Ceriuri şi S-au întrupat de la Duhul Sfânt şi din Mariia Fecioara şi S-au făcut Om.

895 ****Liturghier*, ed. 2000, op. cit., p. 335-336.

896 Dosoftei, *Dumnezăiască Liturghie (1679)*, op. cit., p. 72-74.

Şi S-au răstignit pentru noi supt Pilat din Pont, şi au pătimit şi S-au îngropat, şi au înviiat a treia zi după Scripturi. Şi S-au suit la Ceriuri, şi şade de-a direapta Tatălui. Şi iar va să vie cu mărire, să judece viii şi morţii, a Căruia Împărăţie nu va avea sfârşit.

Şi întru Duhul Sfânt, Domnul de viiaţă Făcătoriul, Carele din Tatăl iase, Cela ce împreună cu Tatăl şi cu Fiiul iaste închinat şi slăvit, Carele au grăit prin Proroci. Întru una Sfântă, sobornicească şi Apostolească Besearecă. Mărturisesc un Botez întru ertarea păcatelor. Aştept înviiarea morţilor. Şi viiaţa veacului ce va să fie. Amin"[897].

Rugăciunile începătoare la Dosoftei:

„Împăratul ceriului, Mângâitoriule, Duhul adevărătăţii, Care tutinderea eşti şi toate le plineşti, Vistierul bunătăţălor şi viaţă dătătoriule, vino şi Te sălăşluieşte în noi şi curăţeşte-ne de toată imăciunea, şi mântuieşte, Bunule, sufletele noastre.

Svinte Dumnezău, Svinte tare, Svinte fără moarte, miluieşte-ne, 3. Slava Tatălui şi Fiiului şi Svântului Duh, acmu şi pururea şi-n vecii de veci. Amin.

Preasvântă Troiţă, miluieşte-ne. Doamne, şterge păcatele noastre. Despuitoriule, iartă fărădelegile noastre. Svinte, cercetează şi tămăduieşte neputinţele noastre, pentru numele Tău.

Doamne miluieşte, 3. Slavă… Şi acum…

Tatăl nostru, Carele eşti în ceriruri, svinţească-să numele Tău, să vie împărăţîia Ta, să fie voia Ta, cumu-i în ceri aşe şi pre pământ. Pâinea noastră cea de saţîu dă-ne astăzi şi ne iartă datoriile noastre, cum şi noi iertăm datorilor noştri. Şi nu ne băga la iscuşenie, ce ne izbăveşte de vicleanul"[898].

Rugăciunile începătoare la Antim:

„Împărate ceresc, Mângâietoriule, Duhul adevărului, Carele pretutindenea eşti şi toate le plineşti, Vistiiariul bunătăţilor şi dătătoriule de viiaţă. Vino şi Te sălăşluiaşte întru noi şi ne curăţeşte pre noi de toată spurcăciunea, şi mântuiaşte, Bunule, sufletele noastre.

Sfinte Dumnezeule, Sfinte tare, Sfinte fără de moarte, miluiaşte-ne pre noi. Slavă Tatălui şi Fiiului şi Sfântului Duh, acum şi pururea şi în veacii veacilor, Amin.

Prea Sfântă Troiţă, miluiaşte-ne pre noi. Doamne curăţeşte păcatele noastre. Stăpâne iartă fărădelegile noastre. Sfinte cercetează şi vindecă neputinţele noastre, pentru numele Tău.

Doamne miluiaşte.

Tatăl nostru, Carele eşti în Ceriuri, sinţească-se numele Tău. Vie împărăţiia Ta. Fie voia Ta, precum în ceriu, şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea, dă-ne-o noao astăzi. Şi ne iartă greşealele noastre, precum şi noi ertăm greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveaşte de cel rău"[899].

---

[897] ***_Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii_, Târgovişte, 1713, op. cit., f. 48.

[898] Dosoftei, _Dumnezăiască Liturghie (1679)_, op. cit., p. 14-15, 91.

[899] ***_Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii_, Târgovişte, 1713, op. cit., f. 26v.

Observăm cu uşurinţă că, „din nou, harul indiscutabil şi norma muntenească fac versiunea lui Antim mai puţin desuetă, ba chiar posesoare a unei surprinzătoare rostiri actuale”[900]. Între varianta modernă şi cea antimiană, nu există decât foarte mici deosebiri, obiective.

Nicolae Şerbănescu face apropieri cât se poate de ilustrative între limba traducerilor lui Antim şi cea modernă, afirmând că „unele din cărţile de slujbă date la lumină de Antim, cum este cazul *Octoihului* (1712) şi *Liturghiei* (1713) de pildă sunt aproape neschimbate până astăzi în ceea ce priveşte limba”[901].

Vom oferi şi noi din aceste exemple, pentru a fi cât mai convingători şi pentru a observa şi mai bine cursivitatea şi modernitatea limbii lui Antim, cât şi harul său poetic şi autenticitatea expresiei:

Psalmul I (*Psaltirea*, Târgovişte 1710):

„Fericit bărbatul, carele n-au mers în sfatul necredincioşilor şi în calea păcătoşilor n-au stătut şi pe scaunul pierzătorilor n-au şăzut. Ci în legea Domnului voia lui şi în legea Lui va cugeta zioa şi noaptea. Şi va fi ca un pom răsărit lângă izvoarele apelor...”[902].

Troparul Născătoarei de Dumnezeu de la Utrenie (*Octoih*, Târgovişte 1712):

„Prea blagoslovită eşti de Dumnezeu Născătoare Fecioară că prin Cel ce S-au întrupat din tine, iadul s-au robit, Adam s-au chemat, blestemul s-au pierdut, Eva s-au slobozit, moartea s-au omorât şi noi am înviat. Pentru aceasta cântând strigăm: Bine eşti cuvântat Hristoase Dumnezeul nostru Cel ce bine ai voit aşa, mărire Ţie”[903].

Troparul Învierii glasului al treilea (*Octoih*, Târgovişte 1712):

„Să se veselească cele cereşti şi să se bucure cele pământeşti, că au făcut biruinţă cu braţul său Domnul; călcat-au cu moartea pre moarte, începătoriu morţilor s-au făcut; din pântecele iadului ne-au izbăvit pre noi şi au dat lumii mare milă”[904].

Troparul Sfintelor Paşti (*Catavasier*, Târgovişte, 1715):

„Hristos au înviat din morţi, cu moartea pre moarte călcând şi celor din mormânturi viiaţă dăruindu-le”[905].

---

[900] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 186.

[901] Pr. Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, art. cit., p. 762.

[902] Cf. Idem, p. 763.

[903] Cf. Ibidem.

[904] Cf. Idem, p. 764.

[905] Cf. Idem, p. 766.

Mai mult decât Coresi şi Dosoftei – dar folosindu-se din experienţa înaintaşilor săi – Antim a avut simţul limbii şi a oferit, clerului şi mirenilor, expresia cea mai literară şi mai frumoasă a limbajului liturgic şi a cărţilor de slujbă. Pentru aceasta, şi pentru toate eforturile lui, „românii trebuie să nu ostenească a-l lăuda”[906].

[906] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 27.

* III *

OPERA

Antim Ivireanul a scris cărţi *dedicate*, pagini închinate oamenilor, contemporanilor săi. Dintre cărţile concepute de el, trei sunt dedicate preoţilor şi clerului, dar şi mirenilor, spre educarea şi consolidarea învăţăturii lor (*Învăţătură pentru Taina pocăinţii*, *Învăţătură bisericească* şi *Capete de poruncă*), două sunt special alcătuite şi dăruite domnitorilor Constantin Brâncoveanu (*Chipurile Vechiului şi Noului Testament*) şi, respectiv, Ştefan Cantacuzino (*Sfătuiri creştine-politice*), una este destinată bunei chivernisiri a Mănăstirii ctitorite de el (*Aşezământul Mănăstirii Tuturor Sfinţilor*), cu reglementări speciale privitoare la învăţătura celor tineri sau la tipografie, precum şi la alte opere caritabile, din fondurile acestei mănăstiri, iar *Didahiile* sunt dedicate, putem spune, tuturor.

În consecinţă, putem afirma că operele sale, în totalitate, sunt născute din dragoste de oameni, din dorinţa adâncă şi neostoită de a răspândi cunoştinţa, la un nivel mai înalt sau mai puţin înalt, semenilor săi, indiferent de condiţia lor socială. În mod sigur, imboldul conceperii unor opere închinate voievozilor ţării nu l-a constituit numai recunoştinţa faţă de ei, ci şi un evident scop didascalic, mai evident în ceea ce-l priveşte pe Ştefan Cantacuzino, căruia îi dedică o carte parenetică, după cum dezvăluie şi titlul, şi mai acoperit în privinţa lui Constantin Brâncoveanu, domn foarte înţelept şi erudit, chiar „teolog", care discuta probleme dogmatice extrem de subtile cu marii patriarhi şi teologi ortodocşi şi îşi expunea cu tărie credinţa, în lumina tradiţiei şi a adevărului. Acestuia din urmă mitropolitul Antim îi compune şi îi dăruieşte o cronografie universală în rezumat, ilustrată cu peste cinci sute de superbe portrete miniaturale.

Toate acestea dovedesc faptul că Antim Ivireanul şi-a luat foarte în serios rolul de părinte al tutror celor păstoriţi de el, de la domnitor până la creştinul simplu şi umil şi nu trebuie să pierdem acest lucru din vedere nici măcar atunci când adevăratul scop propedeutic şi atitudinea demnă şi inflexibilă a autorului erau mascate de formulele reverenţioase care se cuveneau domnitorilor.

Capodopera scrisului său rămân însă predicile sale, *Didahiile*. Ceea ce este însă cel mai frumos lucru şi mai incitant pentru un cercetător, în acest caz, este tocmai faptul că, pe măsura ce vom parcurge opera lui, ni se vor revela ipostaze noi ale lui Antim şi noi feţe ale personalităţii sale complexe, dezvăluindu-ne un artist complet şi un caracter exigent, minuţios, care şi-a pus toată tenacitatea, imaginaţia şi înţelepciunea în slujba Bisericii şi a culturii, într-un efort magnific – dar şi covârşitor, pentru un singur om – de a înălţa, măcar cu puţin, nivelul moral, cultural şi spiritual, al aspiraţiilor societăţii sale. În acest sens, mitropolitul Antim nu s-a rezumat numai la a tipări şi a traduce cărţi, ci s-a considerat dator să paticipe, printr-un efort creativ personal, la susţinerea acestui angrenaj pus în mişcare,

prin meritul domnitorului iubitor de cultură, Brâncoveanu, pentru progresul spiritual al românilor din Ungrovlahia şi nu numai.

Considerăm că „roadele” faptelor sale vorbesc, în parte, de la sine, iar în parte, e nevoie să facem şi noi un efort pentru a descoperi cât mai mult din strălucirea acestui tezaur cultural şi literar, pe cât este cu putinţă.

III. 1. PREFEŢE, DEDICAŢII, POSTEŢE, VERSURI

Mai înainte de a trece la cărţile propriu-zise redactate de Antim Ivireanul, vom arunca o privire asupra unor texte antimiene mai mici, dar care constituie o avanpremieră sau un fel de vestibul al operei lui, lămurind asupra exigenţelor literare pe care şi le impunea mitropolitul cărturar, chiar şi în ocazii pasagere. Excludem din această trecere în revistă acele prefeţe, dedicaţii sau versuri la stemă integrate unor opere studiate mai jos.

Materia acestui capitol o vom prelua din aceeaşi ediţie a *Operelor*, din care am citat şi până acum şi pe care o vom folosi intens de aici înainte, unde aceste prefeţe, dedicaţii şi postfeţe sunt ordonate cronologic.

Prima, în acest sens, este postfaţa *Evangheliei greco-române*, imprimate, în 1693, la Bucureşti. Anticipăm aici o concluzie, prin aceea că acest text, deşi foarte scurt, este în sine o infirmare a posibilităţii ca Antim să fi venit pe la 1690 la Bucureşti, întrucât acurateţea limbii româneşti instrumentate de un „simplu” ieromonah tipograf, recent poposit pe meleagurile noastre, nu poate să susţină prea bine această teorie a sosirii recente.

Decât, dacă nu cumva s-a întâmplat o mare minune dumnezeiască şi Antim, poliglot de altfel, în scurt timp şi-a însuşit limba română şi mai mult decât atât – pentru că, din scrierile existente până atunci, nu avea de unde să-şi însuşească acea limbă pe care el o foloseşte în operele sale, întrucât el îi întrece pe toţi ierarhii şi cronicarii care l-au precedat, după cum a afirmat-o şi Sadoveanu şi mulţi alţii –, i-a intuit sensul atât de mult, încât i-a conferit şi expresia cea mai literară şi mai frumoasă din toată literatura noastră veche. De-a lungul timpului, din cauză că nu şi-au putut explica acest „mister”, mulţi au fost tentaţi să considere o descendenţă românească a lui Antim, chiar dacă ea nu poate fi argumentată documentar.

Această postfaţă mai lasă însă să se întrevadă unele urme de nesiguranţă, în stăpânirea limbii, faţă de cursivitatea şi claritatea ei deosebită, cu care vom fi obişnuiţi la Antim, însă dedicaţia şi versurile la stemă din *Psaltirea* anului imediat următor, schimbă radical lucrurile, ceea ce ne face să ne punem întrebarea: să fie talentul, darul natural al lui Antim şi munca asiduă răspunsul „misterului” de care vorbeam?

Dar mai bine să lămurim cele afirmate. În postfaţa acestei *Evanghelii* bilingve, menită să popularizeze ideea că limba română are drepturi egale cu limba greacă, Antim vorbeşte despre teologia Evangheliilor: aici era problema şi anume, dacă *adâncul bogoslovii* [teologiei][907] putea fi reprodus, fără primejdii, într-o limbă ce nu avea tradiţia celei greceşti sau slavone. El afirmă: *Ca şi corhorul* [908] *între alte verdeţe, precum zice pilda, mă arăt şi eu, o, iubiţilor cetitori, către cei meşteri şi iscusiţi şi înţelepţi şi nevoitori tipografi, cu aciastă de bogoslovie cu patru strune şi cu toată alcătuirea de dulcele glas alăută, a ceii în trei staturi* [Ipostasuri] *Dumnezăiri, capul ceii fără prihană ai noastre credinţă, sfânta, zic şi dumnezăiasca Evanghelie* [909].

Prin urmare, numeşte *Evanghelia* „teologie cu patru strune" şi alcătuire ca un glas dulce de alăută, întrucât e scrisă de patru evanghelişti şi este ca o cântare pentru auzul duhovnicesc, fiind „Vestea cea bună" a Dumnezeului treimic. *Evanghelia* este epifanică, deoarece în ea se conţine revelaţia Prea Sfintei Treimi – care în *Vechiul Testament* nu s-a afirmat în mod explicit –, precum şi explicarea relaţiilor intratrinitare: *Dintru carea noi luminându-ne, pren dumnezăieştii şi ai Duhului propovednici apostoli şi sânguri văzători a înfricoşatelor a Domnului taine, cea întreită şi nedespărţită aceii desăvârşită şi necuprinsă Troiţă, am cunoscut pre Tatăl nenăscut, şi pre Fiiul den Părintele născut, şi pe dumnzăiescul Duh de la Părintele purcezătoriu, o Dumnezeire de o fiinţă şi de* (o) *împărăţie, întrei Feţe* (Persoane) *cunoscută* [910].

Antim a îndrăznit să încredinţeze tiparului în limba română adâncul teologiei şi al Revelaţiei divine, *dându-mă pre mine cu credinţă curată şi cu nădejde cătră dulcele Hristos...*[911], care făgăduieşte celor credincioşi că pot munta munţii din loc şi astfel smeritul tipograf mută, treptat, munţii obstacolelor ce stăteau în faţa transformării limbii noastre într-o *limbă de cult*.

Este esenţial de ştiut – pe lângă faptul că Antim a depus *trudă şi osteneală, nu puţînă* [912] – că cel care a dorit o astfel de tipăritură, care a „aflat" aceasta ca fiind după voia lui Dumnezeu, este domnitorul Constantin Brâncoveanu, cel ce a şi suportat cheltuielile de imprimare (şi care dorea să continuie opera tipografică a înaintaşului său, Şerban Cantacuzino): *...al căruia întâi cea lui Dumnezeu plăcută voinţă şi aflare, şi cheltuialele au fost a prealuminatului ş-a pravoslavnicului creştin şi mare cuviinţatului domn şi*

[907] *Opere*, p. 397.

[908] Bănuim că ar putea fi vorba de muşchiul verde sau de alt tip de vegetaţie care să crească pe povârnişuri sau pante sau pe buşteni, întrucât *corhană (-ne)* înseamnă *povârniş, pantă abruptă*; din rut. *kurhan* sau mag. *korha* „putred", *korhány* „pământ vegetal", cu resturi putrezite. Cf. *DER (Dicţionarul etimologic al limbii române)*, întocmit de Alexandru Ciorănescu, ediţie îngrijită şi traducere din limba spaniolă de Tudor Şandru Mehedinţi şi Magdalena Popescu Marin, Ed. Saeculum, Bucureşti, 2007.

[909] *Opere*, p. 397.

[910] Ibidem.

[911] Ibidem.

[912] Ibidem.

oblăduitoriu... Ioan Constandin Basarabă voevoda...[913]. Mai târziu, Antim va continua, cu efortul şi cu susţinere materială proprie, un drum care altfel s-ar fi oprit la jumătate...

Termeni ca „dumnezăiască” sau „puţînă” par a ne atrage atenţia asupra unor fonetisme moldoveneşti, pe care nu le vom regăsi în predici. Expresia lingvistică în care este îmbrăcat acest text pare, de asemenea, mai puţin conturată, faţă de ceea ce vom descoperi la Antim, chiar şi numai cu un singur an mai târziu. Însă tendinţa spre utilizarea figurilor de stil sau spre o abordare teologică profundă, „ex abrupto”, ni-l reverberează pe adevăratul Antim, ascuns sub haina umilă a unui veşmânt literar mai puţin somptuos, faţă de ceea ce ne vor arăta curând textele antimiene, nu însă şi faţă de contemporanii săi sau faţă de înaintaşi, cu excepţia marilor scriitori (contemporani sau înaintaşi).

Dedicaţia către Constantin Brâncoveanu, din *Psaltirea* românească de la 1694, este mult mai elegantă din punct de vedere al limbii literare şi faţă de textul anterior, ne dă impresia că „Cenuşăreasa” şi-a găsit adevăratul veşmânt care să îi pună în evidenţă nobleţea caracterului. De aici înainte nu vom mai sesiza o perfecţionare evidentă a expresiei lingvistice a lui Antim, ceea ce este un lucru cel puţin surprinzător, întrucât denotă că el a făcut un efort uriaş de însuşire a limbii române, dar şi de construire a unui limbaj de o înaltă fidelitate, care să fie apt reprezentării unor adâncimi abisale ale teologiei, creaţie pe care a săvârşit-o uimitor de repede.

Tema acestei dedicaţii este conceperea de *roduri*, plecând de la un foarte vechi motiv scripturistic şi patristic, prin care oamenii sunt percepuţi simbolic ca o grădină duhovnicească, ca nişte pomi care trebuie să aducă aceste roduri.

Antim porneşte de la modelul întregului cosmos, al întregii lumi, care a fost creată spre rodire şi de la care omul trebuie să ia pildă, să înveţe prin contemplarea universului, dacă nu a ştiut mai înainte, care este rostul lui: *Toată zidirea văzută şi nevăzută, cuvântătoare şi necuvântătoare, câtă s-au făcut de cea adâncă a lui Dumnezeu înţelepciune, înălţate şi luminate doamne, care şi după firea sa, sileşte de-şi arată slujba şi lucrarea ei, după cum i s-au poruncit. Stihiile, ca nişte întîi pricini* [elemente din care este formată lumea], *îndeamnă pre toate chipurile neamurilor, de-şi dau roada sa la vremea sa* [914].

Antim subliniază că omul este o fire dublă, materială şi spirituală, în acelaşi timp şi că trebuie să aducă, în consecinţă, o „rodire” multiplă, atât din punct de vedere material, cât şi spiritual, duhovnicesc. Pentru om s-a creat întreaga zidire, tot universul, şi el trebuie să aibă ca model şi să contemple atât universul văzut, cât şi pe cel nevăzut (prin cugetare sau, la o treaptă spirituală mai înaltă, prin extaz duhovnicesc), pentru ca să se educe despre felul în care trebuie să conceapă aceste roade: *Iară mai vârtos de toate, fericita şi mai aleasa şi cuvântătoarea zidire, omul, sileşte de aduce nu numai un feliu de roadă, ce foarte multe, câte trupeţti, iară mai multe sufleteşti, de vreme ce şi el de doao s-au zidit, adecă den suflet şi den trup. Şi toate pentru el s-au făcut şi i s-au dat aciastă simţitoare* [sensibilă, senzitivă] *lume, cu toată frumuseţea ei, ca o grădină cu multe feliuri de flori, ca să-şi aleagă cele de*

[913] Ibidem.

[914] Idem, p. 398.

folos, să să împodobească trupeşte. Şi i s-au dat şi lumea cea de sus, den suflare dumnezăiască (prin faptul că Dumnezeu a suflat asupra lui şi l-a făcut fiinţă spirituală – n.n.)*, den carea, cât va vrea, să-şi înfrumuseţeze icoana cea sufletească şi cât va putea să o asemene cu chipul icoanei Ziditoriului său* [915]. Pentru a aduce roduri materiale, omul are „florile" tuturor lucrurilor care există, ca model şi inspiraţie, are toată frumuseţea lumii de la care poată să înveţe, să se autoeduce spre supravieţuire, spre a vieţui în armonie şi frumuseţe. Însă pentru roduri spirituale, are însăşi „icoana Ziditorului", pentru că rodirea sa duhovnicească este numai spre asemănarea cu Creatorul său, spre transfigurarea lui, pentru a deveni dumnezeu după har.

Aceste pasaje ne vorbesc despre teologul Antim a cărui profunzime şi erudiţie erau remarcabile încă de la acea dată. Nu ştim dacă autorul acestor rânduri a avut în intenţie această conexiune, dar însăşi *Psaltirea*, în care el introduce această dedicaţie către domnitor, conţine această idee în chiar primul psalm, anume că cel fericit şi sfânt „va fi ca un pom răsădit lângă izvoarele apelor, care rodul său va da la vremea sa şi frunza lui nu va cădea, şi toate câte va face vor spori" [Ps. 1, 3].

Prin urmare, simbolistica aleasă de Antim ieromonahul şi tipograful, nu este în niciun caz simplă sau întâmplătoare. Se pot comenta mult aceste cuvinte, dar ne oprim aici şi poate vom mai reveni când vom vorbi despre omiliile antimiene, unde reapar aceste simboluri duhovniceşti.

În continuare, Antim apreciază *osârdiia* domnitorului, prin care *aduci multe feliuri de roduri sufleteşti, pentru ca să aibă preavoslavnicul tău norod să se adape sufleteşte. Iară mai vârtos de toate, precum zice acest fericit David, ai iubit podoaba casii lui Dumnezeu* [Ps. 25, 8]*, carea iaste Sfânta Beserică. Şi măcar că şi cu alte daruri multe o înfrumuseţezi, iară cu cuvântătoarea podoabă, adecă cu sfintele şi de Duhul Sfânt grăitele Scripturi, cu mult mai vârtos decât toţi cei mai de nainte o ai rodit, care lucru arată aiave blagocistiva dragoste ce ai către toţi pravoslavnicii. Pentru aciasta, pre lângă celelalte multe şi de folos cărţi ce s-au dat în tipariu, iubit-ai şi ai ales şi aciastă de Duh Sfânt, pren rostul fericitului David, suflată cântare, carea să numeşte de obşte „Psaltire"* [916].

Cartea este considerată un rod duhovnicesc deosebit de important, şi aceasta nu numai în acest text, ci ne vom întâlni cu această expresie în mai multe ocazii. Antim laudă imprimarea acestei cărţi cu atât mai mult cu cât este *tălmăcită chiar în limba rumânească şi pentru toate catizmele cu tropare şi cu molitve de rugăciune pentru mai mult folosul şi înţelesul celor ce vor ceti* [917].

În mod mirabil Antim îşi exersează cu ocazia tipăririi acestei cărţi şi calităţile şi abilităţile poetice şi prozodice în limba română, compunând următoarele versuri la stemă:

Prealuminata stemă a Ţării Româneşti
Cu care s-au încoronat vechii Băsărăbeşti,

---

[915] Ibidem.

[916] Idem, p. 398-399.

[917] Idem, p. 399.

Blagocestivului domn Constantin s-au dăruit,
Că den fericită a lor sămânţă s-au odrăslit;
Şi bunele lor fapte, cât poate, le plineşte
Şi ţara despre toţi vrăjmaşii o păzeşte.
Dea-i Dumnăzău ani mulţi, cu pace să stăpânească,
Fericitul lui nume ca lui David să trăiască [918].

Dacă am compara acestea cu versurile la stemă care se scriau în acele timpuri nu am putea spune altceva decât, că sunt reuşite şi că Antim cunoaşte perfect, la această dată, limba română. Comparaţia sau mai bine-zis urarea de a fi pomenirea domnitorului veşnică, precum a Sf. Împărat David, vine, evident, din faptul că opera imprimată era tocmai *Psaltirea*.

Se pune accent pe descendenţa voievodului din domnitorii întemeietori Basarabi, dar nu se eludează nici aspectul genealogic important, faptul că Brâncoveanu era nepot, după mamă, al lui Şerban Cantacuzino, predecesorul său, care a rămas în istorie mai ales prin iniţiativa de a tipări prima Biblie în limba română, la 1688.

Ci, între alţi alcătuitori de astfel de versuri sau de panegirice la adresa voievodului, „el mi se pare că este singurul care nu scapă din vedere înrudirea lui Constantin Brâncoveanu cu Şerban Cantacuzino (cu Cantacuzinii, adică, „imperiali" prin obârşie), înaintaş în scaunul domnesc: *Pre domnul Constandin, ce-i zic Băsărăbescul, / Nepot lui Şerban vodă, Cantacuzinescul. / Ce acum domneşte, Ţara Rumânească, / Domnul cel puternic, bine-l întărească.* (...) Dubla «coborâre», din Basarabii autohtoni şi din Cantacuzinii Bizanţului imperial, o afirmă şi programul iconografic de la Mănăstirea Hurez, intitulat «Dunga cea mare şi blagorodnă a rodului şi neamului meu». Antim pune această strălucită ascendenţă (...) în pagină sub stemă. Stihurile lui consună cu celelalte, cu cele care încheagă un amplu encomion consacrat lui Brâncoveanu, comparabil oricând cu panegiricele din literatura polonă sau cu elogiile ce ilustrau, cam în aceeaşi vreme, literele neogreceşti"[919].

Următorul text pe care îl vom avea în vedere este tot o dedicaţie, la cartea lui Ioan Cariofil – dezbaterile aprinse ce au avut loc pe seama „ortodoxiei" acestuia le-am menţionat într-un capitol anterior, la fel ca şi sprijinul pe care l-a primit în Ţara Românească, din partea domnitorului şi a lui Antim Ivireanul –, *Manual despre câteva nedumeriri*, imprimată la Snagov, în 1697, după moartea lui Cariofil.

Deoarece cartea era în greacă şi dedicaţia lui Antim către Brâncoveanu este scrisă tot în greacă. Autorul ei consideră, de la bun început, că *nu-i vor lipsi, zice, lui Dumnezeu ostaşii care I se cuvin (Epistola a V-a a lui Synesius) în Biserici...*[920], şi că *Adevărul a orânduit să fie totdeauna alături de cei credincioşi şi ortodocşi, până la săvârşirea veacului, conform acelei hotărâri evanghelice: „Şi iată Eu (Matei, cap. 28) sunt cu voi (zice) în toate*

---

[918] Idem, p. 418, nota 19.
[919] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 80-81.
[920] *Opere*, p. 400.

zilele până la sfârşitul veacului"...[921], lăsând ulteior să se înţeleagă faptul că printre aceşti ostaşi şi apărători ai dreptei credinţe s-a numărat şi Ioan Cariofil *altădată aflat la Bucureşti* [922], întrucât *şi în anii noştri s-au găsit şi se găsesc unii apărători ca aceştia şi vajnici luptători ai cuvântului nostru ortodox...*[923]. Se afirmă în continuare că acest manual este alcătuit din întrebări şi răspunsuri, întrebările fiind adresate de *marele stolnic Constantin Cantacuzino, cel prin pronie cerească foarte cuminte şi preanobil între domni* [924], fiind rodul dorinţei de a elimina orice motiv de sminteală şi suspiciunile apărute *de pe urma unor dogme greceşti*[925].

Antim exemplifică amintind despre teoria predestinaţiei (formulată mai ales de către Calvin), *norocul şi ursita şi mai ales... menirea calvinistă şi atee* [926], învăţătură care nu este acceptată de Biserica Ortodoxă, şi în care se specifică predestinarea unor oameni la a fi virtuoşi şi a se mântui şi a altora la a nu putea face bine şi a nu se mântui, ceea ce, din perspectivă ortodoxă, Îl face, pe de o parte, autorul răului pe Dumnezeu, iar pe de altă parte, încalcă libera voinţă a oamenilor ca făpturi spirituale şi raţionale. Antim nu vorbeşte aici şi despre alte învăţături aflate în litigiu, pentru care cele două tabere se acuzau reciproc, adică de acceptarea unor influenţe eretice, fie din partea catolicilor, fie a protestanţilor.

Constantin Cantacuzino îl solicită pe Cariofil, *preaînţeleptul, preaînvăţatul şi pe preacinstitul mare logofăt al marii Biserici a lui Hristos* [927] (se observă aici că Antim îi reda titlul unei funcţii din care acesta fusese demis şi înlocuit cu Alexandru Mavrocordat Exaporitul), prin urmare *să răspundă în legătură cu nişte chestiuni ca acestea, cu înţelepciunea şi cu învăţătura pe care i le-a dăruit Dumnezeu, după canoanele Sfinţilor Părinţi şi după negreşita şi infailibila părere a Sfintei şi catolicei* [soborniceştii, universalei] *noastre Biserici, spre informarea celor ortodocşi şi spre ruşinea şi compromiterea ereticilor şi a necredincioşilor...*[928].

Se referea aici Antim la catolici şi protestanţi, dar această lucrare avea şi scopul vădit de a „spăla" numele lui Ioan Cariofil de infamanta acuzaţie de *eretic*, chiar împotriva unui patriarh ca Dosithei, care anterior tipărise la Iaşi un *Manual* împotriva lui Cariofil. Nici Brâncoveanu, nici Antim Ivireanul şi, implicit, nici Constantin Cantacuzino, nu s-au dat în lături de a lua cu fermitate apărarea unor dogme sau a unor afirmaţii care li s-au părut perfect ortodoxe, ceea ce este de admirat.

[921] Ibidem.
[922] Ibidem.
[923] Ibidem.
[924] Ibidem
[925] Ibidem.
[926] Ibidem.
[927] Ibidem.
[928] Ibidem.

Antim afirmă chiar în această dedicaţie că a citit cu multă atenţie această carte şi că a găsit-o întru totul conformă cu adevărul ortodox şi că el însuşi a vrut să o tipărească, fiind cuprins de râvnă dumnezeiască spre a face aceasta[929].

El conchide că *acest preaînţelept dascăl* (...) *a dizolvat şi împrăştiat, cu claritate şi concis, flecărerile şi inepţiile celor cu păreri opuse, aevea unei pânze de păianjen, iar părerea Sfintei noastre Biserici şi hotărârea, ca şi judecata adevărului evanghelic, el le-a lămurit şi confirmat* [930].

Credem că este destul de limpede poziţia lui Antim în această dispută doctrinară. Însă el ia în ajutorul lui Cariofil şi pe *preaînţeleptul şi preaînvăţatul şi venerabilul domn Kyminitis din Trapezunt, nu numai ca pe cel mai bun cunoscător al dogmelor ortodoxe, dar şi zelos fierbinte al cuvioşiei şi preaevlavios faţă de cele sfinte* [931], care a fost solicitat – probabil tot de Antim – ca să facă unele completări şi comentarii semnificative celor deja conţinute în carte[932].

Cu acesta, numărul personalităţilor care i-au dat dreptate lui Cariofil – din câte ştim – se măreşte şi Dosithei are în faţă un cerc de cărturari şi teologi care nu era de ignorat, incluzându-l şi pe Brâncoveanu, ce teologhisea adesea, fie direct, fie epistolar, cu patriarhii sau cu mari dogmaticieni, despre adevărurile de credinţă ortodoxe.

Ca atare, rezumă Antim, această lucrare, *deşi de proporţii reduse, din punct de vedere calitativ este foarte mare* [933]. Gestul său de a tipări acest manual nu era numai unul generos şi compătimitor, ci mai ales unul care urmărea reinstituirea dreptăţii şi a adevărului, cu privire la o personalitate dar şi cu privire la învăţătura ortodoxă.

Acelaşi an, 1697, i-a prilejuit lui Antim şi formularea – de această dată în slavonă – a prefeţei pentru *Gramatica* slavonească a lui Meletie Smotriţki. El o recomandă cu căldură, deoarece *neamul nostru* a fost lipsit *sau de sămânţa aceasta, adecă de citirea adevărată slovenească, sau de fructul ei, adecă de înţelegerea celor cetite* [934].

Cărturar de formaţie aleasă, Antim ştie să aprecieze importanţa *ortografiei*, a *etimilogiei*, a *sintaxei* sau a *prosodiei* [935], precum şi a *gramaticii* în sine, care beneficiază de aprecieri extinse: *Căci ce este acest bun fruct ce se arată prin bunăvoinţa Sfântului Duh? Acesta ce este sufletul din corpul omenesc şi lumina din soare, şi ce este şi sarea în mâncare; căci precum corpul fără suflet mort este, precum soarele fără lumină nu luminează şi precum mâncarea nu e plăcută fără de sare, tot aşa e şi cetirea sau scrierea fără gramatică conducătoare.* (...) *Drept vorbind, lucrurile de minte folositoare la care ea a dat naştere fie în limba grecească, fie în cea latinească, sau în orice altă limbă, aceleaşi le*

---

[929] Cf. Idem, p. 401.
[930] Ibidem.
[931] Ibidem.
[932] Cf. Ibidem.
[933] Idem, p. 402.
[934] Idem, p. 403.
[935] Cf. Ibidem.

dă şi în slavonească, căci ne învaţă să cunoaştem în propoziţii deosebirile între părţile de cuvânt ale gramaticei, şi declinarea numelor şi conjugarea verbelor, după temele lor şi după terminaţii, şi să judecăm ca eteroclite sau anormale lipsa sau prisosul sau schimbarea. Cu un cuvânt, ea deprinde pe cei ce se silesc cu râvnă, să o înveţe şi să vorbească şi să scrie bine [936].

În opinia lui Dan Horia Mazilu, „presupunerea că, în alcătuirea prefeţei ediţiei snagovene, din 1697, Antim Ivireanul s-ar fi folosit de predoslovia lui Smotriţki, ipoteză de circulaţie în cărţile exegeţilor români, trebuie cu desăvârşire părăsită. Din precuvântarea ucrainianului (adresată profesorilor: Ucitelemŭ školnym...), scurtă disertaţie asupra «foloaselor gramaticii», Antim n-a împrumutat decât o idee şi câteva vorbe – despre zisul «folos» –, aranjându-le în chip propriu”[937].

Şi tot în acelaşi an, tipărind *Evangheliarul* românesc, Antim adaugă la sfârşit câteva versuri care vor ajunge celebre, pentru frumuseţea lor, fiind preluate atât de ucenicul lui Antim, Mihai Ştefanovici, atunci când acesta va ajunge în Georgia, cât şi de „o mulţime de copişti din veacul al XVIII-lea”[938]:

Precum cei streini doresc moşiia să-ş vază
Când sunt într-altă ţară, de nu pot să şază
Şi ca cei ce-s pre mare, bătuţi de furtună
Şi roagă pe Dumnezău de linişte bună,
Aşa şi tipograful de-a cărţii sfârşire
Laudă neîncetată dă şi mulţemire [939].

S-a insistant uneori să se vadă în aceste versuri o „referinţă autobiografică”[940] sau chiar s-a luat în calcul o „desconspirare a obârşiei valahe”[941], însă nu cred că se pot face decât speculaţii cu privire la acest subiect. Versurile sunt, în sine, o comparaţie metaforică de o mare plasticitate, un mic tablou plin de dinamism şi foarte expresiv. Marea în furtună este un motiv care şi în *Didahii* i-a prilejuit lui Antim, nu o dată, reprezentări picturale de o mare amploare poetică şi plastică, inegalabilă până la el, şi vom comenta la timpul potrivit acest lucru.

Mai mult decât atât, Antim nu face altceva, în acest caz, decât să împodobească şi să pună în versuri o formulă de final pe care a folosit-o Mitrofan în *Biblia* de la 1688 şi apoi şi în alte cărţi tipărite de el: *Precum doresc să sosească la vadul cel de adăpostire, care sunt bătuţi de valuri întru luciul mării, aşa am dorit şi eu să sosesc la sfârşitul cărţii aceştiia* [942].

---

[936] Ibidem.

[937] Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. III, op. cit., p. 479.

[938] Idem, *Introducere...*, op. cit., p. 77.

[939] *Opere*, p. XII.

[940] Ioan St. Lazăr, op. cit., p. 20.

[941] Ibidem.

[942] Cf. Magistrand Turcu Nicolae, *Viaţa şi activitatea cultural-tipografică a episcopului Mitrofan al Buzăului*, art. cit., p. 291.

Faptul că a preluat şi a prelucrat această imagine credem că este un indiciu în plus pentru a lua în calcul o filiaţie şi a considera că Antim a fost unul dintre ucenicii tipografi ai lui Mitrofan, care a lucrat la tipărirea *Bibliei*. Anumite formule se moştenesc de la maeştri sau părinţi la ucenici, şi perpetuarea lor este o formă de subliniere a continuităţii şi de a arăta, din partea ucenicilor, recunoştinţa şi preţuirea lor pentru cei care i-au îndrumat şi i-au luminat în viaţă.

Să vorbim însă acum şi despre dedicaţia din *Eortologhionul* lui Sevastos Kiminitul, imprimat în greceşte, în 1701, tot la Snagov. Înclinaţia lui Antim spre o cugetare teologică profundă se dovedeşte foarte mare şi din acestă dedicaţie, în care dogmele credinţei creştin-ortodoxe sunt rezumate într-un mod foarte concis şi convingător în aceste puţine cuvinte, de o calitate a expresiei teologiei dogmatice remarcabilă: *Începutul, mijlocul şi sfârşitul, Stăpânul şi Domnul tuturor fiinţelor, şi simţitoare şi înţelegătoare, este Făcătorul tuturor, Dumnezeu. Stăpânul însă şi sfârşitul tuturor celor de sub lună este omul. Iar sfârşitul omului, pentru care s-a creat de Dumnezeu, este câştigarea şi fericirea lui Dumnezeu însăşi; fiindcă pentru om s-a făcut toată lumea aceasta, iar omul, se zice că s-a făcut de către Dumnezeu, ca să dobândească pe Dumnezeu.*

Dobândesc pe Dumnezeu oamenii aceia, carii cred drept în El şi păzesc cu scumpătate sfintele Lui porunci. Dar sfinţitele Lui porunci se cuprind în aceste două şi singure: din iubirea către Dumnezeu şi către aproapele. Atunci se realizează şi se cunoaşte iubirea către Dumnezeu, când păzim, cum am zis, cu scumpătate, sfintele Lui porunci, după cum o spune şi Domnul în Evanghelii: căci zice că, dacă Mă iubiţi, păziţi poruncile Mele.

Iubirea către aproapele atunci se realizează şi se săvârşeşte, când ne iubim cu fapta şi din tot sufletul între noi, ca şi pe noi înşine, după porunca lui Dumnezeu [943].

Este esenţializată aici, în cele mai importante puncte ale sale, toată credinţa ortodoxă, neprecizată rămânând doar teologia trinitară. Claritatea şi precizia, precum şi frumuseţea expunerii sunt deosebite şi ele ating nivelul înalt de concizie şi concentrare a formulei teologice, al unor mari Sfinţi Părinţi ai Bisericii. Întemeierea scripturistică este evidentă, la fiecare frază, dovedind că Antim era un cercetător asiduu al Sf. Scripturi, alături de scrierile patristice, din moment ce poate să conceapă o astfel de introducere rezumativă, foarte complexă, în teologia creştină.

El avea conştiinţa unei misiuni esenţiale pentru viaţa lui, aceea de a tipări cărţi, *fiindcă nu am altă putere spre ajutorul aproapelui decât ocupaţiunea tipografiei* [944].

Interesant este şi faptul că, la fel ca şi în cazul cărţii lui Cariofil, Antim declară şi de această dată că *am găsit şi această carte,* (...) *pe care cetind-o şi cunoscând, după judecata mea că este prea mult de trebuinţă şi folositoare oricărui ortodox şi mai ales celor bisericeşti şi sfinţiţi, apoi şi iubitorilor de învăţătură şi studioşi şi îndeobşte fiecărui*

[943] *Opere*, p. 405.
[944] Ibidem.

învăţat..., am voit s-o tipăresc şi pe aceasta spre folosul, cum am zis, a celor ce vor ceti-o [945].

În consecinţă, îi putem atribui iniţiativa imprimării şi a acestei lucrări, precum şi a altor cărţi absolut esenţiale. Însă este uimitor pentru noi acest fapt, ţinând cont de calitatea lui de la acea vreme, „umilă" totuşi, de simplu ieromonah tipograf, chiar dacă devenit egumen, căci Antim nu semnează niciodată pe cărţile tipărite la Snagov cu titulatura de „egumen" sau de „stareţ", ci doar cu cea de „ieromonah".

Să avem în vedere şi faptul că predecesorul său la conducerea tipografiei bucureştene era un episcop, care apoi a condus tiparniţa de la Buzău, şi că în cazul unor cărţi de importanţa şi cu ecoul celor imprimate de Antim, iniţiativa şi decizia tipăririi aparţinea unor înalţi ierarhi sau unor cărturari sau teologi de renume. Ceea ce ne conduce către concluzia că Antim nu a fost niciodată un „nimeni", un „anonim" tipograf – oricât de capabil –, ci dimpotrivă, o personalitate marcantă, de părerea căruia s-a ţinut seama, un teolog care avea un cuvânt de spus în Biserică. Prin urmare, este de înţeles că, în majoritatea cazurilor, el îşi alegea şi decidea asupra cărţilor care urmau să fie tipărite, încă de pe acum, nu numai după ce va fi înaintat episcop, când acest gest intră în cutuma treptei sale.

Întorcându-se la Bucureşti, Antim imprimă, în 1703, *Noul Testament* românesc în care semnează, de asemenea, dedicaţia către domnitor. Virtuţile teologice şi literare şi ale acestui text sunt maxime. Vrând să dovedească faptul că învăţăturile cuprinse în cele patru Evanghelii sunt „matca" spirituală la care se întorc, precum nişte ape, puterile sufletului creştinesc, însetat de adevăratul cuvânt al vieţii, Antim purcede la comparaţia acestei „legi" duhovniceşti cu legile fizice care guvernează acest pământ, precum magnetismul, gravitaţia, refluxul, etc.: *Întoarce-se pururea magnitul cătră polus; zboară spre înălţime focul; pleacă-se în sânul pământului piatra; aleargă apele în braţele mării; şi în scurte cuvinte, toate lucrurile cătră chendrul lor să pleacă* [946]. Aceasta pentru a sublinia stabilitatea realităţilor duhovniceşti, pe plan spiritual, la fel de „consistentă" şi de mare ca şi a legilor cosmice.

Importanţa *Evangheliei* pentru lumea creştină este pusă în lumină printr-o succesiune de enumeraţii, parafraze, în fapt, ale unor celebre versete din Sf. Scriptură: *De vreme ce Evangheliia iaste sabiia carea biruieşte toate armele potrvnicului, cu aceasta călcăm toate relele, răbdăm cu îndrăzneală cele împotrivă, gonirile, ticăloşiile, năcazurile şi moartea, asemănându-se Celui ce bine s-au vestit şi mult pătimaşului* [pătimitorului] *Mântuitoriu: pren mijlocul Evangheliei biruim pre iudei* [argumentele lor], *ruşinăm nebună înţelepciunea neînţelepţilor înţelepţi ai lumii aceştia; cu Evangheliia, Pavel au smerit mândriia Romei şi într-însa o au întemeiat; Ioann cu lumina Evangheliei au luminat întunecata Elada; Petru au întors toată Iudea şi toţi apostolii au sădit viia cea de taină, Beserica; supus-au răsăritul, biruit-au pe tirani, n-au băgat în seamă sudălmile, n-au socotit muncile, izgonirile şi moartea, ci mergea bucurându-se despre faţa adunării.*

---

[945] Idem, p. 405-406.

[946] Idem, p. 406.

Evanghelia arată pe Cel ce pentru noi S-au întrupat, pătimind şi cu necinste murind, cea desăvârşită a Lui dumnezeire şi desăvârşită omenire; adeverează pre cea de margine a Lui începătoare stăpânire a vieţii şi a morţii. Prin Evanghelie ne-am împăcat cu Dumnezeu, şi den fiii mâniei ne-am învrednicit a-I fi fii prin botez. „Prin Evanghelie Eu pre voi am născut” [947].

Semnificative, din punct de vedere literar, sunt figurile de stil (metonimia, sinecdoca, epitetul, metafora revelatorie), precum şi capacitatea de concentrare a mesajului, calitatea oratorică a frazelor, într-o măsură în care, întru totul, acestea corespund virtuţilor literare pe care le vom remarca în omilii şi înălţimii teologice a personalităţii sale, aşa cum acestea din urmă ne vor permite să o receptăm. Prin urmare, putem cu siguranţă considera că, la 1703 (deci, chiar înainte de a deveni episcop), cel puţin, dacă nu şi mai înainte, Antim predica tot atât de minunat, aşa cum vom vedea în *Didahii*, operă bănuită, până în prezent, de majoritatea exegeţilor, a fi rostită după 1708.

Antim remarcă semnificaţia aparte a acestei noi ediţii a *Noului Testament* în româneşte şi îl elogiază pe domnitorul care, cu cheltuiala sa, a susţinut acest deziderat: *Mare slavă au luat, cu adevărat, şi cinste nemuritoare Ptolemeu, împăratul Eghipetului, pentru tălmăcirea Bibliei în limba elinească. Iară măriia-ta, mai mare cinste şi plată vei lua în aciastă lume şi în cea viitoare, pentru căci Noul acesta Testament al Mântuitoriului, fiind întru limba cea părintească tălmăcit, cu ale mării-tale cheltuiale, spre cea de obşte folosinţă, l-ai tipărit şi l-ai dat* [948].

Versurile la stemă, din această ediţie a *Noului Testament*, au fost atribuite tot lui Antim şi adâncimea cugetării teologice, precum şi perfecţiunea prozodică, fac din ele unele dintre cele mai frumoase de acest gen:

Patru sunt râuri den Raiu ce cură
Precum grăiaşte Sfânta Scriptură.
Patru Evanghelii den ceriu ne tună
Şi la credinţă pre toţi ne adună.
Patru sunt semne tot îndoite
Şi ale ţării foarte slăvite,
Cu care semne să-ncoronează
Domnul Constandin, tot omul <să> crează,
Ce să numeşte Basarabă;
De-ai Domnul viaţă multă să aibă [949].

Versurile se întemeiază pe o hermeneutică heraldică ce are la bază, la rândul ei, nu semnificaţia vizuală a simbolurilor heraldice, nu interpretarea acestor simboluri în sine, ci interpretarea numărului lor, Antim construind întregul „scenariu” hermeneutic pe semnificaţia cifrei patru, care este numărul celor patru râuri originare ce izvorau din Eden,

[947] Idem, p. 407.
[948] Idem, p. 407-408.
[949] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 129-130.

ca şi al celor patru *Evanghelii*, care vin de la Dumnezeu, din „ceriu”, cu putere, tunând şi adăpând pământul. Tot patru sunt şi simbolurile din stema ţării, semnificând – poate – pronia lui Dumnezeu şi puterea pe care El i-a hărăzit-o domnitorului. Aceste versuri sunt „cea mai reuşită *gnomă numerică* (...) din câte ne-a fost cu putinţă a izola în versurile româneşti scrise întru glorificarea emblemelor voievodale sau mitropolitane”[950].

Un an mai târziu, Antim scotea din tiparniţele sale *Vieţile paralele* ale lui Plutarh, în greceşte, prefaţate tot de el. Această lucrare celebră a Antichităţii a fost tradusă din greaca veche în greaca nouă de beizadeaua Constantin, fiul lui Constantin Brâncoveanu, ne informează Antim, asumându-şi şi de această dată responsabilitatea iniţiativei imprimării, căci *de loc n-am întârziat să întrebuinţez mii de chipuri ca să înduplec pe strălucirea sa să dea în tipar* [951], lucru nu uşor, susţine el, din cauză că tânărul prinţ era *modest, înţelept, şi cuminte* [952] şi nu iubea *laudele uşoare* [953]. Însă tipograful nu cere decât avizul autorului, ceea ce înseamnă că avea o mare libertate în a-şi alege „materia” tipăriturilor sale, poate şi datorită faptului că utilajul tipografic, în sine, era, în mare parte, construit sau recondiţionat de el însuşi.

Prefaţa se adresează cititorilor şi autorul ei precizează că s-a oprit asupra acestei cărţi, pentru că pururea se află în căutarea *vreunei osteneli serioase pentru răspândirea cunoştinţei cei iubitoare de învăţătură a voastră* [954]. Antim recomandă această traducere ca fiind foarte bună şi suportând cu uşurinţă examenul comparaţiei cu originalul în greaca veche, întrucât prinţul Constantin *nicidecum n-a neglijat unde era cu lipsă Plutarh să îndeplinească, cu mare osârdie, desluşind strălucirea sa pe larg acea istorie, unde scriitorul cu repejune o atinge* [955], adică nu doar a tradus, ci a şi clarificat pasajele mai dificile.

Dacă cineva se îndoieşte de virtutea tânărului prinţ şi a fraţilor săi, la fel de vrednici, *aceasta o asigură acei cu carii împreună petrec, îi văd şi convorbesc, localnici şi străini* [956]. Antim laudă şi profesorul, Gheorghe Maiota (care era şi predicator al curţii domneşti), şi se exprimă în favoarea faptului că ucenicii trebuie să devină *icoane însufleţite* [957] ale învăţătorului, adăugând că fiii domnitorului *atrag spre ei floarea învăţăturii, după cum chihlimbarul, cu o uşoară frecare, îndată-şi dezveleşte puterea naturală atractivă* [958].

Doi dintre fiii lui Brâncoveanu, Ştefan şi Radu, au scris predici panegirice care, au fost, de asemenea, publicate de Antim, după cum am arătat în secţiunea în care ne-am ocupat, pe larg, de activitatea sa tipografică.

---

[950] Dan Horia Mazilu, *Literatura română barocă în context european*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1996, p. 196.

[951] *Opere*, p. 408.

[952] Ibidem.

[953] Ibidem.

[954] Ibidem.

[955] Idem, p. 409.

[956] Ibidem.

[957] Ibidem.

[958] Ibidem.

În fine, ultima prefaţă-dedicaţie a lui Antim dintr-o carte tipărită, este cea din *Ceaslovul* tradus de el şi imprimat la Târgovişte, în 1715. Ea se adresează, desigur, lui Ştefan Cantacuzino şi în ea este elogiat – poate peste măsură – domnitorul, dar trebuie să ţinem seama că Antim Ivireanul vedea mai mult ceea ce dorea să fie acest domn, decât ceea ce era cu adevărat.

De altfel, istoria îl blamează pe acesta pentru amestecul său în nefericirea familiei lui Constantin Brâncoveanu şi această pată acoperă cu totul personalitatea lui, cu atât mai mult cu cât nu a apucat să domnească mai mult de doi ani, urmând apoi drumul Istanbulului, ca şi Brâncoveanu, şi având soarta celui împotriva căruia se pare că a uneltit. Antim nu pare să fi fost atent la posibila rumoare care l-ar fi acuzat pe Ştefan Cantacuzino de această cumplită faptă, poate şi din cauza faptului că fusese nemulţumit cu politica de neutralitate dusă de Brâncoveanu şi era absorbit de aspiraţiile sale de eliberare, îndreptându-şi toate speranţele către acest descendent din familia Cantacuzinilor, care se afişase de multe ori ca inamică a turcilor. Fără îndoială, gestul lui Ştefan Cantacuzino, pe care l-a făcut la începutul domniei sale, de a elibera pe membrii clerului de plata taxelor obişnuite către stat, l-a înduioşat profund pe mitropolit (chiar dacă el intermediase acest lucru) şi l-a făcut şi mai iubitor faţă de acest domn. Când, în 1716, a juns vestea că acesta a fost spânzurat în beciurile închisorii din Istanbul, Antim a blestemat stăpânirea turcească.

Antim face precizarea, în această dedicaţie, că *din tipografie n-au eşit, până acum, aciastă carte, nici mai împodobită de cum să vede, nici de tot tălmăcită pre limba rumânească, precum acum s-au tipărit* [959]. Despre importanţa ei am discutat în capitolul despre naţionalizarea cultului.

Mai există o scurtă dedicaţie, manuscrisă, către Constantin Brâncoveanu, pe cele două volume ale *Evangheliei* georgiene tipărite la Tiflis, în 1709, şi pe care Mihai Ştefanovici i le-a trimis lui Antim. Însă nu voi mai insista asupra ei, întrucât am amintit-o deja şi am citat din ea într-o ocazie anterioară.

Aceste texte, deşi scurte, ne-au familiarizat puţin cu stilul lui Antim Ivireanul. Ele reliefează, pe de o parte, că „Ivireanul îşi scrie, cu egală dezinvoltură, prefeţele în româneşte, în greceşte şi în slavoneşte”[960] şi, pe de altă parte, că Antim este, de „timpuriu” (un „timp” măsurat numai de atestări documentare), un mare erudit şi teolog, o personalitate „misterioasă” care, sub aparenţa smerită a unui simplu ieromonah tipograf (după cum ne vorbesc documentele), se dovedeşte a fi un om care are un cuvânt de spus în disputele dogmatice sau în stabilirea apariţiilor tipografice.

Faptul că el îi ia, din proprie iniţiativă, apărarea lui Cariofil şi decide imprimarea cărţii acestuia post-mortem, arată că era în măsură să aprecieze cărţi de o mare profunzime teologică sau filosofică şi să le selecteze în vederea tipăririi, şi să scrie prefeţe din care transpar multa erudiţie şi cugetarea teologică adâncă. Şi acestea cu ceva timp înainte de a deveni ierarh al Bisericii. Nu este de mirare, în aceste condiţii, de ce a fost ales, în 1705,

[959] Idem, p. 409-410.

[960] Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. III, op. cit., p. 482.

episcop de Râmnic şi de ce mitropolitul Teodosie a lăsat prin testament ca Antim Ivireanul să îi urmeze în scaunul mitroplitan, aceste evenimente succedându-se cu repeziciune, ceea ce dovedeşte că virtuţile sale erau, de mult, învederate contemporanilor săi şi că Antim nu a fost, de la început, de la venirea sa la Bucureşti, un tipograf oarecare.

Abilităţile literare ale lui Antim, mai ales, dovedesc un cititor asiduu şi un foarte fin şi profund cunoscător atât al literaturii patristice, cât şi al celei profane. Însă ceea ce va fi mirabil de observat, în paginile ce urmează, este că Antim nu a eşuat în niciuna din iniţiativele sale literare şi că nu există carte a sa, despre care să spunem că nu este un succes literar şi un document preţios al literaturii noastre vechi.

III. 2. ÎNVĂŢĂTURĂ PENTRU TAINA POCĂINŢII. ÎNVĂŢĂTURĂ BISERICEASCĂ. CAPETE DE PORUNCĂ

În anii 1705, 1710 şi respectiv, 1714, văd lumina tiparului trei lucrări semnate de mâna lui Antim Ivireanul, concepute pentru a veni în ajutorul preoţilor, male ales, deşi prima dintre ele se adresa şi mirenilor: *Învăţătură pentru taina pocăinţii*, *Învăţătură bisericească* şi *Capete de poruncă*.

❖ Învăţătură pentru taina pocăinţii

Prima lucrare (*Învăţătură pre scurt pentru taina pocăinţii, acum într-acest chip tocmită şi tipărită în zilele prealuminatului domn Io Constantin B<râncoveanu> B<asarab> Voevod…*) este redactată în acelaşi an în care Antim părăseşte egumenia Snagovului, fiind înălţat ierarhic la rangul de episcop al Râmnicului, această apariţie rapidă fiind o dovadă că problemele luate în considerare făceau de mult obiectul frământărilor autorului şi, de ce nu, putem lua în calcul posibilitatea ca această carte să fi fost scrisă chiar mai înainte de numirea lui Antim în scaunul episcopal.

Îndreptarul acesta este adresat atât preoţilor, cât şi mirenilor şi în el îl regăsim, în parte, pe Antim cel din omilii – despre care noi vom discuta puţin mai târziu, – ceea ce ne determină să tragem concluzia iminentă, că la acea dată autorul nostru era un ierarh experimentat din punct de vedere duhovnicesc, un mare erudit, atât în domeniul teologic, cât şi în cel profan şi că cei ce susţin că o parte din omiliile sale ar fi putut fi rostite şi ca episcop, îşi află aici una din justificările opiniei lor.

În introducerea acestei cărţi, este, în mod deosebit, emoţionant apelul la dragostea pentru învăţătură şi cultură pe care îl face inimosul ierarh şi cărturar, a cărui pasiune pentru carte şi pentru erudiţie îl făcea să sufere profund, văzând dezinteresul faţă de învăţătură pe care îl manifestau mulţi dintre compatrioţii săi:

Însă au puind la socoteală pricina pentru care noi, creştinii, ne-am abătut atât de mult la patimile cele trupeşti şi ne-am făcut robi păcatului şi diaviolului şi vase împuţite, adevărat vrednice veşnicelor munci şi atâta ne-au stăpânit răutatea şi păcatul şi am venit la dobitocie şi la desăvârşită nesimţire, cât socotim răutatea pentru bunătate; şi de va trece o zi şi nu vom păcătui ne pare că ne osândim şi iubim să slujim cu nevoinţă vrăjmaşului nostru, diavolului, decât Ziditoriului şi făcătoriului de bine şi chivernisitoriului nostru Dumnezeu; nu aflu altă pricină fără numai neînvăţătura şi neslovenirea, pentru că nu iubim să cetim şi să învăţăm carte, nici să auzim măcar pe dascălii cari ne învaţă cuvântul lui Dumnezeu, dumnezeieştile Lui porunci, credinţa şi calea mântuirii noastre.

Că omul carele nu ştie carte, ca să citească Sf. Scriptură şi cărţile Besericii noastre şi sfintele pravile, au de nu se va învăţa de la alii care le ştiu, să asamână cu dobitoacele cele necuvântăreţe, carele nu ştiu ce fac, de vreme ce n-au minte; să asamână orbilor, pentru că precum orbul, nevăzând lumina soarelui, nu ştie unde merge, nici ce iaste înaintea lui, ce de multe ori în gropi şi în surpături căzând, să omoară. Într-acesta chip şi mintea omului [omul raţional]*, neavând învăţătură şi dăscălie a cuvântului celui dirept, care îi iaste lumină, iaste orb şi nu simte ce pricepe, piiarde cuvântăreasca lui blagorodnie şi stăpânirea şi să face rob necuvântăreţelor patimi* [961] .

Antim găseşte în analfabetism şi în dispreţul faţă de carte şi de învăţătură un aliat puternic al degradării morale şi spirituale a omului şi un motiv bine întemeiat pentru transgresarea frecventă a legilor ecleziastice şi laice, a oricărei morale şi bunecuviinţe, care sunt un dar nativ ce reglementează comportamentul uman. Cecitatea spirituală este o boală gravă care macină societatea, împotriva căreia ierarhul ia atitudine şi emite semnale de alarmă cât se poate de explicite. Renegarea valorilor morale tradiţionale şi înlocuirea lor cu non-valoarea şi chiar cu reversul virtuţii, care este viciul, a devenit, din păcate, o realitate cotidiană mult prea familiară, împotriva căreia însă autorul nostru nu consideră niciodată că este prea târziu sau prea mult să protestezi cu toată forţa de care eşti în stare.

Nou-întronizatul episcop al Râmnicului consideră ca pe o datorie inalienabilă să ia atitudine, ori de câte ori are ocazia, împotriva habitudinilor vicioase care se instalaseră lejer în viaţa contemporanilor şi a păstoriţilor săi: *Deci pentru ruşinata aceasta neînvăţătură facem atâtea şi mari răutăţi şi păcate de moarte, fără frica lui Dumnezeu şi ruşinea omenească: toată zioa beţi, borâţi înlăuntru în cârciume, porniţi la curvii şi la preacurvii de multe feliuri, la nedireptăţi, la răniri, la cuvinte mincinoase, la jurăminte strâmbe, la mărturii mincinoase şi la hule, la ucideri, la clevete, la zavistii, la vrăjbi şi goniri şi la altele nenumărate, cu carele bolnăveşte ticălosul nostru suflet boală de moarte.* (...)

---

[961] *Opere*, p. 349-350.

O, creştinilor, o, părinţilor şi fraţilor, până când în răutăţi şi în păcat? Până când dormim în patul lenevirii, somnul cel greu şi purtător de moartea păcatului? Pentru ce, pentru puţinel vin al beţiii, pentru o dulceaţă amară a unii împuţite curvii, pentru bani cari sunt pământ, pentru măririle lumii, carele sunt toate necinsti, pentru mândrii şi deşertăciuni, facem pe Ziditoriul şi Părintele nostru Dumnezeu vrăjmaş şi ne dăm pre noi de voe vrăjmaşului lui Dumnezeu şi al nostru, diavolului, ca să ne muncească fără de milă? Până când nu ne venim în socoteala noastră? Până când nu ne cercăm folosul nostru? Până când nu ne pocăim? Până când nu ne tămăduim patimile sufletulu nostru? Până când nu urâm păcatul şi să iubim bunătatea? Pentru ce atâta de nemulţumitori suntem către Mântuitoriul şi făcătoriul nostru de bine? [962].

Această retorică înflăcărată, care arde în văpăi de indignare şi de durere pentru cei care „nu cercăm folosul nostru”, este foarte caracteristică personalităţii marelui ierarh şi o vom regăsi cu îmbelşugare în *Didahii*.

Din punct de veder literar, nu putem să nu observăm că abundă, în expresiile ce se rostogolesc ca un bulgăre de zăpadă la vale, epitetele şi metaforele, multe cu valoare de sinecdocă – între care şi un dublu oximoron (*dulceaţă amară a unii împuţite curvii*) –, unele dintre el de o mare frumuseţe şi forţă plastică, exprimând realităţi din planul psihologic şi spiritual cu multă sensibilitate poetică (*Până când dormim în patul lenevirii somnul cel greu şi purtătoriu de moartea păcatului?*) sau realizând „solidificarea” materialităţii până la un punct terminus, în care concreteţea realităţii devine superfluă (*bani cari sunt pământ*).

Cutremurarea vivificatoare şi atingerea sensibilităţii aproape necrozate a celor vizaţi prin aceste critici se face şi prin acumularea unor detalii determinative, care urmează imediat după avalanşa enumerativă a păcatelor, ca un nou val revigorant prin metoda declanşării unui seism psihologic: *Şi de se va întâmpla şi va muri ticălosul şi nepriceputul om neispoveduit şi nepocăit, merge în focul cel vecinic, întru întunerecul cel mai den afară, în viiarmele cel neadormit, în scrâşnirea dinţilor, în mâna diavolului şi să lipseşte de slava lui Dumnezeu, de bucuriia Îngerilor, den frumuseţele Raiului, den desfătarea Sfinţilor, den fericita viaţă* [963].

Avertismentele şi apelurile ierarhului sfârşesc pe un ton părintesc, pentru ca inima să se înduioşeze, iar frica să nu se îndrepte spre panică sau descurajare, ci să se îmbrace în mila lui Dumnezeu, care le cuprinde şi le acoperă pe toate: *Rogu-mă dar, şi pohtesc dragostea voastră, eu, cel mai păcătos din toată lumea, toţi împreună cu mine să ne pocăim de răutăţile noastre, să plângem cu suspinuri şi cu lacrămi fierbinţi, către iubitoriul de oameni Dumnezeu, să zicem către Dânsul glasul vameşului: Dumnezeule, fii-mi mie milostiv, păcătosului. Aşijderea şi ispovedaniia preacurvariului: Părinte, am greşit în ceriu şi înaintea Ta. Şi adevărat Părintele nostru cel ceresc, văzând a noastră adevărată pocăinţă şi*

[962] Idem, p. 350-351.
[963] Idem, p. 350.

lacrămile noastre, ca un milostiv şi îndurătoriu va erta păcatele noastre. Deci de vreme şi pocăinţa de nu se va face cum să cade, nu foloseşte omului[964].

Autorul ne avertizează că lucrarea în sine este, în consecinţă, concepută în două părţi, dintre care una este dedicată instruirii mirenilor, iar cealaltă preoţilor: *Şi să împarte cuvântul mieu în doao părţi: o parte cuprinde în sine câte se cuvin a face cel ce să pocăiaşte, pentru ca să afle ertăciune de la Dumnezeu, iar ceialaltă, în ce chip să cade duhovnicul să facă ispovedaniia şi îndreptarea*[965].

Prima parte, dedicată mirenilor, este la rândul ei împărţită în trei secţiuni, care tratează despre starea de pocăinţă interioară pe care trebuie să o aibă omul (*înfrângerea inimii*), despre mărturisirea propriu-zisă şi, respectiv, despre împlinirea canonului prescris de preotul duhovnic.

Pocăinţa lăuntrică sau *înfrângerea inimii* este *uşa cea dentâi* prin care intră penitentul în *casa cea părinţească*[966]. Pentru ca să atingă această stare, omul trebuie să se disocieze interior de ceea ce înainte i-a fost pe plac, de păcat, pentru că acesta i-a distrus comuniunea cu Dumnezeu, lucru ce este *paguba cea mare*[967] a fiinţei umane.

Iar pentru a putea păstra această distanţare faţă de ceea ce a îndrăgit mai înainte în mod iraţional, e nevoie de cugetare contemplativă la consecinţele nefaste ale răutăţii şi ale păcatelor, cugetare care are ca puncte de plecare şase motive principale: *Întâi gândeşte cum că păcatul iaste o despărţire de la Dumnezeu şi nu te lasă să vezi faţa şi slava lui Dumnezeu...*; *A doao gândeşte cum că nice o poruncă şi* [nici] *o învăţătură a lui Dumnezeu n-ai păzit...*; *A treia gândeşte paguba care ţi-o pricinuieşte un păcat de moarte...*; *A patra gândeşte (ca să câştigi această sfântă întristare şi urăciune a*(supra) *păcatului, cât urăşte păcatul Preabunul Dumnezeu...*; *A cincea, adu-ţ aminte cu lacrămi moartea...*; *A şasia, să gândeşti* [la] *nespusa mulţime a bunătăţilor Mântuitoriului tău* [ca să] *te ruşinezi de vicleşugul şi de nemulţămirea ta...*[968].

Cugetarea la transgresiunile umane provoacă ierarhului rememorarea dureroasă a unei statistici sumbre a faptelor izvorâte din răutatea omenească, dintre care unele sunt specifice, din nefericire, mai ales românilor şi în faţa cărora ia atitudine şi în această scriere, precum şi adesea în predici: *ţ-ai spurcat sufletul şi trupul cu curvii, preacurvii, sodomii, soblazne, cu beţii şi cu multe mâncări; mâinile tale cu pipăiri grozave, cu strâmbătăţi şi cu răpiri, cu ucideri şi cu altele; auzurile tale cu cântece şi cu cuvinte spurcate şi cu clevetirile celorlalţi; ochii tăi cu necuvioase vederi şi cu semne curveşti; limba cu sudălmi, cu pâri şi cu clevete la fraţii creştini, cu jurăminte şi cu mărturisiri mincinoase şi cu hule, carele le obicinuiesc a le zice oarecare spurcate guri şi înjură legea, crucea, pravila, preoţiia, Tainele şi acel înfricoşat nume al lui Dumnezeu.*

---

[964] Idem, p. 351.
[965] Ibidem.
[966] Ibidem.
[967] Idem, p. 352.
[968] Idem, p. 352-354.

Mă minunez, cu adevărat, de păgâniia unor draci ca a acestora, că oameni nu se cade să le zicem. O, şi cum nu cade din ceriu foc şi trăsnete să-i arză! Îndelung rabdă Dumnezeu, aşteptând pocăinţa lor! (...) *Alţii iară înjură şi pârăsc* (e vorba de delaţiuni care conduceau la distrugerea materială şi morală şi chiar la eliminarea fizică a unor oameni, boieri rivali, cel mai adesea – n.n.) *şi de multe ori bat pre părinţii lor, carii i-au născut şi i-au crescut, pre cari Dumnezeu porunceşte să-i cinstim (...); adevărat, unii ca aceştea nice aici în lume vor procopsi şi munca Iadului îşi vor moşteni* [969].

Între învăţăturile pentru pocăinţă ale lui Antim se numără şi această cugetare contemplativă menită să înduioşeze şi să mişte spre căinţă chiar şi cele mai împietrite inimi:

Zi către sufletul tău: deşchide-ţi ochii, sufletul meu, ticăloase, să pricepi ce erai mai nainte şi în ce chip te făcuşi pre urmă cu păcatul; ai fost mireasă Celui din nălţime, lăcaş Dumnezeului celui viu, vas ales şi de mult preţ şi scaun adevăratului Solomon, Hristos; erai scaun înţelepciunii, soră îngerilor şi moştean [moştenitor] *veşnicii fericiri.*

Plânge dară şi te tânguieşte, că nu ai acele vrednicii, ce te-ai întors la cele împotrivă, că s-au făcut mireasa lui Dumnezeu curvă şi preacurvă diavolului, lăcaşul Sfântului Duh s-au făcut peşteră tâlharilor, vasul cel ales şi curat s-au făcut vas stricăciunii, polata [cămara] *lui Hristos s-au făcut tină şi putoare porcilor, scaunul lui Dumnezu, şedere pierzării, sora îngerilor supt ascultarea dracilor* [a căzut] *şi aceasta ce zbura ca o porumbiţă la ceriu, să târăşte ca şarpele pe pământ.*

Plânge dar, sufletul mieu, ticăloase şi te tânguieşte, socotind multele tale pagube; plânge, că pre tine te plângu ceriurile; plânge, că pre tine te tânguiaşte Beserica şi toţi Sfinţii; lăcrimează, că ai greşit; plânge, că pre tine te plâng Prorocii, mai nainte văzând mâniia dreptăţii lui Dumnezeu asupra ta; plânge, că la tine plâng mai mult lacrămile Ieremiei decât la zidurile Ierusalimului; plânge, sufletul meu, ticăloase, până când vei spăla spurcăciunea păcatului tău şi să vii la cinstea ce dentâi [970].

Adresarea directă, la persoana a II-a, către propria persoană sau către propriul suflet, este de dată veterotestamentară (o foloseşte îndeosebi Sf. David în *Psalmi*) şi este des întâlnită în cultul ortodox. Antim compune un adevărat imn de tânguire al sufletului, în care acesta se plânge pe sine însuşi şi vorbeşte cu sine ca şi cum s-ar privi într-o oglindă. Secvenţa este extrem de dureroasă, fiindcă se întemeiază pe antiteze frecvente, care compară şi subliniază disproporţia enormă între frumuseţea nevinovăţiei sufleteşti şi decăderea în starea de coşmar a păcatului.

Pentru omul aflat încă pe acest pământ, realităţile spirituale îmbracă o formă concretă, fie că sunt sfinte şi luminoase, fie că sunt întunecate şi malefice. De aceea, avem de-a face cu un „peisaj" ontic, conturat în aşa fel încât, cu posibilităţile noastre de percepere – care nu sunt fine şi subtile din punct de vedere spiritual, ci grosiere – să putem să sesizăm

---

[969] Idem, p. 252-253. Se pare că românii nu prea s-au dezvăţat nici astăzi de multe din aceste habitudini rele, pe care le semnala, cu indignare îndreptăţită, episcopul Râmnicului, la 1705, şi într-un fel sau altul, ele se perpetuează la umbra unei morale publice din ce în ce mai laxe.

[970] Idem, p. 353-354.

distanţa uriaşă dintre sublimul sfinţeniei şi suferinţa adâncă a păcatului. Amândouă stările sunt – le-am putea numi astfel – extreme, întrucât şi beatitudinea la care ajunge omul prin curăţire de patimi este negrăită, dar şi nefericirea şi durerea provocate de ele este tot negrăită.

De aceea şi Antim pictează tristeţea păcatului la antipodul fericirii cereşti a sfinţeniei. Starea aceasta de sfinţenie, de puritate sufletească pe care o descrie el şi a cărei pierdere o deplânge sufletul care se căieşte de păcate, este pe de o parte starea în care a fost creat omul, condiţia lui firească, paradisiacă, de care conştiinţa sa nu este deloc străină, iar, pe de altă parte, este starea la care trebuie să ajungă omul prin pocăinţă şi prin cultivarea virtuţilor.

Cu alte cuvinte, omul este provocat să îşi reprezinte, în mod realist (în sensul în care trebuie să considere realitatea sa interioară la modul cel mai serios), ca pe un ecran imens al conştiinţei, starea în care se află şi diferenţa dintre aceasta şi ceea ce ar trebui să fie el însuşi, ceea ce simte că a fost creat să fie. Iminenţa şi neprevăzutul moment al morţii – ca un personaj aflat în culise – conferă proporţii încă şi mai tragice acestei scene în care s-a derulat propria-i viaţă şi, mai ales, şi-a contemplat, cu durere, finalitatea ei în moarte spirituală, mai înainte de moartea fizică.

Învăţătura lui Antim este că *se cade adese să ne ispoveduim* [971], că penitentul trebuie *să afle duhovnic iscusit, carele să fie cu evlavie şi învăţat, spre a-l îndirepta: cărturariu şi învăţat la dumnezeeştile şi sfintele pravile şi canoane* [972], iar nu la cineva mai puţin învăţat, în speranţa că nu va primi canon, iar *apoi, după ce va găsi duhovnic bun, pururea la acela să meargă şi nu de la unul la altul să meargă, neguţătorind Taina...*[973]. Epitimia este de folos, pentru că, *precum un bolnav nu-i foloseşte de-ş va arăta numai boala lui la dohtor, ce să mănânce şi iarba ce-i va da, aşa şi păcătosul nu se iartă numai cu ispovedaniia, ce să facă şi canonul ce-i va da duhovnicul lui...*[974].

În ceea ce-i priveşte pe preoţi, Antim pretinde ca aceştia să nu primească hirotesia ca duhovnici înainte de patruzeci de ani şi să fie virtuoşi şi evlavioşi, eruditţi şi cinstiţi faţă de oameni[975].

Într-o secvenţă secundară a acestei a doua părţi a lucrării de faţă, în care se adresează preoţilor, Antim elaborează un chestionar detaliat, pe care aceştia trebuie să îl folosească atunci când mărturisesc şi în care cel ce solicită să se mărturisească este interogat cu privire la viaţa sa spirituală şi morală, dacă respectă cele zece porunci şi despre alte posibile păcate *sau de moarte sau mai uşoare; adecă, de va fi hulit la Dumnezeu sau la Sfinţi, sau la Taine, sau altă hulă, sau deva fi dat dracului pe cineva, sau au anathemisit pre cineva au viu au mort, sau de au făcut farmece, sau au aruncat în bobi şi în cărbuni, sau au pus pe alţii să le*

[971] Idem, p. 355.
[972] Ibidem.
[973] Idem, p. 356.
[974] Ibidem.
[975] Cf. Idem, p. 357.

facă, sau crede farmecile, sau de poartă pre sine advare (baere), sau face legături şi alte lucruri diavoleşti, carele i să cade foarte greu să se canonească, pentru că se leapădă de Dumnzeu cu farmecile şi crede pe dracul; sau de iubeşte paguba şi stricăciunea şi necinstea altuia; sau vreo greşeală ascunsă a vreunui om au scos la iveală, pentru ca să-l ruşineze; sau de nu ş-au păzit jurământul, sau de au făgăduit vreo milostenia şi nu o au dat; sau au clevetit oamenii, sau au ascultat cu bucurie pre ceia ce clevetesc pre alţii; sau de nu merge la Beserică adese şi cu evlavie; sau de nu-şi face la casa sa rugăciunea ce i s-ar cuveni sara şi dimineaţa; (...) sau de s-au sfădit şi are vrajbă cu cineva; sau de va fi scos taina ce-i va fi spus cineva; sau de gândeşte cu dulceaţă lucruri grozave şi patimi trupeşti; s-au de s-au mândrit şi s-au lăudat; sau de batjocoreşte pe cei săraci, (...) sau de-au venit vreun străin călătoriu şi nu l-au priimit în casa lui să se odihnească; sau gol n-au îmbrăcat; sau flămând n-au hrănit; sau închis fiind cineva şi n-au mers să-l vază şi să-l mângâie cu cuvântul şi cu fapta...[976], etc.

Este interesantă însă şi declaraţia autorului, anume că a chintesenţiat în mod intenţionat aceste învăţături, *fugind de vorba multă, de vreme ce cunoaştem cum că lenea şi grija lumii nu va lăsa nici aceste puţine să le citiţi, pricinuind multe pricini de păcate* [977].

❖ Învăţătură besericească

Cinci ani mai târziu, după ce fusese înălţat în scaunul mitropolitan, Antim simte nevoia să completeze manualul alcătuit anterior şi să urmeze înaintaşilor săi, între care şi mitropoliţii Varlaam al Moldovei, Ştefan şi Teodosie ai Ungrovlahiei, prin redactarea şi tipărirea unei cărţi de învăţături (*Învăţătura besericească la cele mai trebuincioase şi mai de folos pentru învăţătura preoţilor...*), care să trateze îndeaproape despre îndatoririle preoţilor, cu explicarea elementelor esenţiale ale credinţei.

Antim Ivireanul scrie *fiind cuprins de frica dumnezeiească* [978], pentru a veni în sprijinul preoţilor prea puţin învăţaţi, alcătuind această carte – după cum mărturiseşte în finalul ei – *de câte am socotit că sunt trebuincioase şi de folos* [979] şi din concluziile trase de la cei *au venit şi s-au judecat înaintea noastră şi de câte am înţeles prin oameni cinstiţi şi credincioşi că se fac între voi* [980], adică, în afară de învăţăturile şi poruncile obişnuite, repetate periodic, spre înţelepţirea unor noi generaţii, mitropolitul a actualizat cuvintele sale în funcţie de realitatea practică, ce exista în ţară.

---

976 Idem, p. 359-360.
977 Idem, p. 359.
978 Idem, p. 366.
979 Idem, p. 382.
980 Ibidem.

El consideră această lucrare a sa ca pe *o masă duhovnicească fără de plată, în loc de blagoslovenie; socotind cum că, cu aceste puţine învăţături, veţi putea să vă săturaţi de lumina cunoştinţii şi să ajutoraţi şi pre creştinii cei lipsiţi* [981]. (Despre motivul învăţăturii ca „masă duhovnicească" vom discuta detaliat în capitolul dedicat *Didahiilor*.)

Pentru *secerişul mult* [982] şi pentru *turma mare* [983] a Ungrovlahiei nu era însă de ajuns *un păstor singur, măcar că iaste mare în vrednicie, şi de ar fi cât de procopsit întru politie şi iscusit întru învăţătură, iară nu poate să le vază pe toate, nici să le ştie toate* [984], ci era nevoie de preoţi, în sprijinul acestuia, care să fie „organele" lui, *ca nişte ochi să vază toate, ca nişte mâini să lucreze cele trebuincioase şi ca nişte picioare să alerge cu mijlocul lor la trebuinţa tuturor* [985].

Însă cel ce era cu adevărat păstor mare al Ungrovlahiei, nu avea şi „uneltele" pe care le pretindea, la fel de vrednice: *Că între celelalte scârbe ce am, de mă rănesc la inimă, iaste aceasta cea mai grea, de mă întristez şi mă mâhnesc mai mult, că văz între preoţii miei atâta prostie, atâta neînvăţătură şi atâta nedumireală, cât cunosc că nu puteţi face vreun ajutoriu sau vreun folos ticăloasei turme. Şi pentru acea multă prostie a voastră şi neştiinţă la sfânta carte, m-am îndemnat, fiind cuprins de frica dumnezeiască, a vă înştiinţa cu această mică cărticea, carea o am împărţit în trei părţi* [986].

Despre starea de decădere a preoţimii din acele vremuri nu avertiza numai el, întrucât „această ignoranţă a preoţilor nu exista numai în timpul lui Ivireanul, căci cu un secol înainte de el, un alt mitropolit (Matei al Mirelor) descrie aproape aceeaşi stare"[987]. Starea de incultură a marii mase a societăţii era destul de gravă şi ea afecta, inevitabil aproape, şi grosul păturii preoţeşti, preoţii fiind numai cu puţin mai răsăriţi şi mai educaţi decât restul oamenilor iliteraţi.

În prima parte se tratează despre dogmele teologice ca temelie a întregului cult, după cum o arată şi *scara aceştii cărticele: 1. Crucea, ce putere are şi în ce chip trebuie să o facem?*; *2. Rugăciunea cea domnească şi ce cuprinde în sine.*; *3. Mărturisirea credinţii, câte alcătuiri are şi dintr-însele ce înţelegem?*; *4. Cele 7 taini ale Besericii, ce putere şi ce dar are fieştecare?*; *5. Cele 9 porunci mari ale Besericii, ce ne învaţă să facem?*; *6. Zece porunci ale lui Dumnezeu, că să cuvine să le ţinem; că de nu le vom ţinea, nu împlinim legia.*; *7. Daruri ale Duhului Sfânt, carele sunt şi câte?*; *8. Cele 3 bunătăţi* [virtuţi] *mari ale bogosloviei* [teologiei].; *9. Patru bunătăţi ale sufletului.*; *10. Patru bunătăţi ale trupului.*;

---

[981] Idem, p. 366.

[982] Idem, p. 365.

[983] Ibidem.

[984] Idem, p. 365-366.

[985] Idem, p. 366.

[986] Ibidem.

[987] Al. Papiu Ilarian, *Tezaurul de monumente istorice*, I, Bucureşti, 1862 (Matei al Mirelor, Istoria celor petrecute în Ţara Românească), p. 327-384, apud. Pr. Stelian Izvoranu, *Mitropolitul Antim Ivireanul, sfătuitor şi îndrumător pentru preoţi şi duhovnici*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXIV (1966), nr. 9-10, p. 972.

11. Şapte păcate de moarte.; *12. Cele 12 roduri ale milosteniei, carele sunt?*; *13. Învăţătură pentru ispovedanie.*; *14. Alte învăţături trebuincioase* [988]. A doua şi a treaia parte sunt constituite din învăţături practice.

Autorul acestui îndreptar face comentarii şi oferă explicaţii duhovniceşti la rugăciunea „Tatăl nostru", la Crezul niceo-contantinopolitan, mărturisit în Biserica Ortodoxă şi la cele şapte Sfinte Taine ale Bisericii. Pentru toate interpretările care le face, spre o mai uşoară înţelegere a acestora, mitropolitul se sprijină pe o solidă întemeiere scripturistică.

Învăţăturile practice au – în afară de învăţătura pentru Spovedanie[989] –, fiecare, câte nouă puncte şi privesc transgresarea limitelor canonice în care pot să acţioneze preoţii, în anumite situaţii. Astfel, preoţii nu au voie să slujească în parohii străine fără aprobarea parohului sau să cunune oameni străini, a căror adevărată identitate şi istorie nu o cunosc, *pentru că vin mulţi din Ţara Ungurească şi din Ţara Turcească şi dintr-alte locuri depărtate şi să însoară aici şi pe la locurile lor au mueri, sau muerile au bărbaţi şi lăsându-i au fugit, sau sunt* [după] *a treia cununie şi vin aici pentru ca să ia a patra muiare, sau muiarea să ia al patrulea bărbat, care lucru iaste curvie şi fărădelege* [990].

Antim pretinde ca aceştia să aducă scrisoare de mărturie de la preotul lor, fără de care să nu se poată oficia cununia, şi să jure ei înşi că cele declarate sunt adevărate [991]. Aceasta dovedeşte „migraţia" unei părţi a populaţiei creştin-ortodexe, dinspre Transilvania sau din teritoriile stăpânite de Imperiul otoman, spre Ţara Românească, fapt ce stârnea, în condiţiile de atunci, nu de puţine ori, dezordine, situaţie pe care preoţii nu ştiau să o gestioneze.

Preoţilor nu li se îngăduie să despartă pe cei căsătoriţi, chiar dacă ei solicită aceasta, şi nici să ia bani pentru administrarea Sf. Taine, în schimb, au datoria să-şi educe enoriaşii pentru a participa, fără excepţie, la slujbe, mai ales la sărbătorile mari, zile în care comerţul trebuie să fie interzis [992].

De asemenea, preoţii nu au voie să cuminece pe muribunzii inconştienţi, nici să se mute la altă biserică, fără încuviinţarea arhiereului, iar protopopii nu trebuie să primească *preot străin* [993], întrucât *vin preoţi şi călugări mincinoşi* [sub aparenţă preoţească]*, dintr-alte ţări, de slujesc ale preoţiei, înşelând creştinii* [994].

Antim permite „extinderea" preotului peste jurisdicţia sa, numai în lipsa parohului, pentru *întâmplarea morţii* [995] sau dacă *s-ar afla omul în cumpăna morţii* [996], dacă este

---

[988] *Opere*, p. 368.

[989] Despre această lucrare, care nu mai este inclusă în această ediţie de *Opere*, *nota* de subsol de la p. 378 ne informează că „este aproape identică cu aceea inclusă în broşura tipărită la Râmnic în 1705..., mai puţin rugăciunile, care, de altfel, nu aparţin lui Antim".

[990] Idem, p. 378.

[991] Cf. Idem, p. 378-379.

[992] Cf. Idem, p. 379.

[993] Idem, p. 380.

[994] Ibidem.

[995] Ibidem.

solicitat de familia celui bolnav sau adormit, dar interzice cu desăvârşire ca preoţii să „binecuvânteze" frăţiile de cruce, prin care se fac *multe lucruri necuvioase* [997].

Mitropolitul îi avertizează pe slujitorii altarelor să nu facă discriminări cu ţiganii, care nu erau trataţi la fel ca românii, ci li se slujea în grabă, fără o mărturisire şi o cercetare creştinească prealabilă, ci *de va veni ţigan cu ţigancă să se cunune, până nu-i veţi iscodi cu tot denadinsul, foarte cu amăruntul pentru toate cele ce opreşte pravila, ca şi la toţi creştinii, să nu-i cununaţi* [998].

De asemenea, pentru a evita tulburările, întrucât ţiganii erau robi, Antim cere preoţilor să solicite acceptul scris al stăpânilor lor, pentru ca mai apoi aceştia să nu-i revendice la judecată, nici din *pizmă* [999], nici din alte pricini.

Şi autorul continuă, cu o conştiinţă pastorală şi ecumenică deosebită, care l-ar face remarcat astăzi pentru apărarea drepturilor omului, afirmând că *ţiganii încă sunt creştini, botezaţi în numele Sfintei Troiţe. Şi avem datorie, în tot chipul, veri cu ce mijloc s-ar putea, să-i punem la calea cea creştinească, că vom avea să dăm seamă înaintea înfricoşătoriului Judecătoriu pentru sufletele lor şi noi, deaca nu vom învăţa pentru dânşii cele ce se cuvin şi voi, deaca nu veţi face cele ce vă poruncim şi stăpânii lor, deaca nu se vor supune dreptăţii şi ascultării bisericeşti* [1000].

Cel care nu va respecta aceste prevederi canonice şi altele, menţionate de mitropolitul Antim, *acela bine să ştie că-l vom caterisi desăvârşit* (...) *pentru ca să nu-şi mai răpue sufletul cu neştiinţa lui şi să pue în osândă şi pre alţii* [1001].

Deşi a avut antecesori în privinţa unor astfel de cărţi (Varlaam a scris *Cele şapte taine a Besericii*, tipărită la Iaşi, în 1644, mitropolitul Ştefan, *Mistirio sau sacrament sau taine*, apărută în 1651, la Târgovişte, iar mitropolitul Teodosie a dat la tipar întâi *Învăţături creştineşti*, pe care Gh. Radovici a imprimat-o la Snagov, în 1700 şi apoi, la Buzău, *Învăţătura preoţilor pe scurt. De şapte taine ale Bisericii, cu drepte dovediri den Pravila Sfinţilor Părinţi*, în 1702 [1002]), şi s-a folosit de acestea, ca şi de vechile *Pravile*, Antim nu compilează lucrările anterioare[1003], ci „este original în modul de a lega conţinutul pravilelor de viaţa cotidiană, făcând o pravilă vie, necesară subalternilor săi clerici şi mireni. În alcătuirea lor, el a adoptat cu totul alt plan şi a scos în evidenţă lucruri cu totul noi, ca: atitudinea duhovnicilor faţă de imigranţii ardeleni veniţi aici din cauza unirii cu Roma; a grecilor din Constantinopol, refugiaţi aici de teama turcilor (bănuiesc totuşi că nu era vorba numai de greci fugiţi din Constantinopol – n.n.), etc.; a îndemnat clerul cum să întocmească

---

[996] Ibidem.

[997] Idem, p. 381.

[998] Ibidem.

[999] Ibidem.

[1000] Idem, p. 382.

[1001] Ibidem.

[1002] La acestea s-ar putea adăuga existenţa a „multe îndemnuri şi învăţături pentru preoţi" cuprinse în „manuscrisele slavo-române din secolul al XVI-lea" – cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 206.

[1003] Cf. Pr. Stelian Izvoranu, art, cit., p. 981.

diatele şi foiţele de zestre; a poruncit ca faţă de ţigani, clericii să aibă aceeaşi atitudine ca faţă de ceilalţi enoriaşi, etc., – toate specifice întrucâtva timpului în care Antim Ivireanul a ţinut în drepta cârja de arhiereu şi tocmai aceste noutăţi trezesc interesul şi atenţia celor ce le citesc” [1004].

Stelian Izvoranu presupune chiar, din modul în care Antim „nu redă totdeauna fidel textul din pravile sau alte cărţi, ci omite sau adaugă câte ceva” [1005], că autorul nostru „se baza pe memorie” [1006], ceea ce presupune o cunoaştere foarte acrivică a legilor, cât şi a dogmelor bisericeşti şi am mai avut dovezi anterior, pe parcursul lucrării de faţă, că era un excelent dogmatist şi cunoscător al canoanelor eclesiastice, dar şi că avea o memorie şi un intelect foarte bine antrenate.

❖ Capete de poruncă

La învăţăturile practice de mai sus Antim Ivireanul adaugă o altă serie, câţiva ani mai târziu, intitulată *Capete de poruncă la toată ceata bisericească, pentru ca să păzească fieştecarele din preoţi şi din diaconi, deplin şi cu cinste, datoriia hotarului său* [1007].

Suntem în anul 1714 şi mitropolitul, probabil, l-a înduplecat pe noul domn al Ţării Româneşti, Ştefan Cantacuzino, să scutească membrii clerului de plata birurilor: acesta, *aducându-să de cucerie, au mântuit cu hrisov domnesc toată ciata preoţească de sarcina dărilor ce da de rând cu ţara* [1008].

În consecinţă, pentru acest gest binevoitor al voievodului, primul lucru pe care îl anunţă Antim că îl au preoţii de îndeplinit, este de a face rugăciuni pentru domnitor şi familia lui.

Cinul preoţesc are datoria *să lăcuiţi, după cum zice David, în casa Domnului, în toate zilele vieţii voastre şi să cercetaţi Beserica cea Sfântă a Lui, cântând rânduitele slujbe, cu toată socotinţa şi nevoinţa, şi făcând jărtva cea fără de sânge cu frică şi cu inimă umilită, pentru ca să Se arate îndurătoriul Dumnezeu Milostiv şi politiei şi norodului* [1009].

Însă, în mod special, Antim pretinde ca preoţii să slujească *fieştecarele câte un sărindar* [40 de Liturghii] *pentru domn şi pentru toată boierimea şi pentru toată ţara, după cum scrie Hrisovul cel domnesc*, începând *de la Duminica Thomei* [1010] şi încă, în zilele

---

[1004] Ibidem.
[1005] Ibidem.
[1006] Ibidem.
[1007] *Opere*, p. 387.
[1008] Idem, p. 388.
[1009] Ibidem.
[1010] Ibidem.

sărbătoririi Sfântului Întâiului Mucenic Ştefan (27 decembrie şi 2 august), patronul domnitorului, să se facă Liturghii în care să se înalţe rugăciuni în mod aparte pentru domn.

Însă această nouă prevedere nu era lipsită de pericole, pe care mitropolitul le anticipează, anume ca să existe oameni, care să vrea să se preoţească numai pentru ca să scape de corvoada acelor dări de care cinul preoţesc era acum liber.

Pentru aceasta, Antim hotărăşte măsuri mai stricte pentru selectarea candidaţilor la preoţie. În primul rând, *cine va vrea de acum înainte din mireni ca să se sue la această stepenă a preoţiei, de nu va merge fieştecarele la arhiereul său să şază un an încheiat, iar carele va fi om procopsit şi mai învăţat, jumătate de an, să înveţe toată rânduiala preoţiei, după cum o pohteşte dreptatea şi porunceşte Sfânta Beserică, să nu să ispitească nici cu un mijloc că va câştiga preoţiia...*[1011].

Astfel, mitropolitul decide ca cel ce vrea să devină preot, să facă un „stagiu” de un an pe lângă episcopul locului, lucru ce i-ar fi descurajat probabil pe mulţi la a mai râvni la această demnitate, fără să aibă chemare, întrucât era nevoie să locuiască departe de casă şi să facă un efort mult mai mare pentru a-şi însuşi cele necesare.

Autorul avertizează şi asupra unei situaţii care este interesantă pentru noi astăzi: *Văzând cineva că preoţii nu dau bir şi va vrea cu vreun mijloc să se preoţească au cu mite, au prin făgădueli, au prin mijlocul vreunul boiar de cinste, pentru ca să şază în pace la moşia lui fără norie* [enorie, parohie]*, să-i fie în ştiinţă că se va pune la bir în rândul ţăranilor* [1012], ceea ce înseamnă că existau preoţi fără parohie, care slujeau exclusiv pentru un boier şi familia lui.

Mitropolitul atenţionează şi asupra conduitei ireproşabile pe care trebuie să o aibă preoţii şi diaconii: *Poruncim voao, preoţilor şi diaconilor, să nu vă amestecaţi în lucruri mireneşti, adecă în mărturiseli mincinoase, ficlene şi cu voi veghiiate, în jurământuri, în chezăşii şi într-altele asmenea ca acestia...* (...) *Vericine din preoţi şi din diaconi să va înţelege că nu-şi poartă cinstea preoţiei cum să cade, ci va umbla pre la cârciume şi va umbla beat, acela bine să ştie că după întâia şi a doao învăţătură, să va lipsi de tot darul preoţiei şi să va pune în rânduş ţăranilor la bir* [1013]. Ameninţarea cu caterisirea era valabilă chiar şi numai dacă un preot îndrăznea *să vânză vin la casa lui* sau *să pue pe preoteasa lui să vânză vin sau pe slujnica lui* [1014].

Condiţiile în care se decidea hirotonirea unui preot nou într-un sat, pretindeau ca să nu se întâmple aceasta, *până nu vor veni cinci săteni să mărturisească cu jurământ cum că n-au preot* [1015].

Antim reglementează şi ca prevederile stabilite în *Învăţătura* de la 1710 şi în aceste *Capete de poruncă*, să fie cunoscute neapărat şi respectate de către toţi preoţii (întrucât

---

[1011] Idem, p. 389.
[1012] Ibidem.
[1013] Ibidem.
[1014] Idem, p. 390.
[1015] Ibidem.

aceste cărţi se dăduseră în dar), sub ameninţarea caterisirii şi a întoarcerii la plata birurilor[1016].

Ultimele învăţături ale lui Antim privesc alcătuirea unor acte pe care preoţii, ca singurii cunoscători de carte şi în calitate de garanţi spirituali, erau solicitaţi să le facă, anume a diatelor (a testamentelor) şi a foilor dotale. Antim le oferă modele scrise ale acestor acte, un fel de predecesoare ale formularelor de astăzi, pe care, dacă le urmau, preoţii nu mai aveau decât să le completeze în funcţie de caz, stipulând – între altele –, ca, în cazul testamentelor, preoţii să nu accepte să le întocmească, dacă observă că cei aflaţi pe patul de moarte îşi exclud rudele din cauza invidiei şi a ranchiunii păstrate acestora, ci să insiste ca rudele să îşi primească partea lor de moştenire, după lege[1017] – trebuie să fi fost un obicei foarte extins acesta, din moment ce mitropolitul insistă asupra lui.

În cazul căsătoriei şi al întocmirii actelor care să probeze zestrea pe care a primit-o femeia de la părinţii ei, iarăşi existau prevederi aparte, dar e interesant că în cazul morţii acesteia fără a avea copii, bărbatul nu avea voie să beneficieze decât de o treime din această zestre (înainte, zice Antim: *el, după porunca Pravilei, altă parte n-are să ia zestrele muerii sale, fără numai aşternutul* [1018]), restul întorcându-se la rudele ei [1019].

Mai mult decât atât, „în materie matrimonială şi succesorală, întâlnim elemente noi (faţă de pravilele mai vechi – n.n.). De exemplu, bărbatul supravieţuitor moşteneşte a treia parte din zestrea femeii, atunci când vine în concurenţă cu ascendenţi şi colaterali. Pentru prima oară acum se recunoaşte în legislaţia scrisă un drept al bărbatului supravieţuitor femeii (care, după cum amintea şi Antim, nu avusese mai înainte dreptul decât la „aşternut” – n.n.), lucru ce dovedeşte un pregres al legiuirilor de atunci”[1020].

În Occident, bărbatul a beneficiat până târziu, în secolul al XIX-lea, de averea pe care o aducea femeia, chiar şi după moartea ei sau în cazul unui divorţ (în societatea anglicană, spre exemplu), ea sau rudele ei nemaiputând să reclame nimic din această avere. Din acest punct de vedere, *pravilele* româneşti – şi răsăritene, în general –, par mai „democratice” decât cele apusene.

Antim interzice căsătoriile mixte, între ţigani şi români, din cauză că societatea, la acea dată, se scandaliza de aceste lucruri şi din cauză că, după câte înţelegem, prin acest fel de căsătorie ţiganii nu deveneau liberi, însă românii deveneau robi[1021] şi mai stabileşte ca *acel obiceaiu rău ce au unii, de trag fetele oamenilor de fug cu dânsele, fără ştirea părinţilor, unile cu voia lor, altele fără voia lor, apoi pe urmă pun mijlocitori de-i iartă părinţii, pe unii ca aceia să nu-i cununaţi, nici la Beserică să-i priimiţi şi să aibă voie*

[1016] Cf. Ibidem.

[1017] Idem, p. 391.

[1018] Idem, p. 393-394.

[1019] Idem, p. 393.

[1020] Em. Em. Săvoiu, *„Capetele de poruncă” ale lui Antim Ivireanul*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXIV (1966), nr. 9-10, p. 999.

[1021] Cf. *Opere*, p. 394.

protopopul să globească pre fată cu bani 200, iară pre fecior să-l globească vorniceii cu bani 400. Şi până nu va merge la arhiereul lui să ceară ertăciune şi să-i facă răvaş de cununie, să nu fie priimit [1022].

Antim Ivireanul a avut şi un rol semnificativ în stabilirea legislaţiei româneşti, întrucât „*Capete de poruncă* constituie un izvor al dreptului scris vechi românesc. Deşi nu a fost promulgată de vreo autoritate domnească, totuşi, prin faptul că obliga pe preoţi să respecte dispoziţiunile ei la întocmirea unor acte civile (testamente şi foi dotale), ea a avut o îndelungată aplicaţie juridică... (...) *Capete de poruncă*, după cum reiese dintr-o circulară a Arhiepiscopiei Ungrovlahiei către preoţi, a devenit cu timpul o legiuire juridică. După 1714, în Ţara Românească erau patru norme juridice care se utilizau: *dreptul roman-bizantin, obiceiul pământului, Îndreptarea legii* şi *Capete de poruncă*”[1023].

Gabriel Ştrempel este convins că „Antim imprimă această comunicare directă în scrierile sale consacrate ridicării dogmatice şi practice a preoţilor. Şi acestea, scrierile, au avut o asemenea difuzare şi au fost utilizate atât de intens, încât au fost retipărite – unele fără numele lui – şi după moartea sa, fără să-şi pună problema urmaşii săi că erau scrierile unui eretic şi vrăjitor...”[1024]

Din aceste lucrări am făcut cunoştinţă, prin urmare, cu Antim „legiuitorul”, cu autorul unor reglementări sau pravile care aveau rolul să pună ordine în viaţa Bisericii, atât a preoţilor, cât şi a mirenilor, însă valoarea literară a acestor scrieri care au, pe alocuri, şi un pronunţat caracter legislativ – atât din punct de vedere eclasiastic, cât şi laic –, nu este deloc neglijabilă, deoarece chiar şi „dispoziţiunile canonice şi de drept laic (sunt) turnate într-o frumoasă limbă literară”[1025], clară, simplă şi cursivă.

III. 3. CHIPURILE VECHIULUI ŞI NOULUI TESTAMENT

Această operă, pe care ne-am propus să o discutăm în capitolul de faţă, este unică în literatura română şi printre puţinele de acest gen din literatura universală. Titlul complet sună astfel: *Chipurile Vechiului şi Noului Testament, adecă obrazele oamenilor celor vestiţi ce se află în „Sfânta Scriptură”, în „Biblie” şi în „Evanghelie” şi adunare pre scurt istoriilor celor ce s-au făcut pe vremea lor, adeverind a fieştecăruiia viaţa şi faptele atât a celora ce au vieţuit cu viaţă bună, cât şi a celora ce au vieţuit cu viaţă necuvioasă, începând de la Adam şi pogorând până la Hristos, acum întâi într-acest chip alcătuită şi aşăzată, prin*

[1022] Ibidem.

[1023] Em. Em. Săvoiu, art. cit., p. 999.

[1024] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 206.

[1025] Idem, p. 997.

multă nevoinţă şi osteneala preasfinţitului mitropolit al Ungrovlahiei chir Antim Ivireanul şi închinată cu cucerie, spre semn de dragoste adevărată, prealuminatului şi înălţatului marelui domn şi oblăduitoriu a toată Ţara Rumânească, Ion Constandin Brâncoveanul Basarab Voevod. Dat în vestitul oraş al Târgoviştei, la anul de la zidirea lumii 7217 (1709), meseţi, iulie, 1 [1026].

Antim Ivireanul oferă, prin această carte, o probă de virtuozitate ca pictor, cronicar şi poet, într-o îngemănare unică a unor virtuţi artistice deosebite. Ipostaza de cronicar este, în acest caz, cea mai importantă pentru noi, pentru că întâlnim aici, în această operă, „un alt Antim"[1027], scriind din perspectivă diacronică şi cu o îndemânare narativă remarcabilă. Această ipostază este singulară între lucrările ieşite de sub pana sa. *Didahiile*, spre exemplu, vor excela printr-o retorică fastuoasă şi prin lirismul lor interior neîntrecut, dar nu vor urmări să devină memorabile prin excelenţă narativă, fragmentele de acest gen fiind extrem de puţine în predici şi conţinând o povestire numai *in nuce*.

Dimpotrivă, *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*, ne vorbesc despre virtuţile de cronicar ale lui Antim şi despre preocupările sale în legătură cu istoria şi cultura universală. În consecinţă, chiar dacă se dovedeşte că acel manuscris ce compila cronici valahe, alcătuind o istorie a Ţării Româneşti, care i s-a atribuit la un moment dat lui Antim, nu îi aparţine, în schimb, această operă – şi capodoperă a miniaturisticii româneşti – probează cu prisosinţă interesul pe care l-a manifestat Antim pentru studiul istoriei.

Chipurile Vechiului şi Noului Testament sunt o cronică în rezumat a istoriei universale, de la creearea lumii până la începuturile erei creştine, insistând asupra istoriei poporului ales, pentru a aşeza în prim-plan pronia lui Dumnezeu faţă de neamul omenesc.

Înainte de a intra în substanţa a acestei lucrări, autorul a amplasat întru început tradiţionalele versuri la stemă, „printre cele mai izbutite, dacă nu chiar cele mai izbutite din câte s-au compus până la Antim"[1028], şi dedicaţia către domnitorul ţării, Constantin Brâncoveanu, căruia îi închină cartea. Ambele texte – atât versurile, cât şi dedicaţia – conţin idei interesante de remarcat şi nu vom trece peste ele cu uşurinţă.

Versurile la stemă se constituie, în acelaşi timp, într-un pasaj introductiv al acestei lucrări, parafrazând creaţia lumii şi a omului după Sfânta Scriptură, nu numai cu o mare acurateţe dogmatică, dar şi cu foarte mult talent artistic şi poetic. Vom reproduce şi noi aceste versuri pentru edificare:

Făcut-au Domnul Dumnezeu toate din nefiinţă
Şi în fiinţă le-au adus cu multă biruinţă.
Şi după aceia au zidit, luând pământ şi tină
Pre omul cel dintâi, Adam, fără cuvânt de vină.
După asemănarea Sa făcu-i închipuire
Suflând asupra feţii lui şi duh de vieţuire.

[1026] *Opere*, p. 241.
[1027] Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. III, op. cit., p. 476.
[1028] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 225.

Adăugând din coasta lui, face, cu socotinţă,
Pre Eva, dându-i ajutoriu spre bună lăcuinţă.
Şi dintr-aceştia amândoi mulţi oameni să născură
Precum se vede luminat de-a rândul din „Scriptură”.
Oameni aleşi şi minunaţi, vestiţi în fapte bune,
Trăind în blagocestie, precum „Scriptura” spune.
Şi de la aceştia, de la toţi, luo asemânare
Şi iubitoriul de Hristos, întru credinţă tare,
Prealuminatul Constandin din viţă Basarabă,
Stăpânul Ţării Rumâneşti, mulţi ani să aibă,
Care la sine adună florile bunătăţii
Şi cu credinţă defaimă căile strâmbătăţii [1029].

Este cât se poate de evident faptul că, pentru începutul secolului al XVIII-lea şi pentru un ierarh de origine georgiană, aceste versuri sunt chiar splendide. Ele rezumă atât un început pe care lucrarea în sine nu l-a avut în vedere, şi anume, istoria creaţiei universului şi a omului, cât şi conţinutul lucrării şi scopul ei, acela de a-l aşeza pe domnitorul ţării, Brâncoveanu, în faţa unei galerii excepţionale de personalităţi ale lumii vechi, oferindu-i modele de urmat în acei „oameni aleşi şi minunaţi, vestiţi în fapte bune”[1030].

Antim oferă, prin intermediul acestor versuri, o iniţiere în lectura operei sale şi – după cum am afirmat – o introducere referitoare la sorgintea universului, pe care lucrarea în sine nu o conţine.

În consecinţă, jumătate din aceste versuri sunt un recurs la teologia creştină cu privire la crearea lumii de către Dumnezeu, „ex nihilo”, atât a lumii spirituale, cât şi a celei materiale, creaţie încununată printr-un act special al Creatorului, prin care l-a făcut pe om El însuşi, „luând pământ şi tină” şi dăruindu-i chip „după asemănarea Sa.../ Suflând asupra feţii lui şi duh de vieţuire”, adică făcându-l, după cum afirmă Sfinţii Părinţi, *un univers mare într-un univers mic* – idee întâlnită adesea în predici, exprimată fie explicit, fie ca o parafrază largă.

Toate aspectele avute în vedere de Antim urmăresc cu fidelitate referatul biblic al capitolelor introductive din Geneză, cu excepţia detaliului dogmatic al creaţiei „ex nihilo”, care nu este precizat în această primă carte a Pentateuhului, ci în II Macabei 7, 28, dar care a fost pus în lumină în tradiţia Bisericii, încă din zorii creştinismului. De altfel, cărţile Macabeilor vor fi des utilizate, în această lucrare, de Antim, mai ales spre sfârşitul ei.

După zidirea „omului cel dintâi, Adam, fără cuvânt de vină”, urmărind mai departe referatul Genezei, Antim relatează cum Dumnezeu a creat prima femeie din coasta lui Adam, preînchipuind, după cum autorul va preciza puţin mai târziu, naşterea Bisericii din

---

[1029] *Opere*, p. 241-242.

[1030] Această atitudine nu este una neobişnuită pentru creştinul ortodox, chiar pentru cel mai simplu, întrucât omul obişnuit se confruntă cu acestă experienţă a „punerii faţă în faţă” cu Drepţii şi cu păcătoşii, spre recunoaşterea de sine, în fiecare an, în Postul Mare, ascultând *Canonul cel mare* al Sfântului Andrei Criteanul.

coasta lui Hristos, pe Cruce, şi cum din această pereche primordială s-au născut oamenii care au populat ulterior pământul. Zidirea lumii „cu multă biruinţă” parafrazează, credem, afirmaţia că toate câte au fost făcute de Dumnezeu „erau bune foarte” (Fac. 1, 31). Versurile finale sunt un preambul al dedicaţiei către domnitorul Ţării Româneşti, în care este lăudată credinţa acestuia.

Dedicaţia însăşi este concepută într-o măiestrită limbă română, de o rară eleganţă, cursivitate şi frumuseţe. Aici, Antim precizează, dintru început, că recunoştinţa şi mulţumirea pot cunoaşte multe feluri de manifestare şi că el însuşi doreşte ca, în afară de *mulţemita cea adevărată care se face din inima cea călduroasă prin cuvânt* [1031] şi de rugăciunea obişnuită pentru domnitor, să îşi arate recunoştinţa – în mod prisositor, am zice noi – şi printr-un dar deosebit: *sunt datoriu nu numai să mă rog lui Dumnezeu, pentru fericita sănătate şi buna întărire întru luminat scaunul măriei-tale, ce şi veri cu ce alt mijloc aşi putea să mă arăt cătră măriia-ta mulţemitoriu şi voitoriu de bine, atâta la cele sufleteşti, cât şi la cele trupeşti.*

Drept aceia am vrut, cu iubire de osteneală, de am adunat şi am însemnat întru această cărticea chipurile şi obrazele tuturor strămoşilor noştri anume carele din carele să trage, precum să povestesc în Sfânta şi dumnezeiasca Scriptură, în cea veche şi în cea noao, şi ca un dar mic şi mare să o aduc creştineştii stăpâniri a înălţimii tale, mic pentru statul ei, de vreme ce pre scurt şi cu puţine cuvinte închiiae toată rodoslovia de la Adam până la Hristos; mare iară pentru gândul, căci întru această rodoslovie să cuprind obraze de oameni mari şi minunaţi, proroci, drepţi şi împăraţi, a cărora râvnitor fierbinte eşti înălţimea-ta şi o oglindă curată prin mijlocul a căreiia poate să vază fieştecarele toate bunătăţile acelor fericiţi bărbaţi [1032].

Autorul remarca, pătruns de simţul artistic, dar şi cu multă fineţe psihologică, faptul că un text rezumativ, însoţit de portrete sugestive, care să ilustreze cele scrise, este mult mai uşor de memorat: *acele ce înţelegem prin auz şi prin cetaniia a multor zile, cu vederia chipurilor celor însemnate şi cu cetaniia povestirei lor pre scurt, mai mult ne încredinţăm şi mai pre lesne întru pomenire le putem păzi* [1033]. Capacitatea de vizualizare a lui Antim era foarte pronunţată şi pe această calitate miza în mare măsură şi atunci când îşi rostea predicile, întrucât foarte multe dintre acestea au – vom vedea curând – o mare calitate picturală, o plasticitate cu totul aparte.

Dedicarea acestei cărţi lui Constantin Brâncoveanu nu este întâmplătoare, ci are ca motiv, în conştiinţa autorului, virtuţile creştineşti ale domnitorului, care *însuţi ai odrăslit ca o odraslă cu străluciri de aur şi ai înflorit ca o floare cu bun miros, păzită cu mila lui Dumnezeu, neveştejită până acum şi să va păzi şi de acum înainte kata diadohin pentru multele şi nenumăratele faceri de bine* [1034].

[1031] *Opere*, p. 242.
[1032] Ibidem.
[1033] Idem, p. 243.
[1034] Ibidem.

Voievodul este numit *coroana tuturor domnilor* [1035] – şi, dacă ne uităm în istorie, la domnitorii care i-au precedetat, mitropolitul nu era departe de adevăr, putându-se afla un termen de comparaţie doar cu Neagoe Basarab sau Matei Basarab, între voievozii Ţării Româneşti ce au strălucit îndesebi prin credinţa lor şi iubirea pentru cultură. Şi, privind faptele retrospectiv, nu ni se pare că autorul exagerează nici atunci când afirmă despre Brâncoveanu: *ca un măslin roditoriu, ce eşti sădit în casa Domnului, întinzi spre toţi ramurile cele neveştejite ale milosteniei şi făcliia creştinescului tău suflet spre faptele cele bune şi dumnezeieşti, pururea aprinsă cu focul credinţii şi a dragostei cei fierbinte şi pusă în sfeşnic pentru ca să lumineze tuturor celor ce sunt întru întunerecul scârbelor.*

Şi precum într-o grădină împărătească, cu multe podoabe să află multe şi de multe feliuri flori, carele veselesc cu mirosul toate simţurile celor ce s-apropie, aşa şi chipul cel de Dumnezeu împodobit al înălţimii-tale iaste plin şi împodobit cu multe daruri şi bunătăţi şi pociu zice cum că, ca alt Pariv indianesc, carele cu puteria lui cea trăgătoare, trage la sine toate materiile, sau ca alt izvor sin Scotusa ce închiagă toate vasăle cele stricate, aşa şi blândeţele mărei-tale trage pre toţi către sine şi-i închiagă cu mângâiare şi tămăduieşte a fieştecărua scârba inimii şi supărarea lipsii cu îndurarea [1036].

Comparaţiile sunt pline de inedit pentru cititorul postmodern şi au o evidentă mireasmă orientală cu care noi nu mai suntem familiari astăzi. Cu atât mai mult sunt, însă, pline de savoare, mai ales că surprind prin neaşteptata conexiune şi prin stranietatea termenilor de comparaţie.

Constantin Brâncoveanu este considerat o adevărată „icoană" a virtuţilor[1037], acesta impropriindu-şi toate calităţile care se cer de la un creştin, virtuţi încununate cu smerenia, pe care a învăţat-o de la *dulcele mieu Iisus* [1038], spune Antim, *că decât te-au mărit Dumnezeu şi te-au înălţat în cinste şi în stăpânire, cu atât mai vârtos te smereşti cu duhul* [1039].

Dedicaţia se încheie printr-o nouă comparaţie, care le lasă în umbră pe cele anteroare, a lui Constantin Brâncoveanu cu Sfântul Constantin cel Mare, şi printr-o scurtă rugăciune prin care *smeritul mitropolit al Ungrovlahiei Antim Ivireanul* [1040] imploră ajutorul lui Dumnezeu pentru a-l sprijini pe domnitorul ţării.

În copia realizată de popa Flor şi care se află la *Biblioteca Academiei* din Bucureşti, versurile la stemă şi dedicaţia lipsesc, fiind înlocuite de o istorisire despre primele şase zile ale creaţiei, în care Dumnezeu a făcut cerul şi pământul şi toate făpturile.[1041] Întrucât aceasta nu se află în originalul conservat la Kiev, concluzia nu poate fi decât că este vorba de un adaos, care aparţine, evident, copistului.

[1035] Ibidem.

[1036] Ibidem.

[1037] Cf. Idem, p. 243-244.

[1038] Idem, p. 244.

[1039] Ibidem.

[1040] Ibidem.

[1041] Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 232 şi *Opere*, p. 244-246, nota 1.

În consecinţă, nu vom spune mai multe cuvinte despre acest text, deoarece nu îi parţine lui Antim, măcar că el apare în cele două copii rămase în ţară, ale acestei opere.

Chipurile Vechiului şi Noului Testament debutează printr-o *Povestire pre scurt pentru zidirea lui Adam* şi continuă cu prezentarea lapidară – în comparaţie cu imensitatea materiei – a istoriei lumii până la Hristos, insistând asupra unor personalităţi sau evenimente care au fost cruciale în destinul omenirii.

Debutul acestei opere este *ex abrupto*, Antim procedând la istorisirea sa de la ziua a şasea a Genezei, de la crearea omului şi urmând referatului biblic, într-o proporţie destul de mare, cu unele adăugiri şi detalii preluate de la diferiţi Părinţi sau istorici care au cunoscut tradiţia iudaică îndeaproape sau poate chiar şi cărţi apocrife asupra cărora nu ştim ce criterii de delimitare a adevărului de fals a aplicat Antim. Uneori se declară el însuşi sceptic – deşi comentariile personale nu sunt foarte numeroase de-a lungul acestei lucrări.

Această cronică a istoriei lumii până la Hristos şi, în particular, a poporului iudeu din care, după mamă, a răsărit Mântuitorul neamului omenesc, începe – după cum am enunţat deja – cu o relatare despre creaţia primilor oameni, Sf. Protopărinţi Adam şi Eva, autorul fiind interesat, în mod preponderent, de aspectul istoric al lucrurlor, fără a neglija însă cu totul nici profilul lor spiritual: *Adam s-au zidit şi s-au însufleţit la locul Damascului, precum zic unii. Şi după aceia l-au mutat Dumnezeu în Grădina desfăţării (dintru care iese râu şi să împarte în 4 începături: numele unuia este Fison; acesta încungiură tot pământul Evilat. Numele celui de-al doilea este Gheon; acesta încungiură tot pământul Ethiopiei. Râul al treilea este Tigru; acesta merge în preajma Asiriilor; şi râul al patrulea este Eufrat). Şi adormi Dumnezeu pre Adam şi luo o coastă dintr-ale lui şi făcu pre muiare, pre care, văzând-o Adam, îi puse numele ei Eva, închipuind cu prorocie pe Hristos şi Beserica* [cf. Efeseni 5, 32]*, precum şi la celialalte zidiri ale lui Dumnezeu au dat cu prorocie numiri la toate.*

Şi plecându-se Adam cuvintelor Evei, au mâncat din roada ce i-au poruncit Dumnezeu să nu mănânce. Şi pentru ruşinea golătăţii lor, cusură foi de smochin şi-şi acoperiră golătatea, pre carii blestemându-i Dumnezeu, îi goni din Raiu pre amândoi. Şi au pus Dumnezeu înaintea uşii Raiului heruvimi şi sabiia cea de pară [1042].

Din această relatare, doar amănuntul asupra aducerii întru existenţă a primului om în zona Damascului nu face parte din Sfânta Scriptură şi este o interpolare a unei tradiţii mai vechi, probabil. Se remarcă uşurinţa cu care Antim rezumă referatul biblic, cu o cursivitate şi frumuseţe a expresiei care nu este cu nimic inferioară marilor cronicari ai ţări. Şi, pentru a fi şi mai convingători, nu ne vom opri aici cu exemplele, ci, pe măsură ce vom descoperi şi vom comenta diferite aspecte ale textului antimian, vom puncta şi asupra acestei calităţi indiscutabile a scrisului său.

Antim intercalează în text, uneori, şi istorisiri apocrife – deşi el însuşi se pronunţă cu scepticism asupra validităţii unora dintre aceste informaţii –, cum este şi aceasta despre

[1042] *Opere*, p. 244-245.

evenimentele care ar fi însoţit moartea lui Adam şi despre lemnul Crucii: *Pre acest Sith, zic unii, cum că l-au trimis Adam, când s-au bolnăvit, să meargă în Raiu, să-i aducă din lemnul vieţii; dară nu i s-au dat voe, ci numai i-au dat îngerul lemn de finic* [[1043]]. *Şi când s-au întors înapoi, au găsit pre Adam mort şi au sădit lemnul acela la mormântul lui Adam, de spre cap, carele s-au făcut copaci mare. Şi după aceia, zic istoriile, să-l fi pus Solomon la lucrul curţilor lui ce au făcut, pre carele zic să Se fi răstignit şi Hristos. (Iară eu nu o ţiu să fie aceasta adevărată)* [1044].

Această istorie are mai multe puncte comune cu un text apocrif despre viaţa Sf. Protopărinţi Adam şi Eva, care derivă din tradiţia scrisă iudaică, dar şi din folclorul iudaic, la care s-au adăugat interferenţe din partea unor secte şi grupări eretice, despărţite de Biserică, printre care şi bogomilii[1045]. Această legendă apocrifică – care are mai multe variante, dintre care Antim a folosit, după toate probabilităţile, deşi cu precauţie, finalul uneia dintre aceste variante – se pare că „a circulat de timpuriu la noi şi a dat naştere unei poeme populare cu numele de *Cuvântul lui Adam* sau, în Ardeal, *Verşul lui Adam*"[1046].

Antim putea, prin urmare, să o fi cunoscut şi din folclorul românesc, dar înclinăm să credem că alte izvoare, scrise, au fost sursa acestei relatări.

Observăm că Antim procedează cu obiectivitate ştiinţifică – înţeleasă într-un sens apropiat de cel contemporan – la selectarea şi reproducerea izvoarelor sale, oferind date asupra unor evenimente foarte îndepărtate din perspectivă cronologică, din toate lucrările pe care le are la dispoziţie, cu rezervele de rigoare în unele cazuri. Desigur, informaţia de bază se află în Sfânta Scriptură, dar autorul nostru nu pregetă să ofere detalii suprastructurate, acolo unde le poate afla.

Antim inserează şi interpretări dogmatice în cronica sa – deşi nu foarte des – cum este cea despre păcatul înşeptit al lui Cain, pe care l-a comis prin uciderea fratelui său: *Şi măcar că fu înfruntat de Dumnezeu, iară încăş tot au omorât pe frate-său, Avel, greşind cu aceasta înşeptit: întâi, că n-au adus jărtvă dreaptă lui Dumnezeu; a dooa, că au zavistuit pre frate-său; a treia, că l-au viclenit; a patra, că l-au omorât; a cincea, că au spurcat*

[1043] Ramura de finic (palmier) reprezintă, atât în tradiţia iudaică, cât şi în cea creştină, credinţa în biruina lui Mesia-Hristos, în înviere şi nemurire. În religia iudaică, la Sărbătoarea Corturilor – care avea o semnificaţie mesianică în tradiţia iudaică – se întrebuinţau ramurile de finic.

În Apocalipsă (7, 9), Mucenicii poartă în mâini ramuri de finic. Această ramură de finic este, de asemenea, tot în creştinism, simbolul faptelor bune. În *Păstorul* lui Herma, Îngerul Domnului încununează pe Sfinţi prin cununi împletite din ramuri de finic. Cununa (sau coroana) este şi ea un simbol al lui Hristos şi al credinţei în nemurire. Ramurile de finic purtate în mâini semnifică slava celor aleşi. Ca simboluri ale încununării cu slavă şi ale faptelor bune, le regăsim şi la Sf. Părinţi, precum Sf. Metodiu de Olimp sau Sf. Efrem Sirul (în *Imnele Paradisului*). Simbolismul acestor ramuri are, prin urmare, un pronunţat sens eshatologic. – Cf. Jean Daniélou, *Simbolurile creştine primitive*, traducere în limba română de Anca Oprić şi Eugenia Arjoca Ieremia, Ed. Amarcord, Timişoara, 1998, p. 7-25.

[1044] *Opere*, p. 246-247.

[1045] Cf. N. A. Gheorghiu, *Mitropolitul Antim Ivireanul şi cărţile populare*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LVII (1939), nr. 5-6, p. 322-325.

[1046] Idem, p. 322.

pământul cu vărsarea sângelui frăţini-său; a şasia, că au tăgăduit cu obrăznicie lui Dumnezeu; a şaptea, că nu s-au căit. Şi drept aceia fu pedepsit înşeptit. Iar după blestemul lui Dumnezeu fu pre pământ rătăcitor şi nestatornic. Facerea, cap 4 [1047].

Autorul îi atribuie – dintr-o sursă iudaică, spune el – Sfântului Enos, realizarea primelor icoane (*zic jidovii cum că acesta să fie izvodit chipuri întru cinstea lui Dumnezeu, pentru ca să nu se lenevească oamenii a să închina şi a cinsti pre Dumnezeu, precum în vremile de acum ţinem noi creştinii Sfintele Icoane* [1048]), iar Sfântului Enoh îi atribuie descoperirea literelor şi inventarea scrisului, în conformitate cu *Epistola sobornicească* a Sf. Ap. Iuda 1, 14-15 (*precum scrie în poslaniia Iudei* [1049]).

Autorul acestei cronici de la întemeierea lumii până la Hristos nu compilează surse istorice şi eclesiastice, fără a avea, uneori, şi o atitudine obiectivă în privinţa celor relatate şi se întâmplă chiar ca acestea să fie comentate şi dezbătute, ca în exemplul următor, în care sunt aşezate faţă în faţă informaţiile oferite de Septuaginta cu privire la anii vieţii lui Matusalem (*Mathusala*) şi pe cele oferite de alţi Sfinţi Părinţi, precum Fericitul Ieronim: *Pentru anii lui Mathusala multe păreri sunt. Pentru că după tocmirea celor 70 de tâlcuitori* [1050]*, zic unii, cum că au trăit după Potop ani 14, măcar că în corabie nu se vede nicăieri să fi fost, nici să pomeneşte undeva să se fi mutat, ca Enoh. Iară Ieronim zice că au murit atuncea, în vremea Potopului; pentru că zice că au trăit, înintea lui Lameh, ani 188 şi Lameh, înaintea lui Noe, ani 181 şi Noe înaintea Potopului, ani 600. Şi într-acest gând, al lui Ieronim, să potrivesc toţi* (probabil, „toţi” Sfinţii Părinţi, sau o mare majoritate – n.n.)*;*

[1047] *Opere*, p. 247.

[1048] Idem, p. 248-249.

[1049] Idem, p. 249.

[1050] În ceea ce priveşte *Septuaginta*, Biserica Ortodoxă consideră că ea a fost redactată prin traducerea inspirată de Dumnezeu, de către şaptezeci şi doi de înţelepţi iudei – între care şi Sf. Simeon Primitorul de Dumnezeu, care L-a primit în braţe pe Hristos Prunc –, a Vechiului Testament, din ebraică în limba greacă, la cererea împăratului Egiptului, Ptolemeu al II-lea Filadelful (283-247 î. H.), din dinastia macedoniană a Ptolemeilor, care a vrut să îmbogăţească Biblioteca din Alexandria cu Biblia iudaică, la îndemnul lui Demetrios din Falera. Traducerea sulurilor aduse din Ierusalim, prin bunăvoinţa marelui preot Eleazar, s-a făcut de către cei şaptezeci şi doi de cărturari – câte şase pentru fiecare dintre cele doisprezece seminţii ale lui Israel – în şaptezeci şi două de zile, pe insula Pharos. Despre toate acestea se relatează în epistola lui Aristeu din Alexandria şi în lucrările lui Filon din Alexandria şi Iosif Flaviu. (vezi şi ***ISBE Bible Dictionary, col. 7093, 2, cf. Bible Works, v. 06, precum şi *** *Dicţionar enciclopedic de iudaism*, Ed. Hasefer, Bucureşti, 2001, p. 716.)

În lucrarea de faţă, Antim Ivireanul relatează şi el despre acest eveniment, în două ocazii: “Acest Eleazar au trimis pre cei 70 de tâlcuitori la Eghipet, pre carii, după ce au tâlcuit, i-au dăruit Ptolemeu Filadelful, împăratul Eghipetului, cu daruri mari şi la Iudea cu cinste i-au trimis. Acestia zice Filon istoricul. (...) Ptolemeu Filadelful, fiind iubitor de cărţi, au trimis, cu sfatul lui Dimitrie şi al lui Aristeu, la Beserica Ierusalimului, daruri, 120 de sicli ovreeşti de argint, ca să-i trimită Eleazar la Alexandriia cele 5 cărţi ale lui Moisi [Pentateuhul] şi să-i trimiţă şi tâlcuitori, ca să tâlcuiască. Şi aşa au făcut Eleazar, după voia împăratului, trimiţându-i şi cărţile şi pre cei 70 de tâlcuitori. Şi primi pre ei împăratul Ptolemeu cu cinste mare şi după ce au tâlcuit cărţile, dăruindu-i cu daruri multe, i-au trimis înapoi şi au lăsat de bir pe slujitorii Besericii în 7 ani. În vremea acestuia s-au arătat tâlcuitorii. Leat 4951 [248 î. H.]”. (*Opere*, p. 305-307).

adecă cum că au murit Mathusala în vremea Potopului. Iar precum zic cei 70 de tâlcuitori, vede-să a fi trăit înaintea lui Lameh 167 de ani şi Lameh, înaintea lui Noe, 188 şi Noe, înaintea Potopului, 600 şi după Potop ani 14, carii fac, de toţi, ani 969. Facerea, cap. 5 [1051]. Antim nu se pronunţă definitiv, dar oferă cele două variante, pentru ca cititorul să nu fie în necunoştinţă de cauză.

O mare virtute, din punct de vedere literar, a acestei lucrări antimiene, este precizia cu care sunt selectate informaţiile esenţiale şi concizia cu care un eveniment de proporţii – atât ca importanţă, cât şi ca întindere, în Sf. Scriptură – este relatat, autorul fiind nu numai un remarcabil istoric, povestitor şi interpret al faptelor, ci şi un veritabil maestru al transformării unui context biblic complex, adăpat şi cu detalii abundente din tradiţia iudaică şi creştină, într-un „letopiseţ” care surprinde prin lapidaritatea expresei.

Antim este un maestru al chintesenţierii, şi în arta povestrii, ca şi în retorica sacră. Dacă în predici limbajul poetic intrinsec i-a permis adesea să concentreze o vastă gândire teologică în expresii puţine, dar de o mare adâncime, aici, aceeaşi nevoie de a surprinde esenţialul în cât mai puţine fraze şi de a rezuma discursul istoric cât mai mult, îl face să fie atât de precis şi exact, încât textul reflectă, parcă, performanţa unei dăltuiri sculpturale în piatră. Vom exemplifica mulţumitor, în cele ce urmează, pentru ca aceste aserţiuni să fie cât mai concludente.

Iată cum relatează, spre exemplu, marele eveniment al potopului: *Noe, la al şaselea sute de ani ai vieţii lui, împreună cu muiarea şi cu 3 feciori ai lui, cu muerile lor, apropiindu-să Potopul, au întrat în corabiia ce făcuse din porunca lui Dumnezeu (cu 100 de ani mai nainte, după cum zice Ieronim). Şi după aceia, desfăcându-se toate izvoarele apelor şi deschizându-se jghiaburile ceriului, au ploat 40 de zile şi 40 de nopţi. Şi s-au înălţat apa în sus de 15 coţi de cât toţi munţii cei înalţi, carii era supt ceriu, după cum zice la 7 capete ale Facerii. Şi au murit tot trupul cel ce mişca pre pământ şi toate câte au suflare de viaţă. Iară la 27 de zile a lunii a şaptea, înpuţinându-se apa, s-au aşăzat corabiia pre munţii Ararat şi la 27 de zile a lunii a dooa au eşit Noe din corabie, împlinindu-să un an încheiat, dupre călătoriia soarelui, şi fiind şi luna de 17 zile.* (...) *Drept aceia, de vreme ce la 27 zile a lunii a dooa au întrat Noe în corabie, iarăşi într-aceeaşi zi, împlinindu-se anul soarelui, au eşit. Şi făcând jărtăvnic lui Dumnezeu, i s-au dat voe a mânca, carne făr' de sânge. Şi să puse şi curcubeul în loc de semn, cum că nu să va mai face potop* [1052].

Ajungând la cel ce este îndeobşte considerat părinte al evreilor (prin Sf. Isaac) şi al arabilor (prin Ismael), după trup, dar şi al creştinilor, după harul înfierii (prin Iisus Hristos), la Sf. Avraam – al cărui nume semnifică, în ebraică, „tatăl mulţimii” –, Antim surprinde viaţa şi epoca acestuia cu o concizie vrednică de un mare istoric şi biograf, delimitând corect extensia fiecăreia din „biografiile” sau istorisirile rezumate în acest cronograf, ce cuprinde cu puţin peste 5199 de ani (timpul scurs de la izgonirea Protopărinţilor din Rai până la Întruparea lui Hristos), din istoria lumii, de la începuturile sale până la întemeierea Bisericii

[1051] *Opere*, p. 249.
[1052] Idem, p. 251-252.

Creştine. Despre viaţa Sf. Avraam se spune, prin urmare: *Avraam, după ce s-au înecat frate-său, Arran, au luat cu sineşi pre Lot, feciorul frăţini-său, lui Arran, şi luându-şi muiare pre Sarra, fata frăţini-său, lui Arran, s-au dus împreună cu tată-său în pământul lui Harran, întru care, după ce au murit tată-său, au venit la Sihem. Şi de acolo mutându-se, ş-au făcut coliba la Pentapoli, între Vethil şi între Agghe.*

Deci întorcându-să de la Eghipet, întru care fiind au zis pentru muiarea lui cum că-i iaste soră, de frica împăratului faraon şi lăcuind la stăjarul lui Mamvri, au văzut 3 Îngeri, asemenea ca (şi) *cum ar fi 3 fraţi. Şi întorcându-se la uciderea celor 5 împăraţi şi luând înapoi toate câte au fost prădat ei de la Sodoma, foarte fu cinstit de Melhisedec, împăratul Salimului. Şi i-au dat Avraam lui zeciuială din toate prăzile acelia. Facerea, de la cap 11 până la cap 14.*

Acestui Avraam, la 75 de ani ai vieţii lui, i s-au făgăduit, de la Dumnezeu, fecior; şi la 86 de ani i să născu lui Ismail. Iar la 100 de ani i să născu lui Isaac. Iar la 127 de ani au murit Sarra. Anii vieţii lui au fost 175. Acesta au priimit întâi tăiare împrejur [1053].

Asemenea şi în cazul Sf. Isaac, deşi viaţa lui se întinde pe mai multe capitole numai în Sfânta Scriptură – fără a mai adăuga şi cărţile lui Filon din Alexandria şi Iosif Flaviu sau alte comentarii patristice – Antim o rezumă în foarte puţine cuvinte, cuprinzând chintesenţa faptelor sale: *Iacov, după ce au înşelat pre frate-său Isaf, de i-au luat naşterile dintâi şi blagosloveniia, au fugit la Mesopotamiia, întru care rădică stâlp pentru videniia care au văzut. Şi tocmindu-să cu Lavan, fratele Revecăi, ca să-i slujească 7 ani, pentru ca să-i dea pre Rahil muiare şi nevrând Lavan să-i dea pre Rahil, i-au dat pre Liia; apoi, slujind Iacov şi alţi 7 ani, au luat şi pre Rahil şi prin pistritura toiagelor, carele pusese la curgerile apelor, unde au fost bând dobitoacele, s-au îmbogăţit foarte. După aceia au fugit cu muerile lui şi cu cei 11 feciori ai lui şi cu averia lui de la Lavan, furând şi Rahil de la tată-său Lavan idolii.*

Deci, auzind Lavan cum că au fugit Iacov, l-au gonit pre urmă şi l-au ajuns Lavan la Galaad şi făcând legătură între dânşii cu movilă de pietre, să despărţiră şi să duseră fieştecare la calea lui. Şi văzu Iacov tabere de Îngeri. Deci trecând pârâul, să strică la coapsă de Îngerul cu care s-au luptat de seara până dimineaţa şi pentru aceia rămase şchiop, schimbându-i-se numele de Înger, din Iacov în Israil. Şi trimiţând daruri frăţini-său, lui Isaf, au eşit întru întâmpinarea lui cu 400 de bărbaţi. Deci omorând pe sihemiteni, pentru răpirea fie-sa, au făcut jărtăvnic în Vethil şi s-au curăţit casa lui.

După aceia, venind de la Mesopotamiia la râul lui Efrath, aproape de stejariul Thavorului, cu toată casa lui, şi acolo murind Rahila, după ce au făcut coliba turmei şi îmbătrânind Iacov, au vândut pre Iosif fraţii lui la neguţători. Şi pogorându-se Iacov în vremea foameţii la Eghipet, s-au priimit de fiiu-său Iosif cu cinste mare.

[1053] Idem, p. 257.

Deci răspunzând Iacov lui faraon împăratului, pentru anii vieţii lui şi blagoslovind pre feciorii lui la rând, unul după altul, ş-au plinit viaţa, trăind ani 167, carele, când au născut pre Iuda era de ani 65, iar când au născut pre Iosif era de 91 [1054].

Cu aceste exemple, satisfăcătoare, credem, ne vom opri aici cu ilustrarea calităţilor de istoriograf sau cronicar ale lui Antim – deşi cel care lecturează această lucrare poate avea prilejul adesea, pe parcursul acestui capitol, să facă observaţii personale în acest sens. Fraza este lapidară, fără a da impresia – pentru cunoscătorii Scripturii – că este şi lacunară, stilul este limpede, coerent şi concis, fără preţiozităţi de prisos. Limba română şi-a dat, cu această lucrare, un examen important al capacităţii sale de a fi elegantă într-un veşmânt sobru şi strict, fără a fi rigid, maleabil în limita proporţiilor în care i s-a îngăduit să se desfăşoare, fără trena barocă a podoabelor stilistice – deşi nici acestea din urmă nu sunt cu desăvârşire absente din cronograful de faţă.

Comentariile duhovniceşti nu sunt nici ele inexistente – şi am oferit deja un mic exemplu ceva mai devreme. Într-un loc se afirmă despre Tamara: *Pentru Thamar zice Zlatoust cum că n-au fost noră Iudei, pentru că nci unul dintre feciorii lui nu o au cunoscut pre dânsa, nici n-au fost curvă, pentru că nu cu gând curvesc, ci pentru dragostea naşterii de coconi au luat chip curvesc şi au voit a să împreuna cu Iuda, pentru că au ştiut că va să se nască Hristos din semenţiia Iudei* [1055]. În altă parte, spune despre Sf. Prooroc Samuel: *Samuil de trei ori fu chiemat de Dumnezeu, însemnând cu aceasta cum că va să înflorească cu putere întreită, adecă cu judecătorie, cu preoţie şi cu prorocie, precum scrie la întâia Împărăţie, cap. 3* [I Regi 3, 3-10][1056]. Alteori, autorul comentează întâmplări, exprimându-se într-un mod sentenţios, ca în cazul morţii lui Alexandru Macedon: *Deci mărindu-i-se numele şi lăţindu-i-se împărăţiia, foarte zavistuindu-l unii din boiarii lui, l-au otrăvit, pentru că roada zavistiei moarte iaste* [1057].

Antim Ivireanul este atent şi la importanţa şi hermeneutica numerelor. În acest sens, el subliniază, în mai multe situaţii, simbolistica foarte aparte a numărului trei, care trimite la Sfânta Treime şi la iconomia mântuirii oamenilor prin Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezu. De o deosebită importanţă sunt, din acest punct de vedere, următoarele remarci ale autorului, despre care putem afirma, fără greş, că deşi nu sunt însoţite de comentarii explicite, au totuşi o rezonanţă aparte în structura lucrării, în contextul în care sunt aşezate, scoţând în evidenă o falie necesară în desfăşurarea cronologică a textului. Antim afirmă că: *numai 3 împăraţi aleşi au fost preste tot neamul lu Israil: Saul, David şi Solomon* [1058]; iar ulterior pune în lumină următoarele: *Trei biserici vedem în Sfânta Scriptură să se fi zidit. Întâi, la Ierusalim, făcându-se de Solomon, a dooa în muntele Gazirim, făcându-se în vremea lui Darie, de Manasi, fratele Iudei, preotului celui ales, a treia în muntele Iliupoleos, făcându-să de Onia,*

[1054] Idem, p. 260-261.
[1055] Idem, p. 264.
[1056] Idem, p. 274.
[1057] Idem, p. 308.
[1058] Idem, p. 281.

tatăl lui Simon celui Drept, în vremea lui Antioh cel Mare. Şi iară vedem în Sfânta Scriptură trei târnosiri Besericii lui Dumnezeu (trei sfinţiri ale Templului de la Ierusalim – n.n.). *Una, făcându-se de Solomon, toamna, în 10 zile ale lui septemvrie, a dooa făcându-se de Esdra, primăvara, în 23 de zile ale lui martie, în vremea lui Darie, feciorul lui Istaspu. Esdra, cap. 6. Iară unii zic cum că această târnoseală nu s-au făcut de Esdra, ci de Iisus, feciorul lui Iosedec. A treia târnoseală s-au făcut de Iuda Macaveul, iarna, în 25 de zile ale lui dechemvrie, în vremea lui Antioh celui Lăudat* (Antioh cel Mare – n.n.). *Întâia carte a Macaveilor, cap. 4* [1059].

Faptul că a treia sfinţire a Templului de la Ierusalim – despre care Mântuitorul a vorbit ca simbol al trupului Său (Ioan 2; 19, 21) – a avut loc pe 25 decembrie, este cât se poate de semnificativ.

Mai există şi alte numere, în afară de 3, cu o simbolistică aparte, între care şi numărul 72, deoarece *Dintr-aceşti 3 feciori ai lui Noe, Sim, Ham şi Iafeth, s-au făcut neamuri 72, adecă: 15 din Iafeth, 30 din Ham, 27 din Sim, şi s-au împărţit în lume; pentru că Sim au ţinut Asiia, Ham Africhiia, Iafeth Europi...*[1060]. Iar această împărţire pe neamuri a avut loc după ce oamenii au încercat să zidească turnul Babilonului: *În vremea acestui Falec s-au făcut despărţirea limbilor la zidirea turnului lui Vavil şi în ruda lui* [a lui Falec] *au rămas limba ovreiască, care să grăia mai întâi decât toate limbile. Acesta s-au numit Falec, adecă despărţire, pentru că în zilele lui au despărţit Dumnezeu pre toţi feciorii lui Noe în 72 de limbi. Facerea, cap. 11* [1061].

Acest număr este cu atât mai semnificativ, cu cât ne amintim că şi Hristos a trimis la propovăduire 72 de Apostoli (Lc. 10, 1-20). De asemenea, numărul înţelepţilor care au tradus Vechiul Testament din ebraică în greacă şi au oferit neamurilor Septuaginta, este tot de şaptezeci şi doi, pe care îi aminteşte şi Antim[1062].

În alt caz, mitropolitul interpretează simbolul numărului 77, după cum urmează: *Tot neamul lui Cain au perit în Potop, carele era 77 de suflete. Şi pentru aceasta s-au zis de Lameh cum că de 77 de ori să va pedepsi* [Fac. 4, 24]*, pentru căci au omorât pre Cain, pentru că 77 de suflete dintr-ai lui au murit, precum zic unii din istorici* [1063].

Descrierile sunt rare în această lucrare, dar nu inexistente cu desăvârşire. După informaţiile culese de la Fericitul Ieronim şi de la Sfântul Beda Venerabilul, Antim descrie cetatea Babilonului astfel: *Ieronim, la Isaia* (comentariu la Isaia – n.n.)*, zice pentru Vavilon, cum că s-au zidit într-o câmpie; însă cetatea era în 4 cornuri şi de la un corn până la altul erau 16000 de paşi. Iară* (în) *curtea ei, adecă unde şădea împăratul, era turnul, carele s-au zidit în urma Potopului şi să numeşte turnul lui Vavil, a căruia înălţime era de 3000 de paşi; întru care era uliţele de marmură şi beserici de aur; uliţele împodobite cu aur şi cu pietri şi*

[1059] Idem, p. 303-304.
[1060] Idem, p. 254.
[1061] Idem, p. 256.
[1062] Idem, p. 305, 306-307.
[1063] Idem, p. 250.

vânătorii împărăteşti, cu tot feliul de hiară, era înlăuntrul cetăţii, carele s-au stricat în vremea lui Valtasar, împăratul Vavilonului şi a lui Daniil prorocului. Şi acuma lăcuesc acolo balauri şi păsări ce să numesc struţocamili, precum au fost zis mai nainte Isaia, la 13 capete [Is. 13, 19-22]. *Iară Vida zice cum că s-au zidit Vavilonul pentru închipuirea lumii, de Nevrod uriiaşul, carele era de 20 de coţi, întru carele au şi împărăţit întâi; căruia Vavilon lăţimea zidului era de 200 de coţi, iară încunjurarea de 3000 de stadii, întărindu-l cu 100 de porţi de hier. Şi curge prin mijlocu-i râul lui Eufrat, în care scrie a fi un turn de 3000 de paşi de înalt* [1064].

Începutul cronicilor şi al istoriografiei îl stabileşte Antim ca fiind la Iubal, din neamul lui Cain, despre care Sf. Scriptură spune că „este tatăl tuturor celor ce cântă din chitară şi din cimpoi" (Fac. 4, 21) şi despre care mitropolitul nostru afirmă: *Acest Iuval au aflat meşteşugul muzicesc, adecă lăutele, organele şi alte feliuri de cântări. Acesta, cunoscând cum că va să se facă Potop, au scris istoriile vremilor acelora pe stâlp de pământ şi de piatră ca, de să va face Potopul de apă, să rămâie stâlpul cel de piatră cu istoriile, iar de să va face de foc, să rămâie stâlpul cel de pământ. Facerea cap. 4* [1065]. Biblia nu vorbeşte însă despre cei doi stâlpi şi despre această primă istorie scrisă a lumii, dar acest fapt s-a păstrat în tradiţia iudaică[1066].

O preocupare constantă a lui Antim, în această operă, a fost delimitarea corectă a timpului calendaristic şi a celor şapte veacuri ale lumii acesteia, precum şi punerea de acord a datelor Vechiului Testament cu genealogia Mântuitorului, aşa cum o înfăţişează Evangheliile, respectiv cele după Sfinţii Matei şi Luca. În acest sens, el precizează că au fost *trei inşi, de rând, adecă tată şi fecior şi nepot... cu acest nume Vooz; drept aceia evanghelistul Mathei au pus numai odată numele acesta, la rânduiala neamurilor* [1067]; şi că *Evanghelistul Mathei, la povestirea lui, lasă neamurile de la acest Ioaram până la al patrulea neam, adecă până la Ohozie, pentru fata Iezavelii* [1068].

Şi iarăşi, urmărind un comentariu al Fericitului Ieronim la Evanghelia după Luca, precizează: *Cade-se a şti cum că Mathan şi Melhi să trag din David. Însă Mathan prin Solomon, iar Melhi prin Nathan, feciorul lui David. Mathan acesta şi Melhi au fost fraţi*

[1064] Idem, p. 254-255.

[1065] Idem, p. 250.

[1066] Iosif Flaviu atribuie acest lucru, însă, urmaşilor lui Set, care „au descoperit înţelepciunea lucrurilor cereşti şi a astrelor care împodobesc tăria" şi care „pentru ca oamenii să nu rămână fără aceste descoperiri, mai înainte ca ele să ajungă la îndemâna lor, fiindcă Adam le prezisese că toate erau sortite pieirii, fie prin pârjolul focului, fie prin prăpădul şi năvala apelor revărsate, ei au înălţat două coloane: una făcută din cărămizi, iar alta din piatră. Pe amândouă au fost scrise descoperirile lor, astfel încât, dacă potopul ploilor ar fi nimicit coloana din cărămizi, barem coloana din piatră, rămasă în picioare, să transmită oamenilor inscripţiile astronomice, înştiinţându-i totodată că ele fuseseră săpate şi pe coloana de cărămizi. Coloana de piatră a dăinuit până azi în ţara Siriei." Cf. Flavius Josephus, *Antichităţi iudaice*, prefaţă de Răzvan Theodorescu, cuvânt asupra ediţiei, traducere şi note de Ioan Acsan, vol. I. Ed. Hasefer, Bucureşti, 2004, p. 14-15.

[1067] *Opere*, p. 269.

[1068] Idem, p. 284.

dintr-o mumă şi din doi taţi, precum Ieronim la Luca zice. După ce au rămas Estha, muiarea lui Mathan, văduvă, o au luat Melhi, frate-său, muiare lui-ş, ca să ridice sământă fratelui său celui mort. Şi făcu Melhi dintr-însa pre Ili. Iar Mathan au fost făcut şi el, dintr-însa, fecior pe Iacov. Drept aceia, Iacov şi Ili au fost fraţi dintr-o mumă şi din doi taţi. Şi luându-şi Ili muiare, muri, nefăcând cu ia feciori. Drept aceia, au luat Iacov, fratele lui Ili, pre cumnată-sa muiare şi au născut dintr-însa semenţie fräţini-său, pre Iosif, bărbatul (cu sensul de „logodnicul" – n.n.) *Precistii. Şi fu Iosif fecior firesc lui Iacov, iar lui Ili fecior după lege. Şi drept aceia zice Mathei evanghelistul pre Iosif a fi fecior lui Iacov, iar Luca numeşte pre el fecior lui Ili*[1069].

În ce priveşte calendarul, cunoştinţele de astronomie ale lui Antim erau destul de avansate, acesta explicând cu precizie cum se calculează un an terestru: *Cade-se a şti că anul iaste în două feliuri: iaste anul soarelui, carele în 12 luni îşi face călătoriia sa şi acestui an urmăm noi (şi) iaste şi anul lunii, carele cu 12 înconjurături ale ei, îşi vine la locul său. Însă anul lunii este mai mic cu 11 zile, decât al soarelui* (...)[1070].

În tradiţia bizantină şi ortodoxă, pe care o expune Antim, cele şapte veacuri ale lumii cunosc următoarea succesiune: primul ţine de la izgonirea Protopărinţilor din Rai până la Potop (2242 de ani), al doilea de la Potop până la Sf. Avraam (942 de ani), al treilea de la Sf. Avrram până la Sf. David (1020 de ani), al patrulea de la Sf. David până la mutarea lui Israel în Babilon (409 ani), al cincilea de la mutarea în Babilon până la Naşterea lui Hristos, al şaselea de la Hristos până la Judecata de Apoi, iar al şaptelea este veacul cel veşnic[1071]. Însă Antim are în vedere şi un alt calcul, care consideră veacul al şaptelea ca începând cu patimile, moartea şi Învierea lui Hristos şi care este veacul odihnei, al sabatizării celor Sfinţi în Împărăţia lui Hristos, şi veacul cel veşnic sau al optulea – dar care nu mai este numărat, pentru că atunci nu va mai exista timp şi vremelnicie şi pentru că el corespunde zilei în care a fost zidit de Dumnezeu Edenul în care a fost aşezat Sf. Adam, zi care nu mai este numărată în Sf. Scriptură, în rând cu celelalte şapte zile, din care şase au fost ale creaţiei lumii, iar a şaptea a odihnirii – care începe cu ziua Judecăţii: *Acestia* (primele şase veacuri – n.n.) *sunt veacurile celor vii; iaste şi veacul celor drepţi, ce să odihnesc, care s-au început de la patimile lui Hristos şi va conteni în zioa Judecăţii. Va fi şi veacul celor ce să vor scula, carăle să va începe de la zioa Judecăţii şi va fi fără de sfârşit* [1072].

Antim se preocupă, pe parcursul acestui cronograf, şi de punerea în paralel a istoriei poporului ales, poporul evreu, cu evenimentele cele mai importante din istoria lumii. După ce, la început, a vorbit despre cei trei fii ai Sf. Noe, din care s-au format, după potop, toate seminţiile şi popoarele – menţionând că *numai pentru neamul lui Sim vom zice mai cu dinadinsul, pentru că din seminţiia lui... S-au născut Hristos* [1073] – şi despre cele patru

[1069] Idem, p. 315-316.
[1070] Idem, p. 251.
[1071] Cf. Idem, p. 250-252.
[1072] Idem, p. 252.
[1073] Idem, p. 254.

împărăţii care au apărut ulterior (*despre răsărit împărăţiia asiriianilor...; despre apus împărăţiia sihimeilor...; despre miazănoapte împărăţiia schithilor...; despre miazăzi împărăţiia eghiptenilor...*[1074]), autorul a căutat să facă o paralelă între lumea iudaică şi cea păgână, cel puţin din punct de vedere al datelor istorice, pentru a oferi o imagine mai completă, de ansamblu, a istoriei universale.

Astfel, corespunzător unor epoci sau evenimente importante din istoria biblică a Israelului, se petreceau lucruri demne de remarcat şi în viaţa popoarelor care nu Îl cunoşteau pe Dumnezeu, iar Antim ne oferă, de mai multe ori, detalii în consecinţă, ca spre exemplu: pe când trăia Tharrus (*Thara*), care se trăgea din spiţa lui Heber – de unde vine numele de „evrei" –, din neamul lui Sem[1075], şi care era tatăl Sf. Avraam, atunci *au aflat Zoroastru meşteşugul vrăjii. Leat 3184. Facerea, cap. 11* [1076]; pe vremea Patriarhului Iuda *au dat Feronie lege elinilor* [1077], în timp ce, în vremea Patriarhului Iosif, *au început Elada a face grâu şi Atlas au aflat astronomiia* [1078]. La fel, în vremea robiei lui Israel la *Eglon, împăratul moavitenilor* [Jud. 3, 12-14], *s-au făcut, de Palamid, slovele elinilor* [1079], iar în vremea lui Iair [Jud. 10, 3-5] *au izvodit Carmentie slove latinilor* [1080].

La leatul 3959 de la facerea lumii, în perioada în care Tola era judecător peste Israel [Jud. 10, 1-2], *împărăţiia la Troada Priamos* [1081], iar în vremea lui Şalum, care l-a ucis pe Zaharia şi s-a făcut rege în locul lui [IV Regi 15, 10], *s-au rânduit de elini numărul anilor, care se chiamă Olimbias* [1082]. În timpul Sf. Prooroc Isaia, *s-au început Roma. Leat 4459* [1083]. Pe când domnea Nabucodonosor în Asiria, în Elada *avea cinste Sofoclis şi Evripidis, poeticii* [1084], iar Darius, împăratul Medo-Persiei, a fost contemporan cu *Platon filosoful* [1085].

Pe vremea lui Artarxerxe, numit şi Asur (Ahaşveros) şi al Estherei, *învăţa Aristotel la Platon, filosoful* [1086], iar *Dimosten şi Aristotel* erau profesori de retorică şi filosofie pe când *Artarxerxe Cothos au adus iarăşi la ovrei birurile care lăsase Esdra* [III Esdr. 16-31][1087]. În timpul lui Ptolemeu Filopator, împăratul Egiptului, *au stăpânit romanii pe Elada*

[1074] Idem, p. 255.

[1075] Cf. Flavius Josephus, op. cit., p. 28-29.

[1076] *Opere*, p. 257.

[1077] Idem, p. 262.

[1078] Idem, p. 263.

[1079] Idem, p. 267. Aici Ştrempel greşeşte când consideră că Antim se contrazice, pentru că anterior atribuise scrierea lui Enoh (cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 229). Antim nu se contrazice, pentru că întâi a vorbit despre inventarea scrisului pe pământ, de către Sf. Enoh, iar acum re referă la stabilirea alfabetului grecesc, ceea ce este cu totul altceva.

[1080] *Opere*, p. 269.

[1081] Idem, p. 270.

[1082] Idem, p. 288.

[1083] Idem, p. 289.

[1084] Idem, p. 302.

[1085] Idem, p. 303.

[1086] Idem, p. 306

[1087] Ibidem.

şi Schipion au biruit Africa [1088], iar după dinastia Ptolemeilor *n-au mai fost alt împărat la Eghipet, fără numai Cleopatra, care biruindu-se de Antonie, s-au mutat împărăţiia Eghipetului la Roma. Pe vremea aceasta au fost împărat la Roma Iulie Chesar* [1089]. În timpul domniei lui Alexandru Macedon, *era vestit Aristotel* [1090], etc.

După cum se poate lesne observa, Antim subliniază nu numai evenimentele istorice importante care au avut loc în decursul istoriei umanităţii, dar şi pe cele culturale, cu mare impact în societatea şi cultura antică şi nu numai.

Antim relatează şi despre istoriile lui Alexandru Macedon – citând chiar *Istoriia lui Alexandru* [1091] –, a lui *Darie, împăratul Midiilor* [1092] şi *feciorul lui Istaspu* [1093], care *au stricat Vavilonul şi au omorât şi pre Valthasar, împăratul Vavilonului* [1094] şi i-a îngăduit lui Zorobabel să rezidească Templul din Ierusalim[1095]; a lui Cirus, fiul lui Darius, care a împărăţit după el şi în timpul căruia Sf. Daniil a dejucat viclenia preoţilor lui Bel şi a fost aruncat în groapa leilor[1096], dar care *să birui Chir de împăratul masagheţilor şi, tăindu-i capul, l-au băgat într-un burduf plin de sânge. Şi, săltând împrejurul lui, masageţii zicea: „De ţe-au fost sete de sânge, bea sânge". Leat 4778* [1097]; a lui Nabucodonosor, a doi împăraţi persani cu numele Artarxerxe şi a altor doi împăraţi Ptolemei, ai Egiptului[1098].

El istoriseşte evenimente răsunătoare din istoria Babilonului, a Imperiului Persan, a Egiptului şi a Imperiului Roman, despre războiul lui Crasus cu parţii şi proclamarea lui Iulius Cezar ca împărat[1099], având însă grijă ca cele relatate să fie în relaţie cu alte eveniente cruciale din istoria Israelului, Iudeea şi Galileea fiind supuse şi transformate în provincii ale Imperiului Roman, atunci când Hristos S-a întrupat şi S-a născut pe pământ.

Ajungând la Hristos, *la 42 de ani ai împărăţiei lui Octavie Avgust, S-au născut Iisus Hristos, în Vitleemul Iudeii, în noaptea spre duminecă* [1100], după ce *trecut-au, precum scrie Roxie către Fericitul Avgustin, de la zidirea lumii până la zidirea Râmului, ani 4474 şi de la zidirea Râmului până la Naşterea lui Hristos, ani 715* (...) *După 13 ani a Naşterii lui Hristos, s-au numărat norodul cetăţenilor Râmului şi, în vremea lui Octavie, s-au aflat de 90 de ori câte 380 de mii. Aşa zice Roxie* [1101]. Iar *acest Tiverie au împărăţit înaintea pătimirii Domnului ani 18 şi după pătimire ani 5* [1102].

[1088] Idem, p. 307.
[1089] Ibidem.
[1090] Idem, p. 308.
[1091] Idem, p. 291, 308.
[1092] Idem, p. 300.
[1093] Idem, p. 302.
[1094] Idem, p. 300.
[1095] Cf. Idem, p. 302.
[1096] Cf. Idem, p. 301.
[1097] Ibidem. Herodot istoriseşte despre uciderea lui Cirus de către masageţi.
[1098] Cf. Idem, p. 295-297, 302-307.
[1099] Idem, p. 314.
[1100] Idem, p. 316.
[1101] Idem, p. 318-319.

În legătură cu Naşterea lui Hristos, Fiul lui Dumnezeu, din Fecioară, în timpul lui Octavian Augustus, Antim reproduce una din prorociile sibiline, care aminteşte despre construcţia unor palate de către acest împărat roman, despre care sibila a prorocit că vor cădea când o Fecioară curată va naşte Fiu, veste pe care Octavian Augustus a interpretat-o în favoarea sa[1103].

Însă urmarea a fost alta: *Deci la 42 de ani ai împărăţiei lui, născându-să Hristos din Fecioara Maria, chiemă Prorociţa Sivilla pre Octavie şi-i arătă lui, în soare, pre Fecioara, ţiind în braţele ei pe Hristos. Şi zise lui: „Aceasta iaste Fecioara aceia care au născut Pruncul". Şi îndată căzură casele* [palatele]. *Iar locul acela, întru care era casele, să numeşte: Locul Ceriului. Acestea zic istoricii* [1104].

Viaţa Prea Curatei Fecioare Maria este reprodusă pe scurt, existând mai multe surse patristice bizantine pe care Antim le-ar fi putut consulta cu privire la acest subiect: *Fericita Fecioară Maria era de 15 ani când au luat în pântece de la Duhul Sfânt, prin bunăvestirea Îngerului. Pentru că de 3 ani au fost când au întrat în Sfânta Sfintelor şi, după 12 ani, bine i să vesti. Şi au trăit după Înălţarea lui Hristos, ani 24 şi fu înălţată la ceriuri la 72 de ani ai vieţii ei, ce au trăit pre pământ* [1105].

La fel şi viaţa pe pământ a Mântuitorului este relatată foarte concis, conform Noului Testament: *Care Mântuitor al nostru Iisus Hristos, Arhiereul cel ales, de 30 de ani era când S-au botezat de Ioann prorocul în Iordan, învăţând, în urma botezului, 3 ani şi 3 luni şi după aceia răstignindu-Să, murind şi îngropându-Se, a treia zi S-au sculat din morţi şi S-au arătat ucenicilor Lui de 12 ori în cele 40 de zile ce au petrecut pe pământ, după Înviare. Iar la 40 de zile S-au înălţat la ceriuri şi au şăzut de-a dreapta Tatălui. Iar la 50 de zile după Înviare, au trimis ucenicilor Lui Duhul Sfânt, întărind pre ei, cărora le-a dat putere a face minuni şi a dezlega păcatele* [1106].

Evenimentele adiacente precum şi faptele pline de cruzime ale celor trei regi ce au purtat numele de Irod (Irod Ascalonitul sau Idumeul, Irod Antipa sau Tetrarhul şi Irod Agripa), nu sunt, desigur, trecute cu vederea de autor – o triadă cu adevărat monstruoasă, primul fiind ucigaşul a paisprezece mii de prunci, între care şi trei copii ai săi, cu scopul de a-l omorî pe Hristos, al doilea poruncind execuţia Sf. Ioan Botezătorul, iar al treilea fiind prigonitor şi ucigaş de apostoli[1107].

Cronograful lui Antim se încheie prin reliefarea dogmelor esenţiale ale credinţei ortodoxe, în citate cuprinzând versete grupate din Vechiul şi Noul Testament.

Formula acestui cronograf, însoţit şi de portrete ilustrative ale persoanelor despre care istoriseşte textul, este, după cum se poate vedea, foarte complexă. Se pune întrebarea

---

[1102] Idem, p. 318.
[1103] Cf. Idem, p. 316.
[1104] Ibidem.
[1105] Ibidem.
[1106] Idem, p. 316-317.
[1107] Cf. Idem, p. 317-320.

firească, dacă au existat lucrări asemănătoare care să îl inspire spre această întreprindere foarte dificilă pe neobositul mitropolit al Ungrovlahiei. După unele opinii, „ideea a putut-o găsi ilustrată în mănăstirile de la Athos (deşi nu avem dovezi în legătură cu trecerea lui pe acolo – n.n.), unde anumite fresce reprezintă aşa-numitul *Arbore al lui Iesei* (tatăl lui David), adică descendenţa Mântuitorului...”[1108].

Se consideră că „sugestii pentru complicata structură grafică, compusă din cele 503 portrete în medalion şi de schiţele şi desenele cuprinse în *carte* ar fi putut oferi tema *Arborele lui Iesei*, familiară programelor iconografice din Bucovina şi de la Athos (absentă însă în ansamblurile din Ţara Românească)”[1109].

Antim face adesea trimiteri, în text, la portretele şi desenele care ilustrează afirmaţiile sale: *Dintr-acest Nathan, feciorul lui David, s-au tras Fericita Fecioară Maria, după ce au trecut multe neamuri, precum să arată aici, pre dunga această verde, care să pogoară până la dânsa* [1110]; sau: *De aicea încep împăraţii cei ce au împărăţit, în urma lui Solomon, pre cele 10 neamuri ale lui Israil, precum să vede că sunt puşi în dunga aceasta verde, unul după altul pogorându-să, începând de la Ierovoam* (...) *Iară pre dunga aceasta roşie, din mijloc, sunt împăraţii Iudei, carii au împărăţit în urma lui Solomon...* [1111] Potenţiale descrieri sunt suplinite cu trimiteri la schiţe şi desene: *Într-acest chip sunt porţile Ierusalimului, care le-au zidit Noemiia, în urma mutării de la Vavilon: poarta împăraţilor, a preoţilor, a boiarilor celor de cinste, a norodului, a prorocilor şi poarta pre care scotea din cetate gunoaele, precum să vede într-acest rotocol* [1112].

Uneori Antim oferă chiar variante ale aceluiaşi lucru reprezentat, în funcţie de sursele de la care şi-a cules informaţiile: „La f. 6, de pildă, arca lui Noe este imaginată în două maniere, potrivit descrierilor lăsate, pe de o parte, de Beda Venerabilul şi Strabon şi, pe de altă parte, de Fericitul Augustin. Legendele însoţitoare trimit exact: *Aceasta iaste însemnarea lui Vid şi a lui Stravon, gheografilor* ; *Aceasta iaste însemnarea lui Avgustin*”[1113] .

Mitropolitul Antim Ivireanul face el însuşi numeroase trimiteri la izvoarele bibliografice utilizate, sursa principală rămânând Sfânta Scriptură a Vechiului Testament, în cea mai mare parte, dar şi a Noului Testament. În afară de cărţile Scripturii, la care – după cum am văzut – autorul face trimiteri exacte, îi citează şi pe Filon din Alexandria, Iosif Flaviu, Strabon, Fer. Ieronim, Fer. Augustin, Sf. Metodiu din Olimp, Sf. Beda Venerabilul, Sf. Ambrozie al Milanului, Sf. Ioan Gură de Aur, făcând uneori trimiteri explicite la opere lor, cum ar fi *Cartea întrebăciunilor* a lui Filon din Alexandria[1114], un comentariu la Sf.

[1108] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 232.
[1109] Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. III, op. cit., p. 330.
[1110] *Opere*, p. 279.
[1111] Idem, p. 280-281.
[1112] Idem, p. 302.
[1113] Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. III, op. cit., p. 330.
[1114] *Opere*, p. 254.

Isaia al Fer. Ieronim[1115], un alt comentariu la Evanghelia după Luca al aceluiaşi[1116], o scrisoare a lui *Roxie către Fericitul Avgustin* [1117]; pe lângă care mai aminteşte despre o *istorie bisericească* [1118], despre *Istoriia lui Alexandru* (Macedon)[1119] şi despre un comentariu la cărţile Regilor, *Tâlcuiala Împărăţiilor*[1120], fără a pomeni autorii acestor lucrări. Adesea însă spune simplu: *zic unii*, *zic istoriile*, *zic jidovii* (termenul de „jidov" nu era unul peiorativ, cum este astăzi), *zic unii din istorici*, *zic istoricii*, etc.

La un moment dat vorbeşte chiar despre *toţi* Sfinţii Părinţi, că ar fi fost de acord cu Fer. Ieronim în ce priveşte moartea în timpul potopului a lui Matusalem[1121], referindu-se, desigur, la Sfinţii Părinţi de seamă care s-au pronunţat asupra acestui fapt şi nu la Sf. Părinţi în totalitatea lor, dar şi aşa bibliografia lui Antim creşte simţitor, ca şi autoritatea sa de teolog şi cărturar. În mod sigur printre sursele sale s-a aflat şi Herodot şi poate şi alţi autori antici greci şi latini (ultimii trebuie să fi cunoscut şi traduceri în greacă, aşa cum şi cei greci au fost traduşi în latina medievală).

De asemenea, Antim nu îi aduce în discuţie pe filosofii antichităţii – pe care îi va aminti şi în predici – cu aerul că a auzit vorbindu-se despre ei, ci având siguranţa cunoscătorului, a celui care a lecturat cel puţin o bună parte din operele lor.

Această operă nu poate fi decât originală, în ce priveşte recurgerea la izvoare şi modul de compilare a lor, cât şi stilul de cronicar şi, în mare măsură, chiar în ce priveşte ideea însăşi a alcătuirii ei. În această lucrare, Antim a oferit măsura capacităţii şi a erudiţiei sale ca istoric şi cronicar, comprimând izvoare imense şi numeroase într-un cronograf bine proporţionat, care cuprinde mai mult de jumătate din istoria universală.

Mitropolitul nostru nu s-a lăsat furat de tentaţii stilistice sau de dorinţa detalierii amănunţite a unor istorisiri, nu s-a pierdut în dezbateri pe care, de multe ori, i le puteau facilita înseşi istoriile menţionate. „Limba acestor povestiri... este cea a cronicilor, fermecătoare şi curată"[1122].

Chipurile Vechiului şi Noului Testament demonstrează cu prisosinţă că Antim nu era lipsit nici de talentul literar al povestirii, nici de capacitatea de a nara întâmplări şi de a se păstra mult timp într-un registru pur epic şi e nevoie să reţinem această remarcă atunci când vom trece la studiul *Didahiilor*, pentru că uneori, cercetându-se predicile, s-a tras şi concluzia inversă, evident falsă, în legătură cu performanţele sale în domeniul narativităţii.

Opera sa, în totalitate, este proteică şi relevă mereu o nouă ipostază a marelui cărturar şi mitropolit – şi vom avea o perspectivă completă asupra lui Antim ca scriitor şi asupra ansamblului virtuţilor sale literare abia după ce vom sfârşi toate capitolele dedicate

---

[1115] Idem, p. 254, 304.
[1116] Idem, p. 315.
[1117] Idem, p. 318-319.
[1118] Idem, p. 318.
[1119] Idem, p. 291.
[1120] Idem, p. 282.
[1121] Cf. Idem, p. 249.
[1122] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 228.

operei sale. Dan Horia Mazilu este îndreptăţit să afirme, prin urmare: „*Chipurile...* par a aduce în literatura românească un alt Antim”[1123], dar această operă „se arată a fi perfect complementară *apariţiilor* definite de celelalte scrieri”[1124].

III. 4. AŞEZĂMÂNTUL MĂNĂSTIRII ANTIM

Antim Ivireanul lasă în scris urmaşilor săi un „testament” cu privire la mănăstirea al cărei ctitor este, pentru a fi sigur că cele hotărâte de el nu vor fi date uitării sau lesne încălcate de succesori. Exegeţii au văzut, în actul ctitoririi acestei mănăstiri, „completarea, în zidire şi imagine... a preamăririi prin cuvânt a lui Dumnezeu”[1125], iar acest aşezământ, ca pe un act, o „« regulă » bazată pe virtutea milosteniei”[1126].

Titlul complet este: *Învăţături pentru aşezământul cinstitei Mănăstiri a Tuturor Sfinţilor, adecă Capete 32 întru carele să coprind toată chiverniseala Mănăstirii şi rânduiala milelor ce s-au hotărât să se facă pre an la săraci şi la lipsiţi, din venitul casei. Acum într-acestaş chip aşăzat în zilele prealuminatului şi înălţatului domn Io Constandin B <râncoveanu> Basarab Voevod, de noi, smeritul Mitropolit al Ungrovlahiei, Anthim Ivireanul ctitorul. La leat 7221, aprilie 24, în care an s-au început zidirea Besericii* [1127].

Cuprinsul (pinaxul) arată că lucrarea este împărţită în două părţi, a câte treizeci şi două şi, respectiv, opt capitole, fiecare, la care se adugă un *cap osebit*. Dar înaintea pinax-ului, Antim aşază următoarele versuri, în care este amintit „blazonul” său, melcul ce înalţă cornele către o stea, după cum este săpat şi în zidul Mănăstirii:

Toată suflarea, zice prorocul,
Cânte pe Domnul, peste tot locul.
Şi melcul încă, coarne înalţă,
Ca să-L lăudăm, pre toţi ne-nvaţă.

„Antim ne trimite la gramatica simbolisticii medievale, la gramatica cunoaşterii din vremea lui. Simbol al lumii, melcul sugerează legile şi dificultăţile acesteia. Casa lui, clădită în spirală, arată evoluţia de la punctul iniţial al creaţiei până la manifestrea plenară. Coarnele care ies şi se ascund sunt un simbol al vieţii şi al morţii. Trupul, cu desfăşurarea şi ritmul lui încet, greutatea urcuşurlui, spaimele de atacurile exterioare, prudenţa, cuminţenia, dat totodată tenacitatea, atotbiruitoare, sunt cuprinse în înţelepciunea melcului.

1123 Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. III, op. cit., p. 333.
1124 Ibidem.
1125 Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, p. 54.
1126 Idem, p. 53.
1127 *Opere*, p. 325.

Anton Pann evoca (...) *melcul în coaja lui*. Iordache Golescu aducea melcului un omagiu comun în lumea sud-est-europeană: *Melcul, când îi arde casa, cântă*. Tâlc adânc, adresat pentru îmbărbătare, unora obişnuiţi să le ardă casa. Entuziasmul pentru lumea aceasta şi dispreţul pentru confortul ei sunt cuprinse în aceeaşi paremie.

Dar melcul urcă pe calea trasată de o întreită rază (raza harului dumnezeiesc al Sfintei Treimi – n.n.). În simbolismul ei bogat citim ceea ce căuta cărturarul: calea. (...) În cazul nostru avem în faţă o rază blândă, o *Lumină lină*; ea se supune încetinelii melcului, aşteaptă neclintită în funcţiunea ei, care este aici de orientare şi salvare"[1128].

Predoslovia acestui testament spiritual al lui Antim menţionează motivele întocmirii sale, deoarece *niciun lucru nu iaste atâta de priimit înaintea lui Dumnezeu ca facerile de bine ce să fac la săraci şi la Sfintele Beserici. Şi pentru aceasta vedem în Sfânta Evanghelie, cum că Domnul nostru Iisus Hristos, pre alţii nu face moşteni cereştii Sale Împărăţii, fără numai pre aceia ce au făcut faceri de bine întru această lume...*[1129]. Pentru aceasta, mitropolitul nu se mulţumeşte numai cu zidirea acestei prea frumoase Mănăstiri, pe care, *cu acea puţină agonisită ce mi-au dăruit mila lui Dumnezeu şi am câştigat şi eu, cu multe osteneli şi cu sudoarea feţei mele am săvârşit-o şi am înfrumoseţat-o precum să vede* [1130], ci îi lasă şi *puţin venit, după putinţa mea* [1131], spre buna conservare şi chivernisire a ei şi *pentru ca să aibă şi săracii oarecare ajutoriu şi mângâiare* [1132].

Reglemântările sale cu privire la gestionarea bunurilor şi a banilor Mănăstirii sunt cuprinse în capitolele pe care le-am menţionat şi o să amintim şi noi unele dintre aceste reglementări, observând cu atenţie, mai ales, cu câtă compasiune s-a aplecat mitropolitul asupra celor defavorizaţi ai societăţii.

Antim numeşte mănăstirea *roada ostenelelor mele celor multe* [1133], pe care a închinat-o numai lui Hristos, *ca Celuia ce iaste Stăpân a toate* [1134], şi doreşte, prin urmare, să fie *nestăpânită de niciun fel de obraz, nici de domnul ţării, nici de arhiereul care va fi după vremi, nici de vreunul din boiari* [1135], aceasta sub ameninţarea blestemului, pentru cei care ar îndrăzni să calce decizia lui.

Egumenul mănăstirii urma să fie secodat de cinci epitropi *din ceata neguţătorească* [1136], pe care Antim îi şi numeşte, pentru acea vreme – dar ale căror nume nu semnifică nimic pentru noi astăzi – şi care *să aibă datorie de doao ori într-un an, la S-ti Gheorghe şi la S-ti*

[1128] Virgil Cândea, *Melcul, raza şi steaua*, în: Arhimandrit Sofian Boghiu, *Sfântul Antim Ivireanul şi Mănăstirea Tuturor Sfinţilor*, volum tipărit cu binecuvântarea PFP Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ed. Bizantină, Bucureşti, 2005, p. 171.

[1129] *Opere*, p. 326-327.

[1130] Idem, p. 327.

[1131] Ibidem.

[1132] Ibidem.

[1133] Ibidem

[1134] Idem, p. 328.

[1135] Ibidem.

[1136] Ibidem.

Dimitrie, să fie ostenitori pentru dragostea lui Dumnezeu şi a Besericii, să meargă să cerceteze pe egumenul şi să-i ia seama pentru tot venitul şi cheltuiala casei şi să însemneze într-un catastih stătător, venitul şi toată cheltuiala pe scurt şi cu înţelegere...[1137].

Epitropii aveau dreptul, dacă observau nereguli în conducerea mănăstirii, să ceară domnitorului şi mitropolitului înlăturarea egumenului respectiv, iar acesta *să se pedepsească ca o slugă leneşă şi vicleană, care au îngropat talantul domnului său şi ca un fur de sfinte şi răpitor şi năpăstuitor al săracilor, pentru ca să vază şi alţii şi să se îndrepteze; căci noi am hotărât acel venit al casei să fie al săracilor, precum însemnăm mai jos* [1138].

În curtea mănăstirii, Antim stabileşte să locuiască într-o parte egumenul şi monahii, iar în alta slugile de care era nevoie pentru treburile mănăstirii şi care, *fieştecarele să aibă hrana sa din casă şi simbriia după cum s-ar socoti că ar fi mulţemiţi* [1139].

Iar la slujbă să fie în strana mare, doi ieromonahi greci, care să cânte – evident – în greceşte, şi în strana mică doi preoţi de mir români, *să cânte slujba rumâneşte* [1140], precizându-se chiar că aceşti doi preoţi de mir sunt cei care slujiseră, mai înainte de zidirea mănăstirii, la acea biserică din lemn, Sf. Nicolae, care fusese în acel loc, şi că *n-am vrut să-i lipsim pe acei preoţ din mahala, pentru mângâiarea lor şi pentru odihna mahalagiilor şi li s-au rânduit să ia simbrie fieştecarele de an câte taleri 20 şi câte şase chile de pâine pentru mâncare* [1141], îngăduindu-li-se şi *să ia de sărindar fieştecarele câte un taler* [1142].

După ce stabileşte această rânduială în mănăstire, primul lucru de care se îngrijeşte Antim este învăţătura copiilor. Cunoscând foarte bine cât de precară era educaţia în acele timpuri şi starea de pauperitate în care trăiau mulţi oameni, care nu puteau avea posibilităţi de a învăţa carte – şi am văzut cât de mult deplângea „prostia”, „neînvăţătura” şi „neslovenirea” –, mitropolitul dorea să dea o şansă celor care vroiau să se instruiască. Astfel, el decide: *La trei copii săraci, ce vor să înveţe carte, să li se dea câte şase bani de zi, de mâncare, şi la Paşi câte o dulamă de aba, de 2 zloţi şi câte un işlic şi câte o păreche de cizme. Şi aceşti 3 copii să nu fie mai mici de zece ani, nici mai mari de 15. Şi această milă să li se facă până în patru ani; că într-atâta vreme poate să înveţe şi sloveneşte şi rumâneşte şi apoi să se pue alţii la loc* [1143].

Încă mai stabilea şi ca, la vremea căsătoriei *să-i dea cinsprăzece taleri, să-i fie la nuntă ajutoriu* [1144], iar în cazul în care vreunul din ei dorea să devină preot, *să i se dea deosebi alte 13 taleri* (...) *şi să pomenească pre domnul carele va fi şi aceste 5 nume: Ioann, Mariia, Macarie ieromonah, Theodosie arhiereu şi Anthim păcătosul arhiereu*[1145].

1137 Idem, p. 328-329.
1138 Idem, p. 329.
1139 Idem, p. 330.
1140 Ibidem.
1141 Ibidem.
1142 Ibidem.
1143 Ibidem.
1144 Ibidem.
1145 Idem, p. 330-331.

Va solicita pomenirea acestor nume şi în ziua de 3 septembrie, în care este sărbătorit Sf. Sfinţit Mc. Antim al Nicomidiei[1146].

De aici, din acest pomelnic, s-a putut afla că numele părinţilor săi era Ioan şi Maria, cât despre Macarie ieromonahul, s-au făcut mai multe presupuneri asupra identităţii sale, însă nu vom relua această discuţie, cu atât mai mult cu cât nu putem ajunge la un rezultat convingător.

Antim are grijă ca acei copii, care învăţau în mănăstire, să fie educaţi de unul dintre cei doi preoţi de mir, care trebuia *să-i înveţe carte şi alte rânduieli ale Besericii* [1147], iar *cărţile de învăţătura copiilor să fie din casă* [1148], adică ale mănăstirii.

Pentru familiile sărace, care nu aveau posibilităţi materiale pentru a-şi îngropa morţii, mitropolitul stipulează ca *să se cheltuiască din casă trei sute de bani. Cu doao sute de bani să cumpere lumânări şi pânză şi altele ce ar trebui, iar o sută de bani să-i ia preotul acela la care beserică se va îngropa acel sărac, să-i facă căzuta pogrebanie* [parastas] *şi 3 liturghii: a treia zi, a nooa zi şi la 40 de zile* [1149]. Aceasta pentru ca – zice el – oamenii săraci aflaţi în această grea situaţie, să nu mai fie purtaţi pe uliţe ca să cerşească, pentru a-şi putea înmormânta pe cei adormiţi, *de care lucru necuvios râd neamurile* [necreştinii][1150].

Nu sunt trecuţi cu vederea în acest testament nici cei din închisori, alături de cei săraci şi de străni, faţă de care creştinii au primit poruncă să aibă grijă, pentru a intra în Împărăţia Cerului, ca unii ce *au miluit pre cei săraci, au săturat pre cei flămânzi, au adăpat pre cei setoş, au îmbrăcat pre cei goi, au mângâiat pre cei străini şi au căutat pre bolnavi şi* [pe cei] *închişi* [1151]. Împlinind porunca Mântuitorului, Antim se preocupă de fiecare din aceste categorii. Deci pentru cei din închisori şi pentru săraci, *în 52 de sâmbete şi de duminici, ce sunt într-un an, să se dea la puşcărie sâmbăta câte 20 de bani şi dumineca la săraci câte 13 bani* [1152].

Pentru *îmbrăcămintele celor goi*, scrie ctitorul mănăstirii, *la Joi mari să dea la trei săraci câte o dulamă de aba de un leu şi la trei fete sărace câte o roche de taleri 1 pol şi câte o păreche de cizme de taler pol, care fac taleri 9* [1153]. Tot pentru tinerele fete fără posibilităţi materiale, se hotărăşte ca *în toţi anii, a dooa zi de S-tii Dimitrie, să se dea unii fete sărace, care va vrea să se mărite, atunce la nunta ei taleri cincisprăzece* (în ziua de Sf. Dimitrie, fata doar anunţa că doreşte să i se facă această milostenie – n.n.) [1154].

[1146] Cf. Idem, p. 333.
[1147] Idem, p. 331.
[1148] Ibidem.
[1149] Ibidem.
[1150] Ibidem.
[1151] Idem, p. 327.
[1152] Idem, p. 331.
[1153] Idem, p. 332.
[1154] Ibidem.

Nu sunt uitaţi, bineînţeles, nici pribegii din ţări străine: *La trei străini dintr-altă ţară, când s-ar întâmpla să vie întâi aici în ţară pentru milă, trei zile să aibă căutare din casă, de mâncare şi de băutură şi a treia zi să li se dea câte 30 de bani* [1155].

Antim prescrie ca permanent să ardă, în biserica mănăstirii, trei candele, una în Sf. Altar *înaintea Sfântului Agneţ* [1156] şi celelalte două la icoana Tuturor Sfinţilor şi, respectiv, la icoana celor patru Sfinţi: Sf. Nicolae, Sf. Antim, episcopul Nicomidiei, Sf. Alexie omul lui Dumnezeu şi Sf. Agata. S-a acreditat ideea – pe care am reprodus-o şi noi – că aceste două icoane au fost pictate de însuşi Antim Ivireanul, aparte de pictura întregii biserici, pe care a realizat-o Preda zugravul şi fiii săi.

Cere, de asemenea să se facă slujbe deosebite pentru aceşti patru Sfinţi, pomeniţi anterior (raţiunile pentru care ei erau cinstiţi în mod aparte le-am expus cu o altă ocazie), în zilele sărbătoririi lor, zile în care se făceau din nou milostenii la săraci şi la alte biserici. De ziua Sf. Antim, se împărţea *la 40 de beserici câte un ort* [1157], la Sf. Nicolae se dădeau *la săraci 40 de bani* [1158], iar la zilele Sf. Agata şi ale Sf. Alexie, se dăruiau o costumaţie completă unei fete sărace, respectiv, unui băiat sărac şi treizeci de bani fiecăruia. Fata primea *ie*, *roche*, *cizme* şi *brâu*, iar băiatul *cămaşă*, *izmene*, *dulamă*, *nădragi*, *cizme*, *işlic* şi *brâu* [1159].

În luna noiembrie, de asemenea, hotărăşte Antim, sub ameninţarea blestemului, ca să se facă Sf. Liturghie în toate zilele săptămânii şi în fiecare zi să fie pomeniţi dascălii şi învăţătorii săi (luni), părinţii duhovniceşti (marţi), toţi cunoscuţii săi, prietenii şi făcătorii de bine (miercuri), toate slugile (joi) şi cei pe care i-a nedreptăţit (vineri) şi în fiecare din aceste zile să se miluiască din nou cei săraci cu câte patruzeci de bani[1160].

Ne-ar fi oare îngăduit să vedem în rânduiala tuturor acestor slujbe – şi poate şi a milosteniilor sau cel puţin a o parte din ele – un canon propriu, pe care l-a respectat cât a trăit şi pe care a dorit să fie continuat şi de urmaşi săi? Este de crezut că el se ruga astfel şi că, atât cât a putut, a ţinut astfel slujbele.

Despre puternicul simţ al dreptăţii cu care era înzestrat Antim, vorbeşte învederat şi această sentinţă: *Las cu mare blestem ca cine va sluji la această casă, veri om bun va fi, veri rău, nici cu un mijloc să nu i se oprească simbriia pre cât va fi slujit..., ci să aibă a-i da peste ce-i va face simbriia 1 taler mai mult şi 3 pite să-i fie de cale* [1161]. Iar în cazul în care un slujitor murea fiind încă la mănăstire, *să aibă datorie casa să cheltuiască bani 300 să-l îngroape şi să-i facă şi 3 liturghii fără bani, a tria zi şi a nooa şi la 40. Iară lui ce-i va rămânea simbrie să nu-i fie plătit casa, au din hainele lui, au veri ce i-ar rămânea, mult-*

[1155] Ibidem.
[1156] Idem, p. 333.
[1157] Ibidem.
[1158] Ibidem.
[1159] Cf. Ibidem.
[1160] Cf. Idem, p. 334.
[1161] Ibidem.

puţin, las cu blestem să nu să oprească nimic în casă, ci să se dea au la părinţii lui, de va avea, au la rudeniile lui [cei ce slujeau în mănăstire erau necăsătoriţi, după prevederile lui Antim – n.n.]*, să facă cu iale ce vor vrea. Au de nu va avea pre nimeniea, să se dea toate la săraci, pentru sufletul lui...*[1162].

Cei ce făceau daruri mănăstirii erau consideraţi de Antim în rând cu ctitorii: *pentru că ei sunt ctitori, de vreme ce au miluit beserica* [1163]. Şi pentru aceştia a stabilit zile speciale de pomenire[1164].

După cum era şi firesc, mitropolitul se îngrijeşte îndeaproape şi de tipografie – avea şi litere greceşti, şi româneşti –, stipulând ce remuneraţie trebuie să primească tipograful împreună cu ajutoarele sale, dar, de va dori să imprime ceva din proprie iniţiativă, *să nu îndrăznească tipograful să tipărească vreo carte împotriva Besericii şi a legii noastre, măcar de i-ar da pe coală câte 100 de galbeni de aur. Iar de va călca porunca, să fie al anathemii* [1165]. Pentru a asigura perpetuarea acestui meşteşug al imprimării cărţilor, prin care se răspândea mult mai repede învăţătura şi cultura, decât prin manuscrise, Antim decide: *Las cu blestem şi aceasta: să aibă datorie tipograful să înveţe merşterşugul tipografiei unul după altul, pentru ca să nu piară acest meşterşug din ţară, nici să se părăsească lucrul cărţilor, pentru folosul ţării şi pentru ajutoriul casei* [1166].

Şi tot din zelul mitropolitului şi din iubirea lui pentru carte şi pentru învăţătură izvorăşte şi decizia lui de a înzestra mănăstirea cu bibliotecă, despre care afirmă că doreşte să funcţioneze cu regim de împrumut, ceea ce nu ştim dacă a mai existat înainte: *Câte cărţi am lăsat în vivlioteca noastră, atâta greceşti, cât şi rumâneşti, după cum scriu în catastihul Besericii* (acest catastih ar fi „primul catalog de bibliotecă atestat astfel în Ţara Românească”[1167], dar care nu s-a păstrat – n.n.) *las cu blestem să nu îndrăznească să ia cineva vreuna să o înstrăineze. Iară de va trebui cuiva să i vreuna, au să cetească pre dânsa, au să o scrie, au să caute caute ceva într-însa, fără răvaş iscălit de la cela ce o cere, cu făgăduială cum că o va trimite înapoi şi cu vreme hotărâtă, să nu se dea. Şi să poarte grije să o ceară* [1168].

Antim solicita ca mitropolitul ţării să fie prezent, dacă se putea, la Sf. Liturghie a hramului şi la cea de a doua zi[1169], de unde probabil s-a păstrat obiceiul până astăzi ca patriarhul să fie prezent la hramul Mănăstirii. Se prevede ca cei bolnavi sau aflaţi pe patul de moarte să fie vizitaţi de egumen sau de unul dintre ieromonahi sau dintre preoţi şi să nu fie

---

[1162] Idem, p. 334-335.
[1163] Idem, p. 335.
[1164] Ibidem.
[1165] Idem, p. 335-336.
[1166] Idem, p. 336.
[1167] Aurelian Sacerdoţeanu, *Antim Ivireanul arhivist, bibliotecar şi topograf*, art. cit., p. 374.
[1168] *Opere*, p. 336.
[1169] Idem, p. 337.

lăsaţi la o parte nici ţiganii, *de vreme ce sunt şi ei botezaţi în numele Sfintei Troiţe şi sunt creştini ca şi noi* [1170].

Ctitorul nu pierde nimic din vedere în testamentul său; el prescrie toate câte considera că este bine să se săvârşească, în diferite situaţii: la moartea egumenului, la alegerea unui nou egumen sau a unui nou epitrop, pentru o gestionare corectă a venitului mănăstirii – pentru care stabilea ca zece la sută din venituri să fie economisite pentru a fi refolosite în caz de strâmtorare sau de calamitate[1171] – etc. Stareţul trebuia să nu fie *vreun om strein... adecă svetagoreţ au sinait, au ierusalimitean, pentru multe pricini care s-ar putea întâmpla* [1172].

Condescendenţa mitropolitului nostru faţă de cei aflaţi în nevoi merge până acolo încât dispune ca, în cazul în care veniturile Bisericii ar creşte foarte mult, în timp, atunci toate cele stipulate pentru a fi împărţite la săraci, sume de bani sau lucruri, să fie dublate numeric, pentru ca milostenia să fie pe măsura posibilităţilor sporite ale Mănăstirii: *Iară Dumnezeu, Carele sărăceşte şi îmbogăţeşte, smereşte şi înalţă, de va îmbogăţi şi va înălţa casa aceasta cu vreo milă mai mare,* [încât] *să aibă nişte câştiguri mai multe decât are acuma, din mila Sfinţiei-Sale, această rânduială a milosteniei ce s-au hotărât să se dea la săraci şi la altele câte scriem într-aceste capete, poruncim egumenului carele va fi după vremi să le îndoiască toate, pentru ca să se laude şi să se mărească mai mult numele Lui cel Sfânt şi Preasfânt* [1173].

La primele treizeci şi două de capitole, Antim adaugă alte opt şi un *cap osebit*. Aceasta pentru că „până la 24 aprilie 1713, mitropolitul Antim redactase mai întâi *aşezământul* cu cele 32 de capete”[1174], iar ulterior, „mai precis după 14 octombrie 1715, când Ştefan Cantacuzino confirmă însuşi acest aşezământ, mitropolitul redactează cele 8 capete adiţionale. Cât despre *cap osebit*, care are data 15 martie 1716, este limpede că vine după hrisovul din 4 martie 1716 al lui Nicolae Mavrocordat” [1175].

Între altele, adaugă Antim, în aceste opt capitole, că nu trebuie să se facă, în interiorul bisericii, *morminte înalte au scrise cu slove* [1176] şi nici în curtea bisericii *să nu se facă morminte* [în care] *să se îngroape fietecine; că fiind curtea strâmtă, se grozăveşte locul, fără numai vreun om de cinste. Însă pietri iară să nu pue, ci să se îngroape creştinii la bolniţă şi acolo să facă în toate sâmbetile un preot Sfânta Liturghie...*[1177]. Egumenul este avertizat în mai multe rânduri să nu dea pricină de sminteală oamenilor, ci să se comporte cu o corectitudine exemplară.

[1170] Idem, p. 338.
[1171] Idem, p. 340
[1172] Idem, p. 341.
[1173] Idem, p. 342-343.
[1174] Aurelian Sacerdoţeanu, art. cit., p. 880.
[1175] Ibidem.
[1176] *Opere*, p. 345.
[1177] Ibidem.

Ceea ce la un moment dat prevedea Antim că s-ar putea întâmpla, anume creşterea considerabilă a veniturilor Mănăstirii, s-a şi întâmplat, mai repede decât se aştepta, printr-un hrisov al lui Nicolae Mavrocordat (era un gest politic al domnitorului, care, nici el, nu se aştepta să fie „adulat” în ţara de care era cu totul străin şi al cărei tron îl cumpărase cu bani grei, hrisov prin care spera, probabil, să-şi atragă simpatia mitropolitului), aceasta fiind raţiunea pentru care Antim a scris şi acel *cap osebit*, în care – după cum stabilise anterior – dispunea următoarele: *câte mile sunt rânduite în cele 32 de capete să se facă pre an la săraci, să se îndoiască toate, pentru a măriei-sale vecinică pomenire şi a răposaţilor părinţilor măriei-sale* [1178]. La acestea a adăugat şi alte zile de pomenire şi rugăciuni pentru domnitor.

Patriarhul ecumenic Cosma a aprobat, în septembrie 1714, toate reglementările stabilite de mitropolitul Antim Ivireanul cu privire la Mănăstirea Tuturor Sfinţilor, ctitoria sa.[1179] „Însă aici (în gramata patriarhală – n.n.), nu se vorbeşte de « aşezământ », ci « cuprinzând toate pe care le-a gândit cu dreptate în treizeci şi două de capete, însemnându-le şi scriindu-le, una câte una, în gramata lui arhierească iscălită şi sigilată, după însuşi al lui sfat ». În martie 1715, în acelaşi mod, confirmă şi Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, care se referă şi la gramata confirmativă a patriarhului Cosma”[1180].

Însă, la un an după asasinarea lui Antim, în octombrie 1717, noul patriarh ecumenic, Ieremia, împreună cu Hrisant, „anulează autocefalia Bisericii Tuturor Sfinţilor şi o pune sub oblăduirea mitropolitului Ungrovlahiei. (...) Înlăturând autocefalia, pentru toate celealte, mitropolitul Ungrovlahiei este dator « să păzească şi să facă neschimbate şi necălcate câte a orânduit (διετάξατο) ctitorul Mănăstirii », Antim”[1181].

Mai târziu, Mănăstirea va ajunge chiar metoc al Mănăstirii Argeşului, însă statutul său, aşa după cum i-a hărăzit ctitorul ei, a redevenit, astăzi, cel prevăzut în *Aşezământ*.

Adeziunea lui Antim Ivireanul la progresul spiritual şi cultural al oamenilor simpli este evidentă, în modul cel mai clar cu putinţă.

Dacă prescripţiile lui s-au păstrat intacte, măcar o perioadă de timp şi s-au respectat, mulţi oameni au beneficiat de pe urma acestei – cu adevărat – strălucite minţi şi „lumina învăţăturii”, cum spunea el, trebuie să fi pătruns în multe suflete.

În orice caz, darurile lui s-au revărsat şi se revarsă încă, foarte îmbelşugat, peste oameni.

[1178] Idem, p. 346.

[1179] Cf. Aurelian Sacerdoţeanu, art. cit., p. 878.

[1180] Ibidem.

[1181] Ibidem.

III. 5. SFĂTUIRI CREŞTINE – POLITICE

Antim Ivireanul este şi autorul unei pareneze în literatura noastră, scriind în tradiţia iniţiată de domnitorul Neagoe Basarab, prin celebrele sale *Învăţături către fiul său, Theodosie*, pareneza fiind o specie foarte iubită în literatura bizantină, de unde a pătruns şi în cea slavă.

Antim avea, de bună seamă, modele numeroase pentru a concepe această lucrare, el însuşi tipărind, în 1691, la Bucureşti, una dintre marile opere parenetice ale literaturii bizantine, *A lui Vasile Macedoneanul, împăratul grecilor, Capitole îndemnătoare şeasezeci şi şase, către fiul său, Leon Înţeleptul*, aceasta fiind chiar prima carte care menţionează numele şi prezenţa lui Antim la noi, şi pe care N. Şerbănescu o considera – am văzut la timpul potrivit – tipărită din dorinţa voievodului Constantin Brâncoveanu de a dărui fiilor săi un manual de comportament moral-duhovnicesc şi princiar, pe care el însuşi nu avea timpul necesar de a-l scrie. Lucrarea fusese tradusă în româneşte de către Dosoftei, pe la mijlocul secolului al XVII-lea[1182].

Aceste învăţături, tipărite de Antim şi adresate împăratului Leon al VI-lea Filosoful, ar fi fost scrise, în opinia unora, de un alt autor, şi anume chiar de Sf. Fotie cel Mare[1183], patriarhul Constantinopolului, care, rechemat din exilul dureros ce îi fusese impus de acelaşi împărat Vasile Macedoneanul, a fost numit de acesta, din nou, profesor la Academia Magnaura şi, în acelaşi timp, şi al fiilor săi, Constantin, Leon şi Ştefan, Sf. Fotie fiind cea mai strălucită minte a vremii sale şi omul care a realizat o recenzie a tuturor cărţilor importante ale Antichităţii şi ale primului mileniu creştin (el a trăit între 820(?)-891), numită *Miriobiblon* sau *Bibliotheca*. Datorită staturii sale intelectuale şi spirituale impunătoare, având în vedere că s-a ocupat îndeaproape de educaţia lui Leon Filosoful, probabil de aceea mulţi au fost înclinaţi să-i acorde paternitatea asupra învăţăturilor amintite mai sus, cu atât mai mult cu cât Vasile Macedoneanul parvenise pe scara socială şi ajunsese la tron prin asasinarea predecesorului său.

Literatura bizantină avea însă un fond important de astfel de *capete* (capitole) parenetice, între care se numărau *Peri vasileias* a lui Synesios, compusă pentru Arcadius, fiul Sfântului Theodosie cel Mare, *Ekthesis Kephalaion parainetikôn* a diaconului Agapet, scrisă pentru Sf. Justinian – operă care a fost tipărită întâi la Veneţia, în 1504, în latină, cunoscând apoi ediţii numeroase în toată Europa – sau *Paideia vasilikê* a Sf. Teofilact de Ohrida, dedicată lui Constantin Porfirogenetul – şi care a fost şi ea tipărită prima oară în 1651 la Paris, în ediţie greco-latină[1184].

[1182] Cf. N. A. Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în rev. *Cronica*, nr. 6 (523), 6 februarie, 1976, apud. Al Andriescu, în studiu introductiv la *Dosoftei*, *Opere*, op. cit., p. XIV.

[1183] Cf. Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. II, op. cit., p. 229.

[1184] Cf. Idem, p. 229-230.

Împăraţii bizantini, unii dintre ei, au scris pareneze şi îi putem aminti pe Constantin Porfirogenetul (913-959), care scria pentru fiul său, Romanos (operă tradusă şi tipărită în secolul trecut, şi în limba română), sau pe Manuil al II-lea Paleologul, care, la 1417, era ultimul autor de pareneze din literatura bizantină, cu un veac înainte ca Neagoe Basarab să îşi redacteze opera sa[1185].

La începutul secolului al XII-lea, marele cneaz al Kievului, Vladimir Monomahul a dăruit patrimoniului cultural slav „unica scriere parenetică a literaturii ruse vechi"[1186].

În literatura noastră însă, Neagoe Basarab iniţiază un astfel de demers, deosebit de valoros din punct de vedere literar, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, scriind în limba slavonă, demers pe care, „urmându-l scriitorii noştri vor străbate spaţiul dintre cartea de învăţătură scrisă de Matei al Mirelor ori *Sfaturile către Moise Movilă*, compuse de fratele său, mitropolitul Petru, şi până la *historiile* veacului al XIX-lea"[1187].

Antim Ivireanul cunoştea cu siguranţă operele lui Synesios şi ale Sf. Teofilact – autori predilecţi, pe care îi citează în omiliile sale – dar erudiţia sa cuprindea, cu siguranţă, o listă mai vastă de autori şi opere parenetice, şi avea un model recent în cartea mitropolitului Petru Movilă al Kievului, care o scrisese pentru fratele său, Moise, domnul Moldovei.

Autorul nostru îşi compune învăţăturile în versuri greceşti şi le adresează domnitorului Ştefan Cantacuzino, titlul complet fiind: *Sfăturiri creştine-politice către Prea Credinciosul şi Prea Înălţatul Domn şi Stăpân a toată Ungro-Vlahia, Ioan Ştefan Cantacuzino Voievod, de Prea Sfinţitul şi păzitul de Dumnezeu Mitropolit, Antim din Ivir, în Prea Sfânta Mitropolie din Bucureşti, în anul mântuirii 1715* [1188].

După versurile la stemă şi după introducerea autorului, lucrarea propriu-zisă este structurată în patru părţi, care evoluează în sens ascendent, într-un climax spiritual ce urmăreşte o pedagogie vizând desăvârşirea omului, a voievodului, în speţă. Primele trei părţi cuprind sfaturi şi învăţături, pentru ca în a patra parte să fie introduse rugăciuni pentru toate zilele săptămânii, pe care domnitorul avea datoria să le rostească, dacă dorea să îşi sfinţească viaţa.

Versurile la stemă scot în evidenţă cele trei însemne ce reprezentau investirea domnitorului cu putere, ca urmaş al vechilor împăraţi bizantini Cantacuzini (vulturul), ca

---

[1185] Cf. Idem, p. 228-230.

[1186] Idem, p. 230.

[1187] Idem, p. 228.

[1188] Cf. traducerii lui Constantin Erbiceanu, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, XIV (1890-1891), p. 334-355. Întrucât limba acestei traduceri, specifică epocii respective, sună foarte desuet pentru vorbitorul actual de limbă română, ne-am luat libertatea de a înlocui unii termeni care sunt cu totul anacronici, „diortosind" textul acestei traduceri, pentru a avea o perspectivă cât mai obiectivă asupra operei lui Antim, neobturată de factori lingvistici opţionali.

Citatele oferite sunt astfel îndreptate, fără a avea intenţii minimalizante faţă de efortul înaintaşilor, al lui C. Erbiceanu, în speţă, care a tradus această lucrare antimiană. Deplângem, în acest sens, inexistenţa unei traduceri moderne, care să fie adăugată în volumul integral de opere al lui Antim.

prinţ al Valahiei (corbul) şi ca apărător al credinţei şi al Bisericii lui Hristos (Crucea).[1189] Versurile par măgulitoare pentru noul voievod – care nu a domnit, de altfel, decât doi ani – dar sunt şi, implicit, un apel la responsabilitate şi demnitate.

Introducerea lui Antim prezintă această carte ca pe o culegere de sfaturi şi învăţături pe care a alcătuit-o *ştiind, prea credinciosule şi iubitorule de Hristos domn, iubirea cea prea fierbinte şi dorinţa intrinsecă ce are Măria ta, ca să stăpânească în mod evlavios şi plăcut lui Dumnezeu pe supuşii pe care ţi i-a încredinţat Dumnezeu, cunoscând încă şi râvna ce are ca să-şi înfrumuseţeze moravurile cu înţelepciune şi cu o cultură demnă de o domnie* [1190].

Autorul afirmă următorul conţinut al lucrării sale: *am adunat din sentinţele vechilor filosofi şi dascăli* (înţelepţi şi Sfinţi Părinţi, pentru că pe aceştia din urmă îi numeşte Antim *dascălii Besericii noastre* – n.n.) *pe cele mai minunate şi mai potrivite, câte, adică, contribuie la o astfel de stăpânire şi am făcut o antologie de sfaturi din diferite cărţi cu învăţături. Şi câte învăţături am adunat, le-am pus în stihuri simple politiceşti ritmate, pentru ca să fie mai uşor şi mai cu lesnire de ţinut minte* [1191].

Antim a avut – după cum am arătat – numeroase modele pentru această întreprindere scriitoricească, însă pareneza lui, vom vedea, nu este o compilaţie, ci chintesenţierea cu totul originală, a unora dintre cele mai importante învăţături morale şi duhovniceşti ale Răsăritului ortodox, aşezate în acord cu situaţia de faţă. Ca în toate operele lui Antim, cartea esenţială care a stat la baza şi a acestei lucrări este tot Biblia, astfel încât cu greu îl putem acuza pe demnul mitropolit de compilaţie şi de lipsă de originalitate.

Dar să pătrundem în materia textului, nu înainte însă de a face precizarea că Antim a făcut şi efortul realizării unui acrostih, în originalul grecesc: *în fruntea stihurilor am pus titlul manualului prezent. Luând dar cineva întâia literă din fruntea fiecărui stih, va afla tot titlul întreg...*[1192], iar titlul acrostihului (al primei secvenţe din lucrare) este : *Smeritul Mitropolit al Ungro-Vlaiei Antim din Ivir, prea înălţatului şi prea iubitorului de Dumnezeu Domn şi Stăpân a toată Ungro-Vlahia, Ioan Ştefan Voievod Cantacuzino, în Sfântul Duh iubit şi binefăcător al smereniei noastre, har, milă şi ajutor de sus, de la Părintele cel Atotputernic, încă şi binecuvântare apostolică* [1193].

Această primă parte a parenezei conţine numeroase parafraze scripturistice, în prelungirea cărora mitropolitul îşi ţese învăţăturile, avertizând că *întâiul sfat* este şi *întâia poruncă* a lui Dumnezeu: *iubeşte, cinsteşte şi slăveşte pe Dumnezeu, Creatorul tău şi să aibă întotdeauna sufletul tău teamă de El; pentru că având teamă de El, devii şi înţelept în sineţi, după proverb* [cf. Deut. 6, 5 şi Pilde 1, 7] [1194].

[1189] Cf. Idem, p. 334.
[1190] Idem, p. 335.
[1191] Idem, p. 335.
[1192] Ibidem.
[1193] Ibidem.
[1194] Idem, p. 336.

Antim începe astfel pareneza sa de la respectarea poruncilor lui Dumnezeu şi mai ales de la cele mai înalte virtuţi creştine, iubirea şi frica de Dumnezeu şi continuă cu actualizarea perifrastică a unor învăţături vechi şi nou-testamentare, împletite cu sfaturi morale şi politice, dar şi cu sentinţe teologice: *niciodată să nu te juri... dacă voieşti să te mântui* [cf. Mt, 5, 34] (...) *Ochiul este lumină pentru trup* [cf. Mt. 6, 22], *domnia este sprijinul cetăţii. Deci ochiul sănătos ţine echilibrul trupului, iar domnitorul drept îşi întăreşte tronul său* (se face o paralelă între vederea dreaptă, curată şi conducerea dreaptă – n.n.). *Mare răsplată iei de la Dumnezeu pentru sufletul tău, dacă în viaţa ta vei judeca cu dreptate şi pe prieteni şi pe vrăjmaşi. Aruncă de la tine osânda şi clevetirea, ca pe un şarpe cu două capete... Iubeşte pe supuşi cu omenie... Supărarea sălbatică să nu te cuprindă niciodată... Modest, blând şi liniştit să fii cu cei buni... Să ai sfetnici buni... Îndepărtează pe boieri de la nedreptate... Să domneşti, prea puternice, cât mai mult prin iubire...*[1195].

În concepţia autorului, voievodul trebuia să fie ca soarele şi ca ochiul care vede toate şi alege dreptatea (*Proprietatea soarelui este să strălucească, iar a domnului bun este de a se îngriji de toţi* [1196]), deoarece era necesar ca el să aibă cunoştinţa lucrurilor care se petreceau în ţara sa, dar şi raţiunea şi discernământul de a o conduce.

Era concepţia străveche, bizantină, pe care o enunţă şi Dimitrie Cantemir: *...că precum lumina soarelui să are cătră alalte stele, aşé chipul împăratului cătră senatori şi alalţi supuşi ieste, şi precum în prezenţiia lui toate să fac nevădzute, iar în lipsa lui cea cât de mică şi de departe luminează şi scânteiadză, aşé înaintea feţii împăratului toate chipurile supuşilor să micşoreadză şi toată gura slobodă să înfrâneadză* [1197].

Autorul are extraordinara capacitate de a îmbina sfaturi morale cu îndrumări duhovniceşti şi cu învăţături asupra strategiei politice şi militare pe care trebuie să o adopte voievodul, în consens cu politica internă şi externă la care trebuia să recurgă, întâietate având însă întotdeauna învăţăturile creştineşti, a căror respectare atrage binecuvântarea divină, mila şi ajutorul dumnezeiesc în toate acţiunile întreprinse de domnitor.

Astfel, domnul este consiliat să cugete şi să filosofeze asupra naturii umane şi a statutului său între semenii săi, care, în funcţie de perspectiva adoptată, poate fi considerat privilegiat sau nu: *întotdeauna cugetă asupra firii omului, că este făcut din ţărână, şi urmează celor buni. Urmează faptele cele bune ale împăraţilor... Îngrijeşte-te a-ţi înfrumuseţa viaţa ta cu lucruri bune, oricâte vei putea, până când eşti în viaţă...* [domnitorul] *să aibă iubire sinceră, din inimă... Fă-te exemplu bun al strămoşilor tăi... Sentimentul de compătimire către cei mici cu dreptate s-a lăudat de către filosofi... Iubeşte pe prieteni ca pe tine însuţi... Pentru cei buni, lumea se consideră noapte şi pedeapsă, dar pentru cei răi cu viaţa, se consideră ca paradis.* (...) *Socoteşte virtutea ca singura nobleţe... Să ştii, fiul meu, că toate sunt trecătoare în lume, nestabile, nesigure, pline de toată nevoia;*

[1195] Idem, p. 336-337.

[1196] Idem, p. 336.

[1197] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, ediţie îngrijită de P.P Panaitescu şi I. Verdeş, studiu introductiv de Adriana Babeţi, Ed. Minerva, Bucureşti, 1997, p. 35-36.

liniştite, sigure, bune şi adevărate sunt cele viitoare, imuabile. Lumea este o privelişte, după Teologul Grigorie, iar noi ca nişte negustori, în această lume falsă. Dând cele trecătoare, luăm Împărăţia...Binefacerea învinge moartea, cum zice Solomon, şi îl aseamănă pe om cu Dumnezeul cel viu... Acum, fiindcă te afli în această stăpânire, iei decizii şi ai putere în domnie, fă-te trandafirul virtuţii şi floarea binefacerii, pentru ca să te faci şi fiu al Împărăţiei de sus.

Gândeşte-te cum că au trecut toate împărăţiile, s-au sfărâmat ca visul şi stăpânirile (cunoscutul topos al deşertăciunii deşertăciunilor şi al vieţii ca vis, pe care îl întâlnim, în literatura noastră, şi la Miron Costin, în poemul „Viiaţa lumii" dar şi la Eminescu, cu predilecţie în poemul „Memento mori" – n.n.)*, iar lucrarea virtuoasă trăieşte şi persistă.* (...) *Mulţi domnitori au fost în această domnie, dar puţini au câştigat Împărăţiia de sus.* (...) *Prea luminate şi prea puternice, având trupul muritor, iar sufletul cu totul nemuritor, în toţi vecii, caută să-ţi luminezi şi sufletul tău cel nemuritor. De ai şi ajuns domnitor şi de te vei face şi împărat, ai să laşi viaţa şi ai să iei numai trei coţi de pământ!* [1198].

Parcă erau aceste cuvinte spuse cu glas de foc şi ele aveau să se împlinească în curând! Mărirea lui Ştefan Cantacuzino va trece foarte repede, iar el urma să fie mazilit după nici doi ani de domnie şi omorât prin sugrumare în beciurile unei închisori din Istanbul.

Aceste sentinţe şi cugetări asupra naturii duble a omului, materială şi spirituală în acelaşi timp, şi asupra vieţii şi a morţii, străbat ca un fir roşu întreaga construcţie a acestei opere parenetice şi sunt un avertisment dur pentru a lua seama la adevăratele coordonate spirituale ale existenţei şi a nu se îmbăta de putere şi pentru a avea în minte aceste considerente totdeauna în momentele decizionale, în orice situaţie.

Ele punctează traseul propedeutic al lui Antim şi sunt aşezate, în discursul parenetic, cu o precizie didascalică remarcabilă şi cu o justeţe psihologică şi pedagogică extrem de lăudabilă, astfel încât au efectul unei supravegheri neîncetate asupra conştiinţei celui ce lecturează aceste pagini – de altfel, spre sfârşitul cărţii, autorul va pretinde o lectură periodică a acestor texte, din partea voievodului consiliat, pentru a putea fi eficace cu adevărat aceste învăţături, eficacitate sporită – cu o fină şi subtilă raţiune psihologică – prin versificarea sentinţelor, spre consolidarea lor în memorie.

Mitropolitul adoptă o tactică pedagogică imbatabilă atunci când, în loc să grupeze învăţăturile sale după sens şi funcţionalitate, el face să alterneze sfaturile duhovniceşti cu cele morale şi cu îndrumările privitoare la aspectul administrativ şi politic al lucrurilor, astfel încât să confere impresia unui complex organic, nediferenţiat, nescindat de taxonomii pur raţionaliste, având asemănarea vieţii în desfăşurarea ei naturală, fără schizoidii intelectualiste forţate.

Ca pe un portativ ascendent şi descendent, Antim coboară de la tonurile înalte şi foarte severe ale consideraţiilor reproduse anterior, către lucruri mai pământeşti, care rămân

[1198] C. Erbiceanu, *Maximele şi sentinţele lui Antim Ivireanul*, op. cit., p. 338-343.

însă totdeauna suspendate de o oglindă celestă, în care se reflectă consecinţele lor, ale tuturor actelor umane.

Această alternanţă permite atât momente de reflecţie şi de adâncire în cugetare, cât şi momente de atenţie maximă sau de contemplare mută, atunci când mitropolitul prescrie voievodului: *Înţelept judecător să-ţi fii ţie însuţi.*(...) *Judecă mai înainte faptele tale ca în oglindă, iar lucrările netrebnice alungă-le ca pe furi.*(…) *Să consideri pe supuşii tăi ca pe fiii tăi. Dacă vrei să fii îmbogăţit cu toate darurile de la Dumnezeu, tratează cu cinste pe sărmanii străini, pentru ca să laude pretutindeni nobleţea neamului tău. Numele tău bun, blând şi ospitalier auzindu-se pretutindeni, să alerge la tine din toate marginile lumii. Se chinuie nefericiţii în locurile necredincioşilor.* (…) *Ca un părinte fii lor îndurător, fă-te blând asupra lor, fie-ţi milă de copiii tăi.* (Antim avea încă înaintea ochilor comportamentul plin de condescendenţă al lui Constantin Brâncoveanu faţă de cei care îi solicitau ajutorul şi spera ca noul domnitor să urmeze în această virtute pe marele voievod şi martir ce domnise înaintea lui – n.n.) (...)

Numai frica de Dumnezeu să o ai în sufletul tău, pe care să o ai şi ca liman în viaţa ta. (...) *Cunoaşte şi iubeşte pe Dumnezeu cu dor, după cum voieşte...* (Antim insistă pe cunoaştere, pentru că iubirea de Dumnezeu vine din cunoaşterea Lui şi nu din ignoranţă, iar erudiţia teologică este imperios necesară pentru înţelegere, din care vine iubirea – n.n.) *Aruncă din amintirea ta invidia... iartă pe duşmanul tău... Să nu fie nesăţios* (omul credincios, nici voievodul – n.n.) (...)

Prin trei lucruri bune se cunoaşte, de toţi, conducerea cea bună, după filosofi: dacă se găseşte pâine cu îmbelşugare în piaţă, justiţie luminată în tot locul şi dacă siguranţa există pretutindeni, pentru ca să umble oamenii fără frică şi fără anevoinţă. (...) *Binefacerile şi toate dăruirile, ca nişte peceţi închid gurile vrăjmaşilor.* (...) *Afaceri necugetate să nu faci fiind pe tron, ci te sfătuieşte întotdeauna cu cei ce se tem de Dumnezeu. Fugi de îngâmfare şi de mărirea deşartă... Dacă te sfătuieşti cu doctori sufleteşti, te faci ascultător al poruncilor celor bune şi vei învăţa de la ei ce trebuie să faci, cum trebuie să te porţi şi ce fapte sufleteşti să săvârşeşti ca să câştigi viaţa veşnică. Virtutea, o, fiule, este liniştea sufletului, cuviinţa domnitorului şi a tuturor celor ce se mântuiesc.* (...) *Sileşte-te, întrece-i pe toţi în bunătate, dacă voieşti să câştigi mare biruinţă asupra vrăjmaşilor.* (Se pretinde de la domnitor să fie la înălţimea prerogativelor sale şi să îndeplinească o exigenţă cu mult mai mare decât un om obişnuit, pe măsura statutului său în societate, înaintea lui Dumnezeu şi înaintea oamenilor – n.n.)

O, fiule, caută să învingi mai întâi patimile, să fii blând şi îndurător către supuşii tăi. (...) *Model, lumină, exemplu fii oilor tale, spre a lumina ca soarle faptele tale; să ai prieteni ai tăi, buni şi credincioşi slujitori, dintre aceia ce s-au arătat credincioşi către alţi domnitori. Pe omul pe care-l iubeşti, fă-ţi-l prieten, laudă-l cu plăcere şi îl cinsteşte. Căci începutul iubirii este lauda...* (aici nu e vorba de a linguşi pe cineva, ci de faptul că e nevoie ca cel apreciat şi iubit să cunoască acest lucru, pentru ca să nu se întristeze şi să se îndepărteze crezând că nu este apreciat la adevărata valoare, ci acela care îşi vede virtuţile

recunoscute şi puse în valoare, se bucură şi se arată cu atât mai credincios prieten; aici vedem un mod de a gândi al celor vechi care ne poate lumina multe necunoscute şi care se referă la adevărata prietenie şi la dragostea sinceră între oameni, sentimente pe care noi le recunoaştem mai greu astăzi şi faţă de care ne ascundem cu „pudoare" postmodernă – n.n.) *; ...să ai prieteni ai tăi pe cei ce spun adevărul... Să ai pe Dumnezeu ajutor şi nu vei avea război niciodată. ...fugi de iubirea de argint ca de o fiară, de mânie ca de ceva fosrte sălbatic, şi de patimă.* (...)

Ridică-le nedreptatea [celor săraci] *şi-i eliberează, trimiţând boieri drepţi, care curând îi vor scăpa.* (...) *Totdeauna evită pe oamenii linguşitori, nedrepţi, mincinoşi şi pe cei prea desfrânaţi* (pentru că aceştia pot fi lesne corupţi – n.n.)*... Linguşitorul este ca o ciocănitoare, iar mincinosul ca un tâlhar, nedreptul ca un mojic...* (linguşitorul te face găunos, dacă te culci pe o ureche crezând laudelor lui deşarte, mincinosul îţi fură avuţia fie a păcii interioare, fie a prieteniei cu cineva, sau chiar mai mult decât atât, dacă te pleci vorbelor lui, iar nedreptul nu poate fi decât lipsit de subtilitatea sentimentelor şi a moravurilor frumoase, pentru că el nu urmăreşte decât scopurile lui egoiste – n.n.)

Cel ce se adună cu oamenii cei buni se civilizează, se cinsteşte, îşi înfrumuseţează obiceiurile. Să cunoşti ca mare medicament la întristările tale, vindecarea cea bună şi plăcută lui Dumnezeu, care e fericirea desăvârşită a domnitorilor, să dea toată dreptatea supuşilor. Prietenia celor neciopliţi are o temelie putredă, de aceea ia sfat de la înţelepţi şi de la oamenii cu experienţă [1199]*.*

Rădăcina binelui şi a fericirii, inclusiv a celei pământeşti, se află – după cum se poate lesne observa – în virtute şi anume în virtuţile creştineşti. Frazele sunt astfel construite, ca din rădăcina unei virtuţi sau a unei porunci divine să răsară, cum ar spune autorul, floarea binelui public şi a fericirii personale a domnitorului, de care soarta poporului este legată inextricabil.Sunt reglementate atitudinea şi comportamentul pe care voievodul trebuie să le adopte în interacţiunea sa cu istoria şi cu societatea contemporană lui, în special cu ceilalţi factori de decizie interni şi cu cei externi, dar şi cu populaţia anonimă, dar a cărei guvernare înţeleaptă are consecinţe gigantice atât în imediat, cât şi în eternitate, pentru persoana domnitorului, dar şi pentru oameni.

Înţelepciunea se cultivă, iar conservarea unei situaţii prospere pe plan intern şi pacifice în context internaţional, se face prin înconjurarea domnului de o societate nobilă, în purtări şi caracter, cultă, erudită, virtuoasă, care a dovedit loaialitate şi credinţă, care preţuieşte adevărul, dreptatea şi sinceritatea, fără a face din abilitatea politică un lucru pervers. Toate aceste virtuţi se obţin şi se păstrează numai prin credinţă, prin cugetarea neîncetată la Dumnezeu, la condiţia umană şi la moarte.

Viaţa e vis şi lumea e umbră trecătoare şi imuabil şi nemuritor este numai Dumnezeu, de care omul trebuie să atârne în orice clipă, pentru a fi fericit în eternitate, iar Antim afirmă cu tărie o alternativă creştină şi patristică la celebrul aforism al lui Socrate,

[1199] Ibidem.

susţinând un adevăr incontestabil pentru cine vrea să îşi trăiască viaţa în Hristos: *Acela se cunoaşte pe sine şi condiţia sa, care Îl cunoaşte mai întâi pe Creatorul său* [1200].

În descendenţa teologică a Sf. Părinţi, mitropolitul proclamă că această cunoaştere de Dumnezeu vine în om atât din practicarea virtuţilor, cât şi din învăţătura teologiei: *Virtutea este foarte bună, bună este însă este însă şi ştiinţa, care creşte prin învăţătură* [1201]. Afirmaţia de mai sus poate fi înţeleasă şi în sens isihast, întrucât adevărata cunoaştere de sine o dă omului numai teoptia (vederea lui Dumnezeu).

Vom observa în continuare că sensul acestui discurs parenetic, ca şi în opera lui Neagoe Basarab, este unul spiritual, şi anume, tot sensul acestui discurs rezidă în faptul de a demonstra cum destinul unui domnitor este proniat de Dumnezeu, iar domnia este o cale ca oricare alta – deşi poate mai grea – către mântuire. Ţelul unei domnii cât mai drepte şi mai aproape de desăvârşire nu este o prosperitate lejer obţinută în manieră machiavelică, ci scopul unui parcurs voievodal triumfător este mântuirea domnitorului, ceea ce impune excluderea unei sinonimii între „triumfător" şi „triumfalist" şi reclamă repurtarea unei biruinţe duble, atât în plan orizontal, terestru, cât şi în plan vertical, spiritual.

Sensul vieţii este în mântuire, pentru Antim, iar domnitorul are de parcurs o cale în care cel mai important moment îl constituie – ca pentru orice creştin – finalizarea. Însă această cale este împovărată de o responsabilitate cu mult mai mare, faţă de un destin oarecare.

În a doua secvenţă a acestei opere parenetice – al cărei titlu este: *Alte stihuri politice în alt chip. Trei stihuri despărţite cuprind o idee, având în începutul versului acest acrostih: „Mult doritul meu domnitor Ştefan"* –, autorul subliniază încă şi mai pregnant faptul că domnia este un dar de la Dumnezeu. Anterior afirmase că *domnia şi biruinţa le-ai luat de la Dumnezeu, pe care păzeşte-le ca pe o comoară* [1202], dar acum precizează că domnitorul este icoana lui Dumnezeu pe pământ: *Tip şi icoană vie a preaputernicului Dumnezeu este domnitorul cel drept, blând şi milostiv, căci astfel fiind, domnul este imaginea lui Dumnezeu pe pământ* [1203].

Această credinţă este o moştenire bizantină. În Imperiul Roman de Răsărit, Dumnezeu, ca Împărat şi Stăpân al lumii, era Prototipul conducătorului pământesc, iar acesta era imaginea Lui, dar nu oricum şi în orice circumstanţe, ci numai atunci când el însuşi vroia să se asemene, prin bunătate, lui Dumnezeu. Binecuvântarea şi harul lui Dumnezeu şi mântuirea se pogoară, deci, către domnitor, numai atunci când el tinde spre Prototipul şi Imaginea sa cerească.

Antim a mai exprimat această concepţie şi în omilii, anterior venirii la domnie a lui Ştefan Cantacuzino: *împărăţiia iaste un dar desăvârşit, carele să pogoară de sus, de la*

[1200] Idem, p. 339.
[1201] Ibidem.
[1202] Idem, p. 341.
[1203] Idem, p. 344-345.

Părintele luminelor, asupra celor aleşi şi îmbunătăţiţi[1204]; iar în dedicaţia către acelaşi Ştefan Cantacuzino, din *Ceaslovul* tradus de el şi tipărit la Târgovişte, în 1715, mitropolitul face aceeaşi aserţiune, că domnia este o întruchipare în plan uman a atributului dumnezeiesc al puterii şi al stăpânirii: *...Dumnezeu, a Căruia eşti icoană vie pre pământ cu stăpânirea domniei* [1205].

Însă acest statut de conducător nu este un privilegiu, în mod automat, pentru domnitor, ci mai degrabă este o realitate constrângătoare la un comportament cât mai mult pe măsura unei asmenea demnităţi covârşitoare, pentru că reversul medaliei este cu atât mai grav cu cât demnitatea este mai mare, căci *mulţi domnitori au fost... dar puţini au câştigat Împărăţiia de sus* [1206].

Această a doua secvenţă din excursul parenetic este mai scurtă decât prima şi ea aduce în discuţie, în general, aproximativ aceleaşi idei şi teme, cu unele variaţii. Apelul la cugetarea asupra morţii şi a condiţiei umane este nelipsit, însă pe o altă tonalitate: *Lumea aceasta socoteşte-o călătorie şi cale, prin urmare să călătorim cu bine, pentru ca să fim lăudaţi de cei ce vin după noi în lume* [1207].

După ce anterior a surprins tema lumii ca vis şi deşertăciune, autorul apelează acum la un alt topos străvechi, ce defineşte instabilitatea lumii, şi anume cel al vieţii ca drum şi călătorie care se sfârşeşte într-un punct. Antim îl parafrazează chiar pe Sf. Antonie cel Mare afirmând: *O, fiul meu! Gândeşte-te la acestea şi nu vei greşi, adu-ţi aminte din ce eşti creat şi unde vei merge şi unde vei rămâne în veşnicie* [1208].

Condiţia umană şi calitatea vieţii s-au degradat într-atât încât *păcatul viclean urmează pe oameni ca umbra trupul nostru când ne plimbăm* [1209].

Domnitorul trebuie să aibă un foarte bun simţ de a discerne şi de a alege totdeauna ce este drept şi adevărat, căci *un domnitor mare fără dreptate este ca un râu fără apă, după cum se exprimă mulţimea dascălilor învăţaţi* [1210], iar mărinimia voievodului este bine să se împartă fără discriminare tuturor: *Fii soare tuturor, întinde razele şi luminează cu faptele şi cu binefacerile pe toţi supuşii tăi, şi pe cei străini* [1211]. Iubirea adevărului este o calitate rară, dar esenţială pentru un conducător şi de aceea Antim îi cere domnitorului ţării: *Pe cei ce trăiesc în timpul tău iubeşte-i şi cinsteşte-i, mai ales nu pe aceia care îţi laudă faptele tale, ci pe aceia care te atacă şi-ţi dau sfaturi, când greşeşti* [1212].

[1204] *Opere*, p. 86.
[1205] Idem, p. 411.
[1206] Antim Ivireanul, *Sfătuiri creştine-politice*, op. cit., p. 343.
[1207] Ibidem.
[1208] Idem, p. 344.
[1209] Idem, p. 345.
[1210] Idem, p. 343-344.
[1211] Idem, p. 144.
[1212] Ibidem.

Faţă de supuşi, voievodul trebuie să manifeste compasiune, *ca să fie toţi în linişte, pentru că îngrijirea păstorului este odihna turmei* [1213]; pe prieteni şi pe cei ce s-au arătat vrednici trebuie să-i recompenseze cu demnităţi, pentru ca dregătoriile cele înalte să fie ocupate de oameni cinstitţi şi credincioşi, iar ţara să fie administrată în pace[1214], dar voievodul are a se feri de inamicul care *se arată în calea ta graţios, blând, prietenos, ca înşelăciunea vulpii, pentru că cel ipocrit caută ocazie ca să te înşele* [1215].

Însă de vrăjmaşii învinşi *nu-ţi bate joc, o, fiule, căci soarta este comună şi viitorul neprevăzut* [1216]. Dar, *mai mult decât toate celelalte înfrumuseţează pe domn conştiinţa cea bună, dreaptă şi nesfâşiată, căci atunci bogăţia şi cinstirile curg ca apa. Coroana încununează pe împăraţi şi domni, iar sufletul domnilor şi al celor mari îl încununează dreptatea dumnezeiască şi frumuseţea sufletească* [1217]. Cei nevoiaşi au nevoie de mângâiere şi de *cuvinte de blândeţe* [1218], iar pe cei clevetitori se cuvine ca domnul să-i alunge departe de sine, *ca pe hoţi* [1219].

În fine, cea de-a treia şi ultima secvenţă parenetică a acestei lucrări – pentru că a patra şi ultima este concepută ca o selecţie de rugăciuni ce urmau a fi rostite de domnitor – este dedicată exclusiv virtuţii rugăciuni, care are rolul de a-l desăvârşi pe om, care este culmea virtuţilor. Această a treia parte poartă titlul: *Alte stihuri politice de opt silabe ritmate, tratând despre rugăciune, pentru că aceasta este virtutea principală* şi aici mitropolitul face apologia rugăciunii, aducând în sprijinul său şi pe Sf. Apostol Iacov, pe Sf. Vasile cel Mare şi pe Sf. Ioan Gură de Aur.

Mai întâi de toate, filosofează însă despre dubla natură umană, fizică şi spirituală şi despre existenţa unor îndoite virtuţi pe care trebuie să le cultive omul, atât sufleteşti, cât şi trupeşti, în conformitate cu această dublă fire omenească: *Dumnezeu cel binefăcător şi Creator a toate, ne-a zidit dintru început luând ţărână din pământ şi ne-a insuflat duh prin suflare dumnezeiască şi ne-a creat cu o îndoită fire, într-o minunată amestecare. De aceea, prea luminate şi iubitorule de Dumnezeu, avem datorie în viaţă să înfrumuseţăm amândouă firile, şi sufletul şi trupul cel făcut din pământ, cu bune şi frumoase obiceiuri, cu mulţimea virtuţilor* [1220].

După această lecţie despre natura umană, autorul trece la punerea în lumină a ceea ce el socoteşte a fi *dumnezeiască şi doamnă a virtuţilor, rugăciunea fierbinte şi curată adusă lui Dumnezeu* [1221].

[1213] Ibidem.
[1214] Cf. Ibidem.
[1215] Ibidem.
[1216] Idem, p. 345.
[1217] Ibidem.
[1218] Ibidem.
[1219] Ibidem.
[1220] Idem, p. 346.
[1221] Ibidem.

Despre aceasta îşi învaţă princiarul ucenic: *Aceasta curăţă sufletul şi bucură pe Cel Înalt, nimiceşte păcatele şi înfrumuseţează pe om şi-l face în fiecare zi cu inima veselă şi cu mintea neprihănită şi de har luminată, care se înalţă peste ceruri spre a-L vedea pe Dumnezeu, după cum spun toţi înţelepţii şi teologii, ca Vasile cel Mare, fala Cezareei* [1222].

Despre rugăciunea cu mintea şi cu inima curată vorbeşte cel mai mult teologia marilor Părinţi isihaşti, întrucât ea conduce către extazul duhovnicesc şi către vederea luminii dumnezeieşti, iar Antim dogmatiseşte destul de mult în omilii despre acest lucru, mai ales în cele dedicate sărbătorii *Schimbării la Faţă* a Mântuitorului, fiind el însuşi un adept al rugăciunii neptice şi predicând despre vederea luminii dumnezeieşti, învăţătură pe care, cu patru secole mai înainte, mai ales, o apărase cu tărie Sf. Grigorie Palama, împotriva adepţilor teologiei scolastice.

În descendenţa Părinţilor neptici, Antim afirmă: *Cât har nu vom câştiga, dacă ne vom ruga cum se cuvine?* (...) *Sfântul Duh vine prin voia lui Dumnezeu şi locuieşte în inimă şi o umple de mulţumire* [1223].

Antim Ivireanul pretinde voievodului să nu se limiteze la o singură lectură a acestor învăţături şi sfaturi, ci, după cum el, mitropolitul, s-a ostenit şi *am făcut aceste sentinţe, numindu-le Antologie de învăţături în versuri, adunând cugetările cele bune ale înţelepţilor, câte curăţesc sufletul şi-l împodobesc pe om şi înfrumuseţează pe domni în veci de veci* [1224], la fel şi domnitorul, pentru a-şi imprima acestea în memorie şi în conştiinţă, trebuie *să le citeşti adesea şi să le studiezi, ca să petreci viaţă bună şi în mare fericire* [1225].

Efortul lui Antim de a concepe această culegere parenetică este cât se poate de lăudabil şi de nobil, la acesta adăugându-se şi efortul literar de a scrie în versuri greceşti. E posibil ca tocmai dorinţa sa de a concepe această lucrare în versuri, pentru a ajuta memoria lectorului, să fi fost motivul pentru care nu a redactat această operă în română, care nu îi oferea încă, la acea vreme, posibilitatea de a egala aceste performanţe prozodice la care putea ajunge în limba greacă, pentru că, având în vedere diglosia domnitorilor, mitropolitul avea posibilitatea să recurgă la oricare dintre aceste două limbi şi nu de puţine ori a arătat că preferă româna, limbă în care şi-a rostit omiliile şi în care a scris cronograful dedicat lui Constantin Brâncoveanu.

În primele două secvenţe ale acestei lucrări, predomină stilul sentenţios, care aminteşte foarte mult de *Pildele* Sfântului Solomon – o carte din canonul biblic care este citată de autor chiar de la debut –, în care sunt întreţesute învăţături patristice şi filocalice, însă stilul filocalic este evident mai ales în penultima secvenţă, în care se tratează despre rugăciune.

Învăţăturile adresate de Antim Ivireanul lui Ştefan Cantacuzino nu se deosebesc în mod esenţial, ca mesaj, de cele ale lui Neagoe Basarab, nici în ceea ce priveşte problemele

---

[1222] Ibidem.

[1223] Idem, p. 347.

[1224] Idem, p. 346.

[1225] Ibidem.

moral-spirituale şi nici în ceea ce priveşte pe cele administrative şi politice, adică comportamentul care trebuie adoptat faţă de străini sau de boieri, faţă de supuşi sau de inamici, alegerea prietenilor şi a sfetnicilor, recunoştinţa faţă de cei care s-au dovedit credincioşi, etc. Dan Horia Mazilu este de părere că „Antim scrie, semnificativ, ca Neagoe Basarab"[1226].

Acelaşi exeget consideră că mitropolitul avea la dispoziţie copii foarte bune ale *Învăţăturilor* lui Neagoe[1227], dar şi faptul, că printre izvoarele la care a apelat autorul s-au aflat, cu certitudine, operele parenetice redactate de diaconul Agapet şi de Vasile Macedoneanul, dacă nu cumva, în ultimul caz, autorul este Sf. Fotie cel Mare[1228].

S-a obiectat că Antim ar fi fost prea măgulitor faţă de un voievod ca Ştefan Cantacuzino, pe care istoria îl acuză de implicare în complotul care a dus la mazilirea şi uciderea lui Constantin Brâncoveanu şi a familiei lui.

Însă considerăm că formulele reverenţioase instrumentate de autor sunt specifice stilului de adresare către domn, după cutuma vremii şi nici pe departe nu este vorba de „linguşire" sau vreun mod de a face „temenele" verbale, ceea ce nu îi era deloc caracteristic mitropolitului nostru.

De altfel, am văzut că în toată această lucrare, nu există decât învăţături şi îndemnuri, nu şi laude gratuite sau nemeritate la adresa voievodului. Antim scrie însă nu spre elogierea gratuită a voievodului, ci spre educarea şi trezirea lui la conştiinţa copleşitoarei responsabilităţi la care fusese chemat, acesta trebuind să se arate vrednic şi înaintea lui Dumnezeu, şi faţă de înaintaşi, precum şi faţă de contemporani. Nu este, în niciun caz o carte elogiatoare, ci una paideutică, chiar dacă unele formule par encomiastice, din perspectiva noastră istorică.

Pe de altă parte, una este perspectiva noastră istorică şi alta este perspectiva lui Antim, care îşi punea mari speranţe în noul domnitor, care provenea dintr-o familie care îşi manifestase făţiş, de multe ori, aversiunea faţă de opresiunea otomană. El cinstea în Ştefan Cantacuzino pe domnitorul Valahiei, ca icoană a lui Dumnezeu pe pământ, după modelul împăraţilor creştini bizantini.

Că speranţele sale i-au fost înşelate, acesta este un alt subiect, dar mitropolitul dorea sincer ca acesta să se arate vrednic de înalta demnitate la care fusese chemat, motiv pentru care scrie şi îi dedică această carte parenetică, deşi era bolnav şi se afla la o vârstă înaintată. Convingerea noastră este că Antim nu ştia de aportul pe care îl va fi avut Ştefan Cantacuzino la înlăturarea lui Brâncoveanu – întrucât astfel de intrigi se vor fi ţesut la curtea otomană în mare taină – sau dacă totuşi ar fi auzit ceva, în mod sigur nu credea în zvonuri, fiind purtat, mai ales, pe aripile năzuinţelor sale de eliberare de sub *jugul păgânului* [1229].

[1226] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 124.
[1227] Idem, p. 122.
[1228] Cf. Idem, p. 125.
[1229] *Opere*, p. 158.

Facem aici observaţia că întotdeauna oamenii mari nu sunt atenţi la detalii mărunte şi perfide, refuză să analizeze sub microscop fiecare fir sau milimicron de noroi din mlaştina morală care se întinde în jurul lor. Este foarte sugestivă, în acest sens, afirmaţia pe care o făcea Del Chiaro despre Constantin Brâncoveanu: „Brâncoveanu era de o fire atât de naivă, că nu credea în posibilitatea unei trădări. Observai cu surprindere că la Curtea sa nu se ştia ce e secret de Stat."[1230], în timp ce se ţeseau în jurul său „cursele întinse de acei ce rod ca viermii rădăcina ţării, şi cari erau invidioşi de mărinimia şi strălucirea lui (Brâncoveanu)"[1231].

E nevoie însă să remarcăm şi faptul că Antim nu a mai făcut un efort de anvergura celui depus pentru redactarea *Chipurilor Vechiului şi Noului Testament*, poate şi din cauza înaintării în vârstă, dar şi din cauză că personalitatea noului voievod nu era la fel de măreaţă ca cea a înaintaşului său, iar Antim era conştient de acest lucru.

În capitolul ce va urma vom începe studiul operei care a adus cu adevărat faima lui Antim Ivireanul şi care l-a făcut să aibă un loc de cinste şi între filele istoriei literaturii române, nu numai în istoria Bisericii. Predicile lui Antim sunt importante şi ca document social, istoric şi literar, nu numai ca operă omiletică, dar ne vom concentra atenţia cel mai mult asupra virtuţilor literare şi stilistice şi asupra hermeneuticii profunde a textului, fără a neglija cu totul nici celelalte aspecte cu care acestea din urmă sunt în strânsă legătură şi care conturează foarte pregnant personalitatea autorului nostru, relevând un gânditor foarte adânc, pe lângă un erudit de mare clasă.

III. 6. DIDAHII

Motto: *...de gâtul meu spânzură sufletele voastre.*

Antim Ivireanul

Eugen Negrici scria că „literatura veche, pentru a fi înţeleasă, trebuie mai întâi iubită. Consideraţiile stilistice sumare – făcute de pe mal – sunt semnul dragostei sumare"[1232].

Prin acest demers ne propunem să îl determinăm pe cititorul interesat, să se îndrăgostească de Antim Ivireanul, de cuvintele lui radiind lumină, de profunzimea conotaţiilor şi a sensurilor din omiliile sale, pe care nu intenţionăm să le epuizăm, lucrarea

[1230] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 41.
[1231] Ibidem.
[1232] Eugen Negrici, op. cit., p. 5.

aceasta fiind doar o invitaţie la o reflecţie şi mai adâncă asupra acestui capitol al literaturii noastre vechi, atât de însemnat pentru literatura şi cultura română în întregime.

O observaţie foarte pertinentă asupra operei sale omiletice este că „acea teză a «accesibilităţii» oratoriei lui Antim Ivireanul (calificare ce a trecut netulburată dintr-o istorie a literaturii române în alta) trebuie reevaluată. (…)

Fiindcă, altfel, predicile păstrate se prezintă ca nişte compuneri complexe, adesea complicate. Teologic, ele sunt absolut stimabile, limba română probând astfel putinţa reprezentării unor abstracţiuni filosofice. Stilistic, prin decorarea abundentă şi prin surprinzătoarele rafinări ale imaginilor, didahiile fac o onorabilă figură în literatura barocă. Retoric, cu structurile lor cuprinzând serii lungi de «figurae verborum» şi «figurae sententiarum», ele se plasează în şirul celor mai elaborate predici ale oratoriei europene”[1233].

Vom urmări, pe parcursul acestei lucrări, să demonstrăm îndeaproape complexitatea didahiilor lui Antim, eliminând, implicit – încă o dată, dacă mai era nevoie – orice susceptibilitate în privinţa originalităţii, prin însăşi punerea în lumină a vastei sale competenţe teologico-literare şi a elaborărilor erudite şi acrivice ale omiliilor sale, care dovedesc adânca sa personalitate, neostoita cugetare – reflectată atât în originalitatea hermeneutică, cât şi în preocupările pentru înnoirea perpetuă a veşmântului literar în care trebuiau îmbrăcate didahiile –, şi conştiinţa profundă a necesităţii şi importanţei demersului său omiletic, într-un context cultural şi ecleziastic, în care limba greacă era predominantă.

Vrem să dezminţim, în cele ce vor urma, acea teză a „accesibilităţii” operei oratorice a lui Antim, atât din punct de vedere literar, cât şi semantic, la nivelul semnificaţiilor teologico-filosofice.

Autorul nostru, nu numai că operează asupra textului biblic, oferind interpretări şi soluţii hermeneutice dintre cele mai complexe – şi aici este de multe ori, personal, original, în raport cu literatura patristică vastă, la care apelează, după cum era şi firesc, în situaţii enunţate ca atare sau nu –, dar înseşi predicile sale sunt, aproape în întregime, o invitaţie la o hermeneutică abisală.

În multe situaţii, exprimarea metaforică a autorului ascunde şi un „cifru” hermeneutic, pe lângă semnificaţia ei alegorică imediată, într-o anumită măsură recognoscibilă, şi pe lângă efectul stilistic covârşitor.

Există, în textul antimian, multiple niveluri de adâncime, a căror explorare este departe de a fi facilă şi pe care o lectură superficială le va ignora întotdeauna, deoarece alegoria nu este mereu evidentă, fiind, nu de puţine ori, foarte subtil sugerată sau chiar într-un mod cu totul incomprehensibil pentru un public neavizat. Încântarea estetică, oricât de sublimă, nu constituie decât suprafaţa receptării textului, oglinda sa cu reflexivităţi adânci.

Opera lui Antim este o capodoperă a limbii şi literaturii române şi a teologiei româneşti, într-un secol ce se caracteriza prin abundenţă oratorică, dar, paradoxal, prin ariditatea reprezentării sale, în mod semnificativ, în limba română. Considerăm însă că

[1233] Dan Horia Mazilu, *Introducere ...*, op. cit., p. 101.

Antim şi-a depăşit veacul şi a intrat în istoria Bisericii şi a culturii române mai ales prin această operă omiletică, prin care nu numai că a răspuns unor nevoi vitale ale Eclesiei şi ale societăţii româneşti, dar s-a întrecut pe sine în conceperea acestui răspuns.

Orizonturile de aşteptare, nu doar ale contemporanilor lui Antim, ci şi ale intelectualităţii noastre din perioada modernă, cu privire la acea epocă, suntem convinsă că erau mai modeste, şi acesta credem că este unul din motivele pentru care, chiar şi primii editori şi comentatori ai operei sale şi-au reţinut entuziasmul, sub rezerva suspiciunii.

Din cauza aceste „sensibilităţi” exagerate la posibile „fraude” în domeniul originalităţii, manifestate în special cu referire la literatura veche – şi nu este o atitudine recentă, ci o adevărată „tradiţie” –, „istoria literaturii noastre, fără să-şi îndeplinească programul complet de valorificare, s-a cuprins de un estetism prematur. Mari tentative artistice au rămas neabsorbite, opere de o valoare autentică au rămas neobservate, deşi receptarea lor nu solicită abandonarea principiului estetic”[1234], ci dimpotrivă, îl potenţează, am zice. Încet-încet însă, acest „val întunecos” al neîncrederii se dă la o parte, pentru a ne lăsa să descoperim comoara ascunsă atâta timp sub auspiciile nefavorabile ale vremurilor şi ale judecăţii omeneşti.

Tot mai mult, critica literară a descoperit virtuţile oratorice, lingvistice şi literare ale operei sale şi calităţile neîndoielnice scriitoriceşti ale ierarhului artist, punând punctul pe „i” şi susţinând bogăţia semantică, complexitatea şi originalitatea ei, originalitate şi frumuseţe care vin să îmbogăţească un patrimoniu omiletic de tradiţie bizantină deosebit de amplu şi de complex.

Acest patrimoniu a presupus, la început, prescrierea, începând cu primele secole ale mileniului al doilea, în slavonă bisericească de circulaţie la noi în ţară – iar mai târziu şi în română – a numeroase manuscrise (omiliare sau sbornice) conţinând scrierile unor mari oratori bisericeşti: Sf. Dionisie Areopagitul, Sf. Vasile cel Mare, Sf. Grigorie de Nazianz, Sf. Grigorie de Nyssa, Sf. Ioan Gură de Aur („Zlatoust”, în slavonă – manuscrisele cuprinzând textele sale fiind numite chiar „Zlatoust” sau „Zlatostrui” –, şi care „prezidează banchetul oratoriei religioase din manuscrise”[1235]), Sf. Atanasie cel Mare, Sf. Efrem Sirul, Sf. Chiril al Ierusalimului, Sf. Climent Alexandrinul, Sf. Chiril al Alexandriei, Sf. Proclu al Constantinopolului, Leontie de Bizanţ, Sf. Andrei Criteanul, Sf. Teodor Studitul, Sf. Ioan Damaschinul, Sf. Simeon Noul Teolog, Sf. Epifanie de Salamina, Sf. Nil Teologul, Sf. Fotie cel Mare, Sf. Grigorie Palama, etc[1236].

Chiar şi simpla enumerare a acestor nume nu poate fi facilă. Aceştia erau mari retori, iar retorica nu era numai o ştiinţă a exprimării, „ci şi un instrumentar hermeneutic aplicat textului sacru”[1237].

[1234] Eugen Negrici, op. cit., p. 256.

[1235] Dan Horia Mazilu, *Proza oratorică în literatura română veche*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1986, vol. I, p. 84.

[1236] Cf. Idem, p. 48-49, 117, 132.

[1237] Idem, p. 49.

Textele acestor Sfinţi Părinţi şi ale altora au cunoscut un îndelung şi prolific proces de copiere: „Toţi «marii clasici» ai omileticii bizantine (...) sunt cuprinzător reprezentaţi în «sumarele» codicelor prescrise cu asiduitate în centrele de cultură româneşti”[1238].

Pe această tradiţie s-a întemeiat dezvoltarea ulterioară a oratoriei religioase la noi în ţară, în limba slavonă iniţial, apoi în limba română. În studierea acestor texte, trebuie să avem în vedere că „vechiul învăţământ românesc excludea simplitatea. Scrierile patristice (...), textele teologice şi dogmatice, care au circulat frecvent în epoca veche, erau scrieri complicate...”[1239], a căror cunoaştere nu era o întreprindere facilă şi nu este nici astăzi.

Predici în româneşte au fost susţinute mai de mult. Se pare că şi Grigore Ţamblac a predicat în română[1240], sosind la curtea lui Alexandru cel Bun, după 1401.

Dan Horia Mazilu stabileşte începutul prozei oratorice româneşti scrise, de la *Mucenicia Sfântului şi slăvitului Mucenic Ioan cel Nou, care a fost chinuit în Cetatea Albă* (hagiografia fiind şi ea inserată în proza oratorică), chiar dacă textul a fost conceput iniţial în slavonă, al cărei autor este „Grigore monahul şi prezbiterul în marea Biserică a Moldovlahiei”[1241], bănuit la început a fi aceeaşi persoană cu Grigore Ţamblac – „remarcabil reprezentant al elocinţei prerenascentiste de amvon”[1242] – deşi această identificare a fost ulterior negată. Că s-a predicat – şi nu doar sporadic – în limba română, din vremuri mai vechi, chiar dacă nu ni s-au păstrat texte sau culegeri în acest sens (în afară de *Cazanii*), ne-o dovedeşte însă şi acea predică funebră din 1639, aparţinând lui Toader Diacul din Bistriţa[1243].

În 1581, Coresi tipărea *Evanghelia cu învăţătură*, o colecţie de omilii bizantine, ce reprezintă începutul *Cazaniilor* româneşti şi care era o adunare de texte din omiliile patriarhilor Ioan din Calcedon, Ioan Caleca, Filotei şi Calist – după ce, pe la 1567, tipărise *Tâlcul Evangheliilor*, tot o culegere de predici, având însă evidente influenţe reformate. În 1643, Varlaam imprimă binecunoscuta sa *Cazanie*, pe care o compune utilizând programatic izvoarele[1244].

Varlaam al Ungrovlahiei, la rândul său, a susţinut un puternic program de traducere în româneşte a unor opere ale lui Ioannikie Haleatovski, tipărind şi culegerea acestuia de predici sub titlul *Cheia înţelesului* (1678). „Cărţile de învăţătură” din secolele XVI şi XVII au fost acte de apărare a spiritualităţii româneşti[1245], iar în secolul al XVIII-lea, Antim Ivireanul este cel care, mai mult decât înaintaşii săi, „autohtonizează” oratoria de amvon[1246].

[1238] Idem, p. 83.
[1239] Idem, p. 117.
[1240] Idem, p. 5.
[1241] Cf. Idem, p. 86.
[1242] Idem, p. 189.
[1243] Cf. Idem, p. 86.
[1244] Cf. Ibidem.
[1245] Cf. Ibidem.
[1246] Cf. Ibidem.

Dacă în cazul transpunerii în româneşte a cărţilor de cult, Antim desăvârşea un proces de formare a limbii cultice, la care îşi aduseseră aportul Coresi şi, într-o foarte mare măsură, Dosoftei, de data aceasta, acelaşi Antim desăvârşeşte un alt proces – iniţiat de Coresi şi Varlaam – esenţial sub aspect religios, cultural şi lingvistic, cel al naţionalizării predicii (al transformării omiliei într-un gen „naţional”, într-o epocă în care marii predicatori preferau greaca, ca limbă de expresie, după ce, secole de-a rândul, predominase slavona) şi al punerii în lumină a virtuţilor literare masive ale limbii române, urmând „*scriitorului* Varlaam”[1247], care a făcut din *Cazania* sa, *dar* „limbii pe care o slujea”[1248].

Antim înalţă la un nivel foarte înalt oratoria religioasă românească: „prin didahiile sale, limba română este verificată şi sub aspectul potenţelor retorice, examen pe care îl trece printr-o ţinută artistică impecabilă”[1249], iar „debutul pe care îl face, prin el, retorica în cultura noastră, rămâne de domeniul genialităţii”[1250].

Demersul nostru se înscrie în acest efort de recuperare, absolut necesară, a *Didahiilor*, cu afirmarea expresă a importanţei continuării şi mai asidue a unui studiu aprofundat al acestei opere şi al literaturii vechi, în general şi cu conştiinţa că trebuie „să priveghem la cartea lui de predici nelumite ca la căpătâiul celor faţă de care avem, târziu, sentimentul de a fi făcut puţin, prea puţin”[1251].

Şi dacă ni se pare că acest priveghi vine prea târziu, credem că ar trebui să avem conştiinţa eternităţii valorilor adevărate, cu atât mai mult cu cât vorbim, în acest caz, de un ierarh care a scris pentru a deschide tuturor accesul la veşnicie şi care ne priveşte de pe *tăria* Bisericii[1252], unde a fost confirmat prin canonizare.

El este primul Sfânt proclamat din literatura română – după care au urmat Dosoftei, Varlaam şi Neagoe Basarab – şi, fără reverenţă silită, e nevoie să analizăm cu atenţie şi dedicaţie, opera lui, care poate să caracterizeze o epocă şi un capitol din istoria literaturii noastre.

[1247] Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, vol. II, Ed. Universităţii din Bucureşti, 1998, p. 350.

[1248] Ibidem.

[1249] Ion Dianu, *Mitropolitul Antim Ivireanul, ctitor al retoricii culte româneşti*, în rev. *Glasul Bisericii*, XL (1981), nr. 11-12, p. 1076.

[1250] Ibidem.

[1251] Eugen Negrici, op. cit., p. 257.

[1252] „Din negura de vremi, icoana vlădicăi Antim Ivireanul luminează cu raze de luceafăr tâmpla Bisericii Ortodoxe Române...” Cf. Pr. I. Ionescu, art. cit., p. 812.

III. 6. 1. UNIVERSUL *DIDAHIILOR* ŞI UNICITATEA PERSONALISTĂ A UNIVERSULUI

III. 6. 1. 1. Alegoria, portretul şi tabloul ca măiestrii artistice definitorii pentru opera omiletică a lui Antim

Eugen Negrici afirma, în studiul citat, că, în *Didahii*, „literatura îşi face loc, în primul nivel, sub forma *portretului* şi a *descrierii* (naraţiunea e nesemnificativă), în al doilea rând sub forma *pamfletelui* şi a *caracterelor*, şi, în al treilea, ca *imn religios*”[1253].

Nicolae Manolescu vorbeşte – pe urmele acestui studiu –, de faptul că „nu numai naraţiunea, dar şi portretul şi descrierea sunt puţin semnificative la Antim”[1254], considerând că centrul de greutate al operei îl constituie, din punct de vedere literar, „imnica didahiilor, rugăciunea, panegiricul şi lauda”[1255].

Virtuţile imnologice şi poetice ale predicilor sunt cu adevărat remarcabile şi le vom evidenţia pe parcurs, într-un mod implicit, prin semnalarea *poetizată* a unor pasaje pe care le vom considera ca fiind profund lirice şi poetice, demne de reperat într-o antologie imnică a literaturii noastre vechi – demers iniţiat deja de Eugen Negrici[1256].

În ce priveşte însă portretul şi descrierea, putem fi de acord că ele nu sunt semnificative, dacă suntem gata să le considerăm în înţelesul şi accepţiunea lor clasică, aşa cum cunoaştem, de pildă, portretele lui Grigore Ureche.

Întâlnim la Antim – ca şi la Varlaam, de altfel, înaintea lui – câteva descrieri, a căror concizie le sustrage însă, de multe ori, catalogării lor ca atare. Despre portret însă trebuie să facem o discuţie mult mai extinsă, deoarece aici situaţia este mai complicată.

Aparent, portretul este aproape absent din opera omiletică a mitropolitului. Nicolae Manolescu are, prin urmare, dreptate: portret, în sens clasic, aproape că nu există în didahii. Şi cu toate acestea avem să afirmăm un paradox – pe care însă nu-l vom lăsa nedemonstrat – anume că portretul este foarte frecvent în această operă a lui Antim, dar ne referim însă la portretul simbolic – sau „suprarealist”, în sens religios – şi alegoric.

Avem să explicăm această afirmaţie. După cum am spus, Antim nu recurge niciodată la portretul clasic. În primul rând, „personajele” sale sunt excepţionale şi cei portretizaţi sunt Sfinţii – trebuie să precizăm că am aflat aceste portrete cu precădere în predicile encomiastice – şi aici portretul clasic nu-şi găseşte locul, pentru că virtuţile celor ce fac

[1253] Idem, p. 15.

[1254] Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, Ed. Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1997, p. 57.

[1255] Ibidem.

[1256] Vezi Eugen Negrici, *Poezia medievală în limba română*, ed. Vlad & Vlad, Craiova, 1996.

subiectul unei asemenea portretizări le depăşesc în mod evident pe cele estetico-fizionomice sau moral-umane ce alcătuiesc substanţa unui portret literar obişnuit. Cât despre defecte, ele sunt rare şi nu mai constituie decât o amintire vagă a unei apartenenţe depăşite la starea decăzută a firii umane nespiritualizate, deoarece aceste persoane fac parte în prezent din umanitatea restaurată. *Să mărturisim şi noi cum că s-au aflat oarecare întinăciuni şi la soarele nostru cel de taină, la Petru*…[1257], zice Antim la un moment dat, şi credem că e singurul exemplu de rememorare negativă, a cărei finalitate are însă tot un sens pozitiv.

Portretul lor este, de aceea, întotdeauna unul alegoric şi am îndrăzni să spunem că este chiar „suprarealist" (în sensul în care se referă la o realitate „supramundană", în care prezenţa elementului divin, a harului, schimbă esenţial datele problemei), alcătuit fiind din virtuţi morale şi teologice împletite cu trăsături mistico-simbolice, într-o arhitectură psihică şi spirituală care depăşeşte valenţele limbajului descriptiv obişnuit.

În felul acesta, trebuie să recunoaştem că portretul antimian are trăsăturile sugestive ale transcendenţei iconografice, impunând un hieratism şi o tendinţă spre dematerializare, proprii tradiţiei ecleziastice, prin faptul că nu pune accentul pe corporalitate imagistică, ci pe supleţe hermeneutică.

Astfel, portretul, în manieră antimiană, al Sfântului Nicolae – din prima didahie dedicată acestuia: *Luna lui dechemvrie, 6. Cazanie la Sfântul Nicolae* – are ca scop gruparea predicii în jurul comparaţiei dintre acesta şi imaginile simbolico-biblice, de la Matei 5, 14-15: cea a cetăţii întărite pe vârful muntelui şi cea a făcliei care nu se ascunde sub obroc: *Pre aceste 4 bunătăţ ce-am zis mai sus şi v-am spus a fieştecăriia puterea şi lucrarea, ca pre o piatră în patru feţe, care nu să poate mişca, ş-au zidit toţ Sfinţii şi toţ Drepţii, ca nişte înţelepţi, casa bunătăţilor sale, şi, după cuvântul Evangheliei: „Să pogorî ploae şi veniră râurile şi suflară vânturile şi loviră casa aceia şi nu căzu, că era întemeiată pre piatră", care piatră iaste Hristos, după cum zice fericitul Pavel, dintru care înţelepţi şi Sfinţi şi Drepţi iaste unul şi acest fericit şi de-a pururea pomenit, marele Nicolae, arhiereul Mirelor Lichiei, făcătoriul de minuni, a căruia pomenire săvârşim astăzi, întru acest sfânt locaş; carele stă deasupra muntelui Besericii ca o cetate păzită de Dumnezeu şi întărită de toate patru părţile cu 4 tunuri duhovniceşti: cu credinţa, cu nădejdia, cu dragostia şi cu smereniia. Şi cu tunul credinţii goneşte departe pre vrăjmaşii Besericii, pe eretici; cu tunul nădejdii aduce pre cei deznădăjduiţ cătră Dumnezeu; cu tunul dragostei ajută celor săraci şi lipsiţ; cu tunul smereniei sue pre cei păcătoşi la ceriu.*

Stă nemişcat în muntele credinţii şi al nădejdii şi nu să poate ascunde; stă întemeiat în muntele dragostei şi al smereniei şi nu să poate pitula. Să vede de departe, că iaste la loc înalt; luminează ca o făclie aprinsă în casa Domnului, în curţile Dumnezeului nostru. Faptele lui bune strălucesc tuturor celor din casă, nu sunt ascunse sub obroc; luminează la toată lumea, ca lumina soarelui minunile lui. Cunoscute-s de toţ facerile lui de bine şi milosteniile, primite-s de toţ blândeţele lui şi să bucură toţ de pomenirea lui, după cum zice

[1257] *Opere*, p. 59.

Solomon: „Lăudându-se dreptul, să veselesc noroadele". Îl mărturisesc pre dânsul adevărul lucrurilor cum că iaste îndreptătoriul credinţii şi chipul blândeţii şi dascălul înfrânării, precum îl cântă Beserica şi pentru aceia au agonisit prin smerenie cele înalte şi prin sărăcie cele bogate. Acesta au urmat Dascălului şi Învăţătoriului său, Hristos, Păstoriului celui bun şi adevărat, care ş-au pus sufletul pentru oi. Acesta au păzit porunca lui Dumnezeu desăvârşit şi L-au iubit şi pre Dânsul şi pre aproapele său, ca însuşi pre sine [1258].

Aparentul *constructivism* al acestui fragment nu este decât o opţiune de a nu rămâne prea mult timp focalizaţi pe o singură imagine, de a nu atribui prea multă „materie" unei sugestii care se doreşte a fi pur spirituală. Este o tehnică de aglomerare simbolică, proprie lui Antim, care vrea să anuleze tendinţa de alunecare spre „întrupare" (spre imaginaţie grosieră) a minţii umane, care nu este infatigabilă în materie de alpinism spiritual şi hermeneutic, ci coboară repede spre imaginativ, impropriu vieţii mistice.

Autorul glisează cu repeziciune pe un teren foarte variat, făcând „vizibil" inefabilul virtuţilor prin calitatea inedită a comparaţiilor şi „transparentizând" lucrurile, adică redând corpurilor de o soliditate neîndoielnică – precum casa, cetatea sau tunurile – transparenţa neaşteptată a inefabilului care ne parcurge realitatea, dar faţă de care, neînduhovniciţi, avem o senzaţie volatilă. Antim îşi permite chiar de a alătura imaginii biblice a cetăţii întărite, pe cea contemporană a tunurilor care păzesc cetatea, efectul scontat fiind unul percutant pentru ascultători, ca înţelegere a sensului indicat de predicator, dar care este anulat în plan imaginativ, de alăturarea celor patru virtuţi spirituale.

Antagonismul derutant este şi mai puternic cu cât armele de război sunt în general valorificate, chiar şi în plan alegoric, în sens negativ, şi nu pozitiv, cum se întâmplă aici. Scopul lui Antim este acela de a eficientiza gândirea cu orice chip, pentru ca ea să nu rămână nefuncţională în monotonia abstracţiunilor teoretice şi nici să nu cadă în capcana senzualităţii portretistice sau descriptive, fie ea cât de redusă.

După cum am spus, autorul schimbă imaginile cu foarte mare rapiditate, ceea ce duce la stabilizarea unei impresii generale, care transcende imaginile. În centrul lor se află comparaţia Sfântului Nicolae cu o cetate pe vârful muntelui şi apoi cu o făclie aprinsă în casă şi chiar cu lumina soarelui. Nu este, desigur, un portret în sens clasic, dar nicio simplă caracterizare sau o trecere în revistă a virtuţilor acestuia, nu este.

L-am numi însă *portret alegoric*, deoarece urmăreşte criteriile portretului, eludând detaliile fizionomice sau aspectuale care ar însemna o ancorare într-un realism nesemnificativ. În mod sigur nu este o enumerare a virtuţilor, deoarece acestea sunt „personal-comunitare", dacă pot să mă exprim astfel, adică aparţin atât Sfântului Nicolae, cât şi întregii comunităţi a Sfinţilor şi Drepţilor, după cum a precizat Antim.

Spre sfârşitul acestui fragment citat, se dezvăluie, ca nişte simboluri în eflorescenţă, trăsături particulare, care au legătură cu biografia Sfântului Nicolae. Acestea indică modul prin care el a potenţat virtuţile, în interiorul, însă, al unui contur *sanctiform*. Personalitatea

[1258] Idem, p. 50-51.

apare ca izbucnind din interiorul acestei dominante lumini solare a virtuţilor. De fapt, Sfântul este văzut ca având o poziţie dominantă, la o altitudine spirituală de la care lumea întreagă este o panoramă pentru el şi el este o panoramă pentru lume.

Fie că este ca o cetate în vârf de munte, fie ca o făclie aprinsă celor din casă – unde „casă” reprezintă universul –, fie ca lumina soarelui, poziţia lui este una atotcuprinzătoare. În lumina lui Dumnezeu fiind, Sfântul devine zărit şi nezărit în acelaşi timp: invizibil prin ceea ce este el cu adevărat în Împărăţia Cerurilor, vizibil prin conturul vieţii sale pământene, care însă nu îl mai poate caracteriza în „expansiunea” sa infinită. La aceasta se rezumă dilema şi ambiguitatea lui Antim în a putea reprezenta un portret clasic. El se străduieşte să imprime cât mai mult ascultătorului sugestia transcendenţei. Autorul urmăreşte mai degrabă realizarea unei icoane, din ale cărei „raze” îşi construieşte întreaga predică, acestea fiind, desigur, ilustrări ale acelor virtuţi amintite.

Mergând mai departe, la o predică închinată Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel – intitulată *Luna lui iunie, 29 de zile. Cazanie la Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel* – , observăm că imaginea centrală este tot o comparaţie simbolică, prin care protagoniştii acestui tablou, *îi voiu asemâna cu cei doi luminători mari, adecă cu soarele şi cu luna* [1259]. Întreaga predică este construită pe baza acestei comparaţii, susţinând dezvoltarea alegorică a două portrete, de o mare frumuseţe plastică. Astfel:

La capul cel dintâi al „Facerii” spune Moisi cum că Dumnezeu au făcut doi luminători mari: unul mai mare şi altul mai mic; şi pre cel mai mare, adecă pe soare, întru stăpânirea zilii, iar pre cel mai mic, adecă pre lună, întru stăpânirea nopţii. Şi pre aceştea, i-au făcut pentru întărirea trebuincioasei chivernisiri a toată lumea. Şi iarăşi acestaşi Dumnezeu, făcându-Se Om, au pus alţi doi luminători, pentru întărirea şi întemeierea Besericii: pre cel mai mare, adecă pre Petru, pentru ca să fie întru stăpânirea zilii a dumnezeeştii cunoştinţe întru jidovime; iar pre cel mai mic, adecă pre Pavel, întru stăpânirea întunecatei nopţi a închinării de idoli, la limbi, pentru ca să răsipească cu strălucirea minunilor şi cu lumina învăţăturii norii cei întunecaţ ai înşălăciunii.

Şi pentru ca să începem de la luminătoriul cel mare, de la soare, zicem cum că iaste soarele vârf celoralalte stele şi le covârşaşte cu lumina pe toate şi de la răsărit şi pân' la apus, tot pământul şi unghiurile lui luminează, încălziaşte, îngraşă şi revarsă pretutindea razele lui. Cine nu va mărturisi cum că vredniciile acestia să cuvin lui Petru, de vreme ce el au fost vârf cetei apostoleşti şi mai întâi în rânduiala ucenicilor şi au întins pururea, ca alt soare, de taină, peste tot pământul razele darurilor şi a facerilor de bine?

Au încongiurat toată Iudea, Antiohia, Pontul, Galatiia, Cappadochiia, Assia şi Vithania, gonind cu lumina dumnezeeştilor cuvinte, întunerecul necredinţei, dând daruri de tămăduiri la toată neputinţa şi vindecând pre cei ce rău să chinuia de viclenii draci. Şi mai vârtos că numai singură umbra acestui soare atâta era la toţ făcătoare de bine, precum se vede la „Faptele Apostolilor”, la 5 capete: „Cât şi la uliţă scotea pre cei bolnavi şi-i punea

[1259] Idem, p. 57.

în aşternuturi şi în paturi ca, viind Petru, măcar umbra lui să umbreze pre fieştecare dintru dânşii".

Căldura soarelui are lucrare firească a dărui copacilor, erburilor, pietrilor scumpe şi plodurilor pământului vieţuitoare, umejoasă şi îngrăşătoare putere spre creştere. Aşijderea, şi căldura cea vieţuitoare a soarelui celui de taină, a lui Petru, asemenea au stătut aceştii puteri; că raza cea mai mică ce-au trimis la acela ce au fost din pântecele maicii lui olog, carele stătea înaintea uşii besericii ce să chiema Frumoasă, îndată l-au tămăduit, pentru că zicându-i de grabă: „Caută la noi", îndatăş i s-au întărit talpele şi gleznele. Cu această putere vieţuitoare a lui Petru s-au rădicat sănătos din pat şi oarecare om, anume Enea, carele zăcea de 8 ani, slăbănog. Cu aceasta şi la Iopi, lucru de minune la toţi, au înviiat pre Tavitha, ce murise.

Are soarele şi altă a sa lucrare, că trece prin crăpăturile uşilor şi prin găurile păreţilor şi cele mai din lăuntru ale caselor le iscodeşte şi le luminează. Şi de la Petru n-au fost lipsită această putere, de vreme ce, după cum zice Ieremia la 17 capete: „Adâncă iaste inima decât toate şi om iaste şi cine-l va cunoaşte, pre el". Însă aceasta o au iscodit-o şi au atins cu razele lui, precum să vede adevărat la Anania şi Samfira, a cărora mincinosul cuget cu moarte făr' de veste i-au certat. (…)

Multe feliuri de vrednicii, stăpâniri şi puteri dau filosofii să aibă luna. Şi întâi zic cum că luna iaste podoaba nopţii, asămânătoare soarelui şi stăpâna mării: aceste însă vrednicii cu dreptate să cuvin vasului celui ales şi cu cale iaste să se numească podoaba nopţii, de vreme ce s-au trimis de la Dumnezeu, pentru ca să lumineze limbile dintru întunerecul slujirii de idoli, precum o au zis mai nainte Isaia: „Te-am dat spre lumină limbilor, să fii spre mântuire până la marginile pământului". (…) *Deci pentru ca să gonească această noapte întunecată şi pentru ca să lumineze o întunecare împuţită ca aceasta, au ales Dumnezeu pre Pavel, ca luminând ca altă lună luminată în lume, să răsipească întunerecul închinăciunei de idoli şi pentru ca să adevereze aceia ce zice: „Norodul carele şedea întru întuneric au văzut lumină mare".*

Să cuvine lui Pavel şi a dooa stăpânire a lumii, căci iaste asemănătoriu soarelui, pentru căci Pavel s-au arătat întru toate desăvârşit, asămânătoriu lui Petru. Deci cu cuviinţă iaste şi putem să zicem acel cuvânt al Isaiei: „Şi va fi lumina lunii ca lumina soarelui." (…)

Vredniciia cea după urmă a lunii iaste să stăpânească marea, care lucru să cuvine şi lui Pavel, pentru căci de 3 ori s-au sfărâmat corabiia cu el; o noapte şi o zi întru adâncul (mării) au făcut şi de s-au şi biruit de cumplitele valurile mării, iară pururea nevătămat s-au aflat într-acea înecătură.

Între celelalte idiomata adecă alsăuiri ce are luna are şi aceasta: când iaste plină să scoală asupră-i câinii, ca nişte vrăjmaş, cu luptă şi nu încetează a o lătra, neputând suferi lumina ei; şi cu acestia toate, ia fiind curată şi nevinovată, luminează şi călătoreşte călătoriia ei, făr' de zăticneală.

Câţ câini sălbateci s-au sculat, turbaţ, asupra lui Pavel, lătrând. Au lătrat asupra lui Pavel tot Efesul, pentru căci învăţa de faţă cum că, acei (idoli) ce să fac de mâini, nu-s dumnezei. Au lătrat asupră-i la Iconiia, când s-au pornit limbile şi jidovii să ucigă cu pietri pre Pavel. Fost-au lătrat de Elima vrăjitoriul, carele din strălucirile lunii noastre cei de taină, a lui Pavel, au rămas orb. Fost-au lătrat, la cea mai de pe urmă, de câţva jidovi carii, s-au blestemat ei singuri pre sine, nici să mănânce, nici să bea, până nu vor ucide pre Pavel. (…) *Cine dară să nu mărturisească cum că Pavel au strălucit între limbi, ca luna plină în zilele ei?*

Făr' de prepus iaste, drept aceia, că Petru au stătut în Beserică, ca alt luminător mare, pentru căci s-au arătat ca soarele luminând peste Beserica Celui Înalt. Iară Pavel au fost stătut luminătoriu mai mic, însă asământător soarelui, cu lumina, cu strălucirea, cu bunătăţile, cu vredniciia şi cu slava [1260].

Autorul desfăşoară în faţa ascultătorilor o astronomie mistică, prin care, îndrăznim să afirmăm, *prin mijlocul ochianurilor* [1261] sale duhovniceşti, vede aşezarea celor doi Apostoli *ca nişte luminători mari tăriei cei de sus* [1262], astfel încât portretul acestora are dimensiuni cosmice, relativ cu situarea lor *în casa Celui înalt* [1263] şi *luminând peste Beserica Celui înalt* [1264]. Aceste imagini ar putea fi confundate cu un tablou descriptiv, dacă cineva se înşală în a considera portretul simbolic şi teologico-alegoric a fi o simplă frescă celestă.

Antim nu are la îndemână, în acest demers pictural, decât „uneltele" cuvintelor[1265], şi cu toate acestea înfăţişează înaintea auditoriului său două modele iconografice perfect autentice, sprijinindu-se nu pe acurateţe fotografică, ci pe acrivie hermeneutică şi pe interpretarea textelor biblice şi a tradiţiei ecleziastice, pentru a alcătui imagini absolut convingătoare, pline de vitalitate şi dinamism. Ca şi în predica la Sfântul Nicolae, autorul se fereşte de a transfera personajelor sale o „corporalitate" grosieră sau un senzualism descriptiv-portretistic care să blocheze sugestia transcendenţei şi să transpună totul la un nivel inferior, terestru, neagreat.

Pare că autorul este silit să apeleze la procedee moderne – sau procedeele moderne şi-au găsit expresia avant la lettre, oricând în istorie, acolo unde exprimarea clasică nu era de ajuns –, din neputinţa de a reda cu fidelitate un plan de existenţă în acelaşi timp inefabil şi material, ceresc şi pământesc, pentru că trupurile umane vor învia şi, deşi transfigurate, vor fi aceleaşi trupuri făcute din pământ pe care le purtăm acum.

În acest sens, „icoana este singurul obiect care întrupează modal avangarda absolută. Ea descrie ceva ce nu s-a întâmplat încă, mai precis descrie cum vom arăta noi, ambianţele

---

[1260] Idem, p. 57-62.
[1261] Idem, p. 59.
[1262] Idem, p. 63.
[1263] Idem, p. 59.
[1264] Idem, p. 62.
[1265] Cf. idem., p. 97.

noastre – fireşte, în chip simbolic –, după stingerea acestei lumi”[1266]. Icoanele sunt „arvune ale Învierii”[1267], „imagini înviate pe jumătate”[1268], obiecte reprezentând ceva ce depăşeşte radical condiţia umană[1269]. Antim, ca scriitor, se situează în vecinătatea pictorului, pentru că, în definitiv, „imaginile sfinte… sunt tot scrieri. Un zugrav de icoane nu pictează, ci scrie chipuri”[1270].

Imaginea celestă a celor doi luminători – cel diurn şi cel nocturn – nu este decât o poartă către spiritual şi către inefabil, sugerând o deplasare către acel punct elevat în care mintea înţelege că este necesar a înceta să mai fantazeze. Ea poate să privească în mod normal spre înălţimi spirituale numai până acolo unde frumuseţea lumii înconjurătoare îi permite să întrezărească posibilitatea unei realităţi inefabile.

Soarele şi luna întrupează simboluri, dar autorul purcede la „dematerializarea” lor prin apelul la semnificaţii mistice şi prin asocierea cu persoanele sfinte ale celor doi Apostoli.

Antim evită să-i „redimensioneze” în plan terestru pe cei ce aparţin Cerului, Împărăţiei Cerului, preferând să-i îmbrace în veşminte simbolice, solare, extrem de semnificative pentru a evidenţia sugestia inefabilului şi a luminii divine. Ierarhul nu se opreşte la descrieri şi amănunte fizionomice concrete, deoarece urmăreşte să încline mintea spre a percepe iradierea Apostolilor de lumina cerească până la confundarea cu ea, nu din punct de vedere ontologic, ci în sensul asemănării şi al convieţuirii cu ea.

Pentru aceasta, ei primesc un „trup” simbolic de lumină, personalizat aparte prin imaginea separată a soarelui şi a lunii, pentru a arăta că au depăşit starea omului căzut, prin care Adam, păcătuind, *s-au îmbrăcat cu îmbrăcăminte de piei, care îmbrăcăminte nu iaste alta, după cum zice iarăşi Sfântul Grigorie, „fără numai acest trup gras şi muritoriu”* [1271]. Antim conduce percepţia umană până la a sesiza această transformare spirituală evidentă, la graniţa dintre pământesc şi ceresc, subliniind prin aceasta ideea transcendenţei şi oferindu-ne astfel o motivaţie pentru refuzul descriptivismului simplist. Hieratismul ca program iconografic transpare, în variantă literară, în această transfigurare simbolică operată de Antim.

Autorul se mişcă mereu pe două planuri, terestru şi ceresc, primul dintre ele fiind permanent traversat de sugestii ale transcendenţei şi asumat de o treptată reconfigurare spirituală a sa. Această reconfigurare a pământescului are loc prin transfigurarea umanului, prin schimbarea sa la faţă, aşa cum se întâmplă prin „apariţia” pe pământ a „soarelui celui de taină”, care să-i „umbreze” taumaturgic pe oameni. Antim nu se dă înapoi nici de la unele

---

[1266] Sorin Dumitrescu, în cartea lui Robert Şerban, *A cincea roată (Convorbiri cu...)*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2004, p. 64.

[1267] Ibidem.

[1268] Ibidem.

[1269] Cf. Idem, p. 65.

[1270] Idem, p. 66.

[1271] *Opere*, p. 225.

delicii stilistice, folosind un oximoron de mare efect, când afirmă că „umbra acestui soare” – adică a Apostolului Petru – vindeca pe cei bolnavi. „Raza cea mai mică” a Sf. Petru a tămăduit pe „acela ce au fost din pântecele maicii lui olog”, iar Sf. Pavel „au strălucit între limbi ca luna plină în zilele ei”.

Astfel încât, în sens spiritual, planul terestru ajunge să se intersecteze cu cel ceresc. De fapt, „între conceptul lumii spirituale şi presupoziţia indigenţei ei gnoseologice e o contradicţie de principiu. Luată în serios, lumea spirituală nu poate fi decât partea *tare* a realului, sursa şi suportul lui. (…)

Lumea spiritului începe să-şi descopere sensul adevărat: ea nu este o *altă* lume, e *lumea însăşi* în toată amplitudinea ei, suma armonică a văzutelor şi nevăzutelor”[1272]. Frumuseţea acestor portrete alegorice stă în măiestria artistică desăvârşită, aş spune, cu care autorul le-a pictat contururile, subliniind transgresarea umanului prin sublimul sfinţeniei, prin comparaţii de un inepuizabil farmec poetic.

În didahiile la Sfinţii Împăraţi Constantin şi Elena, nu se mai pleacă de la o temă alegorică centrală, iar alegoria, acolo unde apare, este tangenţială. În realizarea portretului – care este, mai degrabă, o caracterizare – autorul pune accentul pe sensibilitate şi patetism, pe detaliu biografic, pe antiteze puternice între măreţie şi smerenie, pe conflicte interioare din care iese învingătoare dreptatea şi credinţa, pe tragismul vieţii umane din perspectivă creştină.

Dacă celelalte portrete sunt realizate prin raportare la un model arhetipal – modelul Păstorului cel Bun, Hristos, în cazul Sfântului Nicolae şi modelul solar ca simbol al Divinităţii, al lui Hristos, în cazul Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel –, dorindu-se a se evidenţia integrarea lor în „cosmografia” celestă, localizarea în spaţiul celest al Bisericii, ca lumini pe „tăria” Eclesiei, punându-se accentul pe transcendenţă, şi în cazul Sfântului Constantin se stabileşte un model arhetipal, în persoana Sf. Apostol Pavel.

Antim se referă la asemănarea chemării celor doi. *Apostolul* acestei sărbători, a Sfinţilor Constantin şi Elena, stabileşte de la bun început această asemănare, pentru că este tocmai pericopa ce conţine chemarea Sf. Pavel şi putem afirma că Antim stabileşte tema predicii pornind de la această pericopă: *Pavel cu glas de lumină, precum spune Luca la „Faptele Apostolilor”: „Văzuiu, zice, pre cale încungiurându-mă lumină” şi Constandin cu slove alcătuite de stele şi cu glas purtător de lumină, precum mărturiseşte istoriia* [1273]: *„Întru aceasta biruiaşte”*[1274].

Ierarhul nostru afirmă şi despre el că *au strălucit steaoa cea luminoasă, blagocestivul Constandin* [1275], ca un reper stelar pentru corabia Bisericii, care *să lupta de valurile necredinţii* [1276], reuşind *să răsipească cu lumina credinţii norul eresului arianesc*

[1272] Andrei Pleşu, *Despre îngeri*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2003, p. 179-181.

[1273] E vorba despre *Istoria bisericească* a lui Eusebiu de Cezareea.

[1274] *Opere*, p. 85.

[1275] Idem, p. 116.

[1276] Ibidem.

[1277]. Totuşi, portretul primului împărat creştin se conturează un pic diferit decât cele amintite anterior, prin renunţarea la alegorii prelungite, reliefându-se trăsăturile sale mai mult din antiteze, din agonia luptei între virtutea creştină şi ispitele păgânismului, încă destul de prezent în imperiul roman al secolului al IV-lea, şi din tablouri dramatice.

Portretul împărătesc – şi mă refer acum la cea de-a doua didahie pe această temă, intitulată *Cuvânt de învăţătură la Sfinţii şi întocmai cu Apostolii Împăraţ Constandin şi Elena* [1278] – este alcătuit dintr-o succesiune de tablouri ce conţin în filigran un fir narativ, pe care autorul nu îl exploatează decât ca motiv de plecare retorico-poetic.

Se porneşte de la binecunoscutele relatări despre minunea apariţiei Sfintei Cruci pe cer, prin care împăratul şi-a înfrânt rivalul său păgân, despre Sinodul de la Niceea prezidat de acelaşi, despre vindecarea sa miraculoasă prin Sf. Botez – fără a se trece cu vederea refuzul său de a accepta terapia prin baia în sânge de prunci, oferită de medicii vremii –, precum şi despre participarea sa personală, la construcţia bisericilor, renunţând la orice emfază imperială.

Aceste patru izvoare narative sunt convertite de Antim în tablouri construite mai ales prin mijloace retorice, dintre care iese în relief alternanţa de întrebări şi răspunsuri cu caracter iniţiatic pentru public: *Şi oare n-au arătat mare creştinătate? Că auzind nedreptăţile cele păgâneşti ale lui Maxentie ce făcea asupra creştinilor, au rădicat asupra-i războiu şi măcar că era în nevoie, atâta cât era să se biruiască de Maxentie, iar l-au încredinţat biruitoriu şi i-au sporit bărbăţiia sufletului spre luptă, neadormită proniia lui Dumnezeu cu o închipuire de Cruce pe ceriu, care zicea cu slove de stele: „Cu acestea să biruieşti", dintru care arătare, întărindu-se bun credinciosul Constandin, atâta de tare s-au luptat cu păgânul de Maxentie, cât l-au biruit desăvârşit şi l-au înecat în apa Tiverului* [1279].

Iar despre împrejurările în care a avut loc Botezul Sfântului Constantin ni se relatează că, *fiind rănit iubitoriul de Dumnezeu de cumplite bube peste tot trupul, era o minune celor ce-l vedea.* (…) *Iar zavistiia cea jidovească aceasta sfătuia pre împăratul, să ucigă atâţea prunci cât să-şi poată spăla trupul într-acel sânge cald al pruncilor celor omorâţi; şi aşa scufundând patima, acolo înăuntru, s-ar fi mântuit împăratul. Ce socotiţ, oare, să fie primit sfatul acesta, iubitoriul de Hristos, să se fi apucat de doftoriia aceasta, credinciosul? Ba, nu s-au apucat. De ce? O, de credinţa cea desăvârşită a credinciosului împărat au zis cu glas mare: mai bine voesc să moriu eu, bolnav şi pentru dragostea lui Dumnezeu, decât să-mi iau sănătatea mea şi să-mi răscumpăr mântuirea mea cu atâta sânge nevinovat. Răspuns adevărat de împărat credincios* [1280].

Celelalte două evenimente biografice la care ne-am referit mai sus, îi prilejuiesc autorului o caracterizare comparativă a împăratului a cărui viaţă face subiectul acestui panegiric. Prima dintre ele este o alegorie în care termenul de comparaţie poate părea bizar

[1277] Ibidem.
[1278] Idem, p. 113.
[1279] Idem, p. 114.
[1280] Idem, p. 115.

şi este, în mod sigur, cel puţin inedit, fiind împrumutat din orizonturi medicale ce nu par a avea vreo tangenţă cu tema omiletică: *Şi precum firea naşte iarba cea de vindecare la locul unde răsare odrasla cea purtătoare de moarte, precum se vede: are otravă de moarte scorpiia, iar după moarte să preface trupul ei iarbă de vindecare; muşcă năpârca de moarte, iar din trupul ei se face tiriacul, carele iaste împotriva veninului, într-acestaş chip au rânduit dumnezeiasca pronie ca pe vremile necuratului Arie să strălucească blagocestivul Constandin…*[1281].

Antim este inventiv şi cât se poate de ilustrativ în a-şi urmări cu abnegaţie parcursul retoric, deşi nu exclud cu totul nici ipoteza ca el să fi împrumutat de undeva ideea acestei alegorii – deşi, la fel de bine poate să fie şi originală –, ceea ce demonstrează însă apetenţa sa pentru mediul ambiant, către naturalul cu valoare terapeutică, atât sufletească, cât şi trupească, pe care vom mai avea prilejul să o sesizăm în opera sa.

Dar niciunul dintre aceste tablouri nu atinge atât de mult acea coardă sensibilă, pe care Antim o face adeseori să vibreze, în didahii, acel dramatism încărcat de solemnitate, în acelaşi timp sfâşietor şi duios, sentimental şi sever, sublimat prin poezia expresiei şi prin cadenţa aproape liturgică a frazei, ca în fragmentul următor: *Ajungea, ca un blagocestiv împărat să poruncească să se zidească biserici, să se rădice case de rugăciuni şi alte zidiri plăcute lui Dumnezeu. Iar ca un smerit ce era însuşi să pogoriia din scaunul lui cel înalt şi lepăda schiptrul lui din mână şi scotea haina cea împărătească de pe trupul lui şi-ş goliia capul lui de cununa cea de mullt preţ şi aducea pre umerele lui pietri şi cu mâinile lui iubitoriul de Dumnezeu săpa cu ceilalţi lucrători la temeele besericilor.*

O, smerenie fără de margine! Veniţi aici, voi lăcuitorii pustiiului, carii aţi stătut pilde minunate şi dascăli ai smereniei, veniţ, zic, şi vă minunaţi de smereniia împăratului celui ce iaste întocmai cu Apostolii; mărturisiţi cum că au ajuns până la nu mai [putea merge mai] *înainte.*

Pentru căci voi, de aţi şi înfruntat dobitoceştile patimi ale trupului, de aţi smerit trupul, de aţi lepădat deşertăciunile pohtelor, de aţi iubit ţinerea, de aţi urât mândriia, de aţi trăit în curăţenie, de v-aţi făcut cu măsurăciunea smeriţi, nu iaste minune, căci despărţindu-vă de lume şi iubind sărăciia, lesne aţi gătit sufletul vostru la smerenie, pentru căci bine ştim că sărăciia smereşte pre om.

Iar marele Constandin, în luciul lumii aceştiia, împărat mare, stăpânitor lumii, cu domnie lată, cu stăpânire desăvârşită, cu mărire nespusă şi să nu să mândrească, ci mai vârtos să se arate desăvârşit pildă smereniei. Nu iaste minune minunilor? Nu iaste semn de mare sfinţenie? Nu iaste dovadă a unui mare dar de la Dumnezeu în ceriuri?[1282].

Este evidentă implicarea afectivă, precum şi entuziasmul autorului, pe care de altfel, nici nu le reprimă, ci le dă glas ori de câte ori simte nevoia să fie debordant de atâta însufleţire. Antim preferă întotdeauna să nu creioneze cu uşurinţă un portret şi nici nu este adeptul caracterizărilor sumare, de aceea, în predicile lui, tablouri întregi – alegorice sau nu

---

[1281] Idem, p. 116.

[1282] Idem, p. 117-118.

– ţin loc de trăsături caracterologice sau portretistice. El preferă să tuşeze detalii prin insistenţa asupra unor trăsături spiritual-morale, prin construcţii retorice sau alegorice (alternante sau conjugate), al căror incipient fir narativ le conferă un statut dinamic foarte eficient, ce are în final scopul să alerteze ritmul predicii şi să obţină impresia de derulare aproape „cinematografică” a unor secvenţe diferite, dar perfect îmbinate prin tema comună. „Coregrafia” acestor tablouri este, nu de puţine ori, surprinzătoare.

Nu poate fi vorba, desigur, de o tehnică a portretului clasică, ci de una digresivă, în care fiecare detaliu este caracterizat în parte şi face obiectul unei secvenţe, al unui tablou special. În predicile la Sf. Nicolae şi la Sf. Apostoli Petru şi Pavel aveam un portret alegoric situat, în topica discursului, în poziţie centrală, pe marginea căruia autorul urzea alte compoziţii, în timp ce la Sf. Constantin observăm o defilare de tablouri alcătuind o caracterizare, un portret.

De fapt, fiecare dintre predici are „reţeta” ei, inimitabilă. Desfăşurarea de forţe oratorice, literare şi stilistice este întotdeauna surprinzătoare la Antim şi conferă sentimentul inepuizării, survenind din abilitatea cu care evită orice monotonie sau suprasaturare neelegantă, fie că ne referim la tehnicile oratorice, fie la cele literare.

Avem convingerea, ajungând în acest punct, că am reuşit să ilustrăm îndeajuns, pentru moment, modul în care Antim apelează la tehnica alegorică în realizarea portretului. Vom avea însă prilejul, mai departe, să analizăm „portrete” şi mai complexe decât cele la care ne-am referit deja.

III. 6. 1. 2. Portretul alegoric în etape şi despre „ipostazierea” frumuseţii interioare

În *Cazanie la Adormirea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu*, Antim excelează în măiestrie literară şi în arta portretului. De data aceasta, tabloul integral este alcătuit dintr-o sumă de „portrete”, care nu sunt decât dezvoltări perifrastice complexe ale unor trăsături şi virtuţi esenţiale ale Preacuratei Maici a lui Dumnezeu.

În prima parte a predicii, oratorul ecleziastic parafrazează Acatistul Buneivestiri – primul şi cel mai vechi acatist din istoria Bisericii, „una din culmile lirice ale ritualului ortodox (…) introdus în oficiere în veacul al VII-lea de patriarhul constantinopolitan Serghie I”[1283] –, afirmând: *îmi caut şi făr' de voia mea a conteni de a mai iscodi să aflu înălţimea fecioriei ei, întru care cu anevoe să sue gândurile omeneşti şi adâncimea darurilor ei, carele nu să pot vedea lesne nici cu ochii îngereşti* [1284]. Si continuă prin a recapitula o parte

[1283] Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. II, op. cit., p. 11.

[1284] *Opere*, p. 16.

din *cuvintele de bucurie* [1285] (adică din binecuvântările) primite de Sfinţii Vechiului Testament de la Dumnezeu.

Reuşeşte apoi să ofere ascultătorilor un „ospăţ” spiritual deosebit de rafinat, prin două pasaje interpretative de înalt nivel, reprezentând o hermeneutică onomastică – personală: *după a mea proastă socoteală* [1286] –, cu privire la numele Mariam şi o tâlcuire teologică la *cuvintele cele de bucurie ce i-au zis Îngerul: „Bucură-te ceia ce eşti plină de dar, Domnul e cu tine”*[1287].

Acest excurs are în vedere, după cum se poate lesne observa, *Vechiul Testament*, *Noul Testament* şi tradiţia ecleziastică ortodoxă, autorul căutând să dovedească întemeierea vastă a afirmaţiilor sale. Acestea nu constituie însă decât un preludiu teologic şi hermeneutic, prin care Preasfânta Fecioară este indicată drept cea care adăposteşte în persoana sa împlinirea unor taine ale Sfintei Treimi, cu repercusiuni esenţiale în existenţa şi evoluţia umanităţii. Mai mult decât atât, parcursul vieţii Preacuratei apare ca indisolubil legat de pronia dumnezeiască, de persoanele Sfintei Treimi şi, mai ales, de Hristos.

După această introducere lungă, urmează acea desfăşurare de tablouri – de care aminteam anterior –, alcătuind ipostaze portretistice diverse, o bucurie şi o încântare atât din punct de vedere teologic, cât şi estetic. Autorul trece de la un periplu scripturistic ce a înclinat cu preponderenţă spre reflexivitate, la un alt tip de periplu scripturistic, în care este regină exprimarea poematică, ca şi cum acesta ar coborî din muntele înţelegerii spirituale pe un versant nelipsit de florile virtuţilor estetice, alcătuind un mic poem cosmologic – o parafrază originală a primelor capitole din Geneză –, în care, în subsidiar, se interpretează taina creaţiei, dar în principal se pune în lumină frumuseţea indescriptibilă a Maicii lui Dumnezeu.

Aceasta se realizează printr-o tehnică apofatică ce conturează un profil splendid, prin anularea în final, a oricăror date din imediat şi a imaginaţiei: *Dumnezeu însă, carele numai cu un cuvânt au făcut şi au zidit toate lucrurile cele văzute şi nevăzute, poate cu adevărat, cu a Lui preaputernicie, să facă stele mai luminoase decât acestea ce strălucesc pre ceriu şi lună mai iscusită decât aceasta ce ne povăţuiaşte noaptea şi soare mai strălucitoriu şi mai luminat decât acesta, carele stinge cu lumina lui toate celialalte lumini şi ceriuri mai mari şi mai largi în rotocolime şi pasări mai cu dulce glasuri şi flori mai cu multe mirosuri şi copaci mai nalţi şi mai roditori şi vânturi mai sănătoase şi văzduhuri mai de folos şi hiară mai multe la număr şi mai de multe feliuri şi mai multe lumi decât aceasta ce lăcuim poate să zidească în mărime şi în meşterşug mai minunate; iară o zidire care să covârşască în vrednicie pre Maica lui Dumnezeu nu va putea să facă niciodată, măcar că iaste preaputernic.*

Pentru că precum nu iaste cu putinţă, nu zic să socotească, ce nici cu mintea să gândească neştine, o fiinţă mai cuvioasă şi mai naltă decât Dumnezeirea, aşa nicio zidire

[1285] Idem, p. 17.
[1286] Idem, p. 18.
[1287] Ibidem.

mai covârşitoare decât aceia ce au născut pre un Dumnezeu Carele S-au făcut Om. Că pre dânsa o au ales Dumnezeu, mai înainte decât toată zidirea, pentru ca să-I fie locaş vecinic, după cum grăiaşte David: „Aceasta iaste odihna Mea în vecii vecilor şi într-însa voiu lăcui, pentru că o am ales” [Ps. 31, 13-14][1288].

Cu adevărat Antim pare un vultur al teologiei, care planează cu uşurinţă şi repeziciune deasupra mai multor forme de relief spiritual, schimbând adesea peisajul, într-un urcuş ameţitor spre culmile universului mistic sau coborând liniştitor, într-un zbor lin pe deasupra întregii creaţii. Lumea sensibilă (creaţia materială) este privită ca de pe o esplanadă mirifică, ce oferă vaste motive pentru dezvoltarea contemplaţiei interioare.

Sau, altfel spus, este o trambulină pentru un zbor cosmic, pentru o cunoaştere şi o interpretare cât mai adâncă a sensului existenţei, mergând până la izvoarele creaţiei, acolo unde nu este *ochi spre a cunoaşte*, ci doar vederea pe care o îngăduie Dumnezeu „celor ce Îl iubesc pe El” (Iac. 1, 12). Acest mic poem în proză este şi „un Laus Domini, nu lipsit de splendoare, prin grandioasa viziune a creativităţii”[1289].

Dincolo de aceste semnificaţii, acest pasaj este însă – printr-o tehnică extrem de modernă – un tablou din care se profilează imaginea Maicii lui Dumnezeu, prin comparaţie şi chiar prin antiteză cu întreg universul, un portret „din profil”, dacă se poate spune astfel. Frumuseţea Născătoarei de Dumnezeu nu este prezentată în mod descriptiv, ci alegoric, prin analogie cu universul sensibil, cu acest cosmos somptuos ce pare un colţ de Rai, dar nu se compară, în frumuseţe, cu cea care este *cer* [1290], *Doamnă Îngerilor* [1291] şi *închipuirea lui Dumnezeu* [1292], *Preacurata Stăpână, Maica lui Dumnezeu, Împărăteasa Îngerilor şi a oamenilor* [1293]. Această idee – o putem numi „nuanţă portretistică” – o reia Antim şi în alte omilii, considerând *Că de poate afla cineva mai mare şi mai slăvit decât pre Dumnezeu, poate că doară va afla mai mare şi mai cinstită decât pre Sfânta Fecioară, care Fecioară, ca alt ceriu gânditoriu, ţine în braţile sale pre Făcătoriul ceriului şi al pământului, pre Fiiul său, Carele iaste născut din Tatăl mai nainte decât luceafărul…*[1294].

Vom avea prilejul să observăm detaliat că, pentru Antim, componenta cea mai frumoasă şi mai admirabilă a acestei lumi este cerul, iar Maica Domnului este cu atât mai sublimă cu cât este *cer* spiritual, căci *ia iaste ceriul cel adevărat, carele au răsărit pre Soarele dreptăţii şi în pântecele ei au lăcuit, ca întru al treilea ceriu, o Faţă a Sfintei Troiţe, Fiiul şi Cuvântul lui Dumnezeu, Iisus Hristos, adevăratul Arhiereu, de au zidit a dooa oară neamul omenesc şi să ruga lui Dumnezeu Tatăl pentru mântuirea lui Adam şi a necunoştinţei lui*[1295].

[1288] Idem, p. 19.

[1289] Eugen Negrici, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 51.

[1290] *Opere*, p. 132.

[1291] Ibidem.

[1292] Ibidem.

[1293] Idem, p. 167.

[1294] Idem, p. 31.

[1295] Idem, p. 42-43.

Ea Îl naşte pe *Cela de carele fuge ceriul de groaza Lui* [1296], iar Antim completează, afirmând că este *scaun sfânt lui Dumnezeu (...) ca să se odihnească pre dânsa Cela ce Să odihneşte pre scaunele cele îngereşti şi-ş găti Luiş ceriu însufleţit Cela ce au întărit ceriurile cu înţelepciunea Sa şi pământul l-au întemeiat pe ape, de carele se cutremură toate adâncurile şi beznele Iadului* [1297].

În ordinea lumii – atât în ceea ce priveşte ordinea lumii văzute, cât şi ierarhia spirituală –, Preasfânta Fecioară *iaste aleasă şi întru tot îmbunătăţată mai nainte decât toată zidirea, după cum zice la „Cântarea Cântărilor”* [1298] – am văzut anterior aceeaşi idee preluată şi din Psaltire –, şi acesta este motivul pentru care Antim pune în lumină virtuţile sale, plecând de la acel portret ce doar profilează silueta cerească şi impunătoare a Împărătesei lumii.

Această primă parte – anterior citată –, a portretului, se încheie cu cuvintele: *„Că pre dânsa o au ales Dumnezeu, mai înainte decât toată zidirea, pentru ca să-I fie locaş vecinic, după cum grăiaşte David...”*[1299].

Faptul că este aleasă din veşnicie, mai înainte de a fi lumea, pentru a fi Maica lui Dumnezeu, nu semnifică predestinaţia, ci atotştiinţa lui Dumnezeu, care cunoştea virtuţile ei şi a aşteptat să Se întrupeze din această Sfântă Fecioară, ce a întrecut întreaga fire în frumuseţe, mai ales spirituală şi morală.

Tehnica de realizare a întregii „icoane” a Preasfintei Fecioare este cu totul deosebită. Prin cele ce a afirmat până în acest moment, autorul a trasat contururile, urmând să stabilească detaliile în cele ce vor urma.

Acea sumă de „portrete”, de care am pomenit iniţial, se succed introducându-se unul pe altul în scenă: finalul unuia dintre ele reprezintă o motivaţie pentru desfăşurarea celui următor, încât impresia este de continuitate şi unicitate a portretului, de imagini care se întreţes, care se predetermină. Astfel încât cuvintele despre care am spus că încheie „portretul” citat deja, reprezintă interfaţa pentru următoarea secvenţă, în care ierarhul ne prezintă pe larg, cu amplitudine, motivele pentru care Preacurata se numeşte „aleasă” de Dumnezeu. Urmează o icoană alcătuită din nu mai puţin de patru asemenea portrete care se nasc unul din altul, ca într-o succesivă oglindire şi adâncire a perspectivei, într-un „mis-en-abîme” de o mare profunzime teologică, dar şi literară, a cărui poezie este inimitabilă:

Aleasă iaste, cu adevărat, ca soarele [1300]
pentru că iaste încununată cu toate razele darurilor dumnezeieşti
şi străluceşte mai vârtos decât celelalte lumini ale ceriului.
Aleasă iaste şi frumoasă ca luna [1301]*,*

1296 Idem, p. 132. Cf. cu Apoc. 20, 11.
1297 Idem, p. 44.
1298 Idem, p. 41.
1299 Idem, p. 19.
1300 Cf. Cânt. 6, 10 sau Apoc. 12, 1.
1301 Cf. Cânt. 6, 10.

pentru că, cu lumina sfinţeniei stinge celelalte stele
şi pentru marea şi minunata strălucire
de toate şireagurile stelelor celor de taină
se cinsteşte, ca o Împărăteasă.
Aleasă iaste ca revărsatul zorilor[1302]*,*
pentru că ia au gonit noaptea şi toată întunerecimea păcatului
şi au adus în lume zioa cea purtătoare de viaţă.
Aleasă iaste, că iaste izvor [1303]
carele cu curgerile cereştilor bunătăţ
adapă Sfânta Biserică şi tot sufletul creştinesc.
Aleasă iaste, că iaste chiparos [1304]
carele cu nălţimea covârşaşte ceriurile
şi pentru mirosul cel din fire s-au arătat departe de toată stricăciunea.
Aleasă iaste, că iaste crin[1305]*,*
că măcar de au şi născut între mărăcinii nenorocirii cei de obşte,
iară nu ş-au pierdut niciodată podoaba albiciunii.
Aleasă iaste, că iaste nor [1306]
carele n-au ispitit nicio greime a păcatului.
Aleasă iaste, pentru că iaste Fecioară mai înainte de naştere,
Fecioară în naştere, Fecioară şi după naştere
şi iaste o adâncime nepercepută a bunătăţilor
şi o icoană însufleţită a frumoseţilor celor cereşti.
Iaste o grădină încuiată [1307]
dintru care au eşit floarea cea neveştejită,
şi fântână pecetluită[1308]*,*
dintru care au curs izvorul vieţii, Hristos.

Pre Aceasta au văzut-o Moisi în muntele Sinai,
ca un rug aprins şi nu ardea[1309]*.*
Pre Aceasta au văzut-o Aaron,
ca un toiag înflorit şi plin de roadă[1310]*.*
Prea Aceasta au văzut-o Iacov,

[1302] Ibidem.
[1303] Cf. Cânt. 4, 15.
[1304] Cf. Cânt. 1, 16.
[1305] Cf. Cânt. 2, 2.
[1306] Cf. Is. 19, 1.
[1307] Cf. Cânt. 4, 12.
[1308] Ibidem.
[1309] Cf. Ieş. 3, 2.
[1310] Cf. Num. 17, 8.

ca o scară întărită din pământ până în ceriu
şi Îngerii lui Dumnezeu să suiia şi să pogora pre dânsa[1311].
Pre Aceasta au văzut-o Iezechiel
ca o uşă încuiată, prin care nimeni n-a trecut[1312].
Pre Aceasta au văzut-o Ghedeon ca o lână[1313],
Avvacum ca o dumbravă umbroasă[1314]
Daniil ca un munte[1315] *şi Solomon ca un pat*[1316].

Aceasta astăzi se mută de pre pământ la ceriu;
lasă întristăciunea şi se duce la bucurie,
lasă cele de jos şi priimeşte cele de sus;
lasă cele stricăcioase şi câştigă cele nemuritoare şi veşnice.
Astăzi îşi dă preasfânt sufletul Ei în mâinile Fiului Ei
şi cu cântări îngereşti şi apostoleşti se petrece cinstit trupul Ei
în satul Ghethimani, spre îngropare.
Astăzi ceriul întinde sânurile sale
şi primeşte pre Ceia ce au născut
pre Cela ce nu-L încape toată zidirea.
Astăzi se minunează toate puterile cereşti
zicând una către alta:

Cine iaste Aceasta ce să suiie din pustiu[1317]
adică de pre pământ, la ceriu?
Cine iaste Aceasta care să iveşte ca zorile,
frumoasă ca luna şi aleasă ca soarile[1318]*?*
Cine iaste Aceasta ce să sue de pre pământ în ceriu,
albită, înflorită, în care hulă nu iaste[1319]*?*
Rădicaţ porţile voastre[1320],
zic cetele cel îngereşti, una către alta,
şi cu cântări de laudă primiţ
pre Împărăteasa ceriului şi a pământului,

1311 Cf. Fac. 28, 12.
1312 Cf. Iez. 44, 2.
1313 Cf. Jud. 6, 38.
1314 Cf. Avac. 3, 3.
1315 Cf. Dan. 2, 45.
1316 Cf. Cânt. 3, 7, 10.
1317 Cf. Cânt. 3,6; 8, 5.
1318 Cf. Cânt. 6, 10.
1319 Cf. Cânt. 4, 7.
1320 Cf. Ps. 23, 7.

care vine, să lăcuiască
den a dreapta Împăratului Dumnezeu
cu îmbrăcăminte cu aur îmbrăcată, împistrită,
după cum zice David[1321]*,*
căci Aceasta iaste Ceia ce au împăcat
ceriul cu pământul şi pre Dumnezeu cu omul.
Aceasta iaste bucuria celor drepţi
şi nădejdia celor păcătoşi [1322].

Credem că este un portret sau o icoană magnifică a Preacuratei Fecioare. Antim se dovedeşte a fi un poet care se apropie de măsura teologică şi artistică din poemele Sfântului Grigorie de Nazianz sau ale Sfântului Efrem Sirul[1323].

Eugen Negrici observa, în didahiile lui Antim, „acea elevaţie constantă a exaltării, care făcea ca imnurile religioase ale lui Ephrem Sirul, Anastasie de Sinai, Ioan Damaschin –

[1321] Cf. Ps. 44, 11, 15.

[1322] *Opere*, p. 19-21.

[1323] A se compara cu un poem-rugăciune, asemănător, al Sf. Efrem Sirul: „Stăpâna mea, Preasfântă Născătoare de Dumnezeu,/ cu dar dăruită, a lui Dumnezeu Născătoare,/ Preabinecuvântată, de Dumnezeu dăruită,/ Maică a lui Dumnezeu,/ încăperea dumnezeirii Unuia-Născut Fiului tău,/ Fiul Tatălui Celui fără de moarte şi nevăzut,/ scaune în chipul focului, (…)/ jilţul Împăratului Celui ce este pe heruvimi,/ uşa cerească, prin care de pe pământ la ceruri alergăm,/ Mireasă a lui Dumnezeu,/ prin care cu Dânsul ne-am împăcat, (…)/ cea care eşti, după Sfânta Treime, Stăpână a tuturor,/ şi, după Mântuitorul, mijlocitoare a toată lumea,/ căruţa Soarelui celui gândit, a Luminii celei adevărate,/ care luminează pe tot omul care vine în lume,/ cea care porţi pe Acela Care toate le poartă/ cu cuvântul gurii Lui,/ îmbrăcămintea cea neîntinată/ a Celui ce Se îmbracă cu lumina ca şi cu haină, (…)/ chivot sfânt/ prin care de potopul păcatului ne-am mântuit,/ rug nears/ pe care te-a văzut de Dumnezeu văzătorul Moise,/ cădelniţă de aur/ în care Dumnezeu Cuvântul a fost aprins/ şi a umplut lumea de bună mireasmă/ şi visurile neascultării de tot le-a ars,/ tablă de Dumnezeu scrisă, sfeşnic cu şapte lumini,/ a cărui strălucire a covârşit razele soarelui,/ cort sfânt care pe Basileul cel duhovnicesc L-ai născut,/ căruţa cea împărătească, năstrapă de mană primitoare,/ grădină încuiată, izvor pecetluit/ ale cărui ape curate şi limpezi adapă lumea,/ toiag al lui Aaron, cel cu sfinţenie odrăslit,/ lână de rouă purtătoare a lui Ghedeon,/ carte de Dumnezeu scrisă,/ prin care zapisul lui Adam a fost rupt,/ munte al lui Dumnezeu, muntele cel sfânt/ în care Dumnezeu a binevoit să locuiască,/ rădăcină sfântă a lui Iesei,/ cetate a lui Dumnezeu, vestită de David,/ dezlegarea întristării, izbăvirea robiei, îndumnezeirea muritorilor,/ cea prea frumoasă cu firea şi cu totul neprihănită,/ cea care din Libanul fecioriei sui/ şi lumea ai umplut-o de bună mireasma mirului,/ a cărui dulceaţă curgând pe lemnul cel amar, l-a îndulcit,/ cea care în chip înfricoşat/ ai încăput toată fiinţa Dumnezeirii,/ dăruirea cea mai înaltă decât toată cinstea/ şi podoaba cea preacinstită a tuturor bunătăţilor,/ pat al lui Solomon,/ pe care te înconjoară şaizeci de puternici,/ adică glasurile Scripturii celei de Dumnezeu insuflate,/ loc de lumină încăpător,/ din care razele mântuirii au strălucit lumii,/ uşă a lui Iezechiel care caută spre răsărit,/ mărirea înfricoşatei iconomii,/ sălăşluirea cea frumoasă/ a dumnezeieştii împreună-pogorâri,/ împăcătoarea lumii, curăţitoarea noastră,/ adăpostirea darului celui prea dorit/ al tuturor bunătăţilor,/ cleşte de văpaie purtător care aduci rod prea frumos/ şi preadulce măr cu bun miros,/ trandafir dulce mirositor,/ floare neveştejită, crin preaalb,/ carte pecetluită, pe care nimeni nu poate s-o citească,/ chipul cel nescris al fecioriei,/ vederea Prorocilor cea cinstită,/ porfira cea de Dumnezeu ţesută,/ împlinirea cea preavădită a toată prorocia…”, cf. *Rugăciuni către Preasfânta Născătoare de Dumnezeu ale Sfântului Efrem Sirul*, Ed. Bizantină, Bucureşti, 1995, p. 15-19.

conservate în liturghia ortodoxă – să fie descoperite cu încântare de biserica Occidentului."[1324]

Dacă iniţierea acestui tablou s-a făcut prin creionarea unor trăsături generale, printr-o antiteză cu nuanţă apofatică, în care era descris numai termenul antitetic, în timp ce frumuseţea Preacuratei nu era precizată decât ca depăşire indicibilă a termenului de comparaţie, în schimb, în pasajele citate sub forma a patru tablouri, fiecare dintre ele configurând trăsături distinctive şi a căror delimitare o sugerează însuşi autorul (prin modificarea elementului retoric repetitiv: „Aleasă iaste…", „Pre aceasta…", „Astăzi…", „Cine iaste…?"), imaginea Preasfintei Maici a lui Dumnezeu se desluşeşte în mod gradat prin comparaţii alegorico-profetice, care indică inimitabilul şi unicitatea acestei persoane sfinte – nu numai în sensul în care fiecare persoană umană este unică, ci al unicităţii ei absolute în istorie.

În primul tablou – cum am precizat deja – se demonstrează motivul alegerii acestei Sfinte Fecioare pentru a fi Maica lui Dumnezeu. Comparaţiile, aşa cum am arătat pe parcurs, sunt alegorico-profetice, Antim urzind un portret conturat în jurul unor motive alese cu predilecţie din *Cântarea Cântărilor*.

Astfel, simbolurile soarelui, lunii şi zorilor se referă la calitatea Maicii lui Dumnezeu de a fi Împărătească a Îngerilor şi a oamenilor, prin faptul că i-a întrecut pe toţi în iubire şi în virtuţi, ca soarele care întrece în strălucire stelele, precum şi la faptul de a-L fi născut pe Hristos, asemenea zorilor care nasc lumina.

Simbolistica izvorului o ipostaziază pe Preacurata Fecioară ca apărătoare a Bisericii şi mijlocitoare a credincioşilor, iar chiparosul, crinul şi norul sunt sugestii ale purităţii şi ale pururea-feciorii sale, ale naşterii fără de prihană, mireasma inefabilă a primilor doi (chiparosul şi crinul), precum şi esenţa diafană a celui din urmă (norul) reprezentând spiritualizarea ei, înălţarea deasupra materialităţii prisositoare a condiţiei umane nedespătimite.

Este prima predică din *Didahii* în care ni se indică faptul că universul material poate fi citit ca o carte de simboluri, că el este o oglindă a lumii spirituale, o reflecţie – deşi palidă –, înscrisă într-un regn inferior, a unei realităţi infinit mai complexe şi mai strălucitoare, fără ca cele două lumi să fie complet separate, întrucât harul vieţii veşnice este iradiant prin materie şi îi conferă acesteia o aură de mister, care îi sporeşte farmecul.

Astfel, soarele, luna, şireagurile stelelor, revărsatul zorilor, izvorul, chiparosul, crinul şi norul sunt simboluri biblice semnificative pentru a alcătui ţesătura virtuţilor în „haina aurită şi preaînfrumuseţată" a Împărătesei care a stat „de-a dreapta Ta", de-a dreapta Dumnezeirii, conform Psalmului 44, 11, la care face referire şi Antim în ultimul din aceste „portrete", şi care dezvăluie că „toată slava fiicei Împăratului este înăuntru, îmbrăcată cu ţesături de aur şi prea înfrumuseţată" (Ps. 44, 15).

[1324] Eugen Negrici, op. cit., p. 96.

Am citat aceste versete deoarece la ele face aluzie autorul în finalul minunatei sale „icoane”, de unde putem trage concluzia că tot acest text nu face decât să ne reveleze frumuseţea interioară, transparentizată prin haina virtuţilor, „urzită” absolut superb prin metafore şi expresii alegorico-scripturistice. Această viziune o priveşte pe Maica Domnului atât în perimetrul evenimenţial al naşterii Fiului său, cât mai ales în veşnicie, constituind, în acelaşi timp, interpretări – tradiţionale sau particulare – cu predilecţie din *Cântarea Cântărilor*.

Am putea spune că această Mireasă a lui Dumnezeu şi Împărătează a lumii are soarele, luna, stelele, zorii, ţesute în haina virtuţilor sale, precum şi mireasma chiparoşilor şi a crinilor, dulceaţa izvoarelor şi adumbrirea norilor[1325], adică semnele iubirii, ale curăţiei şi ale fecioriei, semnele fericirii veşnice, ale măririi, ale împărăţiei şi ale slavei cu care a încununat-o Făcătorul tuturor făpturilor, Cel care a şi ales-o mai înainte de a fi lumea.

Amintind dogma pururea-fecioriei Născătoarei de Dumnezeu, spre finalul primului tablou, Antim o descrie ca fiind o „icoană însufleţită a frumoseţilor celor cereşti”, expresie prin care a chintesenţiat, a sublimat tot ceea ce afirmase până atunci şi chiar întregul fragment citat – şi nu este un fapt ieşit din comun pentru acest autor ca să semnaleze un nucleu central al predicii sau al unui tablou.

Iar mai departe, oferind o interpretare metaforică la simbolurile alegorice ale Scripturii, în ceea ce priveşte „grădina încuiată” şi „fântâna pecetluită” – luminând sensul unor alegorii prin alte alegorii, prin potenţarea imagologică a alegoriei –, Antim recapitulează aceeaşi dogmă, enunţată anterior, şi interconexează pasajul următor, ce urmăreşte un alt set de profeţii din Vechiul Testament, prin care se ilustrează această dogmă esenţială a teologiei ortodoxe.

În al doilea „portret” întâlnim proorocii şi viziuni profetice petrecute într-un context istoric special, ce trimit, prin istoricitate, la evidenţa naşterii în timp – „sub vremi” – a lui Hristos, din Fecioară. Simbolurile anterioare nu erau contextualizate istoric, nu erau localizate de evenimente aparte, dar cele din al doilea pasaj redat mai sus, sunt spaţializate prin această panoramare veterotestamentară şi indică tocmai zămislirea, întruparea lui Mesia

---

[1325] Ar putea părea o imagine de basm – şi o parte din critica literară a remarcat această asemănare cu basmul românesc –, ceea ce ne conduce la concluzii pe care nu le-am aprofundat deocamdată, dar care ne par foarte verosimile, şi anume acelea că basmele româneşti sunt rodul unei imaginaţii populare bogate care, neiniţiată în teologia adâncă, a brodat în jurul unor interpretări de acest gen audiate în cadrul predicilor şi a slujbelor bisericeşti (citirea Sinaxarelor putea fi şi ea o sursă pentru o imaginaţie bogată inventând un fir narativ care nu mai avea nimic de-a face cu cărţile sfinte).

Spre această concluzie ne-au îndemnat şi unele lecturi din „Vieţile Sfinţilor”, precum şi convingerea, bazată fie şi numai pe deducţie logică, că nu Biblia sau „Vieţile Sfinţilor” *s-au inspirat* din basme, ci invers, dacă ar fi să avem în vedere măcar şi numai principiul obiectiv al succesiunii lor temporale. Cât despre larg răspândita opinie, în unele medii ştiinţifice, că nici Sfânta Scriptură nu reprezintă altceva decât „mituri biblice”, o simplă alternativă la cele păgâne, ne declarăm total împotriva acestei păreri.

A se vedea, pe această temă, şi un excelent studiu comparativ, semnat de Diac. Prof. Andrei Kuraev, intitulat *Daruri şi anateme. Ce a adus creştinismul lumii*, trad. din limba rusă de Nina Nicolaevna, Ed. Sofia, Bucureşti, 2004.

din această Preasfântă Fecioară, subliniind păzirea feciorieі Născătoarei de Dumnezeu înainte, în, şi după naşterea Unuia-Născut Fiului său. Drepţii Vechiului Testament au vorbit despre Preasfânta Maică *cunoscându-i fecioriia cu ochii cei de gând ai prorociei* [1326], ea fiind *oglinda Prorocilor* [1327], motiv pentru care Antim recapitulează cu atenţie datele din această „oglindă”, ce reface chipul Preacuratei Fecioare Maria.

Dacă primul tablou era o compoziţie alegorică – formulată ca o hermeneutică alegorică la alte alegorii –, inspirată mai ales de *Cântarea Cântărilor* şi oferind o întemeiere profetică a virtuţilor Preacuratei, din cartea în care se vorbeşte despre Dumnezeu-Cuvântul şi Mireasa Lui, în al doilea tablou această perspectivă profetică se lărgeşte, autorul rămânând însă în sfera interpretărilor alegorice ale prorociilor.

Cel de-al treilea tablou părăseşte imaginile alegorice – pentru ca, în cel de-al patrulea şi ultimul, Antim să revină la acel verset din cartea Sf. Solomon (Cânt. 6, 10), de la care a iniţiat tot acest demers portretistic – şi adaptează discursului un ton narativ, prin care este readusă în atenţie tema zilei: Adormirea Preasfintei Fecioare. Însă acest ton narativ nu înseamnă naraţiune şi nici măcar un fir narativ concret, deoarece singurul detaliu relatat este cel al îngropării sale în satul Ghetsimani, de către Sf. Apostoli. Autorul ar fi putut cu uşurinţă să enunţe faptele minunate întâmplate în preajma acestui eveniment major din istoria Bisericii – aşa cum face Varlaam, de exemplu – , dar preferă să fie în continuare un liric nedezminţit, punând accentul pe ritmul poetic al frazei, cadenţată ca o litanie, obţinut prin repetiţia retorică a adverbului „astăzi” şi a verbului „lasă”, precum şi prin simetria sintactică coroborată cu antiteza, într-un echilibru perfect.

Împărăţia Cerului sau slava lui Dumnezeu în care este primită Maica Domnului este denumită prin metafora biblică a *sânurilor cereşti* – „ceriul întinde sânurile sale” –, într-o accepţie teologică tradiţională, care specifică prin termenul „sân” comuniunea celor Sfinţi şi Fericiţi, precum în sintagma „sânul lui Avraam”. Despre aceasta aminteşte şi Antim în două rânduri[1328], a doua oară referindu-se chiar mai explicit la faptul că *Va aşăza, fără de niciun prepus, marele Dumnezeu sufletul ei creştinesc* (autorul se referea aici, la o persoană adormită de viţă nobilă – n.n.) *în sânul lui Avraam şi al lui Isac şi al lui Iacov, în lăcaşurile celor vii, în corturile celor drepţi, unde străluceşte lumina cea de pururea a dumnezeeştii Lui mărire*.

Felul în care „ceriul întinde sânurile sale” sugerează însă un gest de duioşie, de dragoste faţă de Preacurata Fecioară, către care cerul întreg şi Dumnezeu însuşi Se pleacă pentru a o primi în slava Sa. Metafora ar putea fi o sugestie a desăvârşirii iubirii, la care a

---

[1326] *Opere*, p. 45.

[1327] Idem, p. 46. Aşa o numeşte şi Neagoe Basarab: „Că eu căutând spre îndurările tale cele multe, mă nădăjduiescu că tu eşti oglinda cea cinstită, şi toţi cei ce iubescu pre Dumnezeu cătră tine aleargă şi caută ca-ntr-o oglindă luminoasă, şi tu eşti lumina cea înţelegătoare a toată lumea.” – cf. *** *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Theodosie*, text ales şi stabilit de Florica Moisil şi Dan Zamfirescu, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă. Studiu introductiv şi note de Dan Zamfirescu şi G. Mihăilă, Ed. Minerva, Bucureşti, 1970, p. 218-219.

[1328] Idem, p. 12 şi 191.

ajuns Maica lui Dumnezeu, pentru care şi Preasfânta Treime, împreună cu tot cerul, deschide sânurile iubirii Sale infinite.

În fine, în ultimul tablou se face o retrospectivă a profeţiilor alegorice din *Vechiul Testament*, aparţinând *Cântării Cântărilor* şi *Psaltirei*, cu referire strictă, de data aceasta, la evenimentul adormirii Născătoarei de Dumnezeu şi la conducerea ei în cer prin „porţile" îngereşti. Comparaţia ei cu zorile, cu luna şi cu soarele, reia o temă detaliată anterior, prin care s-a stabilit demnitatea sa de Împărătească a lumii, pentru ca ulterior autorul să urmărească ascensiunea ei – trecând printre ierarhiile îngereşti – până la tronul Dumnezeirii, unde a fost aşezată pentru veşnicie „den a dreapta Împăratului Dumnezeu", având „îmbrăcăminte cu aur îmbrăcată, împistrită", sugestie a curcubeului de virtuţi al Preasfintei Maici, adică haina desăvârşită a frumuseţii, întrucât ea însăşi *iaste acoperământul goliciunii strămoşilor* [1329] şi *ai încununat neamul nostru* (omenesc – n.n.) *cu slavă şi cu cinste* [1330].

Interogaţiile din această secţiune sunt pur retorice şi nu vizează auditoriul, fiind în ele însele o expresie a uimirii Îngerilor. Repetiţiile şi interogaţiile urmăresc, de data aceasta, referatul biblic, îndeaproape.

Aceste patru tablouri – analizate separat, pentru a scoate în evidenţă performanţele scriitoriceşti ale lui Antim –, alcătuiesc un portret unic în literatura noastră veche, compus cu nespusă tenacitate, cu multă tehnică oratorică, stilistică şi compoziţională.

Este remarcabil ritmul interior al acestor secvenţe lirice şi echilibrul perfect al simetriei frazelor: „Dacă predicile, cu ţesătura lor înflorată, vădesc o predispoziţie de a plasticiza, însă (cu unele excepţii) fără ornamentaţie excesivă, ele se înfiripă şi în structuri muzicale, polifonice – tema dezvoltată în unităţi paralele (şi corelări sinonimice), câteodată contrastante, repetiţia şi alternanţa unor refrene, euritmia ondulatorie (ca şi la Cantemir) – într-o gradaţie când suitoare, când coborâtoare, între care şerpuieşte în efluvii (încă un ecou al textelor religioase, care înrâuresc şi ritmica frazării) incantaţia"[1331].

Cele patru scene formează, de fapt, un singur mare portret unitar – şi predica, în sine, este deosebit de unitară – , având mai multe perspective, mai multe planuri. Este remarcabilă uşurinţa cu care Antim trece de la un plan la altul, printr-o trăsătură de condei, de la un portret în care stabileşte numai trăsături generale, la altul, particularizat, cu însuşiri complexe, de la o imagine panoramatică la un „portret" al interiorului sufletesc, un portret spiritual-moral, înaintând către un climax ce nu ascunde nimic „apocaliptic", nimic înfricoşător, către o apoteoză lină a spiritului, a elementului spiritual, prin care toată frumuseţea se concentrează în oglindirea interioară, în subtilitatea şi rafinamentul negrăit de frumos al „ţesăturii" interioare, a hainei inefabile a sufletului, care se revelează ca focar de iradiere a frumuseţii în întreaga fiinţă umană.

Sufletul, în viziune creştină, este partea cea mai importantă a fiinţei umane, dar autorul o prezintă îmbrăcată în veşmânt virtuos – în tradiţie biblică, după cum am văzut –

[1329] Idem, p. 46.

[1330] Idem, p. 132. Cf. Ps. 8, 5.

[1331] Florin Faifer, în postfaţa la *Didahii*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1983, p. 239.

pentru că, de la cădere încoace, acoperământul, hainele sunt cele care conferă demnitate omului, în conştiinţa şi în imaginarul uman acestea fiind simbolul exterior al frumuseţii şi al demnităţii interioare.

Astfel încât haina „cu aur îmbrăcată, împistrită" a Preasfintei Fecioare, nu este altceva decât un simbol al preacuratului său suflet, al înălţimii morale şi spirituale la care ea a ajuns, fiind recunoscută Împărăteasă, demnă de a sta la dreapta Împăratului Dumnezeu în veci[1332].

Neaflându-se în imaginarul uman un echivalent al frumuseţii spirituale a omului, atunci frumuseţea cea mai desăvârşită a fost ilustrată prin simbolul veşmântului împărătesc, a cărui strălucire şi bogăţie configurează în mintea ascultătorului o idee de frumuseţe sublimă, absolută şi de splendoare neîntrecută, în asocierea cu Împărăteasa lumii.

Simbolul, prin capacitatea sa de a sugera inefabilul, este mai apt, decât orice altă figură de stil, de a se apropia – prin îndepărtare – de o realitate intangibilă cu simţurile, păstrând o distanţă cuvioasă, respectuoasă, faţă de o persoana sfântă, dar oferind cea mai corectă aproximare din câte se pot face, în legătură cu frumuseţea sa interioară.

Antim parcurge acest traseu portretistic de la exterior spre interior, printr-un mis-en-abîme progresiv, care în acelaşi timp este şi o elevare spirituală către altitudini cereşti incomprehensibile pentru mintea nedesăvârşită.

Punerea în adâncime, adâncirea în vizualizarea frumuseţii interioare a Preacuratei Maici, după cât este posibil chiar şi pentru minţile profund teologice, se desfăşoară în paralel cu înălţarea până la tronul Dumnezeirii, la dreapta Căreia a stat Preasfânta Fecioară după adormirea sa. Virtuţile sale, care au fost profeţite şi portretizate simbolic de către toţi Prorocii Vechiului Testament, sunt cele care o fac să străbată cerurile şi cele care se revelează în veşnicie ca o haină de aur împărătească, împodobită cu toate culorile luminii divine.

Autorul nu urmăreşte o succesiune temporală în dezvoltarea acestui portret – deşi există un decalaj istoric între referatul profetic şi adormirea Preacuratei –, timpul fiind suspendat, iar perspectiva mutată într-un „interval" al veşniciei, în care Maica Domnului a trecut prin „porţile" îngereşti şi a stat la dreapta Sfintei Treimi. Recapitularea profeţiilor nu vizează spaţiul istoric, ci autorul se concentrează numai asupra finalităţii eterne a acestor aspecte relatate „în oglindă" de către Sf. Proroci. Există chiar, în Ortodoxie, o icoană care o înfăţişează pe Maica Domnului având, de jur împrejurul său pictate toate acele obiecte simbolice prin care a fost închipuită în *Vechiul Testament*.

În consecinţă, putem spune despre Antim că este un mare pictor, alături de un mare scriitor, orator şi stilist. El urmăreşte cu destul de mult rafinament tehnic şi precizie „fotografică" punerea în perspectivă şi reliefarea simbolurilor prin care se conturează portretul. Procedeele oratorice – repetiţia, enumeraţia, simetria şi paralelismul sintactic –,

[1332] „Împărăteasa a stat de-a dreapta Ta" este o temă specifică şi pentru epoca lui Ştefan cel Mare şi Sfânt, afându-se reprezentată la Voroneţ şi în alte Biserici, cf. Sorin Ulea, *Istoria artelor plastice în România*, I, Ed. Academiei, Bucureşti, 1968, p. 355.

împreună cu ritmul perspicace al fiecărui fragment în parte, oferă acestor tablouri o suplimentare cromatică şi o accentuare binevenită a contururilor. Simbolurile şi metaforele revelatorii, la rândul lor, constituie substanţa portretului, stabilind focalizarea pe acele aspecte pe care autorul a dorit să le aşeze într-o lumină puternică.

Dezvăluirea prin ascundere nu este însă neapărat o tehnică modernă, ci mai degrabă una care ţine de apofatismul biblic, dar impresia poate să fie de modernitate surprinzătoare şi de actualitate a limbajului şi a discursului – şi sesizăm aceasta mai înainte de a intra în problematica morală ce vizează lumea contemporană lui Antim, dar care are tangenţe şi cu vremurile de azi.

Finalul acestei predici este – ca în multe alte didahii ale sale – o rugăciune, care a atras atenţia multor exegeţi prin tonalitatea poetică şi ritmul interior al frazei: *Stăpână de Dumnezeu Născătoare, Împărăteasa ceriului şi a pământului, cinstea şi slava creştinilor, ceia ce eşti mai naltă decât ceriurile şi mai curată decât soarele, Fecioară prealăudată, nădejdia celor păcătoşi şi liniştea celor bătuţi de valurile păcatelor, caută asupra norodului tău, vezi moştenirea ta, nu ne lăsa pre noi, păcătoşii, ci ne păziaşte şi ne mântuiaşte de vicleşugurile diavolului, că ne-au împresurat scârbele, nevoile, răotăţile şi necazurile. Dă-ne mână de ajutoriu, Fecioară, că perim…*[1333].

Antim coboară de la înălţimile rarefiate ale teologiei către un spaţiu terestru mult mai puţin subtil şi neocolit de primejdii, în care implicarea Maicii Domnului este întotdeauna salvatoare, această rugăciune având – pe lângă calitatea de a reîntoarce asistenţa la atmosfera iniţială, în punctul din care s-a plecat, pentru ca finalitatea să arate că predica şi-a urmat până la capăt scopul propus – darul completitudinii, deoarece întregeşte portretul anterior, cu ipostaza „pogorâtoare” a Maicii lui Dumnezeu, prin intervenţia sa în lume cu rol soteriologic, acolo unde este chemată. Eugen Negrici a sesizat valenţele poetice şi oratorice ale acestui text – pe care l-a şi aşezat în versuri, urmărind, ca şi noi, pauzele şi cezurile sugerate de autorul însuşi –, dar şi nuanţa lui complementară portretistică, afirmând, printre altele că „*Rugăciunea* … răspunde *vocaţiei* lirice şi ilustrează, în parte, modelul imnologic, în parte alte modele. (…) *Rugăciunea*, în omiletică, desăvârşeşte ultimul act al alocuţiunii. Dintre toate mutaţiile stilistice evidente în didahii, cea înfăptuită de rugăciune e esenţială, pentru că aduce o schimbare în direcţia adresării şi în atitudinea faţă de ascultători, o nouă tonalitate ce derivă din solemnitatea afectivă şi din înfiorarea gingaşă a rostirii. (…) În predicile ţinute în ziua de Sfântă Marie, rugăciunea finală completează, în termeni tradiţionali, dar cu un neasemuit freamăt omenesc în fiecare vorbă, portretul suav al Mamei lui Iisus”[1334].

Fără a compune imne, Antim Ivireanul avea în urma sa o extraordinar de bogată tradiţie bizantină şi slavă a imnografiei, „această lirică religioasă fastuoasă (care) a circulat intens la noi în cuprinsul sbornicelor slavone (dar şi în codice greceşti), apărând în contexte

[1333] *Opere*, p. 21.

[1334] *Poezia medievală…*, op. cit., p. 95-96.

variate, destule dintre ele nonliturgice (…) obişnuindu-i pe cititori cu acest tip de discurs literar”[1335].

În mod sigur, ierarhul nostru era foarte familiar cu imnul şi cu poezia religioasă, probând putinţa transpunerii substanţei poetice în proză, în omilii.

Frecvenţa imnologiei în literatura ortodoxă este considerabilă, având în vedere şi vechimea ei istorică, întrucât imnul s-a constituit ca specie în secolul al IV-lea, când „au scris astfel de texte Ioan Chrisostomul, Grigorie de Nazianz, Efrem Sirul, Vasile cel Mare. Începând cu veacul al V-lea până în cel de-al IX-lea, imnografia bizantină a avut câţiva reprezentanţi de marcă, precum Roman Melodul (maestrul *troparului*), Andrei Criteanul, Theodor şi Roman, cei doi fraţi călugăriţi la Mănăstirea Studion din Constantinopol, Cassia, faimoasă călugăriţă poetesă”[1336].

Nu e imposibil, în aceste condiţii, ca firea poetică a lui Antim să fi impropriat valenţele lirice atât de emoţionante ale acestui gen, adaptându-le discursului său. Astfel, „în spiritul imnurilor liturgice, Antim Ivireanul, creează un excelent imn dedicat Fecioarei Maria în *Cazania la Adormirea Maicii Domnului*. (…) Este un portret encomiastic, având toate elementele imnice: retorica, frazarea, periodicitatea, formule de tip anaforic („Aleasă…”, „Aceasta…”, „Pre aceasta au văzut-o…”)”[1337].

Ajungând în acest punct, am dori să punem pe tapet câteva concluzii parţiale ale investigaţiei noastre în zona iconografic-portretistică a operei lui Antim, considerând că acesta este – în virtutea a ceea ce am analizat până acum –, magistral în realizarea unor imagini şi portrete alegorice.

În opera sa omiletică, am putea spune (privind strict din perspectivă literară) că ce nu e portret, e tablou şi invers, întrucât incursiunile teologice exclusiv teoretice, precum şi fragmentele pur narative sunt relativ restrânse ca întindere.

Desigur, ar trebui să luăm în calcul şi spaţiul acordat soluţiilor hermeneutice, în unele din alocuţiunile sale omiletice, precum şi reversul moral al discursului teologic, versiune care nu de puţine ori ne oferă surpriza unor fresce, care ar putea fi considerate ca reprezentând un portret colectiv, al societăţii româneşti de la începutul secolului al XVIII-lea. Dar despre aceasta, într-un alt capitol.

Revenind însă la portretul alegoric, demersul nostru are în vedere şi finalitatea acestui capitol, scopul său fiind acela de a revela dimensiunea ontologic-iconografică şi personalistă a universului, după cum reiese din *Didahii*. Ceea ce se observă cu claritate cercetând aceste portrete, care aparţin unor persoane excepţionale, unor Sfinţi – având conştiinţa permanentă că Sfântul iese de sub incidenţa portretului (ca posibilitatea de

---

[1335] Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. II, op. cit., p. 11.

[1336] Ibidem.

[1337] Valeriu Marinescu, *Vocaţia magnificării în literatura română veche*, Ed. Ars Docendi, 2003, p. 73-74.

reprezentare pur umană, limitată[1338]) şi a modului uman de „dimensionare" a unei personalităţi, şi că numai în virtutea unui pogorământ putem distinge anumite trăsături, privite „sub speciae aeternum" – este faptul că aceştia reconstituie universul, creaţia în întregime, la un nivel superior, spiritual, concluzia – şi obiectivul predicii – fiind de a înţelege că omul a fost destinat de Dumnezeu să-şi asume întreaga frumuseţe a lumii, a zidirii materiale şi spirituale, astfel încât el să devină o oglindă a splendorii universale.

În sens eshatologic, virtuţile, frumuseţea spiritual-morală a oamenilor, care în această viaţă nu este sesizabilă în modul cel mai evident cu putinţă – aşa cum este sesizabilă şi vizibilă frumuseţea materială, exterioară, care cade sub simţuri –, vor deveni adevărata estetică a lumii viitoare, adevărata strălucire şi frumuseţe, care are numai o analogie simbolică în acest univers perisabil.

Antim Ivireanul îşi scrie predicile pornind de la o concepţie ierarhizantă şi armonică a lumii – atât a celei spirituale, cât şi a celei materiale, atât în spaţiu, cât şi în timp –, extraordinar de bine pusă la punct şi suntem siguri că Sf. Dionisie Areopagitul a făcut parte din lecturile sale, întrucât l-a şi citat în *Didahii*.

Pornind de la aceste considerente, vom analiza mai departe acest subiect al iconografiei lumii, cu convingerea că „frumuseţea exterioară", estetica operei sale, va ieşi la lumină şi mai mult, sub presiunea reflecţiei care vizează adâncimile şi subtilităţile cugetării autorului nostru, ale spiritualităţii sale, care şi-a ţesut un veşmânt literar neîntrecut.

III. 6. 1. 3. Iconografia lumii şi motivaţia teologico-filosofică a veleităţilor poetice şi plastice ale lui Antim

Mitropolitul nostru nu se opreşte numai la „portrete" de Sfinţi, ci ne prezintă în icoană pe Dumnezeu însuşi, atât cât este cu putinţă. În acest sens, un alt „portret", cu adevărat alegoric, atât în sens literar, cât şi teologic, realizat urmărindu-se mai ales *Vechiul Testament* şi profeţiile cuprinse în el, dar având ca punct culminant mărturii din *Noul Testament*, apare în *Cuvânt de învăţătură la Duminica florilor* [1339] şi este o icoană inefabilă a lui Dumnezeu, în care se portretizează iubirea Lui de oameni ca trăsătură esenţială a

[1338] Sensul termenului „portret" este oarecum opus celui al „icoanei", întrucât portretul, care „triumfă" în Occidentul medieval începând cu secolele XII-XIII, „nu mai este imaginea abstractă a unui personaj reprezentat prin simboluri, semne ce materializează locul şi rangul hărăzite de Dumnezeu, ci redarea individului surprins în timp, în concretul spaţial şi temporal, nu în esenţa lui eternă, ci ca fiinţă efemeră…", cf. Jacques Le Goff, *Pentru un alt ev mediu*, vol. I, studiu introductiv, note şi traducere de Maria Carpov, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1986, p. 103. Însă am explicat anterior că folosim acest termen cu amendamente la conceptul său modern.

[1339] *Opere*, p. 105.

acestei „fizionomii" dumnezeieşti. Ceea ce ne interesează pe noi, din punct de vedere literar, în această predică la Florii, este tehnica portretistică magistrală – în acelaşi timp teologico-inefabilă – prin care se aglomerează trăsăturile acestui chip divin al Mântuitorului lumii.

Icoana aceasta este realizată dintr-o sumă de portrete fragmentare, sugestive, deoarece este vorba de o Persoană care nu poate fi niciodată descrisă decât în măsura în care Ea însăşi S-a revelat lumii.

Autorul pleacă de la tema zilei, intrarea lui Hristos în Ierusalim, mai bine zis de la un mic amănunt al acestei zile, acela că El a intrat stând pe mânzul asinei, şi va urmări realizarea unui portret paradoxal, al Celui ce este Dumnezeu şi om. Antitezele şi antinomiile se ţin lanţ, deoarece Persoana divină a Fiului a împăcat în Sine contrarii a căror unire nu putea fi nici măcar gândită de mintea umană. Astfel că Dumnezeu, *de I-au fost lipsă de cară şi de căruţe, ca să meargă undevaş, are El mult mai slăvite şi mai lăudate cară decât aceştia; că zice David, Psalm 17: „S-au suit pe heruvimi şi au zburat; zburat-au pe arepile vântului"*[1340].

Oamenii L-au cunoscut în *Vechiul Testament* pe Dumnezeu mai mult ca Stăpân Atotputernic, ce stârnea teama: *de care frică şi groază fiind cuprins şi începătoriul neamului omenesc, strămoşul nostru Adam, s-au ascuns şi n-a cutezat ca să iasă înaintea înfricoşatei Feţei lui Dumnezeu...*[1341]. Aceasta este una dintre „icoanele" lui Dumnezeu, cea care subliniază atributele măririi: *că mă îngroziia pre mine mai demult mărirea aceia de care iaste scris: „Înfricoşat iaste Acela ce ia sufletele boiarilor, înfricoşat iaste mai mult decât împăraţii pământului"...*[1342].

Însă autorul alunecă spre o altă latură a „portretului", spre revelarea lui Dumnezeu ca blândeţe şi iubire până într-atâta încât *nu era nimic aşa de sărac şi de lepădat, carele să socotească, că nu va putea merge la Împăratul cel cu numele smerin şi sărac* [1343] – expresie care nu este decât o parafrază la întrupare şi la viaţa Mântuitorului pe pământ. Însă metafora aceasta are conotaţii vaste, pe care, în parte, autorul le luminează în continuare.

Antim recurge la o comparaţie alegorică pentru a explica de ce Dumnezeu Se revelează omenirii în mod diferit din punct de vedere istoric, de ce istoria umanităţii este o oglindă aperceptivă imperfectă, care nu poate privi Divinitatea decât fragmentar: *Că precum Împăraţii* [sunt îmbrăcaţi] *cu alt feliu de haine când merg la vânat, cu alt fel când merg la îngropăciuni şi cu alt fel de haine când merg la nunte, aşa şi Dumnezeu, după vremi să înfrumuşăţează. Drept aceia, cu alt fel de podoabă va veni când va judeca lumea, că va veni pre norii ceriului, cu putere şi cu slavă mare; că aşa să cuvine, mai vârtos Judecătoriului. Iar acum, pentru că nu vine să judece, ci vine ca să răscumpere şi să întoarcă către Sine neamul omenesc, precum însuşi grăiaşte, n-au trimis Dumnezeu pre Fiiul Său în lume, ca să judece lumea, ci pentru ca să mântuiască lumea printr-Însul. Şi tocma pentru aceia I-au*

[1340] Idem, p. 105-106.
[1341] Idem, p. 106.
[1342] Ibidem.
[1343] Idem, p. 106-107.

trebuit să vie îmbrăcat cu blândeţe şi cu smerenie, ca nu doară viind cu altă slavă oarecare mai mare, să să spară oamenii şi să fugă de Dânsul, precum odinioară jidovii în muntele Sinaii, spăriindu-să, au fugit, neputând răbda groaza şi mărirea Lui [1344].

Avem aici o minunată icoană a Împăratului lumii, Care se înveşmântează diferit în funcţie de ocazie, autorul rememorând trei mari momente ale revelării dumnezeieşti în istorie: pe muntele Sinai, la Întrupare şi la Judecată. Antim preferă însă ordinea inversă, începând cu Apocalipsa sau Judecata, care va fi „descoperirea" finală, dezvăluirea lui Dumnezeu înaintea întregii umanităţi, după ce, în decursul istoriei, S-a revelat treptat. Dumnezeu S-a arătat mai întâi ca dreptate, apoi ca bunătate, pentru ca cei care nu L-au putut iubi pentru dreptatea Sa, să-L iubească măcar pentru jertfa Sa, dar la sfârşitul lumii va veni ca Dumnezeu iubitor dar şi ca Judecător drept, revelându-Se deplin.

Conform lui Antim, Divinitatea şi-a arătat disponibilitatea Sa enormă faţă de om prin aceea că *omul nu vrea să meargă la Dumnezeu, ci Dumnezeu S-au milostivit şi au venit la om. Şi luând Dumnezeu trup, mergea după acela ce fugise de la Dânsul, că fugise de la binele cel mare omul cel orb şi nebun, întru atâta cât nu l-au putut înturna cu niciun glas de strigare proroocească, ca să se întoarcă de pe calea rătăcirii. Pentru aceia, însuş Dumnezeu, întrupându-Se, S-au apropiiat de cel ce fugiia, ca să-l întoarcă cătră Sine* [1345].

Mai devreme autorul ne vorbea de Adam care s-a ascuns de Dumnezeu, iar acum desemnează metonimic întreaga umanitate care i-a urmat aceluia, cu numele de „om", caracterizat fiind numai prin faptul că nu putea decât să fugă de Dumnezeu, deoarece atotputernicia Acestuia îl înspăimânta, îi înfricoşa conştiinţa maculată. Singurul mod de apropiere, prin care Logosul a intrat din nou în dialog cu omul, a fost întruparea Sa, pentru ca acesta din urmă să nu se mai teamă de slava Lui copleşitoare.

Întreaga predică este construită pe explicarea acestui sens al chenozei Mântuitorului, prin care Dumnezeu a reabilitat pe om în relaţia intimă cu Sine, a Cărui lipsă acesta o resimţea ca pe o infirmitate dialogică dureroasă.

Venirea lui Hristos în trup, interpretată „metaforic" de Antim, ca o „fugă" a lui Dumnezeu după om, reprezintă un element esenţial de portretizare, de iconizare a lui Dumnezeu. „Retrăgându-Se" într-un contur uman, Cuvântul – care este icoană a Tatălui şi Arhetip iconic al lui Adam – Se oferă iconizării, iar Antim rememorează o parte din profeţiile *Vechiului Testament*, pentru a evidenţia tocmai această calitate iconică a lui Mesia, Chipul Său devenind explicit prin înomenirea Sa şi prin venirea Sa în lume, pentru ca omul să-L poată privi din nou, faţă către Faţă[1346], pe Dumnezeu.

În opinia lui Antim, omul este o „pasăre" aparte, înzestrată cu aptitudinea păsărilor de a privi pururea spre cer şi a-şi *cunoaşte vremea lor* [1347].

[1344] Idem, p. 107.

[1345] Idem, p. 109.

[1346] În limba noastră veche, nu se spunea „persoană", ci „faţă", termen ce demonstrează că o relaţie personală implică privirea în faţă, oglindirea reciprocă în celălalt.

[1347] *Opere*, p. 108.

La fel, omul trebuie să Îl cunoască pe Dumnezeu, Care „după vremi să înfrumuşăţează”, să-L recunoască după „veşmântul” Său, după „haina” pe care o poartă, ca un Împărat ce îşi schimbă podoaba după voie, după cum spune Antim.

Drept aceea, el poate cunoaşte vremea mântuirii sale, când vede că Dumnezeu e îmbrăcat cu trup. Pentru că, spune autorul în alte ocazii, *veşmintele… închipuesc trupul* [1348] şi, într-o înţelegere înaltă, *zăpada… iaste omenirea Lui, precum hainele Lui le-am arătat albe ca zăpada în muntele Thavorului* [1349].

Şi iarăşi, în altă predică zice: *să ne îmbrăcăm cu noul Adam, cu Domnul nostru Iisus Hristos* [1350].

În *Vechiul Testament*, Sf. Proroci implorau revelarea lui Dumnezeu în trup, adică tocmai această îmbrăcare cu „haina” firii umane, pentru care *Beserica noastră astăzi (şi) ne arată noao vaetele, plânsurile, suspinele şi dorirea Părinţilor celor din Legia veche, carii cu atâta dragoste doriia de venirea lui Hristos, precum îş zice către ucenicii Săi: „Fericiţi sunt ochii carii văd ce vedeţi; că adevăr zis voao. Mulţi împăraţi şi proroci au vrut să vază ce vedeţi voi şi n-au văzut şi să audă ce auziţi voi şi n-au auzit”*[1351].

Din acest fragment autorul îşi ia motivaţia unei incursiuni în prorociile despre Hristos ale *Vechiului Testament*, din care „pictează” o icoană a lui Hristos de o inefabilă frumuseţe. Urmează mai bine de două pagini de inegalabilă poezie mistică, pe care o voi reda în versuri, după ritmul pe care îl impune fraza însăşi, şi în care se urmăreşte conturarea icoanei lui Hristos:

Pentru care lucru mie mi se pare a fi
Părinţii cei de demult asemenea acelora
pre carii îi ia şi-i învăluiaşte furtuna cea de noapte pre mare
şi văd lumină oare unde, departe, într-un loc de nădejde pusă,
spre care silesc să o ajungă cei învăluiţi;
şi adese cu ochii către dânsa privesc
şi pânzele le îndreaptă ca să meargă (din cât pot) într-acolo;
şi aceia, de nu pot amintrilea, cu ochii şi cu sufletul o cuprind [1352].
Aşijderea şi Părinţii noştri cei de demult,
întorcându-ş ochii spre lumina cea adevărată,
spre Domnul nostru Iisus Hristos
(Care cu lumina Sa umbra şi întunerecul lumii aceştiia
l-au stricat)

[1348] Idem, p. 209.

[1349] Idem, p. 92.

[1350] Idem, p. 64.

[1351] Idem, p. 110.

[1352] Este o parafrază scripturală extinsă, la cuvintele Sfântului Pavel, care vorbeşte despre Sfinţii de dinaintea venirii lui Hristos, amintind pe Abel, Enoh, Noe, Avraam şi Sarra: “Toţi aceştia au murit întru credinţă, fără să primească făgăduinţele, ci văzându-le de departe şi iubindu-le cu dor şi mărturisind că pe pământ ei sunt străini şi călători” (Evr. 11, 13).

cu smerenie-ş tindea mâinile sale
şi spre aceia din tot cugetul doriia
şi spre aceia degrab' ca să sosească pohtiia
strigând cu Prorocul: „în degrab' să ne ia pre noi, pre dinnainte,
milele Tale, Doamne, că ni-am supărat foarte",
spre care strigare îi îndemna şi de Dumnezeu cuvântătoriul
Prorocul Isaia, zicând: „Carii vă aduceţi aminte de Dumnezeu
nu tăcereţ şi nu fiţ muţ, până când va pune
lauda Ierusalimului pre pământ".

Zice şi într-alt loc: „Pentru Sion nu voi tăcea
şi pentru Ierusalim nu mă voi odihni,
până când va eşi ca lumina Dreptul lui
şi Mântuitoriul lui ca o făclie aprinsă."
Adecă pentru marea dragoste cu carea iubesc
Beserica şi adunarea celor credincioş,
nu voiu tăcea şi nici nu mă voiu odihni,
ci de pururea cu rugăciunile mele voiu striga
cătră urechile milostivirii dumnezeeşti,
până când va trimite pre Dreptul Acela
de Carele toate neamurile doresc,
Carele ca răsărita soarelui şi ca făcliia cea aprisă,
întunerecul lumii va strica
şi lumina cea adevărată,
adecă luminata cunoştinţa lucrurilor dumnezeeşti
a arăta ochilor oamenilor celor muritori să făgăduiaşte;

şi precum au făgăduit au şi săvârşit,
slobozind dintru adâncul inimii, cu căldură cuvântul acela:
„Rouraţ ceriurile de sus şi norii să ploao Dreptul,
să se deşchiză pământul şi să arate pre Mântuitoriul."
Ce zici, Prorocule? Ce pohteşti?
De pohteşti ca să es din ceriu şi dintre nori Cel Drept,
cum zici pământului ca să-L arate pre Mântuitoriul
şi cum poate fi ca ceriul cu norii să ivească pre Cel Drept
şi pământul să-l arate?
Amândoao sunt adevărate,
din ceriu şi de pe pământ deodată a să ivi:
din ceriu, pentru că iaste Fiiul lui Dumnezeu,
de pre pământ pentru că iaste Fiiul omenesc.

Pentru aceia strig către ceriu şi cătră pământ,
ca să ne arate noao pre Direptul
şi Mântuitoriul acela al lumii [1353].

Mulţimea figurilor de stil, dintre care multe sunt metafore revelatorii (dar şi epitete şi comparaţii metaforice), este aproape inutil de a o mai aşeza în jocul enumeraţiilor, fiind evidentă. „Antim, pe care G. Călinescu îl consideră un stilist desăvârşit, stăpâneşte ca un oriental tehnica simetriilor armonice. Comparaţiile numeroase, înavuţite cu pilde din cărţile Scripturii sau din Sfinţii Părinţi (…), metafora, cu falduri grele sau vaporoase, sunt « stâlpările » unei parabole pulsând de sensuri”[1354].

Am împărţit acest text în trei părţi, pentru a observa cum evoluează această icoană mistică, de la inefabil către „materializarea” lui, de la inefabilul şi insesizabilul dumnezeiesc, perceput doar cu ochiul mistic al spiritului, către întruparea, în-conturarea acestei Lumini veşnice, ce permite încondeierea Sa în icoană. Dumnezeu, Care este Lumină neînserată, era chemat să răsară pe pământ. El este „lumina cea adevărată” care urmează a Se arăta în lume „ca răsărita soarelui şi ca făcliia cea aprinsă”.

S-ar părea că este o mare diferenţă între lumina soarelui şi lumina răspândită de o făclie, dar aceasta numai dacă nu ţinem seama de sensurile mistice ale termenilor aleşi, pentru că în tradiţia Bisericii, soarele este interpretat ca simbol al Dumnezeirii, iar făclia aprinsă – de la Isaia 62, 1 –, ca simbol al întrupării, al trupului lui Hristos[1355].

Făclia aprinsă poate arăta şi căutarea febrilă de care este în stare Dumnezeu, încât *pentru noi au închis razile strălucirii Sale* [1356], ascunzând lumina soarelui într-o făclie, adică dumnezeirea în trup. Faptul că trupul lui Hristos este o torţă arată trei lucruri: că „umbra şi întunerecul lumii aceştiia l-au stricat”, că este iubire pururea aprinsă pentru lume, aflată în căutarea omului care vrea să fie în comuniune cu El şi să se mântuiască, şi, în al treilea rând,

---

[1353] *Opere*, p. 110-112.

[1354] Florin Faifer, loc. cit., p. 239.

[1355] Se spune într-o binecunoscută rugăciune a Sf. Anastasie Sinaitul: „Scoală-te, nu te teme, stai, vino iarăşi; nu te înfrunt, nu Mă scârbesc, nu te alung, nu îngădui să fie împietrită zidirea Mea, fiul Meu, chipul Meu, omul pe care l-am făcut cu mâinile Mele şi întru el M-am îmbrăcat şi pentru el Mi-am vărsat sângele. Nu Mă întorc de la oaia cea cuvântătoare şi pierdută, ce vine către Mine. Nu pot ca să nu-i dau iarăşi cinstea cea dintâi. Nu pot să nu o număr cu cele nouăzeci şi nouă de oi, că pentru aceasta şi numai pentru aceasta M-am pogorât pe pământ, am aprins făclia, trupul Meu (subl. n.), am măturat casa şi am chemat pe prieteni, puterile cereşti, ca să ne veselim pentru aflarea ei », cf. Sf. Nicodim Aghioritul, *Apanthisma. Rugăciunile Sfinţilor Părinţi*, Ed. Sofia şi Mănăstirea Petru Vodă, Bucureşti, 1999, p. 135.

Antim interpretează şi el aproximativ în acelaşi fel, parabola evanghelică de la Luca 15, 8-10, la care se face referire mai sus, despre drahma cea pierdută, spunând: *Muiarea aceia să înţelege a dooa Faţă a dumnezeirii, Carele lăsând în ceriu 9 bani, adecă nouă cete de îngeri, S-au pogorât pre pământ să caute banul cel pierdut, adecă firea omenească, cu lumânarea aprinsă, adică cu învăţătrile cele dumnezeeşti.(…) Aflat-au banul acela al doilea Chip al dumnezeirii, adecă Fiiul lui Dumnezeu, că S-au îmbrăcat cu trup omenesc, după cuvântul evanghelistului Ioann: „Şi Cuvântul trup S-au făcut”*. Cf. *Opere*, p. 122.

[1356] Idem, p. 10.

că este spre jertfire, urmând a fi răstignit ca o jertfă, ca o ardere de tot. Prin această „făclie", trupul şi firea umană sunt reaprinse de har, de soarele dumnezeirii.

În primele două fragmente citate versificat, avem o icoană simbolico-mistică în parabolă, o icoană a lui Hristos Dumnezeu întrupat, Dumnezeu şi om într-o singură persoană, ca soarele ascuns într-o făclie, a Cărui lumină a slavei s-a revelat Apostolilor pe Tabor. Varlaam spunea *ca o lumănare întru oglindâ*, folosind o altă metaforă prin care să tâlcuiască această mare taină a unirii firii dumnezeieşti cu firea omenească şi a ascunderii Luminii în trup[1357]: *Lumină dumnedzâiască au fost, că Domnul Hristos ş-au arâtat într-acel trup ce purta firea Sa cea dumnedzâiascâ, ca o lumănare întru oglindâ* [1358].

Este un portret-icoană al lui Hristos ca Lumină a lumii, în care singurul element antropomorf, prevestitor însă al Întrupării, este reprezentat de „urechile milostivirii dumnezeeşti" – splendidă metaforă, de altfel, din punct de vedere literar –, în care curg rugăciunile Prorocilor şi care exprimă, tot în manieră simbolică, atenţia nedisimulată a lui Dumnezeu către fiinţa umană.

Astfel că Dumnezeu este prezentat ca lumină şi auz, ca făclie conturată în mărginirea, în hotarele cugetării şi ale percepţiei omeneşti, ale cărei raze – mai ales cele nevăzute, dar arătate, spre exemplu, pe Tabor (dar nu numai) – se răspândesc într-un fond de lumină iconografic, ce cuprinde întreaga lume şi o transcende. Dumnezeu-omul e Soare care înveşmântează totul în lumină şi e făclie care arde de dorul umanităţii. Preponderenţa metaforelor şi a imaginilor fotianice au rolul de a sublinia minunea în-corporării Luminii care a rămas imuabilă în esenţa Sa, în firea divină, dar S-a cuprins şi în „monada" finită a trupului, pe care L-a asumat şi L-a îndumnezeit.

În al treilea fragment, transpunerea inefabilului în concret este mai evidentă, pentru că, deşi rămânem puternic ancoraţi în sfera simbolico-diafană a reprezentărilor teologice, totuşi întruparea şi pogorârea lui Dumnezeu pe pământ este ilustrată, în tradiţie profetică nealterată, prin semne imagologice uşor de receptat de către înţelegerea umană, precum „cerul cu nori", ploaia, roua şi pământul. Antim interpretează versetul de la Isaia 45, 8 prin aceea că Hristos este Dumnezeu şi om, motiv pentru care atât cerul, cât şi pământul Îl arată pe Mântuitorul lumii.

El vine din cer, întrucât este Dumnezeu şi de pe pământ, întrucât Se naşte ca om. Vine ca o ploaie, pentru că El, ca şi Creator al lumii determină rodnicia pământului, atât cea fizică, cât şi cea spirituală, iar ca rouă Se pogoară lin şi smerit, îmbrăcat în trup şi neobservat de mulţi că este Dumnezeu. Hristos Se pogoară ca ploaia şi ca roua pentru ca să desfiinţeze

---

[1357] Iată şi o stihiră a Vecerniei din joia săptămânii luminate: „Închinare de seară aducem Ţie, Luminii celei neînserate, Care, la sfârşitul veacurilor, ca într-o oglindă în trup ai strălucit lumii (subl. n.), cf. ****Penticostar*, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1999, p. 41. Că trupul uman mai este numit şi „oglindă", putem vedea şi într-o altă rugăciune, înainte de somn, a Sfântului Grigorie Teologul: „... să Te aflu milostiv pe Tine în ceasul morţii şi al Judecăţii, când se vor sparge oglinzile trupului", cf. *** *Cele mai frumoase rugăciuni ale Ortodoxiei*, Ed. Anastasia, Bucureşti, 1996, p. 230.

[1358] Varlaam, *Cazania*, op. cit., p. 474.

seceta spirituală în care trăiau oamenii. El nu doar „strică" întunericul necunoştinţei şi al ignoranţei, ca Lumină a lumii, dar şi revitalizează pământul – şi pământul inimii – ca Cel ce e Viaţa, aducând cu Sine ploaie de binefaceri şi rouă harică cu care împrospătează şi regenerează fiinţa umană.

Ambianţa cosmică ce constituie decorul acestui al treilea fragment iconografic ne apropie şi mai mult de realitatea palpabilă, pragmatică, de dorinţa materializată a întrupării lui Dumnezeu-Cuvântul. Faptul că Dumnezeu acceptă ca să fie „ivit" de cer şi „arătat" de pământ, comunică apropierea Sa de lumea care părea pierdută şi părăsită, implicarea Sa în imanenţă şi chiar asumarea imanenţei, pentru a-i revela sensul ei transcendent.

Comparaţia pogorârii inefabile a Cuvântului în trup cu ploaia şi cu roua dovedeşte căldura îmbrăţişării dumnezeieşti, care e destinată întregii umanităţi, întregului pământ, precum ploaia şi roua. Dumnezeu face să răsară soarele peste cei buni şi peste cei răi şi să cadă ploaia peste cei drepţi şi peste cei nedrepţi – după cum se afirmă la Matei 5, 45 –, El însuşi fiind Soarele şi Ploaia care Se oferă tuturor, mai presus de elementele simbolice corespunzătoare din creaţia Sa. Iar Antim nu alege aleatoriu aceste texte biblice, pentru că ele conduc la conturarea unui *portret* al Mântuitorului, care să implice principiul iconografic al transcendenţei, precum şi sugestia apofatismului, a tainei insondabile [1359].

Punctul culminant al acestei iconizări mesianice îl reprezintă însă – printr-o manevră picturală remarcabilă a autorului, dacă privim lucrurile în sens literar – dezvăluirea dumnezeirii lui Iisus Hristos, care este persoana în sens absolut, persoana ca iubire, Cuvântul care vorbeşte fiecărui om în parte, în taina inimii lui, Cuvântul care este mai presus decât toţi Prorocii, care prin Evanghelia Sa şi prin însăşi prezenţa Lui, ca Dumnezeu întrupat, îl asumă şi îl preschimbă pe om după asemănarea Sa.

Antim rupe zăgazurile bucuriei sale, pentru că înomenirea Cuvântului înseamnă desăvârşirea omului, căci numai Dumnezeu poate să umple setea de iubire şi dorul infinit al inimii omeneşti[1360]. Acesta este Mirele ceresc care aşteaptă un răspuns de la fiecare persoană umană, căreia i Se revelează în mod individual şi profund intim, după cum sugerează textul antimian, pe care îl vom reda în versuri, făcând apel din nou la această metodă, pentru a-i evidenţia extraordinarele calităţi poetice:

Că ce doriia Sfinţii aceia Părinţi, noi avem;

[1359] Sfântul Efrem Sirul spunea, în *Imne despre credinţă*: „Doamne, deşi simbolurile Tale sunt pretutindeni,/ Tu eşti ascuns pretutindeni./ Deşi simbolul Tău e înalt,/ Înălţimea nu simte că eşti./ Deşi simbolul Tău e în adânc,/ Adâncul nu înţelege cine eşti;/ Deşi simbolul Tău e în mare,/ Tu nu eşti ascuns în mare;/ Deşi simbolul Tău e pe uscat,/ El nu-şi dă seama că eşti acolo,/ Binecuvântat este Cel Ascuns atunci cânt El străluceşte." (…) „Să dăm mulţumită lui Dumnezeu Care S-a îmbrăcat/ Cu numele feluritelor părţi ale trupului:/ Scriptura vorbeşte de *urechile* Lui, ca să ne înveţe/ că El ne ascultă;/ vorbeşte de *ochii* Lui, ca să ne arate că El ne vede./ El a îmbrăcat chiar şi numele acestor lucruri,/şi, deşi în Fiinţa Sa adevărată nu este nici mânie,/ nici părere de rău,/ totuşi El Se îmbracă şi cu aceste nume din pricina/slăbiciunii noastre", cf. Sebastian Brock, *Efrem Sirul, Imnele despre Paradis*, trad. de Pr. Mircea Telciu şi Diac. I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1998, p. 75 şi 79.

[1360] „Adânc pe adânc cheamă în glasul căderilor apelor Tale" (Ps. 41, 9).

şi ce milă aştepta ei, pre noi ne-au întâmpinat;
şi ce priviia ei de departe,
noi cu Evanghelistul avem astăz:
„Carele era din ceput, Care am auzit,
Care am văzut cu ochii noştri, Care am privit
şi mâinile noastre au pipăit pentru Cuvântul Vieţii,
pre Acela vestim şi mărturisim voao
Viaţa cea vecinică, Care au fost la Părintele,
iară acum S-au arătat”,
a Căruia arătare atâta bucurie ne aduce noao,
mai multă decât avea Părinţii cei Sfinţi de demult,
a Căruia aşteptare cu drag şi cu dorire,
mă îndeamnă să zic acest cuvânt:
„Sărută-mă pre mine cu sărutarea gurii Tale”[1361]*,*
că toţi câţ era din Duh, cu duhul cunoştea
câtă milă era să se verse pre buzele Aceluia.
Dorind şi el, drept aceia,
ca să fie părtaş unii bunătăţi ca aceştiia
zice din tot sufletul
ca să mă sărute pre mine cu sărutarea gurei Sale;
care cuvânt atâta face ca şi când ar zice:
pre Moise nu-l auz căci iaste la limbă împiedicat,
buzele Isaiei sunt întinate,
Ieremia a grăi nu ştie pentru că iaste prunc
şi toţi Proorocii au amuţit;
ci El însuş să-mi grăiască mie
şi să-mi deşchiză voia Părintelui Său
şi în Fiinţa Sa pre mine să mă înveţe,
a Căruia preaiubita Fiinţă pre mine să mă înnoiască
şi râurile învăţăturilor Lui
să se facă în mine izvor de apă mântuitoare
întru viaţa cea vecinică[1362]*.*

(...) cu podoabe de fapte bune
logodnica chiamă către sine pre iubitul Mire zicând:
patul inimii mele înfrumuseţat iaste

[1361] Este o parafrazare a unui verset biblic, aflat la Cânt. 1,1: „Sărută-mă cu sărutările gurii tale, că sărutările tale sunt mai bune ca vinul”.

[1362] Parafrază a lui Antim Ivireanul la In. 4,14: „…căci apa pe care i-o voi da Eu se va face în el izvor de apă curgătoare spre viaţa veşnică”.

cu florile doririlor dumnezeeşti
şi casa mea iaste cu lemnele cele mirositoare
şi nestricate a facerilor de bine întemeiată.
Că pre acest sălaş şi Mirele bucuros să pleacă
şi rămâne acolo până când trece zioa
şi umbra să pleacă [1363].

Această icoană nupţială este profund personalistă, subliniind trăsăturile mistice ale Frumuseţii şi ale Iubirii Absolute. Dumnezeu-omul este Lumină şi Viaţă, dar şi Iubire şi acest lucru se revelează mai ales prin Întrupare, sugerată metaforic prin sărutare, prin „îmbrăţişarea" firii umane. Asumarea umanităţii este interpretată ca o sărutare a iubirii, din partea lui Dumnezeu faţă de om. Descoperirea lui Dumnezeu ca realitate personală absolută, care se adresează fiecăruia dintre îndrăgostiţii de Lumina şi de Viaţa lumii, reprezintă revelaţia supremă, ce vizează dezvăluirea acestei icoane, a Chipului dumnezeiesc, în intimitatea inimii fiecăruia, după cum fiecare se pregăteşte şi se „împodobeşte" ca să Îl întâmpine.

Dacă omul nu Îl cunoaşte pe Dumnezeu ca Iubire, în mod personal şi tainic, dacă nu susţine un dialog neîntrerupt cu însuşi Cuvântul, atunci se anulează pe sine ca persoană, îşi recuză singur statutul şi firea umană.

Dumnezeu este reprezentat, iconizat, numai în relaţie cu omul, cu creaţia Sa, şi numai datorită faptului că S-a întrupat. Această relaţie personală nu poate fi portretizată în dinamica ei, ea este cea care trans-figurează fiinţa umană şi o con-figurează în dependenţă de Hristos. „Persoana este autotranscendere, autexousia, cum spun Părinţii Bisericii."[1364] În această autotranscendere a persoanei şi aşezare a sa în lumina icoanei dumnezeieşti, se află persoana însăşi.

Nu se poate face un portret al unei persoane care se transcende pe sine – dacă nu se întâmplă acest lucru, atunci ea nu e vie din punct de vedere spiritual, ortodox – decât realizându-se portretul relaţiei, al dia-logului – care impune două persoane, două logosuri –, fapt realizat de Antim prin metafora, de origine biblică, a sărutului, ilustrând iubirea şi unirea dintre Dumnezeu şi om, dar şi prin portretizarea „miresei", ca răspuns ontologic afirmativ la iubirea Mirelui ei ceresc.

Astfel încât icoana lui Dumnezeu îl încorporează şi pe om – mai ales după Întrupare, dar nu numai, căci încă de la facerea omului, acesta a fost creat după chipul Ziditorului său – , iar portretul omului nu Îl poate exclude pe Dumnezeu, Icoana sa. De aceea Eminescu , în *Memento mori*, se adresa astfel lui Dumnezeu: *Cine eşti?... Să pot cunoaşte şi icoana ta… pe om*. Nu e un singur portret, ci întotdeauna sunt două, chiar dacă nu ne e uşor să sesizăm

[1363] *Opere*, p. 110-113. Ultima propoziţie este parafrază la Cânt. 2, 17: „Până nu se răcoreşte ziua, până nu se-ntinde umbra serii, vino, dragul meu…"; dar şi întreg acest ultim pasaj este inspirat de aceeaşi carte din canonul biblic.

[1364] Olivier Clément, *Trupul morţii şi al slavei. Scurtă introducere la o teopoetică a trupului*, trad. Sora Eugenia Vlad, Ed. Asociaţia Filantropică Medicală Creştină Christiana, Bucureşti, 1998, p. 14.

aceasta. În icoanele în care sunt reprezentaţi Sfinţii, ubicuitatea prezenţei lui Dumnezeu este sugerată de aurul harului care înconjoară profilul lor trupesc, dar care iradiază şi din ei înşişi, iar Antim a urmărit întotdeauna satisfacerea devizelor iconografice, căci stabilind cu precizie arhetipul, a „portretizat" relaţia, comuniunea, iar nu individualismul egoist, respectând, în acelaşi timp, dogma ortodoxă.

„Logodnica" reprezintă cu adevărat un simbol al transfigurării şi al transcenderii de sine, sugerând elanul extatic al sufletului după Dumnezeu, pentru Care se ipostaziază iconic-alegoric, împodobit „cu florile doririlor dumnezeeşti" şi „cu lemnele cele mirositoare şi nestricate a facerilor de bine".

„Casa" sufletului şi „patul inimii" reprezintă un loc de odihnă şi de stabilitate prin care este îmbiat Mirele, iar miresmele sugerate mai sus simbolizează emanaţii spirituale „nestricate", inefabile, indicând impregnarea materiei şi infuzarea ei de către spirit, dar şi opţiunea de dematerializare a sufletului, în acceptarea sensului său ascendent şi transcendent, către Dumnezeu, până când şi trupul va fi transfigurat şi spiritualizat la sfârşitul chipului acestei lumi.

Dumnezeu a făcut un pas decisiv către om prin Întrupare, vrând să-l recupereze pe acesta pentru viaţa veşnică şi omul tinde de aceea către Dumnezeu, pentru că e creaţia Lui. Astfel, Dumnezeu este iconizat în relaţie cu omul[1365] iar omul este portretizat ca stare de infinită autotranscendenţă (autodepăşire de sine) şi relaţie cu Dumnezeu, Cel ce „a fugit" după om şi S-a întrupat. Pentru că, în mod paradoxal, fiinţa umană este caracterizată prin trans-cendentalitate, prin comuniune cu Dumnezeu.

Hristos Se face cunoscut fiecăruia în mod intim şi unic, după intensitatea iubirii sale. Trăsăturile Chipului divin se imprimă în icoana sufletului şi ele sunt vizibile în măsura în care sunt recognoscibile de către persoana umană în ea însăşi. Sufletul este prezentat ca cea mai inefabilă şi mai autentică „pânză" în care se pictează prin autoimprimare Chipul Mirelui ceresc, în funcţie de bunăvoinţa omului în acest sens.

Cu cât este mai sensibilă fibra spirituală a sufletului, cu atât se întipăresc mai bine detaliile cele mai fine ale Modelului divin, prin faptul că „pre acest sălaş (înmiresmat de frumuseţe, al inimii şi al sufletului – n.n.) Mirele bucuros să pleacă şi rămâne acolo".

Antim foloseşte în aceste fragmente citate sau parafraze scripturistice din *Epistola* şi *Evanghelia* Sfântului Ioan Teologul şi din *Cântarea Cântărilor*, într-un mod cu totul sugestiv, deoarece primul este Apostolul iubirii, iar cartea amintită din canonul biblic, vorbeşte alegoric despre nunta mistică – şi eshatologică – dintre Mirele Hristos şi Mireasa Lui, Biserica sau fiecare suflet omenesc în parte. Sărutarea lui Hristos este o metaforă biblică pentru revărsarea de har care se pogoară prin cuvintele Lui către cei care le primesc.

[1365] În Ortodoxie, Dumnezeu-Cuvântul apare în icoană ca om, având înscris în aură numele „O ΩN", „Cel care este" iar singura icoană acceptată tradiţional a Sfintei Treimi aparţine Sfântului Andrei Rubliov şi, pe baza textului biblic care relatează revelarea Ei către Sfinţii Avraam şi Sarra la stejarul lui Mamvri, înfăţişează Trei Îngeri care stau aşezaţi, care stau Faţă către Faţă, şi pe cei doi oameni în preajma Lor, ca părinţi ai neamului celor credincioşi.

După Sf. Părinţi, „izvor de apă mântuitoare întru viaţa cea vecinică” reprezintă harul Duhului Sfânt, interpretare neîndoielnic binecunoscută lui Antim. Astfel încât vederea lui Hristos înseamnă o autotransformare în icoana Lui, în imaginea Lui, prin primirea în sine a energiilor Lui necreate dar creatoare, harice, o restaurare a firii umane primordiale, nealterate, nedes-figurate de păcat.

Este de la sine înţeles atitudinea iconodulă a lui Antim, prin poziţia lui de arhiereu ortodox şi implicit, prin împărtăşirea credinţei că cea mai autentică „portretizare” a lui Dumnezeu este omul însuşi (întrucât acest „autoportret” l-a făcut Sieşi Dumnezeu cu mâna Sa[1366]), care acceptă imprimarea nefalsificată a Chipului Său, prin aceea că „El însuş să-mi grăiască mie şi să-mi deşchiză voia Părintelui Său şi în Fiinţa Sa pre mine să mă înveţe, a Căruia preaiubita Fiinţă pre mine să mă înoiască”, întru asemănarea Sa.

Metafora nupţială care vorbeşte despre „casa” sufletului şi despre „patul inimii” este inspirată tot din Cântarea Cântărilor. Rămânerea Mirelui în casa sufletului şi odihnirea Lui în patul inimii, până când „umbra să pleacă” (ar putea fi vorba de „umbra” acestei lumi sau de „umbra” sau „vălul” trupului), reprezintă alegoric tocmai acea intimizare foarte profundă, de care aminteam mai devreme.

Auto-iconizarea după Hristos nu reprezintă o anulare de sine – în viziune ortodoxă, care este implicit şi a mitropolitului nostru –, o reprimare a propriei personalităţi, ci o configurare de sine prin dorinţa legitimă a alterităţii, cu atât mai mult cu cât această „alteritate” este divină şi reprezintă în acelaşi timp, în mod paradoxal, cea mai mare interioritate şi proximitate pentru persoana umană, care, în primordialitatea sa, a fost creată în comuniune cu Dumnezeu. Starea naturală a omului este cea comunională, fără ca prin aceasta să se denatureze identitatea ei sau sensul individual al persoanei. Iar comuniunea cea mai adâncă şi mai intimă se realizează, de către fiecare om, cu Dumnezeu, Creatorul său, prin aspiraţie infinită la asemănarea cu El, prin dorul fără saţiu după El.

Antim a prezentat în această predică o istorie concisă a căutărilor reciproce dintre Dumnezeu şi om, pe baza acestei asemănări înscrise în moştenirea genetică şi spirituală a fiinţei umane. Înclinaţia autorului pentru portret are adânci motivaţii ontologice şi teologice. Întruparea a permis reprezentarea în icoană a lui Dumnezeu-Cuvântul şi a redat lumii sensul ei de *imago Dei*, universul având pentru Antim o frumuseţe pictural-iconografică. Cerul L-a „ivit” pe Fiul lui Dumnezeu şi pământul L-a „arătat”, încărcându-se amândouă cu demnitatea de a fi simboluri ale Nativităţii. Vom merge puţin mai departe, pentru a face mai evidente cele spuse până acum şi vom arunca o scurtă privire şi asupra altor texte din *Didahii*.

Conform lui Antim, lumea este lumină, după chipul Creatorului său, care este Lumină, dar mai mult decât întreg universul sensibil, *doao firi mai alese şi mai cinstite au făcut Dumnezeu, adecă cea îngerească şi cea omenească; căci că pre înger şi pre om i-au*

[1366] Un fericit părinte contemporan, Sofronie Saharov, arhimandritul mănăstirii Sf. Ioan Botezătorul din Essex (Anglia), spunea că în fiecare om care se zămisleşte, Dumnezeu Îşi face autoportretul. Avva Sofronie studiase în tinereţe artele frumoase şi pictura la Paris.

făcut Dumnezeu după chipul Său, precum zice la capul cel dintâi al „Facerii": „Să facem om după chipul Nostru şi după asămânare". Însă nu pentru trup, ci pentru suflet iaste făcut omul după chipul lui Dumnezeu, căci că Dumnezeu nu are trup, ci iaste Duh, după cum zice Hristos: „Duh iaste Dumnezeu". (…) *Şi sufletul omului iaste duh…*[1367].

Însă, când Cuvântul S-a făcut trup, omului i-a fost redeschis drumul spre asemănarea cu El prin îndumnezeire. Sufletul uman a devenit şi mai mult acea textură aptă a înscrie în sine chipul Cuvântului pe „Care am privit şi mâinile noastre au pipăit" – după cum spune autorul citându-l pe Sf. Ioan Teologul (I In. 1, 1-2).

Astfel încât, repetăm acest lucru, întruparea lui Hristos a însemnat regenerarea chipului dumnezeiesc în întreaga creaţie, principalul beneficiar fiind însă omul. Aici însă, în întrupare Cuvântului, îşi află justificarea orice posibilitate de reprezentare picturală, de portretizare, iar imaginea lumii se reconfigurează ca lumină şi ca icoană, al cărei tablou încape în descrieri plastice atât de entuziaste din partea mitropolitului nostru. Vom reveni asupra acestui lucru şi îl vom demonstra pe larg la timpul oportun.

Că toată creaţia este recuperată de Hristos şi în Hristos, ne confirmă lămurit Antim, în mai multe predici, dintre care, în predica la *Bogoiavlenie* (Bobotează), se afirmă că omul este un macrocosm în microcosmos, al cărui trup este alcătuit din cele patru stihii cosmice, iar pentru demnitatea omului ca fiinţă raţională şi chip al lui Dumnezeu, este răscumpărat întregul univers material, ca mediu existenţial al umanităţii şi ca „furnizor" al elementului corporal uman: *Deci stihiia cea dintâi şi mai de treabă iaste vântul* (aerul – n.n.)*, că fără de răsuflare nu poate trăi omul niciun ceas. A dooa stihie şi mai înaltă iaste focul, nu numai acesta ce vedem cu ochii, şi ne slujim cu dânsul, ce şi focul cel din văzduh. A treia stihie iaste apa şi a patra stihie iaste pământul. Deci într-aceste 4 stihii iaste omul făcut şi, pentru căci sunt alcătuirile trupului omenesc, era cu cale să se sfinţească cu pogorârea Domnului. Deci vântul şi focul s-au sfinţit cu pogorârea Cuvântului lui Dumnezeu, iar pământul s-au sfinţit când au născut trupeşte în peşteră. Şi să cădea să se sfinţească şi apa, de vreme ce iaste din cele 4 stihii şi într-alt chip nu putea să se sfinţească, de nu s-ar fi botezat Domnul, trupeşte, în Iordan…*[1368].

Este mai clar acum de ce lumea îşi capătă „plasticitatea" şi adevărata calitate iconografică prin înomenirea Cuvântului, ca singura modalitate de repunere în valoare a universului, prin asumarea de către Dumnezeu a trupului şi a firii umane, trup uman care la rândul său recapitulează cosmosul, în timp ce duhul (sufletul) este icoană a dumnezeirii.

Pentru Antim, Dumnezeu Se comportă ca un Părinte cu întreg universul: *Aşa iaste de bun şi de drept Tatăl tuturor, Dumnezeu, cât toate zidirile, ca nişte faceri ale Lui le-au născut* [le-a creat] *şi bunătatea o face întocmai, la toate, după vredniciia a fieştecăruia. Drept aceia va să cinstească pre îngeri, ca pe nişte zidiri mai aproape şi fără de trupuri, ce strălucesc cu nemurirea* (splendidă metaforă! – n.n.), *va să cinstească pre oameni ca pre nişte chipuri ale Sale, va să cinstească şi pe cele neînsufleţite, adecă ceriul şi pământul şi*

[1367] *Opere*, p. 120.
[1368] Idem, p. 68.

toate câte-s pre dânsul. Şi iaste cinstea cea mai aleasă la acestea toate îndoită: cinstea cea dintâi au fost la venirea cea dintâi pre pământ a lui Hristos, iar a dooa cinste va să fie la înfricoşata a dooa venirea Lui. Deci cu venirea Lui cea dintâi au slăvit pre îngeri, căci au învrednicit pe Gavriil a fi slugă întâi la taina purtării de grijă, iar celialalte mulţimi de îngeri la Naşterea Lui cea sfântă, din Preacurata Fecioară, lăudând pre Dumnezeu şi zicând: „Slavă Dumnezeului Celui din nălţime şi pre pământ pace". Pre oameni încă i-au cinstit cu dragostea (...). Aşijderea şi celialalte toate le-au cinstit Dumnezeu, ca toate să le aducă supt un cap în Domnul nostru Iisus (...). Şi iarăş una câte una le-au cinstit cu oarecare podoabă ce le-au dat; văzduhul l-au cinstit cu pogorârea îngerilor şi a Duhului Sfânt, că au trecut printr-însul; apele cele dulci le-au cinstit cu Sfântul Botez; pământul l-au cinstit cu cutremurul (de la Învierea lui Hristos – n.n.), *cu deşchiderea mormintelor şi cu înviiarea morţilor. Urma, drept aceia, să cinstească şi marea cea sărată; şi au cinstit-o cu turburarea cutremurului* [1369].

Înţelegem de aici că Dumnezeu recuperează întreaga creaţie – nu în sensul apocatastazei origeniste, ci în sens ortodox – şi acest lucru se întâmplă prin prima şi a doua venire a lui Hristos, prin care „iaste cinstea îndoită".

Dumnezeu, fiind Cel ce „a cinstit" fiecare lucru din univers cu „oarecare podoabă" – „oarecare" însemnând „mare" în limba veche – şi *Cela ce dăruiaşte podoabe cereşti* [1370], are în vedere în primul rând, fiinţele care au natură spirituală şi raţională, pe cei ce „strălucesc cu nemurirea" şi pe cei ce sunt „chipuri ale Sale" şi, în al treilea rând, firea iraţională şi universul material, „după vredniciia a fieştecăruia".

Am oferit aceste exemple din alte predici, pentru a explica mai limpede motivul pentru care Antim insistă pe binefacerea înomenirii Fiului lui Dumnezeu, deoarece asumarea firii umane înseamnă totodată o înnobilare nu numai a omului, ci şi a întregii creaţii, o pogorâre a lui Dumnezeu în mijlocul ei, prin care „transcendenţa" încorporează în sine „imanenţa", fără a-i modifica natura, esenţa, şi fără a se contopi cu ea, dar schimbându-i traseul, de la entropie către spiritualizare şi înveşnicire.

Dumnezeu ne-a făcut „cinstea" – zice Antim – ca prin trupul nostru să recupereze întreaga creaţie. Din microcosmos, „omul devine mai degrabă macrocosmos, fiind chemat să depăşească şi să înglobeze universul, acest *logos alogos*, pentru a-l transfigura"[1371]. Universul întreg devine un trup extins – altfel decât în religiile păgâne, însă – şi care, datorită faptului că firea umană a fost asumată de către Dumnezeu, se sfinţeşte.

Vom avea prilejul să observăm mai bine, în capitolele viitoare, faptul că peisajele au întotdeauna la Antim corespondenţe psihologico-spirituale, că acestea sunt necondiţionat alegorice. Ierarhul artist nu este adeptul pastelului, ci al poemului alegoric encomiastic sau dramatic. În predicile sale totul este adâncime. Adâncimea „imaginii" universului trebuie văzută în adâncimea „profilului" uman şi acesta din urmă, la rândul lui, în adâncimea

---

[1369] Idem, p. 174-175.

[1370] Idem, p. 186.

[1371] Olivier Clément, op. cit., p. 122.

absolută a icoanei divine, ca un mise-en-abîme perpetuu şi mistic, în care toate devin vizibile numai printr-o oglindă reflectoare, din cauza profunzimii incomensurabile a tainei creaţiei.

Trebuie să precizăm că Antim a făcut ceva ce nu au făcut Coresi şi Varlaam, respectiv a predicat despre cunoaşterea lui Dumnezeu prin revelaţia naturală, prin acea gnoseologie a raţiunilor tuturor lucrurilor din univers, şi măcar că nu a fost foarte explicit asupra acestui fapt, însă a recurs foarte des la această metodă, în mod alegoric şi subtil.

Dar, vorbind în mod acoperit despre ceva tainic, autorul a făcut, programatic, ca aglomerarea de mister să aibă ca efect solicitarea alertă a atenţiei, care să conducă la elucidarea intimă şi individuală a problemei, la oferirea unei soluţii personale în taina inimii fiecăruia, prin întâlnirea cu realitatea – cât mai puţin diminuată lingvistic – a apofatismului divin.

Ierarhul nostru avea pe atunci, din considerente religioase, acea atitudine încetăţenită mai târziu în literatura română sub o formă perifrastică şi metaforică: „eu nu strivesc corola de minuni a lumii"; pentru că această „corolă de minuni" reprezintă o oglindire a tainelor dumnezeieşti, pe cât poate creaţia sensibilă să o reflecteze. Căci „…Înţelepciunea lui Dumnezeu [Hristos], purtând tot universul ca pe o liră şi împreunând cele din aer cu cele de pe pământ şi pe cele din cer cu cele din aer şi unind întregurile cu părţile şi cârmuindu-le toate cu porunca şi voia Sa, alcătuieşte o singură lume şi o unică rânduială frumoasă şi armonioasă a ei, El însuşi rămânând nemişcat, dar toate mişcându-le, prin crearea şi orânduirea lor, după bunăvoirea Tatălui."[1372]

Considerăm că această concepţie are, în *Didahii*, urmări şi semnificaţii adânci în plan literar-artistic, pe care vom continua să le reliefăm, ştiind că „pe bărbatul cu destin de profet, pe scriitorul care a dat neasemuire epocii lui Brâncoveanu, nu-l putem întâmpina cu doar simpla exclamaţie de încântare, chiar numai pe motivul că, prin el, cititorul modern întâlneşte adevăratul spirit biblic, şi nu pe acela venit prin Franţa şi intermediat de paşoptişti"[1373]. Relevanţa teologică a scrierilor sale are reverberaţii adânci şi pentru o perspectivă literară, care altfel pot fi neobservate şi ignorate complet.

Vorbeam la început, în introducerea capitolului despre *Didahii*, de existenţa mai multor straturi de adâncime în textele lui Antim, pe care credem că am demonstrat-o prin cele pe care le-am afirmat până acum, dar pe care vom continua să le exemplificăm şi în continuare. Substratul alegoric presupune, în mod evident, o repartizare pe mai multe nivele de interpretare şi de cugetare.

Dubla alegorie antimiană se referă la multiplele posibilităţi de investigaţie semantică ale unui fragment, la specializarea îndeobşte teologică a unei erminii ce se dezvoltă – aparent – sub forma unei alegorii oarecum mai simple, şi la dubla referinţă hermeneutică, prin care o alegorie este, de obicei, un tablou ce substituie inefabilul şi intraductibilul unui

---

[1372] Sfântul Atanasie cel Mare, *Scrieri*, col. PSB, vol. 15, traducere din greceşte, introducere şi note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1987, p. 79.

[1373] Eugen Negrici, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 256.

alt tablou, dar, în acelaşi timp, susţine o interpretare abisală a cuvintelor iconizate ale Scripturii.

Această multiplă ipostaziere a sensurilor are în vedere desfăşurarea în spaţiu şi timp a lumii, motiv pentru care prefigurează un sens static, spaţial şi pictural, ce priveşte lumea în „rotocolimea" sa, şi un sens diacronic, ce dinamizează dimensiunea iconografică a lumii prin direcţionarea sa în cuprinsul inepuizabilului şi al veşniciei, trecând prin experienţa „pământeană" a aprofundării existenţiale. Tot ce este tablou, icoană a frumuseţii, se deplasează spre întâlnirea cu redimensionarea sa la scara eternităţii, spre recuperarea incomensurabilului în fiinţa creaturii, ca dat divin.

Picturalul alegoric deţine în sine datele unui logos inefabil, a cărui inepuizare semantică este o evidenţă de necontestat în scrierile lui Antim. Adâncirea plurivalentă în imagine şi în cuvânt sugerează această neajungere la un sfârşit al sensurilor. Cuvântul este recuperat ca o imagine a cărui depărtare nu se vede, pentru că în orizontul cuvântului stă veşnicia, pe care trebuie să o întrevadă cititorul sau ascultătorul.

III. 6. 1. 4. Motivul mării şi realizarea tabloului la Antim

În opera lui Antim Ivireanul marea devine un motiv pentru nenumărate reflecţii, pentru nesfârşite interpretări şi alegorii, care izvorăsc la infinit unele din altele. Avem de-a face cu un adevărat polimorfism al mării sau, altfel spus, cu un polisemantism deosebit de complex.

Vom avea însă în vedere o simbolistică vastă, nu numai a mării ca atare, ci şi a tuturor metaforelor şi alegoriilor antimiene referitoare la elementul acvatic în totalitatea sa – ca, de exemplu, în cazul acelor fragmente unde se fac referiri sau aluzii la potopul biblic. Am decis să acordăm un capitol aparte acestui motiv, deoarece este unul de largă răspândire în opera lui Antim şi care îl aşază pe autorul nostru în postura de precursor, cel puţin din acest punct de vedere, al *literaturităţii*, căci începând cu romantismul – deci cu perioada modernă –, acest motiv a devenit foarte iubit în literatura universală.

Marea ca stihie este considerată – cum e şi firesc pentru un ierarh – o creaţie a lui Dumnezeu, alături de celelalte stihii, toate supunându-se Creatorului lor: *de demult, Dumnezeu mai mult să arăta cercetătoriu şi certa lumea cu armele stihiilor, adică cu focul, cu văzduhul, cu apa şi cu pământul acesta…*[1374].

[1374] *Opere*, p. 176.

Această viziune a lumii stihiale ca o armată aflată în slujba lui Dumnezeu este expusă încă din prima predică a lui Antim ca mitropolit al Ungrovlahiei, cea pronunţată în ziua înscăunării sale.

Autorul stabileşte o antiteză între perioada dinaintea întrupării şi cea în care Fiul lui Dumnezeu S-a pogorât pe pământ, făcând o paralelă între evenimentele anterioare şi ceea ce a adus lumii întruparea – împăcare sa cu Dumnezeu – dar realizează acest lucru doar prin intermediul câtorva metafore aluzive: venind să mântuiască lumea, Dumnezeu *nu trimite ploae de foc spre îngrozirea lumii, nici porneşte marea ca o oaste împotriva pământului, nici înarmează puterile stihiilor împotriva necredinţii, ci numai o supune cu blândeţe şi cu minuni şi o trage spre Dânsul cu faceri de bine şi cu cuvinte cereşti o preface să se mute de pre dânsa patimile cele sufleteşti, ce să umfla ca o rană otrăvită* [1375].

Acest şir de metafore personificatoare şi hiperbolizante formează un tablou dinamic, al unor realităţi dramatice din vechime, fiind foarte percutante pentru conştiinţa creştină, căci „ploae de foc" face aluzie la Sodoma şi Gomora, iar „marea ca o oaste" şi „înarmează puterile stihiilor" amintesc de potopul din timpul Sfântului Noe.

Ne vom mai întâlni la Antim, destul de des, cu personificarea mării şi a stihiilor; dar aceasta nu este un simplu artificiu oratoric, menit să impresioneze şi să întipărească o faptă în memoria ascultătorilor, ci şi o idee cu conţinut dogmatic intrinsec: natura apare ca o „armată" alcătuită din „ostaşi" credincioşi Stăpânului lor, adică Ziditorului şi Dumnezeului lor – şi aceasta, nu ca o figură de stil întâmplătoare.

Personificarea naturii – des întâlnită la Antim – dezvăluie faptul că universul, chiar şi cel iraţional, a fost înzestrat cu „sensibilitate", având el însuşi o amprentă „personalizatoare" (fără ca acest lucru să îl facă să fie o „conştiinţă cosmică", impersonală însă, aşa cum este Brahman), fiind de la început creat cu atribute ale incoruptibilităţii şi ale desăvârşirii, recunoscându-şi Ziditorul, Care este Iubirea şi Frumuseţea Absolută, şi reacţionând împotriva „virusului" răutăţii, care a adus moartea în lume[1376].

Nu numai că Dumnezeu a pedepsit păcatele celor din vremea Sfântului Noe sau ale celor din vremea Sfântului Avraam (ale celor ce trăiau în Sodoma şi Gomora), dar le-a pedepsit poruncind naturii, zidirii Sale, să se întoarcă împotriva omului căruia El i-a supus toată creaţia (Fac. 1, 28).

Cel păcătos, care nu mai e stăpân nici asupra firii şi a raţiunii sale, cu atât mai puţin poate fi stăpân al universului, iar Dumnezeu „înarmează puterile stihiilor" împotriva lui şi a păcatelor lui, adică dăruieşte creaţiei iraţionale putere asupra celui care ar fi trebuit să fie împăratul ei, făcând astfel de ruşine „i-logicitatea" omului ce păcătuieşte şi întunecă în el însuşi chipul Logosului dumnezeiesc.

[1375] Idem, p. 3-4.

[1376] Vezi Înţel. 16, 24: „Pentru că făptura, slujindu-ţi Ţie, Celui care ai făcut-o, se încordează pentru pedepsirea celor nedrepţi".

Antim sugerează toate acestea personificând marea şi stihiile, ca şi cum ele ar fi devenit *raţionale*, spre discreditarea oamenilor care s-au făcut pe ei înşişi „numai trup" (Fac. 6, 2), uitând că au suflet spiritual.

Pe de altă parte, natura stihială se arată supusă Creatorului său, devenind oricând o *oaste* de temut, în planul lumii fizice, a lumii materiale. Acest potop natural venea să ţină piept însă – în viziunea lui Antim – unui alt „potop", cel al destrucţiei morale aproape totale a umanităţii, căruia Dumnezeu i-a opus – venind *după cela ce fugise de la Dânsul* [1377] – răspândirea învăţăturilor Sale prin Apostoli:

Veniţi după Mine şi voiu face pre voi păscari de oameni. Încetaţi de a vă trudi deasupra mării cei neînsufleţite. Mutaţi pentru dragostea Mea meşterşugul cel pescăresc pre pământ. Acolo pre dânsul trimiteţ şi vă întindeţ mrejile. Vânaţi pentru Mine vânatul credinţii [1378]*. Veniţi după Mine. (...)Vărsată iaste ca apa mării pre pământ închinăciunea idolească. Zidirea iaste acoperită cu norul a mulţi dumnezei. Adâncul necredinţii îneacă lumea; oamenii să cufundă de valurile drăceşti. Lumea pute de împuţiciunea sângiurilor şi să strică cu jertvele cele stricăcioase. Voiu pune asupra lor ispravnici şi doftori, pre voi, pre păscari. Patima aceasta* (a idolatriei – n.n.) *chiiamă meşterşugul vostru. Să slujim cu iarbă mântuitoare zidirea ce iaste în nevoi; veniţi după Mine* [1379].

Metafore ca „norul a mulţi dumnezei", „oamenii să cufundă de valurile drăceşti", „lumea pute de împuţiciunea sângiurilor" etc. – în afară de faptul că alcătuiesc un tablou deosebit de expresiv al unui cataclism de dimensiuni cosmice şi o alegorie extrem de impresionantă, a dezastrului spiritual în care era se zbătea omenirea – se referă la realitatea concretă a decăderii morale şi a jertfelor umane, care se practicau în religiile păgâne. Acest diluviu al răutăţii omeneşti nu putea fi stopat decât prin revărsarea apelor învăţăturii celei drepte despre adevăratul Dumnezeu.

Observăm că, pentru Antim, marea ca element natural este „marea cea neînsufleţită", în sensul de „iraţională", în comparaţie cu marea cea „raţională", care este lumea, umanitatea. Aici întâlnim prima dată în opera sa omiletică această metaforă alegorică, plină de reverberaţii, a mării *umane* sau a *mării vieţii*. Ea va deveni însă un leit-motiv în *Didahii*, fiind, de altfel, un topos creştin foarte vechi.

Dumnezeu Se slujeşte de această mare şi de celelalte stihii ca de nişte ostaşi, până la Întrupare, după care foloseşte alt fel de „armate": *Că precum zice Sinesie, că nu vor lipsi împăratului niciodată ostaş, aşa nu vor lipsi nici păstorii din Beserica lui Hristos pentru ca să mângâe pre norodul cel ales al lui Dumnezeu...* [1380]. Încă de la începutul răspândirii

---

[1377] *Opere*, p. 109.

[1378] Putem găsi un discurs mai pe larg despre „vânatul credinţii" şi despre „mreaja învăţăturii", în care Antim face elogiul oratoriei religioase, în „Cuvânt la Duminica lăsatului sec de brânză", p. 97.

[1379] Idem, p. 5.

[1380] Idem, p. 138, lucru care apare într-o cazanie la Sf. Nicolae. Se pare că lui Antim îi era dragă această idee, deoarece o enunţă şi în dedicaţia la cartea lui Ioan Cariofil, *Manual despre câteva nedumeriri*, tipărită la Snagov, în anul 1697: „Nu-i vor lipsi, zice, lui Dumnezeu ostaşii care I se cuvin (Epistola a V-a lui Synesius) în Biserici; adică nu au lipsit şi nu vor lipsi vreodată în orice împrejurare ostaşii Domnului din

creştinismului, propovăduitorii acestuia, Apostolii, sunt prezentaţi de Antim ca nişte adevărate oşti înarmate cu puterea cuvântului, cu *sabia Duhului, care iaste graiul lui Dumnezeu* [1381].

Înainte însă de a purcede la transcrierea fragmentului respectiv, să ne lămurim puţin asupra raţiunilor pentru care mitropolitul preferă să fie atât de ilustrativ în reprezentările sale.

Grandioasa viziune cosmică a lui Antim are – nu în ultimul rând – ca scop, concentrarea a nenumărate idei teologice, cât şi „hiperbolizarea" fiorului interior al ascultătorilor, pentru a-i înălţa la adevăratele dimensiuni ale unei realităţi – temporale şi chiar supratemporale – care îi includ, făcându-i conştienţi şi responsabili. Antim face ca publicul său să fie contemporan cu toată istoria şi responsabil pentru toată istoria, nu în sensul culpabilizării sale pentru fapte petrecute de mult, ci în sensul că, prin caracterul nemuritor şi spiritual al sufletului, omul este co-participant (prin atitudinea pe care alege să o adopte), la destinul întreg al umanităţii şi al cosmosului.

Antim vrea să evidenţieze însă şi o altă idee, cea a lumii care apare în ipostaza unui teatru, al unui război permanent, care se poartă între virtute şi păcat, între ceea ce este sfânt şi ceea ce este rău.

Tocmai de aceea a preferat autorul acele metafore şi comparaţii care sunt ilustrative pentru a sugera acest război: Dumnezeu „porneşte marea ca o oaste împotriva pământului" şi „înarmează puterile stihiilor împotriva necredinţii", atunci când vrea să elimine cu totul păcatul de pe faţa pământului.

Dar tot El *nu S-au slujit de arme, după cum e obiceiul ostaşilor, nici cu alte meşterşuguri asemenea acestora* [1382], atunci când i-a trimis pe Sf. Apostoli în lume să predice, iar ei *cu puteria Mântuitoriului Hristos au ruşinat pre cei ce i-au văzut şi ca pe nişte peşti, cu mreaja blagosloviei au prins mulţimea şi au vânat auzurile noroadelor şi au înduplecat inimile tiranilor şi sufletele împăraţilor le-au supus; şi au făcut o izbândă şi o biruinţă atât de frumoasă, cât n-au putut-o face toate împărăţiile lumii.*

Oameni făr' de arme şi nedichisiţ de ale oştirii (...) au înălţat nu steaguri de oaste, ci numai crucea, semnul păcii, propoveduind, nu cu sunet de tobe şi de surle, ci numai cu neputincioasa limbă şi neînvăţată, pe Hristos şi credinţa şi fulgerund, nu zic, cu fulgerile săbiilor celor ascuţite, ci numai cu strălucirile unei vieţi bune, neumplând pământul de oşti,

---

ceruri, neînfricaţii luptători ai Sfintelor Biserici ale lui Dumnezeu, şi înflăcăraţii înţelegători ai adevărului, ca şi biruitorii şi purtătorii de trofee împotriva oricărei falange de eretici şi în contra oricărei alte rătăciri greceşti [e vorba de erezii, mai ales de cele care au la bază vechi concepţii păgâne, elenistice – n.n.] şi ateiste, înarmaţi nu numai cu arme convingătoare şi cu dovezi ale sfintei şi divin inspiratei Scripturi; ba chiar şi cu raţionamente logice şi de neînvins, infailibile şi de necombătut, folosindu-se în toate de adevărul însuşi, fie ca refugiu, fie ca apărător", cf. Idem, p. 400. Pentru cineva care l-ar putea considera pe Antim un teolog „naiv", numai şi această scurtă dedicaţie este de natură să scoată în evidenţă cât de multă strategie teologică şi literară era în stare să pună în slujba misiunii sale.

[1381] Idem, p. 36.

[1382] Idem, p. 4.

nici să acopere marea de corăbii cu vetrile, ci numai făr' de rane, făr' de sânge, făr' de vătămare, calcă şi supune toată păgânătatea, biruiesc iadul, sting înşelăciunea, izgonesc minciuna, întind numele lui Hristos şi credinţa, cât iaste pământul şi lumea [1383]. Dumnezeu face „potopul" iubirii pe pământ, prin „ostaşii" Lui Apostoli; de altfel, El întotdeauna Şi-a purtat războaiele altfel decât se aştepta lumea şi altfel decât fac „toate împărăţiile lumii", pentru a dovedi că, *precum zice la Ioan în 18 capete: „Împărăţiia Mea nu iaste din lumea aceasta"* [In. 18, 36][1384].

Antim ne arată că lumea nu e numai locul războaielor dintre patimile omeneşti, ci şi al unui război care se duce după legi duhovniceşti şi al cărui câmp de bătălie nu e atât lumea, cât inima omului, a fiecărui om în parte, după cum afirma Dostoievski („Acesta-i duelul diavolului şi al lui Dumnezeu, inima omului fiind câmpul de luptă..."[1385]), dar şi după cum avertizează întreaga literatură sacră bizantină şi ortodoxă.

Demne de reţinut sunt şi imaginea hiperbolică a pământului plin de oşti şi a mării acoperite de corăbii cu vetrile, cât şi impresionanta aliteraţie, care se constituie şi într-o imagine vizuală şi auditivă plină de sugestii pentru conştiinţa creştină, a Apostolilor „fulgerund, nu zic, cu fulgerile săbiilor celor ascuţite, ci numai cu strălucirile unei vieţi bune"[1386].

Toate aceste perspective, deşi diferite, gravitează în jurul ideii de potop, sunt alegorii ale mării revărsate peste pământ, ale apelor care acoperă pământul, atât în ipostaza lor diluviană, cât şi – îndrăznesc să cred – în cea originar-creatoare, de la facerea lumii[1387]. Un sens creator are şi potopul vechitestamentar, cât mai ales „potopul" revărsării Evangheliei peste tot pământul, care au avut ca scop creaţia, re-crearea, renaşterea lumii care fusese acoperită de *valurile păcatelor* [1388].

Lumea aceasta este, în viziunea lui Antim, marea patimilor şi a păcatelor, din care Apostolii *ca pe nişte peşti, cu mreaja blagosloviei au prins mulţimea şi au vânat auzurile noroadelor* [1389].

Ce putere de concretizare a abstractului dăruia, la acea vreme, limbii române! Însă, în descendenţa Apostolilor, propovăduitorii Evangheliei şi el însuşi, sunt datori să înalţe din *valurile lumii*[1390], pe cei ce ameninţă să se înece: *Această undiţă a cuvintelor şi cu mărturiile*

[1383] Idem, p. 5-6.

[1384] Idem, p. 181.

[1385] Cf. Pr. Arhim. Paulin Lecca, *Frumosul divin în opera lui Dostoievski*, Ed. Discipol, Bucureşti, 1998, p. 16.

[1386] Această frumoasă expresie, însoţită de sugestii acustice şi vizuale impresionante, este o parafrază metaforizată a lui Antim, la Psalmii 76, 17 şi 96, 4, unde se spune „Luminata-au fulgerele Lui lumea", cu referire la Sf. Apostoli, după cum se interpretează în Biserică.

[1387] „Şi pământul era netocmit şi gol. Întuneric era deasupra adâncului şi Duhul lui Dumnezeu Se purta pe deasupra apelor" (Facerea, 1, 2).

[1388] *Opere*, p. 21.

[1389] Idem, p. 5.

[1390] Idem, p. 72.

Duhului Sfânt prind pe om dintru adâncul păcatelor, ca pre peştele dintru adâncul apei şi-l scoate la lumina cunoştinţei de Dumnezeu.

Deci pentru aceasta (…) am datorie, ca un păscar sufletesc ce m-au rânduit Dumnezeu ca pre un nevrednic, să întinz mreaja învăţăturii şi să puiu undiţa cuvântului înaintea dragostei voastre şi ajutorind iubitoriul de oameni Dumnezeu, am nădejde bună şi făr' de îndoială, cum că voiu scoate dintru adâncul turburăciunii păcatului mult vânat, căci cunosc voinţa inimii voastre cea bună şi dragostea ce aveţi spre ascultarea celor de folos, cu care vânat voiu putea face masă cinstită şi desfătată lui Dumnezeu [1391].

Cuvântul este creator, la Antim, nu prin el însuşi, ci prin faptul că e o „undiţă", este creator prin aceea că el „creează" oameni, prin forţa sa soteriologică, redefinind structura lor interioară şi profilul lor spiritual şi moral, fără de care nu se pot numi oameni. De altfel, în limba noastră veche, pentru „persoană" se folosea cuvântul „faţă" (un calc lingvistic după grecescul πρόσωπον), accentuând convingerea că ceea ce este esenţial în persoana umană, este tocmai calitatea sa de a fi chip, imagine a lui Dumnezeu.

A emerge, a înălţa din ape este un gest simbolic cu semnificaţii multiple în tradiţia ortodoxă, atât ca element liturgic – la Botez – cât şi ca înţeles inefabil, al izbăvirii din păcat şi din moarte. Cuvântului creator şi modelator de conştiinţe îi revine această sarcină grea a scoaterii din apele indefinitului şi ale informului şi a profila chipul interior al omului după icoana lui Dumnezeu şi a Cuvântului care a dorit să Se imprime în om ca o pecete.

Prin cuvântul predicii, ierarhul plonjează în adâncurile conştiinţei umane, într-un gest de submersiune cognitivă, pentru a readuce la suprafaţă pe cei afundaţi în această genune a uitării şi a necunoaşterii. Este semnificativ pentru biografia lui Antim Ivireanul faptul că prima sa predică în calitate de mitropolit a formulat-o pornind de la Matei 4, 19: *Veniţi după Mine şi voiu face pre voi păscari de oameni* [1392].

Acestea sunt primele cuvinte ale *Didahiilor*, într-un mod cu totul minunat, având în vedere felul în care s-a derulat viaţa lui mai departe şi concreteţea pe care au căpătat-o aceste cuvinte în împlinirea misiunii lui.

Tot în ideea de potop, marea simbolizează şi Sfântul Botez: *...potopul acesta, după cum zic Dascălii Besericii, însemna Sfântul Botez; că precum apa potopului au spălat tot păcatul şi toată fărădelegia de pe faţa pământului, cu acea înecăciune ce au făcut, de s-au concenit tot trupul viu, aşa şi apa Sfântului Botez au spălat şi au şters tot păcatul cel strămoşesc şi al voinţii de la neamul omenesc* [1393].

În mod asemănător – şi tot într-o predică la Duminica Floriilor – Antim interpretează traversarea Mării Roşii de către iudei sub conducerea Sfântului Moise, considerând că Marea Roşie este un simbol al jertfei şi al sângelui lui Hristos, în care au fost înecate toate păcatele omeneşti: *Că întâi, pentru păcat, Mihea Proorocul zice: „Lepăda-va toate strâmbătăţile noastre şi va arunca toate păcatele noastre întru adâncul mării." Aceştea sunt*

[1391] Idem, p. 97-98.
[1392] *Opere*, p. 3.
[1393] Idem, p. 91.

eghiptenii cei sufleteşti carii, gonind pre fiii lui Israil, fură înecaţi şi omorâţi în Marea Roşie (adecă întru sângele lui Hristos)[1394].

Dar tot marea este şi un simbol eshatologic, al „potopului” osândei celei veşnice: *Aşa şi noao, creştinilor, nu 100 de ani ci 1710* [de] *ani ni s-au propoveduit prin mijlocul lui Noe celui adevărat, Iisus Hristos, carele ne-au mântuit cu corabiia trupului Său, de potopul păcatului celui strămoşesc, cum că va să facă potopul cel cumplit şi amar, potopul cel plin de scârbă şi de întristare, potopul cel groaznic şi înfricoşător al Judecăţii. Şi de nu ne vom veni în fire, ca să ne părăsim* [de] *răutăţile şi să ne căim, ne vom îneca în veci nesfârşiţi, în noianul focului celui nestins.* (…) *ci de ce vedem mai vârtos că se înmulţeşte apa potopului pierzării, în loc de a alerga în crabiia pocăinţii să ne mântuim, de aceea ne lunecăm cu firea şi socotim că doară nu va fi nimic şi îndelungăm vremea ba astăzi, ba mâine, ba poimâine, până ne vine ceasul şi perim cu totul şi trupeşte şi sufleteşte* [1395].

Tensiunea eshatologică este susţinută prin repetiţii cu rol de intensificare a gravităţii mesajului, însoţite de epitete alese din aceeaşi sferă semantică a durerii şi a terifiantului, cât şi prin metafore concrete precum „noianul focului nestins”, „apa potopului pierzării” sau „corabiia pocăinţii”, menite să ofere o imagine cât mai expresivă şi mai concentrată a unei tragedii inevitabile pentru cei care „îndelungăm vremea”.

Concreteţea metaforelor antimiene vizează de această dată o realitate imposibil de imaginat, care urmează să aibă loc şi care nu poate fi *marcată* decât prin simboluri, prin noţiuni şi imagini simbolice, solicitate însă la maxim, pentru a picta un tablou de un dramatism zguduitor, chiar dacă numai la nivel sugestiv. Antim ştie să fie impresionist şi expresionist în acelaşi timp, să sugereze, dar şi să şocheze sufletele adormite prin imagini scurte dar copleşitoare, prin cuvinte puţine, care au însă efectul ciocanului îndreptând fierul strâmb.

Marea furtunoasă închipuieşte, într-o altă predică, vremea cuprinsă între căderea omului şi venirea lui Hristos, acel segment istoric în care erau *Părinţii cei de demult* [[1396]] *asemenea acelora pre carii îi ia şi-i învăluiaşte furtuna cea de noapte pre mare şi văd lumina oare unde, departe, într-un loc de nădejde pusă, spre care silesc ca să ajungă cei învăluiţi; şi adese cu ochii cătră dânsa privesc şi pânzele le îndreptează ca să meargă (din cât pot) într-acolo; şi aceia, de nu pot amintrilea, cu ochii şi cu sufletul o cuprind* [1397].

Vom vedea puţin mai târziu că „pânzele” constituie, pentru Antim, o metaforă pentru credinţă, pentru dor, cu mult înaintea simboliştilor care utilizau în mod preponderent evaziunea şi pânzele ridicate ale corăbiilor părăsind porturile, purtate de idealuri şi năzuinţe dintre cele mai diferite. Cu acest fragment, trecem de la *motivul mării* ca element diluvian, la *marea furtunoasă* care i-a procurat lui Antim nenumărate fragmente de o relevanţă poetică marcantă. Recurenţa acestui tip de tablou în *Didahii* este demnă de reţinut.

[1394] Idem, p. 185.

[1395] Idem, p. 93-94.

[1396] Aici autorul se referă la Sf. Proroci şi Drepţii Vechiului Testament.

[1397] Idem, p. 110-111.

Marea ca stihie dezlănţuită – deşi vom vedea că tot sensul alegoric este cel esenţial – este un motiv preponderent în cele două predici la Sfântul Mare Mucenic Dimitrie, apărătorul de cutremur. În această zi se citeşte pericopa evanghelică ce aminteşte potolirea furtunii pe mare de către Hristos. Această pericopă îi oferă lui Antim prilejul ca să dezvolte două predici în care *motivul mării* apare foarte pertinent conturat.

În prima dintre ele, Antim se întrece pe sine în talentul său de pictor şi poet: *Mi se pare ca şi când aşi vedea în faţa ochilor miei chipul ei, de toate părţile să sufle vânturi mari, să se strângă împrejurul vântului nori negri şi deşi, toată marea să spumege de mânie şi pretutindenea să se înalţe valurile, ca nişte munţi. Mi să pare că văz corabiia apostolilor că o luptă cu multă sălbăticie turburarea mării: de o parte o bat valurile, de altă parte o turbură vânturile; de o parte o rădică spre ceriu, de altă parte o pogoară la iad. Mi se pare că văz pe feţele apostolilor zugrăvită, de frică moartea: unul să se cutremure, altul să se spăimânteze; unul să se turbure, altul să strige şi toţi cu suspinuri şi lacrămi să ceară, cu rugăminte, ajutoriu de la Hristos, ce dormiia: „Doamne, mântuiaşte-ne că perim”. (...) „Şi să făcu linişte mare”, zice Evanghelia. Au încetat valuri, au perit întunerecul, s-au împrăştiiat norii, s-au smerit marea şi corabiia întreagă şi făr' de nicio vătămare, au ajuns la adăposteală* [1398].

Tabloul mării în viziunea antimiană este unul subiectiv, personificator şi hiperbolizant în acelaşi timp. Autorul tuşază, în manieră impresionistă, fondul întunecat al imaginii, printr-o pată de culoare aruncată în peisaj, sugerată de norii „negri şi deşi” ce se strâng „în jurul vântului”.

Antim Ivireanul pictează cu multă măiestrie. Printr-o sugestie vizual-cromatică introduce un tablou care se desfăşoară, de la bun început, pe un fundal sumbru. Dar, în timp ce această pată de culoare pare întinsă la întâmplare cu pensula pe fundal, o serie de alte elemente au însă o precizie şi o concreteţe a imaginii impresionantă, reliefând în mod aproape expresionist detaliile importante ce urmăresc a scoate în evidenţă atmosfera psihologică a scenei.

Cadrul general al furtunii este conturat prin epitetele „vânturi mari” şi „nori negri şi deşi”, dar metaforele, personificările şi comparaţiile care urmează fac din Antim un adevărat precursor al limbii şi al literaturii moderne. Astfel, „toată marea să spumege de mânie şi pretutindenea să se înalţe valurile, ca nişte munţi” este o imagine care rezistă cu brio la orice test al timpului, putând să concureze foarte bine cu scene asemănătoare din literatura noastră preromantică şi romantică.

Acest tablou este marcat de senzaţia instabilităţii, redată prin verbe de mişcare – „să sufle”, „să spumege” – şi prin imprimarea asupra naturii dezlănţuite a ideii de caracter sălbatic şi monstruos, subliniat printr-un detaliu psihologic, ce vorbeşte despre „mânia” mării.

[1398] Idem, p. 156-157.

În fine, ceea ce duce la impresia de pietrificare a tabloului, de încremenire în mijlocul urgiei, este metafora hiperbolică: „pretutindenea să se înalţe valurile, ca nişte munţi”. Nu există niciun colţişor de lumină şi nicio rază de speranţă nu se întrevede în desfăşurarea acestui cataclism ce a pus stăpânire pe mare şi a cărui dinamică totalizatoare e surprinsă printr-un adverb de loc şi printr-o locuţiune adverbială de loc: „pretutindenea” şi „de toate părţile”; încât evadarea din acest cadru cuprins de isteria furtunii este imposibilă.

După ce ne-a oferit datele mai importante ale dramei, Antim purcede la a-şi muta obiectivul către ceea ce constituie miezul ei, la ceea ce este de fapt cu adevărat esenţial, în centrul acestei scene, şi anume, mica ambarcaţiune prinsă în mijlocul furtunii. În acest context larg, care cuprinde întreaga mare a Tiberiadei, autorul ne escortează privirea spre a o focaliza într-un punct din mijlocul mării. Aici se petrece adevărata tragedie a celor aflaţi în primejdie de moarte. Vedem, ca într-o pictură, exprimat tragismul situaţiei: „mi să pare că văz corabiia apostolilor că o luptă cu multă sălbăticie turburarea mării…”, etc.

Dar, depăşind graniţele realismului pictural şi literar, întâlnim o frază care denotă cel mai bine starea de spirit a Apostolilor, ce pare a fi rostită ca din perspectiva lor: valurile şi vânturile clatină corabia, încât „de o parte o rădică spre ceriu, de altă parte o pogoară la iad” (o tehnică psihologică avangardistă pentru acele vremuri). Vorbind în contextul literaturii medievale franceze, cineva spunea că „hiperbola nu intenţionează înşelarea ci mai degrabă clarifică punctul de vedere şi interpretarea autorului şi intenţionează să-l mişte pe cititor prin impactul emoţional”[1399].

Cu obişnuita-i tehnică a punerii în adâncime – al cărei maestru este – Antim ne transformă (fără să vrem) în specialişti ai artei vizuale, obligând retina imaginativ-mentală să diminueze câmpul vizual până la a cuprinde numai centrul acestui tablou, unde are loc spectacolul dramatic al luptei inegale dintre o barcă pierdută ca o coajă de nucă în mijlocul apelor şi valurile ameninţătoare, care o fac să penduleze între cer şi iad.

Aici se află o primă sugestie care ne face să ne gândim la o posibilă alegorie: corabia suspendată între cer şi iad. Nu între cer şi pământ sau între cer şi adâncul mării, ci intre cer şi iad ca repere non-geografice, ca repere spirituale, ceea ce ne invită la a înţelege această remarcă drept o constatare care a modificat brusc planul, de la cel real la cel psihologic, schimbând pe negândite registrul, pentru a ajunge în planul conştiinţei. Că această schimbare de la real la psihologic s-a produs, ne-o dovedeşte fraza imediat următoare: „Mi să pare că văz pre feţele apostolilor zugrăvită, de frică, moartea…”.

În acest tablou excepţional realizat, verbul „mi să pare” – folosit de trei ori – iniţiază de fiecare dată apariţia unei noi perspective, atât în spaţiu, în plan pictural, cât şi în planul conştiinţei, în plan spiritual. De fiecare dată, el marchează schimbarea opticii: de la tabloul general al mării în furtună (creionat prin câteva elemente esenţiale, relevante), la imaginea centrală, focalizată, a ambarcaţiunii care e surprinsă de valurile uriaşe şi de vântul sălbatic şi

---

[1399] Murphy James J., *Medieval eloquence*, Bekeley, Los Angeles, London, 1978, p. 242, apud. Pr. Dr. Constantin Duţu, *Panegiricul ca formă a predicii în trecut şi astăzi* (teză de doctorat), în rev. *Ortodoxia* XLV (1993), nr. 1-2, p. 189, n.1397.

ameninţată să se scufunde, şi iarăşi, de la această perspectivă la una şi mai apropiată, mai particularizată, care dezvăluie „feţele apostolilor” imprimate de groaza morţii, adică starea de spirit exteriorizată a acestora: „unul să se cutremure, altul să se spăimânteze; unul să se turbure, altul să strige…”. Această înaintare de la universal la particular este o tehnică artistică foarte modernă pentru literatura română a acelor vremuri.

Antim dovedeşte calitatea sa de pictor sau de scriitor *omniscient*, descriind paloarea morţii (mult mai simplu şi mai expresiv zice Antim „moartea” în loc de „spaima morţii”) „zugrăvită” pe chipul protagoniştilor acestei scene, după care înregistrează reacţiile acestora, de frică şi de groază, reacţii care fac ca tabloul – ce părea pietrificat –, să capete un dinamism neaşteptat. Ceea ce credeam că e numai o *fotografie* a bărcii cu o clipă înainte de a se scufunda, prinde viaţă, prin mişcarea personajelor care o animă, în speţă a Sf. Apostoli care cer ajutor de la Hristos, „cu suspinuri şi cu lacrămi”. Devine evident că „dramatismul este augmentat de aceste prim-planuri individualizate cu fineţe psihologică”[1400].

Predicatorul repetă de trei ori formula: „Mi să pare că văz”, nu din subiectivism, ci pentru a-şi transporta auditoriul în atmosfera încordată a acelei întâmplări, pe care încearcă să o povestească la o distanţă de peste 1700 de ani de la petrecerea ei. Prin această expresie – „Mi să pare că văz” – relatarea lui capătă un plus de autenticitate în ceea ce priveşte detaliile, ceea ce urmăreşte autorul nefiind însă reţinerea acestora, ci crearea unei atmosfere în stare să rememoreze cât mai fidel evenimentul petrecut demult.

Trebuie să recunoaştem că tehnica lui Antim, concentrată în atât de puţine fraze, este foarte bine gândită şi îşi atinge scopul, acela de a ului şi a impresiona prin măreţie. Dar punctul culminant al desfăşurării acestui tablou nu coincide cu apogeul furtunii, ci dimpotrivă, cu liniştirea ei bruscă, printr-o minune. Tot acest tablou a avut rolul de a sublinia o antiteză: aceea dintre violenţa furtunii şi încetarea ei neaşteptată, imediată, ca urmare a minunii înfăptuite de Hristos. În punctul acela infim pierdut în mijlocul mării, în care se afla corabia aşteptând să fie înghiţită de valuri, în acel punct care a avut nevoie de lărgiri succesive ale perspectivei pentru a fi vizibil cu ochiul *normal*, se afla însă Hristos, iar prezenţa lui Dumnezeu a făcut ca situaţia să se schimbe radical şi furtuna să dispară cu mult mai uluitor chiar şi decât apăruse.

Autorul marchează aceasta prin simple propoziţii enunţiative, foarte concise, enumerative şi constatative, care conservă starea de şoc şi de uimire fericită, de data aceasta, cu mult mai bine decât orice altă explicaţie suplimentară sau descriere: „Au încetat valuri, au perit întunerecul, s-au împrăştiiat norii, s-au smerit marea şi corabiia întreagă şi făr’ de nicio vătămare au ajuns la adăposteală”.

Elementele care au creat cadrul iniţial al acestei furtuni sunt cele care închid tabloul. Antim depărtează din nou perspectiva, pentru a arăta că factorii distorsionanţi şi haotici, care au generat această dezordine în plan cosmic, au pierit. Ceea ce constituie concluzia cea mai importantă este că Dumnezeu guvernează măreţia lumii din orice punct al ei, fie cât de mic,

---

[1400] Florin Faifer, loc. cit., p. 237.

ceea ce dovedeşte teoria matematică a lui Pascal despre Divinitatea ca o sferă ce are centrul pretutindeni şi circumferinţa nicăieri.

În centrul acestui tablou am detectat o afirmaţie pe care am catalogat-o drept *alegorică*, ce înălţa perspectiva de la un nivel real la unul psihologic şi alegoric. Mă refer la acea imagine a ambarcaţiunii spânzurate între cer şi iad. Putem spune că autorul nostru se deplasează subtil atât pe orizontală, cât şi pe verticală, într-o mişcare voit cruciformă. Vom vedea şi de ce. Ceea ce doar sugera la mijlocul descrierii acestui tablou va decripta el însuşi foarte curând, explicând alegoria lumii ca o *mare furtunoasă* care balansează „corabia" sufletului între cer şi iad.

Pe de altă parte, tabloul este realizat din extrem de puţine elemente, fiind foarte concis – chiar laconic, dacă am dori să înmagazinăm informaţii de pe urma acestei relatări – dar, într-un mod magistral, lasă impresia că a spus totul, că avem de-a face cu o descriere impresionantă, care nu omite nimic. Am putea spune că Antim se foloseşte de un *clin d'oeil*, pentru că reuşeşte să facă tabloul să pară că abundă în detalii, când, de fapt, el este de o uimitoare concizie, asemănătoare, în ceea ce priveşte *clasicismul* frazelor dăltuite în piatra limbii noastre vechi, cu portretul lui Ştefan cel Mare făurit de Grigore Ureche. Considerăm că Ştrempel avea perfectă dreptate afirmând: „Mare descriptiv, mare zugrav al situaţiilor pe care le redă în predici pentru ilustrarea tezelor sale, Antim ne apare ca un scriitor modern, cunoscător al tuturor procedeelor artistice la îndemâna unui mânuitor de marcă al condeiului"[1401].

Scena impresionează prin tonalităţi precise, cât şi prin surprinderea unor trăsături esenţiale, atât în ceea ce priveşte furtuna, cât şi reacţia Sf. Apostoli. Imaginile vizuale par a predomina asupra celor auditive, dar în realitate autorul este adeptul unor sugestii sinestezice cu mult mai profunde decât percepem la prima lectură. Imaginea – împietrită parcă de groaza momentului – pare „amuţită" în neclintirea-i picturală (cu evidente sugestii psihologice din partea autorului), până în clipa finală, în care rugăciunea şi strigătul Apostolilor – conjugate cu dinamismul mişcării lor spre Dumnezeu, care îi scoate din inerţia morţii ce se „zugrăvise" deja ca o pecete a imobilităţii şi a neputinţei, pe faţa lor – reuşesc să spargă această „gheaţă" a apatiei şi a implacabilului, depăşind momentul critic, de panică. Rezultatul este că totul se linişteşte, revine la normal, valurile, întunericul, norii dispar, iar marea se „smereşte" – „splendidă expresie!"[1402].

Apogeul furtunii nu ar fi lăsat să se întrevadă sfârşitul ei brusc, dar tocmai în aceasta constă minunea pe care vrea să o pună în lumină Antim. Autorul nu insistă asupra deznodământului minunat, tocmai pentru a nu anula, prin cuvinte de prisos, impactul pe care l-a avut liniştirea bruscă a unui cataclism natural asupra conştiinţelor ascultătorilor săi.

Imaginea furtunii rămâne, cu siguranţă, un tablou clasic al literaturii noastre, prin stilizarea tehnicilor literare şi picturale.

[1401] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 202.

[1402] Florin Faifer, loc. cit., p. 237.

Unul dintre cei ce s-au aplecat asupra operei lui Antim a comparat acest pasaj cu versurile patriarhului poet armean Herses IV Şnorhali (1102-1173), din poemul „Iisus Fiul unic al Tatălui", în care acesta încerca să descrie Parusia[1403]. Însă în afară de faptul că versurile indicate formează un tablou cutremurător, nu mai aflăm altă asemănare intimă cu perspectiva lui Antim.

Eugen Negrici a urmărit fragmentele din Evanghelii care relatează acest eveniment şi a observat că acestea nu furnizează atât de multe amănunte în ceea ce priveşte furtuna propriu-zisă.

Dacă în Noul Testament nu aflăm aceste detalii, există în schimb, în Psaltire, o prorocie ce surprinde cu acurateţe această întâmplare, şi care este posibil să-i fi oferit lui Antim un punct de plecare: „Cei ce se pogoară la mare în corăbii, cei care-şi fac lucrarea lor în ape multe, aceia au văzut lucrurile Domnului şi minunile Lui întru adânc. El a zis şi s-a pornit vânt furtunos şi s-au înălţat valurile mării. Se urcau până la ceruri şi se pogorau până în adâncuri, iar sufletul lor întru primejdii încremenea. Se tulburau şi se clătinau ca un om beat şi toată priceperea lor a pierit. Dar au strigat către Domnul, în necazurile lor şi din nevoile lor i-a izbăvit. Şi i-a poruncit furtunii şi s-a liniştit şi au tăcut valurile mării. Şi s-au veselit ei, că s-au liniştit valurile şi Domnul i-a povăţuit pe ei la limanul dorit de ei" (Ps. 106, 23-30).

Considerăm că Antim a pornit de la acest text, pe al cărui schelet fundamental a dezvoltat o ţesătură mai amplă în ceea ce priveşte descrierea fenomenului natural. Este verosimil ca acest fragment biblic să-i fi permis să-şi asume omniscienţa auctorială, altfel imposibil de asumat în materie de evenimente evanghelice. Se vede clar că ierarhul nu depăşeşte hotarele pe care i le îngăduie Sfânta Scriptură, dar talentul său literar este evident prin sinteza pe care o face evenimentelor, prin gustul remarcabil pentru concizie şi rafinament, prin care reuşeşte ca aglomerarea de figuri de stil (epitet, metaforă, comparaţie, personificare, hiperbolă, imagini vizuale şi auditive), într-un spaţiu atât de strâmt, să nu fie supărătoare, ci acest amalgam foarte bine proporţionat, să dea impresia întregului, a unei unităţi compoziţionale fascinante.

Comparativ, putem admira efortul literar oarecum similar al mitropolitului Dosoftei, care a aşezat în versuri Psaltirea şi în care versetele din psalmul 106, citat anterior, sună astfel:

Carii îmblă-n corăbii pre mare,
De-şi fac lucrurul peste genuni tare,
Aceia i-au văzut de minune
Ce-au lucrat Dumnezău în genune.
Zisă de să fece vânt cu bură,
De rădică val de-necătură,

[1403] Mihai Rădulescu, *Antim Ivireanul. Învăţător. Scriitor. Personaj*, cu un „Cuvânt înainte" de P. S. Irineu Slătineanu, editată de Fundaţia „Antim Ivireanul" – Rm. Vâlcea şi Ed. Ramida, Bucureşti, 1997, p. 27-28.

Până la ceri îi suia cu unde,
Şi-i pogoria-n gios să-i afunde.
Sufletele lor în greutate
Să topiia beţ de răutate [a mării],
Că-ş ieşiră şi din ţălăpciune,
De te lua de dânşii minune.
Şi strigară la Domnul cu jele,
Şi i-au scosu-i de la nevoi grele.
Vânturilor zisă de-ncetară
Şi undelor de să alintară.
Şi le păru bine că trecură
Valurile toate de tăcură.
Şi i-au îndreptatu-i cu pace
Domnul, spre liniştea ce le place (…)[1404].

Evident, Dosoftei a urmat relatarea scripturistică îndeaproape, pe când Antim s-a îndepărtat de simpla prelucrare a cuvintelor. El a creat un tablou destinat să ţină în priză receptivitatea ascultătorilor săi.

Pe Antim, ca şi pe Dosoftei, de altfel, nu îl interesează deloc marea ca obiect de contemplaţie în sine, ci efortul său literar şi stilistic este consacrat unor sugestii alegorice, care ne apar într-o lumină mai clară, pe măsură ce parcurgem textul (sau textele). De la înţelesul „literal" al pericopei, predicatorul trece aproape direct la cel „alegoric", şi de la sensul concret, la învăţătura morală, căci *Cu adevărat, mare învăţătură ni se dă noao cu aceasta, pentru ca să luom pildă, să ne rugăm şi noi lui Dumnezeu la nevoile noastre cele de obşte.*

Lumea aceasta iaste ca o mare ce să turbură, întru care niciodată n-au oamenii odihnă, nici linişte. Corăbiile între valuri sunt împărăţiile, crăiile, domniile şi oraşele, mulţimea norodului, politiile, supuşii, bogaţii şi săracii, cei mari şi cei mici, sunt cei ce călătoresc şi să află în nevoe.

Vânturile cele mari ce umflă marea sunt nevoile cele ce ne supără totdeauna.

Valurile ce luptă corabiia sunt nenorocirile carele se întâmplă în toate zilele.

Norii ce negresc văzduhul, fulgerile ce orbesc ochii, tunetile ce înfricoşază toată inima vitează sunt întâmplările cele de multe feliuri, neaşteptatele pagube, înfricoşările vrăjmaşilor, supărările, necazurile ce ne vin de la cei dinn afară, jafurile, robiile, dările cele grele şi nesuferite, carele le lasă Dumnezeu şi ne încungiură, pentru ca să cunoască credinţa noastră şi să ne vază răbdarea [1405].

În acest fragment este cel mai bine ilustrat motivul lumii ca „vanitas vanitatum" (Eccl. 1, 2), ca deşertăciune a deşertăciunilor sau ca mare în furtună, în mijlocul căreia nimic

[1404] Dosoftei, *Opere 1*, op. cit., p. 248-249.
[1405] *Opere*, p. 158.

nu poate fi stabil sau irevocabil, nimic nu are valoare imuabilă şi totul se află sub ameninţarea eroziunii şi a aneantizării.

Aceste elemente discursive, haotice, care au intervenit ca un virus mortal în ordinea lumii, nu reprezintă însă un destin implacabil – aşa cum era sensul moirei în antichitate – ci doar un mod prin care credinţa oamenilor este încercată, spre a afla *mijlocirea mântuirii* [1406], după modelul Sf. Apostoli care, *îndată ce au alergat şi îndată ce s-au rugat, îndată au luat şi ajutoriul* [1407] iar *Domnul (...) pre toţi i-au mântuit, pre toţi i-au păzit; n-au lăsat să piară niciunul în turburarea mării* [1408].

Scopul pedagogic şi învăţătura morală spre care conduce oratorul ecleziastic este acela de a-şi aduce auditoriul creştin – pe care îl poartă pe apele când line, când viforoase ale cuvintelor sale – la conştientizarea faptului că *Dumnezeu iaste Tată de obşte al tuturor. Pre toţ ne iubeşte ca pre nişte adevăraţi fii ai Lui şi nu poate răbda milostivirea Lui cea iubitoare de oameni să ne aflăm pururea în ticăloşii şi în nevoi, ce numai aşteptă rugăciunea noastră; ia aminte să auză glasurile noastre; stă pururea cu urechile deşchise, pentru ca să ne asculte, îndată ce vom chiema numele Lui cel sfânt* [1409]. Iar în a doua predică la Sfântul Dimitrie spune Antim, în mod sublim, că *Domnul nostru şi când doarme mântuiaşte* [1410]. Aceasta, poate, şi ca răspuns pentru cei care obişnuiau şi obişnuiesc să spună că Dumnezeu mai *doarme* câteodată şi nu vede ce se întâmplă pe pământ.

Însă nu numai oamenii înglodaţi în responsabilităţi sociale, administrative sau politice au de suferit de pe urma înăspririi acestui vifor al vieţii, ci şi Sfinţii trebuie să treacă prin „furtuna" torturilor şi a prigonirilor de tot felul, după cum ne relevă un alt fragment, tot alegoric, în care *marea tulburată* este semnul muceniciei, iar *corabia* simbolizează sufletul ce are la cârmă credinţa: *Iată stau şi mă minunez, cum putu fi aceasta, de s-au întâmplat astăzi să prăznuim 2 cutremuri de-o dată: unul ce s-au făcut în mare din depărtarea lui Dumnezeu, de draci, pentru ca să se îndrepteze puţina credinţă a ucenicilor, al doilea cutremur s-au făcut pre pământ, din sălbăticiia şi cruzimea inimilor lui Diocleţian şi Maximian, părechea dracului, pentru ca să se adevereze credinţa cea multă a Sfântului, marelui Mucenic Dimitrie, a căruia preznuim cinstita pomenire.*

Că atât cutremur au făcut şi atâtea valuri sălbatece au pornit asupra blagoslovitei corăbiei lui Dimitrie, cât siliia să între întru cele mai din lăuntru ale fericitului său suflet, să-l cufunde, neştiind turbaţii aceia de oameni, ca nişte fiară sălbatece, cum că Dimitrie nu era corabie deşartă, ci avea catarg bun şi corăbiiar vrednic şi vetrile iscusite şi cârmaci foarte învăţat [1411].

[1406] Ibidem.

[1407] Idem, p. 157.

[1408] Ibidem.

[1409] Idem, p. 160.

[1410] Idem, p. 178.

[1411] Idem, p. 180-181.

Şi după obiceiul său, Antim descifrează imediat alegoria: *Catargul era cinstita Cruce, întru carea să lăuda că iaste pururea tare şi nou şi poate să rabde vânturile Duhului Sfânt, întru inima lui. (...) Iar corăbiiariul iaste ştiut de toţ cum că altul nu era numai însuş Hristos, foarte învăţat întru călătoriia cetăţii cei cereşti, căci de acolo iaste; şi moşiia Lui iaste ceriul* (…).

Acesta însuş era întru adâncul sufletului lui Dimitrie lăcuitoriu şi când îl vedea puţin că să înfricoşa, îi zicea: „Dimitrie, tu eşti oaia Mea şi foarte bine te cunosc, că urmezi după Mine; nu te teme, că nu te va răpi nimeni din mâna Mea. Şi-ţ voiu da ţie viaţă vecinică şi acolo unde vor să pătrunză trupul tău cu suliţele, Eu sunt: loviturile tale le voiu primi Eu şi nu te voiu lăsa să aibi durori. Aleargă curând, că ai vreme bună. Eu am umplut vetrila credinţii tale cei curate, cu Duhul Mieu cel Sfânt.

Dimitrie, fă-te părtaş morţii Mele, că te voiu face părtaş şi Învierii Mele; cu Duhul lui Dumnezeu petreci în patemi, pentru aceasta fiiul lui Dumnezeu eşti. Nu voiu lăsa să aibi duhul robiei spre frică, ci-ţi voiu da Duhul moştenirei fireşti, carele să mărturisească cum că eşti fiiul lui Dumnezeu şi, ca un fiiu al lui Dumnezeu, vei fi şi moştean Lui şi moştean împreună cu Mine, iubitul tău Hristos. Fiiul Mieu, Dimitrie, vezi Crucea? În inima ta am înfipt-o. Pre Crucea aceasta dormu somnul patemii, a morţii, carea au mijlocit viaţa a toatei lumi; ce m-au deşteptat mila Preaputernicului Dumnezeu, cu Înviiarea, pentru multa dragoste ce am cătră tine şi cătră toată lumea.

Furtunele acestia şi cumplitele valurile voiu înceta şi pre tine te voiu răpi din mijlocul lor. Ce vino după Mine, că am întors cârma din partea cea slobodă a deşertăciunii, spre frumoseţile cele nemuritoare ale Împărăţiei Mele. Vino, prin moartea ta, în viaţa cea vecinică, să Mă vezi şi să te veseleşti"[1412].

Am vrut să redăm aproape integral acest text, pentru a nu corupe din mireasma şi frumuseţea lui originală, dar şi pentru că ne-am dat seama că, dacă am vrea să selectăm numai anumite părţi din acest tablou – poate încă şi mai impresionant decât cel pe care l-am analizat mai sus –, am altera profund sensul dramatic al excursului antimian.

Alături de motivul alegoric al mării în furtună, care reprezintă – într-un veşmânt imagistic deosebit de sugestiv – represaliile pe care a trebuit să le îndure Sfinţii Mucenici de la împăraţii păgâni, întâlnim şi motivul corabiei ca adăpost şi al navigării liniştite, în mod paradoxal, prin pătimire şi prin torturi.

Acceptarea unei morţi deosebit de chinuitoare reprezintă navigarea în siguranţă, atunci când în loc de catarg se află Crucea şi în loc de cârmaci, Hristos, Cel răstignit şi înviat, Care a trecut prin moarte şi are putere să facă să treacă prin furtuna morţii celei mai înfricoşătoare şi pe următorii Săi. Antim preferă ca, în locul relatării chinurilor prin care a trecut Sfântul Dimitrie, să capteze atenţia ascultătorilor printr-o alegorie impresionantă, care să fie tangenţială cu pericopa evanghelică a zilei, în intenţia – foarte probabilă –, de a constitui şi o interpretare originală a sa.

[1412] Idem, p. 181-182.

Marea furtunoasă devine simbol pentru două lucruri complet antagonice: pentru lumea deşartă, cât şi pentru moartea martirică. În timp ce *lumea* presupune un aspect pozitiv prin însăşi fiinţarea sa şi unul negativ prin finalitatea sa în moarte (datorită consumării vitalităţii ei prin păcat şi autodistrugerii morale şi spirituale), lucrurile stau exact invers în ceea ce priveşte moartea-martiriu, pentru că ea este un lucru negativ în sine, dar conţine un aspect pozitiv, în ceea ce priveşte finalitatea sa în viaţă, în viaţa veşnică. Am putea spune că, în amândouă cazurile, *marea tulburată* este, de fapt simbolul morţii, al ispitei, al tentaţiei corupătoare sau al probei de credinţă prin care trebuie să treacă atât cel ce se află în lume, cât şi cel de pe pragul morţii.

Comparaţia sufletului cu o corabie ţine de o simbolistică creştină foarte veche, fiind o extensie a unui topos primordial ce priveşte Biserica în calitatea ei de Trup al lui Hristos şi corabie a mântuirii, închipuită în Vechiul Testament de corabia Sf. Noe (şi Antim vorbeşte – după cum am citat deja, puţin mai sus – de venirea *lui Noe celui adevărat, Iisus Hristos, carele ne-au mântuit cu corabiia trupului Său, de potopul păcatului celui strămoşesc*) şi care îi face pe credincioşi să traverseze cu bine marea vieţii cea tulburată, aducându-i la ţărmul Împărăţiei Cereşti, la *liniştea dumnezeeştii fericiri* [1413], această corabie fiind condusă de Hristos, *Cap ce iaste al Bisericii* [1414].

Acest topos străvechi – sau la fel de vechi ca şi creştinismul – este adeverit şi de arhitectura bisericilor construite în formă de navă şi avându-L pictat pe cupola principală – pe „catargul Crucii", cum ar zice Antim, adică pe axul central – pe Hristos Pantocrator. Imaginile la care a recurs autorul au însă un deosebit farmec artistic şi literar, încât putem vorbi de o adevărată poezie teologică, în expresiile sale.[1415]

Antim concentrează chiar destul de multe învăţături dogmatico-morale în poezia absolut superbă a alegoriei sale. Chiar şi puţine cuvinte ce pot părea metaforice, de genul „Pre Crucea aceasta dormu somnul petemii, a morţii, carea au mijlocit viaţa a toatei lumi", au semnificaţii extrem de profunde.

Dacă privim cu atenţie chiar şi numai această formulare: „somnul patemii", sublimă prin expresivitate şi dramatism, putem dezvolta mai multe teorii, făcând să ţâşnească, de aici, nebănuite sensuri şi potenţialităţi sugestive.

La prima vedere, ne vine în minte analogia pe care o fac Părinţii Bisericii între somnul pe care Dumnezeu l-a indus primului om, pentru a o crea pe femeie din coasta sa şi

---

[1413] Idem, p. 191.

[1414] Idem, p. 31.

[1415] Este interesant de observat afirmaţia unor mari reprezentanţi ai umanismului timpuriu în Occident: „Petrarca susţinea în scrisoarea către fratele Gherardo (Fam. X, 4 din 2 decembrie 1348 sau 1349) că teologia nu este decât poezie al cărui subiect e Dumnezeu (parum abest quim dicam theologiam poeticam esse de Deo [*puţin lipseşte să spun că teologia este poezie despre Dumnezeu]); iar *Sfânta Scriptură* ar fi tocmai evidenta manifestare a acestei *poetica de Deo*. Şi pentru Boccacio *Sfânta Scriptură* este poezie, poezie sub care se ascunde o semnificaţie profundă, de origine divină", cf. Agostino Pertusi, *Cultura bizantină şi primul umanism italian*, în *** *Literatura Bizanţului. Studii*, op. cit., p. 351-352. Înainte însă de apariţia curentului *umanist* şi *renascentist* în Europa Occidentală, teologia bizantină remarcase de mult adânca poezie a textelor sfinte.

„somnul” pe Cruce al lui Hristos, în timpul căruia s-a născut, din coasta Lui împunsă, însăşi Biserica. Antim ar fi putut avea în vedere această hermeneutică biblică atunci când a numit răstignirea şi moartea lui Hristos: „somnul patemii”. Pe de altă parte, autorul însuşi ne-a oferit, puţin mai devreme, un alt fir de interpretare, când a spus că „Domnul nostru şi când doarme mântuiaşte”.

Putem, deci, înţelege sintagma de mai sus, şi astfel: Dumnezeu nu doarme pe Cruce, dar în ochii lumii, El „doarme” – adică e mort –, după cum şi Sf. Apostoli Îl vedeau dormind în corabie, în timpul furtunii pe mare. El „doarme” din două motive: pentru că a murit cu trupul pe cruce, şi, pentru că, din dorinţa de a pătimi moartea „carea au mijlocit viaţa a toatei lumi”, numeşte moartea aceasta chinuitoare „somn”, adică odihnă. Dumnezeu Se odihneşte murind (ca om), adică mântuind lumea. Dar dacă, după trup şi ca om, doarme în corabie alături de ucenici, iar pe cruce este mort, totuşi, ca Dumnezeu, mântuieşte chiar şi dormind, sau, altfel spus, adevărul este că în acelaşi timp doarme şi veghează şi fiind mort, înviază pe cei morţi.

Antim concentrează toate acestea într-o singură sintagmă metaforică – aş spune, după modelul imnelor bisericeşti care pot să restrângă în puţine cuvinte poetice o enormă teologie.

„Vetrila credinţii” care este umflată de Duhul Sfânt este iarăşi o expresie poetică ce încrustează sensuri mistice şi bogate potenţialităţi de interpretare, într-o metaforă care este, chiar şi pentru neiniţiaţi, impresionantă prin forţa imagistică, prin capacitatea de plasticizare a abstractului, a inefabilului. Înaintea lui Eminescu şi a lui Blaga, Antim a avut, în literatura noastră, poate cea mai mare putere de concretizare a abstractului, dar şi o mare forţă de abstractizare şi de concentrare a ideilor în metafore şi imagini sublime.

„Valurile sălbatece” şi „cumplitele valurile” morţii nu reuşesc să scufunde sufletul care nu este „corabie deşartă” (pentru că Îl are în ea pe Hristos, precum corabia ucenicilor Lui) şi care a schimbat direcţia de mers „din partea cea slobodă a deşertăciunii”, adică de la acest „vanitas vanitatum” care este lumea, navigând către „frumoseţile cele nemuritoare”.

Motivul *corabiei* care este Biserica ce navighează către limanul mântuirii este prezent încă din primele secole ale creştinismului. El se regăseşte în *Constituţiile Apostolice*, precum şi la autori din secolul II precum Sf. Ipolit al Romei, Sf. Clement Alexandrinul, Tertullian sau Sf. Iustin Martirul şi Filosoful, la unii întâlnindu-se şi simbolul *catargului* sau al *arcei* reprezentând crucea Domnului [1416]. Antim Ivireanul avea o bogată literatură creştină

[1416] Sfântul Ipolit al Romei spune în *Tratatul asupra Antihristului*: „Marea este lumea. Biserica, aidoma unei corăbii scuturate de valuri, dar nescufundată. Ea are într-adevăr cu ea un cârmaci experimentat, pe Hristos. Ea are în mijlocul ei trofeul învingătorului asupra morţii, ca şi cum ar duce cu sine crucea lui Hristos. (…) Parâmele ce leagă antena de vârful catargului sunt ca cetele profeţilor, martirilor şi apostolilor care se odihnesc în împărăţia lui Hristos”, cf. Jean Daniélou, *Simbolurile creştine primitive*, op. cit., p. 58. „În *Predici* [ale Sf. Clement Alexandrinul] şi-n *Constituţii* (…) se va remarca îndeosebi că spaţiul de deasupra antenei este considerat ca ἀνάπαυσυς « locul de odihnă », în timp ce scara (κλῖμαξ) ridicată până la antenă constituie un simbol al crucii ce permite credincioşilor să se înalţe la ceruri. Astfel, diferitele etaje ale catargelor reprezintă un fel de scară cosmică.

şi bizantină pe care nu putea să o ignore. Originalitatea lui constă în sensul acordat interpretării şi în stilul propriu al comentariilor, în expresivitatea şi frumuseţea limbajului creat de către el.

Într-un *Cuvânt de învăţătură asupra omului mort*, Antim exprimă ceva asemănător cu ceea ce a afirmat în predica la Sf. Dimitrie, în legătură cu moartea grabnică a omului *ce s-au născut în baia Sfântului Botez, ce au supt laptele credinţii, ce s-au hrănit în casa învăţăturii dumnezeescului dar, ce s-au întemeiat cu puterea cinstitelor Taini…*[1417] şi despre care afirmă că *n-au murit, ci doarme* ; (…) *de vreme ce credinciosul nu moare, iaste lucru adevărat că sfârşitul lui nu iaste moarte, ce adormire* [1418].

Şi iarăşi folosindu-se de aceeaşi alegorie a mării tulburate, scrie „poetul" Antim *că precum iaste mai norocit corăbiiariul acela, pre carele vântul cel tare îl aduce cu grabă la linişte, decât acela ce cu mare linişte, făr' de vânt, călătoreşte, aşa mai fericit iaste şi cela ce fără vreme, de moarte grabnică să mută la liniştea dumnezeeştii fericiri* [1419].

Existenţa umană capătă din nou dimensiunea dramatică a nesiguranţei perpetue ce însoţeşte traversarea unei mări, iar călătoria rapidă spre ţărmul odihnei apare ca o soluţie salvatoare şi fericită, cu atât mai mult cu cât acest ţărm de vis este *Împărăţiia lui Hristos*, care este *nevăzută şi nepreceputǎ, iaste vecinică şi nemutată, iaste nebiruită şi făr' de moarte, iaste cerească şi sufletească, iar nu pământească şi trupească…*[1420], unde cel sau

---

Aşa cum a remarcat Dölger, imaginea lui Hipolit evocă scara care conduce în Rai din *Actele Martirice ale Sf. Perpetua*, 4, şi de asemenea, μηχανή a lui Ignaţiu din Antiohia (*Epistula ad Ephesios*, IX, 1), care se ridică spre înălţimi şi care este crucea", cf. Idem, p. 59.

De asemenea, „în *Prima Apologie*, Iustin enumeră un anumit număr de simboluri ale crucii. Printre ele… catargul pe corabie: « Nu se poate despica marea dacă acest trofeu care se numeşte pânze (ἵστιον) nu se înalţă intact pe corabie » (*I Apologia*, LV, 3). (…) Iustin cunoaşte şi el un simbolism al Arcei lui Noe ca simbol al salvării. El se dezvoltă într-un pasaj remarcabil din *Dialogul cu Tryfon*: « Dreptul Noe împreună cu alţi oameni ai Potopului, adică soţia sa, cei trei fii ai săi şi soţiile fiilor săi formau numărul opt şi ofereau simbolul celei de-a opta zile, în care Hristos a înviat din morţi.

Or Hristos, primul născut al oricărei creaturi, a devenit, într-un sens nou, conducătorul unei alte rase, al aceleia care a fost regenerată prin El, prin apă, credinţă şi prin lemnul ce conţinea misterele crucii, la fel cum Noe a fost salvat de lemnul arcei sale, dus de ape împreună cu toţi ai săi » (CXXXVIII, 1-2)", cf. Idem, p. 63-64.

Tertullian scria: „În rest, barca prefigura Biserica, care, pe marea lumii, este scuturată de valurile persecuţiilor şi ispitelor, în timp ce Domnul în răbdarea Sa pare să doarmă până-n ultima clipă când, trezit de rugăciunea Sfinţilor, stăpâneşte lumea şi redă pacea alor Săi", cf. Idem, p. 65. Tertullian este cel care, în *De idolatria*, a afirmat: *Quod in arca non fuit in Ecclesia non sit*, ceea ce Sf. Ciprian al Cartaginei va exprima altfel: « Nu există mântuire în afara Bisericii », cf. Ibidem. Jean Daniélou ne mai spune că „printre simbolurile descoperite în osuarele iudeo-creştine arhaice se află (…) şi corabia. Şi această corabie este, întocmai cum ne aşteptăm, cu antena care taie catargul şi-i dă forma unei cruci", cf. Idem, p. 63.

[1417] *Opere*, p. 189.

[1418] Ibidem.

[1419] Idem, p. 191.

[1420] Idem, p. 183.

cea care „se mută” *îşi deschide mai vârtos uşa ceriului, a luminii cei adevărate* [1421] şi *întru strălucirile luminii cei neapropiiate* [stând] *vede, în toate zilele, şi pre părinţi şi pre fii şi verice alt au avut dorit în lume* [1422], privind atât spre Dumnezeu – în a Cărui lumină locuieşte –, cât şi spre pământ, unde se mai află cei iubiţi. Este un alt fel de moarte creştinească – alături de cea martirică, pe care am văzut-o mai înainte – dar care are aceeaşi finalitate, printr-o *dulce adormire* [1423].

Sfârşind această paranteză şi întorcându-ne la predica din ziua Sfântului Dimitrie, Antim încheie acest excurs în tonul aceleiaşi alegorii ce presupune imagini marine, dar înălţându-l în simfonia unei rugăciuni pornite ca o revărsare a inimii sale adânci: *Drept aceia şi noi, smeriţii robii tăi, Mare Mucenice Dimitrie, te rugăm, de vreme ce într-atâta cinste te-a învrednicit Dumnezeu, ca să te faci fiiul Lui, şi sfânta Lui dreaptă să te ia şi să te sue întru Împărăţiia Lui, ca să te răsfeţ cu fericiţii îngeri, cuvântul tău şi rugăciunea ta poate mult. Drept aceia adu-ţi aminte şi de noi, carii ne turburăm în furtuna cea mare a vrăjmaşilor şi în valurile deşertăciunilor celor lumeşti şi de doarme Dumnezeu, adecă de se face ca cela ce doarme, şi nu va vrea să ne asculte, tu ai multă îndrăzneală ce-L deşteaptă şi te roagă Lui, tu, cel vrednic, pentru noi, cei nevrednici; tu, cel iubit a lui Dumnezeu, pentru noi, cei urâţi, pentru neascultarea şi nesupunerea poruncilor Lui; tu, cel desăvârşit priiaten al lui Dumnezeu, pentru noi, vrăjmaşii, pentru păcat. Să înceteze furtuna şi să alineze valurile, că iaste dator să facă voia ta. Şi fă această osteneală ca să ne aduni în corabiia ta, cea blagoslovită, când va răspunde Preamilostivul Stăpân să stăm de faţă, în zioa cea dulce a răsplătirii, ca dinpreună să binecuvântăm prealăudat numele Tatălui şi al Fiiului şi al Sfântului Duh, în veci. Amin* [1424].

După cum uşor se poate observa, şi acest text este foarte mult predispus la aşezarea în versuri, însă nu am mai recurs la acest procedeu, deoarece considerăm că celelalte fragmente pe care le-am ales în acest scop sunt îndeajuns de grăitoare pentru a demonstra că Antim este un mare poet al literaturii noastre vechi şi că o însemnată parte din opera sa oratorică se pretează la a fi *imnificată*, la a fi citită ca un imn.

Din nou, „furtuna cea mare a vrăjmaşilor” şi „valurile deşertăciunilor celor lumeşti” sunt metafore duhovniceşti pentru ispitele care îl înconjoară pe om pe calea vieţii pământeşti.

Într-o altă rugăciune, către Prea Sfânta Fecioară, Antim o numeşte *Fecioară prealăudată, nădejdia celor păcătoşi şi liniştea celor bătuţi de valurile păcatelor...*[1425], dar aceasta nu trebuie să ne mire câtuşi de puţin, pentru că în rugăciunile ortodoxe se face adesea aluzie la „întreitele valuri ale păcatelor”, iar într-o binecunoscută cântare de la slujba

[1421] Idem, p. 189.
[1422] Ibidem.
[1423] Ibidem
[1424] Idem, p. 182.
[1425] Idem, p. 21.

de înmormântare, se spune: „Marea vieţii văzând-o înălţându-se de viforul ispitelor, la limanul Tău cel lin alergând, strig către Tine…”[1426].

Pornind tocmai de la interpretarea alegorică a minunii pe care a făcut-o Hristos, potolind furtuna pe mare, dar şi a potopului relatat în Vechiul Testament, acest topos creştin al lumii ispititoare şi al vieţii încărcate de suferinţă, ca o mare în furtună sau ca o revărsare sălbatică de valuri, este la fel de vechi ca şi creştinismul, însoţit de imaginea corabiei care este Trupul lui Hristos, adică Biserica, ce poartă în sine pe cei mântuiţi. Primele criptograme creştine redau această imagine, alături de simbolul mesianic al peştelui – ἰχθύς.

Revenind la imaginea Bisericii ca o corabie a mântuirii, amintim cu această ocazie încă o simbolistică a mării învăluite de uragan, utilizată cu scopul de a ilustra dezordinea provocată de erezii: *Să tulbura liniştea cea besericească de dobitoceasca pornirea eresului arianesc şi pravoslaviia credinţii să lupta de valurile necredinţii. Şi la atâta nevoe au strălucit steoa cea luminoasă, blagocestivul Constandin. Şi adunând la Nichea săborul cel lăudat, au potolit turburarea Besericii* [1427].

Iar lumea (umanitatea) ca o mare tulburată de patimi apare şi în expresia: *...ne turburăm pururea, pentru fieştece, ca valurile mării când le suflă vântul* [1428], sugerând aceeaşi nelinişte şi instabilitate de care vorbeam puţin mai devreme.

Antim afirmă citând versete din Psaltire: *În mare se face cutremurul, pentru ca să cunoască toţi că „a Lui iaste marea şi El au făcut-o pre dânsa. Şi uscatul mâinile Lui l-au zidit”* [Ps. 94, 5]. *Şi încăş, să nu gândească lumea cum că numai pre pământ să ocoleşte puteria lui Hristos Dumnezeul nostru, ce în toată zidirea, neocolit lucrează puterea Lui, ca a unui Stăpân: „Tu stăpâneşti puteria mării şi turburarea valurilor ei Tu o îmblânzeşti”* [Ps. 88, 10][1429].

Acest din urmă verset biblic se referă însă atât la mare propriu-zis, cât şi la umanitate, la mândria şi orgoliul uman, după cum se poate înţelege din contextul mai larg al psalmului respectiv.

După cum am văzut, „marea tulburată” este, în marea majoritate a situaţiilor, o metaforă alegorică pentru lumea nestatornică, pentru viaţa nesigură, pentru patimile sau pentru durerile vieţii, cât şi pentru suferinţa morţii, dar poate fi şi o alegorie pentru chinurile veşnice ale iadului sau pentru activitatea demonică.

Faptul că marea este o creaţie a lui Dumnezeu nu vine în conflict cu felul în care tulburarea ei este uneori provocată de demoni, aşa cum explică Antim iscarea furtunii pe mare – sugerând că „furtunile” care însoţesc destinul uman au aceeaşi sursă nefastă: *Oare pentru ce să certe Hristos stihiile cele neînsufleţite şi nesimţitoare: marea şi vântul? Nu socotesc să fi certat Hristos stihiile, ci pre dracii aceia carii din depărtarea lui Dumnezeu lucrează unile ca acestia, spre ispita noastră. Şi de pe ce mă încredinţez cum să fie aşa? De*

[1426] ****Molitfelnic*, ediţia a V-a, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1992, p. 206.
[1427] *Opere*, p. 116.
[1428] Idem, p. 80.
[1429] Idem, p. 177.

pe cuvintele evanghelistului Marco, că au zis vântului: taci, cuvânt care era obicinuit Hristos să-l zică la draci, precum au zis în Capernaum la omul cel ce avea duh necurat şi la omul ce au adus pre fiiu-său şi avea duh mut şi surd, precum spune Mathei că tot cu acel cuvânt: taci, au certat vânturile şi marea [1430].

Marea este atât de des personificată, deoarece are nenumărate semnificaţii alegorice, presupunând o simbolistică deosebit de variată şi mai ales, o simbolistică „umană", legată de paralelismul care se face între elementul marin – caracterizat prin instabilitate şi climat intempestiv – şi sufletul omenesc sau universul uman, în general.

Mai mulţi exegeţi ai operei antimiene sunt de părere că pasiunea pe care o dovedeşte autorul pentru acest adevărat complex semantic şi imagologic marin are în sine şi o motivaţie intimă mai profundă, o componentă autobiografică, reprezentată de o posibilă reminiscenţă psihologică a presupuselor călătorii pe mare, pe care el le-ar fi făcut, pe când era purtat în robie sau, poate, în alte condiţii.

Nu excludem această ipoteză, dar – în virtutea a ceea ce am încercat să demonstrăm mai sus, subliniind vechimea impresionantă a acestui topos marin şi rezistenţa sa până în literatura modernă – considerăm că, indiferent dacă Antim a făcut aceste călătorii sau nu şi indiferent dacă a trecut sau nu prin astfel de furtuni devastatoare, mitropolitul nostru era capabil de expunerea artistică a unor astfel de peisaje şi nu avea nevoie, în mod neapărat, de o experienţă personală care să îl inspire în descrierea acestui fenomen natural, deoarece avea în urma sa o enormă tradiţie ortodox-bizantină, al cărei punct de plecare este chiar din primele veacuri creştine – dacă nu cu mult mai devreme, din perioada veterotestamentară – care asociază viaţa omului pe pământ cu o călătorie printr-o mare vijelioasă, al cărei singur ţărm şi liman este Împărăţia cea veşnică a lui Dumnezeu, viaţa veşnică.

Deoarece nu este scopul nostru în lucrarea de faţă, nu insistăm în a mai prezenta exemple în acest sens, dar ele sunt fără de număr, în toate cărţile de cult şi în literatura ortodoxă. Un atare topos creştin putea fi cu uşurinţă impropriat şi dezvoltat în mod poetic de autor, servind aceloraşi ţeluri religioase ale ierarhului.

Varlaam avea aceeaşi concepţie ca şi Antim, scriind că *marea iaste această lume cu valuri multe. Că această lume cu adevărat să închipuiaşte mărei, că marea pururea iaste cu frică şi cu trudâ, fârâ pace şi fârâ credinţâ: unde-i moarte, acolo arată viiaţâ; când dâ dulceaţă, atunci amârăşte. Pururea iaste prinsa schimbare şi furtuni de scrâbe şi valuri de lăcomii şi necurâţii* [1431]. […] *Călătoria noastră în această lume iaste foarte sărguitoare, ca o apă repede ce cură. Aşa şi noi curâm şi ne apropiem de moarte, şi dzilele noastre trec ca o umbră de nuâr fără de ploae. Ca corabia pre mare ce o bate văntul spre margine, ca o piatrâ din deal la vale cănd să răntună şi nu să poate opri, aşa merge de tare şi viiaţa noastrâ cătrâ moarte.* (…)

Călătoreşti în ceastâ lume cum ai înota pre o mare cu valuri şi cu vănturi rele, unde sămt în toate dzile furtuni de scărbe. De o parte bat valurile boalelor şi a neputinţelor, de

---

[1430] Idem, p. 179-180.

[1431] Varlaam, op. cit., p. 156-157.

altă parte valurile năpâştilor şi a sărăciilor, de altă parte valurile nevoilor ş'a greutăţilor celor mai mari [1432]. Şi tot el numeşte Iadul *marea cea de foc* [1433] şi *matca focului de veci* [1434], în timp ce omul, *deca trece luciul mărei aceştiia, atunci să izbâveşte de toatâ usteninţa şi de toată frica. Cu bunâ nădejde să odihneşte decia, fărâ de nice o trudâ, veselindu-se pururea întru Împărăţiia ace de sus…*[1435].

În acelaşi sens, în poemul *Viiaţa lumii* al lui Miron Costin, de patru ori apare identitatea între deşertăciunea lumii acesteia şi spuma mării: *Spuma mării şi nor suptu cer trecătoriu / Ce e în lume să nu aibă nume muritoriu?* (…); *Nu-i nimic să stea în veci, toate trece lumea, / Toate-s nestătătoare, toate-s nişte spume.* (…); *Pre toţi* [împăraţii] *i-au stinsu cu vreme, ca pre nişte spume.* (…); *Ia aminte, dară, o, oame, cine eşti pe lume / Ca o spumă plutitoare, rămâi fără nume* [1436].

Iar în predoslovia la *Letopiseţul Ţărei Moldovei*, acelaşi autor mărturisea că *la acestu fel de scrisoare gându slobod şi fără valuri trebueşte* [1437], notaţie în care este evidentă sinonimia metaforică dintre „valuri" şi *cumplite aceste vremi* [1438], pe care era nevoit să le trăiască. Şi iarăşi, în aceeaşi carte, se adresează cititorului cu aceste cuvinte: *Crede neputinţii omeneşti, crede valurilor şi cumplitelor vremi…*[1439].

Peisajul marin al lui Antim se aseamănă, după cum s-a remarcat, cu „felul în care contemplă Costin priveliştea convulsivă a lumii"[1440].

Puterea descriptivă a lui Antim o întrece însă pe cea a lui Varlaam şi a lui Miron Costin. Antim demonstrează o extraordinară forţă de vizualizare a lucrurilor, care are, în ceea ce-i priveşte pe ascultători sau cititori, rol participativ, implicator în evenimente, emoţionând puternic.

Ceea ce este interesant la mitropolitul nostru, este faptul că, nu numai atunci când descrie fapte reale, evenimente concrete, ci şi atunci când formulează alegorii – chiar dacă ele pornesc de la un sens scripturistic literal, iniţial, precum cea în care suprapune fenomenul spiritual al închinării idolatre, potopului (ca realitate evenimenţială concretă în Scriptură) este la fel de convingător prin realismul imaginilor, prin forţa plasticizantă impresionantă.

Un mare *poet* al peisajului marin interpretat în acelaşi mod simbolic, cu aceleaşi semnificaţii, alături de Antim, Varlaam şi Costin, este şi Dimitrie Cantemir. În romanul său alegoric terminat în 1705 (dar publicat abia în 1883), am aflat mai multe fragmente ilustrative ale acestui topos marin.

[1432] Idem, p. 334-335.

[1433] Idem, p. 158.

[1434] Ibidem.

[1435] Ibidem.

[1436] Miron Costin, *Opere*, vol. I şi II, ediţie critică îngrijită de P. P. Panaitescu, col. Scriitori români, EPL, Bucureşti, 1965, p. 115, 116, 117 şi 119 din vol. II.

[1437] Idem, vol. I, p. 4.

[1438] Ibidem.

[1439] Idem, p. 167.

[1440] Eugen Negrici, *Expresivitatea involuntară*, Ed. Universalia, Bucureşti, 2000, p. 51.

Un prim tablou se apropie foarte mult, ca demers stilistic şi psihologic, de realizarea lui Antim: *Aşedară, dulful cu corăbiieriul vorovind şi încă cuvântul bine nesfârşind, vântul crivăţului dimpotriva căii corăbiii a sufla, marea a să înfla şi valurile ca munţii a să râdica începură (căci şi timpul iernii, când soarele din tropicul Himerinos spre tropicul Therinos să întoarce era).*

Corăbiierii, volbura carea asupră le vine şi primejdiia carea în cap li să pune, vădzind, unii funele întindea, alţii vetrilile strângea (ce groaza morţi mintea uluieşte şi primejdiia fără de veste toate simţirile amurţeşte). De care şi bieţii corăbiieri cuprindzindu-să, unii la adânc, alţii la margine mântuinţa arăta. (…) *...holbura corabiia a învârtiji şi valurile pe deasupra a o năbuşi începură, şi aşe, în mica ceasului, vântul cel de dulf sămănat din pufnet vivor şi din stropitură gârle înlăuntrul şi pe deasupra vasului izvorâră, carea, cu undele fierbând şi amestecându-să, din faţa apii în fundul mării să muta...*[1441].

Remarcăm, de asemenea, şi un alt fragment *ieroglific*, infiltrat (ca şi antecedentul) de un lirism irepresibil – şi nici noi nu ne putem abţine de a nu-l contempla în versuri:

Că duhurile muritorilor
asemenea sunt
vânturilor clătitului aer,
carile şi plăcut, şi împotrivă a sufla pot.

Inimile corăbii
pre nestătătoare lucrurile tâmplărilor
ca pe umerile mărilor plutesc,
sfârşitul lucrurilor liman,
întrarea la liman,
aflarea lineştii şi scăparea
din furtună ieste.

Deci precum adese s-au văzut
că cu nepaza cârmaciului şi cu lenevirea corăbiierilor,
acmu în sânul limanului
întraţi fiind, aceia pat,
de carea între groaznice undele valurilor au scăpat.

Într-acesta chip şi lucrurile voastre,
ca un vas de multe valuri
şi din multe părţi izbit şi strânciunat,
acmu la limanul adăpostirii
şi la lineştea odihnirii

[1441] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, op. cit., p. 158-159.

să fie agiuns socotesc.
Cea mai multă primejdie,
precum să vede, au trecut.

Rămas-au acmu ca în adăpost,
pentru paza vivorului, fierul să să arunce,
pândzele să să învălească,
funele să să întărească
şi vasul, cu nerumpte odgoane,
la margine lăsându-să, să să sprijenească,
ca nu cândailea, despre uscat
vivorul duhurilor fără veste scornindu-să,
iarăşi mările odată călătorite
şi valurile mai denainte trecute
a le pofti să silească,
unde de nu cea de tot prăpădanie,
însă cea mai rea decât cea dintâi primejdie,
poate să să tâmple.

Iată, deoparte,
Inorogul singur cârmaciu,
singur vasul voii sale
încotro ar pofti
a-l porni ştie şi poate,
carile, în liman întrând,
cu ce odgon şi la ce stâncă
vasul s-ar lega
singur de sine voii şi alegerii noastre au lăsat.

Deci despre această parte fără prepus sunt
că în adăpostul odihnii
vasul inimii sale,
fără nicio primejdie,
cu groase odgoane, cu tari funii
şi la credincioase locuri să va lega,
unde, neclătit rămâind,
vivor cât de repede,
furtună cât de mare
şi holbură cât de năprasnă
a-l mai urni nu va putea

(că mai pre lesne ieste vântului
o mie de odgoane a rupe
şi o mie de fiiare a smulge
decât sufletului cinstei purtătoriu
din cuvântul dat a să întoarce [1442].

Îi dăm aşadar dreptate lui Nichita Stănescu, care îl descoperea pe Cantemir ca pe „primul şi cel mai mare poet român" şi „un mare înaintaş al lui Eminescu, Arghezi, Blaga, Barbu, Bacovia, un mare înaintaş egal cu urmaşii săi şi deci mai tulburător"[1443].

Nu credem că Nichita s-a lăsat dus de valul entuziasmului şi nu a cântărit cu mare seriozitate gravitatea afirmaţiilor sale, atunci când a aşezat literatura veche pe acelaşi piedestal poetic, ba chiar cu o treaptă mai sus, faţă de lirica românească modernă şi de monştrii ei sacri, *intangibili* pentru mulţi, care s-ar feri ca de o *erezie* de la a face afirmaţii de genul celei a lui Nichita Stănescu.

Divanul lui Cantemir ne înfăţişează, în mai multe ocazii, aceeaşi imagine ca şi Varlaam, a lumii ca o mare pe care omul călătoreşte şi se află permanent în primejdie: *Şi ca cum cu vasul pre mare, aşé în primejdie cu sufletul în trup eşti, că dzice Eclisiiasticul: „Carii vâslesc pre mare povestesc primejdiile ei" gl. 43, sh. 28). Şi Apostolul dzice: „Cu cât mai mult suntem în trup, ne înstreinăm de la Domnul (Corinth, Cartea 2 glav.5, sh. 6)* [1444].

Întorcându-ne la subiectul nostru, observăm că din literatura bisericească acest topos marin a trecut şi în literatura cultă. Îl întâlnim în poezia preromantică şi romantică. Paul Cornea remarca prezenţa acestui motiv la o serie de poeţi precum Ienăchiţă Văcărescu, Costache Conachi, Nicolae Dimachi, Iancu Văcărescu, Gheorghe Asachi, Zilot Românul[1445]. Şi tot Paul Cornea observa foarte corect şi faptul că semnificaţiile toposului acvatic din literatura română nu corespund celor din literatura apuseană.

Comentând o poezie a lui Vasile Cârlova, Eugen Simion aprecia că „luntrea bătută de furtuni este o imagine curentă în poezia timpului"[1446]. În poemul enunţat de criticul nostru, *Înserarea*, poetul accede din spaţiul real, din *astă tristă vale* (echivalent cu „valea plângerii"), paradigmă a lumii ameninţate de înnoptare, către dimensiunea ei surprinsă metaforic ca o mare în furtună, în care luntrea sufletului omenesc se simte pierdută: *Întocmai ca o luntre ce, slobodă, / Nu poate de furtune a mai găsi pământ*.

Într-un mod asemănător, Grigore Alexandrescu exprima, în poemul *Candela*, faptul că „Dumnezeu este limanul ultim, ţărmul spre care se îndreaptă corăbierul (…) când marea

---

[1442] Idem, p. 369-370.

[1443] Nichita Stănescu, *Cartea de recitire*, Ed. Cartea Românească, Bucureşti, f. a., p. 11, 13.

[1444] Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea sau Giudeţul sufletului cu trupul,* text stabilit, traducerea versiunii greceşti, comentarii şi glosar de Virgil Cândea, postfaţă şi bibliografie de Alexandru Duţu, Ed. Minerva, Bucureşti, 1990, p. 78.

[1445] Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, Ed. Cartea românească, Bucureşti, 2008, p. 110-117.

[1446] Cf. Eugen Simion, *Dimineaţa poeţilor. Eseu despre începuturile poeziei române*, postfaţa de Valeriu Cristea, ediţia a II-a, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1995, p. 47.

este primejdioasă."[1447]: *Voi alerga la Tine în dureri şi necazuri, / De oameni şi de soartă când voi fi apăsat; / Astfel corăbierul, când marea e-n talazuri, / Aleargă la limanul ce-adesea l-a scăpat* [1448].

Gheorghe Asachi vorbeşte despre *al vieţei ocean* (în poemele *La patrie* şi *La moartea părintelui meu*)[1449], iar un alt poet care mizează foarte mult pe simbolul marin şi pe feeria acvatică este Bolintineanu, pentru care *O mare turburată* [e] *ca omul pe pământ* (*Elegie*) sau *Goniţi din mare-n mare, ferice cel ce-atinge / La port când ale vieţii amari patimi le-nvinge* (*Virtutea*)[1450].

Heliade aprecia şi el, în mod similar, că, pentru poet, *Ţi-e viforoasă calea, o mare de talazuri! / Şi-ntr-însa ai să-ntâmpini ispite, piedici mii: / Dar ai de călăuză pe Domnul în necazuri, / Ce morţii înviază şi judecă pe vii* (*La un poet exilat*) [1451].

În poemul *Pe malul mărei* (din ciclul *Suvenire*), Vasile Alecsandri dezvoltă, comparativ cu starea sa interioară, sufletească, un tablou spectaculos al mării în furtună, din care remarcăm faptul că elementul peisagistic este valorificat numai ca un corelativ al celui spiritual.

În ultimele două strofe ale poeziei, apare aceeaşi imagistică marină, aidoma celei antimiene şi în consonanţă cu secvenţele poetice despre care am amintit anterior, în care sufletul omenesc este perceput ca o mică luntre plutind pe marea vieţii: *Cu-a sale pânzi umflate o mică luntrişoară / Pe luciul viu al mărei de vânt se îngâna, / Şi sub un cer albastru, ca lebăda uşoară, / Azi lin se legăna. // Dar vântul crunt, deodată, suflând cu vijelie, / Schimbă a mărei faţă în munţi îngrozitori; / Şi-acum sărmana luntre pe-ntinderea pustie / Zdrobită, se zăreşte la fulgeri trecători!* [1452] Aceeaşi alegorie, receptată însă sub auspicii mai favorabile ale vieţii, se recunoaşte şi în poemul *Iahtul* (din ciclul *Mărgăritarele*).

Acest topos marin apare cu predilecţie la Eminescu, unde marea are, de multe ori, acelaşi sens alegoric de *lume a deşertăciunilor*, ce „îneacă" toate idealurile sub valurile ipocriziei şi ale indolenţei. E de ajuns să ne reamintim fie şi numai poezia *Dintre sute de catarge…*, dar o imagine identică întâlnim şi în alte poeme, precum *Luceafărul* (*Când valuri află un mormânt / Răsar în urmă valuri*), *Glossă* (*Ce e val, ca valul trece*), *Scrisoarea I* (oamenii *cu inima smerită* sunt *ca spuma nezărită*, iar soarta oarbă *ca şi vântu-n valuri trece peste traiul omenesc*), *Rime alegorice* (*Corabia vieţii-mi, grea de gânduri / De stânca morţii risipită-n scânduri, / A vremei valuri o lovesc şi-o sfarmă / Şi se izbesc într-însa rânduri-rânduri*), etc., etc.

[1447] Idem, p. 94.

[1448] Grigore Alexandrescu, *Poezii. Proză*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1985.

[1449] Gheorghe Asachi, *Opere*, ed. critică şi prefaţă de N. A. Ursu, vol. I (versuri şi teatru), Ed. Minerva, Bucureşti, 1973.

[1450] Dimitrie Bolintineanu, *Opere III. Poezii*, ediţie îngrijită, note şi comentarii de Teodor Vârgolici, Ed. Minerva, Bucureşti, 1982.

[1451] I. Heliade Rădulescu, *Poezii. Proză*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1977.

[1452] Vasile Alecsandri, *Poezii*, cuvânt înainte de Dumitru Micu, Ed. Ion Creangă, Bucureşti, 1985.

Exemple mai numeroase vom oferi într-un capitol ulterior, în care vom vorbi despre confluenţa operei eminesciene cu viziunea cosmică a lui Antim şi a tradiţiei literare româneşti şi bizantine. Eminescu era un admirator al literaturii şi al limbii vechi şi nu e de mirare că a împrumutat teme şi motive binecunoscute în cărţile Bisericii[1453].

Va geme de patemi / Al mării aspru cânt…(*Mai am un singur dor*): acest vers face analogia dintre cântecul valurilor pe timp de furtună şi freamătul „marin", pătimaş – dar şi necruţător – al lumii, în opoziţie cu *eu voi fi pământ / în singurătate-mi*.

Această analogie dintre marea zbuciumată de valuri şi lumea răscolită de patimi este însă, în cazul poeţilor români amintiţi anterior, una tipic creştină şi bizantină, fiind moştenită din Vechiul Testament.

O vom întâlni chiar şi la poeţii noştri moderni. Şi aici vrem să facem precizarea, absolut esenţială, că inclusiv la marii poeţi moderni, simbolişti sau expresionişti, ca Blaga sau Bacovia, acest *topos acvatic* nu are alte valenţe decât cele ortodoxe, binecunoscute din literatura noastră veche. Nu întâlnim nicăieri în poezia românească celebra temă a *evazionismului maritim* din literatura occidentală, care a făcut carieră mai ales în lirica simbolistă şi care, în Apus, venea din tradiţia iluministă a curiozităţii faţă de mirificul şi exotismul terestru al unor coordonate geografice îndepărtate de Europa.

Dimpotrivă, în lirica românească, fie ea romantică ori modernă, acest topos este unul simbolic, în mod esenţial, şi nu evazionist-exotic, se dezvoltă pe un plan care îşi revendică o legătură cu transcendenţa şi nu în planul orizontal al geografiei terestre. Dacă la Bacovia, spre exemplu, întâlnim cel mai adesea *motivul potopului*, al ploilor diluviene de proporţii biblice, ataşat de motivul central al *claustrării* într-un insuportabil mormânt sau infern interior, la Blaga, aceeaşi temă scripturală a diluviului revine, fără ipostaza ploilor, resimţit ca realitate spirituală interioară, în multe poeme din volumele *În marea trecere* şi *Lauda somnului*, în care poetul constată că *Dăinuie veşnic potopul. / Niciodată nu voi ajunge / s-aduc jertfa subt semnul înalt / al curcubeului…// În mare rămâne muntele Ararat, / de-a pururi fund de ape, / tot mai adânc, / tot mai pierdut / fund de ape.* (*Pe ape*).

Marea era şi la Blaga, ca şi la Antim şi în literatura veche, un tablou alternativ la imaginea lumii – după cum putem constata chiar din primul volum –, un simbol al rătăcirii, al pierzării şi al neregăsirii de sine, spirituale: *Eu / stau pe ţărm şi – sufletul mi-e dus de-acasă. / S-a piedut pe-o cărăruie-n nesfârşit şi nu-şi găseşte / drumul înapoi.* (*La mare*, din volumul *Poemele luminii*). Însă contemplaţia la malul mării presupune atât înţelegerea zădărniciei lumii şi a peregrinărilor epuizante sufleteşte, cât şi durerea incertitudinii de a nu

---

[1453] Eminescu adesea cumpăra de la anticariate cărţi vechi şi cunoştea cronicile bizantine (conform acestora, spre exemplu, bătălia de la Nicopole a avut loc înaintea celei de la Rovine, aşa încât nu mai putem vorbi de o „licenţă poetică" în *Scrisoarea III*), precum şi cuprinsul unor volume omiletice vechi, din care transcria în caietele sale. Îi citise pe Dosoftei şi pe Varlaam şi chiar se păstrează un volum din *Vieţile Sfinţilor* a lui Dosoftei, adnotat de Eminescu, la *Biblioteca Universităţii* din Iaşi, care l-a cumpărat la cererea sa, cf. Dosoftei, *Opere*, op. cit., p. LXXV, iar despre Varlaam spunea că, prin el, Duhul Sfânt a vorbit româneşte, cf. G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, Ed. Hyperion, Chişinău, 1993, vol. II, p. 88. A se vedea şi vol. I din aceeaşi ediţie, p. 404-412, cu privire la multiplele lecturi ale lui Eminescu din literatura veche.

şti dacă poate ajunge la limanul cel lin şi mult dorit în Biserica noastră: *O, voi ajunge, voi ajunge / vreodat' pe malul / acelei mări, pe care azi / o simt, / dar nu o văd?* (*Scoica*) [1454]. În acest ultim poem, *Scoica*, în opinia Zoei Dumitrescu-Buşulenga, marea este „un simbol de adâncimi ale inimii"[1455], ceea ce constuie iarăşi un semn identitar ortodox mai mult decât evident.

Zoe Dumitrescu-Buşulenga – ne reaminteşte Mihai Rădulescu – , a discutat în mod comparativ, în studiul său magistral, *Eminescu. Cultură şi creaţie*, despre prezenţa mării şi a elementului acvatic la Eminescu, Blaga, Ion Pillat sau Dan Botta. Pornind de la acest studiu şi de la constatările pe marginea dezvoltării *temei maritime* în opera lui Antim, precum şi de la sesizarea că, în context diluvian, „el discută intim şi aproape cald despre izvoare şi jgheaburi, ca un ţăran de la munte"[1456], acelaşi exeget afirmă că atât Eminescu, cât şi Blaga „pleacă şi de la sat, dar şi din spaţiile mari" şi că „întocmai aceasta este concluzia şi pentru Antim Ivireanul"[1457].

Trebuie să precizăm însă că formularea antimiană despre iniţierea potopului o secondează pe cea scripturistică (Fac. 7, 11; 8, 2), perspectivă care propune înţelegerea faptului că lumea este creată de Dumnezeu ca un spaţiu intim pentru om, în care el să se simtă familiar cu întreaga creaţie iar nu copleşit de imensitatea cosmică.

Complexul de inferioritate în faţa cosmosului şi a galaxiilor infinite, a întinderilor fără sfârşit, precum este şi marea, e un reflex psihologic uman postum, o traumă dobândită ulterior căderii din Rai, pentru că înainte de aceasta omul se simţea şi era superior cosmosului şi stăpân al lumii, iar nu „trestie" firavă şi tremurătoare; însă, după cum observa şi Pascal, chiar şi după cădere, omul nu este înjosit cu totul, fragilitatea „trestiei" este suplinită de faptul că e „gânditoare", că e făptură raţională, după chipul lui Dumnezeu. Predicile ortodoxe scot în evidenţă tocmai această familiaritate a creaţiei, iar Antim, în asemenea momente, cu scop bine precizat, „este rustic şi gospodar"[1458].

Însă „dincolo de chipul romantic şi de cel rural, Antim Ivireanul ascunde faţa omului duhovnicesc şi profund trăitor"[1459].

De altfel, acelaşi sentiment de familiaritate cu universul, zidit de Dumnezeu în firea şi conştiinţa umană, este cel care îi determină pe poeţii romantici şi pe Eminescu şi, mai târziu, pe Blaga, să fie solidari cu natura şi să nu cunoască trauma apuseanului în faţa infinitului.

Peisajele poeţilor moderni sunt şi ele tot la fel de alegorice ca şi cele ale lui Antim, în măsura faptului în care ele urmăresc reprezentarea unui peisaj şi al unui univers interior,

---

[1454] Lucian Blaga, *Opera poetică*, cuvânt înainte de Eugen Simion, prefaţă de George Gană, ediţie îngrijită de George Gană şi Dorli Blaga, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1995, p. 40, 51, 139.

[1455] Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *Eminescu – cultură şi creaţie*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1976, p. 57.

[1456] Mihai Rădulescu, op. cit, p. 28.

[1457] Idem, p. 29.

[1458] Idem, p. 28.

[1459] Idem, p. 30.

reliefat de munţi, mări, codri sau izvoare, după cum ei au considerat că elementele creaţiei pot să fie purtătoarele de cuvânt ale modulaţiilor spirituale aparţinând interiorului propriu.

Privindu-l pe Antim din punct de vedere strict literar, l-am putea numi un precursor al limbii şi literaturii noastre moderne, în ceea ce priveşte unele tehnici anticipative şi predilecţia pentru anumite teme literare, ce vor avea un puternic ecou în contextul lumii moderne, cât şi sensibilitatea deosebită pentru frumos şi pentru măreţie imagistică.

Singurele stângăcii ale lui Antim ţin mai degrabă de instabilitatea limbii înseşi, de insuficienta ei dezvoltare ca limbă cultă, la acea vreme, autorul neputând dispune – precum în greacă sau în slavonă – de un material lingvistic şlefuit de un îndelungat şi vast exerciţiu scriptic.

III. 6. 1. 5. Cuvânt la Naşterea Domnului sau cascadele poeziei

Am ales această predică, *Cuvânt de învăţătură în 25 ale lunii dechemvrie la Naşterea Domnului nostru Iisus Hristos* [1460], în mod demonstrativ, pentru a ilustra un fapt comun omiliilor antimiene şi anume calitatea lor poetică excepţională – remarcată, de altfel, de absolut toţi cercetătorii operei sale –, precum şi felul în care se poate compune o omilie printr-o succesiune de tablouri plastice, impregnate de un mare talent vizionar şi poetic, deosebite între ele compoziţional şi – uneori – chiar tematic, dar care converg într-o unitate pictural-literară plină de măiestrie şi savoare.

Această predică este un poem unitar, compus din tablouri care se integrează în mod fascinant unei viziuni deosebit de complexe şi constituie un mic compendiu al procedeelor literare şi oratorice la care apelează Antim în *Didahii*.

Ca atare, putem observa în această omilie o gamă foarte variată de *tehnici poetice*, fiind în foarte mare parte pasibilă de versificare.

Nu este unica omilie care are această calitate, ci mai degrabă am spune că este un fapt simptomatic pentru *liricul* Antim – şi cred că am demonstrat, în parte, acest lucru, apelând la sugestia versificaţiei, ori de câte ori ni s-a părut că un fragment este revelator din punct de vedere poetic.

Antim reuşeşte să unească sensul revelator din teologie cu sensul revelator al limbii şi al expresiei poetice, pentru a atinge sensibilitaea ascultătorilor, prin înălţime şi frumuseţe, prin supleţe teologică şi subtilitate literară. El redă logosului filiaţia sa în Logos, reconstituind universul limbii după universul spiritului, conştient că numai un paradis al cuvântului poate vorbi lumii despre Paradisul divin şi despre cunoaşterea paradisiacă a lui.

[1460] *Opere*, p. 194.

Oratorul ecleziastic porneşte, în acest excurs omiletic, de la o temă extrasă din pericopa evanghelică, şi anume vestea cea bună a naşterii Mântuitorului lumii. Plecând de la prezentarea temei care urmează să fie tratată, Antim formulează mai întâi o introducere cu caracter mai general, urmată de o succintă prezentare a evenimentului naşterii Sale, în raport cu istoria de până atunci a lumii – mai ales a acelei *lumi* care Îl aştepta.

Omilia aceasta este splendidă de la un capăt la altul. Este una dintre acele predici care pot fi considerate adevărate bijuterii oratorice, în care măiestria, rafinamentul şi subtilitatea autorului seamănă cu ale celui ce încrustează mici diamante în aur, cu o tehnică desăvârşită, şi vom avea în vedere, în continuare, tocmai aceste fragmente *diamantine* din punct de vedere literar.

Anunţul iniţial atrage atenţia asupra faptului că urmează a se vorbi despre o minune nemaiauzită şi despre *o bucurie mare care stinge toată jalea, toată întristăciunea şi toată lacrăma de pe faţa pământului* [1461] – de unde se vede că expresia „a stinge jalea" este destul de veche, dar şi că mitropolitul era foarte intim cu limba română.

Urmează o alegorică precizare asupra omiliei ce va urma, privită ca un „ospăţ sufletesc", temă alegorică prezentă şi în alte predici, dar care aici îmbracă un veşmânt metaforic de o mare frumuseţe: *Aş pohti însă aceste cuvinte să le întinz ca o masă desfătată înaintea dragostei voastre şi să vă fac un ospăţ sufletesc, după putinţă, puind în loc de bucate, cu multe feliuri de bunătăţi drese, cuvântul cel ce bună vestire şi, în loc de băutură veselitoare, să dreg în păharul preaînţeleptelor capetelor voastre cuvântul cel de mare bucurie, pentru care lucru cerem putere de la Hristos, Carele înţelepţeşte pre cei neînvăţaţi, ca să ne lumineze mintea şi să ne dea ajutor ca să putem îndulci cu ospăţul vorbelor inimile şi auzurile celor ce vor ospăta sufleteşte* [1462]. Asupra acestui fragment de o subtilitate inimitabilă, vom zăbovi însă într-un alt capitol, când vom detalia concepţia lui Antim despre rolul omiliei, aşa cum reiese din *Didahii*.

După acest fragment cu rol de *captatio benevolentiae*, autorul revine la tema sa, pentru a demonstra – într-un evident sens ascendent al predicii –, ceea ce a afirmat: noutatea absolută a minunii naşterii Domnului.

Antim porneşte însă această demonstraţie în sens invers: de la *firescul* acestui eveniment – datorat persoanei care Se năştea, în acord cu Care, inclusiv naşterea nu putea fi decât, în mod *natural*, minunată – către sensul ei supranatural, din perspectiva umanităţii. Expunerea primului motiv pentru care este minunată această naştere, îi prilejuieşte lui Antim un adevărat mic poem în proză, a cărei concizie este însă invers proporţională cu intensitatea emoţională a expresiei: *„Şi au născut pe Fiiul său Cel Întâi Născut şi L-au înfăşat pre Dânsul şi L-au pus în iasle, pentru că nu avea ei loc în casă." Că ce iaste mai minunat decât a zăcea în iasle Domnul tuturor? Şi nu fu Lui alt loc în lume? Ce iaste mai minunat decât o mărire ca aceasta, să fie aruncat la locul dobitoacelor? Şi pentru căci văd îngerii pre*

[1461] Ibidem.
[1462] Ibidem.

Domnul ceriurilor, aruncat în gunoae, cântă: mărire lui Dumnezeu, Celui din nălţime [1463]. Este evident că dramatismul pronunţat al acestui tablou derivă din antiteză şi din sensul interogaţiilor retorice, o antiteză pe care autorul o subliniază, accentuând însă latura sa luminoasă, pogorârea întregii măreţii dumnezeieşti în „gunoaele" lumii.

Bucuria naşterii Pruncului divin înnobilează creaţia şi strălumineză întunericul egoist al existenţei pământene, iar „aruncarea" Lui la „locul dobitoacelor" de către indiferenţa umană, nu face decât să mărească lumina acestei naşteri minunate vegheate de îngeri. Pe de altă parte, procedeele retorice şi antiteza îndeplinesc rolul de a chintesenţia un subiect moral, a cărui desfăşurare autorul nu o doreşte în acest moment.

Alte motive pentru care este minunată naşterea Sa sunt prezentate, într-un mod caracteristic pentru Antim, printr-un fragment în care predomină repetiţiile şi enumeraţiile cu tonalităţi incantatorii, rostite ca o psalmodie, conţinutul frazelor fiind profund teologic, dar inserat într-o haină poetico-retorică policromă: *Că am câştigat astăzi pre Judecătoriul ceriului şi al pământului, carele surpând zapisul răutăţilor noastre, S-au milostivit de au rupt şi legăturile.*

Câştigat-am astăzi, pre Domnul, carele jugul cel vechiu al robiei noastre, de pe grumazii noştri fărămându-l, întristăciunea lumii au veselit-o, cu slobozirea cea vecinică. Câştigat-am pre Împăratul cel blând carele, în toată lumea călcând cu paşii dreptăţii cereşti, tirăniia vrăjmaşului celui răpşitoriu au sfărâmat-o.

Astăzi au strălucit noul Adam, carele nu iaste lăcuitoriu, ci Domn şi Stăpân Raiului, pre carele frumoseţia pomului celui oprit nu-L va înşăla, şarpele nu-L va vicleni, muiarea nu-L va amăgi.

Astăzi au răsărit lumina întru întuneric.

Astăzi, pre Acela de carele să tulbura ceriul şi ceriul ceriurilor, avându-L lumea, neştiind L-au câştigat [1464].

Această *partitură*, încărcată de expresii metaforice, în tradiţia imnelor ortodoxe, şi care ar putea constitui foarte bine un tropar – sau mai multe – într-o slujbă bisericească (şi există nenumărate asemenea piese cantabile în *Didahii*), nu este decât începutul, introducerea la ceea ce va fi cu adevărat relatarea propriu-zisă a naşterii, substanţa predicii, pentru care auditoriul creştin este pregătit îndelung, fiind mai întâi introdus în atmosfera propice evenimentului relatat, cât şi în tainele unei teologii profunde. Publicul este educat din punct de vedere emoţional şi intelectual-duhovniceşte pentru ca receptarea sa să fie optimă.

Înainte de a ajunge la momentul propriu-zis al naşterii Domnului, Antim aşterne răgazul a câteva minute de acalmie cugetătoare, timp în care enumeră câteva dintre cele mai mari minuni din Vechiul Testament, de până la venirea Sa, pentru ca ascultătorii săi să aibă un termen de comparaţie şi să reflecteze la absoluta noutate a întrupării şi a naşterii Fiului lui Dumnezeu pe pământ.

[1463] Idem, p. 195.
[1464] Ibidem.

Dar nici măcar această enumeraţie – care ar fi putut să fie foarte simplă – nu este deloc lipsită de conotaţii metaforice, fiind presărată cu epitete şi personificări ce atestă obişnuinţa ierarhului de a nu lăsa niciun colţişor din grădina sa omiletică să fie lipsit chiar şi de câteva flori ale figurilor de stil, spre delectarea celor avizi de miresmele cuvintelor şi de sensurile lor profunde, fără ca autorul să exagereze vreodată cu ornamentaţia stilistică sau să dea sentimentul saturaţiei sau al disproporţiei prin abuz de procedee retorico-stilistice.

Adâncirea în interpretarea teologică face ca senzaţia de saţietate stilistică să se dilueze până la a dispărea într-un apetit perpetuu renăscut pentru ecloziunea unor noi sensuri ale cuvintelor. Zice deci Antim: *Văzut-au Sfinţii, strămoşii noştri, minuni mari şi fără de număr; că Marea Roşie, desfăcându-se în doao le-au făcut cale; focul, ca un stâlp luminându-le noaptea, le-au slujit, norul, de arşiţa şi de zăduful zilii i-au umbrit* [a se observa nu numai ritmul, dar şi rima, chiar şi aleatorie, a propoziţiilor – n.n.]*; ceriul, hrană îngerească le-au dat; piatra cea vârtoasă, păhar dulce li-au deschis; Iordanul, curgerile sale cele repede, spre fugă li-au întors; zidurile cele tari ale vrăjmaşilor, de glasul trâmbiţelor au căzut; soarele, pre ceriu zăbovind cu călătoriia, au mărit zioa pentru izbândă* [1465].

De remarcat că toate aceste minuni amintite de autor au avut loc într-o perioadă de timp compactă, într-un spaţiu istoric aparte, care se referă la ieşirea din Egipt a poporului ales, sub conducerea Sf. Moise, la peregrinarea sa prin pustie şi, în sfârşit, la ajungerea în Ţara Făgăduinţei a evreilor îndrumaţi de Sf. Isus Navi. Nu cred că este întâmplătoare această selecţie realizată de mitropolit, pentru conştiinţa creştină: ea pregăteşte venirea lui Mesia, prin aceste simboluri veterotestamentare care au prefaţat, în mod tainic, destinul noului popor ales, cel creştin – întrucât creştinii *sunt noul Israil şi norodul cel ales a lui Dumnezeu* [1466].

Minunile de mai sus sunt simboluri mistice mesianice, anunţând Naşterea Domnului şi mântuirea oamenilor. Am avea multe de spus, dacă am dori să detaliem, căci nici nu am intrat bine în hăţişul acestei vaste simbolistici, neexplicitată aproape niciodată definitiv de către autor – subînţelegându-se că publicul creştin ştie foarte bine despre ce este vorba.

O ultimă afirmaţie – care nu are totuşi, puterea de a prevesti revărsarea de entuziasm şi poezie ce va urma – pune capăt acestor lungi fragmente pregătitoare, după care Antim ne va introduce brusc în *contemporaneitatea* evenimentului divin.

Astfel, mitropolitul avertizează, mai întâi, că nici *limba omenească* [1467], nici *îngerii, carii vestesc noao astăzi* [1468], nu pot da mărturie cum se cuvine despre această naştere, şi de aceea se va întrece pe sine în a fi cât mai expresiv, pentru a putea surprinde măcar o icoană palidă din acea măreţie.

[1465] Idem, p. 195-196.
[1466] Idem, p. 208.
[1467] Idem, p. 196.
[1468] Ibidem.

Introducerea în atmosfera Crăciunului se face într-un mod varlaamian, într-unul dintre puţinele fragmente narative din didahiile lui Antim: *Eşit-au – zice – poruncă de la chesariul Avgust, să se scrie toată lumea, adecă fieştecine numele său, la moşiia sa şi la locul naşterii sale, să şi-l spue. Drept aceia, din pricina aceştii porunci, s-au suit şi Iosif din Galilea, din cetatea Nazaretului, la Iudea, în cetatea lui David, care să chiamă Vithleem (pentru că era el din casa şi din moşiia lui David), să se scrie, cu Mariia cea logodită lui, muiare, fiind grea* [1469].

Şi din acest mic fragment se poate observa că Antim ar fi putut fi un bun povestitor, căci limba română se aşterne docil sub pana lui şi sub forma naraţiunii, dar probabil că firea lui impetuoasă şi poetică l-a înclinat adesea spre rostirea în cascade, spre eliberarea unor zăgazuri nebănuite, la acea dată, ale limbii române, nemaipunând la socoteală pretenţiile artei oratorice.

Unul dintre cercetătorii care s-au aplecat asupra operei lui Antim cu atenţie, Mihai Rădulescu, sesiza că primele informaţii despre naşterea Domnului sunt date în termenii simpli şi expeditivi ai unui recensământ sau, „ca-ntr-un roman de Stendhal, nume şi înregistrări seci de stare civilă”[1470], tactică literară care însă ni-l revelează pe „scriitorul Antim”[1471].

Motivul pentru care autorul a recurs la acest pasaj narativ este aşadar mult mai subtil, pentru că face trecerea spre o atmosferă cu totul specială, pe care o surprinde cu desăvârşită artă. Această atmosferă a nativităţii este plină în acelaşi timp de candoare şi de înţelepciune supraomenească, de pace şi de entuziasm, este copleşită de o lumină milostivă, o lumină ca o lacrimă care se revarsă ca să îmbrăţişeze întreg pământul.

Din cuvintele lui Antim se resimte până la noi tremurul sfiiciunii lui de a privi spre un asemenea tablou dumnezeiesc – pe care n-am ezitat să-l *transformăm* în versuri, pentru a observa mai bine minunatele sale valenţe poetice –, a cărei primă secvenţă conservă acelaşi ton narativ, dar recurge la sonorităţi lirice evidente:

Că era pre la miezul ernii,
când pământul şi apele sunt îngheţate de ger
şi de vânturile cele reci;
şi Fecioara tânără şi ruşinoasă,
care nici din casă nu era obicinuită a eşi,
şi, fiind aproape de a naşte,
purcede pre o cale grea şi cu anevoe ca aceasta.
Şi, apropiindu-să de Vithleem,
doară s-ar fi găsit vreo casă cuvioasă,
ca să nască Fecioara aceasta într-însa,
iară însuşi Iubitoriul de sărăcie, Domnul,

[1469] Ibidem.
[1470] Mihai Rădulescu, op. cit,, p. 18.
[1471] Ibidem.

au pohtit într-o coşare smerită, ca să Se nască.

Şi era noapte,
care noapte era mai luminată decât soarele,
întru care au răsărit Soarele Dreptăţi.
Însă eu mai bine voiu numi zioa aceia a fi noapte
întru care omul cel dintâi, Adam,
au pohtit a fi asemenea lui Dumnezeu.
Şi noaptea aceasta,
întru care au strălucit
Lumina cea cerească în lume, Noul Adam,
o voiu numi zio.

Iar Sfânta Fecioară aştepta, cu mare pohtă,
ceasul acela întru care,
pre Dumnezeu ca un Prunc
să-L ia în braţele sale
şi cu mâinile sale să-L cuprinză
şi cu ţâţele sale să-L aplece,
fiind, drept aceia, toate întru linişte şi întru tăcere.

Făcându-şi noaptea calea sa jumătate,
eşit-au aici,
în lumina aceasta a noastră,
ca un Mire din cămara Sa;
eşit-au, zic, nădejdea tuturor vecilor,
bucuriia Îngerilor,
mântuirea neamurilor,
scularea celor morţi,
izvorul milii,
rădăcina vieţii.
Eşit-au Cuvântul Tatălui,
cu Trupul îmbrăcat,
din trupul Fecioarei;
eşit-au gol,
pentru ca să ne îmbrace pre noi,
sărac, ca să ne îmbogăţească,
smerit ca să ne înalţe la ceriu,
ca un Prunc,
ca să ne facă pre noi desăvârşit

şi să ne dea noao bucuriia cea vecinică. (…)

Precum căldura soarelui
trage aburul de pe pământ, în sus
şi de acolo să pogoară roao
şi face pământul de rodeşte şi să veseleşte,
aşa şi preacuratul sângele Fecioarei,
cu puteria Sfântului Duh,
făr' de nicio sământă de bărbat,
zemislindu-se, s-au făcut,
trupul Domnului Hristos,
Carele eşind la lumină,
ca Cela ce iaste Lumina cea adevărată,
minunat-au veselit tot neamul omenesc;
şi născându-L, L-au făcut mai frumos
decât ar fi fost înfrumuşeţat
cu tot feliul de bunătăţ.
Că El iaste izvorul bunătăţilor.
Făr' de nicio stricăciune a feciorіei sale
şi făr' de nicio simţire de durere
au strălucit în lume acest Sfânt Prunc [1472].

Se poate cu uşurinţă observa demersul lui Antim. Întâi îşi pregăteşte auditoriul pentru a fi martor la cea mai mare minune a lumii întâmplată vreodată, sau cum spune, într-o altă predică, singurul lucru *întâi supt soare* (nou)*, care nu s-au mai făcut, nici să va mai face* [1473], introducându-şi publicul în acea atmosferă de aşteptare pe care, mai mult sau mai puţin conştient, o trăia întreaga lume, dar pe care mai ales Cea care urma să Îl nască pe Hristos, Prea Curata Fecioară, o simţea intens.

De remarcat că autorul ţine să fie cunoscute şi unele amănunte calendaristice şi anume că Mântuitorul S-a născut „pre la miezul ernii" şi atunci când noaptea îşi făcuse „calea sa jumătate". În iarna lumii şi în noaptea ei, mai mult, atunci când e iarna mai grea şi noaptea mai adâncă, Se naşte Cel ce este Lumina lumii şi Soarele ei plin de căldura iubirii dumnezeieşti. Dumnezeu Se naşte la mijlocul iernii şi la mijlocul nopţii, atunci când frigul şi întunericul sunt aprige şi mai ales, când umanitatea este amorţită şi îngreunată de somn cu totul, ca sugestie pentru conştiinţa umanităţii, pentru condiţia ei spirituală.

Nu ştim cum era clima în Iudeea la acea vreme, dar Antim recurge la detalii pe care ascultătorii săi le recunosc cu siguranţă, ca făcând parte din ambianţa vieţii lor, afirmând că

[1472] *Opere*, p. 196-197.
[1473] Idem, p. 30. (Eccl. 1, 9.)

„pământul şi apele sunt îngheţate de ger şi de vânturile cele reci" – îngheţul sugerându-ne iarăşi paralizia duhovnicească – iar Domnul Se naşte într-o „coşare[1474] smerită".

Pentru românii care poate nu vor fi ştiind cum arată un staul pauper improvizat într-o peşteră, mitropolitul lor a găsit acest echivalent, „coşare smerită", descriind, în acelaşi timp, şi un peisaj foarte familiar lor.

Despre iernile reci şi geroase care se abăteau peste ţara noastră a dat mărturie şi Varlaam, într-o secvenţă cu evidente virtuţi estetice, care este citată în aproape toate istoriile literaturii: *Cumu-s iarna viscole şi vânturi reci şi vremi geroase, de carile se îngreuiază oamenii şi sunt supăraţi în vremea iernei, iar dacă vine primăvara ei se uşurează de acelea de toate şi se veselesc, căci c-au trecut iarna cu gerul şi s-au ivit primăvara cu caldul şi cu seninul, aşa şi în vremea de demult au fost viscole şi vânturi de scârbe şi de dosăzi pre oameni ca şi într-o vreme de iarnă* [1475]. Dacă Varlaam a excelat ca povestitor, Antim este liric şi poetic într-un mod covârşitor.

Făcând observaţii deosebit de pertinente asupra virtuţilor de *peisagist* ale lui Antim, termen care nu este solicitat în accepţiunea sa modernă, Mihai Rădulescu vede în iarna descrisă de Antim un peisaj interior şi simbolic, fără legătură cu adevărata climă a iernilor din Ţara Sfântă: „Iarna, aşa cum o descrie, o ştie an după an, din tinereţe, din sânge. Este o iarnă interioară, neschimbată, stihie dezlănţuită de temerile omului în aşteptarea anotimpului alb. (…) În acest miez de iarnă au loc două călătorii cu caracter neobişnuit: călătoria Fecioarei şi a lui Iosif, conduşi după cum Domnul *au pohtit*, deci o călătorie mistică iar alta cosmică: *făcându-şi noaptea calea sa jumătate*.

Tema călătoriei, exprimată mai mult sau mai puţin direct, o vom întâlni frecvent. Iată o mai precisă îmbinare a termenului clar cu o altă noţiune duhovnicească, dar şi cu aluzii la anotimp: *călătoriia sfântului post* [1476]. Este interesant că iarna era iarnă mai sus, în măsura în care pregătea primăvara naşterii minunate. Anotimpul pe care îl simţim aici nu este nici iarna, nici primăvara, nici vara, nici toamna. Este anotimpul aşteptării, al îngenuncherii, al pocăinţei"[1477].

Despre faptul că Antim are abilităţi de peisagist este un lucru evident şi pe care l-am dovedit deja şi într-un moment anterior al acestei lucrări, când am vorbit despre tabloul mării. Peisajele sale însă nu sunt statice, pur plastice, expozitive, simple pasteluri şi nici nu transmit o elementară încântare sau înfiorare în faţa naturii. Dimpotrivă, peisajul antimian este simbolic şi alegoric, aşa cum am văzut că sunt şi portretele sale. *Iarna antimiană* este

---

[1474] Coşar, coşare (pop.) = îngrăditură de nuiele pentru adăpostul vitelor, cailor şi al oilor; staul; (...) locuinţă ciobănească primitivă; casă proastă, fără ferestre, bordei, cf. ****DAR* (*Dicţionar de arhaisme şi regionalisme*), alcătuit de Gh. Bulgăr şi Gh. Constantinescu-Dobridor, Ed. Saeculum vizual, Bucureşti, 2002, p. 118.

[1475] Varlaam, op. cit., p. 30.

[1476] *Opere*, p. 36.

[1477] Mihai Rădulescu, op. cit., p. 17 şi 19.

una interioară, după cum şi *furtunile maritime* erau expresia unui intempestiv conflict interior cu răul şi cu moartea adusă de păcat.

Trebuie însă să facem observaţia că, pentru scriitorii din vechime, metafora era prin excelenţă simbolică, iar anotimpurile, în special iarna şi primăvara, au avut întotdeauna conotaţii psihologice şi duhovniceşti profunde, iar în acest sens am oferit deja un exemplu din Varlaam şi putem adăuga un altul de la Miron Costin: *Ce cum floarea şi pomeţii şi toată verdeaţa pământului stau ovilite de brumă cădzută peste vreme, şi apoi, după lină căldura soarelui, vinu iară la hirea şi la frâmseţele sale cele împiedecate de răceala brumei, aşea şi ţara, după greutăţile ce era la Radul-vodă* (...)*, au venitu fără zăbavă ţara la hirea sa, şi până la anul s-au împlutu de tot bivşugul şi s-au împlut de oameni* [1478].

Miron Costin recurge la metafora desprimăvărării tot în sens alegoric. Admiraţia faţă de frumuseţea naturii este una reală, la toţi scriitorii noştri vechi, dar aflată în subsidiar, pentru că de la această admiraţie şi laudă adusă cosmosului, ei urcă spre lauda adusă Creatorului.

Nu există, aprecia Eugen Negrici, în literatura noastră veche „formulări *canonice* puse exclusiv în slujba *frumosului* artistic”.[1479] Paradigma anotimpurilor (la fel ca şi dinamismul alternanţei zi-noapte) este utilizată în mod alegoric adesea, fiind sugestivă în a ilustra evoluţia, mai ales în plan interior, a omului.

Întorcându-ne la tabloul naşterii, atmosfera aşteptării este foarte serenă, iar nerăbdarea care parcă pluteşte în aer, nu impietează cu nimic asupra calmităţii care domneşte în această noapte aparte. Cosmosul cinsteşte pe Creatorul său prin tăcere, printr-o pace adâncă, „fiind… toate întru linişte şi întru tăcere”.

Cuvântul necuvântător care este lumea iraţională – ἀλογος λόγος, cum îl numea Origen – tace în faţa Logosului creator şi Îl primeşte pe Dumnezeu-Cuvântul în tăcere. Dumnezeu Se smereşte şi Cuvântul tace făcându-Se Om şi venind *ca pre un jărtăvnic pre pământ* [1480], fiind *Mielul lui Dumnezeu, carele rădică păcatul lumii* [1481], de aceea şi creaţia Sa, universul întreg, tace primindu-L.

Dumnezeu-Cuvântul vine pe pământ ca un Prunc, ca cineva care încă nu cuvântează, nu acuză, pogorându-Se ca tăcere, ca pace deplină, ca milă şi iubire, fiind „Cuvântul Lui [al lui Dumnezeu] ieşit din tăcere, Care în toate a bineplăcut Celui ce L-a trimis”[1482], iar cosmosul se transformă într-o tăcere gânditoare, într-o „com-pătimire” cu Cel ce a luat firea omenească din Fecioară şi pătimeşte naştere ca om.

[1478] Miron Costin, *Opere*, vol. I op. cit., p. 71-72.

[1479] Prof. univ. dr. Eugen Negrici, *Abordarea literaturii vechi*, în vol. *Lucrările Simpozionului: Preţuitori ai arhivelor şi ctitori de biblioteci şi muzee (consacrat împlinirii a 285 de ani de la moartea tragică a Mitropolitului Ţării Româneşti Antim Ivireanul [1716-2001])*, coordonator: Conf. univ. dr. Adina Berciu-Drăghicescu, Universitatea din Bucureşti, Credis-2002, p. 15.

[1480] *Opere*, p. 30.

[1481] Idem, p. 67.

[1482] Sfântul Ignatie al Antiohiei, *Epistola către magnezieni*, în col. PSB, vol. I, traducere, note şi indici de Pr. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1979, p. 167.

Acatistul Bobotezei vorbește despre *tăcere* și la Epifanie: Sfântul Ioan Botezătorul „a tăcut în fața Ta, când ai venit la Iordan, deoarece Tu Însuți i-ai spus: Dacă vorbești celor nelegiuiți și celor păcătoși, botează-mă repede, în tăcere. Nu se cuvine ca gura omului să grăiască cu glas despre Cel ce a venit, Cuvântul lui Dumnezeu, și despre taina ce s-a săvârșit, pentru că Îngerii lui Dumnezeu cu frică I-au stat înainte și toată făptura s-a cutremurat” (Condacul al 6-lea).

Dosoftei descrie lumea aşteptând-şi Domnul şi Creatorul în tăcere, înaintea Judecății Sale: *Şi Tu, Doamne, de demult Ţ-ai dat cuvântul / Că eşti Domnul ce-a să giudece pământul. / Cu tăcere toată lumea stă de-aşteaptă* [1483].

Personificând noaptea, care îşi merge drumul său, şi, după ce şi-a făcut „calea sa jumătate”, s-a văzut „mai luminată decât soarele, întru care au răsărit Soarele Dreptăţii”, Antim personifică, de fapt, un univers întreg, o lume, lumea în totalitatea sa, cuprinsă de întuneric şi luminată de naşterea lui Hristos.

Noaptea aceasta nu mai este un fenomen calendaristic obişnuit, pentru că se transformă într-un timp atipic, dar şi într-un simbol al umanităţii care şi-a parcurs jumătate din istorie, adică acea perioadă cuprinsă între căderea Protopărinţilor şi venirea lui Mesia, în îngheţ spiritual şi în întuneric moral şi teologic, necunoscând pe Dumnezeul cel adevărat. Acesta iese în întâmpinarea omului ca să restaureze lumea în sensul şi în starea ei primordială de lumină: „eşit-au aici, în lumina aceasta a noastră”.

Expresia lui Antim o regăsim şi în poemul epopeic neterminat *Mihaida*, al lui Ion Heliade Rădulescu, într-un tablou poetic care are afinităţi sensibile cu atmosfera nativităţii din omilia antimiană: *Îşi împlinise noaptea pe jumătate cursul / Şi pare că făcuse o pauză solemnă. / Iar somnul învârtise aureea sa vargă / Şi adormise-ntreaga natură restătută. / Tăcerea pretutindeni domnea în maiestate / Şi luna era plină de toată strălucirea-i* [1484]. Dar şi la Dimitrie Bolintineanu: *Se-nalţă luna plină, e noaptea jumătate* (*Cleopatra şi Cezar*); *Şi noaptea prefumată ce-n raze străluceşte / Îşi face jumătate al ei curs fericit* (*La Elora*)[1485].

Şi Antim spune nu numai atât, ci şi că Dumnezeu a „ieşit” – adică S-a arătat, S-a făcut văzut, nu mai e „Deus otiosus”, „Deus absconditus”, Dumnezeu necunoscut – „ca un Mire din cămara Sa”, dezvăluindu-Se în ipostaza de Mire, pentru o umanitate epuizată şi dezamăgită de erosuri contradictorii şi de eresuri iluzorii.

Prima ipostază pe care o învederează autorul, este deci, cea de Mire. Lumea – cosmosul întreg – Îl aştepta ca pe Cuvântul său Creator, Maica Fecioară Îl aştepta ca pe Fiul lui Dumnezeu şi Fiul său, iar Hristos vine către toţi ca un Mire, şi nu numai ca un Mire, ci şi ca Unul care iese „din cămara Sa”, ca un îndrăgostit, ca Unul care este numai iubire – căci *dragostea iaste singur Dumnezeu* [1486].

[1483] Dosoftei, *Opere 1 (versuri),* op. cit., p. 171.

[1484] I. Heliade Rădulescu, *Poezii. Proză*, op. cit., p. 113.

[1485] Dimitrie Bolintineanu, *Opere III. Poezii*, op. cit., p. 118 şi 167.

[1486] *Opere*, p. 39. Cf. I In. 4, 16: *Dumnezeu este iubire*.

Antim spune că Dumnezeu-Cuvântul este Cel ce iese „ca un Mire din cămara Sa", ceea ce constituie o parafrază la Ps. 18, 5, 7: „în soare şi-a pus locaşul Său; şi El e ca un Mire ce iese din cămara Sa. (…) Şi nu este cine să se ascundă de căldura Lui". Aceste versete au un evident sens eshatologic, pe lângă cel soteriologic, dar Antim le interpretează şi cu privire la naşterea Domnului, făcând legătura dintre prima şi a doua venire a lui Hristos. Deşi Se arată acum ca un Prunc, El este Mirele care va veni la sfârşitul lumii, în slavă mare, în slava cămării de nuntă, care este Împărăţia Sa.

Această slavă nu o văd la naşterea Lui oamenii adormiţi în noaptea lumii, dar o percep îngerii (şi o fac cunoscută celor care stau treji, păstorilor). Dumnezeu vine ca un Mire deoarece această lume e mireasa Lui – cum tălmăceşte în alte predici Antim –, *iubita Lui logodnică* [pe care] *o răscumpăra şi o curăţiia pre dânsa cu scăldarea nepreţuitului Său sânge şi foarte frumoasă, făr' de nicio hulă sau întinăciune o făcea* [1487].

Despre faptul că nunta are sens eshatologic pomeneşte însuşi autorul într-o altă interpretare, în care afirmă că: *A patra* [numire a Mântuitorului] *să chiamă veselie, că aşa zice Ioann la Apocalipsis, în 19 capete: „Să ne bucurăm şi să ne veselim şi să dăm mărire Lui, că au venit nunta Mielului (adecă a lui Hristos) şi muiarea Lui s-au gătit spre Sine" (adecă Beserica)*[1488]. De aceea întrupându-Se Hristos, „eşit-au aici, în lumina aceasta a noastră, ca un Mire din cămara Sa".

În lumina palidă care este lumea, Mirele ei vine ieşind din lumina cămării Sale veşnice, din cămara slavei Sale, „eşind la lumină ca Cela ce iaste Lumina cea adevărată". Există numeroase versete în Vechiul Testament care vorbesc în mod tainic despre naşterea lui Hristos şi, fără doar şi poate, adâncul teolog Antim le cunoştea, dar el se opreşte aici în mod semnificativ asupra unui loc prefigurat de către Apocalipsă şi îl interpretează în sensul nativităţii.

Bănuim că Antim precizează în primul rând că Pruncul este Mirele ceresc, chiar mai înainte de a spune că este Cuvântul Tatălui, pentru a arăta că El este Începutul şi Sfârşitul: Cel ce S-a născut din Fecioară în iesle este Mirele, Care va veni şi la sfârşitul lumii, Cel care a fost la începutul lumii Dumnezeu Cuvântul, Care a creat lumea prin cuvânt. Între „Mire" şi „Cuvântul Tatălui" se află şi alte numiri ale Sale, ca „nădejdea tuturor vecilor, bucuriia Îngerilor, mântuirea neamurilor, sculareа celor morţi, izvorul milii, rădăcina vieţii", acestea referindu-se la El ca Dumnezeu din veşnicie şi Mântuitor al lumii.

În aceste pasaje ierarhul-artist a îmbinat cu talent şi într-un mod foarte inspirat, oratoria, naraţiunea, descrierea şi poezia ca stare interioară, ca dispoziţie lirică intrinsecă. „Mijesc în didahiile Ivireanului şi muguri narativi (…), însă firul epic, subţiat şi lăsat în umbră de spectacolul ideii şi de mizanscena oratoriei, se fluidifică sub arcanele unui lirism alegoric, somptuos şi cu vână de dramatism. Amprenta de naturaleţe, cu turnura oralităţii, dar şi un rafinament al simplităţii, coexistă cu perioadele încărcate în tropi..."[1489].

[1487] Idem, p. 14.

[1488] Idem, p. 127.

[1489] Florin Faifer, loc. cit., p. 238.

Repetiţiile şi enumeraţiile au rol melodic, ele urmărind să instaureze, prin ritmicitate şi senzaţie psalmodică, o atmosferă spirituală de rugăciune şi contemplaţie, pe fondul unei linişti universale, al unei păci cosmice dominante. În această linişte contemplativă „izbucneşte" Lumina, dar, în mod paradoxal, fără zgomot, fără a provoca stupefacţie în ordinea lumii, ci cu multă delicateţe şi discreţie.

Antim alege să pună în evidenţă două dogme esenţiale cu privire la acest eveniment, şi anume cea a chenozei Fiului lui Dumnezeu şi cea a naşterii Sale din Fecioară, prin două tehnici diferite şi anume: prima prin antiteză, iar a doua prin alegorie. Antiteza este dublă: pe de-o parte între modul în care Dumnezeu preferă a Se revela lumii, în contradicţie cu aşteptările luciferice ale imaginaţiei umane, iar pe de altă parte, această antiteză subliniază contrastul între firea umană decăzută şi cea restaurată prin întruparea Sa: „eşit-au gol, pentru ca să ne îmbrace pe noi, sărac, ca să ne îmbogăţească, smerit, ca să ne înalţe la ceriu, ca un Prunc, ca să ne facă pe noi desăvârşit…".

În ceea ce priveşte alegoria – sau comparaţia alegorică – prin care autorul explică naşterea Mântuitorului din Fecioară şi de la Duhul Sfânt, aceasta este plină de candoare şi de sfială evlavioasă iar comparaţia cu felul în care se formează şi se pogoară roua pe pământ, precum şi selecţia acestor elemente diafane şi gingaşe ca „aburul" sau „roua", sunt menite să sugereze inefabilul absolut al acestui fapt, pentru care îi este interzis minţii să depăşească distanţa unei alegorii suave, vălurind ca o catapeteasmă taina cea mai presus de fire şi dumnezeiască a înomenirii, a naşterii Domnului.

În continuarea predicii, autorul pune accentul pe minunea naşterii Fiului lui Dumnezeu din Fecioară şi pe relaţia Maicii Domnului cu Fiul Său, *Cela ce iaste începutul feciorie şi întru tot curat* [1490].

Sfânta Fecioară naşte într-un mod cu totul diferit de restul femeilor, pentru că naşte fără dureri, fapt care îi prilejuieşte lui Antim o nouă tâlcuire printr-o comparaţie alegorică: *Obicei iaste, în multe părţi, ca tot cela ce ar aduce roadă noao de vânzare iaste iertat de toată datoria vămii lui. Drept aceia, vrednic lucru au fost să fie şi Sfânta Fecioară mântuită de toată vama datoriei naşterii sale, că numai ia singură au adus lumii roadă noao. Că toate muerile câte au născut în lume au adus roduri vechi, zemislite în tina păcatului celui strămoşesc* [o metaforă plină de sensuri şi reverberaţii adânci – n.n.]*; iar Acesta pre carele L-au născut Sfânta Fecioară cu adevărat iaste roadă noao, că iaste om zemislit din Duhul Sfânt şi nu numai om singur, ce şi Dumnezeu* [1491].

Naşterea fără de dureri şi păzirea feciorie Născătoarei de Dumnezeu nu sunt explicate, în mod întâmplător, prin îmbrăcarea lor cu acest veşmânt alegorico-teologic. Autorul predicii Îl numeşte pe Hristos „Noul Adam", dar şi „roadă noao", pentru că El este Arhetipul adevărat al lui Adam, cât şi adevăratul pom al vieţii, „rădăcina vieţii", cum zice Antim, Hristosul euharistic fiind considerat, în tradiţia Bisericii, ca antidotul acelui rod vechi din care au mâncat Protopărinţii şi au introdus în lume durerea suferinţei, a degradării şi a

[1490] *Opere*, p. 198.
[1491] Ibidem.

morţii. De aceea, faptul că s-a ivit *în lume această roadă frumoasă* [1492] este însoţit de absenţa durerii şi a stricăciunii, fiind începutul vindecării pentru întreaga lume.

Ar mai fi de precizat aici, că în limba mai veche decât cea a lui Antim, în limba lui Varlaam, de exemplu, „rod" era un termen sinonim cu „neam, generaţie, urmaşi". Acesta din urmă afirmă, în predica la Naşterea Domnului, că Hristos S-a întrupat *ca să scoaţâ tot rodul omenesc din toatâ râutatea care agonisisâ şie pentru neascultarea sa* [1493]. În virtutea sensului etimologic şi teologic al termenului „rod", intenţionalitatea lui Antim se luminează şi mai mult, căci e neîndoielnic că acesta cunoştea şi sensul mai vechi al acestui cuvânt, care pentru noi nu are aceleaşi conotaţii ca pentru mitropolit şi contemporanii săi.

Bucuria cea mai mare a naşterii Sale a trăit-o, fără îndoială, Maica Domnului, iar autorul predicii nu trece cu uşurinţă peste acest lucru, ci descrie fericirea ei nespusă în scene încărcate de gingăşie şi tandreţe: *cine va putea spune cu ce dragoste şi cu ce frică împreună va fi cuprins pre Acest Fiiu al său, că fiind plină de credinţă Îl cunoştea pre Acesta a fi Dumnezeu şi-L cunoştea a fi şi Fiiul său; să cunoştea pre sine a fi şi mumă şi slujnică. Drept aceia, ca o mumă cu dragoste Îl cuprindea şi-L săruta şi ca o slujnică, ca pre un Dumnezeu Înalt abiia cu preacuratele mâinile sale cuteza a-L apipăi.* (…) *Drept aceia Preaînţeleapta Fecioară, cu frică şi cu dragoste, împreună cu multe lacrămi, carele le scotea dragostea cea multă ce avea către Cela ce să născuse dintru dânsa, uda trupul Preasfântului Cocon; şi luându-L, cu scutece L-au înfăşat şi cu braţele L-a cuprins şi ţâţe feciorești dându-I în gură, cu lapte curat L-au adăpat* [1494].

Antim dă dovadă că nu se împiedică de pudoare când are certitudinea că vorbeşte despre sentimentele cele mai inocente şi mai pure care au existat vreodată.

Astfel de descrieri sunt rare şi de obicei predicile păstrează sobrietatea asupra acestui subiect, însă autorul se lasă copleşit de duioşie şi de sensibilitatea unei astfel de scene, având însă grijă ca să nu cadă în derizoriu şi nici într-un *umanism* care să degradeze şi să simplifice în mod nepermis taina acestei naşteri suprafireşti a Domnului. În orice caz, această exemplificare a candorii şi a iubirii maternale este aproape unică până în perioada modernă a literaturii.

Puţin mai devreme vorbeam de *cuvântul necuvântător* care este universul şi care tace în faţa Cuvântului întrupat. Antim revine la această relaţie dintre Dumnezeu şi lumea creată de El, vrând să evidenţieze, printr-o nouă antiteză – procedeu predilect în predicile sale –, de lungi dimensiuni, măreţia Celui născut în iesle. Vom *poetiza* din nou aceste fragmente pentru a obiectiva calităţile lor poetice incontestabile:

Că Pruncul Acesta, carele să vârguleşte în iasle,
de ne vom rădica ochii credinţii noastre
Îl vom cunoaşte făcând tunete şi fulgere în nori
şi pre cer umbletul stelelor rânduind,

[1492] Ibidem.
[1493] Varlaam, op. cit., p. 402.
[1494] *Opere*, p. 198-199.

soarele şi luna de raze împlându-le
şi mişcarea ceriului îndreptând
şi toată greimea lumii
Acest Prunc înfăşat o cârmuiaşte.

Cine iaste Acela aşa mic şi aşa mare,
aşa smerit şi aşa înalt,
cât în iasle zăcând,
în ceriu cu glasuri îngereşti să măreşte?
Că ce iaste mai mic şi mai smerit
decât a să naşte în iasle,
care loc nu iaste al oamenilor, ci al dobitoacelor?
Şi ce iaste mai mare şi mai înalt
decât tot întru aceastaş naştere,
pământul cu mare lumină a străluci
şi mulţimea oştilor cereşti a cânta
şi cetele Îngerilor a să veseli cântând:
„Mărire lui Dumnezeu întru cei de sus”?
Şi umplând văzduhul de glasuri dulci şi mângâioase,
când, de la începutul lumii,
s-au mai auzit, la naşterea vreunui om,
glasuri şi cântări îngereşti? (…)

Că S-au născut noao, Cel ce Luiş era;
dat iaste, drept aceia, din Dumnezeire
şi născut din Fecioară.
Născut iaste Cel ce simte apusul;
dat iaste Cela ce n-are început;
născut iaste Cel ce iaste mai tânăr decât mulţi;
dat iaste decât Carele nu iase nici Părintele mai vechiu;
născut iaste Cel ca va să moară;
dat iaste Acela dintru Carele viaţa să naşte
şi aşa, Cel ce era, dat iaste
şi Cel ce nu era S-au născut.
Acela stăpâneşte, iar Acesta să smereşte [1495].

În aceste trei fragmente este limpede cum antiteza îşi schimbă traseul şi este uimitor felul în care autorul construieşte pe eşafodajul acesta antinomic structuri logico-arhitectonice diferite una de alta, care se dezvoltă, în acelaşi timp, una din cealaltă, fără ca să lase

[1495] Idem, p. 199-200.

impresia că există vreo fisură sau discrepanţă oarecare între ele. Ceea ce le uneşte este dialectica ce are ca telos interpelarea continuă a raţiunii umane, pentru ca aceasta să se lase convinsă de minunea care depăşeşte limitele incredibilului (ne)acceptat de mintea umană: *De nu poţi crede, omule, cu slăbiciunea ta, cum că S-au născut Dumnezeu din muiare, cunoaşte că S-au născut din Fecioară…*[1496].

Cele trei fragmente de text citate mai sus urmăresc naşterea Domnului sub aspectul dublei antiteze, în raport cu universul, cu oamenii şi cu ideea umană de miraculos, pe care o surclasează definitiv: Dumnezeu Se naşte ca Prunc dar conduce cosmosul, ca şi Creatorul său, este om dar Se slăveşte de către îngeri, este Dumnezeu mai înainte de veci şi om născut din Fecioară, Care „simte apusul" (splendidă expresie!) şi moare răstignit.

Întruparea Fiului lui Dumnezeu nu a produs nicio confuzie, nu numai în rândul fiinţelor spirituale, al îngerilor, dar nici în ce priveşte universul iraţional. Firea celor necuvântătoare şi-a recunoscut în continuare Ziditorul şi s-a închinat Lui, chiar dacă dumnezeirea *era ascunsă în omenire* [1497] şi Cuvântul Tatălui era „cu trup îmbrăcat". Purtătoare de cuvânt – dacă putem spune aşa – a firii iraţionale, a fost o *stea noao, care mărturiseşte lumii naşterea Domnului* [1498], singura care „a cuvântat", a vestit marele eveniment, în tăcerea care a cuprins pământul.

Antim Îl vede pe Dumnezeu ca pe Cel ce proniază necontenit creaţia Sa. Verbele la gerunziu – din primul fragment citat anterior – sugerează acest lucru. El este în acelaşi timp Prunc şi, „înfăşat" în iesle, „cârmuiaşte" lumea întreagă. Desigur, putem interpreta acele gerunzii („făcând", „rânduind", „împlând", „îndreptând") şi ca pe un timp primordial, ca pe un moment incipient al creaţiei, în care Dumnezeu-Cuvântul a făcut toate lucrurile acestui univers, moment spre care ierarhul îndeamnă a se îndrepta contemplativ „ochii credinţii" şi a privi începuturile lumii, *in principio*.

Căci Antim cugetă, „urcând cu duhul către începuturi"[1499]. Dar Acelaşi Cuvânt care a creat lumea o şi proniază şi tocmai acest lucru îl afirmă Antim, în conformitate cu tradiţia patristică: „El [Hristos Dumnezeu] a dat creaţiunii podoaba rânduielii şi armoniei între toate, unind cele contrare între ele şi înfăptuind din toate podoaba unei unice armonii.

Acesta, fiind Puterea şi Înţelepciunea lui Dumnezeu, învârteşte cerul şi a atârnat pământul nesprijinit pe nimic decât pe voia Lui. Iluminate de El, soarele luminează pământul, iar luna are lumina ei măsurată. Datorită Lui, apa atârnă peste nori şi ploile se revarsă pe pământ, marea e ţinută între margini şi pământul se împodobeşte cu verdeaţă şi cu

---

[1496] Idem, p. 199.

[1497] Idem, p. 131.

[1498] Idem, p. 200. De fapt, în numele universului necugetător, a vorbit tot un Înger, Sf. Arhanghel Gavriil, care, în tradiţia Bisericii, s-a arătat în chip de stea şi i-a condus pe magi la Betleem. Antim cunoştea – nici nu se putea altfel – această tradiţie, pentru că în predica la Bobotează face următoarea afirmaţie: *acolo* (la naşterea Sa – n.n.) *au arătat steaoa pe Hristos, cum că S-au născut, aici mărturiseşte Tatăl din ceriu pre Cel ce să botează…*(…) *Acolo Îngerul cel mare Gavriil slujiia cu cucerie, iar aicea îngerul şi Înainte Mergătoriul Ioann slujaşte taina.* Cf. Idem, p. 64.

[1499] Mihai Rădulescu, op. cit., p. 22.

roduri de tot felul. (…) Căci prin consimţirea şi prin puterile Cuvântului dumnezeiesc şi părintesc, Care toate le rânduieşte şi le cârmuieşte, cerul se învârteşte, stelele se mişcă, soarele luminează, luna se roteşte, aerul e luminat de soare, eterul se încălzeşte şi vânturile suflă”[1500].

Dumnezeu a creat lumea de o frumuseţe inconfundabilă, imprimând în ea o amprentă personală, pe cea a frumuseţii şi desăvârşirii Sale, motiv pentru care Antim are mereu apetenţă spre personificarea elementelor cosmice, după cum, în acest caz personifică aştrii cereşti, vorbind despre „umbletul stelelor” în univers sau despre „împlerea” de raze a soarelui şi a lunii, cu un rafinament poetic comparabil cu cel eminescian. Şi ierarhul acesta este, de multe ori, un *romantic* incurabil, un îndrăgostit de frumuseţea creaţiei, ca exprimare sensibilă a frumuseţii divine. Exprimările sale metaforice nu contravin expunerii dogmatice şi patristice, ci dimpotrivă, sunt în acord cu ea.

Întruparea Cuvântului înseamnă începutul restaurării şi al re-creării întregii lumi, iar Antim atrage atenţia asupra acestui fapt, punând în evidenţă strălucirea creaţiei, străluminată de fulgere şi încununată de lumina împletită din raze a aştrilor cereşti, după cum a împodobit-o Cel ce „zace” sau se „vârguleşte” în iesle, încă de la începutul lumii. Putem considera că „tunete şi fulgere în nori” este semnul atotputerniciei Sale, dar credem că poate fi şi un simbol pentru revelaţie, pentru că Cel pe Care norii slavei Îl ascund, este auzit şi văzut, ca om, ca Prunc.

Odinioară, în Vechiul Testament, când Dumnezeu S-a pogorât pe muntele Sinai şi a vorbit cu Sf. Moise, dându-i cele zece porunci, atunci „erau tunete şi fulgere şi nor des pe Muntele Sinai” (Ieş. 19, 16) – se poate ca mitropolitul a avut în vedere acest verset – şi poporul evreu nu s-a putut apropia de munte. Dar acum Dumnezeu S-a apropiat El însuşi de oameni, fiindcă *Acestaşi Dumnezeu, precum iaste înfricoşat şi groaznic, aşa iaste de blând şi de smerit* [1501].

Antim nu a metaforizat în mod aleatoriu despre facerea tunetelor şi a fulgerelor în nori sau despre orânduirea ierarhiilor stelare în univers, despre umbletul aştrilor sau despre umplerea de raze a soarelui şi a lunii. Măreţia creaţiei şi cu precădere a cerului – către care indică mai mult autorul – este o revelaţie naturală a lui Dumnezeu, care o precede pe cea supranaturală. În revelaţia supranaturală, în întruparea Sa, se descoperă şi mai mult, se potenţează în mod covârşitor revelaţia naturală.

Antim afirmă că, la naşterea Domnului, pământul străluceşte „cu mare lumină” – în a doua secvenţă din fragmentele citate anterior –, iar îngerii cântă „umplând văzduhul de glasuri dulci şi mângâioase”, înconjurând ieslea, „care loc nu iaste al oamenilor, ci al dobitoacelor”.

Noaptea se transformă în lumină, iar tăcerea dinaintea naşterii Sale în cântec. Ieslea devine o „gură de rai”, un colţ de lumină nemaivăzut. Frumuseţea paradisiacă a tabloului este, de bună seamă, impresionantă, nu prin abundenţă a detaliilor, ci prin susţinerea cu

[1500] Sfântul Atanasie cel Mare, *Scrieri*, op. cit., p. 76-77, 80-81.
[1501] *Opere*, p. 106.

măiestrie a antitezei, cât şi prin metafore şi epitete fermecătoare („pământul cu mare lumină a străluci", „glasuri dulci şi mângâioase" – e impresionantă mireasma eminesciană, din perspectivă poetică, a scrisului antimian), care întăresc imaginea şi atmosfera de ansamblu a unui pământ transfigurat sau a cărui transfigurare eshatologică este anunţată şi prefigurată de acest eveniment unic din istoria umanităţii.

Dorul pe care îl manifestă Antim pentru transfigurarea universală se observă, de altfel în mod limpede, din dragostea lui pentru natură, a cărei frumuseţe o pune în valoare ca nimeni altul în istoria literaturii noastre vechi, ca indicare a acelei frumuseţi indescriptibile, care va domni la sfârşitul veacurilor. În mod imperceptibil pentru simţurile trupeşti acest pământ se transformă într-o mare de lumină, fiind vizitat de „mulţimea oştilor cereşti" şi de „cetele îngerilor… cântând", lumea redescoperindu-şi vocaţia primordială de a fi lumină şi armonie, aflându-se brusc acoperită de o mare de cântări, a cărei simfonie nu s-a auzit niciodată „de la începutul lumii".

Lumea acesta, nefiind locul îngerilor, se vede reconfigurată, pentru că în ea Se naşte Dumnezeu-Cuvântul şi se pogoară îngerii ca să-L preaslăvească. Întreg *pământul s-au sfinţit când au născut trupeşte în peşteră* [1502].

Peştera, ca simbol al pământului afundat în întuneric – dar şi al mormântului şi al iadului – ca loc de exil pentru om[1503], pe care Platon o socotea temniţă în care lumina nu poate pătrunde şi în care Hermes Trismegistrul credea că niciodată nu se va coborî vreun zeu, devine loc al naşterii *Soarelui Dreptăţii*.

„Dar grota avea o dublă semnificaţie la cei vechi. Loc întunecos, în interiorul pământului, grota e adăpost de fiare (vizuină), sau dobitoace (staul). Cuvintele latine *spelaeum*, *specus* si *spelunca* sunt din radicalul şi familia gr. *spelaion*, iar rom. *spelunca* în sensul peiorativ vine, prin fr. *spelonque* tot din latină (locul gunoaielor, cum zice Antim – n.n.). Este "peştera tâlharilor" cu care asemăna Hristos templul pângărit de neguţători, citand din Ieremia 7, 10: "Casa Mea, casa de rugăciuni se va chema, iar voi o aţi facut pre dânsa peştera tâlharilor" (Matei 21, 13). (...). Într-adevăr, de la naştere până la moarte şi înviere, trecerea pe pământ a Logosului întrupat s-a petrecut între doua peşteri: cea din Betleem si cea din Ierusalim (mormântul – n.n.). (…)

Dar în simbolismul antic, pe care Părinţii îl cunoşteau şi-l foloseau, peştera este deopotrivă lumea. Plotin spunea : "Peştera [lui Platon] ca şi grota lui Empedocle semnifică, îmi pare, lumea noastră, în care mersul spre înţelegere este pentru suflet eliberarea de legăturile lui şi urcuşul în afara peşterii".

[1502] Idem, p. 68.

[1503] Dimitrie Cantemir, pornind de la Scriptură, o numeşte peşteră de tâlhari: „Să ştii bine că pentru lume zice Ieremia (7, 11): *Oare casa mea este peşteră de tâlhari?* Într-adevăr, tâlhari sunt socotite faptele lumii: şi lumea, gazdă a acestor tâlhari", cf. *Divanul*, op. cit., p. 284.

La fel Arhiepiscopul Teofilact interpretează naşterea în peşteră şi aşezarea lui Hristos în iesle ca pildă a smereniei Fiului, dar şi ca închipuire a faptului "că a venit în lumea aceasta ce este loc al nostru, [pentru că] ieslea este lumea""[1504].

Pe Dumnezeu, Care S-a născut în ea, *să cuvine să-L mărim… pentru bucuriia cea mare ce au vărsat peste tot pământul* [1505].

Revărsarea aceasta de lumină, de cântare şi de bucurie, care acoperă pământul, îl face să semene iarăşi cu aspectul său iniţial, din începuturile lumii – când era acoperit de ape –, ceea ce sugerează, din nou, că este un moment de renaştere spirituală pentru întreaga fire şi de redescoperire a profilului său primordial. Trebuie să remarcăm şi o minunată expresie metaforică, pe care a utilizat-o Antim, atunci când, dorind să afirme dubla natură a lui Hristos, locuirea dumnezeirii şi a firii umane într-un singur ipostas, a afirmat că El, ca om Care S-a născut, este „Cela ce simte apusul", adică moartea. Metafora aceasta face o evidentă aluzie la faptul că Hristos, Soarele Dreptăţii, *a apus* în mormânt, a gustat moartea.

Predica se încheie cu o rugăciune, nu înainte însă ca Antim să interpreteze darurile magilor, în mod simbolic, ca fiind cele trei virtuţi teologice: credinţa, nădejdea şi dragostea: *în locul aurului, să-I aducem credinţă dreaptă, ca unui Împărat ce iaste al ceriului şi al pământului şi al tuturor adâncurilor; în locul tămâei să-I aducem dragoste curată, ca unui Dumnezeu vecinic; şi în loc de zmirnă să-Ii aducem nădejdia cea bună, că El iaste toată nădejdia lumii* [1506].

Este lesne de observat că mitropolitul este adeptul unor incursiuni hermeneutice profunde şi al unor interpretări care, de cele mai multe ori, îmbracă ele însele un veşmânt poetic mai degrabă criptic pentru o conştiinţă modernă, secularizată.

El nu încurajează niciodată povestirile largi, fără ecou teologic hermeneutic, nici chiar atunci când tema zilei i-ar permite ample digresiuni narative, ci face să alterneze discursul teologic explicit cu interpretarea poetico-alegorică şi – ca în cazul de faţă – cu mici pasaje ilustrând o naraţiune incipientă, motivaţie mai degrabă pentru un declic liric. În această predică – dar şi în general, în *Didahii* –, nici discursul teologic şi nici povestirea nu sunt lipsite de valenţe şi conotaţii poetice remarcabile, pretext pentru o hermeneutică scripturistică impresionantă, după cum în alte omilii, complexitatea figurilor de stil constituia o trambulină pentru *soluţionarea* metaforică a altor alegorii şi simboluri.

Autorul îşi concepe omilia aceasta ca succesiune a mai multe tipuri de *poezie*, trecând cu eleganţă de la *poemul* ritmat şi uneori chiar rimat, în care un rol foarte mare îl au repetiţiile, enumeraţiile şi paralelismul sintactic, la fraza cadenţată şi care are un ritm interior şi o cezură interioară, logică, de la *naraţiunea lirică*, la tabloul liric şi la o panoramare poetică a spaţiului, de la alegoria poetic-contemplativă la *poemul* mistico-teologic, ajungând, de la pasajele cu accente imnologice din debut la psalmodia rugăciunii finale.

[1504] Acad. Virgil Cândea, *Despre Condacul Naşterii Domnuului*, http://www.crestinismortodox.ro/Acad_Virgil_Candea__Despre_Condacul_Nasterii_Domnului-1.html.

[1505] *Opere*, p. 200.

[1506] Idem, p. 201.

Categoriile acestea cunosc variaţii şi intersectări dintre cele mai originale, în rândul celorlalte didahii, precum şi alternări consecutive în cadrul aceluiaşi discurs. „Didahiile lui Antim Ivireanul au (…) o remarcabilă poliritmie, un joc neprevăzut al cadenţelor. Avem în vedere nu numai variaţia ritmică de la o predică la alta, ci, lucru cu adevărat izbitor, şi pe aceea din interiorul unei singure predici”[1507].

Rugăciunea finală este o întoarcere a atenţiei predicatorului către publicul său, care a fost destinatarul acestei alocuţiuni omiletice. Suntem convinsă că Antim putea fi cu adevărat *hipnotizant* pentru ascultătorii săi şi că forţa lui, de a-i transpune într-un plan spiritual al vieţii, la un nivel mai puţin accesibil omului obişnuit, era fascinantă.

Autorul nostru este un predicator care ştie, în mod corect, că *obiectul* adresării sale nu este numai intelectul sau că nu vizează numai latura afectiv-emotivă a personalităţii umane, ci el încearcă – şi reuşeşte – permanent să-şi echilibreze discursul pentru a nu solicita raţionalitatea în dauna afectivităţii şi nici invers. „Momentele de beatitudine ale revelaţiei, de apoteoză mistică, ambitusul sublimităţii imnice şi sunetul elegiac, acutele interogaţii („întrebăciuni”) retorice şi apostrofele învolburate se intercalează cu paragrafele analitice, cu buchetul lor de noime şi de învăţăminte”[1508].

De multe ori, putem spune, ne-a fost greu să discernem între fragmentele *prozaice* şi cele *poetice* – dacă ne este permisă această dihotomie –, deoarece autorul îmbracă aproape toată omilia într-un lirism subsidiar şi rezistent, ce constituie „armura” nevăzută împotriva cuvântului banal, inexpresiv, împotriva aplatizării mesajului evanghelic, a cărui „contemporaneitate” percutantă cere să fie reflectată în datele unui limbaj actualizat şi revelator şi care este, nu în ultimul rând, poetic. Dimpotrivă, expresivitatea poetică reprezintă, în plan lingvistico-oratoric, un mod de reprezentare concretă şi corectă a acestui mesaj, al cărui relief şi înălţime mistică este neapărat să fie autentic proporţionate în faţa publicului creştin.

Alternanţa între secvenţele poetice şi cele mai puţin infuzate de lirism, conferă impresia de autenticitate şi echilibru. Autorul ştie că păstrarea unei singure tonalităţi a discursului ar deveni, inevitabil, pedantă, oricât de grav ar fi mesajul, iar receptarea acestuia ar fi coruptă, la intensitatea şi valoarea soteriologică pe care predicatorul este obligat să o aducă la cunoştinţa publicului. Aceasta este însă o discuţie la care vom mai reveni.

Între toate virtuţile literare ale lui Antim, lirismul a fost evidenţiat de toţi exegeţii şi admirat cu prisosinţă, întrucât forţa poetică a excursurilor sale este unică în literatura română veche. Impresionat de aceasta, Gabriel Ştrempel vorbea de „poemul în proză al primei sale cuvântări”[1509] – cea de la întronizarea întru mitropolit –, de „un adevărat nou imn Acatist”[1510] în prima predică la *Adormirea Maicii Domnului*, considerând că „toate didahiile

[1507] Eugen Negrici, *Antim Ivireanul…*, op. cit., p. 32.
[1508] Florin Faifer, loc. cit., p. 238.
[1509] *Antim Ivireanul*, op. cit., p. 172.
[1510] Idem, p. 177.

la sărbătorile Precistii sunt pline de o poezie sfântă cu totul specială şi atent concepută”[1511], de faptul că a doua didahie la Crăciun este „un poem închinat măririi lui Hristos şi Fecioarei Maria, de un rar patetism”[1512].

De asemenea, considera că nu am putea găsi „în elocinţa românească veche o pagină mai desăvârşit închegată ca cea din a doua predică la *Naşterea Domnului*”[1513], precum şi de faptul că, în general, „Antim ne uimeşte prin însuşirea limbii române în toate nuanţele ei şi prin folosirea acestei limbi în redarea celor mai alese imagini pe care un poet al acelor vremi le-ar fi putut trăi”[1514], dăruind literaturii noastre „nenumărate pagini de poezie, adevărate poeme în proză”[1515]. Şi, conchide el: *Didahiile* sunt „o operă de înălţător lirism”[1516].

Subscriind cu toată inima acestor afirmaţii – şi nu numai acestora, ci şi altora, asemănătoare, pe care le-au făcut toţi cercetătorii anteriori ai operei antimiene –, am încercat să le demonstrăm cu prisosinţă, prin *reconfigurarea* sub forma unor versuri libere, a unor texte întinse din didahiile sale, pentru a putea observa cu uşurinţă pecetea poetică aşezată, într-o măsură covârşitoare, asupra acestei opere.

Demersul nostru nu este singular, nici revoluţionar. A apelat la acelaşi procedeu Eugen Negrici, dar şi Nichita Stănescu, ultimul *poetizând* în acelaşi mod mai multe pasaje din Cantemir şi Neculce şi afirmând explicit şi implicit că istoria poeziei româneşti îi cuprinde şi pe „marii poeţi dinafara prozodiei”[1517] şi că de multe ori există poezii care conţin mai puţin *lirism* decât alte opere în proză şi care fac dovada unor efuziuni lirice fulminante.

[1511] Idem, p. 201.
[1512] Idem, p. 176.
[1513] Idem, p. 200.
[1514] Idem, p. 199.
[1515] Idem, p. 202.
[1516] Idem, p. 198.
[1517] Nichita Stănescu, *Cartea de recitire*, op. cit., p.11-12 ş. u.

III. 6. 1. 6. Lumea ca lumină şi podoabă. Tabloul cosmic

Motto:

„Apoi a fost adusă-n fiinţă, pentru cei muritori, lumea cea muritoare,
Când trebuia să ia fiinţă podoaba stelelor şi crainicul lui Dumnezeu
Şi prin podoabă şi prin mărire şi palatul chipului dumnezeiesc”[1518].

„Lumea este o operă de artă, pusă înaintea tuturor spre a fi privită şi contemplată”[1519].

Când un mare poet sau un mare scriitor îşi gândeşte opera, „el o face din punctul de vedere al unei concepţii despre lume”[1520], considera, pe drept cuvânt, Tudor Vianu.

Pentru a putea înţelege mai bine principiile oratorice şi scriitoriceşti ale lui Antim Ivireanul, trebuie să căutăm mai întâi să cunoaştem modul în care el privea lumea. Motivul pentru care ne oprim asupra concepţiei sale despre univers este atât pentru a studia viziunea sa cosmologică, cât şi pentru a ne apleca asupra unor fragmente literare care abundă în alegorii şi metafore şi care ne relevă un stilist desăvârşit.

Faptul de a-l integra pe Antim în rândul ierarhilor scriitori, extrăgând de aici concluzia finală asupra principiilor sale estetico-literare şi teologico-filosofice, fără o cercetare acrivică a textelor, pentru a urmări liniile de forţă ale operei sale, înseamnă o privire oarecum superfluă şi care se poate dovedi irelevantă pentru a scoate la lumină unele aspecte ale didahiilor. Considerăm că nu este inutil a ne apropia şi a încerca să studiem perspectivele cugetării antimiene, care ne pot dezvălui temele principale, subiectele de mare importanţă ale gândirii sale, asupra cărora insistă şi revine cu abnegaţie, constituind coloana vertebrală a predicilor.

Vom începe prin a detalia – sprijinindu-ne pe texte – sensul creaţiei universale la Antim. Autorul nostru scrie, într-un pasaj pe care l-am putea considera un mic poem creaţionist: *Dumnezeu însă, carele numai cu un cuvânt au făcut şi au zidit toate lucrurile cele văzute şi nevăzute, poate cu adevărat, cu a Lui preaputernicie, să facă stele mai luminoase decât acestea ce strălucesc pre ceriu şi lună mai iscusită decât aceasta ce ne povăţuiaşte noaptea şi soare mai strălucitoriu şi mai luminat decât acesta, carele stinge cu lumina lui toate celialalte lumini şi ceriuri mai mari şi mai largi în rotocolime şi pasări mai*

[1518] Din poemul *Despre lume*, în *Opere dogmatice* ale Sfântului Grigorie de Nazianz, traducere din limba greacă, studii şi note de Pr. Dr. Gheorghe Tilea, Ed. Herald, Bucureşti, 2002, p. 150.

[1519] Sfântul Vasile cel Mare, *Omilii la Hexaemeron. Omilii la Psalmi. Omilii şi cuvântări*, col. PSB, vol. 17, traducere, introducere, note şi indici de Pr. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1986, p. 78.

[1520] Tudor Vianu, *Studii de stlistică*, ediţie îngrijită cu studiu introductiv şi note de Sorin Alexandrescu, Ed. Didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1968, p. 377.

cu dulce glasuri şi flori mai cu multe mirosuri şi copaci mai nalţi şi mai roditori şi vânturi mai sănătoase şi văzduhuri mai de folos şi hiară mai multe la număr şi mai de multe feliuri şi mai multe lumi decât aceasta ce lăcuim poate să zidească în mărime şi în meşterşug mai minunate…[1521].

Comentând, am putea spune că acest pasaj emană impresia de armonie, de echilibru impresionant al universului, care, prin înţelepciunea zidirii sale, arată pe Ziditor. Universul este smerit, oricât ne-ar părea nouă de „infinit", este limitat în „rotocolimea" lui, este supus Creatorului său.

Soarele şi luna nu sunt „personaje" personificate la întâmplare, ci amândoi aştrii sunt lumini care ne povăţuiesc la Lumină, care ne învaţă să iubim lumina dumnezeiască: lumina mai presus de orice lumină – spre aceasta ne îndeamnă soarele, „carele stinge cu lumina lui toate celialalte lumini" –, lumina care ne luminează calea atunci când ne rătăcim în noaptea păcatului – spre aceasta ne învaţă luna „ce ne povăţuiaşte noaptea".

Această tâlcuire ne-o lămureşte, de fapt, tot Antim, într-o altă predică, la Sf. Ap. Petru şi Pavel, unde afirmă că *soarele luminează zioa, că iaste şi semnul darului*, adică al celor drepţi, iar *luna luminează noaptea, că iaste semnul păcatului* [1522], adică al celor care au nevoie de lumina povăţuirii.

Dumnezeu ne-a făcut un mare dar: o lume, un univers frumos, care parcă ne veghează, ne priveghează. Aceasta este o idee predominantă la Antim: soarele, luna, stelele, ne veghează, ca nişte „ochi materiali" ai lui Dumnezeu, pururea deschişi asupra noastră. Aţintind spre noi aceşti ochi de foc, El ne lasă să înţelegem că ne priveşte totdeauna şi ne poartă de grijă. *Dumnezeu fiind tot ochiu* [1523], a făcut luminătorii cereşti spre a ne aduce aminte că El însuşi este Lumină şi Ochi Atoatevăzător.

E o învăţătură deosebită a lui Antim, despre Pronia cerească, pe care o mai întâlnim şi în cazania la Sfântul Nicolae: *Aşa au vorbit sfântul, apoi, pe urmă, după ce au ascuns soarele toate razele lui şi s-au stins de tot lumina zilei între întunerecul nopţii şi când ceriul, de osteneală, au fost închis spre somn toţ ochii lui, atâta cât nici luna nu priveghiia, niciuna din stelele cele mai mici avea deşchise tâmplele lor cele de argint, atunce, ca când ar fi fost nu făcător de bine, ci ca un hoţ, aleargă cu mare grabă la acea săracă de casă, şi aruncând în lăuntru (…) mulţi galbeni, au gonit cu aceasta sărăciia şi tot răul şi tot cugetul necuvios şi au mântuit fecioria celor 3 fecioare din cursele diavolului* [1524]; dar şi în predica la Sf. Ap. Petru şi Pavel, unde Sf. Pavel este asemănat cu luna, despre care Antim spune că: *Multe feliuri de vrednicii, stăpâniri şi puteri dau filosofii să aibă luna. Şi întâi zic cum că luna iaste podoaba nopţii, asămânătoare soarelui şi stăpâna mării* [1525]. Această ultimă personificare ne aduce aminte de Eminescu.

[1521] *Opere*, p. 19.
[1522] Idem, p. 63.
[1523] Idem, p. 92.
[1524] Idem, p. 52.
[1525] Idem, p. 59.

Contemplând lumea astfel, „Antim va îmbrăca în poezie soarele şi luna cu aproape două sute de ani înaintea marilor noştri poeţi.”[1526], dar o face cu un scop anume.

El descoperă frumuseţea ingenuă a universului, splendoarea lui, care provoacă o anamneză, o rememorare a frumuseţii Paradisului, pentru că este în consonanţă cu starea de spirit a omului, căci este un cosmos gânditor şi o natură protectoare, aşa cum am văzut în predica la Sfântul Nicolae.

După cum natura, mediul ambiant, nu era niciodată ostilă Protopărinţilor în Eden, ci le era supusă – conform referatului Genezei –, la fel şi pe Sf. Nicolae îl ajută aştrii cereşti, care îşi ascund lumina lor, pentru a trece cu vederea fapta Sfântului, căruia îi repugnau laudele. Deşi această lume este cea „căzută”, depreciată prin păcatul uman, ea şi-a păstrat o parte din caracterul originar, paradisiac.

În fragmentele citate mai sus nu se poate să nu observăm „caracterul priveghetor” al cerului ce, „de osteneală, au închis spre somn toţ ochii lui”, cu care, se subînţelege, ne priveşte de obicei, cu mii de ochi aprinşi; al lunii ce „ne povăţuiaşte noaptea”, ne priveghează, fiind „podoaba nopţii” şi „stăpâna mării”, a mării vieţii noastre înviforate, într-o atitudine în acelaşi timp maiestoasă şi afectuoasă; al stelelor, care nu îşi mai deschid „tâmplele lor cele de argint”, spre a nu mai vedea şi a nu mai „cugeta” fapta cea bună a Sfântului, deoarece el nu vroia să fie cunoscută.

Trebuie să remarcăm „tâmplele cele de argint” ca fiind o metaforă care ne trimite cu gândul la puritatea şi nevinovăţia creaţiei, cât şi la un îndemn subînţeles al lui Antim care se îndreaptă către oameni, sugerându-le a avea „tâmple” sau minte „de argint”, gânduri curate, înalte şi preţioase, sau, altfel spus, a-şi regăsi inocenţa primordială. Ochii sunt *tâmplele* cu care contemplăm lumea. (De altfel, românescul *tâmplă* [= iconostas, catapeteasmă] şi *a contempla* provin din acelaşi izvor etimologic, din *templum*, însemnând *templu, biserică*.) Cerul cu catapeteasma de argint a stelelor sale reprezintă o imagine simbolică a Împărăţiei celei veşnice, în care strălucesc stelele gânditoare şi pururea veghetoare ale sfinţilor.

Soarele însuşi stinge cu lumina lui celelalte lumini sau îşi ascunde razele sale, el fiind lumina care cuprinde în braţele sale tot pământul şi vede pretutindeni. Vom observa şi mai clar aceste semnificaţii puţin mai departe.

Universul întreg este un templu, plin de făclii gânditoare, o biserică a slăvirii lui Dumnezeu. Şi nu este astfel Biserica, cea spirituală? Vom arăta detaliat pe parcurs că acesta este modul în care o percepe Antim.

Observăm că, pentru Antim, soarele, luna şi stelele erau ochii gânditori ai cerului, ochii lui osteniţi de priveghere, aţintiţi peste pământ şi mare, şi care, chiar „stelele cele mai mici”, deschid cugetării „tâmplele lor cele de argint”. E o contemplaţie adâncă, pe care ne-o încifrează în metafore, ierarhul-poet, sau, mai degrabă, ne-o descifrează, arătându-ne tainele creaţiei. Dumnezeu ne-a dăruit un univers raţional, după Chipul Cuvântului care l-a creat şi care este însăşi Înţelepciunea şi Raţiunea.

[1526] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 203.

„Căci… privind la cer şi văzând podoaba orânduirii lui şi lumina stelelor, ne gândim la Cuvântul care le-a rânduit”[1527]. Un univers a cărui esenţă, deşi alterată de căderea Protopărinţilor noştri, păstrează din plin frumuseţea originară şi prin evocarea căruia Antim vrea să ne trezească nostalgia, după Raiul zidit pentru om. Frumuseţea şi raţionalitatea universului evocă pe Creatorul său şi ele sunt reflexe ale frumuseţii luminii dumnezeieşti. Antim are predilecţie pentru personificarea aştrilor, a „luminătorilor cereşti”, pentru că el gândeşte lumea ca pe o creaţie a Luminii, a lui Dumnezeu Cuvântul care este Lumina lumii (In. 1, 9; 8, 12).

Făcând o paralelă între iconografia răstignirii în care apar soarele şi luna, şi viziunea antimiană asupra celor doi aştri, Mihai Rădulescu realiza o observaţie extrem de pertinentă asupra faptului că lumina lunii este, de fapt, tot lumina soarelui, dar reflectată[1528]. Luna este, prin urmare, un simbol al prezenţei nesesizabile a soarelui în noapte, şi deci al prezenţei lui Dumnezeu în lume, prezenţă reflectată de „lumina” lunii, adică de frumuseţea cosmică.

De asemenea, după cum soarele se reflectă noaptea în lună, aşa *se reflectă* lumina lui Dumnezeu în oglinda Sfinţilor Săi, care luminează apoi în lume şi în noaptea necredinţei omeneşti. Această lume, dacă nu este înduhovnicită, atunci nu este decât un trup aproape inert, o materie goală şi moartă, „netocmită”, ce nu are viaţă în sine, dacă nu primeşte viaţă de la razele harului dumnezeiesc, aşa după cum luna nu are lumină proprie. Iconografia bizantină conţine această concepţie, iar Antim excelează în a o încripta în metafore astrale, siderale, întrucât *metafora* este *icoana* scriitorului.

„Dacă noi putem cunoaşte şi gândi lucrurile, este pentru că ele sunt chipuri create plasticizate ale raţiunilor unei Raţiuni personale supreme. Dacă le putem exprima prin cuvinte este pentru că sunt cuvinte plasticizate ale Cuvântului adresate nouă. (…) Cuvântul personal a pus în faţa noastră gândirea Sa sau chipul creat al gândirii Sale plasticizate, la nivelul raţiunii şi al putinţei noastre de exprimare, cu o putere creatoare pe care noi nu o avem”[1529].

Noi contemplăm şi admirăm universul şi ne putem exprima bucuria şi entuziasmul, pentru că de la început, acest univers imens a fost creat pe măsura conştiinţei noastre. Frumuseţea universului izvorăşte din faptul că el este „chipul gândirii Sale”: acest lucru îl vedem cu claritate la Antim.

Soarele, luna, stelele, pământul şi toate câte sunt pe el, sunt *imagini*, expresii ale iubirii Sale pentru om, pentru care au fost create astfel. *Picturalitatea* lui Antim în a surprinde aştrii cereşti sau alte aspecte ale naturii, se datorează faptului că el înţelege aceste elemente ca fiind tot *icoane* ale frumuseţii şi iubirii dumnezeieşti.

[1527] Sfântul Atanasie cel Mare, *Scrieri*, op. cit., p. 81.

[1528] Cf. Mihai Rădulescu, op. cit., p. 34.

[1529] Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 2, Ed. IBMBOR, ediţia a II-a, Bucureşti, 1997, p. 9.

Dacă Antim alege să *metaforizeze*, să *plasticizeze* cuvintele şi expresiile, atunci când vrea să surprindă frumuseţea lumii, o face pentru a ne arăta că lumea este creată în chip plastic.

Dacă nu ar fi aşa, nici noi nu am putea să *materializăm* cuvântul pentru a-l transforma în rostire creatoare sau în operă de artă, dăruindu-i capacitatea de a surprinde chipul adevărat al existenţei. „Limbii, sumă a unor cuvinte cu incontestabile posibilităţi creatoare, i se vor atribui funcţii însemnate în procesul de cunoaştere a lumii”[1530], începând chiar de la scriitorii isihaşti (iar Antim este un isihast, un apărător al vederii luminii divine), pentru care „textul devine un soi de icoană”[1531].

Textul este o icoană stilizată şi interpretativă a lumii iar lumea este o icoană cosmică a cuvântului dumnezeiesc, a ceea ce Antim numeşte *cuvântul cel de bună vestire* [1532]. „După cum scrie Sfântul Nicodim Aghioritul, «zidirea este explicarea Scripturii, iar Scriptura este explicarea zidirii»”[1533].

Chipul tăcut al universului, în înfiorătoarea – pentru unii, precum Pascal, dar şi pentru toată modernitatea – lui imensitate este însă o imagine cuvântătoare, ba chiar intimă şi prietenoasă pentru tradiţia bizantină.

În lume totul este *logos*, totul este *cuvânt*, inclusiv lumea însăşi. „Chiar *tăcerea*, pe care isihaştii o recomandau insistent, implică un acut simţ al cuvântului, un respect deosebit faţă de nebănuitele lui capacităţi şi, desigur, trebuinţa unei interpretări şi definiri exacte.”[1534] Făcând o analogie, *tăcerea* universului are nevoie de o interpretare exactă a icoanei *vii* care este lumea.

Universul este o creaţie a Cuvântului creator şi un comentariu exhaustiv al Cuvântului divin, o icoană a textelor sfinte, şi, în virtutea acestei afirmaţii, înţelegem de ce „«picto-poezia», «picto-literatura», în genere, au avut în Antim un practicant inventiv”[1535], deoarece el privea pictura ca pe o imagine a celor scrise, iar cele scrise, ca pe o ilustrare a unei realităţi foarte concrete.

Mai mult decât atât, „opera lui Antim se constituie ca o demonstraţie a capacităţii plastice a limbii române”[1536], pentru că opera lui reprezintă o transpunere în inefabilitatea cuvântului, a plasticităţii care caracterizează materia universului, materie care a apărut la porunca lui Dumnezeu Cuvântul.

Acest chip al universului este „expresiv” şi „luminos”, în faţa sufletului şi a „ochilor” minţii; deşi este material, se adresează inefabilităţii, componentei noastre spirituale. Antim

---

[1530] Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, vol. I, Ed. Universităţii Bucureşti, 1994, p. 56.

[1531] Ibidem.

[1532] *Opere*, p. 194.

[1533] Arhim. Daniil Gouvalis, *Minunile creaţiei*, trad. din limba greacă de Cristina Băcanu, Ed. Bunavestire, Bacău, 2001, p. 167.

[1534] Dan Horia Mazilu, *Recitind*..., vol. I, op. cit., p. 56.

[1535] Idem, p. 431.

[1536] Eugen Negrici, *Antim Ivireanul*..., op. cit., p. 7.

personifică foarte mult elementele acestui univers (soarele, luna, stelele, marea, pământul, etc.), tocmai pentru că ele sunt creaţiile unei Raţiuni personale absolute şi au fost astfel aduse în fiinţă, la existenţă, încât să vorbească raţiunii omeneşti. Deşi ele nu au fiinţă raţională şi volitivă, sunt însă *personalizate* – iar în opera antimiană abundă personificările – prin unicitatea lor, prin frumuseţea sublimă şi prin pecetea harică, prin care pot să deschidă ochii conştiinţei umane ca să-L cunoască pe Creatorul lor.

Pe de altă parte, faptul că întreaga creaţie are rostul ei şi îşi urmează calea fără greş, fără „zăticneală", faptul că ea priveghează e un îndemn la cugetare adâncă, la contemplaţie şi la priveghere pentru om. Iată, cele neînsufleţite şi iraţionale se ostenesc gândind, îşi epuizează rostul pentru care au fost create; tu, omule, ce faci? E o întrebare retorică, aflată în subsidiar, implantată cu multă perspicacitate de către autor.

Inima ascultătorului (a celui ce ascultă predica lui Antim Ivireanul), simte că iubirea aceasta universală se osteneşte, se epuizează gândindu-şi frumuseţea şi rostul, pentru a conduce pe om la înţelepciunea înţelegerii Celui care este Iubirea Însăşi, a Celui care a făcut lumea „bună foarte" (Fac. 1, 31), nu numai pentru că e foarte frumoasă, ci şi foarte înţeleaptă, adică plină de sens, demnă de iubit şi de contemplat. Antim insistă pe *luminozitatea* universului şi pentru a sublinia caracterul bun şi frumos al creaţiei, observat şi în cadrul acelui *kalokagaton* antic.

Omul poate *conversa* cu frumuseţea cosmică pentru că lumina din univers vorbeşte luminii din el. „*Logosul* uman întâlneşte în natură un alt *logos*. Astfel, cunoaşterea naturii este una ana-logică, sau, mai bine spus, dia-logică, dialogală. (…) În limitele acestei lumi, omul personal întâlneşte pe Dumnezeul personal. Îl întâlneşte nu faţă către faţă, ci ascuns, aşa cum întâlneşte pe poet în cuvântul poeziei sale şi pe pictor în cuvântul culorilor sale"[1537].

După cum într-un poem sau într-o lucrare de artă ne întâlnim cu autorul şi îl cunoaştem în parte – descoperindu-i sentimentele, aspiraţiile, idealurile, opiniile, etc. –, ori în ce secol ar fi trăit şi oricât de departe, la fel şi pe Dumnezeu începem să-L cunoaştem din opera Sa, trăind experienţa frumuseţii indescriptibile a acestui univers. Această motivaţie adâncă se ascunde în spatele demersului estetic al lui Antim şi a uriaşului său efort lingvistico-literar, prin care a dăruit literaturii noastre o adevărată bijuterie oratorică.

Metaforele antimiene *teologhisesc*, de fapt, despre Dumnezeu, pe care Îl înţelegem şi din contemplarea modului în care El a făcut lumea. Dialogul iubirii dintre Dumnezeu şi oameni are loc prin intermediul întregii creaţii, pentru că „raţionalitatea exprimabilă a lumii" are „un Subiect care a gândit-o şi a exprimat-o şi care continuă să o gândească şi să o exprime într-o flexionare continuu nouă, pentru subiectele create după Chipul Său"[1538]; adică pentru oameni. Dumnezeu a pus în lume şi în lucruri o gramatică şi o literatură sublimă.

[1537] Christos Yannaras, *Abecedar al credinţei*, trad. de Pr. Dr. Constantin Coman, Ed. Bizantină, Bucureşti, 1996, p. 57.

[1538] Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, op. cit., p. 9.

Universul este un text imens, o poezie scrisă într-o limbă a materiei, flexibilizată pentru sensibilitatea şi conştiinţa noastră. Antim vrea să confirme, ascultătorilor săi faptul că citeşte o *scriptură* ascunsă în toate lucrurile care au fost create, în frumuseţea cosmică, având în vedere o hermeneutică universală. După cum ne dăm seama, el nu face numai hermeneutică pe text, ci şi o *lectură* a întregului cosmos, desfăşurându-şi privirea contemplatoare asupra întregii creaţii, într-o perspectivă holistică asupra lumii. Descoperirea frumuseţii universale[1539] este o revelaţie naturală, care face spiritul omenesc să vrea să leviteze către înălţimi spirituale.

„În vreme ce gândirea creatoare a lui Dumnezeu se actualizează şi obiectivează în lume, mişcarea liberă a creaturii urmează calea inversă: lasă lucrurile create şi caută pe Dumnezeu în El însuşi, scopul său ultim. Lumea nu-şi este suficientă ei înseşi; n-a fost niciodată creată pentru ea însăşi, ci pentru transfigurarea şi îndumnezeirea creaturii prin cunoaşterea Creatorului (Ioan 17, 3)”[1540].

Există o interdependenţă între înţelegerea sensului universal al lumii şi înţelegerea sensului uman în lume: una o indică pe cealaltă. Antim afirmă, într-o dedicaţie la o carte grecească (*Eortologhion*-ul lui Sevastos Kimenitul) tipărită în 1701: *Începutul, mijlocul şi sfârşitul, Stăpânul şi Domnul tuturor fiinţelor, şi simţitoare şi înţelegătoare, este Făcătorul tuturor, Dumnezeu. Stăpânul însă şi sfârşitul tuturor celor de sub lună este omul. Iar sfârşitul omului, pentru care s-a creat de Dumnezeu, este câştigarea şi fericirea lui Dumnezeu însăşi; fiindcă pentru om s-a făcut toată lumea aceasta, iar omul, se zice că s-a făcut de către Dumnezeu ca să dobândească pe Dumnezeu* [1541].

Aceasta demonstrează sensul infinit şi în acelaşi timp concentric al creaţiei, al cărei *rezumat* este omul, centrul şi raţiunea oricărei existenţe fiind însuşi Creatorul ei.

Sensibilitatea lui Antim pentru poezia naturii, pentru poetizarea universului, nu este, deci, întâmplătoare. Ea vorbeşte oamenilor, după cum am spus, despre frumuseţea Celui veşnic, precum se întâmplă şi într-o minunată cazanie la *Naşterea Domnului*: *Pruncul acesta, care Se vârguleşte în iasle, de ne vom ridica ochii credinţii noastre Îl vom cunoaşte făcând tunete şi fulgere în nori şi pre cer umbletul stelelor rânduind, soarele şi luna de raze împlându-le şi mişcarea ceriului îndreptând şi toată greimea lumii acest Prunc înfăşat o cârmuieşte* [1542].

Nu trebuie, deci, să vedem aici pe Antim ca fiind un poet *naiv* sau ca pe un povestitor de *basme*, ci ca pe un teolog foarte conştient, căci atunci când personifică, după cum am arătat, el face aceasta pentru a sublinia caracterul raţional al universului, amprenta *personalizatoare* pe care acesta a primit-o când a fost creat, *logositatea* lui. Fiindcă, „dacă

[1539] În greceşte, ποίησις înseamnă *lucrare*, *creaţie* şi lucrarea de a crea universul este cea mai mare poezie. Idee care mi-a fost sugerată de Pr. Dr. Dorin Octavian Picioruş, soţul meu, căruia îi mulţumesc.

[1540] Arhim. Sofronie, *Viaţa şi învăţătura stareţului Siluan Athonitul*, trad. Pr. Prof. Dr. Ioan I. Ică, Ed. Deisis, Sibiu, 1999, p. 144.

[1541] *Opere*, p. 405.

[1542] Idem, p. 199.

lumea a fost creată prin cuvânt, înţelepciune şi ştiinţă şi a fost împodobită cu toată rânduiala, e necesar ca Cel ce o conduce şi a orânduit-o să nu fie altul decât Cuvântul lui Dumnezeu. (…)

E Cuvântul care e altul decât raţiunea celor făcute şi a toată creaţiunea. E Cuvântul propriu şi unic al Tatălui, Care a împodobit şi luminează tot universul cu purtarea Lui de grijă”[1543].

Acestea arată dragostea lui Dumnezeu pentru întreaga fire şi *atenţia* cu care lumea a fost creată, nu la întâmplare, nu dintr-un *surplus de energie* al Divinităţii, cum susţinea Blaga, ci din iubire. El le-a creat pe toate numai prin cuvânt, dar Antim *detaliază* Geneza (în parte), pentru a ne arăta că Dumnezeu le-a şi îmbrăcat cu frumuseţe, că le-a înveşmântat cu haina iubirii Sale.

Astfel credem că trebuie înţelese expresiile poetice prin care se afirmă că El a făcut tunete şi fulgere în nori şi că a rânduit umbletul stelelor pe cer, iar soarele şi luna le-a umplut de raze. Rafinamentul metaforic la care ajunge oratorul nostru este urmarea subtilităţii şi a fineţii contemplative cu care este înzestrat [1544].

Mai putem înţelege şi că Dumnezeu a făcut toate lucrurile cu multă migală şi cu multă artă, deşi le-a făcut numai cu cuvântul. Sau, mai bine zis, pentru om ar fi fost nevoie de multă migăloasă lucrare pentru a crea ceva cu multă artă. Când Antim prezintă cosmosul ca pe ceva desăvârşit din punct de vedere artistic, ca pe o bijuterie sau ca pe o „podoabă”, cum spune el adesea („podoaba lumii”), proclamă atotputernicia lui Dumnezeu, dar şi iubirea Lui pentru lume.

Şi, într-adevăr, Antim vorbeşte despre frumuseţea universului ca despre *podoaba cea pământească şi cea cerească* [1545].

Cuvântul „podoabă” este însă un calc lingvistic după limba greacă, fiind echivalentul termenului *cosmos*, care provine din κοσμέω, însemnând „eu împodobesc, înfrumuseţez”. În literatura noastră veche, *podoabă* devine sinonim cu tot ceea ce înseamnă frumuseţe, armonie, cosmicitate, universalitate. Dintr-o dată, numai urmărind etimologia cuvântului, observăm că „podoaba cea pământească şi cea cerească” este o sintagmă care are conotaţii aparte. Universul este perceput ca o podoabă, ca o creaţie plină de frumuseţe, atât cel material, cât şi cel spiritual sau, cu atât mai mult, cel spiritual.

Cosmosul este, în mod originar, o „podoabă”, este configurat dintru început ca o arhitectură armonioasă şi încărcată de frumuseţe. Astfel, luna este *iscusită* [1546], dar şi

[1543] Sfântul Atanasie cel Mare, *Scrieri*, op. cit., p. 75-76.

[1544] A se vedea şi Ps. 134, 6-7: „Toate câte a vrut Domnul a făcut în cer şi pe pământ, în mări şi în toate adâncurile. A ridicat nori de la marginea pământului; fulgerele spre ploaie le-a făcut; El scoate vânturile din vistieriile Sale.”; Ier. 10, 12-13: „Iar Domnul a făcut cerul cu puterea Sa, a întărit lumea cu înţelepciunea Sa şi cu priceperea Sa a întins cerurile. La glasul Lui freamătă apele în ceruri şi El ridică norii de la marginile pământului, făureşte fulgerele în mijlocul ploii şi scoate vânturile din vistieriile Sale.”, etc.

[1545] *Opere*, p. 10.

omul…are inima iscusită [1547] şi însuşi sufletul omenesc este *iscusit, frumos, minunat, vrednic* [1548] şi *podoaba a darului celui dumnezeesc*[1549], fiind *zidirea cea mai iscusită a dumnezeeştii puteri* [1550].

Cuvântul *podoabă* este receptat de scriitorii noştri vechi ca un superlativ absolut al frumuseţii, ca un termen complex, cu sensuri multiple, comprimând în sine o întreagă viziune, o filosofie a lumii aparte. Se spune chiar, în limba veche, că „Dumnezeu făcu pre om după chipul şi după *podoaba* Sa." [1551] *Podoabă* înseamnă aici, prin urmare, *asemănarea* cu Dumnezeu.

Acest termen, folosit şi de Antim în multe contexte, ne uşurează înţelegerea unei cosmologii complexe, conform căreia universul este creat ca o *podoabă* de către Dumnezeu, este, în esenţialitatea sa, frumos, încântător, demn de privit şi de trăit în el. *Podoabă* este, în sensul lui vechi, sinonim cu *lume*, întrucât „cuvântul *lume* în limba română vine de la cuvântul latin *lumen-inis*, care înseamnă *lumină* şi *podoabă*. Lumea se dovedeşte lumină inepuizabilă, deoarece în lucrurile ei descoperim, prin cunoaşterea apofatică, noi sensuri ale acestora"[1552].

În faţa frumuseţii naturii, a lumii create de către El, nu poţi decât să te înfiori. Antim mizează foarte mult pe aceste sentimente pe care vrea să le trezească în credincioşii săi: înduioşarea şi înfiorarea, pentru că acestea aduc iubirea şi smerenia în sufletele lor. Iar iubirea şi smerenia sunt virtuţile cele mai mari, pe care el le propovăduieşte deschis, aproape în fiecare predică.

Mitropolitul Antim Ivireanul a pus arta în slujba misiunii sale. Tocmai de aceea el nu este niciodată un poet *naiv* sau un admirator *romantic* al naturii. Dar, în acelaşi timp, poezia textelor sale nu este o simplă figură retorică sau stilistică, ci o izbucnire din interior a

---

[1546] Idem, p. 19. Verbul *a iscusi*, împreună cu derivatele sale, este unul din cuvintele limbii române remarcat de către Constantin Noica. A se vedea Constantin Noica, *Creaţie şi frumos în rostirea românească*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1973, p. 55-77.

[1547] *Opere*, p. 218.

[1548] Idem, p. 146.

[1549] Ibidem.

[1550] Ibidem.

[1551] Cf. *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Theodosie*, op. cit., p. 246.

[1552] Drd. Liviu Stoina, *Valoarea frumosului în viaţa creştină*, în rev. *Studii Teologice*, seria a II-a, XXXIX (1987), nr. 6, p. 81, apud. Pr. Dr. Constantin Duţu, *Panegiricul ca formă a predicii în trecut şi astăzi…* (teză de doctorat), în rev. *Ortodoxia*, XLV (1993), nr.1-2, p.183, n.1394.

Acelaşi autor afirmă: „Întreaga făptură a lui Dumnezeu este o oglindă pentru strălucirea de dincolo de lume a Creatorului, încât «toate creaturile lui Dumnezeu cel întreit în Persoane, create *din nimic* (II Mac. 7, 29) văzute şi nevăzute, organice şi anorganice, însufleţite şi neînsufleţite, formează un întreg unitar, armonios, frumos, *Cerul şi pământul* (Fac. 1, 1), numit cu o expresie fericită, *cosmos* (ὁ κόσμος), adică *univers*, *lume*, *podoabă* sau *frumuseţe* [subl. n.]». (…)

De aceea, aşa cum afirmă Sf. Grigorie Palama (Omilia 3, P.G. 151, col. 332-333), lumea constituie un « reflex al frumuseţii Sfintei Treimi (…). Fiind realizarea planului din veci al Sfintei Treimi, ce are ca atribute esenţiale atotperfecţiunea, bunătatea şi frumuseţea absolută, lumea creată, văzută şi nevăzută, nu poate fi decât bună şi frumoasă»", cf. Ibidem.

sensibilităţii sale artistice şi poetice. Altfel nu ar putea fi atât de autentică. Toate fragmentele care vorbesc despre frumuseţea lumii sunt, de fapt, o tâlcuire parţială la Geneză, la „cartea Facerii”, cum spune el.

De aceea, revine mereu în discursul său, ideea pe care am accentuat-o mai sus, că însuşi Cuvântul a făcut pentru oameni o lume frumoasă şi îmbrăcată în poezie, încă dintru început. În această lume, am văzut că totul vorbeşte raţiunii şi iubirii noastre, totul este *logosificat* şi este îmbibat de *eros*[1553]: nu numai pentru că sentimentele umane *erotizează* natura – după cum se vorbeşte despre literatura romantică –, ci, şi pentru că avem de-a face cu un cosmos creat de la început ca un *spaţiu securizant*, cu o natură *erotizată* de către Dumnezeu, adică astfel creată încât să poată să ne asume şi să ne reprezinte afectivitatea, să ne *interpreteze* sentimentele, ca un actor cosmic – calitate pe care au sesizat-o şi au pus-o în valoare mai ales poeţii.

Natura a fost creată ca un mediu transparent pentru conştiinţa şi erosul uman, un mediu compenetrabil în relaţie cu omul, căci o vedem plină de noimă şi de har, adică prezentând un fundament raţional şi spiritual.

Dumnezeu e Creator iubitor al întregii Sale zidiri, după cum învaţă Antim (interpretând o pildă din Evanghelia după Matei, în care *un om avea doi feciori…*[1554]) : *Precum un tată din ceşti pământeşti, fiind din sine bun şi drept, are firească dragoste a iubi pre toţi feciorii lui, tot într-o potrivă şi a-i cinsti tot întocmai şi a le împărţi averia şi bunătăţile lui, tot într-un chip (...), aşa iaste de bun şi drept Tatăl tuturor, Dumnezeu, cât toate zidirile, ca nişte faceri ale Lui le-au născut şi bunătatea o face întocmai, la toate, după vrednicia a fieştecăruia. Drept aceia va să cinstească pre îngeri, ca pre nişte zidiri mai aproape şi fără de trupuri, ce strălucesc cu nemurirea, va să cinstească pre oameni ca pre nişte chipuri ale Sale, va să cinstească şi cele neînsufleţite, adică ceriul şi pământul şi toate câte-s pre dânsul* [1555]. (…) *Şi iarăş una câte una le-au cinstit cu oarecare podoabă ce le-au dat* [1556].

Prin aceste amănunte autorul subliniază *aplecarea* lui Dumnezeu asupra creaţiei Sale, faptul că nu este un Stăpân *neîndurător* sau *nepăsător*, Care ar fi creat-o şi apoi S-ar fi *retras* într-o transcendenţă absolută faţă de făptura Sa, atât faţă de cea neînsufleţită cât şi faţă de cea însufleţită şi raţională.

Această idee o regăsim la Antim în mai multe predici, dar o întâlnim şi la alţi scriitori religioşi, cum ar fi Varlaam (într-o cazanie care explică ce înseamnă „avuţia” pe care a împărţit-o „un om” celor doi fii ai săi – în parabola fiului risipitor): *Ačastă avuţie le děde că-i fâcu cu mente slobodâ şi într'un chip le dede suflet înţelegătoriu şi fârâ de moarte; şi împreună le dârui lumea şi toate câte sămt într'ănsâ; şi asěmenea le întinse un*

[1553] Nu vorbesc de acel *eros* înţeles denaturat, care, în mod frecvent, îi este opus lui *agape*, ci de *eros* ca iubire în general.

[1554] *Opere*, p. 174.

[1555] Ibidem.

[1556] Idem, p. 175.

acoperemănt: ceriul, şi un svĕştnic: soarele şi luna aprinse în casa lor, şi o masâ le aşternu: pământul; şi ploae într'un chip le ploaâ, cum celor direpţi, aşa şi celor pâcâtoşi [1557].

Ca o paranteză, este interesant aici de observat că, la Mircea Eliade şi la alţi istorici ai religiilor, casa, locuinţa omenească, este o *imago mundi*, dar în omiliile bizantine este tocmai invers, universul este de la început creat ca o casă, ca un spaţiu protector pentru om, fiind expresia iubirii lui Dumnezeu pentru om.

În imensitatea şi în diversitatea ei luxuriantă, lumea nu e, totuşi, decât un adăpost, un loc în care omul să se simtă fericit, iubit şi protejat. Varlaam scria că această lume trebuie văzută atât cu „ochiul trupului”, cât şi cu „ochiul minţii”, pentru că este infinit mai subtil creată decât ni se pare nouă, fiind materială şi spirituală în acelaşi timp: *Câci că deca iaste sănâtos ochiul ce iaste în trupul nostru, vede chiar toate faptele: ceriul, pământul, munţii, marea, înâlţimea, adăncul, lumina, întunerecul şi toate fealurile copacilor şi pomilor, fierilor şi peştilor, toate ochiul le vede şi le cunoaşte. Aşa şi mentea, ce se chiamă ochiul sufletului nostru, vede cele vădzute şi cele nevădzute. Întâiu vede pre Dumnedzău, deci vede dvorba îngerilor, cunoaşte fapta cea fără de moarte a sufletului sâu, dup' aceea alege cele netrecute de cele trecâtoare.* (…) *Pentr'ace să cade a tot omul creştin să-ş ferească ochiul menţei sale de găndurile păcatelor… Iar de va hi cu unele ca acestea orbit, tot trupul va hi întunecat; că cum iaste trupului ochiul cinste şi frămseţe şi luminâ, aşa şi mentea ce curată iaste frămseţe şi cinste şi luminâ sufletului* [1558].

Această viziune am întâlnit-o şi la Antim, ascunsă însă în hăţişul de metafore şi alegorii, în profunzimea unor tablouri şi a cuvintelor pastelate pentru a deştepta capacitatea de reprezentare şi de *iconizare* a realităţii. Aici vedem însă, în mod explicit, dualitatea complementară a lumii.

De la contemplarea naturii mintea este obligată să se ridice la o raţionalitate mai înaltă – ceea ce Antim nu lămureşte foarte bine, dar impune pe întreg parcursul didahiilor –, care o face să conştientizeze adevărul despre esenţa nemuritoare a fiinţei umane, despre nobleţea dar şi despre nimicnicia ei[1559].

[1557] Varlaam, op. cit., p. 14.

[1558] Varlaam, op. cit., p.161. De remarcat că *faptele*, în limba veche, însemna *toate lucrurile universului*, pentru că acestea sunt faptele Cuiva, Care le-a creat, adică ale lui Dumnezeu. La fel şi *faptă* era sinonim şi cu *făptură*, *fiinţă*, *esenţă*, *alcătuire*, după cum se poate deduce din text. Credem că Noica ar fi trebuit să adauge la cuvintele unice ale limbii române şi pe acesta, al cărui înţeles creaţionist s-a pierdut în limba contemporană. Privite din această perspectivă, metafore ca „făptură de lumină” sau „făptură de zăpadă” capătă conotaţii încă şi mai adânci, mai subtile.

[1559] „Omul nu este decât o trestie, cea mai fragilă din natură: dar este o trestie gânditoare. Nu e nevoie ca universul întreg să se înverşuneze împotriva lui pentru a-l zdrobi. Un abur, o picătură de apă, sunt de ajuns pentru a-l ucide. Dar chiar dacă universul întreg l-ar zdrobi, omul tot ar fi mai nobil decât cel care-l ucide, pentru că el ştie că moare şi e conştient de avantajul pe care universul îl are faţă de el, din faptul că acesta nu ştie nimic.”, cf. Pascal, *Cugetări*, text integral, ediţia Brunschvicg, trad. de Maria şi Cezar Ivănescu, Ed. Aion, Oradea, 1998, p. 296.

Observăm că este o teologie comună lui Antim şi lui Varlaam: privirea aceasta spre frumuseţea incomensurabilă şi spre caracterul copleşitor al creaţiei are ca scop înţelegerea propriei alcătuiri şi a propriului sens în lume.

Este o pagină de cugetare profundă – şi care nu este singulară – din *Cazania* lui Varlaam. Pasaje asemănătoare – ideatic – întâlnim şi la Coresi, şi chiar în interpretarea începutului aceleiaşi parabole a fiului risipitor, amintită mai sus: *Şi împărţi lorŭ tocma (ce se zice, pre voia loru-şŭ lăsă pre ei), ca un Iubitoriu de oameni şi de feciori. Întocmai amu deade Dumnezeu oamenilorŭ tuturora înţelesu şi samavolnicie* (raţiune şi voinţă liberă – n.n.). *Deade lorŭ soarele, luna, stealele, pământulŭ şi totu ce e pre elŭ.* (…) *Iar celŭ fecioru mai mare şi dereptŭ întru slava Domnului aceastea le primi. Văzu ceriulŭ şi de bunătatea făpturiei cunoscu pre Ziditoriulŭ. « Văzu », zice, « ceriulŭ, lucrulŭ degetelorŭ Tale, luna şi stealele ce Tu le-ai urzitŭ ». Văzu amu lumea aceasta şi mulţemi şi proslăvi Domnulŭ, cela ce o au înfrumuseţatŭ* [1560].

Ne uimeşte în aceste texte *migala* creaţiei, impresionanta ei frumuseţe şi armonie. În ediţiile *Bibliei* din 1988 şi 2001, se spune „cerurile, lucrul mâinilor Tale, luna şi stelele pe care Tu le-ai întemeiat" (Ps. 8, 3). Semnificaţia expresiei coresiene[1561] „lucrul degetelor Tale" şi a verbului „a urzit", dar şi sensul întreg al fragmentelor pe care le-am citat din vechile *Cazanii*, sunt în concordanţă cu ceea ce am comentat deja despre Antim, pentru că pun în lumină *atenţia* cu care Dumnezeu a creat lumea. Lucrarea „cu degetele" arată fineţea Creatorului, cu care nu numai a făcut, dar a „urzit".

De aici şi din tot pasajul, se remarcă frumuseţea şi subtilitatea creaţiei, dar şi magnificele ei raţiuni întipărite adânc în însăşi firea, în natura sa. Dosoftei scria şi el, traducând acelaşi verset din Psaltire : *Văz că-i făcut ceriul de mânule Tale, / Cu toată podoaba, şi-i pornit cu cale. / Ai tocmit şi luna să crească, să scază, / Să-ş ia de la soare lucoare din rază. / Stele luminate ce lucesc pre noapte, / De dau cuviinţă, Tu le-ai urzit toate* [1562].

Aceste imagini *antropomorfe* (să ne amintim însă că ele aparţin Vechiului Testament, când încă nu Se întrupase Fiul lui Dumnezeu şi antropomorfizarea era cu totul interzisă) nu sunt *mitice*, ci extrem de sugestive. Ele arată apropierea lui Dumnezeu de om şi de creaţia Lui, faptul că aceasta este sfântă şi desăvârşită şi că Dumnezeu nu se poate *scârbi* de ea ca *necurată*, aşa cum susţineau gnosticii, plotinienii sau bogomilii (şi toţi cei care, de-a lungul istoriei, au considerat că Dumnezeu *a avut nevoie* de un *intermediar* pentru a crea lumea).

Un Creator care a depus atâta iubire pentru fiecare detaliu nu Îşi va renega niciodată creaţia, în ciuda faptului că o parte din fiinţele raţionale aleg să nu Îi răspundă la fel.

[1560] Coresi, *Evanghelie cu învăţătură (1581)*, publicată de Sextil Puşcariu şi Alexie Procopovici, Bucureşti, Atelierele grafice Socec & Co, Societate anonimă, 1914, p. 24.

[1561] Coresi folosea, după cum am văzut într-un capitol anterior, traduceri româneşti mai vechi ale *Apostolului* şi *Psaltirei*.

[1562] Dosoftei, *Opere*, op. cit., p. 23.

Am întărit cu exemple din *Cazania* lui Varlaam şi din cea a lui Coresi, de la vechii noştri scriitori bisericeşti (şi exemplele pot fi înmulţite), ideea de spiritualizare profundă a perspectivei poetice a scriitorilor religioşi. Dar, mai ales, am vrut să explicăm şi mai mult – sprijinindu-ne pe reputaţia *Cazaniilor* – care este contextul tradiţional al gândirii ortodoxe despre cosmos, despre lume, pentru ca cititorul (dacă este mai puţin familiar atmosferei interioare a Bisericii) să-l poată integra pe Antim acestui context.

Radu Albala observa că Antim are o „grandioasă, hiperbolică viziune cosmică a unor galaxii" şi că „este liric în evocarea unor fenomene ale naturii, şi mai cu seamă în evocarea grandioaselor fenomene cereşti, care îl emoţionează, pare-se, cu deosebire"[1563].

Cu adevărat, el are o maiestoasă imagine de ansamblu asupra universului, complexă şi armonioasă în acelaşi timp, care cuprinde şi lumea văzută, şi pe cea spirituală, la fel ca la Coresi şi Varlaam, dar într-o descriere mult mai amplă şi mai poetică.

Vrând să aflăm motivul pentru care acest cosmos îl emoţionează şi îl inspiră atât de mult, nu putem ajunge decât la semnificaţii mistice – pe care el însuşi ni le descoperă, dacă facem o lectură atentă a *Didahiilor* –, foarte înalte ale metaforelor şi figurilor sale de stil, la semnificaţii religioase ale binelui şi ale frumosului în lume.

„Un sens alegoric al predicilor lui Antim îl constituie lupta cu întunericul, înfruntarea, cu semnificaţie bine determinată, a beznei (bezna interioară, la nivel mental este consecinţa păcatului şi a necunoştinţei – n.n.) cu lumina. Sub « lumina cunoştinţei de Dumnezeu », prin care se subînţelege şi «lumina învăţăturii», (soarele şi luna sunt simboluri gravitând pe orbita celestelor revelaţii), «întunericul necredinţei» şi pâcla neştiinţei se vor risipi."[1564], scrie Florin Faifer. Acelaşi exeget recunoaşte că „marea, soarele şi luna, stelele «cu tâmplele lor cele de argint» sunt simboluri"[1565] şi, mai mult, că avem de-a face, în opera lui Antim, cu „o pădure de simboluri"[1566].

Vom vedea în continuare şi alte semnificaţii simbolice ale acestor elemente naturale, diferite de cele pe care le-am relevat până acum.

Nu numai că lumea este plină de sens şi frumuseţe, dar este, cum am mai spus, ea însăşi o lumină. În predicile antimiene întâlnim nenumărate metafore, comparaţii şi personificări ale luminii, iar însăşi sfera semantică, în sens larg, a cuvântului *lumină* (împreună cu verbul „a străluci", foarte frecvent în *Didahii*) este foarte mult solicitată.

Crearea lumii ca o lumină reprezintă un autograf al Autorului asupra creaţiei Lui. Dumnezeu este Lumină, Soarele dreptăţii, cum subliniază de nenumărate ori Antim, pe parcursul *Didahiilor* (pornind de la Mal. 4, 2; 3, 20): *De vreme ce soarele cest simţitoriu, când răsare şi să înalţă de pre pământ, să face pricină şi mijlocitor a multor bunătăţi, că întinzându-şi razele, luminează pământul şi marea, goneşte şi răsipeşte toată ceaţa şi negura, încălzeşte şi hrăneşte toate neamurile dobitoacelor, şi, în scurt să zic, toate le*

[1563] Radu Albala, *Antim Ivireanul şi vremea lui*, Ed. Tineretului, Bucureşti, 1962, p. 113.
[1564] Florin Faifer, loc. cit., p. 230.
[1565] Idem, p. 239.
[1566] Idem, p. 235.

însufleţeşte şi le înviază şi pre toate împreună le bucură şi le veseleşte, dar cu cât mai vârtos Soarele cel de gând al dreptăţii, Fiiul şi Cuvântul lui Dumnezeu Tatăl, Domnul nostru Iisus Hristos (pentru care zice prorocul Malahie la 4 capete: «Va răsări voao, celora ce vă temeţ de numele Mieu, soarele dreptăţii»), Carele S-au suit şi au răsărit astăzi în muntele Thavorului, întinzând razele şi strălucirile mărirei dumnezeirii Lui [1567].

Dar şi Maica Domnului este o lumină mare: *Aleasă iaste cu adevărat, ca soarele, pentru că iaste încununată cu toate razele darurilor dumnezeieşti şi străluceşte mai vârtos între celelalte lumini ale ceriului. Aleasă iaste şi frumoasă ca luna, pentru că, cu lumina sfinţeniei, stinge celelalte stele şi pentru marea şi minunata strălucire, de toate şireagurile stelelor celor de taină să cinsteşte, ca o împărăteasă. Aleasă iaste ca revărsatul zorilor, pentru că ia au izgonit noaptea şi toată întunericimea păcatului şi au adus în lume zioa cea purtătoare de viaţă* [1568]. Îngerii sunt lumini: *îngerii sunt stele* [1569]. Toţi Sfinţii sunt lumini: trupurile Sfinţilor *vor străluci ca soarele întru Împărăţiia Părintelui lor* [1570] şi ei *sunt pe lângă Hristos ca nişte stele* [1571].

Sfântul Nicolae *luminează ca o făclie aprinsă în casa Domnului* [1572]. Sfântul Petru este *un alt soare de taină* trimiţând *peste tot pământul razele darurilor şi a facerilor de bine* [1573]. Iar pe Sfântul Pavel l-a ales Dumnezeu *ca luminând ca o altă lună luminată în lume, să răsipească întunerecul închinăciunei la idoli* [1574]. Sfântul Constantin cel Mare *au strălucit* (ca) *steaoa cea luminoasă* [1575]. Toţi Sfinţii Apostoli au răspândit credinţa *fulgerund, nu zic, cu fulgerile săbiilor, celor ascuţite, ci numai cu strălucirile unei vieţi bune* [1576], etc.

Sufletul omenesc însuşi este o lumină[1577]: sufletul este *mai luminat decât soarele* [1578] şi apare ca *o avuţie care iaste mai cinstită decât toate avuţiile ce sunt ascunse supt munţi, sau decât toate câte ocoleşte toată lumea; şi acea frumoseţe luminată a soarelui* – cele trei fecioare din predica la Sf. Nicolae – n.n. – *iaste să-ş piarză lumina şi podoaba (...); nu voiu lăsa să se lipsească ceriul de stele frumoase ca acestia...*[1579].

[1567] *Opere*, p. 74.
[1568] Idem, p. 19.
[1569] Idem, p. 124.
[1570] Idem, p. 10.
[1571] Ibidem.
[1572] Idem, p. 50.
[1573] Idem, p. 58.
[1574] Idem, p. 61.
[1575] Idem, p. 116.
[1576] Idem, p. 6.
[1577] Acest lucru era afirmat încă în *Vechiul Testament*. Spre exemplu, în Pilde 20,27 se spune: „Sufletul omului este un sfeşnic de la Domnul; el cercetează toate cămările trupului".
[1578] *Opere*, p. 146.
[1579] Idem, p.51.

Virtutea, la rândul ei, este o lumină: *...bunătatea să asamână focului şi iaste să meargă în sus, în văzduh, unde-i iaste matca, că Dumnezeu iaste foc mistuitoriu şi pară de foc subţire* [1580]. Lumea întreagă *respiră* lumină.

Iată deci, că nu numai zidirea sensibilă este inundată de lumină, fiind sub *supravegherea* aştrilor cereşti, ci cu atât mai mult cea spirituală este iradiantă de lumina cea mai înaltă, dumnezeiască.

Sursa acestei viziuni o putem identifica însă din timpuri foarte vechi, încă de la Sfântul Vasile cel Mare, care vedea soarele şi luna ca doi ochi de foc îngemănaţi pe cer. Şi tot el este izvorul comparaţiei aştrilor cu *sfeşnice*, din literatura noastră medievală (vezi Sf. Varlaam şi Cantemir), întrucât Sf. Vasile este cel care precizează că Dumnezeu a creat luminătorii cereşti, în ziua a patra, ca pe nişte *lămpi* în care a pus să ardă lumina creată în ziua întâi. Şi că, la fel, Sfinţii sunt luminători şi vehicule ale Luminii dumnezeieşti a lui Hristos[1581].

Această hermeneutică s-a perpetuat în toată literatura patristică şi bizantină[1582].

Dar să vorbim în continuare despre semnificaţiile luminii, care se revelează de la sine, pe măsură ce ne adâncim în text, în interpretarea imaginilor seducătoare din punct de vedere literar şi stilistic şi a metaforelor revelatorii, care sunt nenumărate în paginile *Didahiilor*. Citatele lungi considerăm că sunt ilustrative şi esenţiale, iar nu de prisos, pentru a ne însoţi în această *cufundare* în logica antimiană.

Astfel, izvorul acestei lumini tainice, care împânzeşte tot universul este Dumnezeu, iar beneficiarul este omul: *Cine au văzut vreodinioară între zidiri atâta dragoste câtă iaste aceia ce arată soarele spre pământ, că deşi iaste luminătoriu mare al ceriului şi împărat al tuturor stelelor, iar lăsând celialalte stihii, îndrăgeşte şi iubeşte mai mult pre smeritul acesta de pământ şi spre dânsul are închinată toată pohta lui, spre dânsul luminează cu razele sale, spre dânsul împodobeşte cu toate feliurile de copaci, spre dânsul încununează cu florile, spre dânsul îmbogăţeşte cu rodurile, pre dânsul hrăneşte cu lucrurile sale. Şi, pentru ca să nu se depărteze de la el niciodată, face pururea o învârtejire împrejurul lui cu un umblet necontenit.*

Asemene aceştii pohte, sau, mai vârtos să zic, mai mult făr' de asemănare arată marele Dumnezeu Ziditoriul şi Făcătoriul a toate, spre sufletul cel smerit şi păcătos al

---

[1580] Idem, p.49.

[1581] Cf. Sfântul Vasile cel Mare, *Omilii la Hexaemeron...*, op. cit., p. 133-134.

[1582] În sprijinul acestei afirmaţii, putem aduce o mărturie de la Sfântul Simeon Noul Teolog (sec. XI): „Dumnezeu a făcut de la început două lumi: una văzută şi alta nevăzută. Dar e un singur împărat al lucrurilor văzute care poartă în el trăsăturile celor două lumi, în latura cea văzută şi cugetată. Potrivit cu aceste două lumi, strălucesc doi sori: cel văzut cu simţurile şi cel cugetat. Şi ceea ce e soarele acesta în cele văzute şi supuse simţurilor, aceea este Dumnezeu în cele nevăzute şi neînţelese cu mintea. (…)

Precum cei doi sori îşi împlinesc în chip despărţit lucrările în cele două lumi, aşa şi în omul cel unul: unul luminează trupul, Celălalt sufletul şi fiecare soare comunică lumina sa, prin participare, părţii luminate de el, după puterea de primire a ei, fie în chip mai bogat, fie în chip mai sărac.", cf. *Filocalia Românească*, vol. 6, traducere, introducere şi note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1997, p. 56-58.

omului, măcar că are în mâinile Lui toate marginile pământului, măcar că bunătăţile noastre nu-I trebuie, după cum zice David [Ps. 15, 2]*, iar spre acest suflet are pusă toată dragostea Lui cea dumnezeiască;* (…)[1583].

Minunată imagine a soarelui, ca „împărat al tuturor stelelor", al cărui „umblet necontenit" supraveghează pământul, învăluindu-l în lumina care îl vivifică! Autorul ne descifrează el însuşi analogia cu Dumnezeu Creatorul şi Proniatorul lumii, dar faptul în sine al decriptării alegoriei nu scade însă, cu nimic, din frumuseţea şi ineditul acestei fabule duhovniceşti, ci o întregeşte cu sensuri mistice. În fragmente de acest fel, intransigentul şi *asprul* mitropolit îşi dezvăluie delicateţea, sensibilitatea şi gingăşia inimii sale, care exprimă atâta compasiune, încât să îmbrace tot universul în lacrima frumuseţii poetice.

În prelungirea unei tradiţii ecleziastice foarte vechi, motivaţiile interioare ale autorului transcend, însă, simpla admiraţie a pitorescului naturii, după cum, depărtând vălul alegoric, semnalează el însuşi. Interpretarea spre care indică Antim – iar noi ne permitem să împrumutăm cuvintele lui Varlaam –, ar fi că oamenii *nu pute pricepe că de sămt faptele lui Dumnedzău atăta de luminate şi frumoase, cumu-i soarele şi stelele, darâ cu cât mai vărtos va hi Acela Carele au dzis şi s-au fâcut acestea! Că de străluceşte soarele atăta, ce iaste zidirea Lui, darâ cu căt mai vărtos va strâluci Acela, Ziditoriul!* [1584]. Urmărind finalitatea pedagogică a didahiilor, este lesne de acceptat această interpretare.

Sursa teologică a unor astfel de imagini profund poetice este lesne observabilă şi în contexte neteologice (sau care nu sunt specific teologice), în tradiţia literară românească, ca spre exemplu, în interiorul unui roman istorico-fabulistic cum este *Istoria ieroglifică*. Răsăritul de soare şi apusul de soare sunt surprinse în imagini magnifice de Cantemir. Zorii dimineţii se descoperă *când făcliia cea de aur în sfeşnicul de diiamant şi lumina cea de obşte în casele şi mesele tuturor să pune* [1585]. Iar noaptea cade *după ce părintele planetelor şi ochiul lumii radzele supt ipoghei* [orizont] *îşi sloboade şi lumina supt pământ îşi ascunde…*[1586].

Sunt demne de remarcat similitudinile dintre viziunea lui Cantemir despre *părintele planetelor* şi cea a lui Antim despre *împăratul stelelor*, şi dintre *ochiul lumii* cantemirean şi imaginea aştrilor ca nişte ochi deschişi spre lume, din didahiile antimiene. *Făclia cea de aur* are şi ea întemeiere scripturistică, dar şi omiletică, în *lămpile* aprinse de Dumnezeu pe cer, în *casa* universului (*casă = biserică*), de care pomeneau *Cazaniile* lui Coresi şi Varlaam, în timp ce *lumina care apune sub pământ* se regăseşte aidoma, ca expresie, în Prohodul Domnului, care se cântă în Vinerea Mare, cu referire, evident, la Hristos.

Însă, simetria dintre viziunile solare ale celor doi mari scriitori ai medievalităţii noastre nu se opreşte aici şi ne dezvăluie, cu alte ocazii, apropieri surprinzătoare. Pentru a marca momentul înserării şi al începutului nopţii, Cantemir reproduce aceeaşi scenă

[1583] *Opere*, p. 211.
[1584] Varlaam, op. cit., p. 397.
[1585] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, op. cit, p. 76.
[1586] Ibidem.

cosmică, ca şi Antim: *după ce ochiul cerului să închidea şi perdeaua nopţii peste faţa pământului să trăgea,* [candelele] *toate să aprindea* [în templu][1587] – şi ne amintim de omilia la Sf. Nicolae. În altă parte, scrie că *soarele cu a sa lumină toate stelele acopere şi nevădzute le face* [1588], ceea ce ne provoacă din nou exerciţiul anamnetic şi ne trimite la imaginea antimiană cu soarele *carele stinge cu lumina lui toate celialalte lumini*, reprodusă de noi la începutul acestui subcapitol.

Imaginea respectivă provine însă din *Hexaemeronul* Sfântului Vasile: „Pe cer sunt o mulţime nenumărată de stele, dar toată lumina lor, adunată la un loc, nu ajunge să risipească întunecimea nopţii. Dar numai ce se arată la orizont soarele, acest luminător, dar, mai bine spus, chiar când este aşteptat, înainte de a se ridica cu totul deasupra pământului a pus pe fugă întunericul, *a întunecat stelele cu lumina lui*, iar aerul din jurul pământului, ca până atunci era îngheţat şi dens, l-a topit şi l-a împrăştiat” [1589].

O regăsim nu numai la Antim şi Cantemir, ci şi la Nicolaus Olahus, în nişte versuri compuse la moartea lui Erasmus de Rotterdam: *Căci, după cum biruieşte soarele stelele toate, / Astfel şi el pe ceilalţi tot învăţaţi i-a-ntrecut* [1590].

De asemenea, într-un alt loc, Dimitrie Cantemir pictează în acelaşi stil alegorico-simbolic tabloul înserării: *ochiul cel de obşte genele orizontului peste lumini îşi sloboade,* [şi] *la locul orânduit să coborî* [1591].

Scopul instrumentării expresiilor plastice de către Antim este, aşadar, ca de la lumina sensibilă să ajungem la lumina spirituală, aşa după cum filosofează şi Dimitrie Cantemir: „Căci pe cei ce socotesc că lumina acestei lumi este lumina cea adevărată, Domnul îi numeşte *orbi şi călăuze ale orbilor* (Mt. 15, 14), mai ales pentru că lumina acestei lumi este întuneric, precum bine a cunoscut Iov (38, 19) că *noi în întuneric ne învârtim*. (…) Nici să cauţi vreo altă frumuseţe sau vreo altă lumină mai frumoasă şi mai strălucitoare decât cea dumnezeiască, pentru că tot El zice: *Eu sunt lumina lumii* (In. 8, 12)”[1592].

Dar comparaţia lui Antim are în vedere semnificaţii care se ramifică, absconse, ce nu ies la iveală decât dacă privim cu atenţie în profunzimile discursurilor sale. Imaginea soarelui care ocroteşte pământul şi îl face să rodească are un corespondent în realitatea spirituală, în felul în care Dumnezeu are grijă de *pământul* inimii şi îl ajută să facă rod al credinţei, căci omul trebuie să *aibă în loc de pământ dragostea, că acolo să va înrădăcina credinţa, ca un copaci şi-ş va da roada sa la vremea sa, după cum zice David; că toţi copacii şi toate erburile, răzimând în pământ, cresc şi să măresc şi-ş dau roada, iar deaca nu razimă în pământ, să usucă şi pier. Aşa şi credinţa, răzimând în dragoste, creşte şi să*

[1587] Idem, p. 131.
[1588] Idem, p. 178.
[1589] Sfântul Vasile cel Mare, *Omilii la Hexaemeron...*, op. cit., p.144.
[1590] Cf. Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, vol. II, op. cit., p. 20.
[1591] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, op. cit., p. 288.
[1592] Dimitrie Cantemir, *Divanul…*, op. cit., p. 267.

mărește și face toate rodurile bunătăților, căci pământul credinții iaste dragostea [1593] iar *lăcașul ei* (al credinței – n.n.) *iaste inima omului și viața ei, faptele cele bune* [1594].

Cu alte cuvinte, inima omenească este *pământul* iubirii, în care este aruncată sămânța cuvântului și din care crește rodul credinței. Iată ce spunea iarăși Cantemir: „Lumea este ca o grădină și într-însa oamenii sunt ca florile, precum mărturisește Osie (14, 5): *Răsări-va Israel ca un crin* sau *Tot trupul este iarbă și toată slava lui ca floarea: iarba s-a uscat și floarea a căzut* (Is. 40, 7-8). Omul este ca pomul și ca rodul, cu alte cuvinte ca fructele sunt faptele lui.

Din pomul bun va ieși roadă bună [Mt. 7, 17] și la aceasta se adaugă cele ce urmează acolo unde se spune despre omul bun: *Și va fi ca pomul răsădit lângă trecerea apelor care își va da rodul la timpul cuvenit, iar frunza lui nu va cădea* (Ps. 1, 3 și Ier. 17, 8)”[1595].

Tocmai acest pământ al inimii este cel pe care îl „luminează”, îl „împodobește”, îl „încununează cu florile”, îl „îmbogățește cu rodurile” și îl „hrănește” Dumnezeu, „Ziditoriul și Făcătoriul a toate”, până când inima devine rai, grădină a desfătării, Eden haric, în care Dumnezeu locuiește și „umblă” (Fac. 3, 8), ca în Edenul primordial. Urmarea acestei ocrotiri este că iubirea cerească se *împământenește* cu totul în om și acesta se transfigurează prin ea și devine mireasa lui Hristos și *logodnica* cea care *chiamă cătră sine pre iubitul său Mire* [1596].

Chipul nupțial al iubirii dintre Dumnezeu și om, în mijlocul raiului inimii, este o imagine ce dovedește încărcătura afectivă a textului, entuziasmul oratorului, izbucnind cu rezonanțe poetice nestăvilite, din adâncul conștiinței și al spiritului său, care nu-și poate cenzura fericirea. Antim ne prezintă toată această concepție sub formă de parabolă, vrând să demonstreze că omul este un *microcosmos*, dar care Îl poate cuprinde în inima sa pe Creatorul cosmosului întreg. După Sfinții Grigorie Teologul sau Grigorie Palama, „omul, ultimă creație a Divinității, este culmea, încheierea, desăvârșirea și însumarea a tot ceea ce Demiurgul a produs înainte, este macrocosmosul concentrat într-un microcosmos”[1597].

Omul este o *lume* plină de taine, pe care toate tainele universului o oglindesc fără să o epuizeze. S-ar părea că viziunea lui Antim este una antropocentrică, dar ființa umană, din perspectiva lui, este privită exclusiv în *relație*, ca ființă dialogică, în relația sa perenă cu Soarele și Logosul care o veghează necontenit. Umanitatea recunoaște, *citește* în univers un chip al propriei sale creări și ființări. Universul răspunde rațiunii umane, pentru că întrupează, personifică realități ale vieții și istoriei sale.

Prin intermediul acestui univers, Dumnezeu dialoghează cu omul sau omul învață luând aminte la comportamentul și firescul universal, în urma căruia, *ca să nu fie bucuriia și veseliia noastră în deșert, trebue să cunoaștem cu ochii cei sufletești prăznuirea vremii*

[1593] *Opere*, p. 53.
[1594] Idem, p. 47.
[1595] Dimitrie Cantemir, *Divanul…*, op. cit., p. 260.
[1596] *Opere*, p. 113.
[1597] Cf. Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. I, op. cit., p. 56.

aceştiia, ca să nu ne zică şi noao Prorocul: „Uliul pre ceriu au cunoscut vremea sa, turtureaoa, rânduneaoa şi barza au cunoscut vremea venirei lor, iar norodul mieu n-au cunoscut Judecata lui Dumnezeu." Că urât lucru va fi şi necuvios, când păsările vor cunoaşte vremea lor şi după vremea aceia îş vor schimba lăcaşurile sale. Iar noi, vremile cele rânduite de Sfânta Beserică, spre spăseniia sufletelor noastre nu le vom cunoaşte [1598]. Căci „mântuirea, în viziunea mitropolitului Antim Ivireanul, este cosmică, ea include lumea, întregul univers, în care rolul central îl are omul, în calitate de coroană a creaţiei"[1599].

Cosmosul întreg, cerul şi pământul, sunt adevărate *cărţi* spre înţelepţirea omului[1600]. „Pe binefăcătorul Dumnezeu poţi să-L cunoşti mai cu seamă după minunatele Sale creaturi, care nu lipsesc niciodată din faţa ochilor tăi, ca să le vezi şi după cum mărturisesc ele însele: *Cerurile povestesc slava Lui* (Ps. 18, 1) şi se învaţă între ele, unele pe altele, să cunoască pe Dumnezeu şi Ziditorul lor: *Ziua zilei spune cuvântul şi noaptea vesteşte nopţii ştiinţa* (Ps. 18, 2)"[1601].

Soarele, luna, aştrii cereşti[1602], cât şi celelalte elemente naturale, au valoare semiotică, fiind create ca nişte semne ce indică *schimbarea vremilor* [1603], (…) *care făcând ageră firea omului, a* (în)*mulţi faptele cele bune îl îndeamnă* [1604].

Universul apare ca un fel de *arhitext* (dar nu în sens platonic), un *proto-text* creat de Dumnezeu, o *proto-biblie* [1605]. *Lecturând* astfel tainele universului, omul se cunoaşte pe sine însuşi, descoperă de fapt tainele sale, ale comportamentului său ca făptură cugetătoare a lui Dumnezeu.

Aşa percepe Antim Ivireanul lumea şi caută să ne prezinte întreg cosmosul ca pe o *icoană* a Bisericii universale, şi să o *picteze* astfel. Căci *Beserica aceia era închipuirea ceriului* [1606].

[1598] *Opere*, p. 108.

[1599] Pr. Drd. Ion Popescu, *Aspecte dogmatice în Didahiile mitropolitului Antim Ivireanul*, în rev. *Studii Teologice*, XLIII (1991), nr. 1, p. 114.

[1600] „…lumea aceasta n-a fost gândită în zadar, nici în deşert, ci pentru un scop folositor şi pentru marea trebuinţă pe care o aduce celor ce există pe pământ, dacă lumea este într-adevăr o şcoală a sufletelor înzestrate cu raţiune şi un loc unde se poate învăţa cunoaşterea lui Dumnezeu, fiind prin cele văzute şi simţite în lume o călăuză a minţii pentru contemplarea celor nevăzute, precum zice Apostolul, că « cele nevăzute ale lui Dumnezeu de la facerea lumii se văd, înţelegându-se din făpturi » (Rom. 1, 20)", cf. Sfântul Vasile cel Mare, op. cit., p. 77.

[1601] Dimitrie Cantemir, *Divanul…*, op. cit., p.266.

[1602] „Şi a zis Dumnezeu: «Să fie luminători pe tăria cerului, ca să lumineze pe pământ, să despartă ziua de noapte şi să fie semne ca să deosebească anotimpurile, zilele şi anii, şi să slujească drept luminători pe tăria cerului, ca să lumineze pământul». Şi a fost aşa." (Fac. 1, 14-15)

[1603] *Opere*, p. 108.

[1604] Ibidem.

[1605] Această hermeneutică aparţine Sfântului Maxim Mărturisitorul.

[1606] *Opere*, p. 42.

Definiţie care secondează cu fidelitate tradiţia patristică: „Sfânta Biserică a lui Dumnezeu este chip şi icoană a întregului cosmos, constătător din fiinţe văzute şi nevăzute, având aceeaşi unitate şi distincţie ca şi el”[1607].

Cerul vizibil este doar un chip sensibil al Împărăţiei Cerurilor, un reper pentru omul nedesăvârşit, care are încă *gândul cel trupesc* [1608], un reper destinat să îl ajute să privească dincolo de propria limitare.

Faptul că Antim concepe întreaga creaţie, cea văzută şi cea nevăzută, ca o arhitectură ecleziastică, ca o Biserică, în care Hristos e Arhiereu şi Dumnezeu, nu este o simplă speculaţie a noastră, ci este ceea ce ne relatează el însuşi, într-o tâlcuire la III Regi 6, 5-6 (în *Cazanie la Vovedenie Bogorodiţe*, adică la *Intrarea în Biserică a Maicii Domnului*): *Vede-se în Sfânta Scriptură, la a treia carte a Împăraţilor, la al 6-lea cap, cum că Împăratul Solomon au făcut casa Domnului cu trei despărţituri;* (…) [în] *care beserică, despărţitura cea dintâi, unde sta norodul să închipuia ceriului carele stă deasupra noastră, unde iaste văzduhul şi sunt acolo toate păsările cele zburătoare; iar a dooa despărţitură, unde sta arhiereii şi preoţii să închipuia ceriului al doilea, carele stă deasupra ceriului dintâi, unde sunt puterile cele cereşti, adecă îngerii şi sufletele drepţilor; iar a treia despărţitură, unde era Sfânta Sfintelor şi întra într-un an odată numai arhiereul, să închipuia al treilea ceriu, carele stă deasupra celui de al doilea, întru carele nu întră nimeni, făr' numai adevăratul Arhiereu Hristos, Dumnezeul nostru* [1609].

Faptul că cele trei ceruri stau unul deasupra celuilalt, nu trebuie înţeles în sens literal, pentru că nu arată o suprapunere geografică, ci una spirituală. Şi dacă universul empiric este un templu de lumină, imitând modelul său spiritual, inefabil, cu atât mai mult este lumină *lumea care să chiamă trup, adecă Beserica lui Hristos* [1610].

După cum am văzut şi vom mai avea prilejul să observăm mai departe, Antim citează sau parafrazează sintagma biblică ce afirmă că Dumnezeu este *Soarele dreptăţii*, în foarte multe contexte, fiind o imagine predilectă a ierarhului nostru, fapt care demonstrează o motivaţie interioară, intimă. Aşa cum predică autorul, Dumnezeu a creat soarele pentru om, dar El însuşi coboară până la om şi străluceşte în acesta, atâta cât fiecare persoană manifestă permeabilitate în faţa luminii Sale.

Pentru că Dumnezeu luminează mai mult ca un Soare interior, din adâncurile fiinţei umane, unde vine pentru a Se uni cu omul, prin Sf. Euharistie: *Au rămas toată zidirea uimită când Iisus al lui Navi au poruncit soarelui să stea pre cer, nemişcat, până va birui pre vrăjmaşii săi; dară cu cât mai vârtos socotiţi că s-ar minuna când acestaş Iisus ar zice soarelui, nu să stea nemişcat pre ceriu, ci să se pogoare din ceriu pre pământ. Adevărat,*

[1607] Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Mystagogia (Cosmosul şi sufletul, chipuri ale Bisericii)*, Introducere, traducere, note şi două studii de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 2000, p. 15.

[1608] *Opere*, p. 9.

[1609] Idem, p. 41-42.

[1610] Idem, p. 124.

înfricoşat lucru ar fi acesta, iar nu iaste nimic întru asemenare cu aceia ce face preotul în toate zilele, în Sfântul Jărtăvnic. El nu porunceşte soarelui cestui ce să vede, ce pune supt datorie cu cuvintele lui şi cu rugăciunea lui, pre Soarele cel de taină al dreptăţii, pre însuşi Unul Născut Fiiul lui Dumnezeu, să Se pogoare din ceriu şi supt întâmplările pâinii şi a vinului să Se facă iară Jărtvă vie pentru ertăciunea păcatelor noastre [1611].

Dumnezeu este pretutindeni în universului material şi spiritual şi este Soarele care îl *înconjoară* pe om cu atotprezenţa Sa, fără de Care acesta nu are lumină, dar Care străluceşte nu numai din afara omului, ci mai ales în lăuntrul fiinţei lui, în inima lui, unde Se pogoară cu toată dumnezeirea Sa şi cu toată *văpaia dragostei* [1612] Sale pentru oameni şi pentru lume[1613].

Iubindu-L pe Dumnezeu, omul priveşte cu *ochii* harului Său, care devin *ochii* săi, perspectiva, optica sa proprie[1614].

Şi privind prin iubire întreaga lume îi înţelege raţiunile şi o îndrăgeşte, îi recunoaşte meritele şi frumuseţea, la rândul său. Acesta este şi modul în care Antim îşi îndeamnă ascultătorii să privească universul.

Credem că putem să înţelegem acum mai bine afinitatea lui Antim pentru metaforele *celeste*, predilecţia pentru vizualizarea şi *iconizarea* luminii (de fapt, icoana bizantină autentică are, întotdeauna, un fond de lumină predominant). Nici nu se putea altfel, deoarece orice frumuseţe şi orice lumină, după cum am văzut, Îl arată în mod tainic pe Dumnezeu: „Când înalţi, deci, privirea şi priveşti frumuseţea, măreţia şi folosul cerului, urcă-te atunci de la cer la Creator (…) şi vezi şi din crearea acestor stihii cât e de mare puterea Stăpânului tău!”[1615].

[1611] Idem, p. 169.

[1612] Idem, p. 83.

[1613] Căci „Împărăţia lui Dumnezeu”, scrie Sfântul Siluan [Athonitul], “înseamnă a purta în inima noastră universul întreg şi pe Însuşi Dumnezeu, Creatorul lui”, cf. Arhim. Sofronie, *Din viaţă şi din Duh*, trad. din franceză de Prof. Ecaterina Volocaru, Ed. Pelerinul, Iaşi, 1997, p. 21.

[1614] „Încă din prima zi, în frumuseţea sa atotcuprinzătoare, întreaga creaţie a fost chemată să devină Împărăţia lui Dumnezeu. Întreaga istorie a lumii este aici, în lumina acestei prime zile, între cuvântul şi privirea lui Dumnezeu. Ea este creată, ea nu este Dumnezeu, dar totuşi între El şi El, între cuvântul Său cel dinainte de a fi lumea şi privirea Sa către lume, Dumnezeu a pus lumina lumii. Şi la fel ca un germen ce conţine dezvoltarea viitoare a întregii plante, lumina poartă în ea desfăşurarea universului.

Între cuvântul şi privirea lui Dumnezeu, lumina avea să se dilate devenind vremurile şi spaţiile pe care le întinde, până ce ochiul omului pe această planetă ajunge să fie, datorită Cuvântului întrupat, însăşi privirea lui Dumnezeu: altfel spus, până ce omul este capabil el însuşi să vadă frumuseţea lumii, să vadă cât de frumoase sunt toate. În Geneză, omul este creat să fie privirea lui Dumnezeu către lume, în lăuntrul privirii lui Dumnezeu către lume. Între privirea lui Dumnezeu şi chipul Său în om, se află toată creaţia. Şi privirea omului care nu-L vede pe Dumnezeu, dar vede toată creaţia, este răspunsul creaţiei către Dumnezeu, posibilitatea dialogului iubirii. Omul nu-L poate vedea pe Dumnezeu, dar el poate vedea lumea aşa cum Dumnezeu vede lumea, şi aceasta este însăşi iubirea lui Dumnezeu”, cf. Jacques Touraille, *La beauté du monde, icône du Royaume*, în rev. *Contacts*, XXXI (1979), nr. 105, p. 6.

[1615] Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilii la Facere (I)*, în col. PSB, vol. 21, traducere, introducere, indici şi note de Pr. D. Fecioru, Ed. IBMBORi, Bucureşti, 1987, p. 62.

Căci Creatorul lumii este Dumnezeu Atotţiitorul, „Cel care ai făcut cerul şi pământul cu toată podoaba lor”[1616], „Cel ce locuieşte în lumina cea neapropiată”[1617], „Cel ce numără mulţimea stelelor şi dă tuturor numele lor”[1618], este Ziditorul „Care ai luminat ziua cu lumină de soare şi noaptea ai strălucit-o cu raze ca de foc”[1619], „Cel ce ai împodobit cerul cu stele, ca un Dumnezeu şi prin Îngerii Tăi tot pământul luminezi”[1620], „Soarele slavei, Începătorul luminii”[1621], „Cel ce (…) prin Sfinţii Tăi tot pământul luminezi, Ziditorule a toate”[1622], „Cel ce ai răsărit lumii din Fecioară, Hristoase Dumnezeule, şi fiii luminii printr-însa ne-ai arătat”[1623], „Lumină fără de început şi pururea fiitoare, în care nu este mutare sau umbră de schimbare”[1624], „Lumina cea adevărată, Care luminezi şi sfinţeşti pe tot omul cel ce vine în lume”[1625], „Cel ce trimiţi lumina şi purcezi şi răsari soarele peste cei drepţi şi peste cei nedrepţi, peste cei răi şi peste cei buni, şi cu lumina cea de ziuă luminezi toată lumea…”[1626], Cel pe Care „Pe Tine Te laudă soarele. Pe Tine Te slăveşte luna. Ţie se pleacă stelele. Pe Tine Te ascultă lumina. De Tine se îngrozesc adâncurile. Ţie slujesc izvoarele. Tu ai întins cerul ca un cort. (…)”[1627], „Lumina cea neînserată”[1628] şi „Părintele luminilor”[1629], după cum se spune în toate cărţile de cult ortodoxe. De altfel, *Ceaslovul* din care am ales cele mai multe exemple – deşi ele pot fi extrem de numeroase, din toate cărţile de cult şi nu numai – a fost tradus din greceşte şi tipărit de însuşi Antim, în 1715, iar cel actual – din care am citat – îi urmează îndeaproape. Autorul nu credem că avea de ce să meargă în altă parte ca să-şi caute surse de inspiraţie.

Am vorbit mai devreme de alegoria cerului plin de ochi gânditori şi luminători, ca şi chip al Bisericii. Prin această retină uriaşă a cerului se întrevede o altă lume, un loc sugerat de acest templu al „muzicii de sfere”, plin de armonie, de lumină şi de pace, iar Antim este îndreptăţit să considere bolta cerească – singura care urcă privirile noastre spre înălţimi inepuizabile de frumuseţe – drept reper, pentru a face să se profileze înaintea noastră chipul inefabil al Raiului, *grădina Besericii* [1630] şi *cereasca cetate a fericirii* [1631].

[1616] *** Rugăciunea regelui Manase, v. 2.

[1617] I Tim. 6, 16

[1618] Ps. 146, 4.

[1619] *Ceaslov*, op. cit., p. 138.

[1620] Idem, p. 65.

[1621] Idem, p. 68.

[1622] Ibidem.

[1623] Idem, p. 216.

[1624] Idem, p. 12. Cf. Iac. 1, 17.

[1625] Idem, p. 79.

[1626] Idem, p. 83.

[1627] *Molitfelnic*, ed. cit., p. 32-33. Pasajul acesta se regăseşte şi în *Învăţăturile* lui Neagoe Basarab, a cărui sursă de inspiraţie s-a crezut, de către unii, în mod eronat, a fi Francisc din Assisi.

[1628] Cf. Înţel. 6, 12: „Înţelepciunea este luminată şi neînserată”

[1629] Cf. Iac. 1, 17.

[1630] *Opere*, p. 35.

[1631] Idem, p. 113.

Este lesne de observat faptul cum, chiar şi acolo unde el nu compară în mod explicit pe Sfinţi cu luminătorii cereşti, aceştia din urmă au însă caracteristici ale blândeţii sau ale vieţii de suferinţă. Faptul că cerul e ostenit, că luna şi stelele obosesc priveghind, că soarele şi luna încearcă din răsputeri să-l lumineze şi să-l educe pe om, sunt realităţi specifice Sfinţilor. În cer sau pe pământ ei sunt lumini pline de bunătate. Antim ne comunică, prin aceasta, că şi Cerul spiritual are nenumăraţi *ochi*, care se roagă pentru oameni şi îi priveghează permanent. Acestea sunt *şireagurile stelelor celor de taină* [1632], adică cetele Sfinţilor şi ale Îngerilor.

Pascal (contemporan cu Antim) spunea că Hristos este în agonie până la sfârşitul lumii. La Antim vedem că Cerul Sfinţilor este în neîncetată osteneală, în priveghere şi rugăciune, în agonie pentru lumea care mai are încă de luptat cu răul. Aceşti *ochi duhovniceşti neadormiţi* sunt ca nişte lacrimi de foc *în luciul lumii aceştiia* [1633] şi care îi redau adevăratul ei sens spre Lumină. Ei sunt *Luceferi ce răsar* (cum zice Eminescu) şi luminează lumea, pentru a le descoperi oamenilor calea spre nemurire şi pentru a-i ajuta să-şi regăsească adevărata vocaţie de a fi oameni cereşti şi fiii Luminii. Eminescu, pe care tocmai l-am evocat, numea stelele *icoane* (în mai multe contexte – *Icoana stelei ce-a murit / Încet pe cer se suie*, din poemul *La steaua*; sau *ale stelelor icoane*, în *Memento mori*, etc.), recunoscând în ele reflexia frumuseţii luminii veşnice.

Nespusa frumuseţe a cerului şi a boltei înstelate a inspirat dintotdeauna pe artişti, a impresionat pe filosofi (între care Kant a rămas celebru prin recunoaşterea impresionabilităţii în faţa cerului înstelat), a intrigat pe astronomi sau pe savanţi. Platonicienii şi neoplatonicienii considerau aştrii cereşti ca fiind existenţe *însufleţite*, dar şi Origen a crezut în această erezie, fapt ce a constituit unul dintre motivele anatematizării sale. Ei porneau de la antica idolatrizare datorită căreia „vechii locuitori ai Eladei nu credeau în alţi zei, decât în aceia pe care-i recunosc şi astăzi mulţi dintre barbari: soarele, luna, pământul, astrele şi cerul. Şi, cum le vedeau pe toate mişcându-se şi alergând, în veşnica lor cursă, pornind de la această însuşire firească de-*a alerga (thein)* le-au dat numele de *zei (theoi)*” [1634].

În creştinism, cerul înstelat nu reprezintă însă zeităţi[1635], nu este idolatrizat, ci este doar o fereastră, translucidă pentru spiritul omenesc, prin care acesta poate întrezări

---

[1632] Idem, p. 19.

[1633] Idem, p. 118.

[1634] Platon, *Opere III*, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1978, p. 270.

[1635] „«Despre astronomie se vorbeşte în Biblie atât de puţin, încât nici măcar nu sunt denumite toate planetele » - a remarcat încă Galilei. În cartea lui Moise despre facerea lumii în cele şase zile, Soarele şi Luna nu sunt numite. Cunoscând tradiţia păgână («zeii nu sunt decât Soarele şi Luna şi planetele fixe » [Cicero, *Despre natura zeilor*, 2,80]), Moise vorbeşte de „luminătorul cel mai mare” şi „luminătorul cel mai mic” (Fac. 1,16), ocolind cuvintele „Soare” şi „Lună”. În acest fel, el profanează sacralităţile păgâne”, cf. Diac. Andrei Kuraev, op. cit., p. 135.

strălucirile Luminii cei neapropiiate [1636], adică poate cunoaşte, oarecum, pe Dumnezeul care este Lumină, din contemplarea lumii-lumină.

Ziua zilei spune cuvântul şi noaptea vesteşte nopţii ştiinţa (Ps. 18, 2), versetul pe care îl amintea şi Cantemir în *Divanul* său, înseamnă tocmai aceasta: că luminătorii cereşti comunică adevărurile cele veşnice atât celor înţelepţi şi lumnaţi la minte, ca *ziua*, cât şi celor întunecaţi la minte sau mai puţin înţelepţi, care sunt în *noaptea* neştiinţei. Şi unora şi celorlalţi, frumuseţea cerurilor limpezi ale zilei şi splendoarea înstelată a nopţii le transmit *cuvânt* şi *cunoaştere*, *ştiinţă* despre Făcătorul tuturor. Doar inspirându-se din tradiţia noastră veche cu privire la această comunicare cosmică, Eminescu putea spune *O, ascultă numai-ncoace, / Cum la vorbă mii de valuri stau cu stelele proroace!* (*Scrisoarea IV*), imprimând dialogului cosmic caracterul de şezătoare, de cuminţenie şi înţelepciune străveche.

Am spus că, prin expresii plastice ale luminii şi ale lumii, Antim face, cu „superrafinamentul său teologal"[1637], o tâlcuire parţială la Geneză. Câteodată însă această interpretare este foarte explicită, urmărindu-se o simbolistică aparte a creaţiei primare (fiindcă există şi o a doua recreare a lumii, înfăptuită prin Întruparea Cuvântului; la început, cuvântul Cuvântului s-a întrupat şi a devenit lume, materie, univers, iar a doua creaţie a însemnat de fapt o regenerare, o restaurare a creaţiei, prin asumarea de către Fiul şi Cuvântul lui Dumnezeu a trupului şi a firii umane): *La capul cel dintâi al „Facerii" spune Moisi cum că Dumnezeu au făcut doi luminători mari: unul mai mare şi altul mai mic; şi pre cel mai mare, adecă pe soare, întru stăpânirea zilii, iar pre cel mai mic, adecă pre lună, întru stăpânirea nopţii. Şi pre aceştea, i-au făcut pentru întărirea trebuincioase chivernisiri a toată lumea. Şi iarăşi acestaşi Dumnezeu, făcându-Se om, au pus alţi doi luminători, pentru întărirea şi întemeierea Besericii: pre cel mai mare, adecă pre Petru, pentru ca să fie întru stăpânirea zilii a dumnezeeştii cunoştinţe întru jidovime; iar pre cel mai mic, adecă pre Pavel, întru stăpânirea întunecatei nopţi a închinării de idoli, la limbi, pentru ca să răsipească cu strălucirea minunilor şi cu lumina învăţăturii norii cei întunecaţ ai înşălăciunii* [1638].

Înţelesul acestui fragment este că Întruparea lui Hristos a însemnat înnoirea lumii, o nouă creaţie în Duh a lumii, spirituală, în urma căreia au fost aşezaţi alţi doi mari luminători, duhovniceşti, Sf. Ap. Petru şi Pavel, ca un nou soare şi o nouă lună: Petru ca un soare pentru evrei, cei care erau luminaţi cu învăţăturile cereşti, care erau poporul ales, iar Pavel ca o lună pentru neamurile păgâne, care erau întunecate din pricina idolatriei, a politeismului. Lumii materiale şi omului trupesc îi trebuie aştri materiali, iar celei spirituale îi trebuie lumini spirituale.

[1636] *Opere*, p.189. În contextul predicii sale, Antim se referă la lumina dumnezeiască, în care sălăşluiesc Sfinţii în Rai, dar noi am folosit sintagma mai degrabă în sens simbolic: dacă cerul este atât de luminos, cu atât mai mult se înţelege că el este creaţia Luminii.

[1637] Eugen Negrici, *Antim Ivireanul...*, op. cit., p. 103.

[1638] *Opere*, p. 57.

Fiecare lume are nevoie de strălucirea luminii ei, proprie alcătuirii sale. Iar omul are nevoie de amândouă, pentru că, *fiind omu îndoit, adecă cu trup şi cu suflet* [1639], are nevoie atât de lumina soarelui, dar şi de lumina lui Hristos, cu atât mai mult, după cum am arătat deja.

Imaginea solară este, de multe ori, preferata lui Antim, soarele fiind *icoana* cea mai reprezentativă pentru realităţi spirituale, a căror măreţie nu poate fi sugerată de niciun alt echivalent cosmic, aparţinând universului empiric. În această predică apologetică la Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel – din care am citat mai sus – autorul face însă, implicit, prin termenii de comparaţie la care recurge şi prin „surprinzătoarele rafinări ale imaginilor”[1640], şi o apologie a frumuseţii creaţiei şi, mai ales, a celor „doi luminători mari”, soarele şi luna, dintre care *iaste soarele vârf celoralalte stele şi le covârşaşte cu lumina pe toate şi de la răsărit şi pân' la apus, tot pământul şi unghiurile lui luminează, încălziaşte, îngraşă şi revarsă pretutindea razele lui*. (…) *Căldura soarelui are lucrare firească a dărui copacilor, erburilor, pietrilor scumpe şi plodurilor pământului vieţuitoare, umejoasă şi îngrăşătoare putere spre creştere* [1641].

Despre aceste semnificaţii ale luminii solare, am mai avut însă prilejul să discutăm. Reluările, sublinierile şi specificaţiile oratorului sunt însă bine venite, pentru noi, dându-ne posibilitatea să urmărim coeziunea internă a cugetării şi a operei sale. Noutatea imagistică însă, deşi întregeşte un sens cunoscut, este plină de ingenuitate şi are o sensibilitate şi un pitoresc propriu, irepetabil.

În ce o priveşte pe *regina nopţii* – după expresia lui Eminescu –, luna, Antim îi conferă o demnitate imperială asemănătoare cu a soarelui (care stăpâneşte pământul), aceea ca *să stăpânească marea* [1642], adică marea vieţii tulburate şi valurile popoarelor care trebuiau să-şi potolească furtuna patimilor şi să fie prinse în mreaja cuvântului mântuitor.

În acelaşi timp, luna are şi acea impasibilitate a frumuseţii şi purităţii, autorul îmbrăcând-o, cu eleganţă poetică, în veşmântul diafan al inocenţei, al nevinovăţiei ce pluteşte pe deasupra patimilor omeneşti necugetate: *Între celelalte idiomata adecă alsăuiri ce are luna are şi aceasta: când iaste plină să scoală asupra-i câinii, ca nişte vrăjmaş, cu luptă şi nu încetează a o lătra, neputând suferi lumina ei; şi cu acestia toate, ia fiind curată şi nevinovată, luminează şi călătoreşte călătoriia ei, făr' de zăticneală* [1643]. După cum

---

[1639] Idem., p. 71.

[1640] Dan Horia Mazilu, Introducere în opera lui Antim Ivireanul, op. cit., p. 101.

[1641] *Opere*, p. 58.

[1642] Idem, p. 62. Ajunşi în acest punct cu cercetarea noastră, ne întrebăm dacă ar fi oare prea îndrăzneţ să avansăm ideea că Eminescu ar fi putut citi, din întâmplare, la Mănăstirea Agapia sau Neamţ sau în altă parte, vreo copie rătăcită (chiar şi incompletă) a didahiilor lui Antim, din care să se fi inspirat când a scris *Lună tu, stăpâna mării, pe a lumii boltă luneci/ Şi gândirilor dând viaţă, suferinţele întuneci.(...)/ Peste câte mii de valuri stăpânirea ta străbate,/ Când pluteşti pe mişcătoarea mărilor singurătate!* (*Scrisoarea I*). Eminescu a fost un admirator al literaturii vechi, din care nu s-a sfiit să împrumute cuvinte sau sintagme arhaice, care să confere limbii sale parfumul *originarităţii*, şi chiar idei îmbrăcate în veşmântul vizionar al cugetării religioase.

[1643] Ibidem.

soarele luminează şi încălzeşte pământul, luna luminează în întunericul nopţii păcatului şi este stăpână[1644] peste marea vieţii, trecând cu serenitate peste *cumplitele valurile mării* [1645].

Marea nu este niciodată calmă în opera lui Antim, ci întotdeauna personifică zbuciumul vieţii şi al lumii în care a pătruns morbul păcatului şi al haosului. Lumina lunii intră în antagonism cu întunericul şi cu dezordinea, ea reprezentând o lume în care domneşte pacea şi armonia.

Cerul înstelat, soarele şi luna sunt icoane ale unei frumuseţi inefabile, ale unui *tărâm* aflat foarte departe, infinit de îndepărtat, de patimile celor pământeşti, o lume infailibilă în faţa atacurilor nebuneşti, dar şi naive, ale celor ce „nu încetează a o lătra, neputând suferi lumina ei".

Ca o completare a ceea ce spuneam mai devreme, că cerul înstelat are ca prototip Biserica[1646], a cărei lumină e, în primul rând, Dumnezeu, dar în care luminează şi Îngerii şi Sfinţii care s-au făcut pe ei înşişi transparenţi pentru această lumină dumnezeiască – deoarece *pre înger şi pre om i-au făcut Dumnezeu după chipul Său, precum zice la capul cel dintâi al Facerii…*[1647] –, observăm că în această predică Antim îşi întemeiază întreg discursul pe ideea paralelismului între cei mai mari dintre Apostoli, Petru şi Pavel, şi cei „doi luminători mari".

Astfel că *Petru au stătut în Beserică, ca alt luminător mare, pentru căci s-au arătat ca soarele luminând peste Beserica Celui Înalt. Iar Pavel au fost stătut luminătoriu mai mic, însă asămănător soarelui, cu lumina, cu strălucirea, cu bunătăţile, cu vredniciia şi cu slava* [1648].

Şi tot despre Sf. Petru scrie că *s-au arătat ca alt soare, luminând în casa Celui Înalt* [1649], iar către amândoi Apostolii îşi îndreaptă rugăciunea, implorând: *căutaţ din ceriu, ca*

[1644] De fapt, termenul „stăpâneşte" arată tot un sens creaţionist. În creştinism, credinţa este că Dumnezeu a creat în prima zi lumina şi a despărţit-o de întuneric (conform Scripturii). Ziua şi noaptea au fost deci create înainte de a fi aduşi la existenţă soarele, luna şi ceilalţi aştrii – lucru ce s-a întâmplat abia în a patra zi a creaţiei –, care au fost făcuţi ca nişte vase spre a purta această lumină, ca nişte lămpi, pentru luminarea pământului. Soarele, luna şi stelele nu sunt sursa primară a luminii, ci Dumnezeu, Cel ce a creat universul după chipul Său, fiind Lumina lumii (In. 1, 9), şi a aşezat „soarele spre stăpânirea zilei, luna şi stelele spre stăpânirea nopţii" (Ps. 135, 8-9).

Faptul că soarele stăpâneşte pământul şi luna stăpâneşte asupra mării este o metaforă a lui Antim, cu o conotaţie derivată de la sensul iniţial şi care pleacă, probabil, de la ideea că soarele are, în natură, un rol covârşitor în a face pământul să rodească, iar luna îşi etalează splendoarea în oglinda nesfârşită a mării sau, în timp ce pământul este cufundat în somn, ea are o importanţă aparte în a lumina calea celor ce navighează pe mare, ajutându-i să se orienteze.

[1645] *Opere*, p. 62.

[1646] Vezi şi Ps. 77, 75: „Şi a zidit locaşul Său cel sfânt, ca înălţimea cerului; pe pământ l-a întemeiat pe el în veac".

[1647] *Opere*, p. 119.

[1648] Idem, p. 62.

[1649] Idem, p. 52.

nişte luminători mari tăriei cei de sus, spre noi carii şădem întru întunerecul şi umbra morţii. Mângâiaţi-ne pre noi, ticăloşii, cei ce şedem în valea plângerii…[1650].

Această „vale a plângerii"[1651] reprezintă pământul unde a fost exilat Adam, dar poate fi interpretată şi ca un relief spiritual, aflat undeva departe de cer, unde rămân cei ce nu se înalţă *la mari şi la înalte gânduri* [1652] şi nici nu îşi fac *mintea* lor *muntele Thavorului* [1653] ca să vadă *lumina adevărată* [1654].

E adevărat că uneori poate părea că în textele lui Antim există un contrast puternic între cer şi pământ, dar în esenţă nu este aşa, pentru că acest pământ nu este damnat, nu este exclus de la transfigurare împreună cu omul. Tocmai pentru că universul material nu este ceva *negativ* sau *alterat* cu totul prin păcatul omenesc, putem face referire la ipostaza lui de creaţie a lui Dumnezeu, care este şi ea (creaţia materială) tot un templu al harului, după asemănarea lumii spirituale şi împreună cu ea.

Pogorându-Se pe pământ, Dumnezeu întrupat a venit aici nu ca într-o lume străină[1655], ci în lumea creată de El ca o lumină şi al cărei Mire este El, Cuvântul: *Făcându-ş noaptea calea sa jumătate eşit-au aici, <u>în lumina aceasta a noastră</u>* (subl.n.)*, ca un Mire din cămara Sa.* (…) *…şi preacuratul sângele Fecioarei, cu puteria Sfântului Duh, făr' de nicio sămânţă de bărbat, zemislindu-se, s-au făcut trupul Domnului Hristos, Carele eşind la lumină* [1656]*, ca Cela ce iaste Lumina cea adevărată, minunat au veselit tot neamul omenesc*[1657].

Am plecat de la metafore antimiene în care era vorba despre lumina materială, despre aştrii cereşti, pentru a ajunge la sensurile spirituale ale luminii. A fost nevoie de acest *pelerinaj* la înţelesurile mai simple sau mai complexe ale metaforelor fotianice, pentru a înţelege de unde izvorăşte frumuseţea lor: din adâncul teologiei mistice a lui Antim[1658]. „Cuvântul, cu forţa-i de iradiere, este harul său şi «mreaja» de creator"[1659].

[1650] Idem, p. 63.

[1651] Cf. Ps. 83, 7.

[1652] *Opere*, p. 65.

[1653] Idem, p. 82.

[1654] Ibidem.

[1655] „Cuvântul era Lumina cea adevărată care luminează pe tot omul, care vine în lume. În lume era şi lumea prin El s-a făcut, dar lumea nu L-a cunoscut. Întru ale Sale a venit, dar ai Săi nu L-au primit." (In. 1, 9-11) Zice şi Antim că *Întru ale Sale au venit Domnul, nu prin umbră, ci chiar şi înfăţişat să aduce, ca pre un jărtăvnic pre pământ…* (*Opere*, p. 30).

[1656] Adică, arătându-Se oamenilor.

[1657] *Opere*, p. 197.

[1658] Voi exemplifica această afirmaţie şi printr-un mic text din Sf. Ioan Gură de Aur: „Binecuvântat este Dumnezeu. Iată, şi pe pământ strălucesc stele, mai strălucitoare decât cele din cer. Pe pământ sunt stele din pricina Celui ce S-a arătat din cer pe pământ. Nu numai că pe pământ sunt stele, ci sunt chiar în timpul zilei. Aceasta este cea de-a doua minune. Iar stelele din zi sunt mai strălucitoare decât cele din noapte.

Căci acelea, când luminează soarele, se ascund; acestea însă, strălucind Soarele dreptăţii, mai mult luminează. Ai văzut vreodată stele strălucind deodată cu soarele? Acelea dispar când va fi sfârşitul lumii acesteia; acestea vor lumina mai mult. Despre acelea zice Evanghelia că « stelele cerului vor cădea precum cad

Ierarhul nostru propovăduieşte, la fiecare predică, deschis sau indirect, că, deşi Dumnezeu S-a arătat pe pământ *îmbrăcat cu blândeţe şi cu smerenie*[1660], El este Cel ce „Întru strălucire şi în mare podoabă Te-ai îmbrăcat. Cel ce Te îmbraci cu lumina ca şi cu o haină” (Ps. 103, 2), El este Dumnezeul slavei şi al luminii. Iar omul trebuie să Îl recunoască astfel, pentru a se face părtaş de *o frumoseţe şi de o dulceaţă strălucitoare ca aceasta* [1661], a slavei Sale, devenind şi el *beat de dragostea acei frumoseţi* [1662]. Parafrazând acelaşi Ps. 103, 2, Eminescu va spune că Prorocul *cânta pe Împăratul în hlamidă de lumină* (*Memento mori*).

Cu alte cuvinte, prin explorarea măreţiei acestui univers, mitropolitul Antim atrage atenţia asupra măreţiei înfricoşătoare a Creatorului său, pe temeiuri biblice şi patristice evidente. Autorul vrea să-şi determine auditoriul *a se îndrăgosti* nu numai de frumuseţea lumii, nu numai de împărăţia creaţiei, ci şi de Împărăţia veşnică, al cărui chip, deşi palid, este şi universul empiric. Materia *străbătută* de fiorul spiritualităţii – lucru pe care îl vedeam reliefat şi în *Cazaniile* lui Varlaam şi Coresi –, este tocmai ceea ce face ca această lume să fie desăvârşită, atât pe cât poate să existe perfecţiune în materialitatea care nu este nici infinită, nici imuabilă, ci este supusă dezintegrării şi transformării permanente.

De aici derivă şi frumuseţea metaforelor antimiene şi sensul lor adânc, contemplativ, din reflecţia lumii cereşti în cea materială. Este clar acum, cred, că şi atunci când ne face să ne ridicăm ochii spre cerul de deasupra capetelor noastre, spre stelele care se văd, Antim ne îndreaptă privirea însă spre cele care nu se văd cu ochiul liber, spre strălucirea unei frumuseţi necorupte, pure, eterne.

Nenumărate pagini încărcate de vizionarism, întâlnite în *Didahiile* lui Antim, întăresc impresia de ansamblu oferită de lectura *Cazaniilor* mai vechi, a unei sobrietăţi conectate la tensiunea mistică a începutului şi sfârşitului lumii. Strălucirea cerului şi a aştrilor cereşti are o forţă primordială ce proiectează lumina spre a străbate istoria şi a ne fixa ochii conştiinţei

---

frunzele viei » (Mt. 24, 29; Is. 34, 4); despre acestea: « Drepţii vor străluci precum soarele în Împărăţia lui Dumnezeu » (Mt. 13, 43).”, cf. Sf. Ioan Gură de Aur, *Cateheze baptismale*, trad. de Pr. Marcel Hancheş, Ed. „Oastea Domnului”, Sibiu, 2003, p. 58.

Şi venind în zilele noastre, foarte asemănător se exprimă şi Sf. Iustin Popovici, când afirmă că, privind din Împărăţia lui Dumnezeu, din cer, nu se văd pe pământ „nici munţii, nici mările nici oraşele, nici zgârie-norii, ci omul. Pentru că sufletul omului creat după chipul lui Dumnezeu este ca un soare pe pământ. Şi fiecare dintre sorii aceştia este vizibil din cer. O, minune a iubirii lui Dumnezeu! Acest minuscul pământ, un astru dintre cele mai mici, să cuprindă milioane de sori! Sub veşmântul de trup pământesc al omului străluceşte soarele! Omul? Un mic dumnezeu în noroi.”, cf. Sf. Iustin Popovici, *Omul şi Dumnezeu-Omul. Abisurile şi culmile filosofiei*, Ed. Deisis, Sibiu, 1997, p. 110.

[1659] Florin Faifer, loc. cit., p. 234.

[1660] *Opere*, p. 107.

[1661] Idem, p. 14.

[1662] Ibidem.

în veşnicie, acolo unde cascada timpului încetează să se mai reverse şi unde *catapeteasma lumii în adânc s-au înnegrit / Ca şi frunzele de toamnă toate stelele-au pierit* [1663].

De cele mai multe ori, direct sau indirect, în predici, cosmologia vizează eshatologia, pentru că venim din veşnicie (căci toate au preexistat la El şi în El) şi mergem în veşnicie. Atunci, la sfârşitul lumii, aştrii cereşti îşi vor fi făcut „datoria", aceea de a fi semne şi luminători ai lumii şi, după cum poetic scria Miron Costin, *Ceriul faptu de Dumnezeu cu putere mare, / Minunată zidire, şi el sfârşit are. / Şi voi, lumini de aur, soareli şi luna, / Întuneca-veţi lumini, veţi da gios cununa. / Voi stele iscusite, ceriului podoba, / Vă aşteaptă groaznică trâmbiţa şi doba. / În foc te vei schimosi, peminte cu apa* (…)[1664].

În *Paremiile preste an*, traducând din latină proorocia Sibilei Eritreia privind Judecata finală, după o versiune a lui Eusebiu de Cezareea, Dosoftei scria, de asemenea: *Fugi-va soarelui raza şi a stelelor şireaguri, / A tot ceri lucă s-a rumpe, şi acea de aur lună* [1665]. În locul aştrilor, *vor străluci Sfinţii ca soarele* [1666] şi cu atât mai mult, *cu cât mai vârtos va străluci Soarele acesta al dreptăţii* [1667].

Antim Ivireanul pare a ne atrage atenţia şi asupra unui alt aspect: această lume materială este o lumină, este inundată de lumină, dinăuntrul şi din afara sa; cu atât mai mult lumea spirituală, este lumină, dacă ea este cu mult mai aproape de Dumnezeu, Cel ce e însuşi toată Lumina lumii.

Prin predicile sale, el aduce în faţa ochilor noştri şi lumea nevăzută, care devine parcă mai *reală* vederii noastre spirituale („ochilor de gând", cum ar spune el), decât cea imanentă, concretă. Predicatorul şi poetul Antim nu uită nici să scoată în evidenţă faptul că Dumnezeu a creat acest univers extraordinar, dar El *cu adevărat, cu a Lui preaputernicie, (...) şi mai multe lumi decât aceasta ce lăcuim poate să zidească în mărime şi în meşterşug mai minunate*, după cum scrie, în primul pasaj pe care l-am numit cosmogonic şi de la care am pornit întreagă această discuţie.

Universul are amprenta unicităţii, dar nu şi a *neputinţei* dumnezeieşti de a crea altceva şi mai minunat. Lumea aceasta nu reprezintă decât o picătură din puterea creatoare a lui Dumnezeu: „Şi căutaţi, fraţilor, de vedeţi cum zice şi Sfântul Ioan Zlatoust pentru această lume deşartă şi de nimic, că zice aşa: «Că toată lumea aceasta stă înaintea lui Dumnezeu, cum stă o picătură de ploae în straşina unii case»"[1668].

Sau: „…cât de mare este mărimea lumii înaintea ochilor lui Dumnezeu frumos arată Augustin când spune: "Mai mică este întreaga lume în ochii lui Dumnezeu decât un strop de apă faţă de întreaga mare""[1669].

[1663] Sunt versurile binecunoscute din *Scrisoarea I*, de Mihai Eminescu, şi care parafrazează versetele scripturistice de la Isaia 34, 4, Matei, 24, 29 şi Apoc. 6,12-13.

[1664] Miron Costin, op. cit., vol. II, p. 116.

[1665] Cf. Dosoftei, *Opere*, op. cit., p. 373 şi 480-481.

[1666] *Opere*, p. 10.

[1667] Ibidem.

[1668] *** *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Theodosie*, op. cit., p. 233.

[1669] Dimitrie Cantemir, *Divanul...*, op. cit., p. 317.

Căci pe de altă parte, vedem că universul, oricât de *luminos* (iradiind de lumină) ar fi – şi oricâte universuri ar putea fi –, este cu mult mai puţin frumos, incomparabil, decât însăşi Lumina care l-a creat, încât, „deşi putem cunoaşte pe Dumnezeu prin analogie cu lucrurile create, această cunoaştere este incompletă întrucât Dumnezeu este mai presus de orice asemănare. El (Antim – n.n.) arată că nu există nimic în lumea aceasta care să se poată asemăna cu Dumnezeu.

De aceea, în viziunea mitropolitului, cunoaşterea lui Dumnezeu prin iubire este superioară oricărui alt mod de cunoaştere”[1670]; căci este un răspuns la *dragostea cea fierbinte a lui Dumnezeu ce are cătră neamul omenesc, că pentru fierbinţeala dragostei aceştiia Ş-au schimbat faţa înaintea ucenicilor*[1671] şi *străluceşte întru Dânsul lumina aceia a măririi* (…)*, întru care lumină toată făptura omenească, cea dinn afară, atâta s-au schimbat, cât obrazul Lui străluciia ca soarele şi veşmintele Lui era albe ca zăpada. Iar asămânarea aceasta o obrazului cu soarele şi a veşmintelor cu zăpada, nu doară pentru aceia să asămânează cum că nu ar fi strălucit obrazul Lui decât soarele, sau veşmintele Lui nu ar fi fost mai albe decât zăpada, ci pentru că aici, în lume, nu avem noi alt nimic mai strălucitor şi mai luminat decât soarele sau mai alb decât zăpada.*(…)

Şi nu numai lumina aceasta străluciia în obrazul lui Hristos, ce şi o frumuseţe oarecare şi podoabă nespusă să arăta întru Dânsul, atâta cât de s-ar aduna într-un loc toată frumoseţia şi toată podoaba şi cea pământească şi cea cerească, nici într-un chip n-ar putea ca să veselească ochii şi inimile celor ce ar privi spre dânsa, precum au veselit lumina aceia ochii ucenicilor lui Hristos. Şi această bucurie, preste fire a ucenicilor lui Hristos, nu din strălucirea luminii, ci mai mult din luminata frumoseţe a Mântuitoriului să făcea…[1672].

Aceste mici fragmente vorbesc de la sine despre concepţia lui Antim despre lume şi creaţie. El simte nevoia să descrie pe larg, să expună cu toată elocinţa de care e în stare adevărul în care credea cu putere. Acest ultim citat este o parafrază detaliată a unui singur verset, dar Antim nu îşi poate reţine căldura inimii şi nici dorinţa de a-i face pe oameni părtaşi la bucuria şi înţelegerea sa mistică. Din preaplinul experienţei sale spirituale, Antim exprimă atât cât îi permite *limba pământească* [1673].

Pentru el este valabil adevărul că „poezia este o formă necesară a expunerii lui Dumnezeu. Nu-L poţi expune pe Dumnezeu în cuvinte prea simple. Foloseşti lucruri mai adânci, metafore, imagini”[1674].

Motivul este că „autoreferinţa Divinităţii nu poate fi analizată de către inteligenţa umană”[1675] şi „noi nu Îl putem reprezenta pe Dumnezeu altfel decât printr-un proces de

---

[1670] Pr. Drd. Ion Popescu, art. cit., p. 111.

[1671] *Opere*, p. 9.

[1672] Idem., p. 10.

[1673] Idem, p. 56.

[1674] Pr. Dumitru Stăniloae, în *Riscul de a fi ortodox*, interviuri realizate de Costion Nicolescu, Ed. Sofia, Bucureşti, 2002, p. 54.

[1675] Solomon Marcus, *Metafora, paradigmă comună ştiinţei şi religiei*, în *Ştiinţă şi religie, antagonism sau complementaritate?*, Ed. XXI: Eonul dogmatic, Bucureşti, 2002, p. 240.

mediere, o semioză, unde prezenţa metaforei este esenţială. Astfel, metaforele Divinităţii nu sunt o reprezentare a posteriori a lui Dumnezeu, ci singura modalitate de emergenţă a Dumnezeirii”[1676]. Aceste metafore nu sunt rodul fanteziei, ci descrieri cât mai apropriate ale unor realităţi spirituale.

Pentru Antim Ivireanul Dumnezeu este lumină şi El *în ceriu şade în scaunul slavei Sale şi în cară de heruvimi* [1677], însoţit fiind, de miliarde de *lumini*: Sfinţi şi Îngeri, *întunerece şi mulţime de îngeri* [1678] care *strălucesc cu nemurirea* [1679], şi care-şi au lumina fiinţei şi a harului tot de la El. Astfel încât, chiar dacă soarele răsare şi apune, noi suntem înconjuraţi, priviţi şi luminaţi permanent de lumina harului Său, care nu apune niciodată.

Mesajul lui Antim este că depinde de noi dacă vrem să devenim ferestre prin care El să pătrundă ca un soare în sufletele noastre sau vrem să ne opacizăm prin păcat. Un lucru e sigur: noi toţi stăm în mijlocul unei iradieri de lumină şi nimeni nu poate să se ascundă[1680].

Omul care se depărtează de Dumnezeu nu face decât să intre în eclipsă spirituală. Pentru acea parte dintre îngeri şi dintre oameni, care, conform voinţei libere cu care au fost înzestraţi, aleg să nu *graviteze* în jurul Soarelui dreptăţii şi să nu se alăture în muzica sferelor îngereşti, care cântă în coruri ierarhice slavă lui Dumnezeu, pentru aceştia existenţa nu se curmă, dar ea, prin propria lor opţiune, este privată de lumina şi frumuseţea vieţii dumnezeieşti, separându-se de simfonia cosmică, şi devine întuneric, devine, lucru înfricoşător pentru conştiinţa creştină, iad.

Unui exeget al operei antimiene, anumite pagini îi aduceau aminte de Dante şi considera că Antim "s-ar fi desfătat, desigur, citind terţinele *Infernului*"[1681] dantesc, însă acesta pierde din vedere faptul că "singurul teolog important pentru Dante: Dante însuşi"[1682] şi că "Dante, ca poet, nu-şi punea problema mântuirii Beatricei"[1683], pe când Antim îşi punea numai problema mântuirii semenilor săi.

„Grupate pe teme mari, peisajele agreate de Antim Ivireanul şi în descrierea cărora el se lasă răpit cu întreg sufletul, sunt cele ale cosmosului, ale mării (sub toate aspectele ei) şi ale iernii (cumplită). În toate regăsim o mişcare de flux-reflux (în care se oglindeşte, în ultimă instanţă, însăşi bătaia inimii acestui mare trăitor), care le dă o ritmicitate pulsatorie, prin mijlocul căreia li se conferă, parcă, viaţă, mişcare în jurul căreia par a se înscrie în orbite planetare Cantemir, Conta, Blaga şi care mişcare va apare a fi specifică stilului trăirii româneşti (dar şi Ortodoxiei noastre, în care valuri mereu noi au reintrodus isihasmul ritmat

---

[1676] Idem, p. 244.

[1677] *Opere*, p. 32.

[1678] Idem, p. 4.

[1679] Idem, p. 174.

[1680] Însăşi ştiinţa modernă afirmă că lumea este în esenţa ei lumină, materia având la bază particule de fotoni, la nivel subatomic.

[1681] Florin Faifer, loc. cit., p. 234.

[1682] Harold Bloom, *Canonul occidental. Cărţile şi şcoala epocilor*, traducere de Diana Stanciu, postfaţă de Mihaela Anghelescu Irimia, Ed. Univers, Bucureşti, 1998, p. 67.

[1683] Idem, p. 79.

de o mişcare similară a repiraţiei). (...) Măreţ în descrieri, dar nu grandilocvent, el deschide calea unui Mihai Eminescu, căruia îi sugerează, credem a nu ne fi înşelat, mai multe idei importante"[1684].

Într-adevăr este minunată aprehensiunea că ritmul unduitor, deal-vale, al peisajului şi al vieţii în spaţiul mioritic, aşa cum îl sesiza Blaga, la care se adaugă motricitatea fux-reflux a mării care ne străjuieşte plaiurile, se contopeşte cu ritmul pulsatil al rugăciunii lui Iisus, pe care o propovăduieşte Antim. Nevoitorii din toate veacurile şi trăitorii isihaşti au aflat în Ţările Române un spaţiu foarte prielnic pentru săvârşirea desăvârşirii lor (ca să îl parafrazăm pe Noica), agreabil şi prin imprimarea unui ritm interior de către însuşi peisajul local. După Antim Ivireanul, un al doilea mare teolog şi cărturar isihast *naturalizat*, îndrăgostit de limba română şi de ţara noastră, va fi Sf. Paisie Velicikovski, care va genera impulsul renaşterii isihaste la noi şi în tot Răsăritul ortodox.

Punem punct acestui periplu în simbolistica vastă a luminii, la Antim (neepuizată însă), şi în interpretarea tainei creaţiei[1685], prin a arăta că el înţelege sensul omului ca fiind îndumnezeirea, adică îmbrăcarea în această lumină a lui Dumnezeu, în lumina harului, în lumina divină.

Oamenii sunt creaţi pentru a năzui spre lumină, pentru a deveni ei înşişi nişte lumini, după chipul Său. Dar şi noi trebuie să conlucrăm cu Dumnezeu şi *trebue să facem mintea noastră muntele Thavorului, ca să vie lumina adevărată să o vedem cu ochii cei de gând ai sufletului*...[1686].

Entuziasmul cu care Antim propovăduieşte vederea luminii dumnezeieşti şi iubirea sa pentru lumină, atât ca energie necreată a Duhului, cât şi ca energie creată, ca univers (cosmos, lume), dovedeşte, credem, fără echivoc, faptul că era isihast. Dar despre aceasta vom vorbi cu altă ocazie.

[1684] Mihai Rădulescu, op. cit., p. 40-41.

[1685] „Un întuneric de nestrăbătut acoperă întreaga creaţie şi gândul omenesc nu poate în niciun chip să pătrundă în sensul ei fundamental, nici să înţeleagă de ce există lumea în acest fel şi în această formă. Numai luminată cu lumina Dumnezeului-Om Hristos, lumea ne deschide floarea fiinţei ei şi, în ea, şi sensul adevărat şi valoarea ei. De aceea Mântuitorul a zis despre Sine Însuşi: *Eu sunt Lumina lumii* (In. 8,12; 9,5). În Dumnezeul-Om Hristos şi în lumina Lui omul a deschis pentru prima dată ochii, a văzut lumina şi a înţeles adevăratul sens al lumii.", cf. Sf. Iustin Popovici, op. cit, p. 124.

[1686] *Opere*, p. 82-83. Neagoe Basarab vorbea şi el despre vederea luminii dumnezeieşti, scriind fiului său, urmaşilor săi la tron şi boierilor, deci adresându-se nu unui mediu monahal, ca şi Antim, de altfel: „Fie-ţi drag a te ruga de-a pururea, şi ţi să va lumina inima şi va vedea pre Dumnezeu", afirmând şi că „iaste trezvirea putere bunătăţilor", cf. *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Theodosie*, op. cit., p. 223-224.

III. 6. 1. 7. *„Lună tu, stăpân-a mării…”* : Puncte de convergenţă între opera lui Antim Ivireanul şi cea a lui Mihai Eminescu. Motive şi viziuni comune sau similare.

Motto:

Între ziduri, printre arbori ce se scutură de floare,
Cum revarsă luna plină liniştita ei splendoare!

Cum inima-mi de-adânc o linişteşte… răsărirea stelei în tăcere.

Mihail Eminescu, *Scrisoarea I* , *Sonet*

În capitolele anterioare am avut de mai multe ori ocazia să atragem atenţia asupra unor motive sau imagini comune în opera lui Antim şi în cea a lui Mihai Eminescu. De altfel, credem că Eminescu a avut oportunitatea, cumva, să citească din omiliile lui Antim Ivireanul. Dorim în această secţiune a lucrării noastre să punem în lumină mai multe asemenea *coincidenţe* ideatice şi plastice între cei doi autori.

Mihai Rădulescu a făcut deja o paralelă între „versurile de început ale lucrării *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*: *Făcut-au Domnul Dumnezeu toate din nefiinţă / Şi în fiinţă le-au adus cu multă biruinţă*” [1687] şi versul eminescian *La-nceput, pe când fiinţă nu era, nici nefiinţă*, din *Scrisoarea I*, ajungând la concluzia următoare: „Această antiteză, ca şi splendidul şi rarul *nefiinţă* în sine” sunt „ale românei bisericeşti şi Antim Ivireanul le-a impus valoarea”[1688].

E adevărat că *nefiinţă* (chiar *întunerecul nefiinţei*) există şi în *Istoria ieroglifică* a lui Cantemir[1689], dar aceasta e o sursă improbabilă, întrucât manuscrisul a luat calea exilului împreună cu autorul şi nu a fost publicat la noi până în 1883.

Suntem de acord cu această aserţiune, întrucât cunoaştem foarte bine felul în care Eminescu şi-a impropriat, în acelaşi mod, *genunea* lui Dosoftei şi suntem conştienţi şi de faptul că *nefiinţa* şi *genunea* nu sunt, la origine, termeni poetici, ci concepte ortodoxe.

Domnia sa a aflat în mai multe poeme eminesciene ipostaza lunii ca stăpână a mării, anume în *Scrisoarea I* (*lună tu, stăpâna mării*), *Scrisoarea III* (*luna/ Doamna mărilor şi-a nopţii*), *Scrisoarea IV* (*al lunei disc, stăpânitor de ape*), *Horia* (*luna iese, mărilor regină*)[1690]

[1687] Mihai Rădulescu, op. cit., p. 37.
[1688] Idem, p. 37-38.
[1689] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, op. cit., p. 81.
[1690] Cf. Mihai Rădulescu, op. cit., p. 36.

şi a propus studierea atentă a manuscriselor pentru a se descoperi mai multe astfel de situaţii, în care expresii, reprezentând viziunea antimiană, se regăsesc în paginile marelui nostru poet romantic.

Mai mult decât atât, autorul nostru a identificat în nuvela *Sărmanul Dionis* două fragmente în care fantezia reconfiguratoare de cosmosuri a călugărului Dan ar putea avea foarte bine, ca puncte de plecare, idei şi imagini din predicile lui Antim[1691], considerând şi că acea cameră populată de „câteva sute de cărţi vechi, multe greceşti, pline de învăţătură bizantină", a personajului eminescian, în care recunoaştem un avatar literar al poetului însuşi, trebuie să ne conducă inevitabil la concluzia că, între sutele de lecturi din literatura noastră veche, ale lui Eminescu, trebuie să se fi regăsit cu necesitate şi scrierile lui Antim[1692].

Şi noi înclinăm să credem – e chiar o certitudine pentru conştiinţa noastră – că Eminescu a cunoscut manuscrise sau copii ale omiliilor antimiene, întrucât coincidenţele sunt mult prea izbitoare.

În cele ce urmează vom scoate în evidenţă multiple asemănări (pe care nu le considerăm aleatorii) între cugetarea antimiană şi cea eminesciană, ilustrate de exemple destul de numeroase şi de grăitoare, considerăm noi, din opera poetică a lui Eminescu. Astfel, în urma cercetărilor noastre, am descoperit similitudini concrete pe care le vom preciza în cele ce urmează.

- Lumina lunii ca lumina soarelui:

Iară luna argintie, ca un palid dulce soare (*Memento mori*), *Nu credeţi cum că luna-i lună. Este / Fereastra cărei ziua-i zicem soare.* (*Demonism*), *...pe când noaptea v-aprinde blându-i soare* (*Povestea magului călător în stele*), *...al nopţii alb soare de argint* (*Povestea*), *...al nopţii dulce soare* (*Călin Nebunul*).

- Metafora aştrilor adormiţi sau a lunei şi a stelelor ca nişte ochi ai cerului:

Scânteie marea lină (...); din tainica pădure / Apare luna mare câmpiilor azure, / Împlându-le cu ochiul ei mândru, triumfal (*Împărat şi proletar*); *Şi cuminţi frunzele toate îşi comunică misteruri, / Surâzând, clipind ascultă ochii de-aur de pe ceruri* (*Memento mori*); *Prin aerul de noapte, puternic, rece, des, / A lunei adormite pătrund razele rare* (*Andrei Mureşanu (Tablou dramatic într-un act)*); *...stele de aur ce-şi închideau pleoapele spre a le deschide iar…* (*Sărmanul Dionis*) – seamănă foarte mult cu antimianul cer cu ochii osteniţi şi cu stelele care îşi deschid tâmplele de argint – , *Acum se-nchid a serei gene* (*Mureşanu*); *Tu, ce din ceriuri pe lume cazi / Lumină sfântă, / Precum pe-al mărei amar atlaz / O rază frântă, // Acum la nouri te depărtezi / Strălucitoare / Căci de acolo pe lumi veghezi / Cu ochi de soare.* (*Mureşanu (Tablou dramatic)*); *O, steaua iubită ... Un sfânt ochi de aur* (*Steaua vieţii*). Analogia între *ochi* şi *stele* îşi are şi alte numeroase concretizări în metafora ochilor ca nişte „stele vinete", regăsibilă adesea în toată opera eminesciană.

[1691] Cf. Idem, p. 38-39.
[1692] Cf. Idem, p. 36.

- Cerul înstelat şi aştrii cereşti, ca reflexie a Împărăţiei Cerurilor:

...lumina blândei lune (*Lacul*); *Cerul stelele-şi arată, / Solii dulci ai lungii linişti.* (*Povestea teiului*); *...stelele proroace* (*Scrisoarea IV*); (*Memento mori*); *Luna pe cer trece-aşa sfântă şi clară* (*Sara pe deal*); *Atunci printr-o geană de nouri, deschisă, / Din ochiu-i albastru se vede o stea / Ce-mi miruie fruntea c-o rază de vise / C-o rază de nea.* (*Steaua vieţii*); *...prorocitoarele stele, ...ale stelelor icoane*; *...faţa sfântă a lunei pline/ Îşi ridică discul splendid în imperiul de lumine*; *Monastirea alb-a lunei* sau *monastirea lunei cu-argintoasă colonadă* ; *cuvioasele stele*, *...a lor dulci şi moi icoane/ Împlu văile de lacrimi* (*Memento mori*); *...a stelelor imperiu întins ca şi un cort* – pentru că Dumnezeu este „Cel ce întinzi cerul ca un cort" (Ps. 103, 2) –, *Dar ce e acea steauă? E-o candelă aprinsă* şi *O candelă a vieţii*; *cerul şi-nfloritu-i cort*; *Sunt scrieri streine / Gândite de Domnu-ntr-a sorilor nimb* ; *Şi stele în candeli dulci raze presară*; *Stelele sclipeau sfinte*, (*Povestea magului călător în stele*); *O stea în cer albastru / Ce-aruncă a ei icoană* (*Stam în fereastra susă*); *...a cerului stelele albe... vă vărsaţi icoanele voastre în Tibru* (*Murmură glasul mării*); *O stea din cer albastru / Trecu a ei icoană* (*Lectură*); *Şoptiri aeriane / Pătrund din mal în mal / Ş-a stelelor icoane / Pre fiecare val.* (*Din cerurile-albastre*); *O stea, apoi iar una; pe ape diafane / Îşi limpezesc în tremur pe rând a lor icoane.* (*Sarmis*); *Când de pe ceruri stele sfinte / Pătrund în codru, bat în lac.* (*Dona Sol*); *duioasele icoane* [1693] [ale stelelor].

- Analogia între cerul înstelat şi Raiul Sfinţilor şi al Îngerilor, precum şi arhitectura cerului ca o Biserică:

...toţi îngerii în cor, / Ce-ntoană tainic, dulce a sferelor cântare ... (*La mormântul lui Aron Pumnul*); *Iar catapeteasma lumii în adânc s-au înnegrit, / Ca şi frunzele de toamnă toate stelele-au pierit;* (*Scrisoarea I*); *În catapeteasma lumii soarele să-ngălbenească, / Ai pieirii palizi îngeri dintre flacăre să crească / Şi să rupă pânz-albastră pe-a cerimei întins cort.* [1694] (*Memento mori*); *Muzica sferelor: Seraphi adoară / Inima lumilor ce-o înconjoară, / Dictând în cântece de fericire / Stelelor tactul lor să le inspire* (*Ondina*).

- Imaginea lunii ca o regină, stăpână (alte versuri decât cele amintite deja mai sus):

...trece albă regina nopţii moartă (*Melancolie*); *...-n cer vezi luna trecând albă şi frumoasă,/ O regină jună, blondă şi cu braţe de argint* (*Memento mori*), *Când luna dintre nouri, crăiasa cea bălaie, / Se ridica prin codri* (*Codru şi salon*); *Regina albelor nopţii regine* (*Ondină*); *...şi luna ce visează / Trecând printre palate de nori – o-mpărătească*

[1693] Într-una din variantele poemului *S-a dus amorul*, cf. Mihai Eminescu, *Opere III* , ediţie critică îngrijită de Perpessicius, Fundaţia Regele Mihai I, Bucureşti, 1944, p. 29.

[1694] A se observa viziunea lui Eminescu: el compară sfâşierea catapetesmei templului de la Ierusalim, de la moartea Domnului pe cruce, cu sfâşierea *catapetesmei* cerului de la sfârşitul lumii, când *pânz-albastră* a cerului ca un cort (Ps. 103, 2: "Cel ce întinzi cerul ca un cort") se va rupe. Şi astfel se va mărturisi moartea şi învierea Domnului la toată lumea.

(*Povestea*); *O insulă departe s-a fost ivind din valuri, / Părea că s-apropie mai mare, tot mai mare, / Sub blândul disc al lunii, stăpânitor de mare* (*Sarmis*).

- Îngerul ca o stea, care a vestit naşterea Mirelui lumii, care aduce veşti bune despre viitor (Antim spunea, citând din cartea lui Iov, că *Îngerii sunt stele*), precum şi aşteptarea tainică şi minunată în adâncul nopţii:

Diamant topit în stea, / Doamnă peste stele, / Ce lumini în ţara mea / Cerul ţării mele .../ Îţi cântăm bine-ai venit / Doamnă peste stele! // Împăraţi din Răsărit / Pe al lumei Mire / L-au cătat şi l-au găsit, / Când le-a dat de ştire / Dulcea stea de diamant, / Plină de iubire… (*Povestea*); *Iar marea-n mii de valuri (...) porneşte să-şi unească / Eterna-i neodihnă cu liniştea cerească. // Natura doarme dusă, tăriile în pace. / Din limpedea-nălţime pe-alocuri se desface / O stea, apoi iar una; pe ape diafane / Îşi limpezesc în tremur pe rând a lor icoane. / Tot mai adânc domneşte tăcerea înţeleaptă – / Se pare cum că noaptea minunea şi-o aşteaptă* (*Sarmis*).

- Despre lună, ca o *umplere* de raze:

Luna e plină de raze (*Memento mori*).

- Expresii care sugerează păstrarea caracterului auroral, virginal al creaţiei şi dorinţa de a o recepta ca pe un univers pur, abia născut, inocent:

...<u>ies</u> stelele din strungă (*Egipetul*); (...) *...izvorul, prins de vrajă, / <u>Răsărea</u>, sunând din valuri* (*Povestea teiului*); (...) *...<u>răsare</u> lumea, lună soare şi stihii...* (...) *colonii de lumi... în roiuri luminoase <u>izvorând</u> din infinit* (*Scrisoarea I*); *Pân' ce <u>izvorăsc</u> din veacuri stele una câte una/ Şi din neguri, dintre codri, tremurând s-arată luna: / Doamna mărilor ş-a nopţii...* (*Scrisoarea III*); *...<u>răsărirea</u> stelei în tăcere* (*Sunt ani la mijloc…*); (...) *Apele plâng, <u>clar izvorând</u> din fântâne*, (...) *Stelele <u>nasc</u> umezi pe bolta senină* (*Sara pe deal*); *...culmea dulcii muzice de sfere, / Ce-o aude cum <u>se naşte</u> din rotire şi cădere.* (*Scrisoarea V*); *...stele <u>izvorăsc</u> pe ceriu, / Florile-<u>izvorăsc</u> pe plaiuri a lor viaţă de misteruri* (*Memento mori*); *<u>Se nasc</u> izvoare* (*Coborârea apelor*); *...stelele prin ceaţă / Cu tainică dulceaţă / Pe ceruri <u>izvorea</u>.* (*Lectură*); *Deodată luna-ncepe din ape <u>să răsaie</u> ...* (*Sarmis*).

- Lumea ca un „pridvor” al Raiului, în care toate sunt *sfinte*, precum şi nostalgia refacerii, în interiorul acestui fericit paradis, a iubirii, după modelul perechii sfinte primordiale:

...lumina sfintei mări (*Strigoii*, *Memento mori*); *teiul vechi şi sfânt* (*Povestea teiului*); *teiul sfânt* (*Mai am un singur dor*); *luna sfântă* (*Sara pe deal*); *noaptea sântă*, *râul sânt*, *insule sfinte*, *sălcii sfinte* (*Miradoniz*); *sfinte-izvoară*, *vis al mării sfinte*, *râul sânt*, *sfinte flori* (*Memento mori*); *codri sfinţi* (*Mureşanu*); *Este **Ea**. (...) E-o icoană de lumină.* (*Singurătate*) – iubirea este *visul de lumină*, iar iubita, cea care *o să-mi răsai ca o icoană* (*Atât de fragedă*). Momentul „regăsirii” este *ceasul sfânt în care ne-ntâlnirăm* (*Sonete*), iubirea este foc sfânt care transfigurează lumea, iar femeia, candela care păstrează acest foc: *Tu trebuia să te cuprinzi/ De acel farmec sfânt,/ Şi noaptea candelă s-aprinzi/ Iubirii pe pământ.* (*Pe lângă plopii fără soţ...*). Iubita ca *icoana iubirii cei eterne*, este cea care poate face posibilă unitatea, comuniunea de iubire, care împlineşte fiinţa prin oglindire şi împărtăşire cu

celălalt: *Şi vieţile-amândoror s-amestecă-n întreg,/ Când înţeles de tine, eu însumi mă-nţeleg* (*Nu mă-nţelegi*).

- Despre mare, ca metaforă a lumii zbuciumate:

Aşa marinarii, pe mare îmblând, / Izbiţi de talazuri, furtune, / Izbiţi de orcanul gheţos şi urlând, / Speranţa îi face de uită de vânt, / Şi speră la timpuri mai bune. // Aşa virtuoşii murind nu disper, / Speranţa-a lor frunte-nsenină, / Speranţa cea dulce de plată în cer, / Şi face de uită de-a morţii dureri, / Pleoapele-n pace le-nchină. (*Speranţa*); *Pe maluri zdrumicate de aiurirea mării / Cezaru-ncă veghează (...) // A popoarelor ecouri / Par glasuri ce îmbracă o lume de amar* (*Împărat şi proletar*); *În lumea-i noptoasă, în sânu-i de-amar* al *mărei turbate* (*Când marea…*); *...marea de amar* (*Memento mori*); *valul mărei-amar* (*Povestea magului călător în stele*); *Căci lumea e locaşul pătimirei:/ Un chin e valu-i, iară gândul spuma* (*Pe gânduri ziua*); *marea-amară* (*Coborârea apelor*); *Deşartă-mi viaţa semăna cu spuma* (*Uşoare sunt vieţile multora...*), *Mijeşte orizontul cu raze depărtate, / Iar marea-n mii de valuri a ei singurătate / Spre zarea-i luminoasă porneşte să-şi unească / Eterna-i neodihnă cu liniştea cerească.* (*Sarmis*); *...să-mi răsai din marea de suferinţi...* (*Gelozie*); *Şi ochiul tău întunecat / Atunci îl umple plânsul, / Iar ale vieţii valuri bat / Călătorind spre dânsul.* (*Dacă iubeşti fără să speri*); *Şi sufletu-ne-n tremur ca marea se aşterne, / Tăiat fiind de nava durerilor eterne; / Ca unde trecătoare a mării cei albastre, / Dorinţa noastră, spuma nimicniciei noastre* (*Preot şi filosof*); *Când marea îşi răstoarnă sufletul ei rebel / Şi printre stânci de piatră se scutură de spume / Se mişcă-nfuriată a valurilor lume…* (*Mureşanu*); *Crăiasă alegându-te / Îngenunchem rugându-te, / Înalţă-ne, ne mântuie / Din valul ce ne bântuie (…) O, maică prea curată, / Şi pururea fecioară, / Marie! (…) Rugămu-ne-ndurărilor, / Luceafărului mărilor;/ Ascultă-a noastre plângeri, / Regină peste îngeri …* (*Rugăciune*).

- Ipostazierea iubitei în acelaşi fel în care este concepută icoana Maicii Domnului în Ortodoxie şi la Antim, pentru că prototipul femeii, pentru Eminescu, este Maica Domnului (Eminescu pune în cunoştinţă de cauză aceste cuvinte în gura personajului său, monahul Ieronim):

…o roză a Ierihonului, a cărei frumuseţă nu se trece. (…) Trandafirii înfloresc pe faţa ta…Tu, regină a sufletelor – nu eşti curată ca izvorul? Mlădioasă ca chiparosul? Dulce ca filomela? Tânără ca luna plină, etc. (*Cezara*).

- Natura, cosmosul ca o carte de simboluri, o carte a înţelepciunii:

Şi-n roată de foc galben stă <u>faţa-i</u> <u>[a lunii]</u> *<u>ca un semn</u>* (*Împărat şi proletar*); *Râul sânt ni povesteşte cu-<u>ale undelor</u> lui <u>gure</u>* (*Memento mori*); *<u>scrisul (al) stelelor de foc</u>* (*Povestea magului călător în stele*); *Ar vrea să rătăcească (pe) câmpia înflorită, / Unde ale lui zile din visuri le-au ţesut; / Unde-nvăţa din râuri o viaţă liniştită, / Părând să n-aibă capăt, cum n-are început. // Mama-i ştia atâtea poveşti, pe câte fuse / Torsese în viaţă… deci ea l-a învăţat / Să tâlcuiască semne ş-<u>a paserilor spuse</u> / Şi <u>murmura cuminte a râului curat</u>. // În curgerea de ape, pe-<u>a frunzelor sunare</u>, / În dulcele 'miitul <u>al paserilor grai</u>, / În <u>murmurul de viespii</u>, ce-n mii de chilioare / Zidesc o mănăstire de ceară pentru trai, // De*

spânzură prin ramuri de sălcii argintoase / O-ntreagă-mpărăţie în cuib legănător, / A firii dulce limbă de el era-nţeleasă / Şi îl împlea de cântec, cum îl împlea de dor. (*Codru şi salon*); *...a naturii sfântă limbă* (*O,-nţelepciune, ai aripi de ceară!*); *Pe-a lor lume* [a munţilor] *ridicată peste nouri se deschide / Cartea cerului albastră cu mari litere-aurite, / Iară munţii nalţi şi negri, înţelepţi de bătrâneţe, / Ridic fruntea lor de piatră şi încep ca s-o înveţe.* [1695]; *Cine filele albastre şi-nstelate le întoarce / La a Creaţiunii carte... cine firul lung îl toarce / Din fuiorul Veşniciei pân' în ziua de apoi?* (variantă a *Scrisorii I*)[1696]. Rosa del Conte vorbeşte despre „paginile înstelate… pe care poetul le vedea în picturile din bisericile Moldovei înfăşurate de mâna Arhanghelilor în scena judecăţii"[1697].

- Viziunea lumii, a omenirii, ca un pom uriaş, în care fiecare om e o mlădiţă (la Antim) sau o floare (la Eminescu) care trebuie să aducă roadele virtuţii pe acest pământ:

În orice om o lume îşi face încercarea (...) // ...cum pomu-n înflorire / În orice floare-ncearcă întreagă a sa fire, / Ci-n calea de-a da roade cele mai multe mor. (*Împărat şi proletar*) ; *Multe flori sunt, dar puţine / Rod în lume o să poarte, / Toate bat la poarta vieţii, / Dar se scutur multe moarte* (*Criticilor mei*).

- Omul ca chip al lui Dumnezeu, omul creator întru asemănarea cu Dumnezeu şi macrocosmos într-un microcosmos:

Că-n lumea dinafară tu nu ai moştenire, / A pus în tine Domnul nemargini de gândire. (...) Pe creaţiuni bogate sufletul este domn; / În ocean de stele, prin sori, nemărginire, / El îmblă (...), [sufletul] *înăuntru-i este o lume-ntinsă mare* (*Povestea magului călător în stele*); *Cum universu-n stele iubeşte noaptea clară, / Cu toate-a mele gânduri astfel eu te-am iubit, / Când am plecat eu fruntea cu-a gândului povară / Pe sânu-ţi să se-nchidă de lume ostenit. // Simţii atunci puternic cum lumea toată-n mine / Se mişcă, cum se-ndoaie a mării ape-ntregi / Şi-n fruntea mea, oglindă a lumilor senine, / Aveam gândiri de preot şi-aveam puteri de regi.* (*Cum universu-n stele...*).

- Imaginea unui univers intim, *fratern*, a unui cosmos ca un cămin protector:

Vino-n codrul la izvorul / Care tremură pe prund, / Unde prispa cea de brazde / Crengi plecate o ascund (*Dorinţa*); *...răsare luna, ca o vatră de jăratic, / Rumenind străvechii codrii…* (*Călin (file din poveste)*); *Şi stelele ce vecinic pe ceruri colindează* (*Strigoii*); *Lună, Soare şi Luceferi, / El* [codrul] *le poartă-n a lui herb*; *izvoare spun poveşti* (*Povestea codrului*); *Cum la vorbă mii de valuri stau cu stelele proroace* (*Scrisoarea IV*); *Alunece luna / Prin vârfuri lungi de brad.* ; *Luceferi, ce răsar / Din umbră de cetini, / Fiindu-mi prieteni...* (*Mai am un singur dor*); *al vremurilor vad* (*Egipetul*, *Memento mori*); *În turme călătoare / Trec nourii pe ceri* (*Din cerurile-albastre*); *Iată lacul. Luna plină,/*

[1695] Versurile ultime sunt preluate din: Ion Negoiţescu, *Poezia lui Eminescu*, ediţia a IV-a revăzută, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1994, p. 94-95.

[1696] Cf. Rosa del Conte, *Eminescu sau despre Absolut*, ediţia a II-a, îngrijire, traducere şi prefaţă Marian Papahagi, cuvânt înainte de Zoe Dumitrescu-Buşulenga, postfaţă de Mircea Eliade, cu un cuvânt pentru ediţia românească de Rosa del Conte, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2003, p.110.

[1697] Idem, p. 110-111.

Poleindu-l îl străbate;/ El, aprins de-a ei lumină, / Simte-a lui singurătate.; *Stele-n ceruri, stele-n valuri.* ; *luna... / Varsă apelor văpaie* (*Lasă-ţi lumea*); *poiene constelate*; *Şi oştiri de flori pe straturi par a fi stele topite*; *Într-a nopţilor grădine stele cresc în loc de flori* (*Memento mori*); *cerul şi-nfloritu-i cort*; *A stelelor ţară, stelnicul, marele plai*; *Deasupra vedea stele şi dedesuptu-i stele, / El zboară fără preget ca tunetul rănit; / În sus, în drepata,-n stânga lanurile de stele / Dispar.* (*Povestea magului călător în stele*); *...în senina şi albastra împărăţie a cerului înfloreşte lumina* [soarelui] *ca o floare de foc* (*Geniu pustiu*); *Văd cerul lan albastru sădit cu grâu de stele, / El îmi arată planul adâncei întocmele / Cu care-şi mişcă sorii…* (*Andrei Mureşanu (Tablou dramatic într-un act)*); *Pe câmpiile albastre ale cerurilor tale / Stupi bătrâni trimiţi tu-n lume mândre colonii de stele / Ce roind în fluvii albe se-mprăştie-n infinit* (…); *Pe-ale cerurilor câmpuri, mâni albastre culeg miere / Pe câmpiile albastre ale cerurilor nalt* (…); *Stele-n ceruri, flori pe câmpuri, toate câte-s trecătoare / Sunt împinse spre pieire…* (o variantă a *Scrisorii I*)[1698]; *În umede lanuri de-albastru ceresc, / Merg norii…* (*Ecò*).

Aceste ultime imagini ale soarelui ca o floare sau ale cerului înstelat ca o câmpie înflorită (sau ca lanuri de stele) pot fi împrumutate de la Sf. Vasile cel Mare, care, în *Hexaemeron*, comentariul său la cele şase zile ale creaţiei, spunea că, după ce Dumnezeu a umplut pământul de flori şi de pomi roditori, în ziua a patra a împodobit şi cerul cu florile stelelor, ale aştrilor cereşti.

- Plasticitatea gândirii:

Timpul mort şi-ntinde trupul şi devine veşnicie (*Scrisoarea I*); *...al vremurilor vad* (*Egipetul*, *Memento mori*); *Sunt gândiri arhitectonici de-o grozavă măreţie (...)*; *Şi din sure văi de chaos colonii de lumi pierdute / (...) Cu-a lor roiuri luminoase (...)*; *Înserează şi apune greul soare-n văi de mite* (*Memento mori*); *...să-ntind privirea-mi, ca mâni fără de trup* [1699] (*Când te-am văzut, Verena…*); *ale clipelor cadavre*; *al minţii scripet* (*Scrisoarea II*), *al vieţi-mi mintos Areopag* (*Feciorul de împărat fără stea*), etc., etc. Astfel, regăsim la Eminescu o mare forţă de plasticizare, de multe ori surprinzătoare, neaşteptată, o tendinţă perpetuă de a "întrupa" gândul, de a conferi forme concrete chiar şi celor mai abstracte noţiuni, apetenţă pe care însuşi poetul o recunoaşte, mărturisind că a încercat *în lanţuri de imagini duiosul vis să-l ferec* (*Nu mă înţelegi*).

Considerăm că putea să-şi însuşească această dragoste pentru *întruparea* imagistică, pentru metafora alegorică care este capabilă să explice noţiuni abstracte sau realităţi spirituale inaccesibile ochiului uman, din chiar literatura noastră veche, despre ale cărei virtuţi în acest sens ne-am putut convinge şi urmărind capitolele anterioare despre Antim

[1698] Cf. Rosa del Conte, op. cit, p. 109-110, 112.

[1699] Acastă metaforă pe care noi am citat-o se regăseşte şi în poemul *Gelozie*, în care Eminescu versifică mai multe învăţături ale Sfântului Ioan Gură de Aur şi din literatura monastică şi ascetică. Despre această metaforă a privirii „ca mâini fără de trup”, părintele Galeriu consideră că este o imagine impropriată de poet din opera Sfântului Vasile cel Mare. A se vedea: Pr. Prof. Dr. Constantin Galeriu, *Chipul Mântuitorului Iisus Hristos în gândirea lui Mihai Eminescu*, în rev. *Studii Teologice*, seria a II-a, XLIII (1991), nr.1, p. 45-54.

Ivireanul. Discuţia asupra acestui subiect ar putea fi mult mai generoasă, dar nu ne mai permitem un spaţiu întins, în această lucrare.

Din nou despre lumina lunii …

Nenumărate sunt şi foarte bine cunoscute, în opera poetică a lui Eminescu, imaginile în care luna, soarele, luceferii şi toate stelele se oglindesc într-un mediu acvatic: în izvoare, lacuri, mări sau oceane iar apetenţa poetului pentru această imagistică se explică tot printr-o intimizare profundă a cosmosului, printr-o apropiere care este rodul unui sentiment conştientizat, iar nu al unei fantezii forţate.

Lumina aştrilor *aprinde* conştiinţa, *întinderile* translucide ale gândirii. Mediul acvatic, cu o vastă ilustrare în paginile eminesciene, este de asemenea o alegorie a transparenţei conştiinţei şi cugetării umane, prin care pătrunde lumina, fapt pe care l-am sesizat anterior, într-un mod similar, şi la Antim. Am văzut atunci, că omul interior are nevoie de a se lăsa străluminat până în adâncurile fiinţei sale, de razele luminii dumnezeieşti. *Lacul*, care *simte-a lui singurătate* (*Lasă-ţi lumea*) în momentul iluminării de către razele lunii, are ca antecedent, în cugetarea creştină, momentul haric al conştientizării ontologiei proprii şi a adâncului decăderii, al depărtării de Dumnezeu şi de lumina Sa, din partea omului care s-a învrednicit să fie inundat de această lumină.

După cum în viaţa creştinului, iubirea dumnezeiască face să răsară, din marea vieţii cea amară, prin scufundarea în botezul cel de-al doilea, al lacrimilor pocăinţei, fiinţa umană căzută, degradată de păcat, şi să i se deschidă Cerul Împărăţiei cu stelele vii ale Sfinţilor, la fel iubirea, dacă ar exista în viaţa poetului, *ar împlea-a ta adâncime cu luceferi luminoşi* (*Scrisoarea V*), prin renaşterea iubitei din ale vieţii *valuri*.

Gândirea este un mediu *reflexiv*, care reflectă în sine şi în afară, razele emise de o sursă de lumină, această sursă fiind, adesea la Eminescu, luna şi aştrii cereşti, precum în acele versuri care ne trimit dintru început la Antim Ivireanul: *Lună tu, stăpân-a mării, pe a lumii boltă luneci / Şi gândirilor dând viaţă, suferinţele întuneci* (*Scrisoarea I*). Lumina lunii aduce în fiinţă lumi ale gândirii (*Căci în propria-ne lume ea deschide poarta-ntrării*), dar şi lumea în sine, cu istoria sa (*Ea din noaptea amintirii o vecie-ntreagă scoate / De dureri…*, în „vecia de dureri” recunoscând viaţa şi istoria lumii), şi universul material: pământul cu *pustiuri*, *codri*, *mări* şi *ţărmuri* cu *palate şi cetăţi*. Ea este cea care animă creaţia şi gândirea umană, este o *lumină gânditoare*, a cărei gândire *se plasticizează* în creaţie.

Întreaga creaţie are în adâncul fiinţei sale, ascunde în sine oglindirea acestei lumini: pustiurile *scânteiază sub lumina ta fecioară* (lumină feciorelnică, sfântă, curată), codrii *ascund în umbră strălucire de izvoară*, mişcarea mărilor devine mişcare a *conştiinţei* singurătăţii sub imperiul acestei lumini – iar *marea* ştim că este un simbol alegoric al lumii (*Peste câte mii de valuri stăpânirea ta străbate, / Când pluteşti pe mişcătoarea mărilor*

singurătate!), ţărmurile, palatele şi cetăţile (adică societatea umană) sunt *străbătute de-al tău farmec*, casele au ferestre, precum şi frunţile au ferestrele raţiunii şi ale conştiinţei prin care această lumină pătrunde (*Şi în câte mii de case lin pătruns-ai prin fereşti / Câte frunţi pline de gânduri, gânditoare le priveşti!*). Nimic nu este opac înaintea ei! În unele variante ale poemului *Mai am un singur dor*, luna este numită chiar *Atotştiutoarea*.

Prin urmare, avem o metaforă extinsă a unei lumi perfect translucide, a unui univers (macrocosmos şi microcosmos) transparent în faţa acestei lumini, pentru că el însuşi este *plasticizarea* gândirii ei creatoare. Acesta este sensul profund în care credem că putem să înţelegem versurile: *Lună tu, stăpân-a mării, pe a lumii boltă luneci / Şi* ***gândirilor dând viaţă****, suferinţele întuneci*.

Viaţa lumii este vivificarea şi în-fiinţarea gândirii lui Dumnezeu, aducerea întru fiinţă a gândului Său din veşnicie: ***O, Adonai! Al cărui gând e lumea*** */ Şi pentru care toate sunt de faţă* (*Fata-n grădina de aur*). Poetul foloseşte numele *rostibil* al lui Dumnezeu, *Adonai*, care înseamnă *Domnul* (în comparaţie cu *Iahve*, pe care vechii evrei nu-l rosteau niciodată), întrucât Dumnezeu este Cel *al cărui vecinic nume / De a-l rosti nu-i vrednic un muritor pe lume* (*Sarmis*). În al doilea vers, Eminescu concentrează, exprimă sincopat un pasaj scriptural care zice: „Toate faptele oamenilor sunt de faţă înaintea Lui şi nimic nu se poate ascunde de la ochii Lui. Din veac în veac a privit şi nimic nu este străin înaintea Lui. (…) Căci toate sunt făcute cu un scop" (Sirah 39, 25-26).

Universul întreg este acel *logos cosmic* plin de raţionalitatea, de luminile raţiunilor dumnezeieşti sădite în el, şi care poate fi citit ca o carte de simboluri, fiind pentru om un adevărat manual al adevăratei ştiinţe şi înţelepciuni. Un astfel de cosmos transparent şi reflexiv, care este întruparea plastică a gândirii creatoare a lui Dumnezeu, adică a luminii dumnezeieşti veşnice, reprezintă tocmai învăţătura pe care am aflat-o în opera lui Antim Ivireanul şi care ilustrează punctul de vedere al Bisericii Ortodoxe, păstrat adânc în mentalitatea şi conştiinţa românească.

Dacă facem o incursiune în ciclul *Scrisorilor*, am observa că luna are pretutindeni aceleaşi caracteristici, că ea apare ca simbolul unei Divinităţi care patronează gândirea, care animă cosmosul, inspiră şi luminează mintea umană ca să cugete cele pe care nu poate să le înţeleagă fără iluminare de sus. Este o deplină consonanţă între lumină şi puterea înţelepciunii, şi încă din poeziile de tinereţe apare această concepţie la Eminescu, conform căreia *înţelepciunea* este *o stea ce nu apune* (*Epigonii*).

Astfel, bătrânul dascăl din *Scrisoarea I*, care încearcă să gândească începutul şi sfârşitul lumii, închipuindu-şi în minte cosmogonia şi eshatologia, îşi are izvorul raţiunii şi vivacitatea cugetării, după cum lasă Eminescu să se înţeleagă, din faptul de a-i sta alături această lumină, care a sădit în el seminţele gândirii şi dorinţa de cunoaştere şi care îl priveghează discret, chiar fără ca el să o ştie (o ştie numai poetul): *Pe când luna străluceşte peste-a tomurilor bracuri,/ Într-o clipă-l poartă gândul îndărăt cu mii de veacuri.*

La fel, în *Scrisoarea III*, omul politic vizionar, este, ca şi dascălul de care am vorbit, însufleţit de aceeaşi lumină. Mai întâi Baiazid cuceritorul este inspirat de un vis profetic în

care *luna lunecă şi se coboară / Şi s-apropie de dânsul preschimbată în fecioară*. Iar după confruntarea de la Rovine, lumina soarelui în asfinţit este *nimb de biruinţă* pe creştetul ţării şi *fulger lung încremenit* la hotarele ei, apărate de Dumnezeu pentru credinţa sa cea adevărată. În timp ce fiul lui Mircea, simbolizând viitorul ţării, scrie o scrisoare de dragoste sub auspiciile luminii izvorâtoare a aştrilor cereşti: *Pân' ce izvorăsc din veacuri stele una câte una / Şi din neguri, dintre codri, tremurând s-arată luna: / Doamna mărilor ş-a nopţii…*

În *Scrisoarea IV*, aceeaşi lumină de lună străjuieşte povestea de dragoste: *Luna tremură pe codri, se aprinde, se măreşte* (…). *Codrul pare tot mai mare, parcă vine mai aproape / Dimpreună cu al lunei disc, stăpânitor de ape*. Asemenea şi în *Scrisoarea V*, unde luna este *scut de aur*, al gândurilor şi al năzuinţelor de împlinire a iubirii. Aidoma, în poemul *Ecò*, se spune că *luna-i a cerului scut argintos / Şi stele păzesc în tărie*.

Şi tot în *Scrisoarea IV*, există două versuri care ne indică prezenţa lunii în vecinătatea izvorârii unei lumi a gândirii, cea a poetului însuşi, chiar dacă în contextul negativ al criticilor adresate contemporaneităţii: *Ce? Când luna se strecoară printre nouri, prin pustii, / Tu cu lumea ta de gânduri după ea* [femeia frivolă] *să te aţii?*

Numai în *Scrisoarea II* nu întâlnim aceste semnificaţii, ea punând în scenă problema lui a fi sau a nu fi poet, laolaltă cu motivaţiile pentru care poetul lumii moderne ar mai trebui să încerce *a turna în formă nouă limba veche şi-nţeleaptă*, pentru un auditoriu contemporan surd la glasul frământărilor interioare.

Considerăm că există, în *Scrisoarea I*, asemănări, dar şi distincţie şi divergenţe între cele două minţi, cea a poetului şi cea filosofic-matematică a savantului/ dascălului care propune o variantă proprie cosmogonică şi eshatologică pentru a explica tainele universului, savant care seamănă, până la un punct, cu maestrul Ruben din *Sărmanul Dionis*, cel puţin prin obsesia numărului magic. Eminescu însuşi, în alte variante manuscrise ale poemului, l-a individualizat sub chipul unui *jidov* sau l-a identificat cu Kant.

În *Scrisoarea II* îl numeşte „astronom" (*Parcă-l văd pe astronomul cu al negurii repaos, / Cum uşor, ca din cutie, scoate lumile din chaos …*). Sensul lui *astronom*, în limba veche, era de cititor în stele, înţelept, mag, vrăjitor şi filosof. Şi acest *astronom* este în mod evident o persoană distinctă de cea a poetului, dar faţă de care el are o anumită reverenţă, ca pentru un maestru sau un învăţător într-o anumită măsură. Iar în *Memento mori*, cel care gândeşte, într-un mod similar, asupra tainelor universale este Pitagora, *cugetătorul palid* cu *gândirea în doliu*, al civilizaţiei eline, care *în zadar el grămădeşte lumea într-un singur semn; / Acel semn ce îl propagă el în taină nu îl crede*.

Eminescu pune aşadar, pe seama dascălului din *Scrisoarea I*, o viziune religioasă sincretistă sau o concepţie creştină alterată, edulcorată, în care sunt amalgamate învăţături ortodoxe cu idei străine creştinismului. Creştină este crearea lumii din nimic şi existenţa unui moment de la care a început lumea şi timpul, acel *la-nceput* care este esenţialmente biblic şi monoteist. Aşadar materia nu e eternă, ca în filosofie. La început, *fiinţă nu era, nici nefiinţă*: nu era „fiinţă", nimic creat, dar nici „nefiinţă" nu era, adică un „nimic" absolut, o

inexistenţă totală. Ceva sau Cineva era totuşi şi Acesta este numit prin câteva sintagme: *pătruns de sine însuşi odihnea cel nepătruns* ; *în sine împăcată stăpânea eterna pace*, şi, mai ales, *un dor nemărginit*, care atrage întreaga lume întru fiinţă, o aduce la existenţă *pe cărări necunoscute*, adică în mod neştiut şi neînţeles de raţiunea umană interogativă.

Deşi dascălul filosof nu vorbeşte limpede de un *Dumnezeu* sau *Zeu Creator a toate*, sintagmele acestea denumesc Dumnezeirea, pe Acel *Cineva* care a fost la început, ca fiind Pace, Odihnă, Fiinţă absolută şi absolut desăvârşită, care Îşi este suficientă Sieşi, dar care nu poate fi impersonală pentru că este Iubire, este *Dor* de a crea lumea. Adică tocmai Dumnezeul creştin, Care a creat lumea din nimic, doar din iubirea Sa nemărginită care a dorit din veşnicie şi a gândit ca să existe lumea.

Însă conceperea raţionalistă a unui *punct* din care a început lumea nu aparţine viziunii creştine, chiar dacă am subînţelege acel *punct virtual* ca fiind creat de Dumnezeu. E o idee necreştină, dar oarecum încreştinată prin aşezarea ei în context creaţionist, după cum în concepţia eshatologică a dascălului, ideea întoarcerii universului în nefiinţă e o teologie străină creştinismului, dar introdusă într-o viziune preponderent ortodoxă, în care se prezintă stingerea aştrilor cereşti de pe *catapeteasma lumii*, parafrazându-se profeţiile scripturale despre Apocalipsă (Is. 34, 4; Ioil 2, 10; 3,4; Mt. 24, 29; Apoc. 6, 12-13; 21, 23; 22, 5).

Şi nu este nimic surprinzător în faptul de a înţelege drept gândiri distincte (deşi nu în totalitate) cele două concepţii, a dascălului şi a poetului însuşi, din câteva motive. Primul este acela că avem o dovadă a contradicţiei în chiar felul în care poetul consideră vanitoasă gândirea dascălului despre posteritatea sa glorioasă. Al doilea motiv ne este oferit de regăsirea aceloraşi antiteze, specifice lui Eminescu, în poeme precum *Scrisorile, Luceafărul, Împărat şi proletar*, *Memento mori*, ciclul de trei poeme intitulate *Mureşanu*, poeziile *Sarmis* şi *Gemenii*, în care poetul pune în scenă mai multe *voci* sau *măşti* ale gândirii, el însuşi înţelegând poezia într-un mod shakespeareian, ca dramatizare, ca *voluptos joc cu icoane* [=simboluri, chipuri, măşti] *şi cu glasuri tremurate* (*Epigonii*). Gândirea poetului este până la urmă cea din fundal, cea care nu iese în evidenţă prea uşor, care nu se face vizibilă într-o polemică, ci care se ascunde în limbaj şi în metafore – ca şi la Antim – după cum înţelepciunea adevărată stă ascunsă în *a naturii sfântă limbă* (*O,-nţelepciune, ai aripi de ceară!*), în cartea cosmosului.

Un al treilea motiv şi cel mai puternic este acela că, dacă nu se poate afirma o identitate între poet şi bătrânul filosof din *Scrisoarea I*, în schimb, această identitate se poate stabili cu certitudine între Eminescu şi *dacul* din *Rugăciunea unui dac*. Iar deosebirile între cele două viziuni asupra genezei cosmice, din *Scrisoarea I* şi din *Rugăciunea unui dac* sunt destul de mari şi de evidente. Căci, dacă se poate afla totuşi o similitudine între imaginile şi expresiile care vorbesc despre absenţa oricărei existenţe create, mai înainte de a veni întru fiinţă lumea, discrepanţa conceptuală dintre cele două poeme este apoi vizibilă în felul în care ia fiinţă lumea.

Dascălul gândeşte filosofic un *punct* în care îşi are universul începutul, în timp ce *dacul* crede într-un *Zeu* Creator a toate, care *din noian de ape puteri au dat scânteii*, ceea

este o aluzie la Fac. 1, 1-3: „La început a făcut Dumnezeu cerul şi pământul. Şi pământul era netocmit şi gol. Întuneric era deasupra adâncului şi Duhul lui Dumnezeu Se purta pe deasupra apelor. Şi a zis Dumnezeu: « Să fie lumină! » Şi a fost lumină"[1700]. Iar versurile care urmează ne încredinţează şi mai mult în ceea ce priveşte raportarea lui Eminescu la Dumnezeul biblic şi la Hristosul evanghelic, întrucât exprimarea este biblico-liturgică şi pascală: *El este-al omenimei izvor de mântuire: / Sus inimile voastre! Cântare aduceţi-i, / El este moartea morţii şi învierea vieţii! // Şi el îmi dete ochii să văd lumina zilei, / Şi inima-mi împlut-au cu farmecele milei, / În vuietul de vânturi auzit-am al lui mers / Şi-n glas purtat de cântec simţii duiosu-i viers* [1701].

Aşa încât, putem să vorbim în *Scrisoarea I*, de două viziuni asupra naşterii cosmice sau de două cosmogeneze, în loc de una singură. Acolo unde există polemică între *măştile* gândirii, Eminescu este întotdeauna cel ascuns în *frunzişul* metaforelor, iar nu unul din personaje. El nu este nici împăratul, nici proletarul, nici filosoful mag: toţi aceştia sunt *în* istorie, profund implicaţi în desfăşurarea ei sau vor să fie scrişi în memoria umanităţii, pe când Eminescu se sustrage învolburării pătimaşe a istoriei şi nu pune preţ nici pe nemurirea iluzorie în memoria omenirii.

Cugetarea asupra naşterii universului şi a sensului creaţiei începe încă de la primul vers, de acolo de unde *cu gene ostenite sara suflu-n lumânare* şi timpul se opreşte în loc, căci *doar ceasornicul străbate lung-a timpului cărare*.

Ceasornicul măsoară curgerea timpului mai departe, în timp ce poetul se întoarce înapoi cu gândul, către începuturile lumii, privegheat şi inspirat fiind de lumina lunii, care *în propria-ne lume*, a gândurilor noastre, *ea deschide poarta-ntrării…după stinsul lumânării*. Aşadar contemplarea şi cugetarea asupra cosmogenezei şi a sensului lumii nu începe odată cu intrarea în scenă a bătrânului dascăl, ci cu însuşi primul vers al poemului şi se adânceşte în acele versuri în care lumina lunii infuzează întreg universul (logosul cosmic), ca şi

---

[1700] Ştim că versurile din debutul poemului sunt inspirate din *Rig-Veda*, dar poate că Eminescu a îndrăgit exprimarea vedică tocmai pentru detalierea poetică a momentului creaţiei, prezentat oarecum mai lapidar de Sfântul Moise în Geneză, pentru înţelesurile monoteist-creaţioniste şi coincidenţa lor cu învăţăturile scripturale. De altfel, Eminescu nu a copiat, ci a prelucrat versurile din vedicul *Imn al Creaţiunii*. Monoteismul a fost religia primară a umanităţii – inclusiv în viziunea ultimelor studii ştiinţifice în domeniu.

[1701] *Sus inimile voastre* este o parafrază a unei expresii pe care o rosteşte preotul la Sf. Liturghie: *Sus să avem inimile !* şi la care poporul răspunde: *Avem către Domnul*. În timp ce *cântare aduceţi-i* este tot o parafrază, a unor îndemnuri scripturale de acest fel, dar care sunt transpuse şi în cultul ortodox şi pot fi întâlnite în *Canonul Învierii* de la Utrenia din noaptea Paştelui: „Ziua Învierii, să ne luminăm! Paştile Domnului, Paştile! Că din moarte la viaţă şi de pe pământ la cer, Hristos-Dumnezeu ne-a trecut pe noi, cei ce cântăm cântare de biruinţă" (Irmosul, Cântarea 1); „Să ne curăţim simţirile şi să vedem pe Hristos strălucind cu neapropiata lumină a Învierii. Şi, cântându-I cântare de biruinţă, luminat să-L auzim zicând. Bucuraţi-vă!" (Cântarea 1); „Să mergem dis-de-dimineaţă şi, în loc de mir, cântare să aducem Stăpânului; şi să vedem pe Hristos, Soarele dreptăţii, tuturor viaţa răsărind." (Cântarea 5), cf. *** *Penticostar*, op. cit., p. 16-17. Cât despre sintagmele *El este-al omenimei izvor de mântuire* şi *El este moartea morţii şi învierea vieţii*, credem că este de prisos să mai încercăm să demonstrăm că ele se referă la Hristos cel mort şi înviat pentru mântuirea întregii lumi.

gândirea umană. Înaintea dascălului, poetul mai întâi se întoarce *îndărăt cu mii de veacuri*, contemplativ, deşi nu ne dezvăluie aceasta în mod declarativ, neechivoc.

Şi tocmai în cadrul acestei cugetări a poetului despre originile şi soarta lumii este integrată şi reflecţia lui cu privire la *soarta* dascălului. Dascălul, care gândeşte el însuşi la tainele cosmogenezei şi eshatologiei, este la rândul său *cugetat* de cineva care îl întrece în profunzimea gândirii şi acesta este poetul. Percepem aşadar prezenţa unei ierarhii a gândirilor, născute, inspirate şi conduse de Gândirea care le-a adus întru fiinţă pe toate.

Superioritatea cugetării poetului nu este o afirmaţie de sine vanitoasă, egoistă, care încearcă să se monumentalizeze în memoria umanităţii – de aceea nici nu îşi prezintă, în mod polemic, o cosmogeneză proprie sau un sistem filosofic personal – ci această superioritate constă în felul în care el se integrează gândirii arhaice româneşti. Eminescu nu scrie o carte de înţelepciune omenească, nu se propune ca *gnostic*, *cunoscător*, ca filosof cu viziune personală asupra tainelor lumii, căci *În zădar ne batem capul, triste firi vizionare, / Să citim din cartea lumei semne ce noi nu le-am scris, / Potrivim şirul de gânduri pe-o sistemă oarecare…*(*La moartea lui Neamţu*). Contemplativ în faţa „corolei de minuni a lumii”, el se aşază liniştit, ca să fie redat sie însuşi, în matca cugetării arhaice ortodoxe, întemeiată pe Scriptură şi pe scriptura cosmică, ambele scrise de acelaşi Logos şi tâlcuite în Biserica neamului său de veacuri.

Aşa cum Antim încifra viziunea sa teologică în expresii splendid concentrate, într-o vorbire care părea (sau pare minţii noastre nefamiliarizate cu acest limbaj) că face referire doar la estetica universală, la fel procedează şi Eminescu, în versuri emblematice, ascunzând sub zălogul metaforelor, comoara unei înţelegeri vizionare mult mai profunde, care se citeşte din biblia cosmică, pe care însăşi lectura cosmică o oferă, când oamenii se lovesc, la nivel raţionalist, de impasul unor incertitudini majore. Nu este în aceasta nicio contradicţie cu viziunea creştină, întrucât însuşi Sfântul Pavel spune: „Cele nevăzute ale Lui se văd de la facerea lumii, înţelegându-se din făpturi [din cele create – n.n.], adică veşnica Lui putere şi dumnezeire” (Rom. 1, 20).

Luna apare, aşadar, în viziunea (absconsă) a poetului, ca o fereastră hermeneutică, ca simbol al luminii dumnezeieşti care aduce la viaţă tot ce există şi care însufleţeşte gândirea şi inspiraţia: *Căci în propria-ne lume ea deschide poarta-ntrării / Şi ridică mii de* ***umbre*** *după stinsul lumânării…*În poezia *Mureşanu*, luna este invocată astfel: *Apari, tu, lună-n cer / Şi fă din vis viaţă, din umbre adevăr!*

Cele gândite cu gândul – ca să spunem aşa – sunt „umbre”, pentru că esenţial este gândul creator. Dacă gândurile noastre, ca progenituri ale minţii noastre, sunt *umbre* în comparaţie cu fiinţa umană care le naşte, cu atât mai mult, în faţa gândului primordial divin, cele create de El par *umbre*, pălesc, pentru că ele îşi au puterea şi fiinţa din acel gând al Său.

Intrând prin fereşti şi luminând în case şi în gândurile oamenilor, lumina lunii este ea însăşi o fereastră simbolică, un ochi prin care Dumnezeu priveşte, luminează şi înţelepţeşte lumea, în noaptea acestei vieţi şi a neştiinţei. Această lumină a lunii are calitatea de a pătrunde în case şi în gânduri (*Şi în câte mii de case lin pătruns-ai prin fereşti/ Câte frunţi*

pline de gânduri, gânditoare le priveşti), valenţe comune cu ale Luceafărului, care *pătrunde-n casă şi în gând*. În alte poezii, *casă* are înţelesul neechivoc de „casă a sufletului", precum în poemul *Gelozie*.

Într-un alt poem, intitulat *Rugăciune*, Maica Domnului este *Luceafărul mărilor*, căreia ne rugăm să ne înalţe şi să ne mântuie *din valul ce ne bântuie*. Iar în *Povestea* apare Îngerul păzitor al României ca *o stea regală, un înger drag* (precum Îngerul care-a apărut celor trei *Împăraţi din Răsărit* sub formă de stea), trimis *de Domnul Lumei la Domnul unei ţări*, la Ştefan cel Mare, să-i binevestească viitorul fericit al României, pe care îl ţine *ca un testament deschis*, scris *cu grai de foc*. Acest Înger al României este *ca Spiritul Genezei de fericiri eterne*. Interpretarea prezenţei aştrilor cereşti în poezia eminesciană ne conduce aşadar, foarte adesea şi fără dubii la sensurile antimiene şi tradiţionale din literatura veche.

Lumina lunii află pretutindeni un mediu reflector-reflexiv. Ea este, după cum am arătat, reflectată de singurătatea mişcătoare a mărilor, de strălucirea izvoarelor ascunse în umbra codrilor, de scânteierea pustiurilor, dar şi de *frunţi pline de gânduri*, pe care *gânditoare le priveşti*, împrumutându-le propria sa reflexivitate, lumina cunoştinţei.

Această dublă reflexie a luminii de lună demonstrează existenţa unei duble raţiuni, umană şi cosmică, în stare să o recepteze, precum şi o interpenetrare, o comunicare a conştiinţei umane cu logosul cosmic. Adică tocmai ceea ce Dumitru Stăniloae (am văzut într-un capitol anterior), chintesenţiind cugetarea patristică ortodoxă dintotdeauna, a numit crearea lumii de către Dumnezeu pe măsura conştiinţei şi a raţiunii umane. În acelaşi sens, Rosa del Conte remarca faptul că versul *Câte frunţi pline de gânduri, gânditoare, le priveşti* „realizează, între omenirea ce meditează la destinul său şi *gânditoarea* lună, acel raport de afinitate, acea atmosferă de secretă corespondenţă, pe care le invoca adresarea iniţială *lună tu, stăpân-a mării*"[1702].

Prin proprietăţile amintite, lumina lunii din contextul liric eminescian se apropie foarte mult de accepţiunea sa ca simbol al luminii dumnezeieşti sau al Sfinţilor, pe care o are la Antim şi în literatura noastră religioasă veche. De altfel, Antim vorbeşte la un moment dat despre luna *plină* care, fiind *fiind curată şi nevinovată, luminează şi călătoreşte călătoriia ei, făr' de zăticneală* [1703]. Epitetele *curată şi nevinovată*, această *portretizare*, caracteristică literaturii vechi, poate fi uşor susceptibilă de a-i fi impus lui Eminescu o viziune cosmică similară, având în vedere numeroasele adjective şi epitete din poezia sa, care se înscriu în aceeaşi sferă semantică a *purităţii*. Mergând pe firul indicat de Antim, se pot descoperi surse şi mai vechi, căci, spre exemplu, comentariile la *Facere* ale Sfântului Simeon Metrafrastul denumesc luminătorul nocturn, în faza lui plină, ca luna *diafană şi curată* [1704].

Lumina lunii străbate şi infuzează întreg universul (logosul cosmic) şi mediul uman reflexiv (logosul uman), pentru că ea este simbolul luminii veşnice şi necreate a Logosului dumnezeiesc, Înţelepciunea ipostatică care a creat lumea.

[1702] Rosa del Conte, op. cit., p. 124.

[1703] *Opere*, p. 62.

[1704] Traducerea aparţine părintelui Marcel Hancheş.

Spre această interpretare ne îndreptă şi alte versuri ale *Scrisoarea I*, acolo unde gândirea dascălului încetează şi începe cea a poetului, şi care sugerează faptul că întreaga creaţie este adusă la viaţă şi susţinută întru fiinţă de o *rază* a luminii divine, sinonimă în plan metaforic şi simbolic cu raza lunii: *Precum pulberea se joacă în* ***imperiul unei raze****, / Mii de fire viorie ce cu raza încetează, / Astfel, într-a veciniciei noapte pururea adâncă, / Avem clipa****, avem raza, care tot mai ţine încă****…/ Cum s-o stinge, totul piere, ca o umbră-n întuneric, / Căci e vis al nefiinţei universul cel himeric…// Şi pe toţi ce-n astă lume sunt supuşi puterii sorţii / Deopotrivă-i stăpâneşte* ***raza ta*** *şi geniul morţii!*

Universul în întregimea sa este creaţia acestei *raze*, care poate fi înţeleasă în sensul în care Sfinţii Părinţi şi teologia Bisericii vorbesc despre creaţia universală ca ilustrând doar o picătură, doar o rază din puterea creatoare a lui Dumnezeu, precizare pe care a făcut-o şi Antim Ivireanul şi pe care noi am menţionat-o la vremea potrivită. În literatura patristică ortodoxă şi isihastă se vorbeşte, de asemenea, foarte adesea despre razele luminii dumnezeieşti, razele energiilor dumnezeieşti necreate, care infuzează cosmosul şi îl susţin întru fiinţă, îl umplu de har şi care îndumnezeiesc omul.

Rosa del Conte precizează, în această direcţie a exegezei noastre, ceva esenţial pentru noi: „Desigur, nu este puţin ceea ce datorează gândirii occidentale cultura lui Eminescu, dar cuvântul liric în care se transfigurează lumea lui este scos din izvoarele tradiţiei autohtone. Până şi temele care par luate cu împrumut din romantismul european (…) îşi împlântă rădăcina în humusul creştinismului primitiv [primar – n.n.], se încadrează în climatul… Patristicii răsăritene”[1705].

Universul, care a fost zidit de Dumnezeu *din nimic*, ex nihilo, nu are aşadar, în afară de *raza* luminii dumnezeieşti, niciun alt punct de susţinere întru fiinţă, fiind *umbră* şi *vis al nefiinţei*, pentru că înainte de a fi adus întru fiinţă, el a fost „nefiinţă” (viaţa omului şi a lumii este „umbră şi vis”, cum spun adesea şi *Psaltirea* şi *Ecclesiastul*, dar şi slujba ortodoxă a înmormântării, pe care Eminescu o şi citează în *Strigoii*), înconjurat de „întunericul” veşniciei, de veşnicia pe care creatura, chiar şi raţională, nu o poate cuprinde şi înţelege cu de la sine putere. Un alt poem, conceput cam în aceeaşi perioadă cu *Scrisoarea I*, cu care interferează adesea ideatic, se exprimă încă şi mai evident în privinţa acestei *raze* a luminii dumnezeieşti creatoare: *Pe când tot ce aleargă şi-n şiruri se aşterne / Repaosă în* ***raza gândirii cei eterne*** (*Ca o făclie…*). Această *gândire eternă* a conceput din veşnicie *planul adâncei întocmele* (*Mureşanu*) a lumii – expresie remarcată şi de Zoe Dumitrescu-Buşulenga.

Ion Negoiţescu observa că, lui Eminescu, „istoria îi apare ca desfăşurarea unei *gândiri*. Dar cine anume *gândeşte* cosmosul şi istoria, dându-le astfel fiinţă, rămâne uneori

---

[1705] Rosa del Conte, op. cit., p. 28. Autoarea defineşte „climatul Patristicii răsăritene” ca fiind „neoplatonic”, lucru cu care nu putem fi de acord, din motive care presupun o disertaţie amplă pentru a fi expuse, ceea ce nu putem face aici. Aşadar am ocolit cuvântul „neoplatonic”, ca o coordonată subiectivistă şi catolicizantă a concepţiei autoarei despre Patristica ortodoxă.

cam obscur...”[1706] – obscuritate explicată, însă, de Eminescu însuşi, în *Memento mori*, unde se spune foarte limpede că Dumnezeu este: ***Tu, ce scrii mai dinainte a istoriei gândire***. Poetul refuză oamenilor capacitatea de a putea spune ceva cu adevărat despre Dumnezeu (fapt ce are tangenţă, într-o anumită măsură, cu teologia creştină apofatică), deşi El a pus în om *nemargini de gândire* (*Povestea magului călător în stele*).

Şi tot în *Memento mori*, Eminescu ne precizează: *Sori se sting şi cad în chaos mari sisteme planetare, / Dar a omului gândire să le măsure e-n stare…*, pentru că *e în om nemărginire*. În concepţia lui, „geniile..., *gândind-o*, oglindesc lumea”[1707], vor să fie un mediu în stare să reflecteze gândirea creatoare dumnezeiască. Apetenţa extraordinară a lui Eminescu de a conferi o mare vigoare plastică imaginilor, vine din credinţa sa intimă că *a crea* înseamnă pentru om *a-şi exersa asemănarea cu Dumnezeu*, a face să se întrupeze gândul tău, întrucât şi Dumnezeu creează în acelaşi fel, prin întruparea gândului Său. El era convins că, aşa după *cum Dumnezeu cuprinde cu viaţa lui cerească / Lumi, stele, timp şi spaţiu ş-atomul nezărit, / (...) Astfel tu vei fi mare ca gândul tău întins* (*Povestea magului călător în stele*).

Reflexivitatea umană, ca şi reflexia cosmică (acel *logos alogos*) oglindesc gândirea dumnezeiască. Cerul întreg, cu aştrii săi luminoşi, se reflectă în lume şi în spiritul omenesc. ***Luna***, mai ales, ca simbol al luminii veşnice (ca şi la Antim), este cea care ***pe lume veghează*** (*Când…*). Aşa cum gândirea creatoare de lumi reale a lui Dumnezeu se reflectă, în mediul uman, mai ales în gândirea geniului creator[1708], tot aşa, în plan simbolic, lumina creatoare şi inspiratoare a lunii este un chip, o icoană a luminii dumnezeieşti care creează toate, le susţine întru fiinţă şi le hotărăşte sorocul morţii: *raza ta şi geniul morţii*.

Cele două sintagme sunt sinonime, pentru că *raza* lunii este şi *geniul morţii* sau are *geniul morţii*, este cea care aduce întru fiinţă, creează, dar are şi putere să omoare. Şi aici putem rememora versurile din *Luceafărul*, în care Dumnezeu este *izvor de vieţi* şi *dătător de moarte*.

Cel care are *geniul morţii*, Cel care are putere asupra vieţii şi a morţii, Care aduce lumile întru fiinţă dar are şi puterea să le dea moartea, este Geniul sau Mintea care e deasupra întregii ierarhii de minţi umane şi de genii: înţelepţi, filosofi, artişti, oameni politici, aşa cum apar ei reprezentaţi în cele cinci *Scrisori*. Pe toţi aceştia, *deopotrivă-i stăpâneşte raza ta* creatoare, care îi cheamă la existenţă, *şi geniul morţii*, înţelepciunea cu care Dumnezeu a hotărât ca omul să moară, după cum spune şi Sfântul Grigorie Teologul, citat de Antim. *Geniul morţii* este şi acela stipulat de către toată literatura religioasă veche, inclusiv de *Învăţăturile* lui Neagoe Basarab sau de *Divanul* cantemirian, anume că nu face deosebire între oameni, între bogat şi sărac, între sfânt şi păcătos, între înţelept şi prost, *deşi*

[1706] Ion Negoiţescu, op. cit., p. 15.

[1707] Idem, p. 21.

[1708] Într-un articol, Eminescu Îl numea pe Dumnezeu „Michelangelo al universului”, Care a zidit tăria cerului.

trepte osebite le-au ieşit din urna sorţii (cum zice Eminescu). Tuturor Dumnezeu le-a hotărât sorocul morţii, toţi trebuie să treacă printr-o moarte.

Se confirmă, aşadar, din nou, identitatea la nivel simbolic dintre lumina lunii şi lumina necreată a lui Dumnezeu, precum şi raportarea poetului la semnificaţiile lunii din literatura veche, ca lumină care luminează pe cei din întunericul şi noaptea neştiinţei. Sau cum spune Psalmistul: *noaptea nopţii vesteşte ştiinţă* (Ps. 18, 2).

Concepţia aceasta, despre lume ca întrupare a gândirii lui Dumnezeu şi despre om ca fiinţă creată şi în stare să oglindească în spiritul său asemănarea cu Dumnezeu, era formată încă din tinereţe. Astfel, într-un poem juvenil, *Amicului F. I.*, Eminescu scria: *Te văd adesea frunte senină / Ca şi gândirea lui Dumnezeu*; echivalând în acelaşi timp clipa morţii cu faptul că *gândul zilelor mele / Se stinse-n mintea lui Dumnezeu*.

Asemenea, femeia iubită este *idee, / Pierdută-ntr-o palidă fee / Din planul Genezei* (*Ondina*) sau *un geniu gândit de cer* (*Copilă înger – vis în mirare*).

Aici nu este vorba de *consubstanţialitate* între Cel ce are *geniul morţii* şi omul care e supus lui Dumnezeu, Celui care are putere de viaţă şi de moarte asupra sa, ci e vorba de asemănarea cu Dumnezeu a omului, ca fiinţă spirituală zidită după Chipul Său.

Plasticizări ulterioare, extrapolând această concepţie, le putem afla şi în alte poeme, în care cele create apar ca întrupări ale gândurilor lui Dumnezeu. În grădina paradisiacă a lui Miradoniz, o floare seamănă cu *o gândire de-aur*, pentru ca, în împărăţia soarelui din *Memento mori*, fluturii să sclipească *ca idei scăldate-n aur şi-n colori de curcubău*. În acelaşi poem, luna este *un gând de aur* sau *fiica mării ca o lacrimă de aur* (a se remarca distanţa semantică între *stăpâna mării* şi *fiica mării*, ultima desemnând o realitate creată, o plasticizare care nu mai denumeşte un simbol al Dumnezeirii), stelele sunt *ca de aur sfinte flori* împrăştiate pe cer, iar Eminescu vede *cerul… desfăcut în foc şi aur*.

Asemenea, în altă parte, *steaua* este *un cuget de aur* (*La o artistă*). Poetul este *un geniu de aur* (*Mureşanu (Tablou dramatic)*). Este semnificativ acest superlativ absolut al frumuseţii, exprimat prin *aur*, care nu poate să nu ne trimită cu gândul la aurul harului ca sugestie a desăvârşirii şi a frumuseţii depline. În nuvela *Geniu pustiu*, este imaginat un rai ca un *imperiu de aur*, în care *aerul tot era de lumină de aur – totul era lumină de aur*.

Aurul îmbracă întregul univers în poezia lui Eminescu, gest de o incontestabilă provenienţă iconografică. Pentru ca, aproape de sfârşitul vieţii să scrie acele versuri despre care a dat mărturie Vlahuţă: *Atâta foc, atâta aur, atâtea lucruri sfinte, / Peste-ntunericul vieţii ai revărsat, Părinte!*.

Şi tot din *Memento mori*, aflăm că geniile sunt acei oameni cărora *Dumnezeu în lume le ţine loc de tată / Şi pune pe-a lor frunte gândirea lui bogată* şi, în consecinţă, poetul se concepe pe sine ca un fiu al lui Dumnezeu care, după asemănarea Sa, *turma visurilor* [a gândurilor] *mele eu le pasc ca oi de aur*.

Atât la Antim, cât şi la Eminescu, lumina lunii – *deasupra frunţii-mi luna-n nouri zace* (*Rime alegorice*) –, nu este decât lumina soarelui reflectată, simbol al luminii dumnezeieşti la Antim, dar, după cum am văzut, şi la Eminescu. Lumina Soarelui

dumnezeiesc noi n-o vedem, o văd numai Sfinţii cărora ea le devine mediu interior al vieţii, iar noi, ca oameni căzuţi, doar o zărim prin „fereastra” (cum zicea Eminescu, într-un vers citat anterior) care este luna (*palid soare*) şi care, stăpânind în noaptea lumii şi peste marea vieţii omeneşti, ne conduce la Soare, la Lumină.

Însăşi ipostaza lunii de *stăpână a mării* din versul care ne aduce imediat aminte de Antim – *Lună tu, stăpân-a mării, pe a lumii boltă luneci* – ne oferă ochiului contemplativ al minţii noastre un tablou extrem de sugestiv, care ilustrează sinonimia dintre *mare* şi *lume* şi dominarea acestei „mări a lumii” de către luna care e stăpânitoare asupra patimilor înviforate ale oamenilor, care le ţine în frâu şi *lunecă* suveran pe deasupra lor. Fără a mai vorbi despre faptul că gestul de a pluti pe deasupra apelor are semnificaţii primordiale remarcabile, care ne trimit la Fac. 1, 2.

Prin aceasta, versul de mai sus este similar ca sens cu cel din *Călin*...: *în cuibar rotind de ape, peste care luna zace*, şi despre care Zoe Dumitrescu-Buşulenga susţinea că se referă la crearea lumii. Suntem în asentimentul acestui mod de a interpreta imaginea eminesciană a lunii care stă pe cuibarul de ape, cu atât mai mult cu cât *cuibarul* sau *rotirea* înseamnă *naştere cosmică* la Eminescu (când Luceafărul coboară, *ceru-ncepe a se roti*, iar în *Scrisoarea V*, poetul presimte *culmea dulcii muzice de sfere, / Ce-o aude cum se naşte din rotire şi cădere*), dar mai ales pentru faptul că, în comentariul amintit la zilele creaţiei, în *Omilii la Hexaemeron*, Sfântul Vasile cel Mare vorbea despre prezenţa Sfântului Duh, Care Se purta pe deasupra apelor, de la Fac. 1, 2, asemănând-o cu o cloşcă deasupra unui cuib, pe care îl pregăteşte să fie primitor al vieţii[1709].

Iată de ce luna zăcând pe cuibar de ape, luminând deasupra genunii sau a noianului de ape gestante, ni se pare ilustrarea poetică a unui fapt principial. Avem, prin urmare, încă un exemplu de asemănare simbolică, în lirica eminesciană, între lună şi harul dumnezeiesc creator.

Şi tot în *Călin*..., soarele şi luna sunt naşii mirilor (*Nunul mare, mândrul soare, şi… nună, mândra lună*), adică sunt luminătorii şi învăţătorii lor întru cele spirituale. După cum, în *Mioriţa*, la nunta păstorului, *Soarele şi luna / Mi-au ţinut cununa*.

Călin... se încheie cu nunta gâzelor, care este, în mod paradoxal, cea mai falnică imagine a poeziei, pentru că ea reprezintă o depărtare a planului şi o reconfigurare, la scară cosmică şi din perspectiva veşniciei, a lumii pământeşti. Nunta gâzelor este reprezentarea a ceea ce afirmă Eminescu în următoarele versuri din *Scrisoarea I* : *Iar în lumea asta mare, noi copii ai lumii mici, / Facem pe pământul nostru muşunoaie de furnici; / Microscopice*

[1709] Sfântul Vasile cel Mare, *Omilii la Hexaemeron. Omilii la Psalmi. Omilii şi cuvântări*, col. PSB, vol. 17, op. cit., p. 92: „Nu-ţi voi spune cuvântul meu, ci al unui bărbat sirian… Acesta spunea că, în limba siriană, cuvântul *se purta* arată mai mult decât cuvântul grec, pentru că limba siriană este înrudită cu limba ebraică şi deci mai apropiată de ceea ce Scripturile au vrut să spună.

Înţelesul acestui cuvânt ar fi următorul: cuvântul *se purta*, spune el, se interpretează prin *încălzea şi dădea viaţă apelor*, după chipul găinii, care cloceşte şi dă putere de viaţă ouălor. Acesta este înţelesul, spune sirianul, pe care îl au cuvintele *Duhul se purta*, adică pregătea apele pentru naşterea vieţii”.

popoare, regi, oşteni şi învăţaţi / Ne succedem generaţii şi ne credem minunaţi; / Muşti de-o zi pe-o lume mică de se măsură cu cotul, / În acea nemărginire ne-nvârtim (...) / Precum pulberea se joacă în imperiul unei raze... Iar Cel care măsoară lumea cu cotul este Dumnezeu, conform cu Is. 40, 12: „Cine a măsurat apele cu pumnul şi Cine a măsurat pământul cu cotul?”.

Şi câteva versete mai departe, la Is. 40, 22 se spune: „El stă în scaun deasupra cercului pământului; pe locuitori îi vede ca pe lăcuste”. Aşadar, tabloul eminescian este ca din perspectiva lui Dumnezeu, atât în finalul poemului *Călin*..., cât şi în versurile citate din *Scrisoarea I*.

Valenţe creatoare ale luminii de lună se pot remarca şi în alte versuri, numeroase şi acestea, în care luna apare ca un artist creator, fie ca un pictor de imagini sau de tablouri, în noaptea codrilor şi a lumii, fie ca ţesând o haină sau un veşmânt preţios, împodobit: *Luna atunci din codri iese, / Noaptea toată stă s-o vadă, / Zugrăveşte umbre negre / Pe câmp alb ca de zăpadă. // Şi mereu ea le lungeşte, / Şi urcând pe cer le mută* …(*Făt-Frumos din tei*); *Neguri albe, strălucite / Naşte luna argintie, / Ea le scoate peste ape, / Le întinde pe câmpie; // S-adun flori în şezătoare / De painjen tort să rumpă, / Şi anină-n haina nopţii / Boabe mari de piatră scumpă*. (*Crăiasa din poveşti*); *...Te uiţi prin coloane de nouri / Şi luna ieşind dintr-a stâncilor colţi / Le împle cu mii de tablouri* (*Ecò*); etc. În limba veche românească exista expresia că Dumnezeu *a urzit* toate sau că El *zugrăveşte* în oameni virtuţi şi în lume frumuseţe. În Psaltirea coresiană din 1577, *Întru început Tu, Doamne, pământul urzişi, (...) şi toate ca cămaşa învechescu-se*. (Ps. 101. 26-27) [1710].

Eminescu intenţiona să-şi intituleze volumul de poezii *Lumină de lună*. Vrând să împlinească această dorinţă a poetului, Marin Sorescu va îngriji, în 1993, la Craiova, o nouă ediţie a poemelor eminesciene în două volume, pe care le-a imprimat tocmai cu acest titlu, *Lumină de lună*, lucru ce trebuie să ne facă atenţi asupra semnificaţiilor esenţiale ale acestui simbol.

Împotriva identităţii semantico-simbolice dintre *lumina de lună* şi *lumina dumnezeiască creatoare*, cineva ar putea aduce obiecţia că, în alte poeme eminesciene, luna apare ea însăşi ca fiind o realitate creată şi nu o imagine simbolică a luminii creatoare. Ca spre exemplu, în *Scrisoarea IV*, luna este numită *copila cea de aur, visul negurii eterne*, alături de ipostaza opusă ca sens, de *stăpânitoare a apelor* (*al lunei disc, stăpânitor de ape*).

Însă această aparentă contradicţie nu trebuie să ne mire prea mult, întrucât luna este privită sub două aspecte, atât în literatura veche, cât şi la Eminescu: sub *aspect simbolic* (cel despre care am discutat anterior) şi sub *aspect real*, de corp ceresc creat de către Dumnezeu. În acelaşi mod, ca fãpturi ale Creatorului, oamenii înşişi sunt definiţi ca *vise-ntrupate*, ca întruparea *visului* din veşnicie al lui Dumnezeu: *Văd vise-ntrupate gonind după vise, / Pân' dau în morminte ce-aşteaptă deschise* (*Mortua est*).

[1710] Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparaţie cu Psaltirile coresiene din 1570 şi din 1589*, text stabilit, introducere şi indice de Stela Toma, Ed. Academiei RSR, 1976, p. 424.

Ca simbol al luminii veşnice şi creatoare, luna apare ca stăpâna apelor, în timp ce, ca astru ceresc, este numită *visul negurii eterne*, unde „negura eternă" este gândul din veşnicie al lui Dumnezeu, gândul Său creator, necunoscut şi neînţeles de nimeni, nici de îngeri, nici de oameni, decât în măsura în care Dumnezeu însuşi îl revelează făpturilor Sale. Dosoftei, tălmăcind poetic *Psaltirea*, vorbea despre Dumnezeu Care *au fapt ceriul cu gândul* şi a Cărui milă este *Preste veci cu gând dulce* (Ps. 135); *Mare este Domnul de tărie, / Şi gândul Lui nime nu-i să-l ştie* (Ps. 146); *Că Domnul au cugetat cu gândul / De le-au făcut* [pe cele ce există] *şi-I ţin toate rândul* [rânduiala, ordinea, armonia] (Ps. 148)[1711].

Dosoftei este, de alminteri, primul poet al literaturii noastre care a scris despre „luna cea de aur", în nişte versuri absolut superbe, care sună eminescian avant la lettre, concentrând o imagine eshatologică, şi la care făceam referire undeva anterior: *Fugi-va soarelui raza şi a stelelor şireaguri,/ A tot ceri lucă s-a rumpe, şi acea de aur lună* [1712].

De altfel, în ceea ce priveşte statutul de făptură creată al lunii şi ordinea creaţiei, Eminescu secondează referatul biblic, în *Scrisoarea I*, afirmând că *De-atunci negura eternă se desface în fâşii, / De atunci răsare lumea, lună, soare şi stihii…*, Scriptura fiind cea care precizează că mai întâi a fost creată lumea (cerul şi pământul) şi apoi, abia în ziua a patra, soarele, luna şi toţi luminătorii cereşti.

Am afirmat că „negura eternă" se poate înţelege şi ca gândul din veşnicie al lui Dumnezeu. Negura aceasta eternă „se desface în fâşii", adică se întrupează, devine fiinţă şi existenţă multiplă, după voinţa lui Dumnezeu. Dumnezeu gândeşte lumea dintru început şi ea devine *al vieţii vis de aur* – ca să parafrazăm un vers din *Călin…*. La fel, în poemul *Povestea*, vedem *lumea toată cu cer, pământ şi mare / O feerie mândră – un vis măreţ…*

Iar gândul acesta din veşnicie al Preasfintei Treimi se face cunoscut celor care caută să cunoască şi sunt luminaţi de către lumina dumnezeiască creatoare, celor care se îşi deschid mintea şi inima şi devin, pe măsura lor, medii reflectoare ale acestei lumini şi înţelepciuni veşnice. Unul dintre aceştia este şi poetul care, după asemănarea lui Dumnezeu, este un fel de preot sau păstor al gândurilor sale şi îşi paşte *turma visurilor mele… ca oi de aur* (*Memento mori*).

Dumnezeu caută însuşi pe cel căruia să i Se reveleze, căruia să-i comunice asemănarea cu Sine. În poemul *Ondină*, într-un grupaj de strofe deosebit din punct de vedere prozodic de restul poemului şi care seamănă foarte mult, la nivel conceptual, cu *Cântarea cântărilor*, Regele Lin sau *Regele inimei* caută o fecioară cu care să semene *ca vis cu dor*. Adică să fie după asemănarea sa, să fie ca un *vis* care să răspundă la *dorul* său, al celui (Celui) care o caută. Şi aflând-o, prin ea, *vede-se că e în ceriure / Un Dumnezeu, / Purtând simetria* [asemănarea] *şi-a ei misterure / În gândul său*.

Fecioara aceasta, *albă vergină*, despre care se vorbeşte aici, credem a o putea interpreta ca pe însuşi sufletul poetului, pentru că ea este *cântărilor sororă gemene*. Iar

---

[1711] Dosoftei, *Opere*, op. cit., p. 303-304, 327, 331.

[1712] Idem, p. 373.

cântări ca ale sale, *ca în sufletu-ţi n-a găsit altele / Regele Lin*. Împăratul Lin sau Regele Lin din acest poem este însuşi Hristos, „Lumina lină” a lumii, după cum lesne se poate înţelege.

Un om luminat este, într-un anumit grad, şi dascălul mag şi filosof, care, inspirat şi vegheat de lumina raţională a lunii, *îl poartă gândul îndărăt cu mii de veacuri*, şi anume *într-o clipă*. Este semnificativă nuanţa aceasta: faptul că înţeleptul este „purtat” de gând, fulgerător. Luceafărul era altfel, *El zboară, gând purtat de dor, / Pân' piere totul*... şi ajunge unde nu e *ochi spre a cunoaşte*. Dascălul este un om înţelept care ajunge într-o clipită, dar nu printr-un zbor cosmic, nefiind el însuşi *gând*, ci „purtat de gând”, acolo unde lumea nu există încă, şi nici nu e *minte s-o priceapă*, unde *nici de văzut nu fuse şi nici ochi care s-o vază*. Aici este veşnicia lui Dumnezeu, care e „neagră” pentru ochiul minţii umane, e de nevăzut, de nepriceput.

Despre faptul că *întunericul* sau *negura* nu denumesc neapărat sau exclusiv *neantul*, *nefiinţa*, ci şi *ceea ce nu se poate cunoaşte cu mintea*, ne lămuresc foarte bine şi următoarele versuri din *Mureşanu*, în care apare *chipul*, femeia ca întrupare a iubirii şi afirmă: *şi-n vecinic întuneric / Va rămânea fiinţa-mi pentru-al tău ochi himeric*; unde *întuneric* e sinonim cu *necunoaşterea*.

Nu „negura eternă” (sau „neagra veşnicie”) o contemplă sau o descoase înţeleptul, pentru că aceea nu se poate contempla sau pricepe de spiritul uman, ci începuturile lumii, începutul timpului. Despre veşnicie nu se poate spune nimic, decât că, înainte de a fi toate cele ce sunt, ele nu erau: *Umbra celor nefăcute nu-ncepuse-a se desface*. „Cele nefăcute” erau „nefiinţă” şi, chiar şi după ce sunt făcute, ele sunt doar o *umbră* a strălucirii *gândului* primordial.

Acelaşi lucru se precizează şi în Scrisoarea II : Parcă-l văd pe astronomul cu al negurii repaos, / Cum uşor, ca din cutie, scoate lumile din chaos / Şi cum neagra veşnicie ne-o întinde şi ne-nvaţă / Că epocele se-nşiră ca mărgelele pe aţă. Aici, cunoaşterea este prezentată oarecum ca un act magic, astronomul pare un magician, ceea ce corespunde cu sinonimia tradiţională, de care am vorbit, dintre astronom, filosof şi mag. Caracterul puţin ludic al relatării ne avertizează însă asupra lipsei de încrede totală a poetului în acest tip de cunoaştere. După cum nici cugetătorul pitagoreic (sau poate Pitagora însuşi) din Memento mori, grămădind lumea într-un singur semn, totuşi, acel semn… el în taină nu îl crede.

„Neagra veşnicie” este acelaşi gând creator incipient, principial, întrupat în lume şi în istoria ei. Metafora epocilor istorice care se înşiră ca mărgele pe aţă poate să îşi aibe originea în cea a vieţii ca o aţă, din poemul *Viiaţa lumii*, al lui Miron Costin, faţă de care prezintă o mare similaritate, inclusiv ca motiv al deşertăciunii.

Eminescu plasticizează însă şi sensul lui ex nihilo din dogma creştină, al creaţiei din nimic, asociindu-l cu ideea lumii ca *vis* şi *deşertăciune*, din literatura veche şi bisericească. În tradiţia Bisericii al cărei ierarh a fost Antim Ivireanul, păcatul şi deşertăciunea lumească nu sunt decât amprenta *nimicului*, a *nefiinţei* asupra creaţiei. Şi Eminescu nu afirmă nimic contradictoriu atunci când plasticizează, când metaforizează acest crez: *Căci e vis al nefiinţei universul cel himeric*. Plasticizând *nimicul*, în mod poetic, doar astfel Eminescu

poate spune că universul se naşte *din sure văi de chaos* (*Scrisoarea I*, *Luceafărul*, *Memento mori*).

Nimicul, numit şi *prăpastie*, din care este creat universul, *nefiinţa* din care izvorăşte lumea cea atât de bogată în manifestări ale vieţii, apare plasticizată în tablouri extraordinare de către poet, ca o „vale" a haosului, a ceea ce nu era încă creat: *...colonii de lumi pierdute / Vin din sure văi de chaos pe cărări necunoscute* (*Scrisoarea I*); *Şi din a chaosului văi, / Jur împrejur de sine, / Vedea, ca-n ziua cea dentâi, / Cum izvorau lumine;* (*Luceafărul*); *Şi din sure văi de chaos colonii de lumi pierdute / Ar fi izvorât în râuri într-un spaţ despopulat; (...)*; *Cine-a pus aste seminţe, ce-arunc ramure de raze, / Într-a chaosului câmpuri* [o variantă pentru *văi*]*, printre veacuri numeroase…*(*Memento mori*).

Aceasta pentru că lumea nu are un fundament existenţial anterior, *nefiinţa* neputând constitui un fundament pentru conceperea universului. Singurul fundament al lumii este gândul din veşnicie, gândul etern al lui Dumnezeu pus în aplicare.

Suprapunând aşadar două învăţături creştine, cea a *creaţiei din nimic* (a lumii care nu a existat mai înainte de a fi creată decât în gândul şi în intenţia lui Dumnezeu) şi cea a lumii *ca deşertăciune*, Eminescu înfăţişează poetic acest univers ca fiind *umbra* şi *visul* gândului creator al lui Dumnezeu, al Celui care *scrii mai dinainte a istoriei gândire* (*Memento mori*) şi ale Cărui făpturi şi zidiri *n-ajung nici umbra măreţiei tale* (*Fata-n grădina de aur*); dar şi *umbră* şi *vis* ale „nefiinţei", denumind prin aceasta nedesăvârşirea ei în comparaţie cu desăvârşirea dumnezeiască, amprentarea ei de către golul existenţial anterior genezei sale. De aceea şi istoria lumii e o căutare a Creatorului şi Gânditorului ei, a Fundamentului ei: *Oare viaţa omenirei nu te caută pe tine?*, pe Tine care, *în câmpii de caos semeni stele – sfânt şi mare* (*Memento mori*).

Şi tot de aceea spune poetul în *Scrisoarea I* că luna, înţeleasă în mod simbolic, *Ea din noaptea amintirii o vecie-ntreagă scoate / De dureri* [istoria lumii]*, pe care însă le simţim ca-n vis pe toate*, pentru că viaţa omului e umbră şi vis într-o lume care e deşertăciune a deşertăciunilor. „Noaptea amintirii" este o sintagmă sinonimă cu „negura eternă", ilustrând plastic şi poetic gândirea cea veşnică a lui Dumnezeu şi care e „întuneric" pentru toată creatura, până când El însuşi o face cunoscută, atât cât doreşte, *gândirilor dând viaţă*. Dumnezeu, *Gândul* sau Cuvântul care a fost *la început* (Fac. 1, 1; In. 1, 1), dă viaţă gândirilor, aduce întru fiinţă minţile îngereşti şi netrupeşti, precum şi minţile umane, într-o ierarhie pe care o descrie Sfântul Dionisie Areopagitul în cărţile sale.

Lumina lunii este tot ceea ce noi, oamenii trupeşti, putem percepe din lumina Soarelui (*Nu credeţi cum că luna-i lună. Este / Fereastra cărei ziua-i zicem soare*), din frumuseţea luminii dumnezeieşti creatoare a toate, văzute şi nevăzute. Ea dă viaţă gândirilor şi „întunecă suferinţa", întunecă „întunericul neştiinţei", cum ar spune Antim, pentru că traversează cu lumina ei mediul transparent al conştiinţei umane, al cugetării şi al întregii fiinţe omeneşti profunde.

Lumina divină este creatoare atât a lumii spirituale, a fiinţelor raţionale, gânditoare (*gândirilor dând viaţă*: nu poate să anime gândirea decât cea care i-a dat viaţă dintru început), cât şi lumii materiale: codri, mări şi pustiuri.

Aceste trei elemente esenţiale ale creaţiei materiale apar şi în alte poeme eminesciene, ca spre exemplu în *Revedere*, în acea definiţie metonimică a lumii: *Cum am fost aşa rămânem: / Marea şi cu râurile, / Lumea cu pustiurile, / Luna şi cu soarele, / Codrul cu izvoarele*. Luna şi soarele, înţelese simbolic, fac parte din universul codrului. Ele sunt în *herbul* codrului (*Povestea codrului*), aşa cum fac parte din stema Ţării Româneşti, comentată de Antim, dar şi a Moldovei, şi tot aşa cum fac parte şi din icoane. Însă „marea şi cu râurile" sunt, la rândul lor, ca şi „lumea cu pustiurile", interpretabile ca simboluri ale lumii care nu mai are valenţe paradisiace, ci amprentă dizarmonică, haotic-amorfă. Doar codrul adăposteşte o lume virginală, paradisiacă, codrul „cu izvoarele" sfinte şi curate, care ne trimit cu gândul la originile creaţiei.

O altă definiţie metonimică a celor două *lumi* antagonice o aflăm în poemul *O,-nţelepciune, ai aripi de ceară!*, în care Eminescu sesizează diferenţa spirituală dintre lumină şi întuneric, face distincţia între lumea *luminoasă* capabilă să reflecte lumina divină şi lumea *întunecată*, care se opacizează în faţa razelor dumnezeieşti: *Lumini pe ape, neguri pe pământ*.

Cea care reflectă lumina cerească este lumea paradisiacă: *Un rai din basme văd printre pleoape (...) / Sclipiri pe cer, văpaie peste ape* (*Fiind băiat păduri cutreieram*). În timp ce *negurile* pământului reprezintă spaţiul opac, nereflexiv sau *lumea cu pustiurile*.

Avem *sclipiri pe cer* (luminătorii cereşti), *lumini pe ape* sau *văpaie peste ape*, (reflectarea aştrilor cereşti în această lume), şi *neguri pe pământ*, unde pământul înnegurat nu mai este oglindă a cerului.

Revenind la ce spuneam anterior, observăm că materia transparentă şi reflectoare a apelor (izvoare, lacuri) are proprietăţi germinativ-creatoare, mediul acvatic fiind incubator al vieţii, precum reiese din versul *în cuibar rotind de ape, peste care luna zace* (*Călin*...), pe care Arghezi, fost ierodiacon, îl considera cel mai frumos din literatura română.

Zoe Dumitrescu-Buşulenga afirma că, în *Călin (file din poveste)*, peisajul-cadru al nunţii este „proaspăt ca în ziua întâi a creaţiei. (…) iar apele care se rotesc ca un cuibar devin apele începutului lumii"[1713].

Considerăm că pretutindeni în opera lui Eminescu, peisajul feeric de natură poartă amprente paradisiace mai mult decât evidente. Mai ales acea virtute a purităţii şi prospeţimii naturii cosmice este perpetuu ilustrată în lirica eminesciană de prezenţa stelelor de aur a căror izvorâre pe cer este necontenită, precum şi a apelor care, la fel de neostoit, izvorăsc *clare*, curate, pe pământ. Frumuseţea virginală a naturii, caracterul genuin al creaţiei cosmice, acest caracter principial nealterat, sunt valori pe care Ortodoxia le-a afirmat întotdeauna şi pe care le-am regăsit din plin la Antim Ivireanul.

[1713] Zoe Dumitrescu-Buşulenga, op. cit, p. 89.

Percepem, şi la Eminescu, ca şi la Antim, existenţa a două lumi: un univers în care omul se simte integrat, care este experiat nostalgic sau vizionar de poet, şi un altul în care se simte străin, care este lumea decăzută, învechită.

Codrul sau pădurea reprezintă „spaţiul securizant" pentru el, alegorie a paradisului regăsit, alter-ego al grădinii Raiului, care deţine toate detaliile simbolice ale unei proiecţii edenice (*grădina cea de codri vechi*, din poemul *Miradoniz*, lumea paradisiacă a zânei Dochia şi a vechilor daci, din *Memento mori*, insula lui Euthanasius din *Cezara*), ale unui tărâm virginal care „ascunde" *strălucire de izvoară*, adică taina izvodirii creaţiei, naşterea lumii în frumuseţea ei primordială, neafectată de rău, a lumii în care omul a fost pus a fi stăpân şi în care era fericit, fericire pe care o caută cu dor şi poetul. Dorinţa de reîntoarcere în ambianţa codrului sau a pădurii este un reflex conştient al nostalgiei paradisiace a poetului, al dorinţei de reîntoarcere la vârsta inocenţei, a nevinovăţiei primordiale: *Unde eşti, copilărie, / Cu pădurea ta cu tot?* (*O, rămâi…*); sau: *O, rai al tinereţii-mi, din care stau gonit! / Privesc cu jind la tine, asemeni lui Adam.* (*Zadarnic şterge vremea…*).

Pe de altă parte, *marea şi cu râurile* şi *lumea cu pustiurile* sunt ipostazele unei alt fel de lumi, care nu mai este intimă, caldă, protectoare, afectuoasă cu omul, nu mai este o *casă* sau un cămin protector, aşa cum a creat-o Dumnezeu (veleităţi cosmice originare pe care le-am regăsit în toată literatura veche), ci este o lume al cărei tablou este caracterizat de valurile sau râurile vijelioase ale patimilor şi de pustiul spiritual al oamenilor, pe care Eminescu îl deplânge adesea.

Pustiul şi marea, reprezintă, în acest caz, lumea căzută, *îmbătrânită*, căci *râurile* au, faţă de *izvoarele* din codru, dezavantajul curgerii timpului, al adunării de aluviuni şi al revărsării în marea cea amară: *Se nasc izvoare, ropotind se plimbă, /* (...) *Păn' ce urnindu-se în marea-amară / – Ca fluviu mândru, ce-ostenit mugeşte – / Al tinereţii dulce glas de mult uitară.* (*Coborârea apelor*), iar *Viaţa-mi pare-un istovit izvor* (*Ce s-alege de doi nebuni, iubito...*).

La rândul său, am putea spune noi, codrul este imaginea emblematică sau *stema* Raiului, în viziunea eminesciană, el este imaginea acelei creaţii primare, al unei lumi raţionale şi pline de lumină, în care omul se simte împlinit prin iubire şi intim legat, prin fibre tainice ale întregii sale firi, cu toată făptura, se simte solidar cu universul şi universul este solidar cu el.

Eminescu are la bază gândirea românească tradiţională despre Eden, atunci când îşi dezvoltă literar concepţia despre natura protectoare în interiorul căreia iubirea se simte *acasă* şi în care cuplul de îndrăgostiţi reiterează perechea primordială.

În poezia şi în proza eminesciană, ideea de Paradis, de spaţiu edenic, este strict legată de codru sau de pădure, având la origine concepţia ortodoxă a Raiului ca grădină. În acest codru sau în această pădure, întotdeauna adâncă şi virginală, se află izvoarele şi lacurile în care se reflectă aştrii cereşti, lumina lor protectoare şi gânditoare (precum cerul Sfinţilor la Antim), se află mulţime de flori şi de arome năucitoare, încât aerul pare cădelniţat de

miresme, un adevărat *văzduh tămâiet* (ca în *Călin…*), se află păsări cu multe feluri de *viersuri*, etc.

Inclusiv cromatica acestui loc, în care predomină aurul – haric – al florilor de tei sau de nuferi şi al codrilor de aramă, cât şi sugestiile muzicale psalmodice şi cadenţele sonore în ritm de litanii, ca şi *doina de simţire ruptă ca jelania-n prohoduri* (*Călin Nebunul*), toate acestea vin să întregească impresia de spaţiu eclesial-paradisiac al acestei naturi prodigioase eminesciene, care constituie o insulă de sacralitate, în acelaşi timp înăuntrul şi în afara acestei lumi profane, degenerate din pricina egoismului şi a răutăţii.

Spre această concluzie credem că ne conduce fenomenul poetic de tezaurizare a acestei naturi, care pune în evidenţă albul purităţii şi aurul haric: *argint e pe ape şi aur în aer* (*Mortua est*), *Flori, juvaeruri în aer, sclipesc tainice în soare, / Unele-albe, nalte, fragezi, ca argintul de ninsoare…(…)*, *nisipuri argintoase* (*Egipetul*), *codri de aramă*, *pădure de argint* (*Călin…*, *Memento mori*), *Pulbere de diamante cade fină ca o bură, / Scânteind plutea prin aer şi pe toate din natură* (*Scrisoarea III*), *Stele rare din tărie cad ca picuri de argint* (*Călin…*), *…fluviul cântării… un gigantic lac formează, într-a cărui sân de soare / Curge aurul tot al zilei şi îl umple de splendoare, / De poţi număra în fundu-i tot argintul adunat* (*Memento mori*), *pădurea de-aur*; *pădurea cu-a ei trunchi de aur roş (…)*; *Numai fluturi mici albaştri şi mari roiuri de albine / Curg în râuri sclipitoare de luciri diamantine / Ş-împlu aerul cel dulce de cristal şi de răcoare…* (*Călin Nebunul*), *Un rai din basme văd printre pleoape, / Pe câmpi un văl de argintie ceaţă, / Sclipiri pe cer, văpaie peste ape* (*Fiind băiat păduri cutreieram*), *Deodată ţi se pare că ceru-ntreg se rupe / În ploi scânteietoare de colb de pietre scumpe* (*Sub cerul plin de nouri*), *Deşi ştii că apa-i moale / Totuşi placa-i de cristale / Parc-ar fi încremenit (…)*; *brumă diamantină* (*Miron şi frumoasa fără corp*), etc. Astfel încât ceea ce exegeza literară a numit „spaţiu securizant" are multe din caracteristicile Raiului.

În lirica eminesciană, în poezia românească, în general, ca şi în doina şi cântecul popular românesc, un loc covârşitor de important îl ocupă freamătul pădurii, fremătarea frunzelor codrului, clocotitoare ca un clopot sau ca un tainic cântec de dor şi jale. Însă această referire la muzica fremătătoare a copacilor, la *frunza-n freamăt* (*Făt-Frumos din tei*), nu este străină cărţilor de cult ortodoxe, între care unele sunt traduse de Antim, unde ea este interpretată ca o rugăciune a pomilor Raiului pentru reintegrarea în el a omului căzut [1714].

Este important să înţelegem că centralitatea acestui peisaj edenic eminescian o asigură pădurea-codru, toate celelalte elemente fiind secundare, inclusiv soarele, luna şi

---

[1714] Spre exemplu, în cântările la *Vecernie*, din *Triod*, în *Duminica izgonirii lui Adam din Rai* (a lăsatului sec de brânză), se spune: „Raiule preacinstite, podoaba cea frumoasă, locaşul cel de Dumnezeu zidit, veselia cea nesfârşită şi desfătarea, mărirea Drepţilor, frumuseţea Profeţilor şi sălăşluirea Sfinţilor, cu sunetul frunzelor tale roagă pe Ziditorul tuturor (subl. n.), să-mi deschidă uşile pe care cu neascultarea le-am închis; şi să mă învrednicesc a mă împărtăşi de pomul vieţii şi al bucuriei, cu care întru tine m-am desfătat."; „Livadă fericită, pomi săditi de Dumnezeu, frumuseţi ale Raiului, acum vărsaţi lacrimi din frunze ca din nişte ochi (subl. n.), pentru mine cel golit şi înstrăinat de mărirea lui Dumnezeu", cf. ****Triodul*, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 2000, p. 100 şi 103.

stelele, care, ca planete, nu sunt decât simboluri heraldice în *herbul* codrului. Aştrii cereşti sunt numai efigii ale codrului, prezenţe emblematice în orizontul său paradisiac. Ei sunt numai *stema* Luminii creatoare a toate. Luna este doar simbolul acelei Lumini care, *în ăst secol de mândrie* şi *prin noaptea unei lumi în bătălie / **Lin luceşte-eterna pace**…* (*Memento mori*). Aceeaşi „eternă pace" care a fost la începutul lumii: *Şi în sine împăcată stăpânea eterna pace* (*Scrisoarea I*).

Eminescu preia din teologia ortodoxă, prin bogatele sale lecturi din cărţile bisericeşti vechi, această interpretare semnificativă a *luminătorilor*: soare, lună, stele şi luceferi, toţi aştrii sunt simboluri destinate să reflecte lumina adevărului dumnezeiesc în *codrul* lumii, în adâncul cugetării sale, al *codrului bătut de gânduri* (*Povestea codrului*). Căci *codrul, dragul codru, troienindu-şi frunza toată, / Îşi deschide-a lui adâncuri, faţa lunei să le bată* (*Călin…*). Poetul nostru cunoştea foarte bine concepţia străbună românească şi bizantină, conform căreia universul este o realitate existenţială, dar şi o realitate iconografică, că el ascunde, în mod simbolic, chipul nevăzut al Împărăţiei cereşti.

Tradiţia poetică românească şi posteritatea eminesciană confirmă şi susţin acest lucru, precum o face, spre exemplu, Octavian Goga: *Curat e duhul lumii tale* [a codrului] */ Căci Dumnezeu cel sfânt şi mare / Subt bolta ta înrourată / Îşi ţine mândră sărbătoare. / Tu-l prăznuieşti cu glas de clopot / Şi cu răsunet de chimvale / Pe cel ce-atâtea înţelesuri / Gătit-a strălucirii tale. // Amurgul învesmântă-n umbre / Smerita frunzei fremătare, / Şi pare tânguiosul freamăt / Un glas cucernic de tropare.* (*În codru*). Acelaşi poet vedea, altundeva, cum *Asupra pădurii veghează de sus / Cetatea eternelor stele* (*Dimineaţa*)[1715].

Şi, tot datorită faptului că ştia prea bine semnificaţia tradiţională a luminătorilor, care sunt aşezaţi de Dumnezeu în univers ca să fie, pentru oamenii de pe pământ, ca nişte *lămpi în casă* (am văzut la Coresi şi la Varlaam aceste valenţe simbolice, în predici), Eminescu putea spune, semnificativ, că la sfârşitul lumii, soarele va începe *să pâlpâiască, să se stingă…* (*Memento mori*).

Într-o prezumtivă confruntare ideologică între trecut şi prezent, în *Epigonii*, Eminescu opune această viziune asupra configuraţiei semnificative a cosmosului, prin care cei din vechime vedeau *lumea* ca „un palat de icoane", ca o arhitectură sacră (*Ochiul vostru vedea-n lume de icoane un palat*), o opune celei moderne în care simbolul este aleatoriu, lipsit de fundamente veşnice, în care *oamenii din toate cele fac icoană şi simbol; / Numesc sânt, frumos şi bine ce nimic nu însemnează*. Cosmosul în *lirica modernă* (*Icoană şi privaz*) este desemnificat, desemantizat: *Noi cârpim cerul cu stele, noi mânjim marea cu valuri* (*Epigonii*).

În tot ciclul *Scrisorilor*, luna este *patronul* înţelepciunii şi al inspiraţiei creatoare, cea care priveghează iubirea, ca şi destinele excepţionale. Însă interpretarea lunii şi a stelelor, ca simboluri ale Sfinţilor protectori şi priveghetori ai oamenilor, o descoperă chiar şi înseşi binecunoscutele versuri din *Luceafărul* : *Cum e Fecioara între sfinţi / Şi luna între stele*, în

[1715] Cf. Octavian Goga, *Poezii*, ediţie îngrijită, postfaţă, tabel cronologic şi crestomaţie critică de Simion Mioc, Ed. Facla, Timişoara, 1984, p. 32 şi 34.

care se remarcă sinonimia simbolică dintre Preasfânta Fecioară şi lună şi dintre Sfinţi şi stele; precum şi apariţia de nenumărate ori, în multe poeme, dar cu precădere în *Memento mori*, a imaginii metaforice a stelelor ca icoane (*ale stelelor icoane*).

Rosa del Conte exprima opinia că „pentru epitete precum sorii *regali*, acei sori-regi care îşi desfăşoară orbitoarele lor cortegii în atâtea versuri eminesciene, ne simţim autorizaţi să ne referim, mai degrabă decât la basme, la antica[1716] teologie solară"[1717], din care a iradiat, în basmele româneşti, expresia celor „trei sori în frunte" şi pe care autoarea exegezei asupra operei eminesciene o aşază în descendenţa formulărilor mistice ortodoxe: „este lumina trisolară care circumscrie, în tabloul lui Rubliov, Treimea, pe care limba liturgică o defineşte cu expresia *Luceafăr în trei sori* (*Triod*)"[1718].

Şi nu doar icoane ale luminii sunt stelele, ci, încă şi mai semnificativ, icoane înlăcrimate, care formează turma Cuiva şi a căror mişcare pe cer este „cuvioasă", intrând în templele cereşti: *Iar în cârduri cuvioase stele se mişcă-ncet, / Intră-n domele de neguri argintii, multicoloane; / De-a lor rugă-i plină noaptea. A lor dulci şi moi icoane / Împlu văile de lacrimi, de-un sclipet împrăştiet.*

Prin urmare, stelele sunt percepute ca imagine simbolică a turmei Sfinţilor („cuvioasele stele" care coboară în cârduri), aflaţi în rugăciune înlăcrimată. Un alt vers ne vorbeşte despre *popoarele de stele, universu-n rugăciune*, denumind aceeaşi realitate. În poemul *Ondină*, stelele-regine formează un cor de *suspine*, un cântec al sferelor suspinat, dintre care răsare luna: *Iese cum cântecul dintre suspine / Regina albelor nopţii regine*. Credem că asemănarea cu cerul Sfinţilor în rugăciune plină de durere pentru lume, de la Antim, este mai mult decât evidentă.

Echivalenţa simbolică dintre stelele cerului şi lacrimi este prezentă şi în *Călin…*, într-un tablou enigmatic, în care Eminescu susţine că toată frumuseţea cerului stă în lacrimile sale de lumină, care sunt stelele şi care picură câte una, din vreme în vreme: *Stele rare din tărie cad ca picuri de argint, / Şi seninul cer albastru mândru lacrimile-l prind; / Dar dacă ar cădea toate el rămâne trist şi gol, / N-ai putea să faci cu ochii înălţimilor ocol – / Noaptea stelelor, a lunei, a oglinzilor de râu / Nu-i ca noaptea cea mocnită şi pustie din sicriu*.

Lumina înlăcrimată a stelelor este aşadar cea care face toată podoaba cerului şi în acelaşi timp singura care însufleţeşte creaţia, care face diferenţa între *cer* şi *sicriu*, între viaţă şi moarte, între viaţă veşnică şi moarte veşnică. *Noaptea stelelor, a lunei, a oglinzilor de râu* este imaginea corelativ-simbolică a întregii creaţii care stă în penumbra morţii, dar care este luminată de icoanele stelelor cereşti, în timp ce *noaptea cea mocnită şi pustie din sicriu* este noaptea nefiinţei sau a morţii veşnice.

[1716] Aici *antica* se referă la teologia creştină, cu sensul de *veche*, milenară, iar nu la *teologia antică grecească* sau *păgână*, cum greşit s-ar putea înţelege din traducerea românească.

[1717] Rosa del Conte, op. cit., p. 326.

[1718] Idem, p. 327.

Ion Negoiţescu scrie că „suspinarea codrului arată o durere a naturii însăşi... şi nu transpunerea în cosmic a suferinţei poetului."[1719], o durere care este „misterioasă, profundă"[1720]. Înlăcrimarea cosmosului nu este consecinţa unei infuzii sentimentale umane, nu este o proiecţie a interiorului uman, ci ea este o realitate existentă deja, constatată doar, de poeţi, nu suprapusă lumii. Aceeaşi durere cosmică, transmisă în mod universal de natură, am întâlnit-o şi am semnalat-o şi în opera lui Antim.

Simbolul sau metafora cerului înlăcrimat de stele, este, în forme diferite, comună lui Antim şi lui Eminescu. Pentru Antim şi pentru teologia creştină, este vorba de durerea şi dorul universal după restaurarea omului şi a întregii firi în frumuseţea şi inocenţa ei primordială, despre care Sfântul Pavel spunea că întreaga făptură suspină, împreună cu omul, până la sfârşitul lumii.

Analizând poezia lui Eminescu, Ion Negoiţescu recunoştea acelaşi adevăr, atunci când vorbea de „acea melancolie fundamentală a naturii, resimţită de romantici şi care este jalea după un bun pierdut, după vârsta de aur"[1721], după Edenul pierdut odinioară de Adam şi Eva, cum ar spune Antim.

Tabloul stelelor ca turme, din *Memento mori*, este însă prezent, deşi numai ca sugestie, şi în *Sara pe deal*, în care *Turmele-l urc* [dealul, simbol al înălţimii]*, stele le scapără-n cale*: pământul urcă spre cer, iar cerul se pogoară spre pământ. Avem de-a face cu o dublă mişcare, ascendentă şi descendentă – observaţie pe care o face Zoe Dumitrescu-Buşulenga –, menită să unească cerul cu pământul, turma celor de pe pământ cu turma celor din cer. Apelul la imagistica creştină este lesne de observat. Eminescu se simte *acasă* privind bolta înstelată a cerului, nu rănit de imensitatea ei, ci închipuind infinitele spaţii cosmice ca pe nişte *roiuri luminoase*, ca de albine (*Scrisoarea I*), şi galaxiile stelare ca pe nişte cârduri şi cirezi de stele.

Universul este contemplat în termeni rustici, reprezentat într-o imagistică profund pastorală, sătească (precum şi la Blaga, de altfel), reprezentare care are însă o puternică şi inalienabilă întemeiere scripturistică şi patristică, o milenară tradiţie şi practică oratorică ortodoxă.

Viziunea ortodoxă asupra cosmosului ca o *casă* protectoare a eliminat din viaţa românilor posibilitatea instaurării acelei panici terorizante a *infinitului cosmic strivitor* pentru fiinţa umană, specifică creştinismului occidental, după schisma de la 1054, şi exprimată limpede de către Blaise Pascal, dar şi de către Schopenhauer, care susţinea că numai filosofia îl poate ajuta pe om ca să scape de angoasa în faţa imensităţii universului. Dimpotrivă, „în acest spaţiu al nostru s-a trăit încă din vechime cu un sentiment al grandorii imanente în natură, nu zdrobitoare, într-un fel care a eliminat apăsarea cosmosului şi spaimele legate de forţele lui. Sufletul omului şi al poetului acestui pământ a participat

[1719] Ion Negoiţescu , op. cit., p. 101.
[1720] Ibidem.
[1721] Idem, p. 104.

firesc, fără exaltare şi fără frică (subl. n.), la viaţa cosmosului, la viaţa elementelor, într-o comunitate impresionantă de ritmuri naturale traduse în ethos”[1722].

Nu există, de asemenea, un afront mai mare adus filosofiilor lui Platon şi Plotin, decât această perspectivă domestică şi intimistă asupra universului, asupra pulsului cosmic al galaxiilor, pe care o regăsim în opera eminesciană. La Eminescu turmele de oi care urcă dealul şi cârdurile de stele care coboară prin văile cosmice se întâlnesc. Şi această viziune a fost făcută posibilă de pogorârea îngerilor pentru a binevesti păstorilor şi a stelei pentru a-i conduce pe regii filosofi şi astrologi la *Născutul din tavernă*, cum spune tot poetul, *la culcuşu-**eternei mile*** (*Dumnezeu şi om*). Acea Eternă Milă, Hristos, care, doar El, poate să umple inima cu *farmecele milei* (*Rugăciunea unui dac*).

În *Memento mori*, arhitectura marilor civilizaţii, aşa cum este ea făurită de oameni, se contopeşte cu arhitectura creaţiei, fiindcă se inspiră, dintru început, din această arhitectură cosmică. Astfel, cetatea egipteană Memphis se înfăţişează ca *gândiri arhitectonici* care *au zidit munte pe munte în antica lui trufie* ca *să pară răsărită din visările pustiei*, însă, în urma ei, natura care *supravieţuieşte* civilizaţiei egiptene, ironizează fantasmagorica măreţie umană îngânâd-o, purtându-i ecourile stinse: *Toat-a apei ş-a pustiei şi a nopţii măreţie / Se unesc să-mbrace mândru veche-acea împărăţie, / Să învie în deşerturi şir de visuri ce te mint*. Vechea civilizaţie egipteană mai există doar în halucinaţia Nilului, ale cărui *unde visează spume*.

La fel, Grecia antică *se naşte din întunecata mare* şi subzistă numai în *imagini de talazuri* ale mării care *cânt-a Greciei cădere*, în timp ce *Limba râurilor blândă, ale codrilor suspine,/ Glasul lumei, glasul mărei se-mpreună-n infinit*.

Mai mult, ascultând *armonia din pleiade*, poetul are sentimentul că asistă la scurgerea lumii, la căderea ei: *Ştim de nu trăim pe-o lume, ce pe nesimţite cade?* – încât toată frumuseţea lumii pare un cântec de lebădă, iar succesiunea de căderi pare că ne avertizează asupra unei căderi şi mai mari, care urmează să se petreacă.

Dacă lumea, universul, ca şi creaţie a lui Dumnezeu este *vis de aur* şi întrupare a gândului Său, în schimb, creaţia umană care încearcă nemurirea cu degetul este, precum cetatea Memphis, *argintos gând al pustiei*.

Ideea eminesciană de civilizaţie în stare să dăinuie este aceea în care *un palat* este *din stânce sure*, iar *a lui stâlpi-s munţi de piatră, a lui streşin-o pădure*, aşa cum încerca el să configureze *rai*-ul *dulce* al strămoşilor săi daci *raiul Daciei veche*, cu *păduri de flori* în care *ale crinilor potire sunt ca urne de argint*, în mijlocul unei grădini *infinită* cu *scorburi de tămâie* şi cu izvoare care au *prund de ambră de-aur*.

Civilizaţia ideală nu este aşadar cea edificată de *gândiri arhitectonici* umane, ci un rai natural, o „Cetate a Raiului”, tot aşa după cum cugetarea care înţelege adevărul nu este cea filosofică, individualist-distinctă, ci aceea care se armonizează cu cosmosul, cu creaţia,

[1722] Zoe Dumitrescu-Buşulenga, op. cit., p. 56.

care ascultă glasul pădurii, al izvoarelor, care ştie să interpreteze literele de foc ale stelelor, gândirea în care se reflectă lumina lunii şi o inspiră.

În acelaşi poem însă, Eminescu ne avertiza, în strofele preliminare, asupra felului în care vede el universul, un univers în care secolii sunt ca nişte codri (*codrii de secoli*), popoarele ca nişte oceane (*oceane de popoare*), vremea cade în vaduri (*al vremurilor vad*), timpul se toarce ca lâna (*secolii se torc*), întregul periplu de imagini al istoriei universale, rememorat de Eminescu, este ca o turmă cu oi de aur (*Turma visurilor mele eu le pasc ca oi de aur*), pe care o paşte tihnit, mioritic, poetul care contemplă zbuciumul milenar al lumii, dar care nu vrea să se integreze acestui zbucium vanitos, ci tot dorul lui este acela de a face parte din universul paşnic al vieţii fericite, în sânul unei naturi protectoare şi înfrăţite cu ei, aşa cum vor românii să o trăiască în ritmul lor arhaic şi cum o deapănă în istoriile lor (*luminoasele basme*).

Peisajul istoriei universale se reduce astfel, la imagini care au consistenţa naturii, la imagini pastorale, rustice, domestice, iconografice, ca o lume care, privită din interior, din propria ei perspectivă, pare neliniştită, condusă de o voinţă luciferic-schopenhauerian-nitzscheeană, intempestivă, dar privită ca lumea lui Dumnezeu, ca un univers în puritatea lui originară, natural, genuin, paşnic, neieşit din ritm, nu emană decât linişte, pace, serenitate. După ce *secoli cu vieţi* şi *gândiri o mie* trec, civilizaţiile se succed şi pier, *în urmă din izvoare timpi răcori şi clari răsar*.

Însăşi „deşertăciunea deşertăciunilor”, reprezentată de idealurile umane vane, care vor să se edifice în istorie, să se consemneze în univers, să-şi semnaleze trecerea sperând astfel la o eternizare artificială în propria fantezie arhitectonică, nu poate să tulbure, în definitiv, frumuseţea mai presus de patimile omeneşti a creaţiei lui Dumnezeu, care este mai rezistentă în timp decât construcţiile babilonice sau faraonice.

Oamenii, popoarele, istoria lor, au consistenţa reliefului natural, ele sunt creaţia lui Dumnezeu ca şi cosmosul întreg şi merg în ritmul şi în sensul stabilit de Dumnezeu, iar toată neliniştea, durerea şi zădărnicia eforturilor lor se naşte din impresia că pot să aleagă un alt sens, că pot să imprime vieţii lor şi lumii o altă direcţie de mers, că pot să devieze de la matca lor, urmărind numai edificarea egoismului propriu.

Zoe Dumitrescu-Buşulenga remarca, în extraordinarul său studiu *Eminescu - cultură şi creaţie*, că, în opera celor mai mari poeţi români (cum considera domnia sa[1723]), Eminescu şi Blaga, ataşamentul faţă de perimetrul satului românesc este extrem de adânc şi puternic, la fel ca şi iubirea faţă de universul înţeles ca un loc intim de adăpost, ca un cămin prielnic, o vatră strămoşească sau un leagăn străvechi, precum şi refuzul spaţiilor infinite şi necomunicative cu omul, străine.

Însă această viziune este în perfectă consonanţă cu cea de veacuri a poporului român şi cu cea bizantină, fiind concepţia creştin-ortodoxă asupra lumii, aşa cum a fost revelată de

[1723] Zoe Dumitrescu-Buşulenga, op. cit., p. 57.

Dumnezeu în Sfintele Scripturi şi aşa cum se păstrează în Biserică. Am regăsit-o în omiliile tipărite de Coresi, în cele varlaamiene, precum şi la Antim Ivireanul, cu prisosinţă.

Pentru Eminescu nu există însă, ca pentru Blaga, „Marele Orb”, ci, dimpotrivă, Dumnezeu este Singurul Care însufleţeşte gândirea şi cunoaşterea, care face să răsară lumina înţelepciunii în omul care este după chipul Său, dar şi în logosul cosmic. Întreaga lume atârnă de *raza* ***gândirii*** *cei* ***eterne***. Dumnezeu e *gândire eternă*, e Logos Creator a toate, Raţiune, Înţelepciune, nu e un *Absolut impersonal*. Iar lumea nu e *halucinaţia* sau *iluzia* unui astfel de Spirit impersonal de tip brahmanic.

Nu, ci Creatorul lumii e tripersonal, Care gândeşte din veşnicie crearea lumii şi o aduce la îndeplinire la momentul oportun. Creaţia aceasta este după Chipul Său, este plină de lumină, poartă amprenta luminii divine, cu care însă nu se confundă în mod panteist. Cosmosul este o icoană şi o reflectare în oglinda făpturii a luminii lui Dumnezeu, chiar dacă lumea este, după cum vedem în poemul *Fata-n grădina de aur*, numai o umbră a măreţiei dumnezeieşti: *O, Adonai! Al cărui gând e lumea / Şi pentru care toate sunt de faţă (...) / Deşi te-adoră stele, mări în spume, / Un univers cu vocea îndrăzneaţă, / Toate ce-au fost, ce sunt, ce-ţi nasc în cale / n-ajung nici umbra măreţiei tale*.

Parafrazând faimosul vers nichitian, am putea spune că această lume este *frumoasă ca umbra unui gând*, a gândului lui Dumnezeu. De unde se vede că Nichita Stănescu a pătruns adânc în semnificaţia poemelor eminesciene şi că marii poeţi se cunosc tainic unul pe altul.

Fiinţele raţionale zidite de Dumnezeu pot să accepte, cu voie liberă, să fie medii transparente pentru lumina Sa dumnezeiască şi să devină astfel purtătoare ale asemănării cu El sau pot să urască voia Lui şi creaţia Sa, aşa *cum demonul urăşte un gând de Dumnezeu* (*Mureşanu (Tablou dramatic)*).

Cugetând, în *Memento mori*, la tainele universului, ale istoriei şi ale fiinţei umane, poetul convorbeşte la final cu Logosul întrupat, dorind să fie încredinţat asupra asemănării omului cu Dumnezeu şi a pogorârii lui Dumnezeu la om: *Tu, ce în câmpii de chaos semeni stele – sfânt şi mare, / Din ruinele gândirii-mi, o, răsai, clar ca un soare, / (...) Tu, ce scrii mai dinainte a istoriei gândire, / Ce ţii bolţile tăriei să nu cadă-n risipire, / Cine eşti?... Să pot pricepe şi icoana ta... pe om. / (...) Oare viaţa omenirei nu te caută pe tine? / Eu un* om *de te-aş cunoaşte, chiar să mor mi-ar părea bine. / Dar să ştiu – semeni furnicei ce cuteaz-a te gândi?*

Deşi Dumnezeu *a pus gânduri uriaşe într-o ţeastă de furnică*, totuşi, *încurcatele sofisme nu explic-a ta fiinţă*, fiinţa lui Dumnezeu (*Memento mori*). Raţiunea umană singură nu poate să descopere tainele care sunt mai presus de fire. Măreţia slavei lui Dumnezeu este ascunsă, ca un soare, în *norii de secoli unde-ngropi a ta mărime*. Dumnezeu e ca un Soare veşnic şi Care este ascuns de norii istoriei, pentru ochii umani neluminaţi şi neînţelepţiţi. Cosmosul şi istoria lumii vorbesc în mod simbolic sau paradigmatic raţiunii umane şi o învaţă despre Dumnezeu, dar omul nu poate, ajutat doar de raţiunea sa, să vorbească despre cele nepătrunse ale lui Dumnezeu.

Limitele gnoseologice ale fiinţei umane nu sunt însă determinate de o anumită *cenzură transcendentală*, ca la Blaga, ci sunt limite ale nedesăvârşirii umane. În om încape, *într-un cran uscat şi palid*, o foarte mare şi înaltă gândire, istoria lumii cu *evi întregi de cugetare*, tainele universului cu ale lui *râuri de stele* şi *fluvii cu mase de sori*, precum şi *a veciei văi deschise cu-adâncimi necunoscute* (cunoaşterea faptului că lumea a fost creată din nimic), dar a le cunoaşte pe toate desăvârşit şi mai ales, a cunoaşte pe Dumnezeu mai mult decât îi este cu putinţă făpturii create nu este pe potriva omului.

Pentru că în om *vezi icoana unui secol lângă chipul unei flori*. Omul este, prin sufletul său, *icoană* a generaţiei şi a vremii sale, dar şi *icoană* a veşniciei în lume, prin chipul său nemuritor. În acelaşi timp este şi *chip* al perisabilităţii, prin trupul său, fiind supus morţii. Căci *floare* este ceea ce numeşte Scriptura Sfântă a fi *viaţa omului pe pământ*: „Omul născut din femeie are puţine zile de trăit, dar se satură de necazuri. Ca şi floarea, el creşte şi se veştejeşte şi ca umbra el fuge şi e fără durată." (Iov, 14, 1-2); „Omul ca iarba, zilele lui ca floarea câmpului; aşa va înflori. Că vânt a trecut peste el şi nu va mai fi şi nu se va mai cunoaşte încă locul său." (Ps. 102, 15-16); „Tot trupul este ca iarba şi toată mărirea lui, ca floarea câmpului!" (Is. 40, 6) etc. Eminescu însuşi citează, ca motto, în poemul *Strigoii*, un pasaj grăitor din finalul slujbei de înmormântare, din *Molitfelnicul* a cărui traducere îi aparţine lui Antim: *...că trece acesta* [omul] *ca fumul de pre pământ. Ca floarea au înflorit, ca iarba s-au tăiat, cu pânză se înfăşură, cu pământ să acopere*. Iar în *Scrisoarea I,* parafrazând Ps. 102, 16, citat de noi anterior, spune poetul că *vântu-n valuri trece peste traiul omenesc*.

Aşadar, nu o anume *cenzură transcendentală* îi pune omului hotare gnoseologice, ci însăşi firea, condiţia sa creaturală şi neputinţa sa. Dimpotrivă, ca dovadă că nu există o *cenzură transcendentală*, vedem în *Memento mori*, în acele strofe care descriu paradisul dacic, cum între cer şi pământ există o continuitate, cum bolta cerească are o streaşină de arbori (*streşin-arboroasă*), iar scările de stânci se unesc cu scările templului lunar: *A ei* [ale domei] *scări ajung din ceruri a stâncimei negri colţi*. Lumea de jos este oglindirea, chipul celei de sus, totul fiind preţuit ca icoană, ca oglindire şi reflectare: *Cât uitându-te în fluviu pari a te uita în ceri. (...) / Un rai dulce se înalţă, sub a stelelor lumină, / Alt rai s-adânceşte mândru într-al fluviului fund*.

Se pune întrebarea: de ce preferă Eminescu simbolul lunii strălucind în noaptea şi peste marea lumii, ca metaforă a luminii divine creatoare, în locul celui solar? Răspunsul nostru este următorul: Eminescu alege simbolul selenar fiind conştient că trăieşte într-o epocă romantică în care *e apus de Zeitate şi-asfinţire de idei* (*Memento mori*). În care Dumnezeu, Soarele lumii, asfinţeşte de pe cerul multor cugete şi al multor minţi (a se remarca asociaţia, în plan simbolic, a *cerului* cu *mintea*, a cărei tălmăcire o aflăm şi în *Divanul* lui Dimitrie Cantemir): *Nimeni soarele n-opreşte să apuie-n murgul serei, / Nimeni Dumnezeu s-apuie de pe cerul cugetării*.

Versetul profetic: „Soarele şi-a cunoscut apusul său" (Ps. 103, 20), pe care Antim l-a interpretat în legătură cu moartea lui Hristos, care, ca om, şi-a simţit apusul, poate fi înţeles

aici şi în sensul apostaziei multora din epoca modernă. Dar gândurile omeneşti şi istoria lumii, desfăşurarea de civilizaţii, au fost o căutare a lui Dumnezeu (*Oare viaţa omenirei nu te caută pe tine?*), o încercare de apropiere de lumina adevărului, deşi filosofiile umane şi miturile care au încercat să Îl imagineze pe Dumnezeu într-un fel sau altul nu au putut cuprinde pe Soarele cel neapropiat: *Înserează şi apune* ***greul soare****-n văi de mite* [mituri] – căci Dumnezeu e un Soare *greu* de înţeles, iar lumea aceasta e o *vale* de mituri, o vale a plângerii plină de eresuri – *(...) // Cum eşti tu, nimeni n-o ştie. / Întrebările de tine, / Pe-a istoriei lungi unde, se ridică ca ruine / (...) / Niciun chip pe care lumea ţi-l atribuieşte ţie / Nu-i etern … C-un cer încărcat de mite asfinţeşti din ev în ev*. Însă, „formele divinului sunt acelea care apun şi nu Dumnezeu însuşi. Iar omul, *copil bătrân*, care se amăgeşte că poate să i se substituie [lui Dumnezeu] şi care crede că poate să-şi asume răspunderea universului şi să-i îndrume istoria, nu-şi dă seama că <u>o gândire profundă şi divină</u> (subl. n.) susţine realitatea şi cursul ei”[1724]. Până când vine sfârşitul lumii, sfârşitul istoriei: *Şi-astăzi punctul de solstiţiu a sosit în omenire. / (...) E apus de Zeitate ş-asfinţire de idei*. Se apropie apocalipsa, *se-nmulţesc semnele vremei…*

Matei Călinescu remarca, în acest sens, faptul că, pe de-o parte, romanticii n-au fost deloc fericiţi să moştenească *lumina* raţionalismului iluminist şi s-au întors la „religia inimii” şi la „raţiunea inimii” (cum ar spune Pascal), la creştinism, aşa încât „romantismul era eminamente o expresie a *geniului creştinismului*”[1725], iar pe de altă parte, ei înşişi au fost perfect conştienţi că trăiesc o epocă istorică de declin al credinţei, au constatat acea realitatea spirituală instaurată mai întâi în societatea occidentală, care s-a numit „moartea lui Dumnezeu şi au inclus în operele lor această temă esenţialmente modernă, cu mult înainte ca Nietzsche să o aşeze la loc central în doctrina profetică a lui Zarathustra”[1726].

A exista în lumea *de sub soare* sau în cea *de sub lună* pare a denumi acelaşi lucru, pentru scriitorii noştri din vechime, deşi se pot identifica şi diferenţe foarte subtile, la nivel simbolic, între cele două sintagme. Astfel, într-un paragraf pe care l-am mai amintit anterior, în prefaţa *Eortologhionului* tipărit la 1701, Antim filosofează despre cele ce sunt *sub lună*, astfel: *Începutul, mijlocul şi sfârşitul, Stăpânul şi Domnul tuturor fiinţelor, şi simţitoare şi înţelegătoare, este Făcătorul tuturor, Dumnezeu. Stăpânul însă şi sfârşitul tuturor celor* ***de sub lună*** (subl. n.) *este omul. Iar sfârşitul omului, pentru care s-a creat de Dumnezeu, este câştigarea şi fericirea lui Dumnezeu însăşi; fiindcă pentru om s-a făcut toată lumea aceasta, iar omul, se zice că s-a făcut de către Dumnezeu ca să dobândească pe Dumnezeu* [1727]. Cantemir, în a sa *Istorie ieroglifică*, foloseşte la un moment dat aceeaşi sintagmă: *că din fire*

[1724] Rosa del Conte, op. cit., p. 100.

[1725] Matei Călinescu, *Cinci feţe ale modernităţii (modernism, avangardă, decadenţă, kitsch, postmodernism)*, traducere de Tatiana Pătrulescu şi Radu Ţurcanu, posfaţă de Mircea Martin, Ed. Univers, Bucureşti, 1995, p. 43.

[1726] Idem, p. 62.

[1727] *Opere*, p. 405.

cele ***supt lună*** (subl. n.) *aşe s-au orânduit, ca unele după altele să urmedze, şi când unele mor, altele să învie şi simbathiia şi antipathiia dintr-însele să nu lipsească* [1728].

Stăpânirea lunii este aceeaşi cu a soarelui. Sau, dacă ascultăm cu atenţie cele enunţate de Antim, soarele stăpâneşte pământul, în timp ce luna stăpâneşte marea – marea vieţii sau marea tulburată a patimilor – în noaptea acestei lumi. Aşa încât, a sta *sub lună* poate avea semnificaţii aparte: a fi în noaptea lumii acesteia şi a căuta să ajungi la ţărmul fericirii veşnice, urmărind felinarul de lumină al lunii şi care expune raţiunii noastre un reflex din lumina înţelepciunii divine eterne.

Această înţelepciune divină, ilustrată simbolic de lumina solară, se stinge din oameni în vremurile din urmă: *Se-nmulţesc semnele vremei, iar cerul de-nserare / Roşu-i de războaie crunte, de-arderi mari, de disperare / Şi idei a zeci de secoli sunt reduse la nimic; /* ***Soarele divin*** *ce-apune varsă ultimele-i raze / Pe-****a istoriei câmpie mult iubită*** *şi se lasă / În oceanul de-ntuneric, ce s-arată inamic*.

Dumnezeu, Cel *ce scrii mai dinainte a istoriei gândire*, este *Soarele divin* şi Scriitorul care a scris cu lumina Sa istoria lumii şi a universului, care a adus toate la existenţă din iubire, pentru că istoria lumii se desfăşoară ca o *câmpie mult iubită*. Dumnezeu a iubit-o mult, de aceea a adus-o întru fiinţă şi o conduce spre un sfârşit anume. Numai că, înaintea transfigurării ei finale, inimile umane devin glaciale şi nu mai este nimeni, dintre oameni, să oprească acest cataclism universal, ca *Dumnezeu s-apuie de pe cerul cugetării, / Nimeni noaptea să se-ntindă pe-a istoriei mormânt*.

Gândirea umanităţii devine *oceanul de-ntuneric, ce s-arată inamic* lui Dumnezeu. Razele Soarelui dumnezeiesc nu mai străbat acest ocean de întuneric ireflexiv. Dar dacă oamenii şi-au baricadat mintea în faţa luminii, *planetul ce îi poartă cugetă adânc şi sfânt*.

Dacă Eminescu şi romanticii preferă să-şi reprezinte epoca printr-un peisaj sublunar, prin care recunosc ceasul înserării sau al înnoptării doctrinare care s-a instaurat asupra lumii, dar încă mai au un ochi de lumină pe cer, care e luna, ca o fereastră dumnezeiască spre Soarele şi Lumina veşniciei, în schimb, poeţii moderni şi poezia modernă nu mai oferă un spectacol nocturn al vieţii, ci expunerea unui peisaj interior al unei mari suferinţe, al infernului fără ieşire ipostaziat sub diferite reprezentări ale terorii spirituale. Şi tot Matei Călinescu a făcut observaţia, foarte corectă, că „mulţi autori dintre cei mai importanţi, numiţi *moderni*, sunt de neînţeles în afara tradiţiei iudeo-creştine, pe care continuă să o reprezinte, indiferent cât de deviant”[1729].

Acelaşi lucru l-a remarcat şi Rosa del Conte, oferindu-l ca exemplu pe Arghezi[1730]. Lirica lui Bacovia sau a lui Blaga pot fi luate şi ele drept paradigmă, în acest sens, pentru contextul modernist al literaturii române. Peisajul sublunar mai supravieţuieşte în versurile lui Blaga doar în primele două volume, pentru ca, începând cu volumul al treilea, poezia lui să devină o obsesivă transpunere lirică a subteranelor de tip dostoievskian, a suferinţei

---

[1728] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, op. cit., p. 112.

[1729] Matei Călinescu, op. cit., p. 63.

[1730] Rosa del Conte, op. cit., p. 28-29.

interioare, în imagini ale infernului subpământean, de unde nu ştie dacă mai există mântuire, deşi el însuşi aşteaptă o înviere de obşte în care oamenii să iasă din morminte ca ciocârliile[1731].

Pe de altă parte, după cum remarca Ioana Em. Petrescu (*Eminescu. Modele cosmologice şi viziuni poetice*), izvorârea cosmică a lunii şi a stelelor, în opera eminesciană, se petrece la ceasul înserării – *O, ceas al tainei, asfinţit de seară* (*Trecut-au anii*) – şi reprezintă o reeditare perpetuă a genezei şi o izvodire a lumilor din lumină. Ceasul înserării, în Ortodoxie, are multiple semnificaţii. Seara este timpul începutului lumii („Şi a fost seară şi a fost dimineaţă: ziua întâi" – Fac. 1, 5), timpul când Protopărinţii Adam şi Eva au căzut din Rai (Fac. 3, 8), şi timpul când Hristos a murit pe Cruce şi a rezidit întru Sine umanitatea, reînnoind întreaga Sa creaţie. La ceasul înserării se cântă „Lumină lină", imn în care este lăudat Hristos ca Cel ce este Lumina lină a slavei Tatălui şi Creatorul a toate.

Aceeaşi „Lumină lină" pe care, cu puţină vreme înainte de moarte, Eminescu şi-a arătat dorinţa de a o asculta în fiecare seară, dacă va fi înmormântat lângă o mănăstire la marginea mării – după unele mărturii. Putem spune aşadar că Eminescu a simţit înserarea ca fiind ceasul prielnic în care se fac vizibile temeliile lumii, adâncul de lumină şi de raţionalitate al creaţiei, zidite după chipul Logosului-Lumină, al Cuvântului-*Gând*.

Aşa încât înserarea, asfinţitul cu izvorârea lui de lună şi de stele, nu este numai un timp tragic al apusului de soare, lecturat în cheie simbolică, ca apusul Soarelui-Dumnezeu de pe cerul minţilor umane, ci este şi un timp al nostalgiei şi o suspinare neîncetată – *izvoarele suspină* (*Somnoroase păsărele*), *trunchii vecinici suspină*, *pădurea lin suspină* (*Călin…*), *apele plâng* şi *stele nasc umezi pe bolta senină* (*Sara pe deal*) – după restaurarea omului şi a universului întreg în puritatea dintâi cu care a fost creat. Natura aşteaptă liniştită (ca şi la Naşterea Mântuitorului – am văzut la Antim): *totul doarme-n zvonul izvorului de pace* (*Mureşanu*). Izvorul are *zvon de pace*, o veste bună pe care o aşteaptă să se împlinească fără nelinişte, fără tulburare. Tăcerea, liniştea, pacea naturii, din poezia lui Eminescu sunt semne premergătoare ale unei curgeri fireşti a lumii spre desăvârşirea sa şi spre covârşitoarea pace finală. Contemplarea naturii este de aceea iriniforă, aducătoare de pace adâncă: *Cum inima-mi de-adânc o linişteşte…răsărirea stelei în tăcere* (*Sunt ani la mijloc…*). Momentul acesta al restaurării, aşteptat de întregul cosmos, este tocmai Apocalipsa, care înseamnă *dezvăluire*, *revelare*, în limba greacă. Astfel că, ceea ce este angoasă şi frică de neant şi de înghiţirea morţii veşnice, la nivelul filosofic, al raţiunii umane zbuciumate, este de fapt linişte, nădejde şi aşteptare înfiorată, dar paşnică, la un alt nivel al textului poetic, exprimat exclusiv metaforico-simbolic.

Spre această interpretare ne îndreaptă şi echivalenţa dintre sensurile verbului *a răsări*, foarte des folosit în poezia eminesciană, şi care se referă atât la naşterea universului, la izvodirea lumii (*De atunci răsare lumea, lună, soare şi stihii*…şi mai multe exemple am oferit anterior în acest capitol), dar este folosit şi cu sensul de înviere, renaştere,

---

[1731] Cf. Drd. Gianina Picioruş, *Lucian Blaga: între lumină şi întunericul Iadului*, art. online, http://bastrix. wordpress.com/2007/07/18/lucian-blaga-intre-lumina-si-intunericul-iadului-2/.

transfigurare: *Din valurile vremii, iubita mea, răsai* (*Din valurile vremii…*); sau: *O Sarmis, Sarmis, Sarmis! Răsai de unde eşti* (*Sarmis*) – adică: înviază, scoală-te, înalţă-te din moarte. Hristos *din mormânt răsare învingător* (*Învierea*), iar poetul imploră în rugăciune către Maica Domnului: *Răsai asupra mea, lumină lină* (*Răsai asupra mea…*); şi către Dumnezeu: *Tu, ce în câmpii de chaos semeni stele – sfânt şi mare, / Din ruinele gândirii-mi, o, răsai, clar ca un soare* (*Memento mori*).

Sunt *două* înserări, adică două niveluri ale textului, aşa după cum sunt două cosmogeneze în *Scrisoarea I*, din perspective diferite. Există o înserare dramatică, în care *e apus de Zeitate şi-asfinţire de idei*, în care *cerul de-nserare / Roşu-i de războaie crunte, de-arderi mari, de disperare*, fiindcă *se-nmulţesc semnele vremei* (*Memento mori*), ale sfârşitului lumii; şi există o altă înserare, în care *răsar* necontenit luna şi stelele pe cer, suspinând laolaltă cu izvoarele care le reflectă lumina – o înserare tipologică şi nostalgică, prefaţând restaurarea lumii în lumina, puritatea şi frumuseţea ei primordială. Înserarea ideologică şi înserarea cosmică, deşi evenimente coincidente temporal, sunt două realităţi distincte, pentru că se petrec în planuri de lectură şi de înţelegere diferite.

Însă cea de-a doua semnificaţie a înserării, cea de *răsărire* a lumii – în opoziţie cu cea de asfinţit al lumii – nu este prezentată explicit în textul poetic, ci este o concepţie umbrită metaforic, printr-un procedeu literar care îi era foarte familiar şi lui Antim. Paradoxul este că, pe când mesajul direct pare a fi acela că lumea moare, piere în *stingerea eternă*, curge spre *moartea eternă*, poezia lui Eminescu are şi un mesaj indirect, încifrat, scris cu litere cosmice, cu literele de foc ale stelelor şi aştrilor cereşti, şi care afirmă contrariul şi anume că lumea îşi aşteaptă în pace restaurarea şi nu pieirea.

Filele cerului, *cartea cerului albastru* se deschide celor ce ştiu să o citească şi anume munţilor, *nalţi şi negri, înţelepţi de bătrâneţe*, adică celor ce sunt munţi ai înţelepciunii, încărunţiţi în cunoaştere, „munţi extatici"[1732].

Valurile mării *stau la vorbă cu stelele proroace* (*Scrisoarea IV*) sau cu *prorocitoare stele* (*Memento mori*), dacă valurile mării, care sunt oamenii, sunt aceia care ştiu şi înţeleg ce prorocesc stelele cereşti. În codri, *frunzele toate îşi comunică misteruri* (*Memento mori*). E o comunicare neostoită, o verbalizare neîncetată a conştiinţei nemuririi. Luna mişcă *singurătăţi* pe mare, pentru că cei ce ridică ochii *la steaua singurătăţii* (*Odă…*) sunt mişcaţi spre a înţelege limba de lumină a stelelor, a celor de sus, din *imperiul de lumine*, unde e şi *faţa sfântă a lunei* (*Memento mori*). Este o limbă sfântă a cosmosului, o carte sfântă a naturii, pe care *a-nţelege n-o mai pot* (*O, rămâi…*) şi care comunică cu lăuntrul cel mai adânc al omului, mai presus de raţiunea umană discursivă.

De aceea, ceea ce este traumă la nivelul conştiinţei interogative umane, se transformă în pace şi seninătate, în aşteptare plină de dor, în loc de panică, la un alt nivel al conştiinţei, de mai mare adâncime şi care ştie să comunice cu logosul cosmic. Ceea ce este înserare în planul conştiinţei umane, în sensul de sfârşit de lume, nu coincide, ca sens, cu înserarea din

---

[1732] Rosa del Conte, op. cit., p. 318.

planul comic, unde nu e sfârşit de lume, ci început de lume, o regenerare şi o transfigurare pentru toată veşnicia, în opoziţie cu *moartea eternă*. Cosmosul nu pledează pentru o moarte veşnică, ci pentru o viaţă veşnică, al cărei chip şi icoană este ipostazierea frumuseţii sale, atâta cât poate universul acesta să redea din adevărata veşnicie.

Concluzia noastră este, aşadar, aceea că, dacă ignorăm literatura românească veche, să nu putem răspunde niciodată la întrebarea lui Perpessicius (din prefaţa ediţiei citate mai jos): „De unde vine această **inepuizabilă lumină** (subl. n.) a poeziei lui Eminescu?". Ea nu poate izvorî nici din pesimismul schopenhauerian şi nici din credinţa în Nirvana budistă, ci din tradiţia şi cultura ortodoxă a poetului, în care Dumnezeu e Lumină şi e Logos care Se comunică făpturii umane şi creaţiei Sale, îndumnezeind fiinţa umană şi transfigurând cosmosul, prin restaurare.

De asemenea, dacă nu privim poezia eminesciană pe linia tradiţiei literare şi oratorice româneşti, s-ar putea să nu putem să pricepem niciodată de unde izvorăşte, în cazul poetului nostru naţional, acea dorinţă şi putere extraordinară de a concentra, de a miniaturiza imagistico-poetic, idei şi viziuni care, în proză sau filosofie, ar fi putut cunoaşte dezvoltări fastuoase. Însă Eminescu iubea exprimarea eliptică a metaforei ca reprezentând eminamente poezia, în timp ce proza era pentru el o imagine a vieţii şi a lumii pline de corupţie morală şi de dureri: *Sunt sătul de-aşa viaţă… nu sorbind a ei pahară, / Dar mizeria aceasta,* ***proza*** *asta e amară* (*Scrisoarea IV*).

Acelaşi lucru îl exprimă şi în nuvela *Cezara*, care începe cu aprecieri despre roman, ca paradigmă a vieţii, în urma afirmaţiei lui Al. Dumas, anume că romanul a existat dintotdeauna. O asemenea dezvoltare prozaică a multe dintre motivele eminesciene o va face însă, ulterior, Mircea Eliade, în câteva din nuvelele sale fantastice[1733], întrucât îl înţelegea pe Eminescu ca o chintesenţă a gândirii, a credinţelor şi a folclorului românesc.

Însă adeziunea interioară profundă pe care o dovedeşte Eminescu faţă de modelele literare tradiţionale româneşti denotă şi o adeziune faţă de ceea ce exprimă ele, pentru că nu ne aşteptăm din partea sa la o aderare fidelă faţă de formă fără a fi înţeles şi fără a fi avut o relaţie de mare intimitate cu fondul. În toată opera sa, poetul ne oferă dovezi ale dragostei cu care s-a întors spre evul mediu românesc, pe care nu l-a considerat, precum Petrarca, drept „ev întunecat", ci ca „timp al plenitudinei"[1734], după cum a arătat Zoe Dumitrescu-Buşulenga considerând că toate treptele istoriei româneşti i-au fost sfinte lui Eminescu.

Asemenea, în opinia Rosei del Conte, pe parcursul întregii sale exegeze asupra operei poetice eminesciene, se arată cum Eminescu a lăsat să se vadă, în poezia sa, răsărind din adâncuri gândirea arhaică ortodoxă, în exprimări biblice sau de inspiraţie patristică şi isihastă.

Fundamentele cugetării eminesciene, considera domnia sa, nu se află în filosofia contemporană lui, ci într-o gândire şi o concepţie despre lume cu mult mai vechi, care se află

[1733] Cf. Drd. Gianina Picioruş, *Dubla „ereditate" eminesciană*, art. online, http://bastrix.wordpress.com/2007/06/05/dubla-ereditate-eminesciana.

[1734] Zoe Dumitrescu-Buşulenga, op. cit, p. 28.

expuse în Patristica ortodoxă, la Sfinţi precum Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare, Grigorie Teologul, Grigorie de Nyssa, Macarie cel Mare, Chiril al Alexandriei, Efrem Sirul, Isaac Sirul, Clement Alexandrinul, Calist Patriarhul, Augustin, la Origen sau în cărţi de largă circulaţie în aria ortodoxă, precum *Vieţile Sfinţilor*, *Varlaam şi Ioasaf*, *Fiziologul*, etc.

Înţelegem cu atât mai mult de ce metafora este, şi la Antim şi la Eminescu, sincoparea literară şi stilistică a unei cugetări cu multe falduri. O teologie şi o cugetare de proporţii gigantice sunt concentrate şi reduse la scara *miniaturală* a metaforei. În acelaşi timp, o filmografie imensă a cosmogenezei şi a unor evenimente planetare şi cosmice colosale, este surprinsă în scene casnice, rustice, pline de tandreţe şi calmitate, Eminescu integrându-se prin aceasta, în mod desăvârşit, în tradiţia şi mentalitatea religioasă de aproape două milenii a românilor.

În consecinţă, considerăm că Ion Negoiţescu a intuit ceva esenţial atunci când a afirmat că „adânca vibrare a lirismului eminescian se naşte din... acel amor cosmic revărsat în lume”[1735], dragoste pe care Antim o vede revărsată de Dumnezeu în însăşi frumuseţea genuină a lumii. Este sesizabil, în poezia lui Eminescu, chiar şi faptul că „...sacralizarea naturii ia forme liturgice, smirna şi tămâia răspândindu-se cu (aceeaşi) risipă...”[1736] în feericele descrieri de natură eminesciene, şi că natura este „prodigioasă de mireasmă, ca o biserică”[1737].

Şi acest fapt stă în strânsă legătură cu o altă constatare, pe care o considerăm la fel de corectă, anume că: „În opera niciunui alt poet român dragostea nu are o semnificaţie mai cuprinzătoare, ca la Eminescu”[1738].

Dragostea, care este însuşi Dumnezeu, după cum spunea Antim, urmându-l pe Teologul cel Mare, Ioan, Dragostea a creat lumea şi lumea aceasta e plină de reverberaţiile iubirii. Cine simte aceste reverberaţii – şi marii poeţi le pot uneori simţi[1739] – ajunge la intuiţii profunde.

Era, prin urmare, normal ca Eminescu, pornind de la sensibilitatea sa înnăscută pentru a asculta glasul naturii şi a o contempla şi de la lecturile sale numeroase din cărţile şi manuscrisele vechi pe care le citise cu nesaţ, să aibă multe în comun, atât în plan ideatic, cât şi în cel al formulelor poetice, metaforice, cu Antim Ivireanul, cu care – o repetăm – s-ar

---

[1735] Ion Negoiţescu, op. cit., p. 109.

[1736] Idem, p. 95.

[1737] Idem, p. 158.

[1738] Idem, p. 165.

[1739] Şi nu avem să ne mirăm prea mult de aceste coincidenţe, dacă acceptăm, precum Nicolae Steinhardt, că „Orice operă de artă autentică stă sub semnul unui duh iubitor de oameni. Orice operă de artă autentică e un imn de slavă a creaţiei. Departe de a porni de la demonism, arta e un mijloc de înălţare a sufletului şi un izvor de bucurie curată şi nobilă”, cf. N. Steinhardt, *Primejdia mărturisirii (Convorbiri cu Ioan Pintea)*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1993, p. 57. Şi, adăuga Steinhardt, vorbind de Georg Trakl şi de Georges Brassens, că „Îi place lui Hristos să se facă presimţit copiilor şi poeţilor” (cf. Idem, p. 83), adică inocenţei căutătoare, setei autentice de cunoaştere şi de iubire.

putea să fi avut posibilitatea să ia cunoştinţă măcar prin întâlnirea cu unele copii ale paginilor sale.

Deşi sensul în care merge studiul lui Negoiţescu este acela de a exclude din ecuaţie orice impresie de religiozitate a poetului şi de a evidenţia sâmburele de *demonism* din opera sa poetică (chiar şi acolo unde, în ce ne priveşte, nu credem că ar fi vorba, cu niciun chip, despre aşa ceva), am semnalat totuşi unele din observaţiile analizelor sale, pentru că, la nivel particular, fragmentar, ele coincid cu propriile noastre opinii.

În acest sens, exegetul poemelor eminesciene constată chiar neliniştea profundă a lui Eminescu, cea mai autentică, o „nelinişte care e mai mult decât dor metafizic"[1740] şi care vizează ajungerea la „odihna absolută (nu cea a contemplării artistice), la contemplarea divinităţii..."[1741], contemplare care este superioară celei naturale (contemplarea universului) şi pe care atât de mult o propovăduieşte Antim ca fiind posibilă numai printr-o viaţă curată şi sfântă, prin care oamenii pot ajunge să vadă lumina dumnezeiască, precum Apostolii pe Tabor, dacă îşi fac – după expresia antimiană – mintea lor, muntele Taborului. Eminescu, în neliniştea sa, gândind la *care-i scopul vieţii mele*, avea însă nădejdea, exprimată într-un poem, că *prin lumine / M-oi sui la Dumnezeu* (*Cântecul lăutarului*).

Antim propune, în numele Evangheliei, revenirea omului în patria sa de origine, din care a fost exilat de păcatul său, revenire care se produce prin pocăinţă, prin transfigurare, prin întoarcerea la starea nepervertită iniţială. Omul care se pocăieşte recuperează întregul cosmos, încă o dată, şi odată cu sine, în virtutea ontologiei sale, a principiului personal care caracterizează ontologia sa, fiind creat după chipul lui Dumnezeu. El răsare *c-o-ntreagă lume*, aşa precum Hyperion, din *genuni*, ale nefiinţei şi apoi ale iadului, căci pocăinţa creştină se trăieşte ca o „ieşire în nefiinţă"[1742].

Unele imagini eminesciene sunt în mod cert inspirate de Scripturile Sfinte sau de scrierile Sfinţilor Părinţi despre cunoaşterea dumnezeiască, precum cele din următoarele versuri: *Când sufletu-mi noaptea veghea în extaze / Vedeam ca în vis pe-al meu înger de pază* ... (*Geniu pustiu*). În timp ce alte versuri sunt inspirate din învăţăturile teologice despre rugăciunea curată, isihastă, despre tăcerea minţii sau tăcerea gândurilor: *Când însuşi glasul gândurilor tace, / Mă-ngână cântul unei dulci evlavii*... (*Sonete*). „O mireasmă preţioasă de

---

[1740] Ion Negoiţescu, op. cit., p. 29.

[1741] Ibidem.

[1742] Aşa după cum ne dă mărturie, printr-o voce contemporană nouă, experienţa milenară creştin-ortodoxă: „ieşirea în nefiinţă [o trăiam] ca pe o stingere a întregului cosmos în mine: *în mine*, cu moartea mea, moare întregul neam omenesc, cu toate suferinţele şi bucuriile sale, cu toate năzuinţele şi cunoaşterile. Mai mult: Însuşi Dumnezeu, încă necunoscut, şi totuşi oarecum cunoscut, şi El moare în mine şi pentru mine. Întreaga fiinţă făcută şi nefăcută se pierde în hăul cel fără de fund al întunericului uitării.

Experienţele unei astfel de stări erau, în esenţă, contemplarea *absolutului* (chipul-răsfrângerea Absolutului) principiului ipostatic în noi, însă sub semnul minus. Când însă a venit Lumina Necreată, dându-mi mărturie duhului că eram în afara stăpânirii morţii, atunci tot ceea ce înainte murise în mine, prin lucrarea acestei Lumini, a înviat împreună cu mine", cf. Arhimandritul Sofronie [Saharov], *Vom vedea pe Dumnezeu precum este*, traducere din limba rusă de ieromonah Rafail Noica, Ed. Sofia, Bucureşti, 2005, p. 266-267.

lucruri rare şi învechite păstrează pentru noi şi o întreagă serie de expresii pe care el le ia dintr-o tradiţie de texte de disciplină ascetică, din care cunoaşte nu numai operele inspirate de marii maeştri ai aşa-numitei *nepsis* (păzirea) – un Macarie din Egipt, un Isaac Sirianul – (…), ci şi manualele curente, pe care le vom numi tehnice, în uz de activitatea duhovnicească" [1743] – şi scriind aceste cuvinte, Rosa del Conte se referă aici la un poem eminescian, *Pentru păzirea auzului*, inspirat de o carte a Sfântului Nicodim Aghioritul: „Şi numai în acea tradiţie [isihastă – n.n.] supravieţuiesc metafore precum *uşile gândirii*, *încăperile gândirii*, *cămara tristei inimi*…, a căror pace vrea să o apere « păzirea » poetului, barând accesul imaginii care vrea să domine prin ochi, tulburând-o, intimitatea tainică a omului"[1744].

Însuşi dinamismul cosmic eminescian, al corpurilor cereşti şi importanţa lui, sunt extrase – credem că este evident acum – dintr-o concepţie cu mult mai veche decât romantismul, care este cea creştin-bizantină şi care priveşte luminătorii cerului atât din perspectivă reală, ca planete fără viaţă (căreia ştiinţa modernă i-a dat dreptate, în defavoarea platonismului, a lui Origen şi a neoplatonismului), cât şi simbolico-mistică.

Concepţia aceasta o regăsim moştenită din literatura veche în poezia noastră înainte de Eminescu, dar ea se prelungeşte mult şi în modernitate, sugerându-ne o continuitate şi complementaritate remarcabilă a literaturii române vechi cu cea modernă.

La Vasile Cârlova, *luna, vremelnică stăpână* [icoană, însă, a stăpânirii veşnice] răsare pe cer *c-o frunte mai blajină* (în poezia *Înserarea*), iar pentru Gheorghe Asachi, poeţii, care îl au ca începător pe Sf. David (*dintâi profeta, cântător de imne sânte*), pot fi nişte stele luminate de Dumnezeu, care, la rândul lor, să lumineze mintea celor neînvăţaţi, aşa cum soarele luminează pământul: *Precum soarele pământul, ele mintea luminează / Cu cea rază ce purcede de l-al lumei Urzitor* (*Pleiada*).

Pentru Grigore Alexandrescu, stelele sunt *litere de foc* (în poemul *Reveria*), iar pentru Ion Heliade Rădulescu, *soarele e ochiul zilei* şi stelele arată înscrisul veşniciei: *Ochii-mi în mărmurire se uită la vecie, / Din stea în stea se plimbă, în orice stea citesc* (*O noapte pe ruinele Târgoviştii*).

În timp ce mintea contemplativă a lui Vasile Alecsandri priveşte cum *Gânditoare şi tăcută luna-n cale-i se opreşte. / Sufletul cu voluptate în estaz adânc pluteşte, / Şi se pare că s-aude prin a raiului cântare / Pe-ale îngerilor harpe lunecând mărgăritare* (*Concertul în luncă*). Sau cum: *Mii de stele argintii / În nemărginitul templu ard ca vecinice făclii* (*Miezul iernei*, ambele poeme făcând parte din ciclul *Pasteluri*).

Tot Heliade Rădulescu, în vastul poem *Anatolida*, versificând pe tema celor şase zile ale creaţiei, poetizează izvodirea luminătorilor cereşti în ziua a patra, dar sesizează şi prezenţa acestora ca martori ai iubirii dintre Sfinţii Protopărinţi Adam şi Eva, în sânul primului cuplu uman. Crearea luminătorilor, însoţită de relatarea rolului şi a simbolismului lor, secondează referatul biblic şi hermeneutica patristică (despre care am vorbit şi noi): *A*

[1743] Rosa del Conte, op. cit., p. 327.

[1744] Ibidem.

zis, şi, iată, suntem luminători ai lumii. (...) / Spre luminarea zilei, spre luminarea nopţii / În firmament ne puse drept candele de aur / În templul Său cel mare, / A fi imagini înseşi nespusei Lui splendoare: / Reprezentaţi pe Domnul, naraţi a Lui putere [1745] */ Şi gloria-I divină prin legea ce vă puse. / Lumina vă e vocea, prin ea vorbiţi vederii*….

După aducerea întru fiinţă a primilor oameni, *Luceaferi, astre, stele, şi însăşi casta lună / Aprinseră ca marturi făcliele nuntale*…. A se remarca similitudinea cu nunta păstorului din *Mioriţa*, la care au luminat *stele făclii*, dar şi felul în care acest tablou primordial ne poate focaliza atenţia spre sursa tradiţională a imaginilor eminesciene care conţin cuplul de îndrăgostiţi unificat în sânul unei naturi virginale, paradisiace, sub veghea lunii şi a stelelor.

Regăsim exprimată aceeaşi viziune, uneori difuz şi abstract, în contexte uneori nebănuite şi într-un stil foarte specific epocii moderne, la poeţi precum George Coşbuc, Octavian Goga, Alexandru Macedonski (rival al lui Eminescu, fapt ce confirmă sursa tradiţională a viziunilor comune), Ion Pillat, Ilarie Voronca, Benjamin Fundoianu, George Bacovia, Vasile Voiculescu sau Nichita Stănescu.

Coşbuc, care nu este un poet al regimului nocturn, care are fobie de noapte şi preamăreşte zorii dimineţii şi faptul zilei, în poemul *Prin Mehedia* regăseşte armonii eminesciene şi o simbolistică străveche a lunii ca *un scut de aur* şi a frumuseţii nocturne caracterizate prin: *atâta vraj-a nopţii cea cu chip dumnezeiesc*; totul într-un peisaj vegheat tainic de Dumnezeu ca *Părinte-al vieţii* [1746].

Imaginea aştrilor ca ochi ai cerului sau a naturii şi a codrului ca o biserică, subliniind puritatea cosmică, sunt constantele poeziei lui Goga, din care putem oferi exemple nenumărate: *Ca o vecernie domoală / Se stinge zvonul din dumbravă, / Pleoapa soarele-şi închide (...) // Din cetăţuia strălucirii / Coboară razele de lună* (*Apostolul*); *Luceafărul bolnav în lumea de-ngheţ, / Clipeşte din gene molatic (...) // Cu ochii plânşi, stelele toate se duc / Pe patul de nori să se culce (...) // Cu lacrimi plâng genele zării. / Şi doina se zbate şi frunzele plâng, / Şi codrul prelung se-nfioară* aşteptând *să vie-mpăratul măririi*, Hristos (*Dimineaţa*); *Din ochii veşnicelor stele / Cad razele tremurătoare (...) // Se zbuciumă înfiorată / De-un tremur geana lor de aur* (*Cântece*); *Pe boltă stele tremurate purced sfiala să-şi aprindă* (*Aeternitas*); *Întregul cer cu ochi de stele / Să lumineze lupta noastră*... (*Strămoşii*); *Ca din cădelniţi fumul de tămâie, / Prelung se zbate frunza din dumbravă* (*Dăscăliţa*); *Şi luna, când trece, de milă tresare* (*De la noi*); *Azi* [codrule]*, lasă-ţi freamătul să-mi pară / Un mulcom zvon de patrafire / Ce blând asupra mea-şi pogoară / Duioasa lor hirotonire* (*Reîntors*); *S-aştern bobiţele de rouă / Pe-ntinsul luncii patrafir: / Din mâna ceriului, Părinte, / Se cerne preacuratul mir (...) // S-aude toaca cum, grăbită, / În fag o bate-o gheunoaie* (*Pe înserate*); *Veniţi, veniţi în ceasul dimineţei, / Când sub clipirea bolţii-mbujorate, / Sărbătoreşte-al învierii praznic / Biserica de frunze-nrourate. / Când umbre*

[1745] Parafrază la Ps. 18, 1: „Cerurile spun slava lui Dumnezeu şi facerea mâinilor Lui o povesteşte tăria".

[1746] George Coşbuc, *Poezii*, vol. I, Ed. Cartea Românească, Bucureşti, 1982.

mor şi scapără lumina / Din negură zburând biruitoare, / Veniţi, veniţi să cad-asupra noastră / Hirotonirea razelor de soare (*Cântăreţilor de la oraş*); *Lumina şi cântul nuntesc peste fire / În zvon de evlavie sfântă (...) / Azi lunca-i o mândră biserică largă, / Iar plopii străjeri la irugă / Par preoţi cărunţi în odăjdii de praznic, / Cu braţe nălţate spre rugă*… (*Carmen*); *Din întinderea albastră / Voi citi ca dintr-o carte*… (*La mal*); *Tu, Doamne, Tu, Stăpânul peste fire, / Ce din curata stelelor lumină / Dai lumilor de veci orânduire*… (*Poezie*); *Cum stăm aşa sub bolta înstelată, / Pădurea neagr-o catedrală pare* (*În brazi*), etc.

Într-un poem ca *Noaptea de aprilie*, Alexandru Macedonski vede stelele-*nchizându-şi somnoroase ochii lor pătrunzători*, ceea ce ne aminteşte foarte mult de Antim şi de predica sa la Sfântul Nicolae. Iar în *Nopatea de iunie* contemplă *stelele de aur din cerul luminos*. Pe pământ, poetul stă *în a plângerilor vale* vegheat de luna plină şi de stele care sunt *pulberi de aur* şi *flori schinteietoare* (*Excelsior*). Sau, aflându-se sub *lacrima lunară* într-o mănăstire în care se simte ca-ntr-*un port* sau liman al odihnirii, înţelege *bunătatea* veşnică şi care *priveghează tutelară / Ca o stea ce străluceşte din adânci eternităţi* (*Mănăstirea*). În alt poem, *răsună a mea harpă să zbor în alte sfere / (...) Să merg până-n eternul cu lacrime de stele* (*La harpă*). Iar *inima rănită a bietului poet / Adoarme ca şi marea sub cerul plin de stele* (*Avânt*). Şi iarăşi, în poemul *Lewki*, contemplă *Seara palidă, şi-n ceruri, ochi de îngeri plini de raze*; admiră *astre, / Ce zâmbesc din pacea naltă a tăriilor albastre, / Unde plânset nu se varsă, nici suspine nu se scot*, o împărăţie a luminii, adică, unde „nu este durere nici întristare nici suspin”, cum glăsuieşte slujba ortodoxă sau cum ar zice şi Antim. Acolo, *toată zarea depărtărei e un viu mărgăritar / Sub stelara radiere a zâmbirilor de Sfinte* [1747].

Evocând figura unor personalităţi poetice de seamă ale culturii române, de la Dosoftei până la Alecsandri şi Donici, într-o variantă proprie a *Epigonilor*, Ion Pillat recurge la simbolul lunar ca patron al literaturii române, la acea *lună cărturară* care îl învaţă să cunoască trecutul literar al ţării sale: *Afară luna brumează pe fereşti… / Din ce stihii venită pe-a stelelor potecă / Să-mi scotocească până şi în bibliotecă? / Cercetătoare lună, cu mâna ta de var / Ştergi, pe furiş, pe rafturi, un prăfuit slovar. / (...) Te vâri prin Letopiseţi, pătrunzi în Uricari. / În legături de piele şi lemn mâncat de cari, / Stă vorba ce deschise al cerului hotar: / Te razemi de-o Cazanie sau de-un Penticostar. / De tine dăruite cu argintate muchii, / Străfulgeră din umbră un univers de buchii*…(în ciclul de poeme intitulat *Bătrânii*), etc. Ca şi Eminescu, Pillat cunoştea semnificaţia catapetesmei şi a bisericii în care strălucesc icoanele Sfinţilor ca simbol al cerului cu Stele al Împărăţiei veşnice, căci într-un alt poem, paracliserul, rugându-se pentru poet, aprinde *la icoane cerul: sfânt lângă sfânt, stea lângă stea* (*Biserica veche*)[1748].

Într-un poem din 1916 intitulat *Pastel*, cu puternice rezonanţe eminesciene, de la un capăt la altul, Benjamin Fundoianu scrie, printre altele, şi aceste versuri: *Şi-atât de calmă-i*

[1747] Al. Macedonski, *Excelsior. Poezii*, ediţie îngrijită de Adrian Marino, prefaţă de Marin Mincu, EPL, 1968.

[1748] Ion Pillat, *Poezii*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1989.

ora, că parcă-i simţi prezenţa. / Şi sufletul ţi-l pipăi cu mâinile, eteric. / O clipă, ca de-o umbră, te-ai rupt din întuneric, / Căci iată, toamna vine şi-şi bate roibu-n pinteni / Şi pe aleea-n care dorm pomii albi şi sprinteni, / Supt stelele-n priveghe şi-al lunii corn bucolic, / În freamătul de frunză, greoi şi melancolic…[1749].

Ilarie Voronca vedea *cerul… ca o carte deschisă* (*Tristeţi*) şi *La fereşti: procesiunea stelelor – călugăriţe în alb* (*Amintire*)[1750]. Asemenea, şi Vasile Voiculescu percepea priveliştea celestă în cheie simbolică: *Noapte. Trec spre schitul lumii celelalte / Luna şi tot clerul stelelor înalte…* (*După cules…*)[1751].

Punând, ca şi Eminescu, în contrast poezia cu proza, Bacovia recepta imaginea lunii ca sursă a poetizării ambientului: *Poetizează luna / Grădina de parfume, – / Prozaicile hoarde / De-acum au tăcut…* (*Serenadă*)[1752].

Nichita Stănescu, care s-a aplecat cu atenţie asupra întregii noastre tradiţii poetice şi literare, într-un poem ca *Semn 3*, se exprimă mistic şi apofatic: *Tu nu-nţelegi că stelele în sine / sunt un lăuntru din lăuntrul depărtat? / Tu nu-nţelegi că albul din desime / e negru împărat?* Stelele sunt şi aici un simbol *interior* al luminii. Creatorul lor le-a urzit astfel încât să poarte în sine pecetea simbolică a luminii Sale neapropiate, exprimând capacitatea firii de a avea *lăuntricitate*, de a arăta că nu e goală de sens, ci plină de semnificaţii transcendente. Ele indică, cu atât mai mult, sensul ontologiei umane de a-şi umple *lăutricitatea* cu această lumină dumnezeiască. „Albul" care, din cauza „desimii" luminii, nu poate fi definit decât apofatic, decât ca „negru împărat", întăreşte sensul mistic al versurilor nichitiene, faptul că el avea în vedere o înţelegere teologică mult mai înaltă a realităţii, deşi poezia lui poate părea adesea absurdă sau abstractă, raportată la contextul epocii.

Posteritatea literară a lui Eminescu l-a înţeles adeseori foarte profund şi complex şi îi putem enumera aici, printre cei care au conştientizat fiorul versurilor eminesciene şi l-au transpus în mod personal în versurile sau în opera lor, pe Octavian Goga, Ion Pillat, George Bacovia, Tudor Arghezi, Lucian Blaga, Mircea Eliade. Un poem ca *Iisus pe valuri*, al lui Octavian Goga, spre exemplu, interpretează de la sine înţelesul unor sintagme eminesciene atât de mult dezbătute de către exegeza literară. Reproducem o parte din acest poem, pentru că ni-i evocă, în acelaşi timp, pe Antim Ivireanul şi pe Eminescu:

În noaptea aceea neagră şi târzie
Călătorea departe uraganul,
Cu repezi paşi de repede pierzare,
Când peste-albastra apelor mânie
S-a desluşit Iisus Nazarineanul,
Cu braţu-ntins spre binecuvântare…

[1749] Fundoianu, *Versuri*, Ed. Cartier, 1999. Sublinierea ne aparţine.

[1750] Voronca, *Versuri*, Ed. Cartier, 1999.

[1751] Vasile Voiculescu, *Poezii*, ediţie îngrijită, prefaţă, cronologie, repere critice şi bibliografie de Ion Apetroaie, Ed. Porto-Franco, Galaţi, 1995.

[1752] George Bacovia, *Versuri şi proză*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1987.

Apostolii, cu teamă şi mirare,
Şi-n preajma lor îngenunghiat poporul,
Înfioraţi de mândra arătare
Stăteau pe mal, privind pe-nvăţătorul
Ce-alunecând pe-a undelor cărare
Înainta prin trăsnet şi genune…

Pe urma lui, supuse de minune,
Pe rând primind cereasca lui mustrare,
Se potoleau furtunile nebune,
Şi firea-ntreagă resimţea fiorul…
Scăpau corăbii prinse de vâltoare,
Din nou viaţa se-ntorcea pe valuri,
Când păsări albe, reluându-şi zborul,
Pescarii veseli năzuiau spre maluri…

Şi-n vreme ce fiinţa-i zâmbitoare
Împurpurată-n sfânt-aureolă
Se prelungea topită-n depărtare,
Strălucitoarea cerului cupolă,
Cu praf de stele luminând decorul,
Se aprindea mai tare, tot mai tare,
Ca să apară-n drum Mântuitorul,
Semănător de linişte pe mare! (…)

Legendă [1753] *veche, plină de-nţelesuri,*
Ce-ai luminat prin veacuri de rugină,
Şi-n rătăcirea negrelor eresuri
Ai mângâiat singurătăţi sihastre,
Legendă veche, floare de lumină,
Azi tot mai mult cu taina ta mă-mpresuri…

Corăbier bolnav al vremii noastre,
Mi-e prora frântă şi zdrobit catargul
De-atât potop de vifor şi dezastre,
Dar ochii mei tot mai visează largul…
Te chem deci, blând îmblânzitor de fiare,

[1753] *Legendă* are aici sensul de *istorie veche*, de povestire a unor fapte întâmplate demult, iar nu sensul de *basm*, ca ficţiune narativă şi invenţie fabuloasă.

Tu care împaci hotare cu hotare
Şi picuri dulce liniştea uitării
În bietul suflet văduvit de mamă;

Oriunde eşti, şi orişicum te cheamă,
Tămâia mea de ucenic te-aşteaptă,
Stăpân măreţ al valurilor mării,
Tu, care-nfrâni în adâncimi vulcanul,
Preamilostive Crist de legea nouă,
Spre tine-n noapte ruga mi se-ndreaptă...[1754].

Ar mai fi de remarcat că cel mai mare poet din literatura noastră, Mihai Eminescu, nu îndeplineşte nici el dezideratul *artei pentru artă*, aşa cum nu-l îndeplineşte nici toată literatura veche. Negoiţescu sesiza corect, după părerea noastră, faptul că „în poezia lui, procesul de creaţie va avea mereu sensul clarificării conceptuale"[1755] şi că „filozofia lui Eminescu nu este o filozofie a poematizării, ci o filozofie poetizată (subl. n.), de unde şi caracterul ei discursiv, retoric şi uneori didactic"[1756] – la fel cum, în cazul lui Antim Ivireanul, vorbim de o teologie care îmbracă veşmântul poeziei, a ceea ce pare metaforă la nivel lingvistic, deşi, în esenţă, nu este vorba de *tropi* sau de *metaforă poetică*.

Ca reprezentant unic în literatura noastră al highromanticism-ului (după Virgil Nemoianu), al romantismului de cunoaştere şi de viziune, Eminescu se pretează cel mai bine unei interpretări unisemantice a ermetismului său textual (ermetism aflat în opoziţie cu obscuritatea plurisemantică a poeziei moderne), ceea ce îl conduce într-o foarte mare vecinătate cu textele noastre religioase vechi şi cu Antim Ivireanul, al căror unisemantism teologic este evident. Lirismul este la Eminescu, ca şi la Antim Ivireanul, un pretext pentru enorme concentrări de imagini şi viziuni ale căror semnificaţii sunt unic interpretabile şi abisal de profunde.

Aşadar, în urma acestui mic excurs eminescian, se vede destul de limpede că în opera marelui nostru poet romantic rezonează, în urma lecturilor sale din literatura bizantină şi românească veche (poate şi din Antim Ivireanul), multe ecouri ale unor străvechi atitudini identitare creştine. Fireşte, aceste idei nu apar în dialectica lor pură, creştină, ci amalgamate în pasta cugetării eminesciene.

Eminescu, ca orice artist de geniu, a avut orgoliul de a dori să-şi creeze o viziune personală despre lume: *Ca s-explic a ta fiinţă* [a lui Dumnezeu]*, de gândiri am pus popoare, / Ca idee pe idee să clădească pân-în soare, / Cum popoarele antice în al Asiei pământ / Au unit stâncă pe stâncă, mur pe mur s-ajungă-n ceruri. / Un grăunte de-ndoială mestecat în adevăruri / Şi popoarele-mi de gânduri risipescu-se în vânt.* (*Memento mori*).

[1754] Sublinierile din text ne aparţin.
[1755] Ion Negoiţescu , op. cit., p. 19.
[1756] Idem, p. 20.

Însă adevărul vieţii lui a cuprins nu numai mărturisirea unor avânturi babilonice, ci şi a neputinţei de a putea exprima tainele creaţiei, frumuseţea ei cea mai adâncă:

Aceasta e menirea unui poet în lume?
Pe valurile vremii, ca boabele de spume
Să-nşire-ale lui vorbe, să spuie verzi ş-uscate
Cum luna se iveşte, cum vântu-n codru bate?
Dar oricâte ar scrie şi oricâte ar spune...
Câmpii, pădure, lanuri fac asta de minune,
O fac cu mult mai bine de cum o spui în vers.
Natura-alăturată cu-acel desemn prea şters
Din lirica modernă – e mult, mult mai presus.

(*Icoană şi privaz*).

De remarcat faptul că Eminescu vorbeşte despre „lirica modernă" şi pune semnul egal între aceasta şi poezia vremii sale[1757].

De altfel, considerăm că literatura română modernă, mai ales în începuturile ei, în perioada paşoptistă şi romantică, s-a inspirat, mult mai mult decât se afirmă, din literatura veche şi a găsit din belşug nuclee lirice şi narative ori filoane confesiv-psihologizante, în literatura noastră clasic-medievală. Din substanţa acesteia a reuşit să tragă concluzia unei existenţe proprii, independente ca ideologie artistică, ulterior trecându-se cu vederea revendicarea sa din literatura tradiţională, bisericească sau istorică, aceasta fiind împinsă spre indexarea arhivistică.

„Eminescu nu e o floare rară, desfăcută aproape prin miracol dintr-o sămânţă adusă din întâmplare pe solul Daciei din suflarea vânturilor apusene: este un astru ţâşnit din adâncurile cerurilor din Răsărit, ca mărturie despre o civilizaţie tânără şi nouă, dar înrădăcinată într-un trecut de veche cultură şi de severă tradiţie. Ca şi a *Luceafărului* său, lumina lui a străbătut, înainte să ajungă până la noi, o cale lungă"[1758], a literelor bizantine şi româneşti.

Eminescu a scris privind mereu spre trecut şi spre literatura veche românească, ca spre izvorul genuin al limbii, al cugetării şi al spiritualităţii româneşti, iar toată literatura română ulterioară şi cu precădere poezia, de la Bacovia şi până la Nichita Stănescu şi după el, se scrie privind mereu cu ochii la Eminescu.

Ca un ecou al literaturii noastre vechi în literatura modernă, putem spune împreună cu Nichita, că *pluteşte o floare de tei în lăuntrul unei gândiri abstracte*, ca semn al iradierii bineînmiresmate a limbii şi cugetării vechi româneşti până la noi.

[1757] Am folosit, pe parcursul acestui subcapitol, următoarele ediţii ale operelor eminesciene: Mihai Eminescu, *Opere alese*, vol. I şi II, ediţie îngrijită şi prefaţată de Perpessicius, col. Scriitori români, EPL, Bucureşti, 1964; M. Eminescu, *Poezii I, II, III*, ediţie critică de D. Murăraşu, Ed. Minerva, Bucureşti, 1982; Eminescu, *Proză literară*, postfaţă de Eugen Simion, EPL, Bucureşti, 1964, p. 51, 90-91, 106, 126.

[1758] Rosa del Conte, op. cit., p. 29.

III. 6. 1. 8. Transfigurarea întru cuvânt: cuvântul-lumină şi lumina cuvântului

Într-un subcapitol anterior, în pasaje relativ scurte din opera antimiană, am întâlnit o aglomerare semantică (literară, filosofică şi teologică) pe care nu am reuşit să o epuizăm în puţine cuvinte. Omiliile lui Antim se pretează la un comentariu mult mai atent şi mai detaliat decât s-ar putea aprecia la prima vedere.

Un simplu fragment sau o simplă metaforă pot determina pagini întregi de comentarii şi interpretări. Am întâlnit idei teologico-filosofice şi morale nebănuite, încifrate în metafore, pe lângă care se poate trece fără ca măcar să se gândească cineva ce se ascunde în adâncul lor de sens. În cele ce urmează vom încerca să cunoaştem concepţia autorului despre actul de a scrie, aşa cum reiese ea din concepţia despre lume, pe care am expus-o mai sus.

Considerăm că metafora (figurile de stil, în general) antimiană, metafora aceasta *duhovnicească* sau ceea ce ni se pare nouă a fi *metaforă*, în sens spiritual-mistic este de multe ori o icoană a unor realităţi mai presus de cuvânt. În plan lingvistic, desigur că ea este o figură de stil, în plan spiritual, însă, este o iconizare supra-conceptuală, este o transfigurare a cuvântului pentru a-l îmbrăca în lumina adevărului.

În faţa realităţilor spirituale, cuvântul este o tăcere plină de înţeles. Adâncul lui este o astfel de tăcere, aşa cum este şi adâncul icoanei. Este o tăcere plină de inefabil care pictează în oameni, neştiut, imperceptibil, conturează în ei Chipul lui Dumnezeu, îl imprimă în adâncul nevăzut al sufletelor. În măsura în care întipăreşte în om realitatea şi adevărul său, putem vorbi de concreteţea inefabilului, de forţa plasticizantă a metaforei, atât de caracteristice lui Antim.

Cuvântul nu are materialitate pentru că materia lui este chipul interior al spiritului, forma spiritualităţii umane, pe care el o profilează (formând profilul nostru interior), ca logos asimilabil în logosul uman. La fel icoana nu are a treia dimensiune, pentru că a treia dimensiune sunt cei care se formează după chipul icoanei, spre asemănarea cu Dumnezeu. De altfel, Antim *iconizează* părţi importante din predică: adică se bazează nu numai pe forţa ei ideatică, dar şi pe capacitatea imaginii de a avea un mai mare impact asupra publicului decât ideea (mintea oboseşte mai repede gândind abstract, dar ochiul interior al minţii ajută în acest sens).

Antim însuşi, în prefaţa la *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*, operă în care a zugrăvit şi peste cinci sute de portrete în medalion, îşi exprimă părerea că desenul sau pictura ajută la întipărirea unui lucru pe retina memoriei şi a conştiinţei, *căci acele ce înţelegem prin auz şi prin cetaniia a multor zile cu vederia chipurilor celor însemnate şi cu cetaniia povestirei lor pre scurt mai mult ne încredinţăm şi mai pre lesne întru pomenire le*

putem păzi [1759]. Înţelegem de aici că vizualizarea era o calitate pe care mitropolitul punea mare preţ.

Absolut sublime şi inimitabile au rămas nenumărate *icoane* pictate în cuvinte de Antim, din care am oferit mai multe exemple. Operei încărcate de lirism a lui Antim i s-ar potrivi acea clasică definiţie a lui Horaţiu: „Ut pictura poesis". Antim face, prin tablourile sale, o interpretare unică a Genezei, ce nu există în acest fel – şi nici atât de extinsă – la Coresi ori Varlaam, sau la oratorii eclesiastici ardeleni. A se face pe sine cineva după chipul lui Dumnezeu, înseamnă a se autoportretiza ontologic, a modela în *lutul* inefabil al fiinţei sale, înseamnă, mai bine-zis, a deveni creator, co-creator cu Dumnezeu.

Omul se face pe sine însuşi *operă de artă*: se *subţiază* interior, se inefabilizează, se spiritualizează, face din sine însuşi un poem, cel mai frumos poem al său cu putinţă. Salvador Dali declara undeva că toate tablourile sale nu sunt decât un autoportret. Prin artă, fiinţa umană se caută pe sine, urmăreşte portretizarea frumuseţii sale, pentru că aceasta este un *autoportret* al lui Dumnezeu, pe care El şi-l face în fiecare om. Omul este o fiinţă atât de importantă pentru că este chipul Său şi pentru că este aşezat în centrul lumii, ca un „microcosmos", *şi toate pentru el s-au făcut şi i s-au dat aciastă simţitoare lume cu toată frumuseţea ei, ca o grădină cu multe feliuri de flori, ca să-şi aleagă cele de folos, să să împodobească trupeşte. Şi i s-au dat şi lumea cea de sus den suflarea dumnezăiască, den care, cât va vrea, să-şi înfrumuseţeze icoana cea sufletească şi cât va putea să o asemene cu chipul icoanei Ziditoriului său* [1760].

Sfântul Ioan Damaschin spunea, într-o omilie, că Dumnezeu pictează, cu pensula luminii dumnezeieşti, Chipul Său în noi, iar aportul pe care şi-l aduce omul la această creaţie a sa însăşi este de a se goli de gânduri pământeşti trecătoare, superflue, de a se goli pe sine după modelul chenozei lui Hristos, de a se înfăţişa lui Dumnezeu ca *nimic*: „Întorcându-ne întru nimic [prin pocăinţă şi smerenie] – noi devenim *materialul* din care Îi este propriu Dumnezeului nostru a făuri"[1761]. Pocăinţa înseamnă efortul omului de a se face pe sine o pânză albă, în care Îi este propriu lui Dumnezeu să Se imprime.

Efortul său de asemănare cu Dumnezeu îl apropie pe om de adevărata frumuseţe şi îi descoperă adevărata frumuseţe universală, deoarece *sunt 4 stihii, dintru carele s-au făcut omul şi toată lumea* [1762] şi acestea, în afara faptului că sunt elementele alcătuitoare ale lumii materiale, au un rol bine determinat: *stihiile ca nişte întâe pricini îndeamnă pre toate chipurile neamurilor, de-şi dau roada sa la vremea lor. Iar mai vârtos de toate, fericita şi mai aleasa şi cuvântătoarea zidire, omul, sileşte de aduce nu numai un feliu de roadă, ce foarte multe câte trupeşti, iar mai multe sufleteşti, de vreme ce şi el de doao s-au zidit, adecă den suflet şi den trup* [1763].

[1759] Idem, p. 243.

[1760] *Opere*, p. 398.

[1761] Arhimandritul Sofronie, *Vom vedea pe Dumnezeu precum este*, op. cit., p. 179.

[1762] *Opere*, p. 68.

[1763] Idem, p. 398.

„Rodind”, omul devine creator, născător al propriei sale frumuseţi, *co-ziditor* al său şi al lumii, prin imprimarea în sine a Chipului frumuseţii. În sens spiritual, toţi oamenii au o virtute *maternală* şi toţi ar trebui să treacă printr-o maieutică duhovnicească, prin chinurile naşterii, a lui Dumnezeu în inima lor şi a lor înşişi pentru veşnicie. Această naştere în Duh este adevărata forţă creatoare a omului. Taina aceasta a naşterii şi a creaţiei este foarte mare, şi Antim o atinge numai, o sugerează, lăsând-o mai departe sub vălul *impresionist* al strălucirii neclare pentru mintea celor nedesăvârşiţi.

Pentru motivele expuse mai sus, arta[1764], în viziunea lui Antim, nu reprezintă ceva care să ne fie cu totul exterior, o alteritate extremă, ci este o prelungire atât în materia inertă cât şi în suflete, a lumii spirituale, a harului. Ea nu îmbie cu experienţe noi, cu aventuri cognitive sau cu încântări exterioriste ale simţurilor. Fiinţa umană recunoaşte o realitate inefabilă, care îi aparţine, care nu este proprie nici cuvântului în sine şi nici materiei, materialităţii de orice fel. Prin intermediul celor ce s-au făcut pe ei înşişi purtători ai harului dumnezeiesc – cum este mitropolitul nostru – se transmite tuturor, prin această artă, această lumină a Duhului şi cei ce manifestă această dorinţă pot să devină şi să se *actualizeze* ca oameni înduhovniciţi, spiritualizaţi, ca exponenţi ai „veşniciei fericite” pe pământ, dacă îşi deschid inima acestui flux continuu al harului şi al înţelegerii [1765].

Pentru Antim, ca pentru orice scriitor religios-creştin, harul are calitatea ubicuităţii. De aceea orice lucru poate fi încărcat de semnificaţie spirituală şi de aici derivă, credem, solidaritatea lui cu frumuseţea cosmică, înconjurătoare. Nu este paradoxal că relaţia omului

---

[1764] „Atunci când se construia Templul din vremea lui Moise, Dumnezeu S-a făcut auzit şi a zis: « Iată, am dat har şi pricepere lui Beţalael ca să sape în lemn şi în aur » şi alte însuşiri pe care le enumeră Dumnezeu, dăruite lui Beţalael pentru înfrumuseţarea, împodobirea Templului. Aici asistăm chiar la intrarea artei în viaţa omului de după cădere. Intrarea frumosului material în viaţa omului.

Acest frumos exterior vine să înlocuiască golul care a apărut în viaţa noastră de la momentul divorţului nostru de Dumnezeu. S-a golit sufletul nostru de frumos, de adevăr, de absolut. Şi Dumnezeu face acest pogorământ şi-i dăruieşte omului arta, care este, desigur, inferioară culmilor spirituale pe care le-a cunoscut Adam în Rai, dar care este un vehicul ce ne apropie, ne duce până la ultimul stadiu al întâlnirii noastre cu Dumnezeu …”, cf. Monah Savatie Baştovoi, Nicolae Balotă, Diacon Andrei Kuraev, Dumitru Crudu, *Ortodoxia pentru postmodernişti (în întrebări şi răspunsuri)*, Ed. Marineasa, Timişoara, 2001, p. 45.

[1765] Cel ce vede pe Dumnezeu şi Frumuseţea dumnezeiască înţelege cu adevărat ce înseamnă frumuseţea şi arta, fapt subliniat de tradiţia bisericească, dar pe care, într-un anumit sens, îl întrezărea şi Platon: „Căci dacă viaţa merită prin ceva ca s-o trăiască omul, numai pentru acela merită, care ajunge să contemple frumuseţea însăşi. (…)

Dar ce să mai zicem… de omul căruia îi e dat să contemple frumuseţea cea limpede, curată, neprihănită… nu aceea plină de carne şi coloraţie omenească sau de câtă altă zgură a firii muritoare! Ce să mai zicem când el ar putea zări Frumosul divin, Frumosul cel cu înfăţişare unică?

Ţi-nchipui, zise, că trăieşte viaţa fără valoare omul care va privi într-acolo şi va contempla acel frumos, căruia i se dedică şi cu care se împreună? Nu-ţi dai seama că numai unul ca acesta – care vede frumosul prin singura cale în care el poate fi perceput – este în stare să creeze; nu măşti ale artei, măşti de care nici nu se atinge, ci opere de artă adevărată, ca unul ce-a pătruns în lagărul adevărului? Că numai creatorul unor opere superioare se face scump lui Dumnezeu…”, cf. Platon, *Dialoguri*, trad. de Cezar Papacostea, Ed. Iri, Bucureşti, 1995, p. 130.

cu natura este tot una de ordin inefabil? Aceasta relevă însă adevărata esenţă a umanului, precum şi capacitatea de a simţi inexprimabilul din lucruri, adică frumuseţea dumnezeiască ce nu se explică prin nimic altceva, decât prin caracteristicile lucrurilor.

Această *haină* din fire nevăzute o sesizează Antim, această *podoabă* vrea să o facă să devină vizibilă pentru toată lumea. Armonia universului este o simfonie unică, o muzică şi o lumină perceptibilă pentru simţurile spirituale, pentru *ochii inimii* şi pentru *urechile inimii* şi pentru înţelegerea şi raţionalitatea omenească [1766].

Propovăduirea frumuseţii cosmice la Antim vine, deci, dintr-o asumare a lumii şi o intimizare a întregului univers – ca experienţă de viaţă creştină –, pe de o parte, şi din dorinţa de sensibilizare a auditoriului, pe de altă parte. Poezia este mediul cel mai propice prin care se poate transmite iubirea, ea este acea „încărcătură electrică" a cuvintelor (ca să îl parafrazăm pe Nichita Stănescu), care susţine, în cea mai mare măsură – faţă de alte forme de limbaj –, intensitatea sentimentului de iubire convertit în logos.

Cel mai mare teolog român credea că „toţi scriitorii duhovniceşti sunt poeţi ai acestei lumi, nu în sensul că imaginează ceea ce nu este, ci în sensul că, trăind bogăţia acestei vieţi, reuşesc să o redea în moduri cât mai corespunzătoare, care trebuie să se folosească de imagini"[1767]. Aceste cuvinte credem că se potrivesc foarte bine lui Antim Ivireanul.

Prin cele ce am afirmat, dorim să demonstrăm în ce constă adâncimea şi frumuseţea expresiei sale. Considerăm că dacă am putut să dovedim izvorul spiritual al imagisticii, al plasticii limbajului antimian, originea sa în gândirea patristică ortodoxă, atunci am putea, implicit, să explicăm concreteţea metaforismului său, în plan spiritual, şi, deci, valoarea intrinsecă, profundă, a cuvintelor sale. „Adânc pe adânc cheamă în glasul căderilor apelor Tale" (Ps. 41, 9): adâncul vieţii cheamă adâncul cuvântului care o exprimă, în acest caz.

Am putea adapta la opera lui Antim o afirmaţie a lui Tudor Vianu despre poetul naţional, şi am putea fără greş să spunem, neinsistând „asupra bogatei materii de imagini, simţiri şi cugetări cuprinse" în predici, că „fondul latent al unei astfel de structuri semantice este nu numai adânc, dar şi de o adâncime care se dezvoltă progresiv şi, ca atare, rămâne nelimitată. Fondul latent al metaforei, acela pe care îl substituie expresia folosită de poet (de Antim, în cazul nostru – n.n.), nu este deci numai difuz (în sensul de *transparenţă* care conduce privirea către adâncimi tot mai mari – n.n.) şi mobil; el este nelimitat"[1768].

[1766] „Toate împrejurul nostru sunt picături care izvorăsc din iubirea lui Dumnezeu. Cele însufleţite şi cele neînsufleţite, şi plantele şi animalele, şi păsările, şi munţii, şi mările, şi apusurile de soare, şi cerul înstelat. Sunt micile iubiri prin mijlocirea cărora ajungem la iubirea cea mare, la Hristos. (…) Ca să devină cineva creştin trebuie să aibă suflet poetic, trebuie să fie poet. Hristos nu voieşte lângă el sufletele « grosolane ». Creştinul, chiar şi numai când iubeşte, este poet, petrece în poezie. Inimile poetice îmbrăţişează iubirea, o aşază înlăuntrul lor, o simt în adâncuri", cf *** *Ne vorbeşte părintele Porfirie*, trad. din limba greacă de ierom. Evloghie Munteanu, Ed. Bunavestire, Galaţi, 2003, p. 359-360.

[1767] Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, în *Scara* Sfântului Ioan Scărarul, trad., introd. şi note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1992, nota 401, p. 200.

[1768] Op. cit., p. 376.

În acest sens, putem găsi ceva comun între metafora eminesciană şi cea antimiană, deoarece putem să adâncim la nesfârşit sensul metaforelor lui Antim, putem să vorbim încă mult timp despre sensurile creaţiei sau ale luminii în opera sa, pentru că profunzimea cuvintelor sale este inepuizabilă.

Antim ne demonstrează că arta vine dintr-un izvor interior de frumuseţe şi nu este lipsită de conştiinţă. Cuvântul este imaginea unei realităţi, care nu duce lipsă nici de sens, nici de raţionalitate, frumuseţe sau încărcătură cognitivă, adică de posibilitatea de a fi gândită şi exprimată în ceea ce reprezintă ea pentru fiinţa umană.

Cuvântul său nu transfigurează realitatea, ci transfigurează sufletul care percepe această realitate. A spune că realitatea poate fi transfigurată prin cuvânt, înseamnă a accepta că ea rămâne (în ea însăşi) urâtă, lipsită de sens şi de propria sa raţiune de a fi ceea ce este, înseamnă că Dumnezeu a creat ceva ce este nedesăvârşit şi are nevoie de imaginaţia omului ca să o transforme, în mod iluzoriu. Dar acum nu e vremea pentru ca lumea să fie transfigurată, ci omul are nevoie de transfigurare interioară prin cuvânt, prin cuvântul care înţelege lumea.

Vedem cum concreteţea plasticizantă a limbajului antimian ascunde o filosofare înaltă şi o gândire abstractă de mare fineţe, care urmăreşte sensul deplin al creaţiei. Cuvintele, expresiile metaforice, până şi acolo unde, la prima vedere, credeam că ar fi vorba de simple figuri de stil, se mulează ele însele după logica şi „plastica” interioară a unei realităţi care se adresează atât simţurilor propriu-zis, cât şi cugetării celei mai profunde. La Antim putem vorbi cu adevărat de metafore revelatorii, pentru că multe din ele au un sens mult mai adânc decât în aparenţă. Şi astfel, conţinutul informaţional al mesajului său este infinit mai bogat decât poate părea la prima lectură, dar principalul este că receptarea lui nu se bazează numai pe inteligenţă aparte, ci şi pe iubire şi înţelegere cu auzul inimii: *vă pohtesc ca să vă deşchideţi urechile inimilor voastre* [1769], spune Antim.

Credem că opera lui Antim Ivireanul are o frumuseţe stilizată de multe ori până la sublim, tocmai pentru că el priveşte lumea ca pe o *plasticizare*, ca o concretizare a gândului plin de iubire al lui Dumnezeu, şi, în acelaşi timp, ca pe o creaţie nesfârşită a Lui – Care a creat şi creează în continuare, o lume spirituală şi materială în acelaşi timp. Limbajul lui are plasticitatea pe care o are şi universul în sine, este, concomitent, un limbaj concret, dar şi spiritualizat, metaforic şi realist, plastic şi inefabil. Cu alte cuvinte, arta, creaţia umană, pentru Antim, este un corespondent al creaţiei dumnezeieşti, care răspunde, care dialoghează cu eternul şi cu frumosul integral.

Oamenii sunt creatori tocmai pentru că Dumnezeu creează la infinit. „În om, chipul lui Dumnezeu constituie izvorul nesecat al puterilor creatoare”[1770]. Iar puterile creatoare ale sufletului omenesc se descătuşează pentru că „sufletul este nostalgie după Dumnezeu”[1771].

[1769] *Opere*, p. 98.

[1770] Arhim. Iustin Popovici, *Omul şi Dumnezeu-Omul…,* op. cit., p. 50: „În om, chipul lui Dumnezeu constituie izvorul nesecat al puterilor creatoare ale nostalgiei după Dumnezeu, graţie cărora el se poate face pe sine o fiinţă veşnică” (citat integral).

Sau, după cum scria Dostoievski, omul are sădit în sufletul său idealul frumosului: „Cum însă Hristos purta în sinea Lui şi în cuvântul Lui idealul frumosului, atunci a hotărât: E mai bine să se sădească în suflet idealul frumosului”[1772], al frumosului care are putere mântuitoare, pentru că „frumosul va salva lumea”[1773]. Frumosul în opera lui Antim are putere soteriologică, conferită în mod conştient şi programatic, de însuşi autorul predicilor, un fin cunoscător al psihologiei umane şi un gânditor subtil, care scrutează adâncurile revelaţiei naturale.

În conformitate cu această concepţie – detaliată în predici – despre existenţă, Antim nu priveşte universul cu o nostalgie descurajată, nici cu regretul paradisului pierdut, ci cu conştiinţa celui regăsit. El vede frumuseţea lumii atât de poetic, pentru că întrevede prin ea adevărata frumuseţe sempiternă a lumii spirituale, lumina după care au alergat şi aleargă toţi cei ce cred în ea şi aşteaptă revelarea ei deplină: *Pentru care lucru mie mi se pare a fi Părinţii cei de demult asemenea acelora pre carii îi ia şi-i învăluiaşte furtuna cea de noapte pre mare şi văd lumină oare unde, departe, într-un loc de nădejde pusă, spre care silesc să o ajungă cei învăluiţi; şi adese cu ochii către dânsa privesc şi pânzele le îndreaptă ca să meargă (din cât pot) într-acolo; şi aceia, de nu pot amintrilea, cu ochii şi cu sufletul o cuprind. Aşijderea şi Părinţii noştri cei de demult, întorcându-ş ochii spre lumina cea adevărată, spre Domnul nostru Iisus Hristos (care cu lumina Sa umbra şi întunerecul lumii aceştiia l-au stricat) cu smerenie-ş tindea mânile sale şi spre Aceia din tot cugetul doriia şi spre Aceia degrab ca să sosească pohtiia…*[1774].

Pentru el (ca şi pentru ceilalţi scriitori isihaşti, ca Neagoe Basarab – şi e adevărat că „Antim scrie ca Neagoe Basarab”[1775]), arta nu are numai rolul de a transcende, de a ne transcende, ci şi acela de a surprinde prezenţa în lume a frumosului nediscursiv, a frumosului logosific, având un sens şi o logică supramundană, explicată prin prezenţa lui Dumnezeu în lume, ca şi Creator şi Proniator al ei.

De exemplu, stelele pe care Antim le îmbracă atât de frumos cu poezie, sunt cele prin care Dumnezeu a chemat la credinţă toate neamurile, căci *rădică-ţ ochii puţinel şi vei vedea pre ceriu stea noao, care mărturiseşte lumii naşterea Domnului* [1776].

Eminescu numea bolta înstelată *catapeteasma lumii*, iar Antim cu adevărat ne prezintă cerul ca pe o catapeteasmă, ca o *tâmplă de argint*, sugerând faptul că Dumnezeu a zidit universul plin de frumuseţe, pentru ca, prin această catapeteasmă cosmică omul să intre la Dumnezeu, să ajungă la ideea de Principiu Absolut al lumii şi de Creator Atotputernic, iar Dumnezeu să intre prin poarta sensibilităţii lăsată deschisă, înapoi, în inima omului.

[1771] Idem, p. 60.

[1772] Cf. Pr. Arhim. Paulin Lecca, *Frumosul divin în opera lui Dostoievski*, op. cit., p. 43.

[1773] Idem., p. 16. Este tot un citat din scrisorile lui Dostoievski.

[1774] *Opere*, p. 110-111.

[1775] Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, op. cit., p. 124.

[1776] *Opere*, p. 200.

Pentru aceasta, stelele au slujit la naşterea Domnului, căci au arătat pe Cel Care, fiind *Soare al dreptăţii ce au răsărit din pântecele Fecioarei* [1777], însă *pentru noi au închis razile strălucirii Sale* [1778] şi S-a născut Prunc. Stelele au arătat pe Soarele şi Împăratul lor (cum zice Antim), pe Iisus, „Haina cea în chip de stea şi preastrălucită”[1779], celor ce nu-L cunoşteau pe El Dumnezeu.

Antim ne pune înaintea „ochilor minţii” această catapeteasmă siderală, pentru ca, prin iubirea de lumină şi frumuseţe, să ne înălţăm cu gândul la Creatorul acestei armonii sublime, prin poezia naturii şi prin arta cosmică, să-L privim pe Dumnezeu, Autorul ei. Antim încearcă să facă să transpară prin această catapeteasmă a cerului şi a aştrilor cereşti, frumuseţea adevăratei lumi eterne. Descrierile antimiene au calitatea de a surprinde evanescenţa lumii de acum, dar şi adierea unor zori ai Luminii neînserate.

Frumuseţea cerului înstelat a lăsat-o Dumnezeu să fie ca un model pentru a înţelege frumuseţea şi atotputernicia Sa. Prin stele a chemat Dumnezeu pe *magi* (numiţi şi *înţelepţi* sau *filosofi*) – care reprezentau înţelepciunea popoarelor – la închinare şi tot prin luminătorii cereşti înţelege Antim Ivireanul să îşi înduioşeze auditoriul, îndemnându-l la credinţă. Nenumăratele comparaţii între aştrii cereşti şi lumea spirituală, prezente în opera lui, ne conduc către această concluzie iminentă.

Dar nu numai lumea e o catapeteasmă, dincolo de care se află Raiul, pentru cei ce îl doresc, ci şi cuvântul alegoric sau tainic al scriitorului, metafora antimiană este şi ea o *catapeteasmă*, pentru frumuseţi indescriptibile ale creaţiei dumnezeieşti, pentru lucruri inexprimabile sau greu exprimabile. Pentru Antim, ca, de altfel, pentru toţi scriitorii noştri religioşi, timpul nostru este *anticamera* veşniciei, sau lumea în care trăim nu este decât o anticameră a „cămării de nuntă”, pridvorul Raiului şi tinda Bisericii, în care omul stă, de când a fost alungat din Eden: *Aşa şi Raiul iaste zidit de Dumnedzău sus la râsărit, pre munţi înalţi şi frumoşi, unde-s vănturi vesele, nice foarte calde, nice foarte râci, şi văzduh luminat. Că Raiul stâ mai sus de pământ, ca o curte împârătească mai sus decât alte case. Iară pământul acesta stâ gios, făcut numai pentru fieri şi pentru dobitoace, unde fu gonit Adam, pre carele şi noi acmu lâcuim* [1780].

Dar dacă pământul „făcut numai pentru fiare şi pentru dobitoace” – cum zice Varlaam şi cum afirmă Biserica – este atât de minunat, „dacă pridvoarele Sfintelor (adică universul sensibil – n.n.) sunt aşa, iar tindele Bisericii sunt atât de cinstite şi de înalte, încât întunecă ochii minţii noastre cu străfulgerarea frumuseţii lor, cum vor fi Sfintele Sfintelor?”[1781]. Văzând frumuseţea creaţiei, omul îşi poate face o idee despre frumuseţea lumii spirituale şi eterne.

[1777] Idem, p. 126.

[1778] Idem., p. 10.

[1779] Cuvioşii Teolipt al Filadelfiei şi Nicodim Aghioritul, *Paraclisul şi Acatistul Sfântului Nume al lui Iisus*, trad. de diac. Ioan. I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2001, p. 37.

[1780] Varlaam, op. cit., p. 303

[1781] Sântul Vasile cel Mare, op. cit., p. 84.

Funcţia artei nu este deci aceea de a ne transcende pe noi într-o lume spirituală (cum se spune adeseori), în mod secvenţial şi aleatoriu (un fel de teleportare teleghidată), căci nici nu poate arta să facă aşa ceva, ci aceea de a ne face pe noi sensibili la prezenţa spiritualului inefabil care există în noi, în lume şi în lucruri.

Omul este chemat să se transfigureze şi odată cu sine, să transfigureze întreaga creaţie, după cum se străduia să demonstreze şi Dimitrie Cantemir în *Divanul* său: „…toate lucrurile macrocosmosului sunt pieritoare şi coruptibile, în timp ce microcosmul [omul], prin harul dumnezeiesc pe care-l are, poate ca pe toate cele coruptibile şi pieritoare să le prefacă în necoruptibile, veşnice şi permanente, iar prefăcându-le, să le moştenească pe vecie. Cum asta? În felul următor: prefăcând lumina lumii în lumina credinţei, adică în soarele ce nu apune niciodată; cu alte cuvinte, făcând prin credinţă din Dumnezeu lumina sa proprie, precum se arată în Apocalips (21, 23 [25]): *Lumina lui este Mielul [...], căci acolo nu va fi niciodată noapte*, şi în Isaia (60, 20): *Soarele lui nu va apune niciodată*; şi se va preface într-o preastrălucitoare lumină a luminii, precum zice: *Va fi lumina lunii ca a soarelui, iar lumina soarelui înşeptită* (Is. 30, 26).

Tot aşa firmamentul, adică cerul macrocosmosului, să-l prefacă microcosmosul [adică omul] într-un firmament adevărat, adică în nădejdea credinţei care este mai puternică şi mai neclintită decât firmamentul, fiindcă cerul va trece, dar nădejdea niciodată, după cum însuşi Domnul mărturiseşte: *Cerul şi pământul vor trece, însă cuvintele Mele nu vor trece* (Mt. 24, 35), adică nădejdea pe care ne-a dat-o El nu va trece. Iar că nădejdea va deveni firmament, adică un *cer nou*, mărturiseşte Ioan: *Şi am văzut un cer nou şi un pământ nou* (Apoc. 21, 1).

Cu alte cuvinte, acel cer este întărirea şi împlinirea nădejdii, precum adevereşte Apostolul: *Cer nou şi pământ nou aşteptăm, după făgăduinţa Lui* (II Pt. 3, 13). De asemenea [să prefacă] apele, adică marea, care se interpretează "amăreală" şi "tulburare", pe care mare să o secătuiască prin căldura credinţei, ca să piară cu totul din jurul omului şi să nu mai fie, aşa cum mărturiseşte Ioan Teologul: *Şi nu va mai fi mare* (Apoc. 21, 1), adică în noul cer şi pe noul pământ să nu mai fie amărăciune şi supărare.

Mai departe, poamele şi seminţele macrocosmosului sunt ca şi faptele bune şi cele rele ale microcosmosului, adică precum le va semăna [omul] în lumea aceasta, aşa le va culege în lumea cealaltă; despre aceasta Solomon spune: *Vor mânca roadele căii pe care şi-au ales-o* (Prov. 1, 40), iar despre faptele deşarte este scris: *Vânt au semănat şi nimicirea lor va urma lor* (Os. 8, 7) sau *Cei ce seamănă cu lacrimi, cu bucurie vor secera* (Ps. 125, 5). În legătură cu aceasta aflăm şi în Legea veche: *Nu va trăi omul numai cu pâine, ci şi cu orice cuvânt ieşit din gura lui Dumnezeu* (Deut. 8, 3; Mt. 4, 4; Lc. 4, 4). Aceasta, dar, este pâinea cerească şi hrana îngerească.

Microcosmosul [omul] trebuie apoi să prefacă soarele macrocosmosului în soare veşnic, adică în înţelepciune dumnezeiască. Despre aceasta zice Apostolul (I Cor. 3, 19): *Nebunie este înaintea lui Dumnezeu înţelepciunea lumii*, adică lumina solară a lumii, care este întuneric, în faţa Mielului, care este Soarele dreptăţii, adică în faţa luminii lui

Dumnezeu, dacă nu se va preface în credinţa deplinei înţelepciuni, adică în lumina sau în soarele pe care îl arată nădejdea.

Iar luna, tovarăşa soarelui, când plină şi când dispărută, arată imperfecţiunea şi deşertăciunea celor vremelnice, pe care o împlineşte soarele, împrumutându-i din lumina sa. Prin aceasta se înţelege că veşnica înţelepciune este aceea care trebuie să împlinească cele ce acum sunt deşarte şi goale: adică *se va face lumina lunii, ca şi a soarelui* [Is. 30, 26], cu alte cuvinte, fiecare cap lipsit de înţelepciune şi de cunoaştere se va umple [de lumină] …"[1782].

Prin urmare, ca scriitor şi *filosof* duhovnicesc, nici Antim Ivireanul nu este – în mod evident – un adept al artei ca *joc secund* platonic, nici al artei gratuite. Pentru el, arta este ceva impregnat în univers ca şi în fiinţa umană. Capacitatea de receptare a frumosului a fost creată de la început, ca funcţie intrinsecă a sesizării umane.

Nu trebuie să fie subiectul adoraţiei, pentru că „arta nu este superioară omului"[1783], cum recunoştea marele poet modernist Nichita Stănescu, sau, altfel spus, „operele poesiei şi ale artei nu sunt decât emanaţiuni parţiale din comorile spirituale mult mai bogate ale poeţilor şi artiştilor"[1784]. Omul, ca fiinţă raţională, este un *logos* superior lumii întregi, iar capacitatea lui creatoare este infinită (dezvoltându-se la infinit), astfel încât ceea ce numim noi arta acestei lumi, nu este decât o mică parte a acestei energii creatoare întrupată (devenită manifestă), o parte infimă, am putea spune.

Nu trebuie să privim opera lui Antim ca pe un fel de *artă angajată*, încercând să o *înghesuim* (strivind-o) în concepte literare ce nu i se potrivesc. Creaţia lui nu priveşte din perspectivă unilaterală, ci are în vedere şi logica şi raţiunea şi utilitatea şi frumuseţea şi armonia şi estetica, care converg în opera lui, care sunt congruente. Aceasta este utilitatea frumosului în predicile sale – intrinsecă naturii logice şi teologice a discursului –, aceea de a ne invita să cugetăm mai presus de el, către sublim, urcând treptele acestui *sublim* la infinit.

1782 Dimitrie Cantemir, *Divanul...*, op. cit., p. 299-301. Autorul a înfăţişat acelaşi lucru chintesenţiat, şi anterior în lucrare (vezi p. 245-246), unde înţeleptul, dialogând cu lumea, îi spune: „Tu eşti creaţia şi făptura veşnicului Împărat, înfrumuseţată întru toate podoabele tale – pentru că Dumnezeu nu face nimic urât sau displăcut – desăvârşită întru toate, în decurs de şase zile, după cum scrie Moise, cel mai vechi dintre toţi istoricii. Tu eşti numită *macrocosm*, prototip şi model al *microcosmosului*, adică al omului; de aceea toate podoabele care se găsesc în tine pot să se explice ca fiind ale omului şi toate cele ale omului ca fiind ale tale.

Astfel, mai întâi în tine este lumina, care corespunde la om cu credinţa, în tine este tăria de deasupra, adică cerul, care la om este nădejdea. În tine apele de deasupra, care la om sunt grijile lăsate de Dumnezeu, apoi apele de dedesubt, care sunt tulburările ce vin de la trup; în tine este pământul – la om trupul. Ierburile şi copaci înseamnă faptele bune; seminţele şi roadele tale sunt virtuţile şi milosteniile.

Soarele este imaginea înţelepciunii celor veşnice, iar luna imaginea lucrurilor temporale. Peştii, care stau totdeauna în apă, sunt umilinţele, păsările zburătoare sunt contemplaţiile cele cereşti; animalele neraţionale sunt ajutorarea şi miluirea săracilor; târâtoarele, adică animalele care se târăsc pe pântece, sunt suferinţele durerilor altora; sălbăticiunile înseamnă meditarea la demoni şi la răutate".

1783 Nichita Stănescu, *Antimetafizica* (însoţit de Aurelian Titu Dumitrescu), ediţia a II-a, Ed. Alfa, Bucureşti, 1998, p. 166.

1784 Mihai Eminescu, *Fragmentarium*, ediţie după manuscrise, cu variante, note, addenda şi indici de Magdalena D. Vatamaniuc, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1981, p. 542.

În acelaşi timp, suntem de acord că, în ce-l priveşte pe Antim şi literatura veche, cu afirmaţia că, „de vreme ce suntem siliţi să proiectăm asupra textului istoria şi cultura noastră, cu scopul de a ni-l apropia într-un fel oarecare, cel puţin această proiectare să evite primejdia analogiilor simplificatoare şi a justificărilor mitice”[1785], spre care o lectură superficială este mai întotdeauna tentată să se îndrepte.

Arta – aşa cum o concepe Antim şi orice scriitor sau artist religios – are rolul de a ne conduce spre Dumnezeu. Am făcut această analiză hermeneutică pe textul antimian, pentru a vedea cât de mult a mizat autorul său pe frumos, pe magnific, pentru ca să trezească spiritele la dorirea adevăratei frumuseţi inalienabile. Pentru scriitorii bisericeşti, „hermeneutica, exegeza biblică, chemată să descifreze sensurile textului şi cele definite de contexte (…) trebuie să fie de origine sacră”[1786]. Antim păstrează foarte atent tradiţia – după cum am văzut – şi nu se depărtează de sfinţenia izvorului biblic, cunoscând fără îndoială şi el, la fel de bine ca şi Dosoftei şi ceilalţi scriitori ierarhi, că „înţelesul în Sfânta Scriptură este împătrit”[1787].

Autorul are însă marele talent de a încadra în metafore şi în imagini extrem de concentrate, adevăruri şi idei mistice, cu o mare fineţe şi subtilitate, care denotă şi o bună cunoaştere a psihologiei umane: el evită faptul de a *bombarda* în permanenţă, cu dogme, un auditoriu creştin care nu mai are atenţia şi profunzimea celui ce asculta omiliile Sfântului Ioan Gură de Aur sau ale Sfântului Grigorie Palama. De aceea, recurge şi la sensibilizarea acestui auditoriu prin poezie, prin care el exprimă dogme ortodoxe, dar mai ales, îi face pe oameni atenţi la dogma cea mai înaltă, a lui Dumnezeu ca iubire, pentru că *dragostea iaste* (…) *temeiul şi vârful tuturor bunătăţilor, care uneşte pre mulţi întru una şi face cale cătră Dumnezeu tuturor celor ce o iubesc* [1788] şi *porunca cea dintâi şi cea mai mare iaste pentru dragoste* [1789].

Prin punerea în lumină a frumuseţii, a sublimităţii cu care Dumnezeu a îmbrăcat toate lucrurile Sale şi întreaga făptură, Antim nu vrea să spună decât că *dragostea iaste singur Dumnezeu* [1790], Cel care are pururea *urechile milostivirii dumnezeeşti* [1791] deschise către oamenii care sunt principalii beneficiari ai acestei creaţii.

Mitropolitul scriitor îmbracă teologia cu poezie, pentru a revela poezia inegalabilă a vorbirii despre Dumnezeu şi despre *faptele Lui*. Aceste *fapte* ale lui Dumnezeu – cum se spune în limba române veche – reprezintă *întreaga creaţie*. După Sfinţii Părinţi, universul este concretizarea, plasticizarea cuvintelor lui Dumnezeu. Sau, altfel spus, toate lucrurile din univers, toate cele aduse întru fiinţă, sunt cuvintele întrupate ale Cuvântului, deoarece,

---

[1785] Paul Zumthor, *Încercare de poetică medievală*, traducere şi prefaţă de Maria Carpov, Ed. Univers, Bucureşti, 1983, p. 42.

[1786] Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. I, op. cit., p. 433.

[1787] Ibidem.

[1788] *Opere*, p. 48.

[1789] Idem, p. 53.

[1790] Idem, p. 39. Cf. I In. 4, 16: Dumnezeu este iubire.

[1791] Idem, p. 111.

conform Sfântului Maxim Mărturisitorul, se poate vorbi de o întreită întrupare a Cuvântului lui Dumnezeu: în natură, în Scriptură şi în Hristos (ultima şi cea mai deplină revelare a Sa).

Cuvintele omeneşti sunt *creatoare* în măsura în care dezvăluie taine ale cosmologiei, ale creaţiei şi ale fiinţării tuturor lucrurilor din univers, precum şi sensul lor în eternitate, prin care iese la lumină adevărata lor frumuseţe. După cum magilor (şi lumii întregi) *au arătat steaoa pe Hristos, cum că S-au născut* [1792] şi L-au aflat pe Dumnezeu, la fel şi Antim ne propune o astronomie mistică, o lectură a „literelor de lumină", care să ne arate drumul înapoi spre Paradis, cel scris – am putea spune – *cu slove de stele* [1793]. Frumuseţea şi *luminiscenţa* creaţiei reprezintă astfel de indicatoare, în calea către veşnicie: Dumnezeu ne-a presărat drumul cu „făclii", atât spirituale, cât şi materiale, dar trebuie să nu ne rătăcim în „noaptea păcatului". De altfel, această atitudine identitară creştină s-a păstrat în liteartura noastră până târziu, după cum s-a văzut în capitolul precedent.

Cuvintele lui Dumnezeu întrupate sunt cosmosul, universul întreg iar cuvintele omului (care este după chipul Său) sunt creatoare, când *întrupează*, la rândul lor, frumuseţea universală, când *plasticizează* şi întrupează adevărul.

Pentru oameni, *Cuvântul trup S-au făcut* [1794], ca şi ei să se facă, la rândul lor, cuvinte atotcuprinzătoare, care să iubească, să înţeleagă şi să exprime orice aspect al vieţii, care să cuprindă toată realitatea vieţii, cea imediată şi cea spirituală, fiind pregătite pentru infinitul ei. După asemănarea acestui Cuvânt, şi cuvântul creator instrumentat de om se face *trup*, operă de artă, spre *împodobirea* cu frumuseţe a celor ce se delectează citind sau privind spre frumosul generat de artist. Nichita Stănescu spunea, adânc şi inspirat: *Eu sunt un cuvânt care se rosteşte / lăsând în urma lui un trup* [1795]; un trup poetic, care urmează să mărturisească, măcar în parte, adevărul vieţii lui. El nu este un *trup* care moare şi lasă în urmă un *cuvânt*, adică poezia sa, ci dimpotrivă, el *este* un *cuvânt care se rosteşte* şi se rosteşte veşnic, iar ceea ce lasă în urmă este un biet trup de cuvinte, de care până la urmă se dezbracă şi care spune prea puţin despre rostirea sa eternă, despre fiinţa sa înveşnicită. Reuşeşte însă să lase în urma sa parfumul sufletului său, înveşmântat în trupul operei sale, pentru a da mărturie despre spiritualitatea sa. Cu cât acest parfum este mai puternic, cu atât spiritualitatea lui este mai autentică. Ne alăturăm, în acest sens, celor care consideră că mireasma cuvintelor lui Antim este unică şi inegalabilă în felul său.

Putem spune, din această perspectivă, că Antim a aflat *cuvântul ce exprimă adevărul*. Cu cât omul se aseamănă mai mult lui Dumnezeu, cu atât mai mult cuvintele lui sunt creatoare; pentru că omul trebuie să întrupeze adevărul, fiind chip al Adevărului, şi înţelegând poezia ascunsă în univers, pentru a se ralia la această vieţuire (fiinţare) poetică, prin care converseazā cu logosul universal, dar îl depăşeşte ca şi calitate a fiinţei sale raţionale: *...în chip poetic, locuieşte / Omul pe acest pământ. /* (…) *Şi totuşi / Umbra nopţii*

[1792] Idem, p. 64.
[1793] Idem, p. 114.
[1794] Idem, p. 122, cf. In. 1, 14.
[1795] Poemul *Înaintare*, din volumul *Epica magna*.

cu stelele ei, / Dacă pot vorbi astfel, nu este mai pură decât / Omul, această imagine a divinităţii [1796].

Adevărul însuşi este creator, este poetic, este poezie şi „esenţa limbii trebuie înţeleasă pornind de la esenţa poeziei şi nu invers. (…) Limba originară este poezia ca ctitorie a fiinţei”[1797]. Lumea a fost creată poetic şi esenţa lumii este poetică. De aceea şi esenţa limbii, care vrea să scoată la lumină nestematele frumuseţii din adâncul lumii, al vieţii şi al experienţei, este poezia[1798].

Poezia – ca frumuseţe şi sesizare a frumuseţii[1799] – este un veşmânt necesar celui care Îl face cunoscut şi Îl laudă pe Dumnezeu, pentru ca şi acela să fie *îmbrăcat în lumină şi strălucire* [1800], precum se cuvinte a sta *înaintea Împăratului celui vecinic* [1801].

Omul a fost creat şi este, în mod firesc, o fire poetică[1802]. Atunci când descoperă tainele universului şi ale naturii sale, el descoperă o frumuseţe poematică, pe care nu o poate exprima decât ca poezie – nu neapărat ca tehnică poetică, ci ca expresie a straturilor de adâncime ale fiinţei sale. Poezia unei limbi exprimă *originaritatea* limbii şi a fiinţei umane, ca fiinţă raţională, creată după chipul Frumuseţii, al Logosului divin. Cuvântul S-a făcut Trup pentru ca omul să devină cuvânt. Un cuvânt înmiresmat cu tainele creaţiei.

[1796] Friedrich Hölderlin, apud. Martin Heidegger, *Originea operei de artă*, trad. şi note Thomas Kleininger şi Gabriel Liiceanu, studiu introductiv de Constantin Noica, Ed. Humanitas, 1995, p. 215.

[1797] Idem, p. 232.

[1798] Am putea spune şi mai mult, anume că „una dintre ideile cu privire la artă vehiculate din vechime a fost şi aceea că arta este prerogativa omului, este ca o « limbă maternă a neamului omenesc », ce s-a născut aproape concomitent cu omul, ca expresie a facultăţilor lui sufleteşti. Faptul că ea este de expresie spirituală a făcut ca cea mai aleasă manifestare a ei să o cunoască în mediul optim de dezvoltare a spiritului, în sânul Bisericii, unde se transfigurează în laudă închinată lui Dumnezeu. (…)

Însăşi umanitatea este chemată spre înalt şi atinge nivelul Frumuseţii divine care se face cunoscută atât la începutul Revelaţiei biblice (Fac. 1, 2), cât şi la sfârşitul ei (Apoc. 22, 5) – când se spune că Dumnezeu va fi Cel ce o va lumina. (…) Primul cuvânt al Bibliei «Să fie lumină» este astfel şi ultimul: «Să fie Frumuseţe ». Omul nu poate decât să devină în întregime o doxologie însufleţită, pnevmatizată: «Slavă Ţie, Celui ce ne-ai arătat nouă Lumina»”, cf. Drd. Alexandru Marcel Sabău, *Cultivarea frumosului în viaţa creştinului ortodox*, în rev. *Studii Teologice*, seria a II-a, XXXIII (1981), nr.3-4, p.275 şi 278, apud. Pr. Dr. Constantin Duţu, op. cit., p. 182, n. 1393.

Autorul afirmă în continuare că arta „pregăteşte sufletul pentru religie, situându-l în comuniune deodată cu pământul şi cu cerul – mai precis, îndeplineşte menirea de indicator călăuzitor din lumea sensibilă spre cea spirituală şi eternă (infinit sesizabil în finit)”, cf. Ibidem.

[1799] De altfel, *estetică* vine de la αἰσθητικός, însemnând *sensibil*, cel care are facultatea de a simţi şi de a înţelege, inteligent, fin, subtil.

[1800] *Opere*, p. 11.

[1801] Ibidem.

[1802] Într-o lucrare anonimă apărută la Sevilla în 1627, *Panegyrico por la poesia*, se afirmă, la un moment dat, că „Înşine noi, oamenii, suntem, după Pavel (Efes. 2, 10), poemul lui Cristos”, cf. Ernest Robert Curtius, *Literatura europeană şi Evul Mediu latin*, în româneşte de Adolf Armbruster, cu o introducere de Alexandru Duţu, Ed. Univers, Bucureşti, 1970, p. 639.

Omul este încoronarea creaţiei şi el recapitulează în sine frumuseţea întregii creaţii[1803]. În el luminează Dumnezeu ca un soare, cerul minţii lui este iluminat de Aştrii înţelepciunii şi ai sfinţeniei, în timp ce pământul inimii lui este iubirea care rodeşte sub înrâurirea căldurii harice şi a luminii dumnezeieşti. Pentru aceasta omul este un „macrocosmos în microcosmos", deoarece întruchipează atât frumuseţea spirituală, cât şi frumuseţea cosmică, a universului sensibil, empiric. El este însă mai mult decât atât, chiar, şi anume un *microteos* (după credinţa Sfinţilor Părinţi), adică un *mic dumnezeu*, după asemănarea Creatorului Său.

Antim este un poet plin de culoare, ale cărui cuvinte au forţă creatoare. El pictează în cuvinte pentru că el crede în *logositatea* lumii – în caracteristica sa esenţială de a fi creaţie a Cuvântului prin cuvânt Său – cât şi în capacitatea cuvântului de a fi matrice raţională a lumii.

Cuvântul, în inefabilitatea sa, este păstrător al icoanei primordialităţii. În el este prezervată imaginea universului incipient, *prospeţimea* creaţiei, el are adierea primăvăratică a vieţii şi a existenţei abia răsărite ex nihilo. Citindu-l pe Antim, poţi sesiza, în cuvintele sale, tăria miresmelor din flori *cu multe mirosuri* [1804], bogăţia rodurilor îmbietoare ale pământului, *dulcele glas* [1805] al păsărilor, lumina stelelor străbătând adâncul nopţii cât şi adâncul conştiinţei umane în care se reflectă cu adevărat, toată *lumina* lumii, toată frumuseţea ei.

Conştiinţa umană este o *materie* transparentă pentru această strălucire cosmică, o mare pe cât de adâncă, pe atât de translucidă, putându-se lumina până în cele mai ascunse profunzimi, un întuneric care se lasă aprins de lumina dumnezeirii.

Taina fecioriei creaţiei nu se luminează decât prin cunoaşterea Creatorului ei, a Celui care S-a născut din Fecioară, ca să restaureze pe om şi întreg universul. În miturile păgâne, niciodată cosmosul nu apare ca rodul curăţiei, pur şi nevinovat, ci ca fiind rezultatul unui act erotico-sexual sau conflictual.

Aproape simptomatic, cosmogoniile păgâne sunt asimilate unor gesturi sexuale umane, în care se imprimă semnificaţii întemeietoare şi funcţie germinativă cosmosului, prin hiperbolizarea lor. Universul este astfel iremediabil afectat de o amprentă genetică negativă, haotică, rea, pentru că scenariul erotic *primordial* stă sub semnul aleatoriului, al hazardului şi al violenţei. Lumea, cosmosul, apare dintr-un gest nesemnificativ, modest, vulgar sau plin de cruzime.

Drept urmare, universul este lipsit de demnitate şi este, prin însăşi firea sa coruptibil, ceea ce nu se întâmplă în creştinism, unde firea creată de Dumnezeu, oricare ar fi ea, este şi

---

[1803] „Vrând să arăţi, Cuvinte, o înţelepciune mai mare decât cea dintâi (cea prin care ai creat întreg universul – n.n.), l-ai plăsmuit pe om din cele gândite şi simţite ca pe o lume mare prin puterile lui în cea mică şi ca epilog al cuvântului Tău care e toată lumea [universul], şi l-ai pus în Rai ca închinător al Puterii Tale…", spune o cântare bisericească, cf. Teolipt al Filadelfiei şi Nicodim Aghioritul, op. cit., p. 29.

[1804] *Opere*, p. 19.

[1805] Ibidem.

rămâne pentru eternitate bună, inclusiv natura demonilor, cu toate că, prin voinţă liberă, ei şi-au alterat sensul îndumnezeirii veşnice.

Prin urmare, lumina pe care o iradiază cosmosul în opera lui Antim, ilustrează taina fecioriei, a curăţiei şi a sfinţeniei care stă la temelia creaţiei. Cuvântul auroral al lui Antim se vrea a fi un peisaj ilustrativ al acestei taine. Metafora antimiană este, în sine, o definiţie dogmatică, un excurs concentrat în dogma creaţiei. Cerul înstelat şi aştrii cereşti au savoarea aurorală a primordialităţii, dar sunt, în acelaşi timp, paradigme ale eshatonului, icoane ale veşniciei în care cosmosul va fi restaurat pentru totdeauna, recreat mai frumos decât la început, întrucât va fi transfigurat.

Nu acelaşi lucru se poate spune despre *mare* sau despre *iarnă*. Acestea sunt două realităţi care nu fac parte din veşnicie, însă ele sunt asumate într-o altă sferă semantică creştină, împreună cu "valea plângerii" (vom vorbi despre ea în opera lui Antim). *Marea* şi *iarna* sunt realităţi circumstanţiale, ele vor dispărea la sfârşitul lumii, conform Apocalipsei. Această temă a *deşertăciunii lumii* (vanitas vanitatum), coroborată cu formula hrisostomică *ubi sunt qui ante nos*, a străbătut veacurile şi cultura întregii Europe, după cum a arătat Ramiro Ortiz, ajungând la stilizarea sintetică a lui François Villon: *Mais où sont les neiges d'antan?* [1806]

Calitatea lor esenţială, a *mării* şi a *iernii*, este tensiunea interioară pe care o presupun, aşteptarea pe care o imprimă, dorul după serenitate în locul tempestei şi după primăvara învierii universale, în locul iernii. Marea zbuciumată şi iarna geroasă, pământul îngheţat şi "valea plângerii" sunt lacrimile firii aflate în exil. Exodul acesta din veşnicie, pentru a suporta contorizarea vremii, a timpului volant, are ca trăsătură de frumuseţe dorul după reînveşnicire.

Calitatea poetică a creaţiei nu este o viziune exterioară a autorului, suprapusă sau impusă prin vigoarea artistică şi plastică a acestuia, ci ea rezidă din natura ei înseşi, din inocenţa ei genetică, din puritatea care o caracterizează, pentru că astfel a fost creată de Cel care este Începătorul a toată fecioria şi curăţia. Feeria naturii este un reflex estetic al frumuseţii ei interioare eterne.

Credem însă că orice poet, atunci când redescoperă frumuseţea lumii, prin sensibilitatea inimii sale, ne face să ne apropiem de *gustul* unui univers abia creat, fie ascultând *gânguritul de izvoare* [1807], fie auzind *cum iarba creşte*[1808] fie privind *luna* (…) *preschimbată în fecioară* (*Scrisoarea III*) sau *lumina fecioară* a lunii, *stăpân-a mării* (*Scrisoarea I*), sau bucurându-ne de raza destupată a soarelui ce se revarsă în cupa întinsă a naturii spre îmbătare cu viaţă. Secretul vieţii şi al învierii este să vezi mereu prospeţimea

---

[1806] Cf. Doina Curtipăceanu, *„Fortuna labilis" din învăţăturile lui Neagoe Basarab*, în vol. ****Neagoe Basarab (1512-1521). La 460 de ani de la urcarea sa pe tronul Ţării Româneşti*, Ed. Minerva, 1972, p. 390.

[1807] Lucian Blaga, *Strigăt în pustie*, din volumul *Paşii profetului*.

[1808] După cum ne sfătuia Eminescu în poemul *În zădar în colbul şcolii…*

creaţiei, să simţi totdeauna că *miroase-a rai ulciorul ne-nceput* [1809] şi să percepi cum *clipa-i pătrunsă de eternitate / Fiece floare – rai cuvântător* [1810].

Esenţa poeziei rezidă tocmai din faptul că te face să fii mereu contemporan cu începuturile, că declanşează în suflet un incendiu care arde acele aspecte negative şi perimate ale sufletului sau ale vieţii, contemplând o creaţie veşnic nouă, întrezărind nesfârşitele valenţe de frumuseţe cu care Dumnezeu a înzestrat-o şi însuşi faptul că ea este creată la infinit de către Lumina necreată.

„Precum Zorba Grecul (N. Kazantzakis), care «vede în fiecare zi lucrurile pentru prima oară », sufletul se întreabă şi «le vede pe toate ca pe nişte necesităţi imediate». «Fără încetare se miră şi se întreabă. Totul îi pare miraculos, şi în fiecare dimineaţă, când deschide ochii şi vede pomii, marea, pietrele, o pasăre, rămâne cu gura căscată. Ce e minunea aceasta? strigă el. Ce sunt toate aceste taine care poartă numele de pom, mare, piatră, pasăre?» Şi aceste întrebări nu sunt decât începutul căutării, reprezentând deschiderea noastră pentru a vedea lucrurile în prospeţimea lor iniţială, cu dorinţa de a trăi noutatea învierii lor. Ne minunăm de frumuseţea lor, dar le dorim şi mai frumoase”[1811], în veşnicie.

Acelaşi adevăr îl exprimă şi Nichita Stănescu, în poemul *Cântec* (din volumul *O viziune a sentimentelor*), în care prospeţimea creaţiei are drept corespondenţă, la nivel uman, prospeţimea cunoaşterii, inocenţa gnoseologică adamică pe care trebuie să o aibă omul:

E o cunoaştere aidoma cunoaşterii dintâi,
când lumile-ţi încep la căpătâi,
şi-ţi bat în văz şi în auz, anume,
şi mâna-ntinsă simte o dimensiune,
şi fiece mirare e un nume.

Antim este cu atât mai mult cuprins de dorul frumuseţii paradisiace, cu cât vederea ei este însuşi ţelul predicii lui; încât, din lacrima senină a cerului său necuprins în *rotocolime*, picură lumina frumuseţii veşnice prin ochiul unui soare văzut, poartă de foc pe catapeteasma prin care pătrundem cu gândul în Împărăţia al cărei simbol este înstelatul eter. În opera lui oratorică ne întâlnim, în lungile poeme în proză, cu „prospeţimea feciorelnică a fiecărui cuvânt”[1812].

Aceasta pentru că Antim vede în stelele cu tâmple de argint şi în luna cea sfielnică şi feciorelnică, ingenuitatea creaţiei, la fel şi în soarele care e o lumină copleşitoare ce stinge orice altă lumină şi care protejează pământul cu duioasă afecţiune maternă. Toate lucrurile universului sunt văzute în *logositatea* lor primordială şi toate sunt o dezvoltare cosmică din *sămânţa* luminii iniţiale, prin cuvântul cel virginal şi creator al Cuvântului ce urma să restaureze lumea născându-Se din Fecioară.

[1809] Ioan Alexandru, *Imnele iubirii (antologie)*, Ed. Ioana, 1995, p. 21.
[1810] Idem, p. 25.
[1811] Vasile Dunca, *Nebunie şi cuminţenie*, Ed. Agnos, Sibiu, 2004, p. 42.
[1812] Idem, p. 161.

Putem spune despre Antim, parafrazând, că *a zburat* ca un *gând purtat de dor*, contemplativ, către originile creaţiei, unde *vedea, ca-n ziua cea dentâi, / cum izvorau lumine*.

Privind raţiunile cosmice şi contemplându-le ca pe temelii ale fiinţării tuturor lucrurilor, autorul nostru ajunge să întrevadă în cele ce subzistă până astăzi, razele luminii incipiente, pâlpâiri de frumuseţe ale creaţiei dintâi, trăind dorul restaurării ei desăvârşite.

El nu vede lumina orginară printr-o călătorie în timp, ci o vede pe ea străbătând evii şi strălucind până astăzi şi până la sfârşitul lumii, ţâşnind ca o taină ce mărturiseşte despre crearea lumii ca lumină şi frumuseţe, spre slavă şi desăvârşire.

Această clarviziune asupra universului, îl face să intuiască şi prospeţimea cuvântului pătruns de adierile mistice ale frumuseţii, deoarece lumea nu este decât o întrupare a cuvântului Cuvântului, *Cela ce numai cu porunca au făcut toate cele văzute şi cele nevăzute* [1813] şi Cel *Carele iaste începutul şi sfârşitul tuturor* [1814].

Antim are capacitatea de a vedea acel sâmbure de lumină primordial strălucind în toate şi infuzând frumuseţe şi taină în orice lucru. În opera lui, contemplarea raţiunilor originare ale lumii se sublimează în cuvânt, în cuvântul ca *fotografie* a luminii insesizabile din *fapte*, din tot ce alcătuieşte universul.

Pentru el, cuvântul este icoană a frumuseţii, iluminare a tăcerii. El nu este descriptiv, ci poetic, în sensul în care nu descrie frumuseţea ca pe un peisaj sau ca pe o realitate strictă, ci frumuseţea se descoperă, cu revărsări harice, în cuvinte care îşi forţează limitele materialităţii şi ale banalităţii, pentru a deveni un orizont al răsăritului luminii inefabile. Cuvântul antimian ascunde în sine pictura eternităţii ca glas al frumuseţii, acel *glas de lumină* [1815] revelator al vieţii veşnice.

Căutând *originalitatea* cuvântului ne întâlnim cu *originaritatea* creaţiei, cu originile creaţiei. Cuvântul împrumută strălucirea creaţiei, iar creaţia are caracterul *logosic* al cuvântului care i-a dat naştere. La Antim putem vedea cum cuvintele au o strălucire a puterii lor creatoare originare, au tăria primordialităţii, a cuvântului virgin născând o lume încă negustată; privind adâncul metaforelor sale, putem intui că, peste apele germinând ale operei lui, Se poartă Duhul dătător de viaţă. Omniprezentă este, în *Didahii*, nostalgia unei lumi necorupte de păcat şi de moarte – aşa cum a existat in principio şi cum va fi şi în eshaton –, nostalgia Raiului, pe care îl vede imprimat, în parte, în universul sensibil, dar şi în om.

Din metaforele lui Antim se deduc calităţi intrinseci ale creaţiei, poetizarea lui are în vedere caracteristici care sunt aşezate în firea lucrurilor şi proprietăţi cosmice ce privesc raţiunile adânci ale existenţei lumii. Poezia sa este de fapt una gnoseologică, urmărind să releve sensul întru cunoaştere al universului. Prin contemplare adâncă, frumuseţea conduce la cunoaştere, la înţelepciune, iar oratorul nostru îşi impregnează cuvintele de conotaţii ce trebuie chibzuite îndelung.

[1813] *Opere*, p. 31.
[1814] Idem, p. 52.
[1815] Idem, p. 85.

Întrupând el însuşi această viziune asupra lumii şi acest adevăr în cuvintele sale, Antim este, de aceea, şi mult mai greu de descifrat, acolo unde, Varlaam sau Coresi, de exemplu, sunt mai expliciţi (nu mai puţin profunzi, dar cu siguranţă mai expliciţi), în timp ce – sunt convinsă – la Antim ne scapă destule idei şi înţelesuri, deoarece ele sunt încifrate în text. El a cunoscut tainele vieţii cercetându-le pretutindeni în lume sau în Scripturi şi apoi le-a încriptat la loc, în poezia limbii sale. Poezia este o cheie în hermeneutica textului antimian: ea parcurge drumul înţelegerii alături de ascultător (sau cititor), până acolo unde doreşte acela să meargă. Ea descuie şi încuie. Oricine poate vedea această poezie, acest lirism care este evident. Dar cine doreşte să privească, mai în adânc, semnificaţiile sale, va descoperi o poezie şi mai subtilă. Poezia lui este şi sens şi sentiment adânc. Cu cât se adânceşte sensul, cu atât se adânceşte şi sentimentul, şi cu cât se adânceşte sentimentul, cu atât se adânceşte sensul.

Este la fel ca şi în cazul în care cineva priveşte lumea şi o vede frumoasă. Dar dacă o priveşte mai atent, frumuseţea ei va deveni din ce în ce mai uluitoare. Dacă îi înţelege sensul, va deveni de-a dreptul miraculoasă pentru el. Pe drumul îndumnezeirii, poezia este o însoţitoare pentru om – şi numesc prin poezie frumuseţea pe care Dumnezeu a pus-o în toată făptura –, ea ne atrage şi ne deschide calea; cu cât înţelegem sensuri mai adânci, cu atât izbucneşte o şi mai mare frumuseţe şi poezie a fiinţei, a tot ce există. Dar înaintăm numai atât cât vrem, pentru că, dacă ne oprim admirativ la un punct anume, ea devine cheie care încuie uşile raţiunii şi ale simţirii noastre. Dacă facem din frumuseţe sau din poezie un idol, atunci ne zidim căile de acces către adevărata Frumuseţe, către infinita cunoaştere şi contemplare a lui Dumnezeu şi în Dumnezeu.

Nu este un lucru de mirare că Antim, ca ierarh al Bisericii, subordonează frumuseţea cosmică frumuseţii lui Dumnezeu. Dar dacă ne gândim că toţi artiştii lumii acesteia şi toţi îndrăgostiţii au supraevaluat frumuseţea persoanelor iubite, în raport cu cea a universului întreg, cu atât mai mult pe un teolog care contemplă, din făpturi, pe Creatorul lumii, îl vom îndreptăţi să vorbească entuziast, îndrăgostit fiind de Cel ce este Iubirea, *a Căruia aşteptare cu drag şi cu dorire mă îndeamnă să zic acest cuvânt: „Sărută-mă pre mine cu sărutarea gurii Tale", că toţi câţ era din Duh, cu duhul cunoştea câtă milă era să verse pre buzele Aceluia* [1816].

Poezia şi arta sunt o *capcană* a iubirii lui Dumnezeu pentru oameni. Ca unul care a înţeles *mrejele* ei, Antim ni le întinde nouă, pentru ca, în mod conştient, să ne lăsăm şi noi prinşi în ele. *Căci pentru om nu iaste nici undiţă, nici vreun feliu de mreajă, ca învăţătura cea împletită cu cuvinte cu carele să vânează şi să uneşte cu Dumnezeu şi să fericeşte cu Dânsul, în veci!* [1817]. Antim Ivireanul ar fi putut şi el să exclame: *Limba mea este trestie de scriitor ce scrie iscusit* (Ps. 44, 2).

Frumuseţea lumii, revelată în cuvinte, transpusă în logos creator, ne apropie de esenţa şi de adevărul lucrurilor. La vechii greci, la Platon şi Socrate – de a cărui înţelepciune

---

[1816] Idem, p.112.

[1817] Idem, p.97.

amintește și Antim, la un moment dat – era valabilă credința că, „dacă în afară de Frumosul în sine există și altceva frumos, singura cauză pentru care acel lucru e frumos este participarea lui la frumosul în sine; (…) nimic altceva nu conferă acelui lucru frumusețe decât prezența în el a Frumosului în sine, sau comuniunea cu el, sau indiferent ce altă formă de relație cu el…”[1818].

În creștinism, „Frumosul în sine” este o persoană, *Cel care Însuși este începătorul frumuseții* (Înțel. 13, 3), sau mai bine zis, o Treime de persoane, iar accederea la Frumos se face numai prin participarea la viața dumnezeiască, prin comuniunea cu Dumnezeu și experimentarea, prin har, a infinitului și a eternității vieții și a existenței divine.

Omul poate să participe la Frumos pentru că însuși este lumină și în el se *cristalizează* (devine clară și cu adevărat frumoasă) toată lumina creației: „Dumnezeu este Lumină și lumea este mai înainte de toate creată ca o lumină. Cerul, pământul, marea, stelele, plantele, animalele și în fine, omul, sunt în lăuntrul luminii. Ei sunt creați *în* lumină. Lumea este țesută ca un veșmânt luminos pentru om. Toate «zilele» creației îl înconjoară pe Adam ca tot atâtea frumuseți. Ultimul născut al creației, Adam este viitorul lumii. Lumea va fi ceea ce va naște omul. Astfel omul este cu adevărat chipul lui Dumnezeu. (…) Primul Adam, Adamul «qadmon» (în ebraică – n.n.), *omul anterior*, era un corp de lumină ce recapitula cele șase «zile» ale creației și care trebuia să aducă Creatorului răspunsul liber al iubirii, lăsându-se aspirat de lumina necreată a lui Dumnezeu, într-o mișcare de ascensiune începând chiar din ziua a șaptea. Omul trebuia să nască cea de-a opta zi: transfigurarea zilei dintâi”[1819].

Conform primei alcătuiri a omului, este normal ca, în viziunea lui Antim, cel mai înalt ideal *estetic* uman să fie cel al restaurării și al îndumnezeirii sale, prin care ființa umană se împodobește și se înfrumusețează îmbrăcându-se înapoi în har, după vocația care i s-a dăruit fiind creat ca lumină, chiar dacă învelită în trup. Chipul acestei îndumnezeiri l-a arătat însuși Dumnezeu făcut om, pe Tabor, când a lăsat să strălucească dumnezeirea Sa prin trup și S-a arătat *împodobit cu toate frumusețile ceriului, luminat cu toată lumina dumnezeirii. Razele ce eșiia din dumnezeiasca Lui față biruia strălucirile soarelui și albiciunea hainelor Lui întrecea strălucirile luminii* [1820].

Această *estetică* propusă de Antim, în virtutea unei tradiții foarte vechi însă, este specifică numai autorilor religioși, pentru care idealul perfecțiunii umane este *Acest înfrumusețat Iisus* [1821].

Iar scriitorul ierarh, insistând, vorbește cu mare entuziasm despre *mărirea aceștii înfricoșate înfrumusețări* [1822], și *taina aceasta a dumnezeeștii înfrumusețări* [1823], despre

---

[1818] Platon, *Opere IV*, Ed. Științifică și enciclopedică, București, 1983, p. 115
[1819] Jacques Touraille, art. cit., p. 7.
[1820] *Opere*, p. 150.
[1821] Ibidem.
[1822] Ibidem
[1823] Ibidem.

dumnezeiasca şi înfricoşata înfrumuseţare [1824] şi Fiul lui Dumnezeu, *Carele să înfrumuseţa* [1825], cât şi despre *învăţăturile înfrumuseţatului Hristos, Fiiului Său* [1826] [al Tatălui], Care, fiind *Dumnezeu, după vremi să înfrumuşăţează* [1827], aducându-i şi pe oameni la a (re)cunoaşte şi ei *vremea înfrumuseţării* [1828], adică a înnoirii şi a îmbrăcării omului cu însăşi lumina lui Dumnezeu.

Greşind şi păcătuind, omul nu se poate îmbrăca în frumuseţe şi în lumină decât printr-un efort de îndumnezeire, deoarece, „pentru a te apropia de cele înalt-nevăzute (…) trebuie să-ţi schimbi viaţa, să devii instrumentul propriei tale transfigurări”[1829].

Singurul mod de *estetizare*, de *cosmetizare* (în sens etimologic), de înfrumuseţare, al omului este să devină dumnezeu după har, *că aşa ne porunceşte Hristos: „Faceţi-vă sfinţi, că Eu Sfânt sunt”*[1830].

Iar Dumnezeu îi va îmbrăca pe Sfinţi în frumuseţea şi lumina Sa: *care lumină va străluci şi în trupurile Sfinţilor Lui* [1831]. Cunoscând acestea, Eminescu descria în începutul poemului *Memento mori*, un peisaj paradisiac în care *Sfinţii se preîmblă în lungi haine de lumină*. Pentru că şi Dumnezeul lor, după cum preciza tot Eminescu în acelaşi poem, este *Împăratul în hlamidă de lumină*, parafrazând Ps. 103, 2, unde se vorbeşte despre „Cel ce te îmbraci cu lumina ca şi cu o haină”.

Ca să vadă frumuseţea, omul trebuie să fie el însuşi frumos, şi ca să vadă lumina, trebuie să iradieze însuşi lumină; izvorul luminii fiind unul singur: Creatorul ei. Dostoievski făcea observaţia că „în starea cea mai desăvârşită a fiinţei se află frumosul personalizat într-un Sfânt, care devine centrul ipostaziat al naturii, în calitate de *microcosm* sau *microteos*. Natura aşteaptă suspinând ca frumosul ei să fie mântuit de omul devenit Sfânt. Cu atât mai mult, se cuvine omului să aştepte acest frumos, fără de care nu ai nimic de făcut pe acest pământ. Un asemenea Frumos Îl introduce pe Dumnezeu în suflet ca pe un rug aprins. Pe întinsul sufletului pregătit să-L primească, Dumnezeu Îşi sloboade rădăcinile”[1832].

În spiritualitatea ortodoxă, proprie lui Antim, omul are cea mai mare putere creatoare: el are, împreună cu Dumnezeu, puterea de a se crea pe sine şi ambianţa vieţii sale veşnice, de a crea însuşi chipul său, aşa cum va arăta el în veşnicie, prin atitudinea şi faptele sale din lumea aceasta. El are în mâna sa stiloul, pensula, dalta sau orice altă unealtă mai mult sau mai puţin metaforic înţeleasă, prin care acţionează asupra sufletului şi a trupului său însuşi, care sunt *materia* artei sale, mult mai preţioasă decât piatra sau pânza sau hârtia şi prin care îşi poate arăta măiestria artistică, modelându-se pe sine într-o operă care este cu

---

[1824] Ibidem.

[1825] Idem, p. 151.

[1826] Idem, n. 1, p. 155.

[1827] Idem, p. 107.

[1828] Idem, p. 152.

[1829] Andrei Pleşu, *Despre îngeri*, op. cit., p. 179.

[1830]*Opere*, p. 53.

[1831] Idem, p. 10.

[1832] Cf. Arhim. Paulin Lecca, op. cit., p. 16-17.

adevărat pentru veşnicie, ca icoană, ca scriptură, ca templu, ca biserică a lui Dumnezeu, împreună cu Dumnezeu şi cu toţi oamenii, pentru că, indiferent dacă este un *artist* mare sau nu, i se dă voie sau chiar i se cere să lucreze şi la modelarea altora şi alţii, mai mari sau mai mici *meşteri*, pot lucra la modelarea sa. Aceasta este arta duhovnicească a asemănării cu Dumnezeu, despre care Sfinţii Părinţi spun mereu că este „arta artelor” şi „ştiinţa ştiinţelor”. În această cheie duhovnicească trebuie privită şi opera lui Antim Ivireanul.

Cineva spunea că arta modernă este o etapă normală a artei, în evoluţia spiritului uman, care caută simbolurile şi inefabilul, printr-o încercare de a ajunge la semnificaţii spirituale ale frumosului; pentru că spiritul uman cunoaşte evoluţie, în sensul desăvârşirii sale, printr-o tot mai mare transfigurare. În acest sens, arta religioasă este din totdeauna simbolică şi mistică.

Cuvântul lui Antim, cuvântul care predică, urmează cuvântului evanghelic, iar *Dascălul şi Împăratul acesta ceresc, toată lucrarea Evangheliei au numit-o a fi Împărăţiia ceriurilor, adecă cele ce sunt scrise în Sfânta Evanghelie sunt cereşti şi dumnezeeşti, că ne îndreptează pre noi pre calea cea dreaptă ce merge la Împărăţiia ceriului şi cu Duh ceresc ne întăreşte, învăţându-ne să petrecem viaţa cerească, pentru ca să câştigăm şi lăcaşurile ei şi să ne facem desăvârşit, dumnezeeşti şi cereşti. Şi de vreme, dară, ce iaste aşa, cu cuviinţă au numit Domnul Hristos Evanghelia Sa cu numele Împărăţiei ceriului…*[1833].

Dar Împărăţia cerului este lumină şi dacă ar fi să adoptăm o altă formulare, am spune mai direct: „cuvântul lui Hristos e Lumină dumnezeiască necreată. El se adresează nu raţiunii discursive superficiale, ci inimii adânci a omului, şi cel care îi deschide inima până în adâncul ei ultim pentru a primi cu vrednicie această Lumină dumnezeiască, pentru a se uni cu ea, acela se face asemenea lui Dumnezeu. Cuvântul lui Hristos, înfăptuit în viaţă, face din om un dumnezeu”[1834]. Logosul divin este Lumină, iar logosul uman inspirat este şi el lumină din Lumină.

Nu numai lumea este lumină, ci şi cuvântul este lumină: cuvântul care ilustrează lumea-lumină este şi el tot lumină. De acest cuvânt se foloseşte Antim, de cuvântul care are prospeţimea luminii primordiale şi care este încărcat de *logositate*, de forţă creatoare. Prin cuvinte, Antim transmite, în mod inefabil, *lumina cunoştinţii* [1835] de Dumnezeu, prin care luminează *ochii sufletelor cei întunecaţ* [1836], pentru a-şi pregăti credincioşii ca să primească şi mai mult: în viaţa *cea viitoare să ne învredniceşti mărirei şi luminii slavei dumnezeirii Tale…*[1837].

Spiritul omenesc este purtător de lumină, este asemenea unei fântâni foarte adânci, în stare să oglindească scânteierea stelelor chiar şi pe timpul zilei. Şi chiar dacă omul nu este conştient în mod real de existenţa acestor lumini în interiorul său, el le simte totuşi, le

---

[1833] *Opere*, p. 184.
[1834] Arhim. Sofronie, *Viaţa…*, op. cit., p. 200.
[1835] *Opere*, p. 83.
[1836] Ibidem.
[1837] Ibidem.

presimte şi aşteaptă revelarea lor: *În bolta înstelată-mi scald privirea – / şi ştiu că şi eu port / în suflet stele multe, multe* (…) */ Aştept să îmi apună ziua* [acestei vieţi] */ şi zarea mea pleoapa să-şi închidă, / mi-aştept amurgul, noaptea şi durerea, / să mi se-ntunece tot cerul / şi să răsară-n mine stelele, / stelele mele, / pe care încă niciodată / nu le-am văzut* [1838].

Antim este îndreptăţit, cu atât mai mult, să vadă această lumină interioară, acest fond spiritual de lumină al icoanei care este omul, şi să pretindă descoperirea de sine a fiecăruia dintre noi. El şi-a săpat, poetic, ţelul său în piatră, reprezentându-l alegoric printr-un melc ce tinde către o stea. „După unele interpretări, melcii şi scoicile simbolizau mormintele din care, la Judecata de Apoi, trebuiau să iasă cei îngropaţi într-însele. După altele, melcul mai închipuie pe călugărul care trebuie să stea de veghe la intrarea în biserica unei mănăstiri. Steaua era simbolul fericirii de care cei Drepţi se vor bucura în lumea viitoare”[1839]. Cu alte cuvinte, ieşind din cochilia lumii acesteia, omului i se pretinde să devină o stea.

Limba română a lui Antim este atât de adâncă şi de poetică, pentru că el a imprimat cuvintelor sale o realitate existenţială şi spirituală unică, a pictat în cuvinte tablouri inefabile, vorbind din bogăţia experienţială a vieţii sale, a interiorităţii sale. Şi aici este un acord minunat între inefabilul vieţii spirituale şi cuvântul inefabil: cele două se potrivesc, în ce priveşte imperceptibilul vieţii, lumina spirituală care se vede numai cu „ochiul inimii”.

Chiar dacă sensul alegoriilor şi al metaforelor antimiene este decriptabil în mod teologic şi chiar dacă am putea întâlni imagini cât de cât asemănătoare în Sfânta Scriptură sau la Sfinţii Părinţi, expresia în care a îmbrăcat Antim predica sa este cu totul originală şi personală, este unică.

Ea denotă o viziune originală şi o sensibilitate aparte, precum şi o capacitate contemplatoare şi interpretativă care îl face să aibă amprenta unicităţii, în contextul istoriei predicii în limba română (mai ales în ceea ce priveşte începuturile) şi al literaturii vechi.

Este cert faptul că „Antim Ivireanul a avut un geniu pe care l-ar fi putut altfel impune, dacă s-ar fi manifestat într-o literatură definitiv aşezată. În situaţia dată, nu a avut de ales: şi-a asumat poziţia modestă şi tragică a unui Atlas. Pe umării săi, ca şi ai celorlalţi – atât de puţini! – avea să se clădească literatura română”[1840].

[1838] Lucian Blaga, *Mi-aştept amurgul*, din volumul *Poemele luminii*. Putem înţelege aceste versuri ca o aşteptare a morţii ca moment revelator al adevărului, prin care faţa acestei lumi să dispară, iar în locul ei să se descopere adevărata fiinţă a omului, dincolo de perdeaua morţii şi de noaptea întunecată a necunoştinţei.

[1839] Prof. Victor Brătulescu, *Antim Ivireanul ctitor de lăcaşuri sfinte*, art. cit., p. 821.

[1840] Mihai Rădulescu, op. cit., p. 40-41.

III. 6. 1. 9. „Ospăţul vorbelor”: literatura ca paradis.

Am vrea acum să urmărim puţin şi să înţelegem telosul lui Antim Ivireanul, idealul său în predică, aşa cum reiese din înseşi didahiile sale. Vom vedea finalitatea demersului său, pe care o ţinteşte neîncetat şi o exprimă cu fervoare. Să ne oprim însă, spre a oferi claritate spuselor noastre, asupra unor fragmente decisive pentru o receptare corectă a conştiinţei sale scriitoriceşti.

Iată cum sună o parte din exordiul uneia dintre cele mai frumoase predici antimiene – a doua predică la *Naşterea Domnului* –, fragment ce ni se pare că ar putea constitui un minunat motto al întregii sale opere: *Aş pohti însă aceste cuvinte să le întinz ca o masă desfătată înaintea dragostei voastre şi să vă fac un ospăţ sufletesc, după putinţă, puind în loc de bucate, cu multe feliuri de bunătăţi drese, cuvântul cel ce bună vestire şi, în loc de băutură veselitoare, să dreg în păharul preaînţeleptelor capetelor voastre cuvântul cel de mare bucurie, pentru care lucru cerem putere de la Hristos, Carele înţelepţeşte pre cei neînvăţaţi, ca să ne lumineze mintea şi să ne dea ajutor ca să putem îndulci cu ospăţul vorbelor inimile şi auzurile celor ce vor ospăta sufleteşte* [1841].

Mai întâi de toate, să observăm că predica înseamnă „cuvântul cel de bună vestire”, adică actualizare şi interpretare a Evangheliei, descoperire în faţa auditoriului a sensurilor adânci care se ascund în cuvintele sale. Identificarea omiliei cu un „ospăţ sufletesc” şi o „masă desfătată” nu este, desigur, proprie lui Antim, ci este un leit-motiv care străbate întreaga istorie a omiliei bizantine, fiind cât se poate de iubit în perimetrul ortodox. Asemănarea aceasta dintre cuvântul catehetic-omiletic şi *ospăţ* derivă din Noul Testament, ilustrând modalitatea prin care Cuvântul lui Dumnezeu a oferit cuvintele Sale (Evanghelia) ca hrană spirituală pentru oameni.

Comparaţia „preaînţeleptelor capete” cu un pahar în care se „drege”, adică se potriveşte la gust, se îndulceşte „cuvântul cel de mare bucurie”, este cu atât mai surprinzătoare, cu cât este foarte îndrăzneaţă, deoarece conduce cu gândul la a asocia raţionalitatea şi afectivitatea, întrucât mintea este cea care primeşte – îndulcit – cuvântul

---

[1841] *Opere*, p. 194.

Asemenea era şi citirea *Divanului* lui Dimitrie Cantemir, care „devenea un *ospăţ*, un *festin*, un *banchet*, cum zice un motiv faimos întâlnit la antici (Platon, Xenophon, Metodius din Olimp) şi la moderni (Dante cu *Il convivio* ori Marsilio Ficino) », cf. Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, op. cit., vol. III, p. 515.

Dar şi fraţii Radu şi Şerban Greceanu scriau în prefaţa *Mărgăritarelor* Sfântului Ioan Gură de Aur, omilii traduse de ei, următoarele: „Iată, cititoare de bine voitoriu, că-ţi întinzu masă. Însă nu masă trupească, gătire persiană (cum s-ar zice), adecăte cu mirodenii şi alte amestecături ca acelea, care numei ceriului gurii dau pre scurt gust şi plăcere, şi iarăşi după aceia flămânzeşti, însetoşezi şi de mai multe ori peste saţiu mâncând şi bând bolnăveşti şi moarte în cea de apoi [viaţă] îţi primeşti.

Ci masă, zicu, duhovnicească, de adevărată dulceaţă şi de toată bunătăţile plină şi bogată şi cu tot felul de roadă, în folosul sufletului împodobită şi gătită. Den carea hrănindu-să, cu cât mai mult ia, atâta mai mare pofta îţi dă şi-l însănătoşează şi-l îmbărbătează”, cf. Idem, p. 515.

bucuriei. Mintea primeşte cuvântul însoţit de bucurie, căci logosul este purtător şi aducător de fericire.

Paharul raţionalităţii umane este destinat să primească un alt fel de „băutură veselitoare", iar mintea acceptă cuvântul numai însoţit de bucurie, deoarece fără bucurie, ar fi un cuvânt *nedres*, neîndulcit, fără gust pentru rafinamentul spiritual cu care este înzestrat sufletul omenesc. Bucuria minţii este cuvântul, este logosul contemplativ. „Păharul preaînţeleptelor capete" are nevoie de potrivire a cuvintelor, de cuvântul bucuriei *dres* cu mirodeniile şi miresmele înţelepciunii şi ale artei oratorice.

Mintea este un astfel de „păhar" primitor de vinul veseliei, care e „cuvântul cel de mare bucurie". Antim face, printr-o singură metaforă, elogiul înţelepciunii, care aduce cu sine adevărata beatitudine, acea trezvie plină de beţia iubirii, singura care nu întunecă mintea, ci o luminează cu lumina cuvântului. Prin minte, predicatorul isihast coboară în inima ascultătorilor şi în „auzurile" cele mai duhovniceşti şi mai adânci ale fiinţei lor.

Organul de simţ al auzului solicitat de Antim nu este cel obişnuit, ci unul aparte, un organ receptor al credinţei: *pentru aceasta dară, vă pohtesc ca să vă deşchideţi urechile inimilor voastre şi să ascultaţi cuvintele ce voiu să grăesc, pentru ca să vă folosiţi voi cu ascultarea şi eu cu zisele. Că zice Pavel Apostolul: „Fericiţi cei ce grăesc în urechile celor ce ascultă"*[1842] sau *după cum zice Hristos: „Ferici ţ cei ce aud cuvântul lui Dumnezeu şi-l păzesc pre dânsul."*[1843]. Şi dacă mintea devine pocal al înţelepciunii mustind de bucuria înţelegerii adevărului şi a lumii, atunci Antim are dreptate să caute „a îndulci cu ospăţul vorbelor inimile şi auzurile celor ce vor ospăta sufleteşte".

Dar „păharul preaînţeleptelor capete" poate fi înţeles şi altfel, şi anume în acel mod în care mintea este văzută ca *potir al tainelor dumnezeieşti*, întrucât creştinii au „moştenirea cea veşnică a minţii transfigurate întru Hristos"[1844]. Atunci când sunt primite, cuvintele sunt transfiguratoare ale minţii şi ale fiinţei, dar fără a accepta „cuvântul cel de mare bucurie" ca factor transformator în mod ontologic, „mintea noastră va deveni «aurul sterp ce nu poate face potir pentru cina Mielului» (V. Voiculescu)"[1845].

Sensul minţii este acela de a deveni „păhar", potir pentru vinul înţelepciunii, cel ce aduce „lumina minţii", deoarece *trebue să facem mintea noastră muntele Thavorului, ca să vie lumina adevărată să o vedem cu ochii cei de gând ai sufletului* (…)*, pentru ca să ne putem sui şi noi, împreună cu Hristos, în mintea cea oblăduitoare a sufletului să vedem cu gândul slava aceia şi norul cel luminat…*[1846].

Însă cuvintele nu sunt numai *vin*, ci şi *pâinea* sufletului. Antim se revendică din tradiţia apostolică a Bisericii, interpretând predica într-un sens liturgic, ca gest sacramental al împărţirii către mulţime a *pâinilor* învăţăturii, după asemănarea celor înmulţite de Hristos:

[1842] *Opere*, p. 98.
[1843] Idem., p. 50.
[1844] Vasile Dunca, op. cit., p. 118.
[1845] Ibidem.
[1846] *Opere*, p. 83.

măcar că vorba mea nu iaste vrednică niciodată ca să îndulcească cu vreun mijloc auzirile ascultătorilor, iar încăş Domnul Hristos, carele au săturat cu 5 pâini 5000 de suflete şi au îndreptat sărăciia şi neputinţa ucenicilor Lui cu bogăţia darului Său, Acelaşi şi înaintea dragostei voastre, prin mijlocul vorbelor mele cele neritoricite vă întinde masă duhovnicească [1847].

Pentru Antim, cuvintele sunt „pâine" şi „vin" spiritualizate, un alt fel de „Euharistie" prin care Dumnezeu este primit în adâncul sufletului şi operează El însuşi „schimbarea la faţă" a fiinţei, cu acceptul şi conlucrarea celor care întind „foişorul" inimii pentru acest „ospăţ". Predicatorul este însă numai un transmiţător al cuvântului şi al voinţei divine, el vorbeşte lăsându-se purtat de adierile inspiraţiei.

Prin cuvântul său diafan se primeşte însă Cuvântul – Cel ce spune despre Sine, *la Ioan* (…) *la al 6-la cap: „Eu sunt pâinea cea vie, carea s-a pogorât din ceriu"*[1848] –, în mod inefabil, prin „pâinea" şi „vinul" cuvântului înmulţit de dragostea pentru mulţimea ascultătorilor credincioşi. Sufletul are nevoie de nutriment spiritual la fel de mult cum are nevoie trupul de hrană şi chiar având prioritate înaintea trupului, iar materia acestei mese, a acestui ospăţ, este cuvântul, *că precum nu poate trăi trupul omului făr' de hrană simţitoare, aşa nici sufletul nu poate trăi fără de hrana cea duhovnicească, care iaste cuvântul lui Dumnezeu, după cum zice Hristos la Evanghelie: „Nu numai cu pâine va trăi omul, ci cu tot cuvântul carele iaste din gura lui Dumnezeu"*[1849].

În discursul antimian, cuvântul este *Logofor* şi *Pnevmatofor*, este purtător al Cuvântului şi al Duhului, în mod tainic şi inefabil. Discursul oratoric este tocmai acest rezultat al unui dar divin de a înmulţi cuvintele, pentru a da naştere unei omilii. Fără această calitate de a se înmulţi întru Cuvânt, cuvântul oratoric e gol, are rezonanţe false.

Menirea cuvântului este aceea de a fi transportator al harului transfigurator, vehicul al energiei harice. După cum pentru Nichita Stănescu, cuvântul poetic era destinat să fie vehicul al sentimentelor şi transportator al fiinţei, până la a fi o *transfuzie* de sine în altul, pentru Antim cuvântul este purtător al harului şi al luminii dumnezeieşti, prin care Hristos Cuvântul este *infuzat*, în mod spiritual, în fiinţa celui ce crede în cuvintele auzite.

Cu modestie însă, autorul se declară nevrednic pentru a fi transmiţătorul unui astfel de logos. El îşi impută *norul neştiinţii* [1850], *nevredniciia* [1851], *gângăvia limbii* [1852], *neputinţa şi neştiinţa învăţăturilor mele* [1853], *sărăciia bunătăţilor şi slăbiciunea învăţăturii* [1854], *izvorul meu cu o picătură de apă* [1855], *întunecarea ce are mintea mea, de mulţimea păcatelor* [1856],

---

[1847] Idem, p. 16.
[1848] Idem, p. 181.
[1849] Idem, p. 72.
[1850] Idem, p. 16.
[1851] Idem, p. 29.
[1852] Ibidem.
[1853] Idem, p. 34.
[1854] Idem, p. 41.
[1855] Ibidem.

fiind *foarte sărac de fapte bune şi slab de învăţătură* [1857], etc., punând pe seama harului întreaga înţelepciune a predicilor sale, considerând că *după putinţă vom zice celea ce ne va lumina, prin rugăciunile ei, Lumina cea adevărată, Hristos* [1858]. Antim se consideră pe el însuşi – nu numai cuvântul său – a fi un vehicul inadecvat pentru preţiozitatea nemăsurabilă a *încărcăturii*, pentru *aurul* luminii divine ascuns în logos.

Cuvintele pe care Antim le oferă ca *să vă ospătez sufleteşte* [1859] sunt nu numai o masă îmbelşugată, dar şi culese dintr-o grădină a Raiului: *Vedem în Sfânta Scriptură, la 2 capete ale Facerii, cum că Dumnezeu au poruncit lui Adam ca din tot lemnul ce iaste în grădină, cu mâncare, să mănânce, iar din lemnul a pricepe binele şi răul să nu mănânce, că în ce zi va mânca, cu moarte va muri. Tâlcul acestor cuvinte este mare şi adânc.* (…) *Cuvintele acelia ce zic „Din tot lemnul ce iaste în grădină, cu mâncare, să mănânci", socotesc că nu voi greşi de voiu zice că din toată învăţătura cea dreptă şi din toate cuvintele lui Dumnezeu, ce sunt în grădina Sfintei Beserici a Răsăritului, ca o hrană sufletească, cu bucurie tot creştinul, cu dulceaţă să mănânce* [1860].

Cuvintele sunt deci fructe ale Raiului şi un Paradis al înţelegerii oferit ca nutriment duhovnicesc pentru credincioşi, în interpretarea profundă a lui Antim.[1861] Ele sunt lumină din Lumină, fructe din grădina Raiului scripturistic, logos din Logos, hrană spirituală înmulţindu-se prin minune şi *euharistie* a înţelegerii, împărtăşire raţională de Dumnezeu, cunoaştere care facilitează întoarcerea în Paradisul pierdut, în Raiul vederii lui Dumnezeu ca Slavă şi Lumină, cu ochiul curat al minţii şi al spiritului.

Pentru Antim, există numai literatura ca Paradis[1862], ca grădină a desfătării plină de revelaţii, Eden al cunoaşterii infinite. Din aceste cuvinte, „tot creştinul cu dulceaţă să mănânce", zice el, din acest Paradis al cuvintelor şi al raţiunilor înalte.

[1856] Idem, p. 129.

[1857] Idem, p. 83.

[1858] Idem, p. 129.

[1859] Idem, p. 34.

[1860] Idem, p. 34-35.

[1861] Sfântul Irineu de Lugdunum (sec. II) spunea ceva asemănător: „Trebuie să ne adăpostim în Biserică, să ne lăsăm formaţi la sânul ei şi să ne hrănim din Scripturile Domnului. Căci Biserica a fost plantată ca un Paradis în această lume », cf. P. S. Irineu Bistriţeanul, *Sfântul Irineu de Lyon – polemist şi teolog* , Ed. Cartimpex, Cluj, 1998, p. 69.

Iar despre Biserica ce este o grădină a Raiului vorbeşte atât Sf. Irineu, spunând că „Oamenii care au progresat în credinţă şi au primit Duhul lui Dumnezeu sunt spirituali, ca plantaţi în Paradis", cf. *Adversus haereses*, V, 10, I, apud. Jean Daniélou, op. cit., p. 31, cât şi Hipolit din Roma – „Biserica, grădina spirituală a lui Dumnezeu, sădită asupra lui Cristos, ca la Răsărit, unde se văd tot felul de pomi, neamul patriarhilor şi al profeţilor, corul Apostolilor, şirul Fecioarelor, ordinul [ceata] episcopilor, preoţilor şi leviţilor", cf. Ibidem.

Sau Sf. Efrem Sirul: „Dumnezeu a sădit o grădină frumoasă. El şi-a construit Biserica Sa pură. În mijlocul Bisericii El a sădit Cuvântul. Societatea Sfinţilor este asemănătoare Paradisului", cf. *Hymn. Parad.* [Imnele Paradisului], VI, 7-9, apud. Idem, p. 32.

[1862] Despre faptul că universul cărţilor trebuie să fie un paradis spiritual şi să nu conţină ceva care nu reflectă „lumina cea adevărată", dă mărturie el însuşi, în *Învăţături pentru aşezământul cinstitei Mănăstiri a Tuturor Sfinţilor*, în care, la capitolul consacrat tipografiei, hotărăşte *să nu îndrăznească tipăgraful să*

Spuneam, mai devreme, că prin minte, predicatorul ajunge la inimă, pentru că aceasta din urmă este o carte – adevărata carte, pe care o vizează cărţile scrise şi tipărite – în care se imprimă cunoştinţa de Dumnezeu, împreună cu iubirea Lui. Cuvintele celui ce predică adevărul nu sunt un fond sonor azvârlit la întâmplare în eter, un fel de *verba volant*, fără importanţă, ci o scriere spirituală care se întipăreşte în cartea inimii de către Dumnezeu, *Căruia mă şi rog să tipărească şi să pecetluiască în inimile voastre acestia câte v-am vorbit, ca să nu le uitaţ, ci, după putinţă de-a pururea să le faceţ...*[1863]. Această *literatură paradisiacă* este destinată să facă din *cartea* inimii un rai atotcuprinzător, în care să locuiască însuşi Cuvântul prin întipărire de Sine.

După cum lumea, cosmosul întreg, este o imagine a Raiului, la fel şi universul cărţii trebuie să fie o închipuire a Paradisului şi a frumuseţii universale, un chip al Logosului *întrupat* în *logosul cosmic* (în lume) şi în *logosul scripturistic* (în cuvânt), mai înainte de a Se întrupa deplin ca om.

Cartea este rodul unui logos creator care face să crească „pomii cunoştinţei", din care culeg cei doritori de înţelepciune şi se fac pe ei înşişi ca nişte pomi încărcaţi de roade şi înrădăcinaţi în „pământul dragostei" (căci *pământul credinţii iaste dragostea* [1864]). Simţului aperceptiv îi urmează cel duhovnicesc, căci auzind cuvântul purtător de logos sacru, omul trebuie să devină copac purtător de roadă în grădina cunoştinţei paradisiace: *apoi trebuie să faceţi roadă sufletească din cele de veţ auzi, pentru ca să nu vă fie ascultarea şi osteneala în deşărt, că arătându-vă ca pomii cei fără de roadă şi ca viţele cele sterpe, ce folos veţi avea de ascultarea voastră şi de osteneala ce aş făcut?* [1865].

Omul se hrăneşte „nu numai cu pâine", ci şi în mod spiritual, prin „cuvântul carele iaste din gura lui Dumnezeu". Însă ambele modalităţi de nutrire ale sale derivă din Logosul întrupat şi *rodind* în *logosul* cosmic (sensibil) şi în cel spiritual (scripturistic).

Dar întreaga umanitate se revendică direct din Logosul care este Pomul Vieţii[1866], Hristos, centrul Raiului şi al universului, printr-o filiaţie sau „rodoslovie" care, în viziunea lui Antim, după cum am avut prilejul să vedem în *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*, înfăţişează „Adamul total" (omenirea) având ca finalitate proniatoare pe aceea de a deveni o grădină a Paradisului, încărcată de fructele prea dulci ale revelaţiilor şi ale infinitei cunoaşteri şi înţelepciuni. Acesta este şi sensul acelei compoziţii „ce brodează complicat în jurul vechii teme «Arborele lui Iesei»"[1867], acela de a ilustra, prin „unica reprezentată în literatura noastră, din câte ştiu, a seriei «ikon» sau «imago»"[1868], „altoirea" umanităţii în Cel

---

tipărească vreo carte împotriva Besericii şi a legii noastre măcar de i-ar da pe coală câte 100 de galbeni de aur. Iar de va călca porunca să fie al anathemii. În viziunea lui, *lucrul cărţilor* este *pentru folosul ţărîi şi pentru ajutoriul casei,* cf. *Opere*, p. 335-336.

[1863] Idem, p. 29.

[1864] Idem, p. 53.

[1865] Idem, p. 98.

[1866] Cf. Pilde 3,18: „Pom al vieţii este ea [Înţelepciunea-Hristos]".

[1867] Dan Horia Mazilu, *Recitind...*, op. cit., vol. I, p. 432.

[1868] Ibidem.

ce este Pomul Vieţii. Omenirea s-a strămutat afară din Rai prin primul Adam, din cauza *lemnului a pricepe binele şi răul* [1869], când Protopărinţii au vrut să „rodească" înţelegeri mai presus de puterea lor spirituală, mai înainte de vreme, dar precum *pentru omul, adecă pentru Adam, am eşit din Raiu şi pentru Omul iar, adecă pentru Hristos, am întrat în Raiu* [1870], înapoi, căci Acesta din urmă este *noul Adam, Carele nu iaste lăcuitoriu, ci Domn şi Stăpân Raiului, pre Carele frumoseţia pomului celui oprit nu-L va înşăla* [1871].

Scrierile sfinte, între care se numără şi predica, reprezintă, drept aceea, un vestibul pentru Eden, un rai al cuvintelor, prin care firea umană are din nou acces la Paradisul pierdut – dar nu pe cale pur intelectuală, mentală, ci printr-un efort spiritual care are ca rezultat *metanoia*, schimbarea minţii, până la a deveni acel „păhar" primitor de „euharistie" prin cuvânt – şi devine în ea însăşi paradisiacă şi grădină spirituală.

Antim atribuie cuvântului multe sensuri. Aşa cum ne-am obişnuit deja la el, sensurile figurate sunt ramificaţii ale unui arbore semantic a cărui rădăcină nu poate fi înţeleasă fără vizionarea explicită a întregului, fără etalarea, în toată splendoarea sa, a acestei grădini a desfătării gnoseologice.

De aceea, vom vorbi acum despre o altă alegorie încărcată de reverberaţii şi de sensuri mistice, care este cea a cuvântului ca *undiţă* ce pescuieşte oamenii din marea înviforată a păcatelor şi a lumii corupte:

Fieştecare vânătoriu îş găteşte sculele şi ciniile meşterşugului său, adecă cel ce prinde păsări zburătoare face laţuri, clucse şi mreji; iar cel ce vânează hiară sălbatece îşi face puşcă, cursă de hier, gropi şi altele ca acestia. Aşijderea şi păscariul îş face undiţe, cârlige, plasă, sac şi câte îl învaţă meşterşugul său, ca să dobândească şi să câştige ceia ce pohteşte; iar cel ce va vrea să vâneze oameni, cu ce socotiţi că ar putea să-i vâneze? (Că oamenii încă să vânează şi să prind ca şi peştii, după cum zice Hristos la Sfânta Evanghelie, la al 4 cap al lui Mathei: „Veniţi după Mine şi vă voiu face pre voi păscari de oameni").

Nu socotesc cu alt nimic ca să-i poată vâna, fără numai cu învăţătura şi cu cuvântul. Căci pentru om nu iaste nici undiţă, nici vreun feliu de mreajă, ca învăţătura cea împletită de cuvinte cu carele să vânează şi să uneşte cu Dumnezeu şi să ferniceşte cu Dânsul, în veci! Această mreajă a învăţăturii, puindu-să din dreapta şi din stânga, iaste foarte de folos şi pentru ceste de acum şi pentru cele ce vor să fie.

Această undiţă a cuvintelor şi cu mărturiile Duhului Sfânt prind pre om dintru adâncul păcatelor, ca pre peştele dintru adâncul apei şi-l scoate la lumina cunoştinţei de Dumnezeu. Deci pentru aceasta, blagosloviţilor creştini, câţi v-aţi adunat astăzi la această cuvioasă şi sufletească adunare, am datorie, ca un păscar sufletesc ce m-au rânduit Dumnezeu ca pre un nevrednic, să întinz mreaja învăţăturii şi să puiu undiţa cuvântului înaintea dragostei voastre şi ajutorind iubitoriul de oameni, Dumnezeu, am nădejde bună şi făr' de îndoială, cum că voiu scoate dintru adâncul turburăciunii păcatului mult vânat, căci

[1869] *Opere*, p. 34.
[1870] Idem, p. 99.
[1871] Idem, p. 195.

cunosc voinţa inimii voastră cea bună şi dragostea ce aveţi spre ascultarea celor de folos, cu care vânat voiu putea face masă cinstită şi desfătată lui Dumnezeu[1872].

Nu ştim dacă mai există în literatura română un text atât de ilustrativ şi atât de plin de patos, care să afirme sensul soteriologic al cuvântului, evidenţiind rolul său capital în elevarea firii umane, în emergenţa sa către suprafaţă, acolo unde se poate respira aerul libertăţii şi al veşniciei. Fiinţa umană, ca fiinţă raţională, se prinde numai în „undiţa cuvântului", însoţită însă de „mărturiile Duhului Sfânt" în inima omului, atât a celui ce predică, cât şi a celui ce ascultă, pentru că omul este un *logos pnevmatizat*, chip al Cuvântului, dar şi al Duhului.

„Mreaja învăţăturii", care se pune „din dreapta şi din stânga", semnifică cele două mari orientări ale omiliei şi anume, orientarea de-a „dreapta", care este panegiricul, predica înţeleasă ca laudă, ca încurajare a firii umane în ascensiunea sa către cer[1873], şi ce de-a „stânga", care este predica înţeleasă ca element coercitiv, constrângător, prin forţa sa moralizatoare. Faptul că ea „iaste foarte de folos şi pentru ceste de acum şi pentru cele ce vor să fie", poate fi înţeles ca un sens ce priveşte atât întreg parcursul acestei vieţi, cât şi rolul său în perspectiva eternităţii.

Antim are conştiinţa clară că este „păscar sufletesc", „păscar de oameni", pe care trebuie să-i vâneze „cu învăţătura şi cu cuvântul". Minunată metaforă alegorică a ales înaltul ierarh când a vorbit despre „mreaja învăţăturii", „cea împletită de cuvinte", prin care omul se pescuieşte „dintru adâncul păcatelor" şi „dintru adâncul turburăciunii"! Predicatorul este cel care pescuieşte în marea vieţii şi în vâltoarea lumii, urmând îndemnului Învăţătorului său divin (de la Care a deprins acest „meşterşug" de a chema oamenii la mântuire): *Încetaţi de a vă trudi deasupra mării cei neînsufleţite. Mutaţi pentru dragostea Mea meşterşugul cel pescăresc pre pământ. Acolo pre dânsul trimiteţ şi vă întindeţ mrejile. Vânaţi pentru Mine vânatul credinţii* [1874].

Dacă mai înainte am văzut ipostaza cuvântului de a fi „masă duhovnicească" şi „ospăţ" pentru credincioşi, acum ni se revelează o altă dimensiune a sa, aceea a omiliei care nu este decât un pregătitor al cinei veşnice, un instrument de „vânătoare" sau o multitudine de instrumente „împletite" din cuvinte şi astfel concertate încât rezultatul să fie o „masă cinstită şi desfătată" alcătuită din oameni aduşi la „lumina cunoştinţei de Dumnezeu".

Cuvântul are deci, marele rol de a fi şi „masă", dar şi instrument de „vânătoare", „mreajă" şi capcană pentru cei ce trebuie „prinşi" ca să guste şi să înţeleagă această masă şi să devină ei înşişi „ospăţ" al Creatorului lor ce se bucură de ei până la a-i împărtăşi de viaţa Sa nemuritoare.

Cuvântul e masă întinsă celor care sunt adevărata *masă*, celor care trebuie să devină *inteligibili* pentru lumina dumnezeiască, lepădându-şi *materialitatea* grosieră a păcatelor, ca să se arate plini de savoare sfântă pentru Dumnezeu.

[1872] Idem, p. 97-98.

[1873] Ἄνθρωπος înseamnă: cel care se mişcă în sus.

[1874] *Opere*, p. 5.

De această dată nu cuvintele constituie nutriment duhovnicesc pentru ascultători, ci înşişi credincioşii sunt masă spirituală pentru Dumnezeu, deoarece mântuirea oamenilor este cea *de carele El mult înseta* [1875]. *Hrana* lui Dumnezeu este însăşi salvarea umanităţii, izbăvirea ei de influenţa şi de urmările *virusului* răutăţii, motiv pentru care, pentru *pohta cea nespusă, bunătatea cea negrăită, mila cea bogată şi dragostea cea desăvârşită a iubitoriului de oameni Dumnezeu,* [iată] *cu câtă sete au priimit (nu pentru Sine, ci pentru noi, viermii cei lepădaţ) atâtea ostenele, durori, patime şi moarte* [1876].

Vedem însă că nu numai oamenii sunt „ospăţ" pentru Dumnezeu, ci şi – mai ales – Dumnezeu este pentru oameni. Căci precum pentru *dragostea cea fierbinte a lui Dumnezeu ce are către neamul omenesc, pentru fierbinţeala dragostei aceştiia*[1877], mântuirea oamenilor este „foamea" şi „setea" Lui, la fel şi pentru oameni singura hrană adevărată este Dumnezeu, iar *cei păcătoşi şi iubitori de cele lumeşti… nu să vor învrednici să mănânce din cina aceia, adecă nu vor vedea faţa lui Dumnezeu* [1878].

Despre faptul că „cina aceia" din veşnicie este vederea lui Dumnezeu, vorbeşte din nou învederat Antim, când afirmă că *Iisus Mântuitoriu neamului omenesc* [1879] are *multe numiri* [1880], dintre care *a opta să chiamă cină* [1881].

„Masa" cuvintelor, „ospăţul vorbelor" este deci numai un intermediar, un preambul pentru masa cea adevărată, cina cea din veşnicie, unde hrana spirituală cea mai desăvârşită va fi împărtăşirea directă de vederea lui Dumnezeu, unde prezenţa şi vederea Sa neîntreruptă înseamnă *cină* şi *masă*, în mod pur spiritual. Predicile oferă oamenilor numai o pregustare a lui Dumnezeu în cuvinte, iar pentru Dumnezeu, ele au rolul de a pregăti sosirea *invitaţilor* (umanitatea întreagă) la Cină, *că aşa zice Luca în 14 capete: „Un om oarecare făcu cină şi chiemă pre mulţi…"*[1882].

Omilia antimiană urmăreşte şi ea să strângă cât mai mulţi din cei ce au fost invitaţi la această Cină eternă. Antim este un orator al Bisericii foarte conştient de înalta sa chemare şi copleşitoarea sa responsabilitate în faţa mulţimii adunate să-l asculte. În virtutea modului în care Antim concepe didahia, înţelegem acum de ce, pentru el, omilia nu este nici rodul unui orgoliu personal şi nici nu e o probă de virtuozitate retorică, şi de aceea consideră că discursul său este spus *nu cu obrăznicie, ci cu multă cucerie; nu cu vorbe ritoriceşti şi alcătuite, ci cuvinte smerite şi prostatece* [1883].

Ulterior lui Antim Ivireanul, un alt mare predicator, Petru Maior, avea să scrie despre retorica înaltă care ocazional favorizează impresionarea inimii, nu numai a auzului: *O, de*

[1875] Idem, p. 14.
[1876] Ibidem.
[1877] Idem, p. 9.
[1878] Idem, p. 128.
[1879] Idem, p. 127.
[1880] Ibidem.
[1881] Idem, p. 128.
[1882] Ibidem.
[1883] Idem, p. 84.

câte ori s-a întâmplat, cât cel ce a venit să asculte propovăduirea pentru o zăbovire deşartă, ba aorea şi pentru ca să cârtească asupra curgerii graiului propovăduitorului, îndulcindu-se de râul cel ritoricesc au ascultat cu luare aminte adevărul cel vecinic, care pătrunzându-i cele din lăuntru ale inimii lui, cu darul Duhului Sfânt, mai îndreptat s-a întors acasă...[1884]. Putem spune cu siguranţă că Antim miza şi el pe aceste valenţe ale artei oratorice, ca plecând de la frumosul estetic ce urmăreşte acea *delectare* a simţurilor, să ajungă la imersiunea în adâncurile fiinţei, cu scopul de a trezi simţurile spirituale, pentru care *câţ v-aţ adunat astăzi la Sfânta Beserică, pentru ca să prăznuiţ praznicul, deşchideţi-vă ochii, nu numai ai trupului, ce şi ai sufletului...*[1885].

Dar, deşi uzează, în mod vădit, de regulile artei omiletice, este clar că ele nu sunt *dictatoriale* în predica antimiană, ci urmează principiile spiritual-morale după care se ghidează în ce priveşte logica internă a omiliei.

Mai mult, am putea spune că elaborarea predicii este condiţionată de revărsarea de har şi de entuziasm care îl cuprinde de multe ori şi care îi *dictează* o artă ce glisează peste regulile oratorice, îmbrăcând strălucitoarele odăjdii ale poeziei, ale logosului îndumnezeit.

Pentru Antim, predica este echivalentul în cuvânt al gestului sacramental de a oferi oamenilor cina euharistică. De aceea, trebuie să aibă *dulceaţa* de rigoare, ce nu poate fi dăruită decât de o transfigurare înfăptuită de sus. Această transfigurare este evidentă în *Didahii*, acolo unde nu îşi mai poate stăvili izvoarele poeziei răsărind dintr-o *inimă de trup* [1886] şi din adâncul fiinţei lui, transfigurând în acelaşi chip şi logosul său, preschimbat în „fulgerele elocinţei”[1887].

De aceea, cred că este corect să spunem că arta sa nu este numai rezultatul trecerii prin *ciurul chibzuielii* [1888] a predicii (evidentă şi aceasta, de altfel), ci şi o izbucnire din interior şi o rumenire în cuvânt a zorilor frumuseţii cereşti.

Antim nu consideră însă omilia sa o operă de artă. *A povesti lucruri minunate, iaste dată oamenilor celor învăţaţ. A îndulci cu vorba auzurile ascultătorilor, iaste dată ritorilor. A descoperi taini mari şi preste fire, iaste dată celor ce sunt desăvârşit întru bunătăţi. Iar în mine, neaflându-se niciunele din acestia, nu va putea nimeni să auză nimic de folos. Drept aceia, cu multă jălanie îmi ticăloşesc nevrednicia şi-m caut să făr' de voia mea a tăcea, iar apoi cunoscându-mi datoria ce am şi temându-mă ca să nu caz în osânda slugii cei viclene, cu cuviinţă iaste, după putinţă, să povestesc de-a pururea lucrurile Domnului, Căruia mă şi rog, cu multă umilinţă, să-mi dezlege gângăviia limbii şi să-mi lumineze mintea, ca să poci zice puţine cuvinte întru slava Lui cea negrăită. Ci vă pohtesc de ascultare* [1889].

[1884] Petru Maior, *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morţi*, Buda, 1809, p. 12, apud. Pr. Lect. Dr. Vasile Gordon, *Predica ocazională (Pareneza)*, (teză de doctorat), Ed. IBMBOR., Bucureşti, 2001, p. 112.

[1885] *Opere*, p. 68.

[1886] Idem, p. 16. Antim se referă în text la ceea ce astăzi se numeşte – cu o expresie încetăţenită în predici –„tablele de carne ale inimii” pe care Dumnezeu scrie poruncile iubirii.

[1887] Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 56.

[1888] *Opere*, p. 23.

[1889] Idem, p. 29.

De multe ori predica lui începe astfel, cu scuze şi cu rugăciuni smerite, pentru a urma în cascade ale elocinţei pline de savoare. Aceste invocări binecunoscute ale ierarhului au avut adesea ca urmare o adevărată abundenţă a râului înţelepciunii şi a harului artistic. Acestea însă nu sunt o dovadă de ipocrizie din partea lui, ci sunt văile frumuseţii care se întind pentru a mlădia un relief oratoric, care de multe ori atinge altitudini greu de escaladat chiar şi de către un ascultător atent şi sofisticat.

Trebuie să ţinem seama de faptul că, pentru cărturarii noştri din vechime, scriitura era ceva sfânt, indiferent de subiectul ei, asemenea şi lectura celor scrise, după cum aflăm de la Miron Costin: *Lăsat-au puternicul Dumnezeu iscusită oglindă minţii omeneşti, scrisoarea* [1890], iar *scrisoarea iaste un lucru vecinic. Când ocărăsc într-o zi pe cineva, iaste greu a răbda; dară în veci? Eu oi da samă de ale mele, câte scriu* [1891]. (…) *Puternicul Dumnezeu, cinstite şi iubite cetitoriule, să-ţi dăruiască, după aceste cumplite vremi* (ale) *anilor noştri, cândva, şi mai slobode veacuri, întru care, pre lângă alte trebi, să aibi vreme şi cu cetitul cărţilor a face iscusită zăbavă, că nu iaste altă şi mai frumoasă şi mai de folos în toată viaţa omului zăbavă, decât cetitul cărţilor; căci, cu cetitul cărţilor, cunoaştem pe Ziditoriul nostru Dumnezeu, cu cetitul laudă Îi facem pentru toate a Lui cătră noi bunătăţi, cu cetitul, pentru greşalele noastre, milostiv Îl aflăm* [vedem lectura ca doxologie, ca nevoinţă spirituală şi virtute – n.n.][1892].

Îndeletnicirea cu cartea (scrierea şi lectura) era, prin urmare, un lucru sfânt, în mod nedezminţit. Dacă un autor laic, mirean, avea această concepţie înaltă despre scris şi despre scriitură, cu atât mai mult un ierarh al Bisericii, ca Antim, privea cu cea mai mare responsabilitate actul de a scrie, de a crea omilii.

Antim ne oferă totdeauna un regal teologic şi oratoric, convins fiind de importanţa capitală a cuvântului frumos, care poate să schimbe („metanoia”) inima şi mintea înspre mântuire. Spre deosebire de oratorul laic, oratorul religios nu dezbate o temă aleasă – deşi se poate spune că îşi alege tema în limitele pericopei evanghelice aflate în actualitatea zilei liturgice – şi nici nu înaintează un subiect aleatoriu de dezbatere. De altfel, „alegerea acestor teme (supravegheată, spuneam, de protocolul liturgic) poate reprezenta, la rigoare, un exerciţiu doveditor pentru «independenţa» lui Antim (nutrită, evident, de aria impresionantă a lecturilor sale şi de abilitatea cu care le manevra) faţă de alţi oratori cu manifestări notabile în domeniul elocinţei de amvon”[1893].

Dar, întorcându-ne la problema dezbătută, rolul său, ca orator eclesiastic, este acela de a explica, pentru fiecare generaţie şi pentru fiecare timp istoric în parte, sensul cuvintelor Cuvântului. Cred că mai corect decât a spune că aduce Biblia în actualitate, este a afirma că acesta trebuie să înalţe oamenii la realitatea şi la viaţa Scripturii, care este Duh viu – de multe ori, citând Sfânta Scriptură, Antim spune, printr-o formulă cunoscută din vechime,

[1890] Miron Costin, op. cit., vol. II, p. 10.
[1891] Idem, p. 12.
[1892] Idem, p. 13.
[1893] Dan Horia Mazilu, *Introducere…*, op. cit., p. 95.

zice Dumnezeu şi la Isaia [1894] sau *prin rostul prorocului zice Dumnezeu* [1895], sau *după cum zice Sfântul Duh la 5 capete ale Pildelor…*[1896], ori *pentru aceia şi Duhul Sfânt, la cartea cea dintâi a Împăraţilor, în 15 capete, zice…*[1897] etc., iar în dedicaţia *Psaltirei* româneşti de la 1694, o numeşte *cuvântătoarea podoabă, adecă Sfintele şi de Duhul Sfânt grăitele Scripturi* [1898] – şi Împărăţie a Cerurilor, deoarece *cu cuviinţă au numit Domnul Hristos Evanghelia Sa cu numele Împărăţiei Ceriului* [1899].

În aceste condiţii, demersul său ne apare mult mai grav şi mai responsabil, absolut vital pentru umanitate. Pentru că iată cum vedea mitropolitul slujirea lui: *Când au vrut David să se lupte cu Goliath, alte arme n-au luat la el, fără numai o praştie şi cinci pietri din râu. Şi ce s-a întâmplat? Îndată cum au aruncat piatra cea dintâi, zice Scriptura, la întâia carte a Împăraţilor, la 17 capete, cum că au rănit pre streinul de fel, în frunte, şi, surpându-l jos, l-au omorât. Goliath iaste păcatul; David, carele să luptă asupra păcatului iaste propoveduitoriul Evangheliei; pietrile sunt cuvintele lui Dumnezeu şi praştiia iaste puteria dumnezeescului dar* [1900].

Predicatorul este cel ce se luptă cu Goliat, folosind „pietrele" cuvântului evanghelic şi *împotriva acestui Goliath o, câţi Davizi, câţi propoveduitori Evangheliei s-au luptat cu puterea Duhului Sfânt şi într-alte vremi şi în ceste de acum* [1901]. Efortul său este unul copleşitor, împotriva „uriaşului" care este păcatul întregii firi, al întregii umanităţi, care se manifestă perfid în toţi oamenii.

El trebuie să determine oamenii să se ridice contemplativ deasupra timpului, aceştia rămânând – paradoxal – încorsetaţi în contextul lor temporal şi în realitatea trenantă şi obsesivă a lumii desacralizate, dar iniţiindu-se „transportarea" lor în adevărata patrie, *moşiia* cerească, după cum afirmă Antim în mai multe ocazii: *Că ce lucru iaste mai iubit robului, decât slobozirea lui? Şi ce iaste mai drag streinului, decât întoarcerea la moşiia sa? Fiind, drept aceia, înstreinaţi Moisi şi Ilie de atâta vreme de moşiia lor de care foarte doriia, ce ar fi putut grăi mai cu dragoste şi mai cu dulceaţă, decât pentru moartea Preotului acestuia mare, pentru care moarte să dă streinilor întoarcere la moşiia lor?* [1902]; şi iarăşi, în alt loc, spune că trebuie *să purtăm de grijă pentru mântuirea noastră şi pentru Împărăţia Ceriului, căci acolo ne iaste lăcaşul, după cum zice fericitul Pavel: „Petrecerea noastră în ceriuri iaste"* şi, din nou, în altă parte, continuă aceeaşi idee, susţinând că Dumnezeu a venit din cer ca să îi conducă pe descendenţii lui Adam înapoi în cer, unde este adevărata lor patrie, căci

---

[1894] *Opere*, p. 91.
[1895] Idem, p. 98.
[1896] Idem, p. 143.
[1897] Idem, p. 153.
[1898] Idem, p. 399.
[1899] Idem, p. 184.
[1900] Idem, p. 148.
[1901] Ibidem.
[1902] Idem, p. 13.

moşiia Lui (a lui Iisus Hristos – n.n.) *iaste ceriul, precum zice la Ioann în 18 capete: „Împărăţiia Mea nu iaste din lumea aceasta”...*[1903].

Nu poate fi vorba, deci, în niciun caz, de un exerciţiu uşor, ci de un excurs plin de responsabilitate şi de gravitate. Antim, ca orator ecleziastic, nu transmite lumii un mesaj personal, ci *traduce*, în *limba* timpului său, un cuvânt etern, pentru a face *premeneală vremilor* [1904].

Este motivul pentru care are nevoie de un limbaj *meta-foric* (care transportă, potrivit semanticii limbii greceşti, dincolo de realitatea imediată, de lumea văzută) şi de acea poezie care apropie fiinţa umană de transcendenţă, de dimensiunea spirituală a cuvântului interpretat pentru contemporaneitate.

[1903] Idem, p. 181.

[1904] Idem, p. 220.

III. 6. 2. ANTIM IVIREANUL ŞI IDEALUL PURIFICĂRII SPIRITUAL-MORALE A OMULUI

III. 6. 2. 1. Condiţia umană şi lupta cu păcatul

Începutul răului stă în păcat. Iar începutul păcatului stă în răzvrătire şi în dorinţa de a fi dumnezeu fără Dumnezeu, după cum predică Antim, afirmând că: *Doao firi mai alese şi mai de cinste au făcut Dumnezeu, adecă cea îngerească şi cea omenească;* (…) *Deci amândoao firile acelia era căzute, pentru trufiia: îngerul pentru căci au pohtit să fei asemenea lui Dumnezeu, după cum zice la Isaia în 14 capete: „Sui-mă-voi deasupra norilor şi voiu fi asemene Celui de sus înalt", şi pentru aceia l-au îmbeznat Dumnezeu întru prăpăstiile Iadului şi omul iară vrea să fie asemene lui Dumnezeu, că auzind din gura şarpelui că în ce zi va mânca din lemnul cunoştiinţii să va face Dumnezeu* [a urmat îndemnului aceluia]*; şi pentru căci au mâncat, fu izgonit şi el din grădina desfătării şi luă blestem ca să între în pământul din carele s-au luat* [1905].

Mai spune Antim şi într-o altă predică despre faptul că începutul răutăţii şi al păcatului este mândria, într-un fragment care cu adevărat ar putea fi considerat un mic poem dramatic, ce recapitulează istoria lumii încărcată de tragism, menită să înfioare şi să şocheze prin rememorarea felului în care vidul şi neantul au devenit o stare spirituală şi ontologică pentru unele dintre fiinţele create de Dumnezeu *după chipul Său* [1906]; o istorie a căderii Luceafărului dar şi a mântuirii neamului omenesc:

…păcatul cel dintâi şi mai mare decât toate păcatele iaste mândriia,
care o au izvodit şi au născut singur Satana,
carele era înger şi să numiia Luceafăr,
pentru multa lumină ce avea;
care mândrie l-au surpat şi l-au pogorât, cu toată ceata lui,
întru cele mai de jos prăpăstii ale Iadului.
Şi dintr-atâta lumină ce avea
s-au făcut decât toate negreţele şi decât toate întunericile
mai negru şi mai întunecat
şi iaste să se osândească în veci nesfârşit,
pentru căci nu are tămăduială, nici vindecare rana lui,
că fiind duh, nu are pocăinţă.
Şi cu acest păcat al mândriei, pentru multa lui zavistie,

[1905] *Opere*, p. 119-120.
[1906] Idem, p. 120.

au înşălat şi pe ticălosul Adam,
de l-au surpat din cinstea lui şi l-au dus la moarte
şi l-au pogorât şi pre dânsul în Iad.
Şi precum păcatul mândriei au avut putere de au pogorât pre Luceafăr,
până la cele mai de jos prăpăstii ale Iadului,
aşa şi bunătatea smereniei are mai multă putere decât mândriia;
că au făcut pre singur Dumnezeu,
Carele iaste Făcătoriul Luceafărului
şi S-au plecat atâta, cât au lăsat ceriurile
şi toată slava şi lauda ce avea de [la] *toate Puterile Cereşti,*
de S-au pogorât pre pământ şi S-au făcut om
şi S-au smerit până la moarte, după cum zice Fericitul Pavel,
moarte pe Cruce;
şi S-au pogorât şi până la Iad de au scos pre Adam, cu tot neamul lui
şi l-au suit împreună cu dânsul la ceriu,
unde au fost şi mai înainte.
Iară Luceafărul n-au putut să se mai sue,
căci îl atârna păcatul în jos.
Că păcatul să asamănă pietrii şi-i caută
să meargă la maica ei, în pământ, de unde şi iaste.
Iar bunătatea să asamănă focului şi iaste să meargă sus,
în văzduh, unde-i iaste matca,
că Dumnezeu iaste foc mistuitoriu
şi pară de foc subţire, precum L-au văzut Proorocul Ilie [1907].

Antim percepe istoria lumii în evoluţia ei diacronică – dar anticipând sensul vertical al acestei diacronii –, expunând-o cu mare talent şi cu nespus de mult dramatism, în atât de puţine cuvinte. Capacitatea lui de comprimare a unui vast spaţiu cronologic şi de recuperare a datelor esenţiale într-un fragment extrem de stilizat, sunt uimitoare în acest text memorabil, care operează selecţii lingvistico-metaforice rafinate şi care curge într-un ritm poetic ce permite vizualizarea gradată a tragediei prin care a trecut lumea, de la crearea sa.

Putem vorbi aici de prezenţa unui altfel de Luceafăr, decât cel pe care îl cunoaştem din literatură, care nu mai este, de data aceasta, Hyperion, şi nici steaua dimineţii, pierzându-şi definitiv lumina spirituală, ce îl făcea să se identifice ca atare.

Acesta nu mai este decât o lumină falsă şi un Eros ambiguu şi iluzoriu, după cum îl etichetează Antim: *Eu, o, dragoste mincinoasă, voiu să-ţ sfărâm săgeţile, carele fără de rană omor; eu, Luceafărule, voiu să-ţ sparg toate mrejile şi-ţ voiu piiarde tot vicleşugul* [1908]. Luceafărul sau Satana este cel care a potenţat în mod negativ toate atuurile fiinţei sale. Scriind acestea, Antim trage cu ochiul la contemporani, care sunt destinatarii acestei

[1907] Idem, p. 49.
[1908] Idem, p. 51-52.

reactualizări a istoriei. Răul, deşi nu are fiinţă, capătă, în cei ce-l săvârşesc, începând cu Luceafărul, consistenţa pietrei, care nu se mai poate ridica la cer, a cărei emergenţă ontologică este anihilată pentru eternitate. În timp ce, virtuţii, autorul îi atribuie densitatea eterică a focului şi calitatea acestuia de tinde şi de a urca spre înălţimi.

Pe de altă parte, nici Dumnezeu nu este închis în transcendenţă, ci este Creatorul care Îşi asumă firea umană, firea creaţiei Sale, murind pe cruce şi pogorându-Se până la Iad după ea, ca s-o înalţe cu Sine înapoi în cer. Prin această asumare, omul devine dumnezeu, aşa cum şi-a dorit, dar nu prin forţa orgoliului personal, ci prin smerenie, şi anume prin smerenia lui Hristos Cel Răstignit pentru umanitate. Dumnezeu *de ar fi vrut, ar fi putut şi nefăcându-Se om, cu alt mijloc să mântuiască pre om din mâinile diavolului, iar n-au vrut* [1909], pentru că nu a dorit să rămână impasibil faţă de soarta lumii, în ciuda faptului că a Sa „Cătălină” nu numai că i-a întors spatele – privind mai degrabă spre acea lumină falsă şi spre acel eros amăgitor, care fusese odinioară Luceafărul dimineţii şi înger de lumină –, dar I-a pregătit şi o moarte înfiorător de crudă. Însă Cel ce este cu adevărat Lumină din Lumină, *Carele iaste născut din Tatăl mai nainte decât Luceafărul* [1910], Dumnezeu-Cuvântul:

atâta doriia de păharul acesta a-l bea,
cât acea puţină vreme ce mai era să treacă până a-l bea
Îi părea că sunt mii de ani.
Căci cu setia acestui păhar
să lucra mântuirea sufletelor omeneşti,
răscumpărarea lumii,
stricarea puterii diavolului,
înmulţirea credinţii,
ertăciunea păcatelor
şi slobozirea sufletelor.

Şi atâta să bucura de acestia
cât în locul bucuriei ce era înaintea Lui
răbda Crucea de-L muncia
şi bătăile de-L căzniia
şi spinii de-L încrunta
şi durorile sufletului de-L chinuia,
de care chinuri asuda
sudorile cele crunte,
negândind nimic de ruşine.

Că de au părut lui Iacov puţin 7 ani
a sluji pentru Rahila, logodnica lui,

[1909] Idem, p. 129.
[1910] Idem, p. 31, cf. Ps. 109, 3.

de dragostea ce avea către dânsa,
dară unui Iubitoriu mare ca Acesta,
cum nu i-ar fi părut puţine muncile şi caznele,
cu care iubita Lui logodnică o răscumpăra
şi o curăţiia pre dânsa
cu scăldarea nepreţuitului Său Sânge
şi foarte frumoasă,
făr' de nicio hulă şi întinăciune o făcea [1911].

Este remarcabilă această viziune şi întreg ritmul susţinut al frazelor şi chiar şi rima unora dintre ele, alcătuind un tablou al Răstignirii unic, credem, în literatura noastră, de un profund dramatism, realizat cu un evident simţ pictural, muzical şi poetic, în afară de sensul adânc teologic al întregului fragment. Frazele sunt impregnate de un suflu poetic ineluctabil, dovedind o certă contaminare cu poezia vremii, atât cu cea savantă, cât şi cu ritmurile populare. Finalitatea acestui tablou, în bună tradiţie ortodoxă, nu este *doloristă*, ci suferinţa este valorificată în învierea Sa şi în mântuirea întregului neam omenesc.

Ceea ce poate părea insuportabil de dramatic sau traumatizant, se *metamorfozează* în frumuseţe, moartea rămânând o amintire, iar consecinţele minunate ale acestei morţi mântuitoare desfăşurându-şi faldurile peste întreaga Biserică îmbrăcată în porfira sângelui Său, după cum se spune.

Această Jertfă divină obligă. Ea obligă la reevaluarea vieţii şi la introspecţia în profunzimile sinelui propriu, la recalcularea faptelor şi a consecinţelor lor. Ea este cea care îl îndreptăţeşte pe ierarh să fie intransigent, să ceară atenţie şi conştiinţă făpturilor umane, pentru că şi Hristos *„nu pre îngeri cândva au luat, ci sământa lui Avraam au luat", zice Fericitul Pavel în 2 capete către evrei* [1912], adică nu firea îngerească, ci firea omenească Şi-a impropriat-o. Această Jertfă îl îndreptăţeşte mai mult decât orice pe Antim să predice împotriva păcatului.

Deoarece autorul identifică principiul răului în mândrie – şi toată tradiţia creştină împreună cu el: *că aşa zice Ioann în 3 capete: „Acela ce face păcatul de la diavolul iaste, că din început diavolul păcătuiaşte."*[1913], – de aceea şi predică, plin de vehemenţă, împotriva trufiei umane, susţinând că *pentru multa noastră mândrie ce ne înălţăm şi ne trufim, ca* [şi] *când am ajunge tocma la ceriu şi ca* [şi] *cum niciodată nu vom să murim, aşa hrăpim şi lăcomim şi suntem porniţ cu totul spre răutăţ, cât nu ne putem opri. Şi nici cuvintele lui Dumnezeu ne domolesc, nici* [cugetarea la] *munca Iadului ne înţelepţeşte* [1914]; iar în alt loc este şi mai drastic, considerând că numai *pre noi înşine, voiu cuteza a zice, ne facem mai înţelepţi şi decât Dumnezeu şi nu ne aducem aminte că înţelepciunea lumii aceştiia iaste*

[1911] Idem, p. 13-14.
[1912] Idem, p. 119.
[1913] Idem, p. 91.
[1914] Idem, p. 104.

nebunie înaintea lui Dumnezeu [1915]. „Admiţând, în acord cu o teologie primară, că ispita diabolică este pricinuitoarea păcatului (…) – sigur că nu în absenţa voinţei libere a omului (ne spune un mare pustnic, Sf. Antonie: „Răul nicidecum nu e pricinuit de Dumnezeu, ci prin alegerea cea de bună voie s-au făcut dracii răi, ca şi cei mai mulţi dintre oameni…Nu cele ce se fac sunt păcate, ci cele rele, după alegerea cu voie…" şi de aceea şi părere au fost şi Climent din Alexandria şi Origene – şi că, păcatul, odată intrat între oameni (*precum zice Fericitul Pavel: „Printr-un om au intrat păcatul în lume şi, prin păcat, moartea"* [Romani 5, 12]) a dezvoltat consecinţe reparate doar prin jertfa lui Hristos (*Iadul, carele iaste plata cea desăvârşită a păcatului, prin pogorârea Lui într-însul l-au desărtat şi l-au sfărâmat. Pre diavolul, ca pre un începător tuturor păcatelor şi muncitoriu sufletelor noastre, l-au legat şi l-au îmbeznat întru prăpăstiile cele mai adânci ale iadului*), Antim constată în enoriaşii săi nu «deraieri» temporare, explicabile prin «slăbiciunea» omenească, ci o stare generală de *neascultare* (provocatoare, fireşte, de dezordine) a Divinităţii, agravată de o sensibilitate vădită spre sugestiile malefice…"[1916].

Oratorul ecleziastic are conştiinţa că această mândrie este generatoarea infatuării şi a egoismului uman, devenit o a doua natură pentru omul egocentrist, despre care afirmă că: *omul iaste dobitoc, iubitor de sine. Că de ce nu să apucă? Şi ce nu să osteneşte? Şi cu ce nu să sileşte?, pentru odihna, liniştea şi paza sănătăţii lui? Că fiind sănătos, ce nu face, pentru ca să* [o] *apere şi să depărteze cele ce supără sănătatea? Câtă cheltuială face, pentru ca să stea împotriva gerului ernii, împotriva arşiţei verii? Fiind bolnav, cât să cheltuiaşte, cât pătimeşte, cât rabdă, pentru ca să-şi câştige ce-au pierdut? Nu bagă în seamă a-ş cheltui averia, a gusta doftorii amară, a să adăpa cu băuturi greţoase, a-ş vărsa sângele; şi nu iaste niciun lucru ca să nu-l facă pentru sănătatea lui şi pentru mântuirea cea trupească. De pe acestia poate să priceapă fieştecarele cât iaste de dulce sănătatea şi cât iaste de iubitor pre sine omul* [1917].

O caracterizare psihologică atât de atentă a naturii umane nu este o noutate în literatura religioasă, dar ar putea fi, dacă privim numai literatura în limba română. Egoismul şi individualismul exacerbat au devenit unele din caracteristicile esenţiale ale societăţii umane, ale unei umanităţi disjunctive faţă de starea sa primordială de iubire şi de comuniune. Constatarea autorului, că „omul iaste dobitoc", ar putea părea caragialesc-satirică, dacă nu ar fi tragică.

Antim nu vizează însă, în acest caz, un registru comico-satiric – deşi, vom vedea mai târziu, nici repertoriul satiric nu îi este străin –, ci unul mai degrabă dramatic, ce pune la index caracterul uman degradat de indolenţa iubirii de sine, de autocompătimirea exagerată până la indiferenţă şi intoleranţă faţă de restul lumii.

Din cauza răzvrătirii faţă de Creatorul său şi a egoismului desăvârşit manifestat împotriva aproapelui, omul a decăzut din rangul lui de fiinţă înnobilată de asemănarea cu

---

[1915] Idem, p. 80.

[1916] Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. III, op. cit., p. 500.

[1917] *Opere*, p. 114-115.

Dumnezeu, la o stare ontologică şi morală foarte precară, în care *îngerii sunt stele iar omul iaste putrejune. Că aşa zice în cartea lui Iov în 25 de capete: „Stelele sunt necurate înaintea Lui, dară cu cât mai vârtos omul, fiind putrejune şi feciorul lui viiarme”* [1918], iar Dumnezeu-omul a pătimit *nu pentru Sine, ci pentru noi, viermii cei lepădaţ...*[1919].

Pentru ierarhul ortodox, deprecierea condiţiei umane face ca starea în care se află în prezent omul să fie caracterizabilă mai degrabă ca *subumană* decât ca umană (nu în sens ontologic, ci în sens moral).

Condiţia naturală, firească, a fiinţei umane este cea harică, cea comunională, în care a fost creat. În situaţia în care se află acum, omul stă în *întunerecul şi tina trupului* ca într-o *puşcărie întunecată* [1920], iar acest pământ pe care îl locuieşte este un tărâm de exil, după exodul din Rai al Protopărinţilor, adevărata lui patrie fiind *moşiia* [1921] cerească.

Lumea aceasta este, ca urmare, numită de către Antim Ivireanul, *valea plângerii* [1922], *oraşul lacrămilor* [1923], *patimile Eghipetului* [1924], *robiia lumii* [1925], *oraşul celor pământeşti* [1926].

Descrierile autorului cu privire la această lume alterată de vicii, sunt cât se poate de expresive şi impresionante: *Eghipetul* [1927] *iaste lumea aceasta, neascultătoare şi vicleană, întru care iaste întins întunerecul păcatului, unde să omor toate întâi născute, adică sufletele cele cuvântătoare, unde se prefac apele în sânge, adică faptele omeneşti în sudălmi şi în batjocură lui Dumnezeu, unde stăpâneşte lăcusta şi omida, adică apucăturile, strâmbătăţile, ura, zavistiia şi vrajba* [1928].

Observăm că registrul poetic s-a schimbat, de la sublim la tragic, şi că lumea nu mai apare, cum am văzut în capitolul anterior, înveşmântată în frumuseţe şi armonie, ci în durere şi suferinţă aproape fără margini. Antim face o paralelă cu episodul biblic al robiei egiptene a poporului evreu, atunci când vrea să evidenţieze nefericirea neamului omenesc.

În toată tradiţia Bisericii, robia egipteană este interpretată alegoric, în sens duhovnicesc, ca simbolizând robia sufletului în ţara păcatelor, în Egiptul patimilor, de unde nu poate ieşi decât dacă îneacă în marea lacrimilor de pocăinţă pe „faraonul cel gândit”, cu toată oastea lui, adică pe diavol şi păcatele.

[1918] Idem, p. 124.

[1919] Idem, p. 14.

[1920] Idem, p. 223.

[1921] Cf. Idem, p. 13, 181, 220. A se vedea şi finalul capitolului imediat anterior.

[1922] Idem, p. 63. Cf. Ps. 83, 7.

[1923] Idem, p. 190.

[1924] Ibidem.

[1925] Ibidem.

[1926] Idem, p. 114.

[1927] „Eghipetul” este, pentru literaţi, un alt cuvânt cu rezonanţe eminesciene, pentru noi, astăzi, deşi Eminescu este cel care l-a împrumutat din literatura veche, şi nu invers. De remarcat însă că şi Eminescu descrie „Eghipetul” ca unul dintre lucrurile care fac parte, în istoria omenească, din „panorama deşertăciunilor”, în poemul „Memento mori”.

[1928] *Opere*, p. 207-208.

Dacă cercetăm fiecare sintagmă de mai sus, este evident că ele au o rezonanţă adâncă şi că nu sunt doar simple metafore, ci au conotaţii care pot fi revelatorii: „valea plângerii" (sau valea lui Iosafat) reprezintă locul unde va fi, conform învăţăturii creştine, Judecata de Apoi, care îi va osândi veşnic pe cei păcătoşi; „patimile Eghipetului" şi „robiia lumii" se referă la rămânerea omului în păcat şi în poftele trupeşti, degradante pentru el, fiind o aluzie la captivitatea egipteană a poporului ales, corelată cu exilul pământesc al omului căzut, întors la obârşia lui inferioară, la *pământul acesta, carele iaste maica tuturor oamenilor* [1929]; „oraşul lacrămilor" relevă tot un sens al suferinţei, care este o urmare inevitabilă a peregrinărilor prin păcate ale omului; iar „oraşul celor pământeşti" îi vizează atât pe cei pământeşti, în sensul de *muritori*, cât mai ales pe cei care privesc numai spre pământ, şi niciodată spre cer, spre cerul spiritual.

Ultimele două splendide metafore sunt parafraze originale, cred, ale unui verset biblic de la Apocalipsă 21, 4, în care se vorbeşte despre faptul că în Ierusalimul ceresc, Dumnezeu „va şterge orice lacrimă din ochii lor şi moarte nu va mai fi". În opoziţie cu acest Ierusalim veşnic şi sfânt, Antim configurează lumea aceasta ca pe o cetate a lacrimilor şi a morţii, în care fericirea este amânată, chiar şi pentru cei drepţi, până la momentul adevărului, până la depăşirea acestui stadiu pământesc al existenţei umane.

Într-o altă didahie, Antim descrie lumea, cu aceeaşi impresionantă plasticitate şi forţă alegorică, astfel (într-un fragment citat deja, cu altă ocazie, dar pe care îl reiau, dată fiind importanţa sa şi în acest context): *Lumea aceasta iaste ca o mare ce să turbură, întru care niciodată n-au oamenii odihnă, nici linişte. Corăbiile între valuri sunt împărăţiile, crăiile, domniile şi oraşele, mulţimea norodului, politiile, supuşii, bogaţii şi săracii, cei mari şi cei mici, sunt cei ce călătoresc şi să află în nevoe. Vânturile cele mari ce umflă marea sunt nevoile cele ce ne supără totdeauna. Valurile ce luptă corabiia sunt nenorocirile carele se întâmplă în toate zilele. Norii ce negresc văzduhul, fulgerile ce orbesc ochii, tunetile ce înfricoşază toată inima vitează sunt întâmplările cele de multe feliuri, neaşteptatele pagube, înfricoşările vrăjmaşilor, supărările, necazurile ce ne vin de la cei dinn afară, jafurile, robiile, dările cele grele şi nesuferite, carele le lasă Dumnezeu şi ne încungiură, pentru ca să cunoască credinţa noastră şi să ne vază răbdarea* [1930].

Am văzut, într-un capitol anterior, că lumea nu este considerată rea prin esenţa ei, ci dimpotrivă, foarte frumoasă şi strălucitoare, fiind creată ca o lumină şi ca o podoabă dumnezeiască, pe care Ziditorul şi Arhitectul său a conceput-o cu multă artă. Când doreşte să scoată în evidenţă aspectele negative ale acestei lumi, Antim se referă, de fapt, la condiţia umană decăzută, la acea *lume* care constituie mediul existenţial omenesc, orizontul uman contaminat de virusul păcatului şi al imoralităţii.

Condamnarea la un sens dezintegrator şi perisabil a lumii s-a făcut datorită omului, căruia *mare folos şi mare dar şi milostivnică vindecare s-au dat* (…) *de la Dumnezeu, ca să*

[1929] Idem, p. 176.
[1930] Idem, p. 158.

moară şi să se strice acest trup al păcatului…[1931], din care cauză şi toată firea celor create şi materiale a urmat aceleaşi legi a dezintegrării ca şi omul.

În ordinea şi în armonia lumii a pătruns morbul haosului şi al morţii, care este generatorul tuturor „furtunilor" ce zdruncină existenţa umană. Societatea omenească este ca o mare învolburată, ca o capcană pentru proprii săi membri.

Antim descrie, cu o puternică tentă psihologizantă, aceste fenomene deprimante care marchează viaţa omului. Mai ales atunci când se referă la „fulgerile ce orbesc ochii, tunetile ce înfricoşază toată inima vitează" are în vedere reacţia psihicului uman la stimulii destabilizatori care îl solicită în mod intempestiv şi neaşteptat.

Amândouă motivele, atât cel al lumii ca „Egipt" al patimilor, cât şi ca mare învìforată, sunt de sorginte biblică, după cum am avut prilejul să observăm, până acum, în acest capitol şi în cel anterior în care am vorbit despre motivul mării în *Didahii*. Acest lucru nu este însă, câtuşi de puţin, o piedică în calea originalităţii literare a lui Antim, a cărui forţă peisagistică şi plasticizantă rămâne uluitoare pentru literatura noastră din acele timpuri.

Responsabil pentru această stare de lucruri, pentru această natură universală şi umană avariată de perspectiva degringoladei haotice şi a morţii, este păcatul omenesc, în care un rol important îl joacă şi diavolul, care îl împinge pe om *ca să strice haina Sfântului Botez şi să o zmolească cu zmoala păcatului* [1932] – minunată aliteraţie şi metaforă sinestezică, dacă privim lucrurile din punct de vedere literar.

Dar omul nu este rău prin creaţie şi nici prin fatalitate, ci prin voinţă liberă, prin care alege asemănarea cu Luceafărul căzut, în locul asemănării cu Dumnezeu, încât *arapi negri sunt ticăloşii de păcătoşi pre carii păcatul îi face mai întunecaţi decât dracii* [1933].

Antim identifică însă păcatele într-un mod foarte concret şi foarte inteligibil pentru orice muritor: *Că în trei chipuri greşaşte omul: sau din slăbiciune, sau din neştiinţă, sau din firea cea rea. Deci păcatul din slăbiciune iaste împotriva lui Dumnezeu Tatăl, căci (că) Tatăl să chiamă întru tot puternic.*

Păcatul dintru neştiinţă iaste împotriva Fiiului, că Fiiul lui Dumnezeu să chiamă Înţelepciune.

Păcatul din firea cea rea iaste împotriva Duhului Sfânt, căci (că) Duhul Sfânt să chiamă Bun.

Deci care om va greşi din slăbiciune, sau din neştiinţă, îi va erta Domnul mai lesne, de să va pocăi. Că aşa zice David: „Păcatul tinereţelor mele ş-a neştiinţii mele nu-l pomeni". Iar cine greşaşte din firea cea rea împotriva Duhului Sfânt, omului aceluia nu-i iartă Dumnezeu lesne păcatul. Că aşa zice Domnul Hristos: „Tot păcatul şi hula să va erta oamenilor, iar hula care iaste spre Duhul Sfânt nu să va erta oamenilor".

Şi sunt păcate de moarte 7, carele sunt şi împotriva Duhului Sfânt, făr' de nicio greşeală, de vreme ce sunt neertate, deaca nu să va face la dânsele căzuta vindecare:

[1931] Idem, p. 224.
[1932] Idem, p. 91.
[1933] Idem, p. 166-167.

păcatul cel dintâi iaste trufiia, dintru carele să naşte semeţiia şi neascultarea; al doilea iaste zavistiia, dintru carele să naşte vrăjmăşiia şi uciderea; al treilea iaste iubirea de argint, carele să numeşte a doua închinare de idoli, dintru carele să nasc toate relele; al patrulea iaste călcarea de lege, adecă nebăgarea în seamă a celor hotărâte şi aşăzate în legi şi în pravile, dintru carele să naşte necredinţa şi lepădarea de Dumnezeu; al cincilea iaste sămânarea de vrajbă între fraţi şi între priiateni, care păcat l-au aflat singur satana; şi cine are acel nărav iaste asemenea diavolului; al şaselea iaste nădejdia cea necuvioasă ce are neştine la multă mila lui Dumnezeu şi nu să părăseşte de păcate, socotind că-l va erta, dintru carele să naşte netemerea de Dumnezeu şi toată necurăţiia; al şaptelea, cel mai de pre urmă şi mai mare şi mai rău decât toate iaste oceaania, adecă deznădăjduirea de mila lui Dumnezeu, socotind că nu-l va erta cu niciun mijloc, dintru carele să naşte moartea cea sufletească şi munca cea vecinică a iadului [1934].

Aceste păcate îi fac deci pe oameni „mai întunecaţi decât dracii”. Împotriva acestora se luptă mitropolitul cu *sabiia Duhului, care iaste graiul lui Dumnezeu* [1935] şi îşi foloseşte toate darurile şi nemăsuratul talent artistic şi oratoric, precum şi toată puterea de convingere, pentru a eradica, pe cât posibil, păcatul şi consecinţele sale nefaste din sufletul omenesc.

Lista păcatelor de mai sus este înfricoşătoare şi s-ar putea părea că fiinţa umană este prea slabă pentru a putea face faţă ispitei celei cu multe tentacule. Însă toată nădejdea lumii stă în faptul că chipul lui Dumnezeu în om este restaurabil – atunci când omul conştientizează răutatea păcatului şi doreşte o reală disociere de acesta, o renegare interioară, cu toată forţa, a lui – ceea ce reprezintă motivul, motivaţia adâncă a oricărei predici şi îl determină pe Antim să îl apostrofeze pe cel păcătos, într-un pasaj de un mare avânt expresiv şi retoric: *Unde ţi-ai pus, păcătosule, sufletul tău cel iscusit, cel frumos, cel minunat, cel vrednic? Unde ţi-ai îngropat partea cea mai aleasă a sinelui tău, zidirea cea mai iscusită a dumnezeeştii puteri, soţiia cea iubită a îngerilor? Unde iaste frumuseţia aceia a închipuirii cei dumnezeeşti? Unde iaste podoaba, a darului celui dumnezeesc? Unde iaste slava? Unde sunt frumuseţile lui cele minunate, carele îl arăta mai luminat decât soarele? Aşa, făr' de socoteală, ai lăsat să îl piarză păcatul şi să-l vânture, ca ţărâna vântul* [1936].

Extraordinară este, cred, selecţia metaforică din acest text plin de poezie, în care antiteza, reliefată în momentul final, dintre esenţa spirituală şi nobilă a sufletului şi „ţărâna” spulberată, conferă un dramatism suplimentar seriei de interogaţii menite să interpeleze conştiinţa celui adormit în păcate.

După cum se vede, omul este pe deplin conştient şi responsabil de soarta sa veşnică şi nu este predeterminat de nimeni, căci el singur şi-a „îngropat” sufletul. Păcatul „zmoleşte” frumuseţea şi lumina spirituală a omului şi acesta se devalorizează singur până la a avea preţul ţărânii vânturate de vânt – o altă aliteraţie şi metaforă sinestezică. Nu este nimeni culpabil pentru dezastrul moral şi ontologic al persoanei umane, în viziunea lui Antim, decât

[1934] Idem, p. 122-123.
[1935] Idem, p. 36.
[1936] Idem, p. 146.

ea însăşi, dacă nu se valorizează corect şi nu rămâne în asemănarea cu Dumnezeu, pentru a nu-şi pierde frumuseţea originară, cea mai mare decât a soarelui, după părerea autorului nostru.

Dar nu numai frumuseţea se pierde prin păcat, ci şi viaţa, ca stare spirituală de comuniune cu Dumnezeu şi cu umanitatea restaurată, atunci când se rămâne la condiţia de inacceptare a existenţei altruiste şi pure, nealterate de păcat: *Că după ce face omul păcatul rămâne mort. Mort, pentru căci piiarde darul cel dumnezeesc; mort, pentru căci să desparte de Dumnezeu, Carele iaste viaţa cea adevărată şi ca pre un mort patimile lui, pohtele lui cele rele şi îndulcirile trupului său îl duc să-l îngroape. Unde? Afară din cetate, afară din pământul cel fericit al Raiului, în groapa vecinicii munci* [1937].

Într-o altă descriere înfricoşătoare, autorul remarcă: *Acest păcătos, nu numai că iaste îngropat în groapa păcatului, făr' de graiu, făr' de duh, făr' de simţire, făr' de nădejdea mântuirii, ce iaste încă, ca şi Lazăr, legat de mâini şi de picioare, cu făşuri, adecă strâns tare de legăturile păcatelor lui* (…) *Are şi faţa lui cu giulgiu legată; fiind orbit de păcat nu cunoaşte ticăloasa lui întâmplare, nu vede adâncul întru carele să află; nu socoteşte muncile cele de veci ce-l aşteaptă. Zace şi deasupra lui piatră grea, carele iaste puteria obiciaiului celui vârtos, care obiciaiu apasă şi îngreuiază sufletul lui atâta, cât nu-l lasă să se scoale din groapa ticăloşiei, nici îl lasă să răsufle. Deci precum pentru Lazăr zicea Martha, „Doamne, iată pute", aşa mai cu cuviinţă putem să zicem şi noi cum că acest păcătos iaste adevărat împuţit, de vreme ce nu patru zile, ce săptămâni şi luni şi ani şi vremi, să află îngropat în groapa păcatului* [1938].

Salvarea de păcat nu este decât pocăinţa, pe care o propovăduieşte Antim în fiecare predică, însă nu ne vom opri acum decât la două mici fragmente în care mitropolitul îşi demonstrează forţa de persuasiune şi capacitatea poetică remarcabilă.

În primul dintre acestea se afirmă: *Şi când* [Dumnezeu] *iaste mânios de sudălmile, de necinstirile şi de hulele ce-i fac în toate zilele păcătoşii, cu faptele lor cele fărdelege, cu strâmbătăţile lor, cu jafurile lor, cu multa a lor trufie, cu zavistia, ce hrănesc în inima lor, cu atâtea necurăţii cu carele spurcă şi trupul şi sufletul, stă gata să facă asupra lor răsplătire, să arunce asupra lor trăsnetele urgiei Sale, să-i piarză de pe toată faţa pământului. Aleargă atunce pocăinţa şi cu o cuciarnică îndrăzneală, cu doao lacrăme ce varsă din ochi, cu un suspin ce înalţă la ceriu dintru adâncul inimii (cutez a zice), că leagă mâinile lui Dumnezeu, Îi ia armele a dreptei Lui răsplătire, preface urgiia Lui spre ertăciune, Îl face blând, ertătoriu, îndelung răbdătoriu, milostiv, iubitoriu asupra celui păcătos, carele atâta l-au necinstit şi nu L-au băgat în seama* [1939].

Personificarea pocăinţei se suprapune cu imaginea penitentului: acesta se identifică el însuşi cu pocăinţa, ca stare de automistuire în sine şi de comprimare a distanţei care îl desparte de Dumnezeu, prin efortul a „doao lacrăme ce varsă din ochi" şi al unui „suspin ce

[1937] Idem, p. 213-214.
[1938] Idem, p. 143.
[1939] Idem, p. 215.

înalţă la ceriu dintru adâncul inimii". Efectul nu este de diminuare, ci de augmentare a sensului ascetic interior, pentru că cele „doao lacrăme", precum şi „suspinul" din adâncul fiinţei, sunt metonimii sublime pentru o stare existenţială, pentru confundarea cu plânsul însuşi, a celui ce îşi reevaluează viaţa.

„Antim ameninţă, fără îndoială, îi ameninţă pe culpabili cu urgia pedepsei divine. Dar pune în celălalt talger al balanţei putinţa de salvare, pocăinţa, cu condiţia ca ea să fie « *adevărată, iar nu mincinoasă* », « *curată, iar nu vicleană* », « *a inimii, iar nu a gurii* ». Un astfel de act, depus cu sinceritate, poate înfăptui miracolul, poate preface *păcatele de moarte*, şapte, în virtuţile care li se opun, tot şapte, *adecă să prefacă trufiia în smerenie, iubirea de argint în milostenie, păcatul cel trupesc în curăţie, zavistiia în dragoste, lăcomiia în post, mâniia în blândeţe şi lenea în rugăciune şi într-alte fapte bune*. În *Didahii*, pocăinţa este una dintre temele predilecte, aplecare ce nu poate mira la un înalt ierarh ortodox"[1940].

O altă privire, alegorică, asupra pocăinţei, pe care ne-o înfăţişează Antim, ni se pare a fi de o frumuseţe sublimă şi, deşi nu sunt sigură, nu ne-ar mira ca această hermeneutică superbă să aparţină autorului nostru:

Pocăinţa aceasta iaste cetatea cea minunată în patru cornuri
ce au văzut Sfântul Ioan la Apocalipsis, în 21 de capete,
carea avea 12 uşi: 3 de spre răsărit, 3 de spre miazănoapte,
3 de spre amiazăzi şi 3 de spre apus,

pentru ca să poată întra printr-însele toţi,
şi cei mici şi cei mari, bătrânii şi tinerii
şi fieştecarele după rânduiala sa şi după vârsta sa:

prin cele de spre răsărit să între cei tineri
ca cei ce sunt la răsăritul vieţii;

prin cele de spre amiază să între
bărbaţii carii să află la mijlocul vârstii;

prin cele de spre amiazănoapte cei bătrâni,
al cărora le iaste sângele rece
şi albiciunea zăpezii o ţin în barbă;

şi prin cele de spre apus să între, fără de nicio deznădăjduire,
cei ce sunt la sfârşitul vieţii
şi au amândoao picioarele în groapă
şi sufletul în buze,

[1940] Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. III, op. cit., p. 504.

(al) cărora milostivirea lui Dumnezeu le va priimi pocăinţa [1941].

Mărturisesc că nu cred să fi întâlnit atâta poezie în literatura română de până la Antim Ivireanul – motiv pentru care am şi consemnat acest fragment în versuri – atâta concentrare a imaginilor metaforico-poetice şi atâta patos al expresiei. Simpatia privirii sale către cei ce sunt „la răsăritul vieţii”, cât şi duioşia imaginilor ce descriu vârsta senectuţii, sunt o dovadă a sensibilităţii şi a umanismului candid de care era în stare cel ce veştejea păcatele „arzând cu focul verbului său”[1942].

De aici se observă cu claritate că virulenţa şi asprimea obiecţiilor sale nu vizau condiţia umană ca stare naturală, în cadrul căreia niciuna din cele patru vârste nu constituie un impediment pentru revendicarea frumuseţii interioare, spirituale, a fiinţei umane, fiecare dintre aceste vârste meritând dragostea, compasiunea şi ataşamentul semenilor faţă de persoana care descoperă un nou stadiu al vieţii la fiecare etate, ci criticile lui au avut permanent în vedere morala îndoielnică şi moravurile nesănătoase ale unei societăţi umane înclinate mai degrabă spre compromis şi promiscuitate decât spre intransigenţă şi verticalitate moral-spirituală.

Despre aceste moravuri, ca mască particularizată a societăţii româneşti a secolului al XVIII-lea, vom discuta în continuare.

III. 6. 2. 2. Antim Ivireanul – creatorul unei fresce a societăţii româneşti de la începutul secolului al XVIII-lea şi critic al moravurilor

De la Antim Ivireanul ne-au rămas pagini memorabile de critică a moravurilor şi chiar de satiră literară, la adresa făţărniciei şi a ipocriziei umane, în fragmente de o mare sinceritate, scrise cu patos şi conştiinţă a dreptăţii, care dezvăluie latura negativă a societăţii româneşti din secolul al XVIII-lea.

Atâta vervă a cuvântului în reprimarea unor obiceiuri imorale şi a unor păcate ilustrate concret de *detractorul* lor, precum şi o frescă socială atât de reprezentativă pentru toate păturile societăţii, rar întâlnim în literatura română, cu informaţii şi detalii exacte asupra stării de fapt, asupra dezvoltării simptomatice insidioase a unui organism politic şi social ce fusese, poate, prea puţin mustrat şi avertizat pentru abuzul de imoralitate şi inconsecvenţă cu propriile sale valori declarate.

Mitropolitul Antim nu se ascunde în spatele odăjdiilor şi a statutului său de ierarh, nici nu se complace în a *veştejî* păcatul la modul generic, nu se prevalează de *handicapul* său

[1941] *Opere*, p. 220.

[1942] Dan Horia Mazilu, *Introducere...*, op. cit., p. 106.

de străin (unii au socotit spre profitul lor asemenea *neajunsuri*), pentru a evita o implicare directă în realităţile cotidiene, în viaţa poporului său *adoptiv*, nu se teme şi nici nu se ruşinează să dea în vileag comportamente care vin în conflict flagrant cu pretenţia de a fi creştin, din pudoare falsă sau dintr-o pretinsă necesitate de a proteja *imaginea* concetăţenilor şi a coreligionarilor săi.

Nu a simţit că e nevoie de compromisuri, ci, dimpotrivă, a considerat că lucrurile nu se pot îndrepta decât prin recunoaşterea, de către fiecare, a carenţelor personale şi a celor generale ale societăţii şi prin renunţarea la tot ce este balast negativ, la tot ceea ce se constituie într-un factor perturbator al sănătăţii morale şi spirituale a credincioşilor săi.

Dacă suntem oneşti trebuie să acceptăm că Antim Ivireanul a răsplătit nemăsurat *favorul* de a fi primit şi adăpostit în ţara noastră – luând în considerare teza că niciunul dintre părinţii săi nu ar fi fost român. Sinceritatea şi buna lui credinţă nu i-au permis să rămână indiferent la „bolile sufleteşti” ale păstoriţilor săi, fără să atragă atenţia asupra consecinţelor nefaste ale indolenţei generale (o *afecţiun*e gravă la români, până în ziua de astăzi).

Pentru Antim, *păstoriul carele va vrea să păstorească pre lege şi pre dreptate trebue pururea să ţie toiagul în mână, adecă dojana şi înfruntarea şi după vremi să pedepsească pre oi şi să gonească hiarăle, căci acesta iaste sfârşitul cel bun al păstoriei sale, ca să ţie oile şi să le păzească cu sănătatea cea duhovnicească, adecă cu învăţătura. Această sănătate iaste pururea datoriu păstoriul să o dea oilor lui; iar de va fi vreuna din oi beteagă trebue, şi făr' de voia ei, să o lege şi să o pue jos, să-i tae carnea cea putredă, să o lepede şi să-i pue căzuta doftorie, neuitându-se nimic la zvârliturile picioarelor ei cu carele poată să-i mijlocească şi vătămare* [păstorului]*, au la obraz, au la mână, au la picior. Şi aşa, cu această faptă bună şi cu această mijlocire va avea păstoriul cel bun despărţeală de năemiţ, pentru căci năemiţii nu pasc oile pentru ca să le folosească, ci numai pentru plata ce apucă de la iale; şi când vede pre lup viind de departe, adecă pre diavolul, ei lasă oile şi fug, pentru căci sunt năemiţi şi nu poartă grijă pentru oi. Ci să ferească Dumnezeu şi să mântuiască toate turmele de păstori ca aceştea, ca şi de moartea ciumei* [1943].

Este evidentă conştiinţa pastorală a lui Antim, care l-a împins până la a-şi da viaţa şi a fi ucis de „zvârliturile picioarelor” celor care n-au putut să suporte mustrarea. Însă a fost întotdeauna conştient de acest risc enorm, pe care şi l-a asumat de la bun început, ştiind că nu numai din partea inamicilor trebuie să se aştepte la neplăceri, ci şi din partea celor care nu îndrăgesc *şocul* adevărului.

Dar nu numai în pilde le-a vorbit Antim ascultătorilor săi, ci şi direct i-a avertizat ca *nimeni să nu socotească, din voi, şi să zică în inima lui: dară ce treabă are vlădica cu noi, nu-ş caută vlădiciia lui, ci să amestecă întru ale noastre? De n-aţ ştiut până acum şi de n-au fost nimeni să vă înveţe, iată că acum veţ şti că am treabă cu toţ oamenii câţ sunt în Ţara Rumânească, de la mic până la mare şi până la un copil de ţâţă, afară de păgâni şi din ceia*

[1943] *Opere*, p. 137.

ce nu sunt de o lege cu noi; căci în seama mea v-au dat Stăpânul Hristos să vă pasc sufleteşte, ca pre nişte oi cuvântătoare şi de gâtul mieu spânzură sufletele voastre şi de la mine va să vă ceară pre toţ, iar nu de la alţii, până când vă voiu fi păstoriu. Ci vă caută în scurte cuvinte, să mă ascultaţ de veţ fi creştini şi de vă ţineţ ai lui Hristos, că precum nu pot fi oile făr' de păstoriu, aşa nici norodul făr' de arhiereu şi verice va păsa cuiva la cele sufleteşti, alerge la mine ca la un părinte, că-l voiu vindeca, cu ajutoriul lui Hristos [1944].

Acest text echivalează cu o declaraţie de intenţie şi cu o promisiune pe care mitropolitul a respectat-o în toţi anii arhipăstoriei sale. Pentru noi, astăzi, este un punct de referinţă, devenind o emblemă a vieţii lui.

Antim Ivireanul nu a considerat pe nimeni mai presus de comandamentele morale ale Scripturii şi ale Bisericii Ortodoxe şi nu a eludat pe cineva de la o critică dreaptă şi severă, atunci când era îndreptăţit să o facă, indiferent de poziţia socială a celor vizaţi. Autorul predicilor nu se sfieşte nici de domnitorul ţării, pentru a-i atrage atenţia asupra unei eventuale derogări de la responsabilităţile sale – deşi cu oarecare deferenţă –, avertizându-l *să nu socotească împăraţii şi stăpânitorii pământului cum că i-au pus Dumnezeu să şază pre scaun frumos numai spre vedere înaintea ochilor omeneşti, împodobiţi cu veşminte scumpe, cu cununa în cap şi cu schiptrul de aur în mână, că numai singură dreptatea iaste de-i face cinstiţ la norod* [1945]. Antim a pus mai presus de toate datoria şi conştiinţa, deşi îl considera pe Constantin Brâncoveanu *făcătoriul meu de bine* [1946], refuzând să se gândească la interesul personal.

Este foarte probabil ca micul fragment citat să nu fi fost singura ocazie în care era vizat domnitorul însuşi şi să fi existat şi alte declaraţii sau proteste ale mitropolitului, chiar mai *abrupte* decât aceasta, întrucât Antim recunoştea singur – în prima scrisoare de apărare adresată lui Brâncoveanu – că: *de am grăit au în Beserică (propoveduind cuvântul lui Dumnezeu), au afară, în taină, sau de faţă înaintea măriei tale, au şi pe după dos, vreun cuvânt carele să nu fi fost pre plăcerea măriei tale, l-am grăit χρεοστιχῶς* [din datorie] *ca un păstoriu sufletesc, iar nu cu vicleşug, să te vatăm, au trupeşte au sufleteşte* [1947].

Din aceste cuvinte reiese că ierarhul a acţionat din impulsul conştiinţei, fără interese politice meschine, întrucât, în mod evident, acest demers nu era în favoarea sau spre binele său personal, putând uşor să conducă la alterarea relaţiilor cu domnitorul.

Antim însă nu s-a gândit să se protejeze pe sine şi să se pună la adăpost printr-o atitudine rezervată, cu atât mai mult cu cât, fără îndoială, era la curent cu mefienţa, atât a unor greci, cât şi a unora dintre români, faţă de un *străin* – probabil că această etichetare l-a urmărit în mod răutăcios întotdeauna –, ci s-a orientat numai în funcţie de dicteul conştiinţei şi al credinţei sale.

[1944] Idem, p. 28.
[1945] Idem, p. 86.
[1946] Idem, p. 227.
[1947] Ibidem.

A întâlnit, poate, mai mulţi inamici decât prieteni, intoleranţi faţă de comportamentul său entuziast şi impetuos şi faţă de obiceiul său de a exprima deschis ceea ce credea.

Nu ne putem da seama ce atitudine trebuie să fi avut ascultătorii săi, mai ales cei cu pretenţii aristocratice – ştiut fiind că aceştia îndură mai greu defăimările –, atunci când erau nevoiţi să facă faţă unor critici acerbe şi chiar unei ironii şfichiuitoare, formulate după acelaşi principiu al imparţialităţii şi al onestităţii.

Există, în *Didahii*, câteva fragmente care vizează, în mod deliberat, nivelurile superioare ale societăţii, şi în care demascarea unor abateri de la morala religioasă ia proporţiile unei adevărate satire cu accente incredibile. Şi oferim numai trei exemple, grăitoare, credem noi. În *Cuvânt de învăţătură la dumineca lăsatului sec de brânză*, Antim semnalează *cum că iaste obiceiul de vă adunaţ de seară în divan şi faceţ puţină oraţie înaintea domnului şi după aceia cereţi ertăciune; şi măcar că nu mi s-au întâmplat până acum să văz cu ochii, iar foarte mi-au plăcut şi am fericit obiceiul acesta, că iaste lucru cuvios a cere ertăciune de la stăpânii şi mai-marii noştri, nu numai într-această zi, căci vom să întrăm în zilele sfântului post, ci poci zice că se cuvine să cerem ertăciune în toate zilele;* (…) *Iar apoi, luând seama cu tot denadinsul sfârşitul acestui lucru, foarte mă întristez, că obiceaiul iaste frumos la vedere şi rău la pricepere; că nici ertăciunea ce cereţ de la stăpâni nu iaste curată, nici aceia ce luaţ unul de la altul, că iaste plină de pizmă şi de zavistie şi plină de răutate, că nu iaste cu gând curat* [1948].

Într-un *Cuvânt de învăţătură la dumineca Florilor*, Antim dezvăluie alte aspecte ale vieţii publice, extrem de neonorante pentru cei la care se raporta mitropolitul, şi care erau tocmai boieri sau oameni avuţi, persoane cu pretenţii, după cum descrie autorul, dar a căror conduită moral-religioasă era cu mult sub aşteptări: *De când au întrat săptămâna cea dintâi a sfântului post, din câţ ne aflăm aici de faţă, oare ispoveduitu-s-au vreunul, după cum să cuvine? Făcut-au cu dragoste canonul ce i-au dat duhovnicul? Păzitu-s-au pre sine, după putinţă, curat şi nevinovat? Petrecut-au creştineşte, după rânduiala şi porunca Besericii, cu posturi, cu rugăciuni şi cu alte faceri de bine? Mi să pare să nu fie făcut niciunul aceasta; iar pentru ca să nu mint, poate că vor fi făcut vreunii din cei proşti. Iar noi, cei ce ne ţinem mai mari, mai vrednici, mai înţelepţi şi mai cunoscători, am mutat vremea din săptămână în săptămână, petrecând, cu mâncări de toate feliurile, cu băuturi îndestulate şi cu toate pohtele trupului nostru; iar de suflet n-am purtat grijă nicidecum, ca când am fi nesimţitori. Şi tocma acum, în săptămâna ceastă de pre urmă ne ispoveduim, ca să ne grijim 3 zile şi la Joi mari să ne cuminecăm.* (În paranteză fie spus, *obiceiul* acesta este, din nefericire, valabil până în ziua de astăzi, la fel ca multe altele din cele semnalate de Antim, încât putem conchide, împreună cu N. Cartojan, că „glasul mitropolitului răsuna în pustiu”[1949] – n.n.)

Iar ce fel de ispovedanie facem ştie Dumnezeu, că mi-e ruşine a o spune. Unii se ispoveduiesc de frica vreunor întâmplări, alţii pentru un obiciaiu, alţii de ruşinea omenească, alţii de frica stăpânilor; alţii iar au câte doi duhovnici, unul la ţară şi altul la

---

[1948] Idem, p. 40.

[1949] N. Cartojan, op. cit., p. 369.

oraş; la cel de la ţară, ca la un om prost, spune păcatele cele ce socoteşte el că sunt mai mari, iar la cel de la oraş spune păcatele cele ce socoteşte el că sunt mai mici, neguţătorind şi meşterşugind taina ispovedaniei. (…)

Şi la acea mincinoasă ispovedanie, ce facem? Cercăm să aflăm duhovnic om prost (adică simplu, fără prea multă învăţătură şi cultură teologică – n.n.)*, pentru ca să se teamă de noi şi să-i fie ruşine de feţele noastre şi ce vom zice noi aşa să fie, socotind în gândurile noastre că, precum înşălăm pre dânsul, vom înşăla şi pre Dumnezeu. Dară Dumnezeu nu să înşală, ce ne înşălăm noi înşine, spre pieirea noastră cea sufletească.*

Şi când mergem să ne ispoveduim nu spunem duhovnicului că mâncăm carnea şi munca fratelui nostru, creştinului, şi-i bem sângele şi sudoarea feţei lui cu lăcomiile şi cu nesaţiul ce avem, ci spunem cum c-am mâncat la masa domnească, miercurea şi vinerea, peşte şi în post raci şi untdelemn, şi am băut vin.

Nu spunem că ţinem bălaurul cel cu 7 capete, zavistiia, încuibat în inimile noastre, de ne roade totdeauna ficaţii, ca rugina pre fier şi ca cariul pre lemn, ce zicem că n-am făcut nimănui niciun rău.

Nu spunem strâmbătăţile ce facem totdeauna, clevetirile, voile veghiiate, făţăriile, mozaviriile, vânzările şi pârăle ce facem unul altuia, ca să-l surpăm din cinstea lui, ce zicem: am face milă, ce nu ne dă îndemână, că avem nevoi multe şi dări şi avem casă grea şi copilaş ca-n gloată şi oameni mulţi carii să ocrotesc pre lângă noi (a se observa cu câtă fineţe psihologică satirizează autorul, prin vorbirea indirectă, totala lipsă a oricărei urme de demnitate şi disculparea lacrimogenă a celor ce, avuţi fiind, nu cunosc sentimentul compătimirii decât faţă de propria persoană – n.n.).

Nu spunem că credem minciunile slugilor noastre mai vârtos decât adevărul celui ce să năpăstuiaşte, carele, de s-ar şi jura, nu-l credem, nici îi facem dreptate, ci-l pedepsim cu atâta cruzime de inimă, cât de am putea, l-am stinge şi de pre faţa pământului; ce zicem că, fiind în valurile lumii, nu putem să ne căutăm de suflet, ci dăm câte un sărindariu, iară din jafuri, iar din nedreaptă agoniseală.

Nu spunem că pre carele îl vedem că jefuiaşte şi pradă şi căzneşte pre săraci, îl lăudăm şi-i zicem că iaste om înţelept, îi ajunge mintea la toate şi iaste vrednic şi face dreptăţi, iar pre carele îl vedem că nu se amestecă într-acelia, îl facem blestemat, mojic şi nevrednic şi cum că nu-i ajunge mintea să facă judecăţi şi dreptate (…). *Şi pentru ca să nu mai lungesc cu vorba, toate răutăţile câte facem avem vreme şi mijloace ca acelia de le săvârşim, după pohta inimii noastre, iar pentru cele sufleteşti nu putem afla vreme* [1950].

Sunt impresionante, desigur, imaginile vizuale şi comparaţiile la care recurge autorul, extrem de sugestive şi de virulente la adresa unor patimi umane degradante, şi mai ales a avariţiei şi a cupidităţii, care par să fie în centrul acestor constatări amare ale ierarhului, care „ştia foarte bine demersurile unor campioni ai raporturilor calpe cu Divinitatea spre obţinerea unei «salvări negociate»”[1951].

[1950] *Opere*, p. 94-96.

[1951] Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. III, op. cit., p. 509.

Realismul dur şi concreteţea, uneori *naturalistă*, a unor imagini metaforice, asociate cu viciul dezumanizant al lăcomiei şi cu obsesia patologică a prosperităţii materiale, sunt coordonatele acestor texte care se vor intolerante faţă de un comportament din care a pierit şi ultima fărâmă de umanitate, cu atât mai mult cu cât, cei care îl practică se pretind a fi *nobili* şi *creştini* şi, culmea ironiei, aşteaptă să fie recunoscuţi şi respectaţi ca atare, neaflându-şi, lor înşişi, aproape nimic de reproşat, cu excepţia câtorva lucruri insignifiante din punct de vedere moral.

Antim sesizează şi respectarea aparentă a ritualurilor, în dauna improprierii benefice a efectelor lor scontate, psiho-terapeutice. Intransigenţa mitropolitului este una din caracteristicile sale esenţiale şi ne vom întâlni cu ea pe tot parcursul acestui excurs despre latura moralizatoare a *Didahiilor*.

Disecţia patimilor, pe care o operează Antim, este una cât se poate de realistă şi ne neiertătoare, urmărind însă o cauterizare a acelor plăgi sufleteşti care nu au fost afectate definitiv de cangrenă.

Vom spune din capul locului, că Antim a făcut parte dintre acei predicatori care au preferat, pe lângă o necesară moralizare teoretică, în stare să identifice patimile şi să le condamne – fără a avea însă întotdeauna efectul scontat în mod practic, datorită îndreptăţirii de sine pe care şi-o confecţionează fiecare în mintea sa –, să zugrăvească imagini pertinente, pe care nimeni să nu aibă curajul a le declare ca neautentice, adevărate oglinzi în care conştiinţa celor vinovaţi era obligată să se recunoască fără echivoc.

În fine, într-un alt *Cuvânt de învăţătură la dumineca lăsatului sec de brânză*, Antim împinge limitele satirei până la aspectele sale cele mai hilare şi până la sarcasm, atunci când dezvăluie ipocrizia cu care este ţinut postul, cu referire indubitabilă, la straturile superioare ale societăţii: *Pentru aceasta dară, tot omul credincios şi iubitoriu de Dumnezeu, cu bucurie şi cu veselie să vie la zilele cele de post, pentru că niciunul din cei trişti nu iaste viteaz la începutul strădaniei.*

Nu te face trist ca copiii ce-i duc la şcoală; nu răpşi împotriva zilelor celor curate; nu cerca sfârşitul săptămânii, ca sfârşitul ernii venirea verii; nu pohti sâmbăta pentru beţii, ca şi jidovii; nu număra zilele postului, precum aşteaptă argatul cel rău plata simbriei; nu te întrista căci nu fumegă cuhniia ta, sau bucătariul căci n-au stătut lângă foc.

Mă ruşinez a spune de posomorârea celor mâncăcioş, în ce chip se tânguiesc în zilele de post: cască adese, să culcă puţin şi iar să scoală; dorm în silă şi silesc să treacă zilele şi să nu le priceapă. Se îngreuiază asupra soarelui, căci zăboveşte a înnopta; numesc zilele postului mai mari decât celialalte; să fac cum că au durere la stomah şi ameţeli de cap şi stricăciune obiciaiului lor, care nu sunt semne ale postului, ci ale nesaţiului. Cu nepohtă să duc la masă; răpşesc asupra verselor, înjură legumele zicând: „în zadar s-au adus în lume”. Se fac şi cunăscători de firi; iubitorii de mâncări beau apa făr' de răsuflare, ca când ar fi luat de la doftor vreo băutură făr' de dulceaţă, de vindecare. Şi cei mai mulţi meşterşugesc băutura, mângâindu-ş pohta lor unii cu bragă, alţii cu bere, alţii cu şerbet, alţii cu livej, alţii cu mied.

Nu amesteca postul cu meşterşugitele tale pohte, că nu vei rămânea nepedepsit. Nu aduce la mijloc boale mincinoase. Nu zice că minciuni asupra postului, cum că iaste făcător de boli, pentru că iaste făcător de sănătate [1952].

Antim este un fin cunoscător al patimilor umane, al psihologiior diverse, şi remarcă bine şi cu justeţe, felul în care abstinenţa, care ar fi trebuit să conducă spre o educare a întregii personalităţi, deviază în sensul dezvoltării altor ramificaţii *patologice*[1953]. Şi aceasta nu din vina postului, ci din vina „nesaţiului”.

Relatarea autorului este tragi-comică, urmărind ca reacţia auditoriului indicat prin această descriere, să fie una de repliere morală, văzându-se ţinta unei ironii atât de drastice. Comparaţiile, deloc măgulitoare, cu „copiii ce-i duc la şcoală”, cu „jidovii” care fac sâmbăta „beţii” sau cu „argatul cel rău” care nu aşteaptă decât „plata simbriei”, precum şi prezentarea amănunţită a psihologiei celor lacomi, cu detalii asupra pretenţiilor lor hilare şi absurde, ar fi de un comic al situaţiei inepuizabil, dacă autorul nu ar viza, de fapt, registrul tragic şi profund pedagogic al acestor dezvăluiri.

Ridiculizarea celor care ţin cu ipocrizie postul, urmăreşte ca aceştia să se sesizeze sub *tirul* indiscret şi sarcastic al autorului care pătrunde în intimitatea comportamentului lor deviant, căci nu se poate cataloga altfel o *revoltă* împotriva verzelor, a soarelui sau a apei. Satirizarea aceasta împinsă până la limitele ridicolului, trebuie să fi avut un impact semnificativ asupra auditoriului, fie că a reacţionat pozitiv, fie negativ.

În mod sigur nu întâlnim acest sarcasm devastator în vechile *Cazanii* şi, am adăuga noi, o ironie atât de adâncă şi de categorică, bine întemeiată din punct de vedere psihologic, în faţa căreia *împricinaţii* să se simtă dezarmaţi şi să nu poată afla nicio posibilitate de dezminţire, datorită diatribei în mod vigilent şi în detaliu orchestrată, nu credem să mai fi întâlnit înaintea lui Antim şi nici după el, până la Caragiale.

De altfel, Antim ni se pare a fi primul autor important de pamflete în literatura română. Dan Horia Mazilu afirmă: „Destinatarii de predilecţie ai diatribelor lui Antim au fost reprezentanţii clasei boiereşti. Îi cunoştea doar atât de bine pe aceşti « neschimbători în rău », înclinaţi spre uneltirea subterană (…).

Predicile adăpostesc în dese rânduri secvenţe ce par a fi « foiletoanele » cu care un ziar al opoziţiei cenzurează cu regularitate moravuri ale celor aflaţi « la putere ». Publicistica românească a avut în Antim Ivireanul pe întâiul ei mare reprezentant, dublat de un fin ironist”[1954], ironia fiind, de multe ori, „abil distilată în texte”[1955].

[1952] *Opere*, p. 101-102.

[1953] *Patos* [πάτος] în limba greacă înseamnă şi *boală*, şi *patimă* (şi această sinonimie semantică apare des în textele vechi, ca şi la Antim, unde *boala*, ca simptom somatic, este numită tot „patimă”), aşa încât putem vorbi şi de o *patologie* a psihicului – în sens duhovnicesc –, de o ştiinţă a patimilor sufleteşti şi a felului în care poate fi *virusat* sufletul omenesc.

[1954] Dan Horia Mazilu, *Introducere…*, op. cit., p. 112.

[1955] Idem, p. 109.

De remarcat, până acum, că Antim nu cenzurează numai păcatele, ci şi aparenta impropriere a virtuţilor, *faţada* fariseică a respectării unor tradiţii al căror fundal spiritual este trecut cu vederea, de către „vajnicii" împlinitori ai unor reguli din care a fost izgonit conţinutul, esenţa.

Nu numai ierarhii Bisericii, în cazanii şi didahii, emiteau către popor aceste învăţături ascetice menite să fie antidot pentru superficialitate, dar şi un mirean precum Dimitrie Cantemir, un prinţ care gândeşte în aceeaşi termeni ca şi Neagoe Basarab, în *Divan* – lărgind însă sfera argumentaţiei, în acord cu pretenţiile vremii sale –, face remarci asemănătoare şi la fel de vehemente ca şi Antim: *Măcar şi cele mici păcate nu iuşurele să le socoteşti şi mititele a fi să ţi să pară. Prosteşte obiciuit a să dzice iaste: „Acest păcat iaste de iertat, nu iaste de moarte". Şi măcar acestora ce mici păcate să numesc, de le va omul fiinţa lor trage şi într-însele să va zăbovi, mâniia lui Dumnădzău aţiţă şi de la ceriasca a lui Dumnădzău împărăţie să vor opri şi în moartea vecinică vor rămânea. Nu numai curvariul şi curviia, ce şi iubostele şi zaiafeturile, nu numai uciderile de oameni, ce şi nepriteşugurile şi gâlcevile, nu numai marile îmbătări şi beţii, ce şi ospeţele şi cinstele mari, nu numai furtişagul, ce şi lăcomiia, nu numai blăstămul cătră Dumnădzău, ce şi sudalmele şi zavistiile cătră oameni, nu numai giurământurile, ce şi minciunele, câte una, câte una ca pre un izvod sau catastiv sunt de socotit* [1956].

În ceea ce priveşte postul, Anton Maria del Chiaro, secretarul brâncovenesc, observa cu obiectivitate că românii „sunt atât de riguroşi observatori ai zilelor de post, că nici nu vor să audă de scutirea lor în timpul unei boli sau altei nevoi; de aici convingerea lor că ne pot ataca pe noi catolicii, imputându-ne uşurinţă în nepăzirea posturilor, şi considerându-se de buni creştini, că în postul Paştelui nu mănâncă decât de două ori peşte, adică prima şi ultima săptămână ce ei numesc *Săptămâna Mare* abţinându-se de la vin şi de la mâncăruri cu untdelemn, dar cu mai puţină rigoare în celelalte zile ale Păresimii"[1957]. Se vede bine din acestea că ierarhul era cu mult mai sever cu membrii trumei sale decât observatorul florentin al realităţilor româneşti.

Mai zăbovim puţin în acest orizont al evaluărilor morale asupra clasei dominante a societăţii, numai pentru a puncta încă un aspect, reliefat în repetate rânduri de Antim, şi anume cel al delaţiunii, pe care el o amendează ca pe un păcat extrem de grav. Vom da numai câteva exemple: *Şi zic: dară cum voiu să iubesc pre vecinul mieu, că-m iaste vrăjmaş? De vreme ce zici că-ţ iaste vrăjmaş, nu te numi creştin; ce zi că eşti păgân şi un om fărădelege şi făr' de obraz. Că Stăpânu-tău Hristos îţ porunceşte să iubeşti pre vrăjmaşii tăi şi să le faci bine şi tu Îi stai împotrivă şi nu vei să-L asculţi. Dară nu-ţ dai seama că tu eşti om şi mâine, poimâine vei să mori şi va să te mănânce pământul şi viermii.* (…) *Dară tu, căci urăşti pre fratele tău atâta cât nici în ochi nu vrei să-l vezi, ci-i porţi pizmă şi-l zavistuieşti pre la unii şi pre la alţii, ca să-i faci pagubă şi să-l supui, să-l sărăceşti, tu, adevărat nu eşti creştin, nici om pe pământ, ce eşti singur Satana, carele au*

[1956] Dimitrie Cantemir, *Divanul*, op. cit., p. 157.
[1957] Anton Maria del Chiaro, op. cit., p. 12.

pârât pre Dumnezeu la Adam. Şi care preot iaste acela de te ispoveduiaşte şi te lasă pre tine, acela ce pârăşti, de te cumineci? Acela, adevărat, nu iaste preot, ci iaste singur Iuda şi vânzător lui Hristos şi nu i va erta nici popei, nici aceluia, măcar de ar face câte alte bunătăţ [1958]. (…)

Şi când ne postim trebuie să nu postim numai de bucate, ci mai vârtos să ne postim de rele; căci ne vătămăm sufleteşte, adecă de hule, de înjurături, de zavistii, de mânii, de urgii, de clevete, de pârăle ce aveţi obiciaiu ce vă pârâţi unul pre altul, ca să vă săraciţi, care lucru îl face numai singur diavolul, că el iaste vrăjmaş neamului omenesc; şi cine are acel obiciaiu de pâraşte pre fratele său, creştinul, pentru ca să-l păgubească şi să-l sărăcească, să se lase de acel lucru; că toate păcatele câte va face după ce să va ispovedui şi-ş va face canonul ce-i va da duhovnicul, i să vor erta, iar acel păcat, al pârei, nu i să va erta nici cu un mijloc, că iaste mai mare decât uciderea [1959].

Probabil că această „pâră" de care vorbeşte Antim era un mijloc foarte frecvent prin care se eliminau adversarii politici sau cei a căror avere devenise obiectul interesului pentru alţii, atât de frecvent încât mitropolitul se vede pus în situaţia de a ameninţa cu anatema pe practicanţii acestui obicei, pentru a putea măcar limita întrucâtva acest fenomen *contagios*, poruncind preoţilor ca să ierte pe cel ce va renunţa la această practică şi se va pocăi, *iar de nu va avea să se părăsească, să-l lipsiţ nu numai de la Sfânta Taină* (a Cuminecării – n.n.)*, ce şi de la Besearică, pentru căci stă împotriva lui Dumnezeu şi să asamănă diavolului* [1960].

Mitropolitul recomandă şi chiar porunceşte preoţilor, sub ameninţarea aceluiaşi blestem, nu numai afurisirea delatorilor şi a calomniatorilor, şi chiar anatematizarea lor, ceea ce nu se întâmplă în cazul niciunui alt păcat, dovedind gravitatea fenomenului în societatea românească. Delaţiunea devenise, se pare, o modalitate de răzbunare sau de îmbogăţire, alături de alte mijloace oneroase, şi un mod de descotorosire de persoane devenite incomode sau *nedigerabile* pentru orgoliul şi interesele meschine ale altora.

Facem o paranteză aici, pentru a spune că postul de „răutate", de care amintea Antim puţin mai devreme, este recomandat şi în cazania la *Duminica lăsatului de brânză*, în care autorul îndeamnă ca cei ce sunt credincioşi *încailea să ne postim de răutăţ* [1961], căci, spune el, *ce folos iaste trupul să fie deşert de bucate, iar sufletul a-l umplea de păcate* [1962] şi sfătuieşte ca postul să fie însoţit de rugăciune, *că precum nu sunt dulci bucatele făr' de sare, aşa nici postul făr' de rugăciuni* [1963].

Am amintit acestea pentru a evidenţia o interesantă similitudine cu Varlaam, care face acelaşi apel, (şi tot la *Duminica lăsatului brânzei*): *...că postul nu iaste numai de bucate, ce şi de clevete, şi de făţării, şi de zavistii, şi de alte pohte rele de toate. Şi mainte de*

[1958] *Opere*, p. 54-55.
[1959] Idem, p. 102-103.
[1960] Idem, p. 103.
[1961] Idem, p. 38.
[1962] Idem, p. 39.
[1963] Idem, p. 37.

toate să pâzim Svănta Beserecă şi să avem rugă în vremea postului nostru. Că cumu-i pâinea fârâ de sare, aşe-i şi postul fârâ de rugâ [1964]. Sursa acestei recomandări este însă Sfântul Ioan Gură de Aur.

Revenind însă la discuţia noastră, trebuie să menţionăm că nu numai segmentul aristocratic al societăţii primeşte admonestări verbale din partea lui Antim Ivireanul.

Acesta nu concepe să absolve de responsabilităţi morale şi religioase nici pe cei săraci, neacordându-le circumstanţa atenuantă a pauperităţii şi considerându-se pe sine însuşi în aceeaşi treaptă şi efort al slujirii, cu cei simpli: *Încăş poate să zică fieştecine din voi, în gândul său: dară noi avem nevoi grele asupra noastră şi nu putem să facem aceste ce zici; ci eu încă zic că iaste aşa şi crez. Numai* [că] *la greul acela sunt şi eu părtaş şi într-acel jug ce trageţ voi, trag şi eu; dară n-am putere să zic, nici să gândesc aşa* (cum gândiţi şi ziceţi voi – n.n.)*, căci că precum cere împăratul dăjdi de la noi, aşa ne cere şi Dumnezeu credinţă şi fapte bune. Că zice Hristos la „Evanghelie”: „Daţ ale chesariului, chesariului şi ale lui Dumnezeu lui Dumnezeu.” Să nu socotiţ că-I va fi milă lui Dumnezeu de noi, să ne iarte pentru căci avem nevoi, deaca nu vom face după putinţă şi poruncile Lui, ce ne va băga de unde nu vom putea să mai eşim* (în temniţa Iadului, adică – n.n.). *Ci să lăsăm năravurile cele rele şi obiceele necuvioase, că doară S-ar milostivi Dumnezeu asupra noastră să ne iarte şi să ne chivernisească cu mila Lui cea bogată…*[1965].

Antim este foarte vehement împotriva derogărilor de la canoanele ecleziastice şi, după cum nu acceptă ipocrizia celor bogaţi şi motivaţiile lor puerile, la fel se opune şi disculpării celor săraci, pe motive sociale şi pecuniare, indignându-se chiar împotriva orgoliului uman cu nuanţe luciferice, pe care nici măcar nefericirea nu îl înăbuşă: *Dară ce voiu să zic de nesimţirea cea mare a oamenilor acestui veac? Toţi pătimesc, toţi sunt în scârbe, toţi suspină sub jugul cel greu al nevoei. Dară iaste cineva să zică, împreună cu David: „Cătră Domnul, când m-am necăjit, am strigat”? Sau zice cineva, vreodată, lui Dumnezeu, întru supărările lui: „miluieşte-mă, Doamne şi mă ascultă”? Noi pohtim să ne ajute Dumnezeu şi să ne facă milă, făr' de a-L ruga.* (…) *„Sărac trufaş au urât sufletul Mieu”, zice Domnul, la 25 de capete ale lui Sirah. Nu poate răbda Dumnezeu, nici cu un mijloc, pre acei ce sunt lipsiţi, ticăloş, nenorociţ şi apoi să înalţă şi stau îngânfaţ întru ale sale şi nu vor să se arate cum că au trebuinţă.*

Şi cine socotiţ să fie aceştea? Noi suntem, cu toţii, carii pătimim atâta scârbe nesuferite şi stăm în cumpănă să perim de nevoi, de nenorociri şi cu toate acestia nu ne smerim înaintea lui Dumnezeu, nu ne plecăm cerbicea de trufiia cea multă ce avem, nu alergăm cu suspinuri şi cu lacrămi să cerem ajutoriu de la Dumnezeu.

Şi cum dară să va mântui norodul, cum să scuture această ticăloasă de ţară sarcina cea grea a relelor ce o supără? Noi socotim numai cu puterea noastră şi cu înţelepciunea noastră, care iaste nebunie înaintea lui Dumnezeu, să chivernisim norodul şi să-l apărăm de rele? (…)

[1964] Varlaam, op. cit., p. 29-30.

[1965] *Opere*, p. 28-29.

Să cuvine întâi să lăsăm răutatea, jafurile, strâmbătăţile, urâciunea, vrajba, zavistiia şi atunce să ne rugăm, pentru căci atunce vom afla ascultătoare urechile lui Dumnezeu [1966].

Se vede, din aceste secvenţe omiletice, că oratorul eclesiastic nu este părtinitor cu nicio clasă socială şi nu protejează pe nimeni. Din acest punct de vedere, Antim Ivireanul a recurs la o amplă diatribă împotriva moravurilor rele încă de la începutul păstoririi sale ca mitropolit, în predica intitulată *La dumineca vameşului, cuvânt de învăţătură*, a treia în ordinea didahiilor – excepţie făcând cuvântarea rostită la întronizarea sa –, şi în care indignarea şi virulenţa imputărilor se revarsă peste cei vinovaţi cu viteza unei avalanşe, în cascade retorice neiertătoare, de o forţă nemaiîntâlnită până la el, denotând ceea ce se va confirma tot mai mult pe parcurs, şi anume că intransigenţa ierarhului era, cu adevărat, una exemplară. Vom cita şi noi din acest fragment, pentru a oferi un model de oratorie pedagogică şi morală, a cărei pasiune a rostirii este fulminantă şi trebuie să fi încremenit, la acea dată, asistenţa prezentă la Mitropolie, neobişnuită cu asemenea izbucniri înflăcărate din partea unui predicator:

Iar noi, având lege, facem tot împotriva legii şi suntem mai păcătoş decât toate neamurile şi decât toate limbile. Şi puteţ cunoaşte aceasta, că iaste aşa cum zic, că ce neam înjură ca noi, de lege, de cruce, de cuminecătură, de morţi, de comândare, de lumânare, de suflet, de mormânt, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie şi de toate Tainele Sfintei Biserici şi ne ocărâm şi ne batjocorim înşine legia?! Cine din păgâni face aceasta, sau cine-ş măscăreşte legia ca noi? Oare nu înjurăm cu acestia toate pre Dumnezeu? Oare nu ocărâm cu acestia poruncile Lui? Că El singur ne-au arătat şi ne-au învăţat aceste Taini, ca prin mijlocul lor, ca prin mijlocul lor să ne curăţim de păcate şi să-L îmblânzim asupra noastră la scârbe şi la nevoi.

Dară noi, deaca auzim pre cineva că înjură [în jurăminte] de cele ce am zis, în loc de a-l certa şi a-l înfrunta, ca pre un om făr' de socoteală, noao ne pare bine şi râdem [1967]. *De sunt acestia lucruri creştineşti, zică cine are Dumnezeu.*

[1966] Idem, p. 160-163.

[1967] Anton Maria del Chiaro nota: „De multe ori am remarcat curiosul spectacol, cum băieţi între 7-8 ani, călări, conduceau grupe de cai la adăpat, iar dacă vre-un cal se abătea din grup, băiatul îl striga rechemîndu-l cu înjurături triviale, iar dacă nu izbutea, începea să plângă continuând totuşi pomelnicul de înjurături obscene, fără însă să cunoască înţelesul lor. În popor părinţii însă-şi deprind copiii cu înjurături, şi se delectează când aceştia descurcă primele silabe din expresii triviale, măgulindu-se chiar când combină noi înjurături. În timpul celor 7 ani de şedere în Valahia n-am avut ocazia să aud ca cineva să fi fost pedepsit pentru înjurături, fie de către instanţele judiciare sau de cele bisericeşti", cf. *Revoluţiile Valahiei*, op. cit., p. 12.

Se pare însă că românii nu erau chiar *unicat* în Europa, la capitolul „înjurături". În Franţa, spre exemplu, la sfârşitul Evului Mediu, „toţi se întrec în înjurături suculente şi noi; cine ştie să hulească în chipul cel mai ordinar, este cinstit ca maestru. (…) Şi, într-adevăr, în 1397 a apărut o ordonanţă regală, care reînnoia ordonanţele vechi, din 1269 şi 1347, împotriva înjurăturilor (deci problema era veche – n.n.); dar nu cu pedepse uşoare şi aplicabile, ci cu vechile ameninţări: crăparea buzelor şi tăierea limbii. Ordonanţa dovedea sfânta indignare împotriva cuvintelor de hulă. În catastiful în care fusese înregistrată ordonanţa, e notat pe margine: « Toate aceste blasfemii sunt în ziua de azi, 1411, foarte răspândite în tot regatul, fără nicio pedeapsă »". Mai mult decât atât, adulţii preţuiau la copii „o mutră obraznică, vorbe murdare şi înjurături, indecenţa în

Încăş, pe lângă acestia toate, mai adaogem cu răutatea, că pre părinţii noştri îi ocărâm şi-i batem, pre bătrâni îi necinstim, pre domni şi pre boieri îi blestemăm, pre arhierei îi ţinem într-o nimic, pre călugări îi clevetim, pre preoţ îi ocărâm, besericile le ţinem ca nişte grajduri şi când mergem la dânsele, în loc de a asculta slujbele şi a ne ruga lui Dumnezeu, să ne iarte păcatele, iar noi vorbim şi râdem şi facem cu ochiul, unul altuia, mai rău decât pe la cârciume. Sărbătorile şi praznicele nu le ţinem, ca o nimic, ci atunci facem cele mai rele, de bucurăm pre dracul şi atunce vindem şi cumpărăm.

Şi, în scurte vorbe, ne-am abătut cu toţii din calea dreptăţii şi împreună ne-am netrebuit, după cum zice David şi nu suntem până la unul a cunoaşte şi a cerca pre Domnul. Căci fiind orbiţ de deşertăciunile cele lumeşti, nu ne bucurăm la altceva făr' numai la lucrurile întunericului veacului acestuia; şi suntem porniţ cu toţii spre răutăţ, ca o roată când dă de vale şi nu să poate opri şi suntem toţ, cu totul, ca nişte dobitoace necurate, tăvălindu-ne în răsfăciunile cele spurcate şi de nimic.

Şi acestia toate nu să trag dintr-alta, fără numai din necredinţa noastră; că ni s-au împietrit inimile întru răutăţ, ca a lui faraon, şi umblăm, ca nişte cai sirepi, făr' de zăbală şi făr' de ruşine, până vom cădea într-o vreo prăpastie şi vom peri. Cu aceste fapte ne lăudăm că suntem creştini! O, vai de capetele noastre! Şi cu creştinătatea ce avem poate că vom fi socotind că numai căci ne numim creştini ne vom spăsi! Ba! Ci mai mare osândă vom să luom, de nu ne vom pocăi şi de nu ne vom lăsa de răutăţile noastre. Că zice Hristos: „Nu cei ce-Mi zic Mie Doamne, Doamne, vor întra întru Împărăţia ceriului, ci cei ce fac voia Mea". Spuneţi-mi, rogu-vă, că eu poate că-m voiu fi eşit din fire, care voe a lui Hristos facem, sau care poruncă ţinem? Eu nu poci cunoaşte altceva, făr' numai un nume uscat şi sec, ce avem făr' de nicio faptă bună. Şi încă stăm de ne mirăm căci nu ne face Dumnezeu pe voia noastră pentru căci ne numim creştini! Ba încă bine că nu ne prăpădeşte ca pe sodomiteni, că vedem depărtarea lui Dumnezeu cu ochii noştri şi cunoaştem că din răutăţile noastre ne vin atâta feliuri de boli şi atâta feliuri de morţi şi alte nevoi şi scârbe şi nicidecum nu ne venim în fire, ca să ne părăsim de răutăţile noastre. (...)

Şi vă poruncesc tuturor, cîţ sunteţ cu meşterşug şi cu neguţătorii, veri de ce breaslă, ca de acum înainte, duminecile şi sărbătorile cele mari ce să numesc domneşti şi ale Maicăi Precistii şi a unora din Sfinţii cei numiţ, să vă închideţ prăvăliile şi nici să vindeţ, nici să cumpăraţ, nu numai de la creştini, ce nici de la turci, nici de la alţii, nici să lucraţ şi precum zic să faceţ, că nefăcând să ştiţ bine că vă voiu pedepsi bisericeşte, cu pravila şi pre dreptate, nefăcându-vă nicio năpaste. Şi încăş, pre carii să vor arăta semeţi şi tari de cap şi nu să vor supune dreptăţii şi poruncii besericeşti, îi vom pedepsi şi cu domniia [1968].

„Literar, diatriba aceasta vehementă, cu exclamaţiile şi interogaţiile ei, este o izbândă absolută. Teologic, ea este o învinovăţire, o culpabilizare (pluralul incluziunii este unul retoric), o ameninţare cu moartea veşnică, unică « răsplată » şi « rod » de neocolit al

privire şi în gesturi", cf. Johan Huizinga, *Amurgul evului mediu*, traducere de H. R. Radian, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1993, p. 258 şi 259.

[1968] *Opere*, p. 25-28.

păcatului (Romani 6, 21-23). Ieşirea din acest „creştinism" declarativ, uscat şi sec, gol şi formal, o asigură doar pocăinţa, reală fireşte, taina prin care «spiritul se schimbă» (metanoia) primind un «al doilea har», o «a doua iluminare» din partea unui Dumnezeu iertător şi generos…"[1969].

Nu este de mirare, în aceste condiţii, de ce Antim Ivireanul a fost asemănat cu unii dintre cei mai mari Sfinţi ai Bisericii, precum Ioan Gură de Aur[1970], Nifon, Patriarhul Constantinopolului[1971], Iezechiel[1972], etc., având în vedere redutabila sa opoziţie împotriva nedreptăţilor şi ignorarea pericolelor ce puteau surveni – după cum au şi survenit, de altfel – din partea mai marilor vremii.

Alocuţiunile lui Antim surprind prin virulenţa imputărilor şi mai ales prin denudarea inechivocă a realităţii, prin realismul dramatic al dezvăluirilor şi prin punerea în lumina *reflectoarelor* – prin mijloace retorice – a unora dintre cele mai crude şi mai exasperante adevăruri obiective ale unei societăţi care se pretindea *morală*.

După cum s-a putut lesne observa, în textele citate mai sus, nicio sferă socială nu este, din nefericire, scutită de amendamente drastice ale comportamentului său, particular sau, mai ales, public. Punerea pe tapet a unora dintre cele mai aberante aspecte ale vieţii particulare şi publice nu reprezintă un act de indiscreţie sau de implicare inoportună a mitropolitului în circuitul economic şi social al Ţării Româneşti, ci o încercare de a aşeza lucrurile pe făgaşul lor normal.

Revendicările sale religios-morale converg către stabilirea unei conduite sociale, care urmăreşte stabilirea unui climat de sănătate publică, precum şi o *estetică* morală absolut necesară în orice ambianţă socială. Abuzul de propriul statut sau al libertăţii proprii este sancţionat prin enumerarea consecinţelor negative suferite de alţii sau chiar de către persoana care comite abaterea. Este demn de remarcat faptul că autorul lasă a se înţelege, că însuşi comportamentul imoral, înainte de alte consecinţe, este un motiv pentru a lua în derizoriu nenumărate aspecte ale existenţei umane, cât şi pentru descalificarea etică şi social-morală a unor persoane.

La învederarea acestor consecinţe grave ajunge, însă, în primul rând, prin amendarea derogărilor de la poruncile bisericeşti:

Porunca cea dintîiu zice să nu avem alt dumnezeu înaintea Lui, iară noi avem pre mamonul nedreptăţii.

A dooa poruncă zice să nu luăm numele Domnului în dăşătr, iar noi îl purtăm prin gurile noastre, ca o nimic.

[1969] Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. III, op. cit., p. 500.

[1970] N. Iorga: „De la Ioan Hrisostomul, care a vorbit astfel înaintea împăratului şi mai ales a împărătesei de la Constantinopol, nimeni nu s-a mai adresat unei societăţi cu asprimea lui Antim", cf. Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 53.

[1971] G. Ivaşcu, *Istoria literaturii române*, vol. I, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969, p. 230.

[1972] G. Ştrempel, op. cit., p. 56.

A treia poruncă zice să sfinţim sâmbăta, adecă să cinstim şi să ţinem praznicile, iar noi atunce facem lucrurile cele mai multe şi cele mai necuvioase.

A patra poruncă zice să cinstim pre părinţii noştri, iar noi îi ocărâm şi-i batem.

A cincea poruncă zice să nu ucidem, iar noi, de nu putem ucide cu băţul, sau cu sabiia, ucidem cu limba şi, de nu putem ucide pre alţii, ne ucidem şi ne omorâm înşine pre noi, cu faptele cele rele.

A şasea poruncă zice să nu preacurvim, iară noi facem altele mai rele şi mai spurcate, carele nu le poci grăi.

A şaptea poruncă zice să nu furăm, iară noi luăm de faţă, cu sila.

A opta poruncă zice să nu mărturisim strâmb, iară noi jurăm cu mâinile pre Sfânta Evanghelie, ca să nu piiardem cinstea, şi piiardem pre Dumnezeu.

A nooa poruncă zice să nu pohtim muiarea vecinului nostru, iară noi mijlocim ca să ştie şi el de acel lucru, iară să nu zică nimic, că apoi nu e bine de el. A zecea poruncă zice să nu pohtim verice lucru strein, iară noi luom tot, să nu aibă cu ce să hrăni [1973].

În opinia lui Dan Horia Mazilu, „nu mi se pare deloc exagerată aşezarea lui Antim Ivireanul lângă Bossuet, Bourdaloue, Fléchier, Massillon, Miniatis şi lângă alţi reprezentanţi de primă mărime ai elocinţei europene de amvon".[1974] Am întâlnit chiar, la unii dintre oratorii religioşi amintiţi, fraze de o intransigenţă asemănătoare cu a lui Antim. Massillon, de exemplu, spunea, adresându-se curţii regale a Franţei – şi reproducem doar un mic fragment –, într-o omilie la a doua duminică din post: „Dar de altfel, de ce pretindeţi ca Dumnezeu să fie mai blând şi să vă favorizeze şi de ce cereţi de la voi mai puţin decât se cere în mod obişnuit de la credincioşi? Aveţi mai puţine păcate de iertat? Este oare nevinovăţia titlul care vă dă dreptul la milostivirea Sa? Sunteţi mai puţin dedaţi patimilor trupeşti, pentru a vă crede iertaţi de efortul despătimirii? Înălţarea voastră v-a înmulţit crimele şi v-a împietrit pocăinţa! Excesele pe care le faceţi vă îndepărtează şi mai mult de popor, decât rangul însuşi; şi mai pretindeţi să aflaţi în religie excepţii care vă sunt favorabile! Ce idee despre Dumnezeu aveţi, fraţii mei! Ce dumnezeu de carne şi de sânge ne facem!"[1975] Predicatorul curţii franceze îşi avertiza apoi ascultătorii – precum a făcut şi Antim – că Dumnezeu i-ar nimici ca pe cei din Sodoma şi Gomora, dacă nu ar exista câţiva nevinovaţi pentru care îi iartă, de bună seamă, pe toţi[1976].

Iar Bossuet scria şi el, într-o predică despre împietrirea în păcat a bogatului celui rău, că săracii „tremură în faţa voastră, care, obişnuiţi să-şi depăşească sărăcia prin munca lor şi prin sudoarea lor, se lasă mai degrabă să moară de foame decât să-şi descopere mizeria; da,

---

[1973] *Opere*, p. 33.

[1974] *Introducere…*, op. cit., p. 105.

[1975] *** *Œuvres choisies de Massillon. Petit Carême suivi de sermons divers*, Paris, Librairie Garnier Frères, f.a., p. 33.

[1976] Idem, p. 34.

domnilor, mor de foame pe pământurile voastre, în castele voastre, în oraşe, la ţară, la poarta sau în apropierea conacelor voastre”[1977].

Concluzia este că, „Aşezat lângă «directorii de conştiinţe» din Răsărit şi din Apus, Antim Ivireanul face o figură extrem de onorabilă”[1978].

Arhipăstorul nostru nu face numai să iasă în evidenţă păcatele şi să demaşte imoralitatea şi rapacitatea celor puternici, ci ştie şi să ia apărarea celor săraci şi neajutaţi de nimeni, pe care, deşi pe unii i-a mustrat pentru anumite fapte neconforme cu morala evanghelică, se gândeşte totuşi să îi şi mângâie în nefericirea lor: *Nu să cuvine cinstea şi lauda numai oamenilor celor mari şi bogaţ, că sunt vrednici acestui dar şi cei mici şi smeriţ. Că măcar că cei mari strălucesc cu hainele cele de mult preţ şi cei mici n-au cu ce să-ş acopere trupul; cei mari să odihnesc pe aşternuturi moi şi frumoase şi cei mici să culcă pe pământul gol şi pe pae, aceia însoţoţ cu mulţime de slugi, iar aceştea lipsiţ, pustii şi de ajutoriu şi de priiateni; aceia între răsfăţări şi între bogăţii şi aceştea între primejdii şi între întristăciuni. Însă, cu toate acestia măriri despărţite, nu să cuvine celor mici mai puţinică dragoste decât aceia ce să cuvine celor mari şi bogaţi, nici iaste cu dreptate celor mari să li să închine lumea şi pre cei mici să-i batjocorească; de aceia să se teamă şi pre aceştea să-i obidească; de aceia să se ruşineze şi pre aceştea să-i înfrunteze, pentru căci măcar că cei mari cu sila şi cu puterea răsplătesc sudălmile, iar cei mici au Îngeri sprijinitori în ceriu, de pedepsesc pre cei ce-i obidesc.* (…) *aceştea atâta să iubesc de Dumnezeu, că au cu dânşii Îngeri carii pururea văd Faţa lui Dumnezeu, în ceriuri…*[1979].

Se observă, cred, cu prisosinţă, profunda compasiune a oratorului nostru, aplecarea cu dragoste şi duioşie către cei mai puţin favorizaţi de societate, despre care Neculce spunea atât de frumos, „că lacrâmile săracilor nice soareli, nice vântul nu le poate usca”[1980].

Este, de altfel, evident faptul că intransigenţa şi verticalitatea morală a autorului, fac casă bună cu filantropia şi cu sensibilitatea şi gingăşia sufletului său iubitor de frumos, de adevăr şi de dreptate.

Antim este atât de corect şi de sever în constatările sale, încât nu-i iartă nici pe cei aflaţi în subordinea sa, anume pe preoţii delăsători, către care are cuvinte dure: *Ci această vină* (a neînvăţării – n.n.) *tot o dau să fie mai mult a preoţilor, pentru căci ei sunt sarea pământului* (…). *Adică, fiind ei proşti şi de carte şi de chibzuială, cu ce vor putea învăţa norodul? Că întâi temeiul, cel mai mare, frica lui Dumnezeu, nu iaste la dânşii; că de ar fi, ar fi şi înţelepţi, după cum zice Solomon:„Începătura înţelepciunii este frica lui Dumnezeu”. Şi de nu-ş vor veni în fire, ca să se îndrepteze spre cele ce au datorie să facă, vor să aibă mare osândă de la Dumnezeu; iar şi voi, încă aveţi datorie să alergaţi la duhovnici de ispravă, la carii aţi cunoaşte că sunt mai învăţaţi, ca să vă îndrepteze spre cele de folos, iar nu la fieştecere blestemat.*

[1977] Bossuet, *Oraisons funèbres*, Ed. La „Renaissance du livre”, Paris, f. a. , p. 143.
[1978] Dan Horia Mazilu, *Recitind…*, vol. III, op. cit., p. 512.
[1979] *Opere*, p. 164.
[1980] Ion Neculce, op. cit., p. 357.

Că unul ce să ţine doftor şi nu ştie a vindeca ranele, ce folos va să facă celui rănit? Aşa şi cel ce să ţine duhovnic, deaca nu ştie carte şi Tainele Besericii şi deaca n-are frica lui Dumnezeu, ce folos va să facă celui ce merge la dânsul să se ispoveduiască?[1981].

Însă Antim cunoştea şi imputările nedrepte ce se aduceau preoţilor de către cei ce „zăboveau" a împlini legea, pe motiv că nu sunt preoţii îndeajuns de sfinţi pentru a-i învăţa şi a-i conduce la însuşirea unui comportament evanghelic, şi cărora le răspunde cu ironia şi chiar cu sarcasmul caracteristic. El le vorbeşte astfel, amintindu-le că, dacă sunt răi, preoţii au învăţat răutatea de la mireni, fie în copilărie, fie prin contaminare cu răutatea lumii, *că ei n-au născut preoţ, ci mireni.*(…) *Ce necinstiţi pe preoţ carii, de s-au făcut ucenici răi, s-au făcut pentru căci au avut pre voi dascăli răi?*(…) *Ce ziceţ voi, râvnitorii* (se remarcă ironia usturătoare a ierarhului – n.n.)*, cum că preoţii sunt răi şi păcătuesc?*

Adevărat, eu încă zic că păcătuesc. Numai aceştea ce vor fi socotiţ păcătoş, aceştea sunt cei ce vă dau blagoslovenii. Aceştea sunt cei ce vă sfinţesc. Aceştea sunt cei ce vă nasc de a doa oară în baia Sfântului Botez. Aceştea vă pecetluesc cu darul Duhului. Aceştea sparg zapisul păcatelor voastre. Aceştea vă împrietenesc cu Dumnezeu. Aceştea vă fac părtaşi cu Trupul şi Sângele Domnului. Aceştea sunt ce vă folosesc cu rugăciunile lor, la boalele voastre, la nevoile voastre, la viaţă, la moarte şi după moarte. Şi nu căutaţi la atâta câştig şi bunătăţi ce vă fac, la atâtea daruri, la atâtea faceri de bine ce vă împart, numai vă uitaţi cu atâta pizmă şi cu atâta mânie la greşalele ce au, ca nişte oameni ce poartă trup şi vieţuesc în lume (…)[1982].

Deşi scopul său principal a fost sănătatea spiritual-morală a credincioşilor săi, către care şi-a îndreptat alocuţiunea omiletică, nu lipsită de accente critice majore – după cum am văzut –, Antim Ivireanul nu a neglijat nici alte aspecte ale vieţii sociale, politice şi religioase ale poporului său. Dacă s-ar fi rezumat la a-şi face datoria ca predicator, poate că l-am fi bănuit de lipsă de interes mai larg faţă de lumea în care trăia, dar spiritul său de dreptate nu a putut ignora nici alte realităţi covârşitoare ce afectau din plin viaţa românească, despre care nu era însă obligat să vorbească şi care, desigur, erau surse de polemici acerbe şi chiar de primejdii foarte mari.

Antim nu a putut ignora, în primul rând, evidenţa cea mai *strivitoare* care se *inocula* agresiv în orizontul vieţii româneşti, şi anume, stăpânirea plină de cruzime a Imperiului Otoman, care atinsese aproape o jumătate de mileniu, de dominare în această zonă.

Desigur că mitropolitul nu se putea exprima *în averse* – după cum ar fi vrut –, împotriva ei, căci un atare gest ar fi condus la eliminarea lui mult mai repede decât s-a produs, până la urmă, însă considerăm ca un act de mare curaj, în condiţiile existente atunci, chiar şi aluziile extrem de clare la această dominaţie nefastă pentru ţare noastră, şi care exprimă pe deplin ura mitropolitului împotriva conceptului de asuprire socială şi religioasă.

În acest sens vorbeşte el despre faptul că dorea *să vă fiiu de mângâiare scârbele robiei cei vaviloneşti a lumii aceştiia, ca Ieremiia norodului lui Dumnezeu şi ca Iosif, al*

[1981] *Opere*, p. 105.

[1982] Idem, p.171-172. A se vedea şi paginile imediat anterioare.

unsprăzecilea fecior al patriarhului Iacov, egiptenilor [1983] – deşi aceste cuvinte pot avea şi un sens mai larg, ele pot fi interpretate şi ca o aluzie la stăpânirea turcească –, iar în altă predică, într-o rugăciune pentru domnitorul Constantin Brâncoveanu, mitropolitul cere *ca întru creştineasca întemeiere a înălţimei sale să fim şi noi, cu toţii, cu linişte sufletească şi trupească, mai presus de toată ispita celora ce stau împotriva creştinătăţii* [1984], adică a turcilor.

Destul de mare era îndrăzneala lui Antim, care se manifesta astfel împotriva asupritorilor păgâni, implicându-l în această exprimare liberă a revoltei sale şi pe domnitor, şi pe toţi cei prezenţi, dând glas sentimentelor tuturor de indignare mocnită, pe care însă mulţi nu aveau curajul să le declare public, atât de franc.

Există şi alte ocazii în care autorul strecoară printre fraze astfel de opinii şi luări de poziţii, care, deşi lapidare, exprimă foarte concret şi cu mare forţă, delimitările sale faţă de prezenţa şi ingerinţa otomanilor într-o ţară creştină şi care se visa suverană, afirmând *că suntem supuş supt jugul păgânului şi avem nevoi multe şi supărări de toate părţile* [1985], sau făcând aluzie la *supărările, necazurile ce ne vin de la cei dinn afară, jafurile, robiile, dările cele grele şi nesuferite* [1986].

Curajul lui Antim este remarcabil şi nu cred să mai fi urcat cineva la amvon, care să fi fost atât de sincer. E limpede că nemulţumirea altor mari ierarhi era cel puţin tot la fel de mare ca şi a lui, dar metodele acelora de „insubordonare" faţă de puterea politică a turcilor erau mai degrabă subversive, în încercarea de a diminua efectele influenţei turceşti. Mitropolitul Ţării Româneşti nu era un inconştient şi nici nu era un exaltat, dar impetuozitatea lui îl făcea să răbufnească de multe ori, trecând la atitudini şi fapte concrete de exprimare a indignării sale. Dacă mulţi, în Peninsula Balcanică şi în toate teritoriile ocupate de turci, ar fi avut dârzenia şi hotărârea sa, poate alta ar fi fost situaţia.

Schimbând acum registrul discuţiei, vom vorbi despre alte aspecte ale realităţii româneşti – de data aceasta religioase –, văzute prin ochii ierarhului. Antim Ivireanul era mitropolit al Ungrovlahiei şi în această calitate trebuia să poarte de grijă şi pentru românii de peste munţi, din Transilvania, la a căror situaţie, oarecum tangenţial, a făcut referire. Astfel se explică prezenţa, în predicile sale, a unor aluzii şi admonestări directe, care îi au în vedere pe protestanţi. Realitatea din Transilvania era destul de complicată.

Uniaţia avusese loc în 1700, cu opt ani înainte ca Antim să devină mitropolit, dar acesta nu face nicio referire la catolici, cel puţin în didahiile care ni s-au păstrat. În schimb, acesta pare a vedea în protestanţi – calvini şi luterani – mai degrabă, o *ameninţare* crescândă în Europa – şi din punctul acesta de vedere era clarvizionar – şi nu atât în catolici, care loviseră şi ei, cu destulă barbarie, aş putea zice, în ortodocşi, în acele teritorii unde se ajunsese la acest compromis religios numit „Uniatism".

[1983] Idem, p. 7.
[1984] Idem, p. 64.
[1985] Idem, p. 81.
[1986] Idem, p. 158.

La această concluzie am ajuns parcurgând unele texte din *Didahii*. Deşi protestantismul atinsese vag Ţara Românească, totuşi ecourile care veneau din Transilvania sau cele emise în urma scandalului în care fusese implicat Chiril Lukaris, patriarhul Constantinopolului, trebuie să fi fost destul de puternice ca să stârnească reacţia şi aversiunea mitropolitului.

Acesta atrage atenţia, de mai multe ori, în predici, asupra impietăţilor şi neconcordanţelor teologice proferate de protestanţi, avertizând că este nevoie ca cei credincioşi *să meargă întâi să întrebe pre cei ce ştiu şi tâlcuesc Sfânta Scriptură* (adică să consulte cărţile Sfinţilor Părinţi – n.n.)*, făr' de vicleşug* [1987] şi, din nou, *cine iaste credincios şi temător de Dumnezeu, să mărească şi să laude Taina* (a Sfântului Botez – n.n.)*, că mărire ca aceasta priimeşte Dumnezeu, ca o tămâe cu bună mireazmă, iar cine iaste păgân* (a se citi „necinstitor al Sfintelor Taine ale Bisericii" – n.n.) *şi ispititor de Tainele noastre, să lipsească din Beserică şi să se depărteze* [1988]. Deşi contextul mai larg al predicilor, din care am citat aceste fraze, nu face nicio referire la protestanţi, totuşi, considerăm că este destul de uşor de descifrat la cine se face aluzie, chiar şi în această exprimare laconică.

Alte exprimări sunt însă destul de clare şi de transparente în ceea ce priveşte mesajul lor şi atenţia de care *beneficiază* doctrina protestantă în discursul lui Antim, ca de exemplu: *Şi nimeni să nu socotească în mintea lui cum că cu credinţa singură să va mântui* (aluzie la „sola fide" a lui Luther – n.n.)*, de nu va face şi fapte bune, că va greşi* [1989] sau *ispovedania iaste una din cele şapte Taini ale Sfintei Biserici şi când ne ispoveduim, lui Dumnezeu ne ispoveduim, iar nu preotului* [1990].

Dacă aceste scurte exemple ar putea să nu pară destul de elocvente pentru a demonstra cele ce am afirmat mai sus, vom recurge la un alt citat dintr-o didahie numită *Învăţătură la Sfântul Părintele nostru Nicolae*, în care Antim, construindu-şi discursul în jurul temei păstorului celui bun, include şi o pagină de critică vehementă împotriva doctrinei protestante, unde se afirmă că: *Sunt mulţi în lume de să numesc că sunt păstori şi zic cum că poartă grijă de oi; ci o zic, ticăloşii, numai cu cuvântul, iar cu fapta sunt departe, câtu e ceriul de pământ, pentru căci nu poartă grijă pentru folosul oilor, ci să nevoesc numai pentru folosul lor, cărora nu să cuvine să le zică neştine păstori, ci năemiţ, sau, mai vârtos să zic, furi şi tâlhari; că lasă oile lor de le mănâncă lupii şi ei sar pe aiurea, în turmele cele streine să fure şi să junghie şi să piarză. Pentru carii zice Domnul Hristos, la Mathei, în 7 capete: „Luaţi-vă aminte de proroci mincinoş, carii vin către voi, în veşmintele oilor îmbrăcaţ, iar pe din lăuntru sunt lupi răpitori, pre carii din rodul lor (zice) îi veţi cunoaşte pre ei", adecă de pe faptele lor cele necuvioase. Şi iarăşi la 23 de capete, pe unii ca aceştea îi numeşte făţarnici, orbi, nebuni şi morminte spoite pe dinnafară. Făţarnici îi numeşte pentru căci să arată cu înşălăciuni înaintea oamenilor şi fac pre sine cum că sunt sfinţi şi*

[1987] Idem, p. 38.
[1988] Idem, p. 65.
[1989] Idem, p. 47-48.
[1990] Idem, p. 99.

drepţi. Orbi îi numeşte pentru căci nu vor să înveţe pre oameni cele ce să cuvin şi sunt drepte şi adevărate, ce-i învaţă şi-i îndeamnă pururea la lucrurile cele vătămătoare de suflet. Nebuni îi numeşte, pentru căci calcă poruncile cele mai mari ale lui Dumnezeu şi cearcă lucruri deşarte şi de nimic. Morminte spoite pe dinnafară îi numeşte, pentru căci să fac ei mai învăţaţi, mai drepţi, mai buni şi mai vrednici decât Sfinţii Părinţi şi decât Apostolii şi nu ţin seamă într-o nimica cele ce au zis ei şi le-au aşăzat, spre cinstea Besericii, spre întemeierea credinţii şi a creştinătăţii şi spre folosul cel de obşte, ca nişte călcători de lege ce sunt. Opresc şi pe alţii, cu o mie de mijloace, să nu le ţie, pentru ca să-i osândească împreună cu dânşii, pentru binele cel mare ce le fac şi mila ce le dau, pentru care lucru vor să ia, ticăloşii, mai multă osândă de la Dumnezeu [1991].

S-ar fi putut ca, fără a face mulţi adepţi printre credincioşii ortodocşi din Ţara Românească, *valul* protestant (luterano-calvin) să fi dat apă la moară celor mai puţin ostenitori în a împlini cerinţele mai aspre ale cultului ortodox – şi dacă ne uităm numai la lipsa de entuziasm pe care o constata mitropolitul în rândul celor ce ţineau postul, ne putem face o idee despre *râvna* unora –, pentru a cere relaxarea, din punct de vedere practic şi moral, a preceptelor ortodoxe, cu care însă Antim nu putea fi niciodată de acord, şi cred că şi aceasta ar putea fi una dintre motivaţiile acestor inserţiuni şi peroraţii anti-protestante în didahiile sale.

Sau poate că autorul se lăsa purtat iarăşi de acelaşi sentiment de dreptate, care îl anima, şi reacţiona împotriva presiunilor despre care ştia că se exercitau în Ardeal de către adepţii noii religii. Spun acestea plecând de la premisa că Antim nu se lupta niciodată – retoric vorbind – cu morile de vânt, ci avea mereu înaintea ochilor realităţi concrete. Cert este însă că mitropolitul considera că *vrednici de plâns sunt… ereticii, că sunt despărţiţi din braţele Bisericii* [1992].

Se pare că şi *zorii* ateismului începeau să mijească, deoarece am întâlnit în *Didahii* o frază destul de alarmantă, prin care Antim avertiza: *Iară acum creştinii noştri atâta stau împotriva lui Dumnezeu, cât Îl fac şi mincinos şi Sfânta Scriptură zic că sunt basne şi aflări omeneşti* [1993]. După cum a dat dovadă de mai multe ori, în predicile sale, acesta era la curent cu toate inovaţiile în materie de ştiinţă[1994] şi cultură, în afară de religie, unde era obligat să fie bine informat.

[1991] Idem, p. 134- 135.

[1992] Idem, p. 188.

[1993] Idem, p. 54.

[1994] De exemplu, în predica de la întronizarea sa, Antim afirmă că Apostolii ca nişte oameni blânzi şi făr' de răutate au mers după Dânsul, ca hierul după piatra magnitului şi ca părul după chihribariul cel curat, cf. Idem, p. 5, iar în panegiricul dedicat Sfinţilor Petru şi Pavel, spune la un moment dat că s-au aflat întinăciuni la soarele cel simţitor, prin mijlocul ochianurilor, de astronomii ceşti de pe urmă, cf. Idem, p. 59, fapt care, deşi afirmă că nu îl crede, dovedeşte că era la curent cu ultimele descoperiri în domeniul ştiinţei şi chiar îl speculează într-o interpretare duhovnicească, continuându-şi aserţiunea în mod neaşteptat: Deci, să mărturisim şi noi cum că s-au aflat oarecare întinăciuni şi la soarele nostru cel de taină, la Petru, cf. Ibidem.

De altfel, în Occident, încă din 1670 apăruse „Tractatus theologico-politicus" al lui Baruh Spinoza, în care se afirma că Sfânta Scriptură este „o operă omenească, plină de şovăieli, de contradicţii, de erori. Pentateuhul nu-i poate aparţine lui Moise; cărţile lui Iosua, Judecătorii, Ruth, Samuel, Regii nu sunt autentice; la fel şi restul. (…) religia creştină nu este decât un fenomen istoric, care se explică prin momentul când a apărut, prin împrejurările de-a lungul cărora evoluase; şi care are doar un caracter trecător, nicidecum veşnic, relativ, şi nicidecum absolut. (…)

Ateismul se născuse odată cu Renaşterea italiană, care reînviase păgânismul; fusese răspândit de Machiavelli, Aretino, Vanini. Herbert de Cherbury şi Hobbes fuseseră marii săi partizani; iar acum apărea cel mai nefast dintre toţi – Spinoza"[1995].

Bossuet lua atitudine împotriva lui Spinoza, dar avea rezerve şi faţă de corecta înţelegere şi interpretare a metodei raţionaliste a lui Descartes: „Văd… cum sub numele de filozofie carteziană se pregăteşte o mare luptă împotriva Bisericii. Văd născându-se din sânul şi din principiile ei, după părerea mea prost înţelese, mai multe erezii; şi prevăd cum va deveni odioasă datorită concluziilor trase împotriva dogmelor respectate de Părinţii noştri şi cum va păgubi Biserica de folosul pe care l-ar fi putut spera de la ea pentru a-i convinge pe filosofi de divinitatea şi imortalitatea sufletului"[1996].

Dar „începuturile crizei conştiinţei europene" sunt stabilite, de către autorul anterior citat, „în jurul anilor 1680"[1997]. Antim prinsese desigur ecouri ale frământărilor care tulburau Apusul, asta dacă nu cumva putuse chiar să lectureze ceva mai solid cu privire la acest subiect, al noilor filosofii, confesiuni şi erezii care se năşteau ca ciupercile după ploaie în cealaltă parte a continentului european.

Secolul „Luminilor" avea să lase să se audă vociferările tuturor adversarilor creştinătăţii şi ai lui Dumnezeu. Indiferent dacă aceste schimbări şi inovaţii aveau sau nu repercursiuni la noi, la acea dată – mai degrabă nu aveau încă niciun efect major –, Antim se simţea dator să reacţioneze prompt şi să ia atitudine, mai înainte de a se întâmpla ceva defavorabil.

Faptul că reacţionează împotriva protestanţilor este un semn că recepta foarte corect care a fost mişcarea care a dat tonul schimbărilor în Apus şi care, ea însăşi, foarte curând, se va confrunta cu recuzări la fel de vehemente ca şi cele aduse catolicismului, din partea radicalilor deişti, panteişti sau atei.

Poate că Antim avea şi conştiinţa că aceste lucruri nu vor rămâne izolate, ci se vor răspândi cu repeziciune, după cum, probabil, anumite semnale îngrijorătoare trebuie să fi demonstrat. Răsăritul ortodox se ferea încă, de la acel moment, de astfel de cărţi şi nu agrea,

---

[1995] Paul Hazard, *Criza conştiinţei europene (1680 – 1715)*, traducere Sanda Şora, prefaţa Romul Munteanu, Ed. Univers, Bucureşti, 1973, p. 140-141.

[1996] *Scrisoare către Huet*, 18 mai 1689, apud. Idem, p. 214.

[1997] Idem, *Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea. De la Montesquieu la Lessing*, traducere de Viorel Grecu, Ed. Univers, Bucureşti, 1981, p. 5.

nici măcar de curiozitate, prezenţa lor în spaţiul său sacru. În urma valului protestant însă, răspândirea noilor confesiuni şi a noilor filosofii era numai o chestiune de durată.

Oricât de mult ne-ar plăcea sau nu, aceasta este imaginea Ţării Româneşti la început de secol XVIII. Dacă era mai bună sau mai rea decât este astăzi, nu este cazul să discutăm aici. Aceste fragmente din *Didahii* ne ajută însă, să cunoaştem personalitatea extrem de puternică a mitropolitului Antim Ivireanul, întregind portretul său cu atribute spiritual-morale deosebite şi oferindu-ne o nouă confirmare a îndemânării sale retorice, a distincţiei sale oratorice, în contextul literaturii române.

III. 6. 3. ORIGINALITATEA *DIDAHIILOR*

III. 6. 3. 1. O hermeneutică proprie

Am văzut, în capitolele anterioare, că Antim Ivireanul recurge la „alegorizarea hermeneuticii”, la încriptarea şi metaforizarea ei, astfel încât, ceea ce trebuia să fie o simplă interpretare a textului biblic, devine ea însăşi un text cu valenţe şi profunzimi nebănuite, o erminie sugerând infinitul inepuizabil al universului aparţinând logosului scripturistic.

Considerăm că această „punere în scenă” a predicii, această aducere în lumină a cuvântului inspirat, astfel încât să se sugereze, în acelaşi timp, neiluminarea lui hermeneutică până la capăt – faptul că orice comentariu nu este fără rest – sunt calităţi şi contribuţii indiscutabile ale scriitorului şi teologului Antim.

Există nenumărate fragmente alegorico-metaforice în *Didahii* (după cum s-a putut observa în capitolele anterioare) – alături de întreaga organizare, *regizare* a predicii, care ne face *contemporani* cu istoria biblică şi „contemporani cu Dumnezeu” (cum ar zice Blaga) – care ascund o teologie şi o filosofie vastă şi care au nevoie de o „hermeneutică la hermeneutică” pentru a putea fi înţelese. Ele alcătuiesc, în acelaşi timp, unele dintre cele mai frumoase pagini – dacă nu, poate, cele mai frumoase – ale literaturii române vechi.

Dincolo de aceste alegorii teologico-literare, dincolo de poezia care ascunde în sine erminii[1998] neaşteptate ale cuvintelor Scripturii Sfinte, Antim interpretează şi comentează adesea şi în mod *clasic*, ca să spunem aşa. Şi am citat deja, cu alte ocazii, astfel de tâlcuiri, dintre care vom mai reaminti cititorului numai câteva, puţin mai târziu.

[1998] ἑρμηνεύω = a pune în cuvinte, a explica.

Coresi spune, despre *Cazania* sa, că este aleasă *den multe dumnezeeşti scripturi*, iar Varlaam scrie că *adunat-am din toţi tălcovnicii Sventei Evanghelii, dascălii Besericii noastre*, dintre care îi citează numai pe Sf. Vasile cel Mare, Sf. Ioan Gură de Aur, Sf. Epifanie de Salamina şi Sf. Efrem Sirul. Coresi şi Varlaam nu îşi rezervă astfel foarte multe pretenţii de originalitate în interpretarea Sfintelor Evanghelii.

Antim însă, în cel puţin o ocazie, spune că tâlcuirea îi aparţine, ceea ce ne duce cu gândul că s-ar putea să fie mai multe astfel de interpretări proprii, pe care însă el nu le-a marcat aparte.

Astfel, în predica la Adormirea Prea Sfintei Născătoarei de Dumnezeu, Antim afirmă: *întru care nume Mariam, după a mea proastă socoteală* (subl. n.)*, înţelegem cum că cuprinde în sine trei lucruri: una pentru că fiind numele acesta de trei (silaves), adecă de trei înjugări, să înţelege cum că au născut o Faţă a Sfintei Troiţe, pre Fiiul şi Cuvântul lui Dumnezeu; a dooa că are fieştecare înjugare câte 2 slove şi să înţelege cele doao firi ale lui Hristos, adică cea dumnezeiască şi cea omenească; a treia că sunt 6 slove de toate într-acest nume, cu carele înţelegem cele 6 taini mari şi preste fire, adică Blagoveştenia, Naşterea, Botezul, Moartea pre Cruce, Înviiarea şi Înălţarea la ceriu* (…)[1999].

O aluzie asemănătoare, la originalitatea interpretării, înclinăm să credem că putem afla şi în afirmaţia următoare, dintr-un *Cuvânt de învăţătură la Dumineca lăsatului de brânză*, unde autorul spune: *Vedem în Sfânta Scriptură, la 2 capete ale Facerii, cum că Dumnezeu au poruncit lui Adam ca din tot lemnul ce iaste în grădină, cu mâncare, să mănânce, iar din lemnul a pricepe binele şi răul să nu mănânce, că în ce zi va mânca, cu moarte va muri. Tâlcul acestor cuvinte iaste mare şi adânc şi numai Dascălilor* (adică Sfinţilor Părinţi – n.n.) *iaste dată să o tâlcuiască* [Scriptura] *după cum să cade; iar eu, după putinţă, voiu zice foarte pre scurt numai cele ce mă voiu pricepe că sunt drepte*[2000].

Iar interpretarea, bănuită de noi a fi a lui Antim, este următoarea: *Cuvintele acelia ce zic: „Din tot lemnu ce iaste în grădină, cu mâncare să mănânci", socotesc că nu voiu greşi de voiu zice că din toată învăţătura cea dreaptă şi din toate cuvintele lui Dumnezeu, ce sunt în grădina Sfintei Beserici a Răsăritului, ca o hrană sufletească, cu bucurie tot creştinul, cu dulceaţă să mănânce.* (…) *„Iară din lemnul ce zice a pricepe bine şi rău să nu mâncaţi, că în ce zi veţ mânca, cu moarte veţ muri", poci zice şi pentru aceasta cum că de păcatul ce să face cu pricepere* (întru cunoştinţă – n.n.)*, fieştecarele să se ferească, că în ce zi îl va face, cu moarte va muri.* (…) *Iară putem zice şi într-alt chip, că în toate zilele ce sunt în grădina anului, celia ce sunt spre hrana trupului rânduite cu socoteală şi făr' de vicleşug, fieştecarele să mănânce. Iar din postul cel hotărât pentru folosul cel sufletesc, carele cu priceperea noastră îl putem face bine şi rău, nimeni să nu-l strice, că în ce zi îl va strica, cu moarte va muri;* (…) *că va fi izgonit de Dânsul* [Dumnezeu] *din grădina Besericii, ca şi Adam din raiu*[2001].

[1999] *Opere*, p. 18.
[2000] Idem, p. 34.
[2001] Idem, p. 34-35.

În afară de aceasta, mai putem considera şi alte fragmente ca interpretări originale, cum ar fi, de exemplu, cele din cazania la Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel, în care aceştia sunt asemănaţi soarelui şi lunii, iar despre Sf. Ap. Petru se spune: *S-au aflat întinăciuni la soarele cel simţitor, prin mijlocul ochianurilor, de astronomii ceşti de pe urmă, lucru necunoscut de cei vechi şi cu totul neadevărat. Deci, să mărturisim şi noi cum că s-au aflat oarecare întinăciuni şi la soarele nostru cel de taină, la Petru* (…) *Aceste însă întinăciuni, cu lacrimile ce vărsa adeseori, dintru adâncul inimii, le-au spălat şi au rămas cu totul curat, atâta cât s-au arătat ca un alt soare, luminând în casa Celui Înalt* [2002].

Şi tot în aceeaşi predică, Sf. Pavel este asemănat cu luna astfel: *Multe feliuri de vrednicii, stăpâniri şi puteri dau filosofii să aibă luna. Şi întâi zic cum că luna iaste podoaba nopţii, asemânătoare soarelui şi stăpâna mării: aceste însă vrednicii cu dreptate să cuvin vasului celui ales şi cu cale iaste să se numească podoaba nopţii, de vreme ce s-au trimis de la Dumnezeu, pentru ca să lumineze limbile dintru întunericul slujirii de idoli…*[2003].

Din faptul că termenii de comparaţie i-a împrumutat din ştiinţă şi, respectiv, din filosofia păgână, înţelegem că aceste interpretări sunt iarăşi originale şi s-ar putea să nu se afle în tradiţia Bisericii, deşi valorificarea ştiinţei vremii sau a literaturii şi culturii păgâne, prin convertirea sensului său dintr-o perspectivă creştină, nu a fost un lucru dispreţuit de către toţi Părinţii Bisericii, începând chiar cu Apostolii şi cu Sfântul Pavel. Iar aceste comparaţii, de altfel, constituiau un *topos* al omileticii acelui veac.

În aceeaşi predică, Antim face şi o hermeneutică heraldică, tâlcuind stema ţării, în care soarele şi luna îi închipuie pe Sf. Ap. Petru şi Pavel, iar corbul *nu s-au întors… odinioară, în chivotul lui Noe, pentru căci au aşteptat să între mai cu multă norocire, aicea, în tine* [ţară creştină] *şi pentru ca să aducă veştile liniştei, nu cu frunză de măslin, ci cu ramura Crucii în gură; s-au întors pasărea în braţele tale, cinstită ţară şi să laudă cu pohvală între soare şi între lună. Soarele de-a dreapta şi luna de-a stânga sunt slăviţii Apostoli Petru şi Pavel…* [2004], în stema Ţării Româneşti.

Putem socoti, de asemenea, interpretări personale, acele pasaje referitoare la Sf. Nicolae sau la Sf. Dimitrie, pe care le-am citat deja anterior (şi nu aş vrea să revin cu noi exemplificări, ca să nu deranjezăm prea mult prin redundanţă, deşi există fragmente care pot fi analizate şi comentate din unghiuri diferite, multiple, şi care necesită o reîmprospătare a lor pe retina mnezică a cititorului), datorită ineditului imaginilor, deşi ideea iniţială, esenţială, de la care s-a pornit, în toate aceste cazuri, aceea a asemănării Sfinţilor cu o cetate întărită sau cu aştrii cereşti, ori a sufletului cu o corabie, este de sorginte biblică. Dezvoltarea şi interpretarea ei detaliată îi aparţine însă lui Antim.

[2002] Idem, p. 59.

[2003] Idem, p. 60.

[2004] Idem, p. 63.

Din aceste exemple, cât şi din cele ce vor mai urma, se poate observa cât de mult a încercat Antim Ivireanul să ofere un discurs care să se preteze la pretenţiile vremii sale, dar mai ales, cât de mult era un gânditor şi un exeget el însuşi.

În logica celor afirmate mai sus, am spune că şi următoarele sentinţe sunt rodul cugetării antimiene: *Şi nu numai singură mărirea lui Hristos veseliia ochii ucenicilor, ce şi a lui Moisi şi a lui Ilie, carii, împreună cu Domnul să arătase a fi cuprinşi de lumina şi de mărirea aceia. Că precum nu era slobod înaintea împăratului Artaxerx a întra cineva îmbrăcat în sac, aşa nu s-au cuvenit nici înaintea Împăratului celui vecinic a sta slugile Lui, fără numai a fi îmbrăcate în lumină şi în strălucire* [2005].

Autorul nostru are obiceiul de a interpreta în sens creştin şi unele pilde morale împrumutate din istoria antică păgână sau din istoria bizantină, prin care întâmplări reale capătă nu numai un sens moral, ci devin apte şi de un comentariu alegoric sau duhovnicesc.

Această *hermeneutică* a realităţii, a istoriei concrete, nu este întâmplătoare, pentru că ea vrea să dovedească faptul că Dumnezeu este Cel care conduce lumea şi care îi conferă sens şi că până în cele mai neînţelese şi mai absurde situaţii – după percepţia umană –, există un sens înalt şi o învăţătură de extras din ele. Astfel *să vă spuiu ce au răspuns Tiveriu chesarul unui tânăr, carele pentru multele lui răutăţi să afla la închisoare şi să căzniia ticălosul multă vreme în legături, cu foame, cu sete, întru întunerecul puşcăriei. Şi, de vreme ce cunoştea că nu iaste pentru dânsul nicio nădejde de mântuire, au cerşut de la împăratul, cu mare rugăminte, să poruncească să-i dea moarte, pentru ca să se mântuiască din caznile ce pătimiia, căruia i-au zis Tiverie: „Tu încă n-ai aflat har înaintea ochilor miei şi-mi ceri o facere de bine ca aceasta".*

Şi de vreme ce un vinovat n-are îndrăzneală înaintea împăratului celui pământesc, măcar să-i ceară moarte, dară noi, că suntem vinovaţi înaintea a tot puternicului Împăratului Dumnezeu şi încărcaţi de grele păcate, cum pohtim să asculte Dumnezeu rugăciunea noastră şi să dea bunătăţile ce cerem?[2006].

Şi iarăşi: *Via filosoful, mergia odată pre mare cu corabiia şi era împreună cu el, nişte oameni răi. Şi, apucându-i furtună mare, era să piară. Iar oamenii cei răi au început a să ruga dumnezeilor lor, să-i mântuiască din nevoe. Iar filosoful le-au zis: rogu-vă, tăceţ, să nu vă priceapă care cumva dumnezeii că sunteţ aici, că adevărat vă va cufunda. Asemenea zic şi eu cătră păcătoşii ce să roagă, că mai bine iaste să tacă, decât cu buzele lor cele spurcate, să aducă rugăciuni, cătră Dumnezeu la nevoile lor, că în loc de a afla mântuire, poate să piară desăvârşit pentru păcatele lor* [2007].

Dar şi istoria bizantină îi oferă mitropolitului un prilej pentru o paralelă destul de interesantă şi de inedită cu realitatea duhovnicească şi cu sensul moral înspre care îndreaptă acesta atenţia ascultătorilor: *Evdoxiia, împărăteasa lui Arcadie, au fost înţeles cum că norodul de la Gaza nu petrece creştineşte, de vreme ce cei mai mulţi să închina idolilor. Şi*

[2005] Idem, p. 11.
[2006] Idem, p. 161.
[2007] Idem, p. 162.

zicea împăratului şi-l îndemna să facă în tot chipul să-i suppue supt creştinătate, pentru ca să nu să necinstească împărăţiia şi numele lui Hristos şi al credinţii. Iar împăratul Arcadie i-au răspuns: o ştiu eu aceasta de mult, cum că acel norod pleacă mai mult spre închinăciunea idolilor, dară ce voiu să fac? Să cuvine să mă fac cum că nu-mi iaste în ştire şi să-i las să trăiască cum vor vrea, pentru căci are mare câştig împărăţiia noastră din dările lor. Acum dară, dintru acest răspuns iau şi eu pricină ca să astup gurile mirenilor acelora carii, cu atâta îndrăzneală iscodesc, cu tot denadinsul faptele lor, preoţilor. (…) *Şi nu căutaţi la atâta câştig şi bunătăţi ce vă fac, la atâtea daruri, la atâtea faceri de bine ce vă împart, numai vă uitaţi cu atâta pizmă şi cu atâta mânie la greşalele ce au, ca nişte oameni ce poartă trup şi vieţuiesc în lume* [2008].

Punem punct aici acestor peregrinări de-a lungul textului omiletic antimian, socotind că ceea ce era de demonstrat – valabilitatea unor exegeze personale foarte pertinente –, am demonstrat. Am putea să continăm să ne exprimăm părerea asupra altor verosimile comentarii şi intepretări originale, însă şi atâta este de ajuns, iar scopul nostru, acela de a pune în lumină amplitudinea manifestării personale a autorului, în cadrul unui gen literar cum este retorica sacră, a fost atins.

III. 6. 3. 2. Izvoarele omiliilor antimiene

Din bibliografia predicilor lui Antim face parte, mai întâi de toate, *Sfânta Scriptură*, din care acesta citează adesea, apelând atât la *Noul Testament*, cât şi, într-o măsură foarte mare, şi la *Vechiul Testament*, semn al unei prodigioase cunoaşteri a textului biblic din partea autorului nostru, marcă a adevăratei vocaţii de interpret duhovnicesc al cărţilor sfinte. Din *Noul Testament*, el citează din cele patru Evanghelii, a Sfinţilor Apostoli Matei, Marcu, Luca şi Ioan, din Faptele Apostolilor, Epistolele Sfântului Apostol Pavel către Romani, Epistola întâia către Corinteni, Epistola a doua către Coreinteni, Galateni, Efeseni, Filipeni, Coloseni, Epistola întâia către Timotei, Evrei, Întâia Epistolă Sobornicească a Sfântului Apostol Petru, A doua Epistolă Sobornicească a Sfântului Apostol Petru, Întâia Epistolă Sobornicească a Sfântului Apostol Ioan, Apocalipsă; iar din *Vechiul Testament*, oferă citate sau face referiri la Facere, Ieşire, Levitic, Numeri, Deuteronom, Cartea Judecătorilor, Cartea întâia a Regilor, Cartea a doua a Regilor, Cartea a treia a Regilor, Cartea a patra a Regilor, Cartea întâia a lui Ezdra, Cartea lui Iov, Psalmi, Pilde, Ecclesiastul, Cântarea Cântărilor,

---

[2008] Idem, p. 172.

Isaia, Ieremia, Iezechiel, Daniel, Miheia, Ioil, Iona, Avacum, Zaharia, Maleahi, Cartea Iuditei, Cartea înţelepciunii lui Solomon, Rugăciunea regelui Manase.

Antim menţionează, de asemenea, mai mulţi Sfinţi Părinţi, de-a lungul întregii sale opere, din care a citat: Sfântul Dionisie Areopagitul, Sfântul Ioan Gură de Aur (Zlatoust), Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Grigorie Teologul (Bogoslovul), Sfântul Grigorie de Nyssa, Sfântul Atanasie cel Mare – care este amintit cu „Viaţa Sfântului Antonie cel Mare” –, Sfântul Efrem Sirul, Sfântul Ioan Damaschin – „Dogmatica” –, Sfântul Teofilact al Bulgariei, Sinesiu de Cyrene şi Eusebiu de Cezareea (cel mai adesea se face apel la Sf. Ioan Gură de Aur şi la Sf. Teofilact).

Pe lângă toţi aceştia îi aminteşte şi pe Anaxagora, Aristotel, Democrit (*Dimocrit*), Anaximene (*Anaxament*)[2009], Socrate (deşi nenumit, este amintit cu celebrul aforism: *cunoaşte-te pe tine însuţi*)[2010], Hesiod (*Isiod*)[2011]. Antim pomeneşte, de asemenea, de *Via* filosoful[2012] şi de un alt filosof, nenumit[2013].

Multe idei şi imagini sunt identificabile, pe lângă *Sfânta Scriptură*, în tradiţia imnologică şi liturgică ortodoxă, în Vieţile Sfinţilor, Istorii bisericeşti, în texte apocrife, etc.

Este clar că izvoarele bizantine au alcătuit adevărata sursă de inspiraţie – atât din punct de vedere teologic, cât şi oratoric – pentru Antim Ivireanul. El citează foarte mult din *Sfânta Scriptură*, dar, de multe ori, reproduce sau parafrazează propoziţii întregi sau numai unele expresii din Biblie, fără să mai amintească această sursă. Foloseşte foarte mult, după cum am menţionat, atât *Noul*, cât şi *Vechiul Testament*.

În *Cazanie la Adormirea Prea Sfintei Născătoarei de Dumnezeu*, de exemplu, nenumărate secvenţe au provenienţă fie biblică, fie imnologică şi liturgică, fie se apelează la Sf. Tradiţie eclesiastică.

Între Sfinţii Părinţi şi scriitorii bisericeşti, în funcţie de numărul apariţiilor pe parcursul didahiilor, Antim Ivireanul citează din:

- Sf. Ioan Gură de Aur (de 10 ori), numit şi *Sfântul Ioan Zlatoust* (despre rugăciune[2014]), *cel cu Gura de Aur* (tâlcuire la psalmul 48[2015]), *cel cu limba şi cu inima de aur* (despre Sf. Pavel[2016]), *dumnezeescul Zlatoust* (despre cei trei morţi[2017]), *Ioan cel cu rostul de aur* (despre cel ce se teme de Dumnezeu[2018]), din nou *Sfântul Ioan Zlatoust* (şi din nou despre rugăciune[2019]), *marele Zlatoust* (comentariu la Evanghelia după Matei[2020]), *cel cu*

2009 *Opere*, p. 175.
2010 Idem, p. 104.
2011 Idem, p. 86.
2012 Idem, p. 162.
2013 Idem, p. 87.
2014 Idem, p. 37.
2015 Idem, p. 59.
2016 Idem, p. 85.
2017 Idem, p. 145.
2018 Idem, p. 154, nota 1.
2019 Idem, p. 163.

rostul de aur şi iarăşi *dumnezeescul Zlatoust* (citat de trei ori consecutiv, cu o tâlcuire despre rostul morţii[2021]).

- Sf. Teofilact de Ohrida (de 5 ori), numit *Sfântul Theofilact* (despre cei trei morţi[2022]), dar şi *dumnezeescul Theofilact*, în trei ocazii diferite (despre păcatul neascultării, temă pentru care a fost amintit de 2 ori consecutiv[2023]; despre potolirea furtunii pe mare[2024] şi despre intrarea Domnului în Ierusalim[2025]. Există însă şi alte preluări din Sf. Teofilact, mai cunoscut sub numele de „al Bulgariei", pe care însă mitropolitul nu le-a menţionat în text şi pe care o să le expunem pe parcurs. Am identificat cel puţin două asemenea interpretări ale textului biblic inspirate de Sf. Teofilact, în cea de-a doua predică la *Schimbarea la Faţă*.
- Sf. Vasile cel Mare (de 4 ori), amintit ca *Sfântul Vasile* (cuvânt despre post[2026]) şi *marele Vasile*, în trei rânduri (cuvânt despre moarte[2027] şi iarăşi cuvânt despre post, în două predici diferite[2028]).
- Sf. Ioan Damaschin (de 3 ori, la care am adăugat un cuvânt din „Dogmatica" Sfântului, pe care Antim Ivireanul nu l-a mai citat ca atare, probabil considerându-l deja bine cunoscut): *un tropar al canonului despre Înălţarea cinstitei Cruci* [2029]; despre cele opt botezuri, *la a 4 carte a „Bogosloviei"* [2030] (adică a „Dogmaticii"); despre Întruparea Mântuitorului[2031]; despre faptul că Întruparea Mântuitorului este singurul lucru nou sub soare[2032] – fără ca Antim să mai menţioneze că este o preluare din aceeaşi carte a Sf. Ioan Damaschin.
- Sf. Grigorie de Nyssa (de 3 ori), referindu-se la *îmbrăcămintea de piei* pe care a făcut-o Dumnezeu pentru Sf. Protopărinţi Adam şi Eva – tâlcuire la Facere[2033] – şi *a doao carte, la începerea postului*, amintită de două ori[2034].

[2020] Idem, p. 173.
[2021] Idem, p. 190.
[2022] Idem, p. 145.
[2023] Idem, p. 152.
[2024] Idem, p. 157.
[2025] Idem, p. 209.
[2026] Idem, p. 101.
[2027] Idem, p. 189.
[2028] Idem, p. 204 şi 218.
[2029] Idem, p. 69.
[2030] Idem, p. 70.
[2031] Idem, p. 130.
[2032] Idem, p. 30. În *Dogmatica* Sfântului Ioan Damaschin se spune: „Şi fiind Dumnezeu desăvârşit, Se face om desăvârşit şi săvârşeşte cea mai mare noutate din toate noutăţile, singurul nou sub soare (cu trimitere la Eclesiast, 1, 9-10; căci Sf. Solomon spunea că *nu este nimic nou sub soare* – până la venirea lui Hristos – înaintea lui Heraclit – n.n), prin care se arată puterea infinită a lui Dumnezeu", cf. Sf. Ioan Damaschin, *Dogmatica*, ed. a III-a, trad. de Pr. D. Fecioru, Ed. Scripta, Bucureşti, 1993, p. 96.
[2033] Idem, p. 225.
[2034] Idem, p. 37 şi 101.

- Sf. Efrem Sirul (de 2 ori), numit *dumnezeescul Efrem* (cuvânt despre ascultare[2035]) şi *dumnezeescul Efrem Sirianul* (cuvânt despre preoţie[2036]).
- Sf. Grigorie Teologul (sau *Bogoslov*, cum îl numeşte Antim) – despre moarte[2037].
- Sf. Atanasie cel Mare sau *dumnezeescul Athanasie* – „Viaţa Sfântului Antonie cel Mare"[2038].
- Sf. Dionisie Areopagitul (*Areopaghitul*) – despre rugăciunile care se fac la morţi[2039].
- Sinesiu (*Sinesie*) de Cirene [2040].
- Eusebiu de Cezareea (*Evsevie*) – despre Sf. Constantin cel Mare[2041]. Referiri la istoria bizantină şi poate la aceeaşi carte sunt însă mai numeroase[2042].

În afară de aceştia, se inspiră, deşi nu îi citează, şi din următorii autori patristici:

- Fericitul Ieronim. Am putea să-l considerăm, ca făcând parte dintre autorii parcurşi de Antim şi solicitaţi la elaborarea didahiilor, şi pe Fericitul Ieronim şi vom explica imediat de ce. Într-un *Cuvânt de învăţătură la Dumineca Florilor*, acesta afirmă următoarele: *Când au poruncit Dumnezeu lui Noe să facă corabiia, spun istoricii cum să o fi făcut într-o 100 de ani…*[2043], şi, deşi Antim nu ne indică exact sursele sale, putem deduce cine este măcar unul dintre aceşti „istorici" la care face referire, întrucât în *Chipurile Vechiului şi Noului Testament* ne oferă aceeaşi informaţie, cu menţionarea autorului care i-a furnizat-o. Astfel: *Noe… apropiindu-să Potopul, au întrat în corabiia ce făcuse din porunca lui Dumnezeu, cu 100 de ani mai nainte, după cum zice Ieronim* [2044].
- Sf. Asterie al Amasiei, conform identificării făcute de Mihail-Gabriel Popescu. Acesta vorbeşte de prelucrarea, de către Antim, a unui fragment din opera Sfântului Asterie al Amasiei (secolul al IV-lea), pe care l-a folosit în *Cuvântul de învăţătură la Duminica lăsatului sec de brânză*. Acest text sună astfel la Sf. Asterie: „Mi-e ruşine de întristarea ce o au cei lacomi la pântece, când se hotărăsc la post. Mereu cască, se culcă puţin, se scoală şi iarăşi sunt siliţi să se culce. Se silesc să-şi petreacă ziua în nesimţire şi se supără că soarele întârzie atât de mult până să apună. Spun că zilele sunt mai lungi ca de obicei. Îşi închipuie că au dureri în stomac, că li s-a tulburat sufletul, că-i doare capul, că li s-a schimbat

---

2035 Idem, p. 153. A se vedea şi Sfântul Efrem Sirul, *Cuvinte şi învăţături*, vol. II, Ed. Bunavestire, Bacău, 1998: *Pentru ascultare*, p. 83-87.

2036 Idem, p. 165. A se vedea Sfântul Efrem Sirul, op. cit., vol. III, 1996: *Cuvânt pentru preoţie*, p. 16-21.

2037 Idem, p .224.

2038 Idem, p. 170.

2039 Idem, p. 193.

2040 Idem, p. 138.

2041 Idem, p. 87.

2042 Idem, p. 86, 114, 115, 116, 117.

2043 Idem, p. 93.

2044 Idem, p. 251.

dispoziţia sufletească, cu toate că acestea sunt simptomele îmbuibării şi nu ale postului. Vin cu neplăcere la masa aceasta frugală, murmură împotriva verdeţurilor, batjocoresc legumele, ca şi cum ar fi fost create fără niciun rost; căci cei cărora le plac mâncările grase şi îmbelşugate încep să şi filosofeze împotriva mâncărilor ce aduc cumpătarea. Beau apă ţinându-şi respiraţia, ca şi cum ar bea o doctorie dată de doctori. Mulţi oameni, din pricină că în post nu pot bea vin, inventează altfel de vin ca să-şi mângâie pofta de vin prin aceste false născociri"[2045]. Ne amintim desigur de fragmentul similar din predica lui Antim[2046] – pe care renunţăm să îl cităm din nou – şi nu putem decât să fim de acord cu faptul, că mitropolitul s-a inspirat din aceste cuvinte, chiar dacă le-a prelucrat şi le-a adaptat vremii sale. Probabil că asemănările cu vremea sa i s-au părut izbitoare şi, sesizând ironia acidă a Sf. Asterie, autorul nostru nu s-a dat nici el înapoi de la a-şi apostrofa credincioşii lipsiţi de zel, în acelaşi fel.

- Fericitul Augustin. În comentariul său la *Predica de pe Munte*, acesta spune, la un moment dat: „Deci noi săvârşim păcatul prin trei trepte – momeala, plăcerea, consimţirea – şi păcatul însuşi este de trei feluri – făcându-se în inimă, prin fapte şi prin obişnuinţe –, aşa cum sunt şi trei feluri de morţi: una, cea din casa noastră, adică pe când noi consimţim plăcerii în inimă; a doua, când suntem scoşi afară pe poartă, când încuviinţarea a devenit acţiune; şi a treia, când mintea este împinsă să cadă prin forţa rea a obişnuinţei, ca într-o groapă a pământului, şi să devină putreziciune, aidoma celei a unui mormânt.

Şi oricine citeşte Sfânta Evanghelie înţelege că Domnul nostru a făcut nelucrătoare în această viaţă aceste trei feluri de morţi. Şi poate că cineva se va gândi ce diferenţă există între cuvintele Lui, prin care a făcut învierile, când a zis la una dintre ele: „Fiică, scoală-te" (Mt. 5, 41; Lc. 8, 54), altădată: „Tinere, ţie îţi zic, scoală-te" (Lc. 7, 14), pe când altădată S-a întristat cu duhul, şi plângând, şi din nou întristându-Se, după aceea, „a strigat cu voce tare: *Lazăre, vino afară!*" (In. 11, 43)"[2047].

În mod mai detaliat şi mai explicit, pentru a fi mai lesne de înţeles, Antim afirmă şi el exact aceleaşi lucruri, în cea de-a treia predică la *Duminica Floriilor*. Astfel: *Fata cea moartă a lui Iair, ce au murit în casă, închipuiaşte pre păcătosul acela care păcătuiaşte cu mintea şi cu voinţa, adică carele să află în voinţă ca aceia să păcătuiască, dară păcatul încă nu l-au isprăvit cu lucrul* (…) *Iar feciorul văduvei, carele să aduce în pat, afară din cetate, închipuiaşte păcătosului aceluia carele au săvârşit cu lucrul păcatul şi s-au îndulcit pre sine* (…) *Al treilea mort, carele iaste Lazăr, ne adeverează pre cel ce au îmbătrânit în păcat şi s-au obicinuit în răutate* (…) *La mortul cel dintâi, carele era fata lui Iair, zice evanghelistul Mathei cum când au mers Hristos să o înviiaze n-au zis un cuvânt, numai au apucat-o de mână şi s-au sculat fata. La al doilea mort, la feciorul văduvei, zice*

[2045] Sfântul Asterie al Amasiei, *Omilii şi predici*, traducere de Pr. D. Fecioru, Bucureşti, 1946, p. 267-268, apud. Mihail-Gabriel Popescu, op. cit., p. 56-57 şi nota 131.

[2046] Vezi *Opere*, p. 102.

[2047] Fericitul Augustin, *Predica de pe Munte a Domnului nostru Iisus Hristos*, traducere din limba engleză, introducere şi note de Pr. Drd. Dorin-Octavian Picioruş, Ed. Agnos, Sibiu, 2006, p. 68-69.

evanghelistul Luca cum că s-au atins de coşciug şi numai atâta zise: „Voinice, ţie zic: scoală! Să şezu mortul”. Iar la al treilea, la Lazăr, ce n-au zis şi ce n-au făcut dulcele Iisus, să-l înviiaze. Cetiţ la Ioan în 11 capete şi vedeţi. Întâi zice: „Gemu cu duhul şi să turbură pre Sine”. A dooa, din ochii Lui cei dumnezeeşti au curs lacrămi: „Şi lăcrămă Iisus”. A treia: „Au rădicat ochii în sus şi S-au rugat pentru dânsul lui Dumnezeu Tatăl: Părinte, mulţumescu-Ţi că M-ai ascultat”. Şi la cea de pe urmă, cu glas groaznic, cu carele au turburat tot iadul, aduse pre Lazăr dintru întunerecul morţii la lumina vieţii: „Glas mare strigă: Lazăre, eşi afară, Şi eşi mortul” [2048].

Antim ne indică drept surse patristice pe *dumnezeescul Zlatoust şi Sfântul Theofilact şi toţi tâlcuitorii Sfintei Evanghelii* [2049], iar noi nu negăm faptul că, în izvoarele indicate să se afle interpretări asemănătoare. După cum se vede, vorbeşte şi despre alţi *tâlcuitori*, fără a mai oferi alte indicaţii precise, însă asemănarea cu Fericitul Augustin este destul de mare şi considerăm că şi acesta ar fi putut fi consultat, alături de Sfinţii Părinţi menţionaţi de autor.

- Sf. Fotie cel Mare (sec. IX). În *Învăţătură când se face parastas*, Antim Ivireanul predaniseşte că nu este bine şi folositor să plângă creştinul după cel adormit de tânăr, aducând în sprijinul învăţăturii sale pe Sfântul David, căruia, murindu-i un copil, *zice „Sfânta Scriptură”, îndată s-au spălat şi s-au uns cu mirosuri şi s-au îmbrăcat în haine luminate şi, mergând în casa Domnului, au dat mulţemită lui Dumnezeu. Şi eşind afară, s-au ospătat şi s-au veselit...* [Cf. II Regi, 12, 18-23][2050], din cauză că acest copil *s-au odihnit în Domnul şi s-au mântuit de grijile lumii* [2051]. În acelaşi fel şi aducând acelaşi exemplu din Sfânta Scriptură, scria şi Sf. Fotie cel Mare fratelui său, Tarasie, la moartea fiicei acestuia – şi Antim spunea acest cuvânt la moartea unei *cinstite cocoane* [2052] –, afirmând că nu se cuvine a-i plânge pe cei morţi de timpuriu, ci a te bucura pentru ei, pentru că se duc mai curaţi la Dumnezeu, după cum şi Sf. David „s-a ridicat deasupra durerii şi a înălţat glas de rugăciune mulţumitoare, văzându-şi mai departe de treburile lui obişnuite. Aceasta ar trebui să fie şi atitudinea noastră… Să ne împăcăm cu ceea ce a rânduit El, decât să dispreţuim judecata Creatorului prin plâns şi tânguire… Să fim… cu curaj şi cu îndrăzneală ca nişte soldaţi ai Împăratului ceresc, opunând rezistenţă vrăjmaşului!”[2053]. Antim nu l-a citat pe Sf. Fotie cel Mare, dar este cât se poate de probabil să se fi inspirat din această sursă.
- Sf. Irineu de Lugdunum (Lyon) (secolul al II-lea). Este posibil ca şi acest Sfânt Părinte să se fi aflat printre sursele lui Antim şi ne întemeiem afirmaţia pe comparaţia între

[2048] *Opere*, p. 142-144.
[2049] Idem, p. 145.
[2050] Idem, p. 192.
[2051] Idem, p. 193.
[2052] Ibidem. Gabriel Ştrempel vorbeşte de doamna Pulcheria Mavrocordat sau de o fiică a lui Constantin Brâncoveanu, însă aş înclina spre a doua variantă, întrucât în predica funebră a mitropolitului nostru pare să se facă aluzie mai degrabă la o persoană tânără, după cum indică şi comparaţia pe care o face între aceasta şi copilul Sfântului David Prorocul.
[2053] Cf. Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, *O epistolă a patriarhului Fotie şi semnificaţia ei*, în rev. *Mitropolia Banatului*, XXXII (1982), nr. 10-12, p. 622.

două – poate chiar trei – interpretări teologice ale celor doi autori, după cum urmează. În *Cuvânt de învăţătură la Duminica lăsatului de brânză*, am găsit o idee care poate fi asemănată cu o tâlcuire aparţinând Sfântului Irineu, şi anume: *„Din tot lemnul ce iaste în grădină* (în Eden – n.n.)*, cu mâncare, să mănânci", socotesc că nu voiu greşi de voiu zice că din toată învăţătura cea dreaptă şi din toate cuvintele lui Dumnezeu, ce sunt în Grădina Sfintei Beserici a Răsăritului, ca o hrană sufletească, cu bucurie tot creştinul, cu dulceaţă să mănânce* [2054]. Iar Sf. Irineu spunea: „Trebuie să ne adăpostim în Biserică, să ne lăsăm formaţi la sânul ei şi să ne hrănim din Scripturile Domnului. Căci Biserica a fost plantată ca un Paradis în această lume"[2055].

De asemena, în predica la Bobotează (*Cuvânt de învăţătură la Bogoiavlenie*), autorul nostru afirmă că Sfântul Ioan Botezătorul a fost îngerul care a slujit la Botezul Domnului, după cum Sf. Arhanghel Gavriil a slujit la Naşterea Sa, conducându-i pe magi sub formă de stea: *acolo* (la Naştere – n.n.) *au arătat steaoa pe Hristos, cum că S-au născut, aici mărturiseşte Tatăl din ceriu pre Cel ce să botează…*(…) *Acolo Îngerul cel mare Gavriil slujiia cu cucerie, iar aicea îngerul şi Înainte Mergătoriul Ioann slujaşte taina* [2056].

Această percepere teologică a faptelor, urcă în timp până la Sf. Irineu, care, în celebra sa carte, *Adversus haereses*, făcea următoarele comentarii: „Şi noi putem întreba: de ce Dumnezeu S-a făcut trup? Prevăzând asta, el ne învaţă, spunându-ne: «Fost-a om trimis de la Dumnezeu, al cărui nume era Ioan. El nu era Lumina, ci a venit ca să mărturisească despre Lumină» (In. 1, 6, 8).

Şi pentru ce s-a grăbit Ioan să mărturisească despre Dumnezeu, că este Lumina trimisă în această lume? Pentru că aşa era El, după cum Îngerul Gavriil anunţase în cuvintele de bucurie de la Naşterea Sa. Dumnezeu, Care promisese prin Proroci, că va trimite Îngerul Său înaintea feţei Fiului Său, ca să pregătească calea Sa, l-a trimis pe acela, pe cel care mărturiseşte despre Lumină, având duhul şi puterea lui Ilie. Şi pentru ce a avut Dumnezeu pe Ilie, ca slujitor şi Proroc? Pentru ca să mărturisească pe Cel care a făcut cerul şi pământul"[2057].

Mai putem avea în atenţie şi un alt exemplu, după cum urmează: în *Cuvânt de învăţătură iară la prestevirea omului*, Antim scrie: *Drept aceia, mare folos şi mare dar şi milostivnică vindecare s-au dat omului de la Dumnezeu, ca să moară şi să se strice acest trup al păcatului şi să înviiaze la înviiarea cea de obşte alt trup, duhovnicesc, făr' de stricăciune şi făr' de moarte* [2058]. Dar autorul nostru citează ca sursă pe Sf. Grigorie

[2054] *Opere*, p. 34.

[2055] P. S. Irineu Bistriţeanul, *Sfântul Irineu de Lyon – polemist şi teolog*, op. cit., p. 69.

[2056] *Opere*, p. 64.

[2057] Sfântul Irineu de Lyon, *Contra ereziilor*, trad. de Pr. Drd. Picioruş Dorin-Octavian, ms. comput., p. 242, cf. *Adversus haereses*, III, 11, 4.

[2058] *Opere*, p. 224.

Teologul: *că mare dobândă se face omului moartea, după cum zice şi Sfântul Grigorie Bogoslov, că să tae păcatul, pentru ca să nu rămâie răutatea nemoartă...* [2059], etc.

Însă mai înainte de Sf. Grigorie Teologul, această idee teologică a fost susţinută de Sf. Irineu de Lyon: „De aceea El i-a condus afară din Paradis şi l-a scos pe el (pe Adam – n.n.) de la pomul vieţii, nu fiindcă El îl invidia pe om din cauza acestuia [a pomului vieţii], cum se aventurează unii să spună, ci fiindcă Îi era milă de el şi nu dorea să rămână un păcătos în veci, nici ca păcatul făcut de el să rămână nemuritor, iar răul să fie fără sfârşit şi de netăiat.

Ci El a pus o margine/ limită păcatului său, prin intermediul morţii, şi astfel încetând cauza morţii, punând un sfârşit [păcatului] prin stricarea trupului, care a fost luat din pământ, şi astfel, omul încetând să mai trăiască în păcat, şi murind, putea să înceapă să trăiască în Dumnezeu"[2060].

Faptul că Antim îl menţionează numai pe Sf. Grigorie Teologul nu ni se pare, din motive pe care le vom expune mai jos, un argument inexpugnabil pentru a susţine că el nu l-ar fi citit şi pe Sf. Irineu.

Nu ştim absolut sigur, în acest moment, dacă Antim Ivireanul l-a citit pe Sf. Irineu de Lugdunum (comentariile Sfântului Irineu au fost preluate şi amplificate de tradiţia Bisericii, încât e posibil ca Antim să le fi citit şi în altă parte decât în opera lui însuşi) dar acest lucru nu este exclus. Dimpotrivă, se poate lesne observa că are o preferinţă pentru scriitorii din primele veacuri creştine.

Pe de altă parte, mitropolitul nostru nu are întotdeauna timp să-şi citeze sursele (deoarece, credem noi, aceasta ar încetini ritmul predicii foarte mult şi ar aduce o oarecare monotonie), iar în predici el chiar evită să-i menţioneze pe Sf. Părinţi aparţinând ariei apusene, deşi Biserica Ortodoxă îi recunoaşte ca atare. Ar fi de înţeles, dacă urmărim acest filon logic, să prefere, spre exemplu, a-l cita pe Sf. Grigorie Teologul şi nu pe Sf. Irineu, chiar dacă primul a scris cu aproximativ două secole mai târziu decât celălalt.

Motivul nu cred că stă în subiectivitatea autorului – pentru că, în *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*, îi numeşte pe Sf. Ambrozie de Mediolanum, Fer. Augustin, Fer. Ieronim şi pe Sf. Beda Venerabilul –, ci în vremurile tulburi pe care le traversa Ţara Românească şi Biserica Ortodoxă, căci uniaţia avusese loc cu foarte puţin timp în urmă şi însuşi predecesorul său la scaunul episcopal de Râmnic, Ilarion, fusese depus, acuzat de simpatii catolice. În aceste condiţii, e lesne de înţeles de ce Antim se ferea să dea naştere la discuţii şi neînţelegeri.

De altfel, autorul *Didahiilor* oferă şi cu alte ocazii repere bibliografice incomplete, de genul: *tâlcuitorii Sfintei Scripturi înţeleg…*[2061] sau *iscodesc să afle tâlcuitorii Sfintei Scripturi la Faptele Apostolilor…*[2062] sau *zic Dascălii Bisericii*[2063].

[2059] Ibidem.

[2060] Sfântul Irineu de Lyon, *Contra ereziilor*, op. cit, p. 301, cf. *Adversus haereses*, III, 23, 6.

[2061] *Opere*, p. 82.

[2062] Idem, p. 84.

Dintre cărţile consultate s-a afirmat că face parte şi *Fiziologul* [2064], din care Antim ar fi împrumutat o comparaţie foarte sugestivă, prin care credincioşii sunt îndemnaţi cu aceste cuvinte: *Şi când eşim de la Beserică, să nu eşim deşărţi, ci să facem cum face ariciul, că, după ce merge la vie, întâi să satură el de struguri şi apoi scutură viţa de cad broboanele jos şi să tăvăleşte pre dânsele de să înfig în ghimpii lui şi duce şi puilor. Aşa să ducem şi noi, fieştecine, pre la casele noastre, copiilor şi celor ce n-au mers la beserică, din cuvintele ce am auzit din Sfânta Evanghelie şi dintr-alte cărţi, ca să-i hrănim şi pre dânşii cu hrana cea sufletească* [2065].

S-a sugerat, de asemenea, că filosofia păgână şi literatura populară i-au oferit lui Antim sursa din care acesta a împrumutat *motivul pasării Phoenix*[2066], ca simbol al vieţii veşnice. Însă nu suntem de acord cu acest lucru, întrucât acest motiv a fost preluat de timpuriu şi impropriat de creştinism. Mai mult, se regăseşte şi în *Vechiul Testament*, la Iov 29, 18, dar şi în literatura creştină a secolului I, la autori precum Sfântul Clement Romanul, episcopul Romei[2067], sau Atenagora Atenianul, şi nu era nevoie ca Antim să-l împrumute din literatura păgână sau din cea populară.

Antim parafrazează, în didahiile sale, Acatistul Buneivestiri[2068], Axionul Preacuratei[2069], Axionul la Bunavestire[2070], Axionul la Naşterea Domnului[2071], troparul Sf. Nicolae[2072], *un tropar al canonului de la Înălţarea Sfintei Cruci* [2073], *un tropar al canonului* de la Bobotează *la a 6 peasnă* [2074], *poeticul de la un tropar* la Schimbarea la Faţă *de la a opta peasnă* [2075], troparul Sf. Constantin cel Mare[2076], rugăciuni din slujba înmormântării[2077] şi poate şi din alte cântări şi slujbe bisericeşti, pe care nu le-am identificat în mod deosebit.

[2063] Idem, p. 91.

[2064] Cf. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. XLVIII-XLIX.

[2065] *Opere*, p. 73.

[2066] Cf. Gabriel Ştrempel, loc. cit. p. XLIX. Vezi *Opere*, p. 191.

[2067] Cf. Sfântul Clement Romanul, *Epistola I către corinteni*, XXV, 1-5, apud. Diacon Ioan I. Ică jr. *Canonul Ortodoxiei*, vol. I, Ed. Deisis şi Stavropoleos, Sibiu, 2008, p. 405-406.

[2068] ...înălţimea fecioriei ei, întru care cu anevoe să sue gândurile omeneşti şi adâncimea darurilor ei, carele nu să pot vedea lesne nici cu ochii îngereşti... ; dar şi în a doua scrisoare către Brâncoveanu face o asemenea parafrază, scriind: ...vei lăsa pre Irod (...) ca pre un mincinos , că nu ştie a cânta Alliluia...Opere, p. 16, 233.

[2069] ...aşa iaste şi ia, mai cinstită în cer decât heruvimii şi mai slăvită fără de asămânare decât serafimii..., cf. Idem, p. 18.

[2070] ...înfăţişat Se aduce [Domnul] (...) de sicriiul cel însufleţit, adecă de Sfânta Fecioară... Idem, p. 30.

[2071] ...fericita Anna, fămeia lui Ioachim, născu scaun sfânt lui Dumnezeu, pre Fecioara Mariia, ca să Se odihnească pre dânsa Cela ce să odihneşte pre scaunele cele îngereşti..., cf. Idem, p. 44.

[2072] Îl mărturisesc pre dânsul adevărul lucrurilor, cum că iaste îndreptătoriul credinţii şi chipul blândeţii şi dascălul înfrânării, precum îl cântă Beserica, şi pentru aceia au agonisit prin smerenie cele înalte şi prin sărăcie cele bogate, cf. Idem, p. 51.

[2073] Idem, p. 69.

[2074] Idem, p. 71.

[2075] Idem, p. 78.

A doua didahie la praznicul *Schimbării la Faţă* conţine şi câteva idei dogmatice pe care putem să le regăsim în tâlcuirile la Evanghelii ale Sfântului Teofilact al Bulgariei, autor citat de Antim destul de des, nu însă şi cu această ocazie – în schimb, este citat în cea de-a treia predică dedicată acestei mari sărbători a Ortodoxiei.

Spre exemplificare, oferim următoarele două interpretări din acest *Cuvânt de învăţătură la Preobrajeniia Domnului nostru Iisus Hristos*, a doua predică pe această temă din *Didahii*, în care autorul afirmă, la un moment dat: *Vedeţ, dară ce soţii alese are* [Hristos] *şi cum să aseamănă în oarecarele: Moisi au murit, Ilie n-au murit. Şi oarece ce poate fi aceasta, de S-au însoţit Hristos cu un drept din cei morţi şi cu un drept din cei vii? Pentru căci la Judecata cea viitoare vor să se judece viii şi morţii şi vor să se veselească la Împărăţiia Ceriului câţ vii vor fi drepţi şi câţ morţi vor fi drepţi* [2078].

Şi iarăşi spune: *« Şi să arătă lor Moisi şi Ilie ». Oare pentru ce? Pentru patru lucruri: una pentru ca să scoaţă de la norod acea socoteală mincinoasă, ce avea asupra lui Hristos, că unii îi zicea că iaste Ilie, alţii îi zicea că iaste Ieremia sau unul dintre proroci; a dooa, pentru ca să cunoască jidovii cum că Hristos nu iaste împotriva legii lui Moisi şi pentru această stă cu dragoste de vorbeşte cu singur făcătoriul legii, cu Moisi, şi cu râvnitoriul legii, cu Ilie; a treia pentru ca să se arate cum că iaste Domn şi Stăpânitor, al vieţii şi al morţii şi stăpâneşte pe cei vii şi pe cei morţi şi, când îi chiamă, vin* (...)[2079]. Confruntarea cu textul Sfântului Teofilact m-a condus la concluzia că, din nou, comentariile sale au fost un izvor consultat şi impropriat de Antim[2080].

E neîndoielnic că Antim Ivireanul se înscrie în descendenţa scriitorilor teologi bizantini, a Sfinţilor Părinţi ai Bisericii. Se poate să urmărească îndeaproape modelul oratoric al Sf. Ioan Gură de Aur şi al Sf. Teofilact al Bulgariei, deoarece mai ales pe aceştia îi citează cel mai mult, fiindu-i, probabil, cei mai dragi şi mai apropiaţi de sensibilitatea şi de gândirea lui. Chiar dacă nu urmăreşte în mod formal, tiparul omiletic *exterior* al acelora, se poate ca el să urmărească modelul lor ca pe un model duhovnicesc, nu neapărat din punct de vedere strict retoric, ci după *regulile* oratoriei care ajunge la poarta inimii şi a conştiinţei auditoriului.

Este clar că, din raţiuni ce ţin de natura vremurilor, omiliile antimiene nu copiază un tipar patristic, ele sunt mai scurte, mai concentrate şi cu o ţintă precisă, pe care „vânătorul de

---

[2076] Din ceriu fu chiemat Pavel, din ceriu s-au chiemat şi Constandin, după cum îl cântă Beserica, cf. Idem, p. 85.

[2077] …greşalele ce au, ca nişte oameni ce poartă trup şi vieţuesc în lume. ; Va aşăza, fără de niciun prepus, marele Dumnezeu, sufletul ei creştinesc în sânul lui Avraam şi al lui Isac şi al lui Iacov, în lăcaşurile celor vii, în corturile celor drepţi, unde străluceşte lumina cea de pururea a dumnezeeştii Lui mărire, cf. Idem, p. 172, 191-192.

[2078] *Opere*, p. 77.

[2079] Idem, p. 78.

[2080] Vezi Sfântul Teofilact, *Tâlcuirea Sfintei Evanghelii de la Matei şi Marcu*, Ed. Sofia, Bucureşti, 1998, p. 103.

oameni”[2081] nu o ratează. De la Sfinţii Părinţi, Antim nu a învăţat numai comentarii minunate ale Sfintei Scripturi şi incontestabile adevăruri dogmatice, ci şi foarte multe lucruri despre cum trebuie să propovăduieşti şi cum trebuie să înţelegi psihologia păcătosului, ca să-l faci să iasă afară din carapacea îndreptăţirii de sine.

Considerăm, prin urmare, că marii omileţi ai veacurilor de aur ale creştinismului, la care se adaugă Sfântul Teofilact, i-au fost, în mod esenţial, îndrumători, iar operele lor constituie, alături de *Sfânta Scriptură*, un procent covârşitor din bibliografia predicilor antimiene.

Au existat însă, de-a lungul timpului, mai multe păreri contradictorii asupra acestui subiect. Episcopul Melhisedec al Romanului a indicat, spre exemplu, spre deruta multor generaţii, ca sursă principală de inspiraţie pentru didahiile antimiene, pe marele predicator de la Veneţia, Ilie Miniat, contemporan cu autorul nostru, şi omiliile sale. Nicolae Iorga a preluat iniţial aprecierea lui Melhisedec, pentru ca ulterior să îşi modifice opinia şi să îl propună ca principal model al lui Antim pe Hrisant Nottaras[2082]. Aceste afirmaţii au fost considerate nefondate de toţi marii exegeţi ai operei antimiene.

Există, de asemenea, în tratatul de retorică al lui Ioan Piuariu-Molnar mai multe fragmente care denotă o evidentă asemănare cu texte din *Didahii* [2083], până la identitate, ceea ce a ridicat unele semne de întrebare, întrucât acest tratat a fost scris în 1797, anterior tipăririi predicilor lui Antim.

Cel ce şi-a pus probleme în legătură cu acest lucru a fost Dumitru Belu, care a aşezat în discuţie ipoteza unui tratat de retorică ce ar fi stat la baza atât a predicilor lui Antim, cât şi a lucrării lui Molnar[2084].

În această privinţă suntem cu totul de acord cu Aurel Sasu, că „Antim Ivireanul, care moare în 1716, ar fi trebuit să folosească o retorică, dacă ar fi aşa, de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Or Piuariu-Molnar îşi scrie cartea în 1797, după o sută de ani deci, perioadă în care s-au mai redactat, fireşte, zeci de asemenea lucrări. De ce să le fi căutat, aşadar, în alt veac?”[2085].

Dimpotrivă, conchide el, „Piariu-Molnar va fi cunoscut cu siguranţă *Didahiile* lui Antim”[2086] şi suntem cu totul în asentimentul său. Nu vedem de ce nu ar fi ajuns copii din manuscrisele lui Antim în Transilvania, din moment ce ele au circulat în Ţara Românească

[2081] *Opere*, p. 3 : este o parafrază la expresia „păscari de oameni” sau „vânători de oameni”.

[2082] În *Istoria Bisericii româneşti*, ed. II, t. II, p. 57, apud. Gabriel Ştrempel, loc. cit., p. XLVII şi p. 450, nota 110.

[2083] A se vedea Ioan Piuariu-Molnar, *Retorică adecă învăţătura şi întocmirea frumoasei cuvântări*, ediţie critică, prefaţă, notă asupra ediţiei, glosar şi indice de Aurel Sasu, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1976, p. 66-67, 132-133.

[2084] Cf. Pr. Prof. Dr. Dumitru Belu, *Cea dintâi omiletică în limba română. Retorica de la 1798*, în rev. *Mitropolia Ardealului*, VIII (1963), nr. 9-10, p. 714 ş.u.

[2085] Aurel Sasu, loc. cit., p. 24.

[2086] Idem, p. 26.

şi Moldova, dovadă fiind descoperirea unora dintre ele în diferite mănăstiri din aceste regiuni ale României.

Pe de altă parte, concluziile la care am ajuns anterior în urma studiilor efectuate asupra *Didahiilor* şi asupra izvoarelor, nu ne dau libertatea să credem că un simplu tratat de retorică sau un singur predicator contemporan – oricât de renumit – ar fi putut constitui un model definitoriu pentru această mare operă a literaturii române.

Vom lua însă în consideraţie, în cele ce urmează, un studiu comparativ al predicilor lui Antim Ivireanul şi Ilie Miniat, pentru a nu eluda şi acest subiect ce mai poate încă naşte controverse.

III. 6. 3. 3. Antim Ivireanul şi Ilie Miniat

În 1889, tipărind ceea ce el a numit al doilea volum al *Didahiilor*, episcopul Melhisedec al Romanului susţinea, în prefaţa acestui volum, o afirmaţie care va face carieră în literatura română şi anume că Antim Ivireanul s-a inspirat, în elaborarea predicilor sale, din opera lui Ilie Miniat, mare orator ecleziastic, supranumit şi Ioan Gură de Aur al secolului al XVIII-lea[2087].

Episcopul Melhisedec era convins că „de la dânsul Antim a împrumutat forma exterioară a predicilor sale, figurile oratorice, asemănările, istorioarele şi basmele întrebuinţate spre înlesnirea înţelesului şi a memoriei ascultătorilor; ba găsim chiar şi fragmente întregi împrumutate ad-literam de la Ilie Miniat”[2088].

Însă aceste afirmaţii Melhisedec nu le susţinea decât cu două exemple şi acelea prezente în acest volum II, pe care nimeni nu l-a recunoscut ulterior ca aparţinând lui Antim. Melhisedec afirma: „aşa de exemplu, didahia lui Antim de la Duminica a 2-a a lui Matei (t. II), la tema *Veniţi după Mine şi vă voi face vânători de oameni*, este o prescurtare din cuvântul lui Ilie Miniat, la aceeaşi Duminică şi la aceeaşi temă. Didahia de la Duminica a 3-a a postului mare (tom II), la tema *Ce va folosi omul, de ar dobândi lumea toată şi-şi va pierde sufletul*, este iarăşi o prescurtare şi prefacere a cuvântului lui Ilie Miniat la aceeaşi temă şi zi”[2089].

Al. I. Ciurea a cercetat toate acestea şi a ajuns la concluzia că – în afară de faptul că asemănările stabilite de Melhisedec sunt destul de generale şi că exemplele oferite figurează numai în acest pretins volum II – nici măcar aceste două predici despre care vorbea episcopul Romanului nu sunt identice şi, mai mult decât atât, nu sunt nici măcar

---

2087 Cf. Dan Horia Mazilu, *Introducere…*, op. cit., p. 115.

2088 *Didahiile Mitropolitului Ungro-Vlahiei, Antim Ivireanul*, vol. II, Bucureşti, 1889, p. XXIII-XXIV.

2089 Idem, p. 799.

asemănătoare. Singurul lucru pe care aceste două predici îl au în comun cu Ilie Miniat este, în prima dintre didahii, „un pasaj privitor la simbolismul cifrei 12 a Apostolilor, care este dat foarte pe larg în Miniat şi numai în rezumat în celălalt, restul predicii neavând nimic în comun”[2090], la fel cum nici cea de-a doua predică nu are nimic în comun cu Ilie Miniat[2091].

Această afirmaţie a lui Melhisedec a fost preluată, fără verificări, chiar de unii istorici şi critici literari de marcă, precum N. Iorga[2092], N. Cartojan[2093] sau G. Călinescu[2094].

Un impediment serios pentru ca Antim să se fi inspirat din opera lui Ilie Miniat este şi faptul că aceasta s-a tipărit, în limba greacă, la Leipzig, de abia în 1718, adică la doi ani după moartea lui Antim, iar prima ediţie în limba română a apărut în 1742, imprimată de mitropolitul Neofit[2095].

Cu toate acestea mulţi exegeţi au considerat – chiar dacă exegeţii moderni au renunţat la a mai susţine existenţa unei filiaţii între opera lui Ilie Miniat şi cea a lui Antim Ivireanul – că mitropolitul nostru putea să fi intrat în posesia unor copii manuscrise, care să conţină omilii aparţinând lui Miniat, prin intermediul lui Ioan Avramie, spre exemplu, care îl audiase pe vestitul predicator la Veneţia[2096].

După alte opinii, „nu avem de ce lăsa la o parte nici ipoteza unei *filiere* constantinopolitane, întrucât se ştie că spre sfârşitul veacului al XVIII-lea (în acea vreme, când printre studenţii Academiei de lângă patriarhie se număra şi Dimitrie Cantemir), Ilie Miniatis (...) era profesor la Înalta Şcoală din Istanbul”[2097].

Ioan Avramie fusese şi el preot în Veneţia şi în insula Zante, paroh al bisericii greceşti din Veneţia şi profesor al comunităţii elene, lucrând şi la Tipografiile greceşti din acelaşi oraş, până în 1709, când a fost gonit de mitropolitul Filadelfiei, Meletie Tipaldo – care îl şi hirotonise diacon şi preot – şi a venit la Bucureşti[2098].

Într-o scrisoare datată 1 iunie 1710, adresată patriarhului Hrisant Nottaras, el „scrie despre ocrotirea ce i-a acordat-o mitropolitul muntean Antim Ivireanul şi despre sarcina ce a primit-o de la domn de a predica în biserica domnească”[2099].

În opinia lui Encomidis, Gheorghe Maiota şi Ioan Avramie, dar şi Antim Ivireanul, au fost influenţaţi de Ilie Miniat[2100].

2090 Ibidem.

2091 Cf. Ibidem.

2092 N. Iorga, op. cit., ed. 1969, p. 345.

2093 N. Cartojan, op. cit., p. 367.

2094 G. Călinescu, op. cit., p. 12.

2095 Cf. Pr. Prof. D. Iliescu-Palanca, Cuvânt înainte la: Ilie Miniatis, Episcopul Cernikăi şi al Kalavritei din Peloponez (1669-1741), *Predici la Postul Mare şi la diferite trebuinţe*, trad din limba greacă de Pr. Dumitru Iliescu Palanca, prefaţă de Protos. Iustin Marchiş, Ed. Anastasia, 2004, p. 16-17.

2096 Cf. Gabriel Ştrempel, op. cit., p. 195.

2097 Dan Horia Mazilu, *Literatura română barocă în context european*, op. cit., p. 88.

2098 Cf. D. V. Encomidis, *Ioan Avramie*, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, LXII (1944), nr. 4-6, p. 143.

2099 Idem, p. 144.

2100 Cf. Idem, p. 141.

Despre Ioan Avramie, el afirmă: „Făcând comparaţie între cuvântările mai importante ale lui Avramie şi didahiile cu acelaşi subiect ale lui Miniat, am găsit mare asemănare şi în forma limbii şi în expunerea ideilor sale, ceea ce indică o simţitoare influenţă a lui Miniat asupra lui Avramie"[2101], didahiile acestuia evidenţiindu-se, în peisajul oratoric brâncovenesc, „pentru importanta erudiţie filologică, precum şi pentru adânca cunoştinţă a Sfintelor Scripturi şi imaginaţia poetică a autorului"[2102].

În concluzie, dacă suntem dispuşi să acceptăm o certă influenţă a lui Miniat asupra lui Avramie – deşi Encomidis, ni se pare, vorbeşte mai mult de o *seducţie* la nivel oratoric pe care a exercitat-o Miniat şi nu de o preluare ad-litteram de către Avramie – putem să considerăm şi că acesta a fost purtătorul unor copii manuscrise după omiliile marelui predicator şi că Antim ar fi putut, prin intermediul lui, după anul 1709, să ia cunoştinţă măcar de o parte din didahiile acestuia, dacă nu cumva există şi posibilitatea să fi existat şi alte surse prin care să intre în posesia unor astfel de copii.

Pentru a elucida această problemă, am întreprins un studiu personal asupra didahiilor lui Ilie Miniat, bucurându-ne de reeditarea, în 2004, a operei predicatoriale a acestuia, în traducerea românească, din prima ajumătate a secolului trecut, a preotului Dumitru Iliescu Palanca: un îndrăgostit de personalitatea şi de opera predicatorială a lui Miniat. O cercetarea anterioară, asupra unei ediţii care a avut în vedere numai predicile sale la Postul Mare[2103], a avut un rezultat negativ, întrucât nu am reuşit să identificăm nicio asemănare între Antim Ivireanul şi Ilie Miniat, în afara unor elemente ce denotă fie asemănare de caracter, fie tendinţe conjuncturale comune, ce ţineau de stilul oratoric al epocii.

Parcurgând şi alte predici, la diferite praznice şi sărbători, am ajuns la aceeaşi concluzie, cu o singură excepţie notabilă şi anume un panegiric *La Naşterea Născătoarei de Dumenezeu* [2104]. În această omilie se regăsesc şi câteva fragmente care au o certă corelaţie cu pasaje disparate din didahiile lui Antim închinate Maicii Domnului şi, după cum vom vedea, este vorba de secvenţe de o mare încărcătură poetică.

Cea mai evidentă asemănare, în această privinţă, o denotă următorul fragment din panegiricul lui Ilie Miniat: *Sfinţii Învăţători ai Bisericii, în adunările lor, în multe şi felurite chipuri au numit şi s-au nevoit a lăuda pe Stăpâna, cea pururea Fecioară şi au tâlcuit slava ei cea mare. Unul a numit-o soare, fiindcă este încununată cu razele dumnezeiescului dar şi străluceşte cu lumina ei mai presus de orice lumină. Altul a numit-o lună, pentru că, în marea şi minunata ei străucire, corul cel tăinuit al stelelor i se închină şi-i cântă ca unei împărătese. Alţii au numit-o izvor, fiindcă, cu curgerile darurilor ei cereşti, adapă Sfânta Biserică. Se mai numeşte şi cer, pentru că a răsărit pe Soarele Dreptăţii, se mai numeşte şi crin, pentru că niciodată nu a pierdut din frumuseţea culorii albe a crinului, o mai numim şi*

[2101] Idem, p. 159.

[2102] Ibidem.

[2103] Ilie Miniat, *Didahii la Postul Mare*, traducere de Pr. Prof. Dr. Dumitru Fecioru, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1996.

[2104] Ilie Miniatis, *Predici la Postul Mare...*, op. cit., p. 485.

grădină ferecată, întrucât niciodată şarpele satanei nu a îndrăznit să verse veninul cel purtător de moarte. Pe Fecioara o mai numim şi rai, pentru că ea a înflorit pomul vieţii. Niciuna dintre aceste numiri nu este în deajuns de măreaţă pentru Sfânta Fecioară, ca aceea cu care o împodobeşte Duhul Sfânt în Cântarea Cântărilor: „Dimineaţă şi Zori". Cu adevărat, mare asemănare este între zori şi Sfânta Fecioară [2105].

Ne amintim, desigur, de un pasaj asemănător în didahiile antimiene, respectiv în *Cazanie la Adormirea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu* [2106]. Avem în vedere, când facem această comparaţie, şi îndelungata tradiţie omiletică ortodoxă şi bizantină, care a interpretat în acest sens profeţiile Vechiului Testament şi care a stat la baza didahiilor pe această temă alcătuite de ambii predicatori şi nu ne hazardăm necugetat în a stabili neapărat o filiaţie între cele două texte, însă e nevoie să remarcăm aproape o identitate în ceea ce priveşte comparaţiile amândurora, între Preasfânta Fecioară şi soarele, luna (deşi la Antim este mai detaliată), izvorul şi crinul. Există însă şi comparaţii care, deşi sunt comune, au o altă motivaţie exegetico-teologică – cum este comparaţia cu „grădina încuiată" – şi, de asemenea, există comparaţii sau interpretări care se regăsesc numai la unul dintre autori, în timp ce la celălalt lipsesc.

Ordinea acestora este, de asemenea, diferită şi aceste deosebiri, importante totuşi, indică fie un împrumut „superficial" din partea lui Antim – pentru că nu vedem calea prin care s-ar fi putut produce o influenţă în sens invers –, care ar fi avut în vedere doar câteva idei teologice exprimate deosebit de poetic şi care să fi atras atenţia în mod aparte mitropolitului nostru iubitor de tot ce este frumos şi adevărat, fie un izvor patristic comun. Cel puţin din punctul de vedere al cugetării teologice, înclinăm spre ultima variantă, întrucât am văzut cât de profundă este la Antim teologia luminii şi, în acest context, cât de abisală poate fi exegeza unei comparaţii cu soarele, luna, stelele sau zorile, comparaţii pe care nu le-a *inventat* nici el, nici Ilie Miniat – să ţinem cont – ci aparţin Scripturii într-un mod deosebit de intim şi de adânc.

Pe de altă parte, putem să acceptăm ideea unei anumite seducţii a formei lingvistice şi poetice, deşi Antim nu îl copiază ad-litteram pe contemporanul său grec, ci îmbracă expresia românească într-o formă originală, pe care, nu ştim dacă limba noastră veche sau lipsa posibilităţii de a citi originalul grecesc al lui Miniat, ne face să o simţim mai poetică şi mai fermecătoare decât pe cea a marelui predicator din Veneţia.

Însă aici nu încape o comparaţie cu sens de competiţie între cei doi. Frumuseţea textului omiletic este remarcabilă, în felul ei, la fiecare dintre ei, precum şi lirismul expresiei. Spre exemplificare, reproduc puţin din continuarea predicii lui Miniat, nu fără scopul recunoscut de a dovedi şi că restul acestei omilii nu are nimic în comun cu didahia lui Antim: *Crepusculul sau aurora dimineţii, cu lumina ei roşie-alburie ce se naşte din prea luminata poartă a răsăritului, având faţa zugrăvită cu rumeneala şofranului, împodobită cu trandafiri, înfrumuseţată cu flori, încununată cu crini, tot aşa se naşte astăzi din răsăritul*

[2105] Idem, p. 486-487.
[2106] *Opere*, p. 19-20.

cel de taină, din pântecele cel sfânt al Anei, dumnezeiască Maică, pururea Împărăteasă a stelelor, Prea Curată, fiică purtând în faţă trandafirii unei cereşti şi fără de prihană frumuseţi, iar la piept crinii unei curăţii de-a pururea nevinovată, încât pare un însufleţit rai al harurilor. Expresia din urmă este foarte asemănătoare cu *icoană însufleţită a frumoseţilor celor cereşti* [2107] a lui Antim, dar acest lucru nu dovedeşte nimic.

Zorile nasc soarele strălucitor şi la naşterea lui dispar în infinit stelele, fermecător cântă păsările, întunericul nopţii piere, luna nestatornică se ascunde de ruşine şi vine ziua cu aurul luminii ca să strălucească. Şi Prea Curata Mariam naşte Soarele cel plin de taină, care luminează pe tot omul ce vine în lume, încetând la Sfânta Lui naştere puzderia de zei şi de idoli vicleni. Graiurile Sfinţilor strămoşi nu pregetă a cânta neîncetate doxologii. (...)

„Cine este aceasta care răsare ca zorile?" O, prea sfântă şi luminată dimineaţă, tu eşti strălucitul mergător înaintea Soarelui măririi, tu eşti boarea răcoroasă a luminii dumnezeieşti, tu eşti ziua preafericită ce veseşti bucuria cea mare!(...)[2108].

Am spune, mai degrabă, că fiecare dintre cei doi mari predicatori au găsit o expresie cât mai frumoasă, mai poetică, mai înălţătoare, care să se potrivească unor formulări patristice şi tradiţionale, dar şi sensibilităţii estetice a timpului lor. Acolo unde au existat similitudini, teandinţa noastră este să credem în existenţa unui izvor omiletic tradiţional consultat de ambii oratori, cu toate că nu excludem nici varianta ca lui Antim să-i fi parvenit unele predici ale lui Miniat.

Din păcate, în ediţia parcursă a predicilor acestuia din urmă nu se oferă şi o cronologie a lor, astfel încât nu ştim când a fost rostită această omilie *La Naşterea Născătoarei de Dumnezeu*, iar *Cazania la Adormirea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu* a lui Antim nu este nici ea datată – deşi, dacă am da crezare celor ce susţin ordonarea cronologică a didahiilor, în manuscrisele în care clasificarea tematică nu este prioritară, am putea afirma că a fost rostită la relativ scurt timp după instalarea lui Antim ca mitropolit, în ideea – iarăşi nesigură – că nu au fost expuse, măcar o parte din predici, anterior acestei date. Cunoaşterea cu certitudine a anilor în care au fost rostite cele două predici, a lui Antim şi a lui Miniat, ne-ar putea aduce o oarecare lumină în a stabili dacă putem vorbi de o influenţă sau nu (deşi pe o foarte mică porţiune de text) asupra mitropolitului Ungrovlahiei.

În afara similitudinilor semnalate în aceste două didahii, nu am mai găsit nimic semnificativ, în operele celor doi vestiţi predicatori, care să indice o filiaţie între ei. Atât din punct de vedere ideatic, cât şi compoziţional, omiliile se deosebesc în mod evident – chiar şi cele două predici în care am descoperit câteva formulări destul de asemănătoare, sunt, în rest, cu totul distincte una de alta. Am urmărit, în operele lor, omiliile cu aceeaşi temă şi nu am aflat, în afara unor trimiteri scripturistice la care apelează ambii autori, cum e şi firesc – dar pe care fiecare le interpretează original – niciun alt element cu adevărat comun.

Uneori, structura predicilor poate fi asemănătoare, în sensul în care se respectă elaborarea omiliilor conform cu prescripţiile retoricii sacre, dar nici acest fapt nu poate fi un

[2107] *Opere*, p. 20.

[2108] Ilie Miniatis, op. cit., p. 487.

punct de sprijin în susţinerea tezei filiaţioniste. Cunoscând prea bine pe *clasicii* oratoriei creştine – Sfinţii Ioan Hrisostom, Vasile cel Mare, Grigorie de Nazianz, Grigorie de Nyssa, Efrem Sirul, Ioan Damaschin, Teofilact de Ohrida, etc. – mitropolitul nostru, la curent, în mod evident, şi cu modul de a predica al secolului său, nu avea de ce să aştepte consultarea omiliilor unui contemporan, oricât de mare teolog şi orator ar fi fost, pentru a-şi elabora propriile didahii.

În mod evident, Antim nu şi-a format şi nici nu şi-a dezvoltat stilul omiletic după 1710, când probabil ar fi putut să ia contact cu predica lui Ilie Miniat. Şi, chiar dacă admitem circumstanţe favorabile acestei *întâlniri*, anterioare anului 1710, studierea operelor lor nu permite susţinerea vreunei filiaţii, ba chiar o neagă în mod hotărât.

Pentru a face lumină şi mai mult în această privinţă însă, vom privi mai departe cu obiectivitate şi discernământ, alte câteva fragmente din opera lui Ilie Miniat, care pot da impresia unui ecou, deşi evanescent, în didahiile lui Antim, cu toate că, personal – anticipăm – ni se pare că este vorba, în expunerile omiletice la care vom face referire, mai degrabă de un ecou receptat de ambii oratori din opere ca *Hexaimeronul* Sfântului Vasile cel Mare sau din alte comentarii patristice la *Facere*.

Unul dintre aceste fragmente face parte dintr-un panegiric *La Praznicul Bunei Vestiri a Născătoarei de Dumnezeu* [2109], în care Miniat descrie ivirea zorilor cu un suflu poetic răscolitor: *Crepusculul se iveşte la Răsărit. Frumosul răsărit al soarelui este aproape. Zorile pline de lumină încep să se răspândească pe întinsul cerului şi stelele nopţii, una câte una, se sting în depărtările infinitului. Apolon, cu razele lui de aur şi argint, apare maiestos şi goneşte cu lumina lui întunericul de beznă al nopţii întunecoase.*

Luna, ca o nălucă nestatornică, neputând suferi strălucirea luminii, se ascunde şi-şi acoperă faţa de ruşine.

Prin dumbrăvi şi zăvoaie, concertul păsărelelor, armonios şi dulce, îşi începe fermecătoarea uvertură. Oamenii se trezesc din somnul nopţii şi pleacă la muncă sau după alte nevoi ale vieţii.

Între cele patru părţi ale lumii, o armonie de cer veselă şi voioasă vesteşte lumina plină de farmec: „Iată, ziua s-a apropiat, iată, lumina străluceşte”.

Aşa şi astăzi se iveşte din poarta de argint a cerului plin de soare, Fericitul Gavriil şi cu închinăciuni se apropie: „Bucură-te, ceea ce eşti plină de daruri, Domnul este cu tine”[2110].

Primul paragraf din acest fragment poate fi socotit, cu extrem de multă îngăduinţă, o parafrază largă a metaforei antimiene în care se vorbea despre soarele care *stinge cu lumina lui toate celialalte lumini* [2111]. Însă, după cum am afirmat deja, undeva mai sus, sursa acestei imagini este *Hexaemeronul* Sfântului Vasile cel Mare şi, de altfel, ea se regăseşte şi la Dimitrie Cantemir, în paginile *Istoriei ieroglifice*.

[2109] Idem, p. 359.

[2110] Ibidem.

[2111] Opere, p. 19. E vorba de aceeaşi Cazanie la Adormirea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu.

Această observaţie ne determină ca, acolo unde se pot descoperi asemănări, în loc să ne orientăm spre ideea unei filiaţii, să ne îndemne mai degrabă să căutăm explicaţii în izvoarele comune patristice ale celor doi şi în exegeze teologice abisale, din care se pot dezvolta oricând *muguri* literari şi poetici, care să servească unei cauze omiletice, spre a face predica explicită şi atractivă.

Însă fragmentul de mai sus – am citat mai mult decât paragraful care mă interesa, pentru a observa cu atenţie punerea lui în context şi a nu judeca eronat lucrurile – ne oferă posibilitatea de a face observaţii pertinente asupra stilului lui Miniat şi, mai ales, de a sesiza diferenţele clare faţă de expozeul antimian.

Spre exemplu, nu ne putem abţine să nu notăm existenţa unor valenţe metaforice selenare niciodată întâlnite în opera lui Antim, precum şi plăcerea autorului grec de a prelungi aceste descrieri graţioase, mai înainte de a intra în explicarea simbolurilor, în timp ce, la Antim, însăşi concentrarea expresiei este vectorul care orientează privirea minţii spre adâncuri abisale de sens. Din contră, la Ilie Miniat, reveria contemplativă este mai susţinută, spre a fi apoi canalizată în acelaşi scop teologic. Considerăm că aceste amănunte nu sunt nesemnificative în încercarea de stabilire a adevărului.

Şi, ca să ne explicăm asupra afirmaţiei pe care am făcut-o despre influenţa Sf. Vasile cel Mare şi a altor autori patristici, vom oferi încă un exemplu din opera lui Miniat, de *filiaţie* a învăţăturii ortodoxe, a dogmei creaţioniste, în particular, pe care am regăsit-o expusă şi la Antim: *Dumnezeu, înţeleptul lucrător al întregii zidiri, după ce a creat cetele cele fără de trup ale Îngerilor, a pus de jur împrejurul cerului mai multe feluri de sfere şi a pus lumină strălucitoare în stelele dinaintea feţei Lui. După ce a făcut pământul, punându-i legi ca să nu se prăbuşească în Haos, l-a semănat cu flori mirositoare, l-a îmbogăţit cu roade pentru hrană şi l-a adăpat cu ape limpezi şi frumoase şi cu izvoare ca cristalul. După ce a pus în aer zefirul şi boarea răcoritoare, a albit cu lumină ziua şi a vopsit cu întuneric noaptea.*

În sfârşit, după ce a făcut cerul şi pământul, cele văzute şi nevăzute, întocmind totul cu rânduială şi mândreţe, a luat ţărână din pământ, a creat şi a înfrumuseţat pe cel dintâi om, Adam. (...) *În felul acesta fiind creată cea dintâi pereche de oameni, luminau ca luna şi ca soarele printre cele mai neîntrecute frumuseţi ale Raiului* [2112].

Am regăsit pasaje cât de cât asemănătoare nu numai la Antim, care ne-au uimit prin încântătoarea lor poezie, ci şi la Coresi şi la Varlaam, iar sursa lor, din punct de vedere teologic, este cu certitudine tradiţională şi patristică, putându-se lua ca reper fie *Hexaimeronul* Sf. Vasile cel Mare, fie *Omiliile la Facere* ale Sf. Ioan Gură de Aur, fie alte texte omiletice care au tratat, în cele şaptesprezece secole de creştinism, acest subiect.

Pentru a ilustra încă şi mai convingător teza noastră, nu vom sfârşi acest capitol înainte de a oferi şi alte câteva exemple.

[2112] Idem, p. 360-361.

Am făcut referire, anterior, la unele trimiteri comune, către aceleaşi versete biblice, la care adăugăm unele îndemnuri sau interpretări de aceeaşi factură. Spre exemplu, în două didahii la Duminica Floriilor, aparţinând lui Miniat şi, respectiv, lui Antim, primul spune: *Unii merg înainte, alţii vin după ei, alţii rup ramuri, alţii le fâlfîie în vânt, alţii îşi aştern hainele înaintea Lui şi cu toţii, într-un glas, până şi copiii, strigă: „Osana, bine este cuvântat cel ce vine întru numele Domnului"*[2113] ; iar Antim afirmă: *Unii aştern hainele lor pre pământ ca să treacă şi alţii cu frunzele copacilor Îi împodobesc calea. Alţii merg înainte cu stâlpări şi alţii Îi urma cu ramuri. Alţii Îl slăvesc, ca pre un Fiiu al lui David: „Osana, Fiiul lui David" şi alţii Îl propovăduiesc Împărat al lui Israil: „Blagoslovit Cel ce vine întru numele Domnului, Împăratul lui Israil". Şi pentru ca să fie bucuriia mai cu mult minunată, până şi pruncii cei făr' de răotate, cu ramuri în mâini şi cu laude striga: „Osana, Celui dintru înălţime"*[2114].

Similitudinea constă numai în referirea la acelaşi pasaj scripturistic – deşi, cu consultarea mai multor Evanghelii, din partea lui Antim – ce descrie intrarea Domnului Hristos în Ierusalim, dar diferenţele între cele două fragmente sunt, credem, la fel de evidente, încât nici nu se cade să mai insistăm. În afară de aceasta, predica lui Miniat a fost rostită în 1714[2115], iar cea a lui Antim, a treia cu această temă din *Didahii*, este cel mai probabil anterioară acestei date – dacă nu punem la socoteală şi faptul că mulţi exegeţi s-au pus de acord în a considera că mitropolitul nici nu a mai predicat începând cu acest an.

În aceeaşi omilie, Miniat vorbeşte despre necesitatea ca *să ne dezbrăcăm de hainele păcatelor pe care le-am purtat atâta vreme, să părăsim vechile şi relele obiceiuri, dezbrăcându-ne de omul cel vechi şi de faptele lui* [2116], în timp ce, în a patra didahie la Florii, Antim susţine, în acelaşi spirit, că *trebue să lepădăm veşmintele omului celui vechiu, adecă să zdrobim şi să sfărâmăm obiceaiurile şi pohtele noastre cele vechi şi aşa Îi vom face întâmpinare priimită şi cinstită* [lui Hristos][2117].

Dar şi această didahie a lui Antim nu poate fi rostită decât cel mai probabil anterior sau, cu îngăduinţă maximă, în acelaşi timp cu cea a lui Miniat. De ce am insistat, atunci, în a pune în evidenţă aparente similitudini, care nu pot fi în niciun caz demonstrate ca reale?

Tocmai pentru a arăta cu claritate că aceste mesaje, precum cele transmise în fragmentele citate, nu sunt nicidecum novisime pentru omileţii ortodocşi! În acelaşi sens putem cita şi apelul făcut de Miniat ca postul să fie *nu numai post de bucate, ci şi post de la păcat* [2118], apel pe care, dacă ne aducem aminte, l-am regăsit nu numai la Antim Ivireanul, dar şi la Varlaam, avându-şi izvorul în opera Sfântului Ioan Hrisostom.

[2113] Idem, p. 230.
[2114] *Opere*, p. 140.
[2115] Cf. Ilie Miniat, *Didahii la Postul Mare*, op. cit., p. 350, nota 16.
[2116] Ilie Miniatis, *Predici la Postul Mare...*, op. cit., p. 230.
[2117] *Opere*, p. 188.
[2118] Ilie Miniatis, op. cit., p. 312.

Asemenea similitudini pot fi detectate între oricare dintre predicatorii ortodocşi, mai vechi sau mai noi. Nici păcatele şi nici virtuţile umane nu se înnoiesc odată cu trecerea timpului, ci numai veşmântul omiletic are nevoie de *primeneală*, are nevoie să-şi schimbe forma pentru a fi mereu viu şi percutant, fără a se modifica în esenţă, pentru că mesajul este divin.

Un ultim exemplu, înainte de a trece la o altă discuţie mai amplă, ar fi consemnarea aceluiaşi exerciţiu hermeneutic la Ilie Miniat, ca şi la Antim – deşi cu rezultate diferite –, cu privire la numele *Maria*. Recurge din nou la memoria cititorilor, pentru a-şi aminti pasajul în care Antim a întreprins, cu menţiunea originalităţii, această hermeneutică[2119] şi adăugăm aici reproducerea exerciţiului similar la care a recurs Miniat, oferind însă o cu totul altă interpretare: *Deci cu tâlc şi cu multă înţelegere i s-a dat acest nume tainic şi plin de daruri, „Maria", care este compus din cinci slove, „Maria", în care se cuprind cinci mari şi minunate femei din Sfânta Scriptură.*

M. este Mariam, sora lui Moise şi Aaron. A. este Avighea, femeia lui Naval. R. este Rahila, femeia lui Iacov. I. Este Iudit, văduva cea sfântă, A. este Ana, femeia lui Elcanan. Prin acestea se înţelege că toate darurile şi faptele bune cu care au fost încununate aceste femei, pe toate la un loc le întruneşte această dumnezeiască fiică, Maria [2120].

Din cele ce am afirmat până acum iese în evidenţă, credem, cu prisosinţă, faptul că originalitatea fiecăruia dintre cei doi mari luceferi ai oratoriei sacre nu poate fi pusă la îndoială şi că presupusa dependenţă a lui Antim faţă de Ilie Miniat este un fapt ce nu poate fi demonstrat cu argumente forte şi care nu poate trece de examenul unui studiu atent.

În altă ordine de idei, dacă cercetăm izvoarele bibliografice ale lui Miniat, observăm imediat că ele sunt aproximativ identice cu cele ale lui Antim şi în această privinţă ne este mai de folos ediţia tradusă în româneşte de Pr. Dumitru Fecioru, întrucât în notele de subsol se fac trimiteri directe şi complete la sursele autorului. Descoperim astfel, între izvoarele marelui predicator, în afară de Sfânta Scriptură – apelată intens, ca şi în cazul lui Antim – pe Sf. Ioan Gură de Aur, Sf. Vasile cel Mare, Sf. Grigorie de Nazianz, Sf. Grigorie de Nyssa, Sf. Atanasie cel Mare, Sf. Ambrozie al Milanului şi Sf. Ioan Damaschin (dar nu apare deloc Sf. Teofilact, spre exemplu, la care Antim recurge adesea).

Oferind însă exemple extinse din didahiile lui Ilie Miniat, considerăm că am atins, între altele, două mari obiective:

1. Am identificat sursa unor posibile alăturări între Antim şi Miniat, care constau, în primul rând, în abordarea unor teme şi subiecte comune şi în lirismul adânc şi frumuseţea poetică în care amândoi aleg să îmbrace discursul omiletic, mai ales când e vorba de panegirice, ambii având o deosebită evlavie la Maica Domnului. Pe deasupra, sesizăm aceeaşi vervă demolatoare împotriva păcatului şi a nedreptăţilor sociale, prezentă şi la Ilie Miniat, ca şi la Antim, încât credem că este suficient pentru ca o lectură superficială să nască

[2119] Vezi *Opere*, p. 18.

[2120] Ilie Miniatis, op. cit., p. 498. Menţionez că acest pasaj face parte dintr-o altă predică *La Naşterea Născătoarei de Dumnezeu*, diferită de cea din care am citat anterior.

o teorie a dependenţei, cu atât mai mult cu cât apariţia meteorică a lui Antim a stârnit şi continuă să stârnească uimire şi nedumeriri.

Pe de altă parte, nimeni în afară de Melhisedec (ceilalţi au reprodus doar afirmaţia lui) nu a sesizat aşa ceva, iar acesta nici nu a făcut referire la didahiile autentice ale lui Antim. Cu toate acestea, am întreprins acest studiu pentru a scoate din circulaţie definitiv această opinie filiaţionistă.

Considerăm acum, în urma acestei cercetări comparative pe texte, că a susţine o asemenea teorie este un lucru fals, care ar fi similar cu a susţine, spre exemplu, o dependenţă majoră între marii scriitori romantici sau simbolişti şi a le contesta, cel puţin unora dintre ei, originalitatea în baza unor repere tematice şi topice comune, ceea ce este o aberaţie. Împrumuturile în literatură sunt de fapt, un lucru extrem de complex şi de dificil de sistematizat, încât este bine ca acolo unde există, în mod evident, amprenta artei şi a puterii excepţionale de creaţie – după cum este şi cazul mitropolitului nostru – să nu-şi mai afle rostul dubiile.

Comparând operele predicatoriale ale celor doi mari ierarhi ai Bisericii Ortodoxe din secolul al XVIII-lea, nu putem decât să considerăm că existau unele similitudini caracterologice între ei şi că erau teologi extrem de profunzi, dar şi firi sensibile şi poetice, precum şi iubitori ai virtuţilor şi moralişti neîntrecuţi. Aceste calităţi evidente ale personalităţilor lor nu pot însă constitui decât o dovadă în favoarea originalităţii amândurora.

Mai precizăm şi aceea, că traducătorul ediţiei din care am citat, Pr. Dumitru Iliescu Palanca, care declara că „Ilie Miniatis este predicatorul care mi-a răscolit sufletul şi de care sunt legat pentru totdeauna”[2121] şi care îl aminteşte în prefaţă pe Antim, a cărui operă o cunoştea cu siguranţă, nu vorbeşte în niciun fel despre o posibilă asemănare între cei doi, deşi, ca mare admirator al lui Miniat, ar fi trebuit să menţioneze acest lucru.

2. Făcând această comparaţie între Ilie Miniat şi Antim Ivireanul, am ajuns la concluzia – pe care am argumentat-o deja cu texte – că predicile mitropolitului nostru nu sunt cu nimic mai prejos decât omiliile celui ce este, în speţă, considerat cel mai mare orator bisericesc al secolului al XVIII-lea, Ilie Miniat, şi că Antim a ridicat oratoria românească sacră la cele mai înalte standarde ale vremii, împlinind şi cele mai mari exigenţe teologice, retorice şi literare, care se pretind de la un orator de prestigiu.

Singurul neajuns de care s-a izbit mitropolitul Ungrovlahiei a fost insuficienţa şi imperfecţiunea materialului lingvistic pe care i-l punea la îndemână limba română la acea dată şi pe care a trebuit să îl re-creeze în mare măsură, pentru a ajunge la performanţe literare deosebite.

S-a afirmat, de către unii exegeţi, că Antim s-a slujit de limba populară, care îi oferea un model necontrafăcut, plin de naturaleţe, dar acest fapt nu credem că este în totalitate corect – decât poate, în ce priveşte sintaxa frazei şi improprierea simţului natural al limbii române – în timp ce, dacă este să vorbim de literaturitate, Antim a fost nevoit să *creeze* o

[2121] Idem, p. 19.

limbă românească cultă, o limbă literară şi poetică, aşa cum nu s-a mai scris până la el, şi o operă care, prin virtuţile sale, poate sta alături de cele mai mari creaţii omiletice ale secolului.

III. 6. 4. ANTIM IVIREANUL – ISIHAST

După cum am văzut, Antim Ivireanul are trei predici cu tema *Schimbarea la Faţă*, o sărbătoare predilectă a isihaştilor. Dar nu numai simpla lor menţionare este un argument în favoarea concepţiilor isihaste ale lui Antim, ci vom parcurge aceste texte cu atenţie, împreună cu alte fragmente din *Didahii*, pentru a demonstra pertinenţa afirmaţiei din titlul acestui capitol.

Prima didahie la *Schimbarea la Faţă* începe, oarecum, ex abrupto, introducându-ne direct în miezul subiectului. Mântuitorul alege trei dintre Ucenicii Săi – care erau cei mai mari între Sf. Apostoli –, pentru a le descoperi dumnezeirea Sa, cu scopul de a le da curaj în vremea Răstignirii, ce avea să urmeze după puţin timp.

Pentru aceasta Hristos *atâta S-au schimbat cât obrazul Lui străluciia ca soarele şi veşmintele Lui era albe ca zăpada. Iar asemânarea aceasta a obrazului cu soarele şi a veşmintelor cu zăpada, nu doară pentru aceia să asămânează cum că nu ar fi strălucit obrazul Lui* [mai tare] *decât soarele, sau veşmintele Lui nu ar fi fost mai albe decât zăpada, ci pentru că aici, în lume, nu avem noi alt nimic mai strălucitor şi mai luminat decât soarele sau mai alb decât zăpada* [2122].

Antim ţine să menţioneze că lumina lui Hristos întrece cu mult, infinit de mult, tot ceea ce cunoaştem noi pe lumea aceasta, şi că această lumină dumnezeiască, ce i-a învăluit pe Sf. Apostoli pe Tabor, va iradia din trupurile tuturor Sfinţilor (la sfârşitul lumii), *care sunt pe lângă Hristos ca nişte stele, carii iau lumina lor de la acest Soare al dreptăţii* (…) *şi de vor străluci Sfinţii ca soarele* [2123]*, cu cât mai vârtos va străluci Soarile acesta al dreptăţii* [2124].

Această învăţătură a luminii dumnezeieşti necreate, a harului necreat al lui Dumnezeu, nu există decât în Biserica Ortodoxă, Biserica Romano Catolică renunţând la ea, după schismă, şi teoretizând – prin Toma d'Aquino şi alţi teologi catolici – doctrina graţiei *create*. Nici confesiunile protestante sau neoprotestante nu cunosc această învăţătură.

Este bine cunoscută polemica acerbă din secolul XIV, între Sf. Grigorie Palama şi Varlaam de Calabria, în această privinţă. Apărători ai acestei învăţături de credinţă au fost

[2122] *Opere*, p. 10.
[2123] Cf. Mt. 13,43, după cum precizează însuşi Antim.
[2124] Ibidem.

întotdeauna isihaştii, care au considerat că, prin rugăciunea neîncetată, unită cu împlinirea tuturor poruncilor lui Hristos, omul (care este creştin bine-credincios, desigur) poate ajunge, încă pe pământ fiind, la a se îmbrăca (fiinţial) în lumina lui Hristos, în harul dumnezeiesc, şi a privi, întru ea, tainele Împărăţiei Cerurilor.

Aceasta este credinţa intimă în Biserica Ortodoxă, propovăduită de toţi Sfinţii, din vechime sau mai aproape de noi – între care se remarcă, mai cu seamă, Sf. Simeon Noul Teolog şi Sf. Grigorie Palama, ale căror învăţături, Antim le are, desigur, în vedere, chiar dacă nu îi citează –, prin care se susţine că numai văzând şi trăind în harul Duhului Sfânt, în lumina dumnezeiască, creştinul se poate, cu adevărat, dezbrăca de patimi şi de păcate şi poate gusta, încă de aici, mântuirea şi fericirea vieţii veşnice.

Din faptul că propovăduieşte cu atâta căldură şi certitudine această realitate duhovnicească, am putea deduce că şi Antim este un trăitor în harul lui Dumnezeu şi un culegător al roadelor rugăciunii neîncetate (cunoscută şi sub numele de „rugăciunea minţii", „rugăciunea inimii", „rugăciunea lui Iisus", „rugăciunea neptică sau trezvitoare"). În Ţările Române, o revigorare puternică a isihasmului a avut loc în secolul XVIII, prin Sf. Vasile de la Poiana Mărului şi Sf. Paisie Velicikovski (la foarte scurt timp după moartea martirică a Sf. Antim Ivireanul), dar el a existat totdeauna pe pământul românesc, dovadă fiind însuşi termenul vechi românizat de „sihastru" sau „sihăstrie".

Antim învaţă că lumina dumnezeiască întrece în strălucire şi în frumuseţe întreg universul, *atâta cât de s-ar aduna într-un loc toată frumoseţia şi toată podoaba cea pământească şi cea cerească, nici într-un chip n-ar putea ca să veselească ochii şi inimile celor ce ar privi spre dânsa, precum au veselit lumina aceia ochii ucenicilor lui Hristos* [2125]. Iar în cea de-a treia cazanie adaugă el, că *într-o clipă de ceas* [Hristos] *S-au arăta precum era, mai înainte de veci, împodobit cu toate frumuseţile ceriului, luminat cu toată lumina dumnezeirii* [2126], având, cei ce au văzut lumina Lui, a înţelege *învăţături sufleteşti* (adică duhovniceşti – n.n.) *şi mântuitoare* din *această înfrumuseţare a Mântuitoriului* [2127].

Din aceste precizări ale autorului, putem deduce – împreună cu ascultătorii lui Antim – că extazul dumnezeiesc, vederea luminii divine (teoptia), nu este numai o *simplă vedere*, ci una însoţită de cunoaştere, de înţelegere adâncă, mai presus de minte şi de cuvânt.

Cine a primit marele har de la Dumnezeu, ca să privească pe *acest înfrumuseţat Iisus* [2128], nu se umple numai de *bucurie preste fire* [2129] şi de uimire, văzând *luminata frumoseţe a Mântuitoriului* [2130], ci şi de cunoaştere a tainelor care nu pot fi spuse în cuvinte, şi care întrece toată înţelepciunea omenească, inteligenţa şi gândirea noastră discursivă.

[2125] Ibidem.
[2126] Idem, p. 150.
[2127] Ibidem.
[2128] Ibidem.
[2129] Idem, p. 10.
[2130] Ibidem.

Având în vedere explicaţiile precise şi detaliate ale lui Antim (deşi nu foarte numeroase), nu ne putem îndoi că a trăit experienţe duhovniceşti profunde, nu neapărat pentru că nu ar fi putut citi despre ele în cărţile aparţinând tradiţiei patristice – lucru ce i-ar fi fost, de altfel, foarte uşor – ci din cauza faptului că le tâlcuieşte şi le predică, cu foarte multă abnegaţie şi credinţă.

Antim ne explică şi un atribut al luminii dumnezeieşti şi anume acela că, deşi era infinit mai puternică decât lumina soarelui material, *lumina aceasta, ochii cei slabi ai ucenicior nu-i smintiia* [nu-i orbea, nu le afecta vederea], *ci mai vârtos, cu o bucurie oarecare, dumnezeiască, îi veseliia* [2131], arătând, prin aceasta, lumina harului, căci, după cum spunea Sf. Grigorie Palama, cei cărora le este dat să vadă lumina dumnezeiască, „primesc ochi duhovniceşti şi au mintea lui Hristos"[2132], „prin ochii aceştia simţind unii frumuseţea Mirelui spiritual..."[2133], iar „vederea lor n-a fost sensibilă sau mentală.

Vezi deci, că aceia au primit drept minte, ochi şi urechi, pe Duhul cel necuprins, prin care văd aud şi înţeleg? Căci odată ce e oprită orice lucrare intelectuală, prin ce mai văd îngerii şi oamenii, deopotrivă cu îngerii, pe Dumnezeu, dacă nu prin puterea Duhului?

De aceea această vedere a lor nu e simţire, pentru că nu o primesc prin simţuri; nu e însă nici înţelegere, pentru că nu o află prin cugetări sau prin cunoştinţe ce se câştigă din ele, ci în vreme ce încetează orice lucrare mentală. Dar nu e nici imaginaţie, nici idee, nici părere, nici vreo concluzie prin silogisme, nici n-o câştigă mintea numai urcând, prin negarea tuturor (deci nici cunoaştere *apofatică* de tip intelectualist nu este – n.n.)"[2134].

Dar această lumină arată şi felul în care se vor spiritualiza trupurile omeneşti – cele ale Sfinţilor – devenind transparente şi iradiind lumină, căci *nu numai singură mărirea lui Hristos veseliia ochii ucenicilor, ce şi a lui Moisi şi a lui Ilie, carii, împreună cu Domnul să arătase a fi cuprinşi de lumina şi de mărirea aceia*[2135]. Acestea sunt învăţături foarte înalte, ale teologiei mistice, pe care le strecoară Antim în predica sa, învăţături pe care le-au precizat toţi marii Sfinţi Părinţi, dintre care îi amintim numai pe Sf. Dionisie Areopagitul, care spune că „în veacul viitor, apariţia luminoasă, văzută, a Domnului, ne va înconjura de strălucire ca pe învăţăcei la Schimbarea la Faţă"[2136]; şi pe Sfântul Simeon Noul Teolog: „Şi Sfinţii vor fi asemenea Celui Preaînalt (Is. 14, 14).

De unde ştim aceasta? Ascultă pe Mântuitorul însuşi spunând acestea: « Atunci Drepţii vor străluci ca soarele » (Mt. 13, 14). Şi ce alt chip sau soare e acesta, dacă nu Cel de Care am vorbit, Cel singur numit de El însuşi Soarele dreptăţii (Mal. 3, 20), Care singur va răsări şi va străluci în Drepţi? (…)

[2131] Ibidem.

[2132] Cf. Pr. Acad. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, *Viaţa şi învăţătura Sfântului Grigorie Palama (cu patru tratate traduse)*, ediţia a doua, Ed. Scripta, Bucureşti, 1993, p. 187.

[2133] Idem, p. 188.

[2134] Idem, p. 189.

[2135] *Opere*, p. 11.

[2136] Cf. Pr. Acad. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, op. cit. supra, p. 201.

Deci Sfinţii sunt asemenea lui Dumnezeu şi-L vor cunoaşte pe Dumnezeu."[2137] Iar despre lumina dumnezeiască, tot el spune, printre altele: „Astfel Sfinţii din veac, cei de odinioară şi cei de acum, privind duhovniceşte (…), sunt lumină din lumina Duhului[2138]. (…) Iar când auzi de «lumina cunoştinţei», ca să te lămurim în toate, să nu presupui că e numai cunoştinţa celor spuse fără lumină.

Căci n-a grăit numai de istorisire sau de cuvântul cunoştinţei, ci de «lumina cunoştinţei» sau de «cunoştinţa luminii», adică de faptul că lumina aduce cunoştinţa în noi. Căci altfel nu poate cunoaşte cineva pe Dumnezeu, decât în vederea (contemplarea) luminii trimise de El. (…) Dumnezeu e lumină şi vederea Lui e ca o lumină. Deci din vederea luminii ne e dată prima cunoştinţă (prima certitudine, cu adevărat, însoţită de cunoaştere – n.n.) că există Dumnezeu …"[2139].

Am citat din Sfinţii Părinţi, pentru a putea observa, cu uşurinţă, cât de mult Antim urmează învăţăturilor patristice şi dogmelor bisericeşti. Noi nu putem vedea fiinţa lui Dumnezeu cea mai presus de fiinţă, dar putem vedea harul Său necreat, energiile Sale necreate, slava Sa, care îi va cuprinde şi pe cei ce îşi vor sfinţi viaţa, şi ei vor lumina în veci, ca şi Soarele Hristos, primind lumina de la El.

Observăm că Antim explică această înaltă şi sublimă teologie, mai mult prin metafore şi parafraze, şi de aceea am ales să o expunem mai pe larg – sprijinindu-ne pe texte – pentru că altfel nu putem să intrăm în taina limbajului său.

Adevărata cunoştinţă a lui Dumnezeu şi a tuturor lucrurilor din univers – materiale sau spirituale – nu se primeşte decât în această lumină, dar numai după puterea fiecăruia de a primi, căci „cel ce s-a învrednicit să privească oceanul nesfârşit al slavei lui Dumnezeu şi să-l vadă în chip înţelegător, îl vede nu atât cât este, ci cât e cu putinţă ochilor înţelegători ai sufletului său"[2140].

În acest fel au văzut şi Sf. Apostoli pe Tabor, ceea ce îl face pe Antim să exclame, neputând să exprime altfel o teologie apofatică: *O, ferciţ ochii Apostolilor carii s-au învrednicit de au văzut mărirea aceştii înfricoşate înfrumuseţări! Că ce taine nu să închiiae întru acest lucru preaslăvit, sau ce învăţături sufleteşti şi mântuitoare nu ne dă această înfrumuseţare a Mântuitoriului! Nu ajunge cunoştinţa omenească să le priceapă, nici minte îngerească să le cuprinză* [2141].

Mitropolitul Antim introduce, în predică, dintre cele mai grele şi mai subtile învăţături şi dogme ale Bisericii Ortodoxe, pe care puţini ierarhi îndrăznesc să le rostească, având în vedere teama că ar putea fi înţelese greşit. În puţine fraze, autorul sintetizează pagini întregi de teologie sublimă şi mistică ortodoxă. Metafora, epitetul, exclamaţia

---

[2137] *** *Filocalia*, vol. 6, traducere, introducere şi note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1997, p. 168.

[2138] Idem, p. 129.

[2139] Idem, p. 183-185.

[2140] Idem, p. 52. Şi acest lucru îl spun, din nou, toţi Sf. Părinţi.

[2141] *Opere*, p. 150.

retorică, îi vin astfel în ajutor, pentru a putea exprima, în scurte cuvinte şi cât mai mult pe înţelesul tuturor, înaltele învăţături ale spiritualităţii sale.

Antim a încercat să-şi concentreze discursul, pe cât posibil, folosind toate mijloacele care i-au stat la îndemână – inclusiv cele retorice şi stilistice –, pentru a se comunica şi pentru a-şi intensifica mesajul, acolo unde a considerat că este necesar.

Astfel, dogma chenozei Mântuitorului, îşi găseşte o minunată expresie la Antim: *El, din buna voia Sa, pentru noi au închis razile strălucirii Sale, ca să poată răbda durori amară pentru noi şi pentru păcatele noastre, ca să poată face răsplătire mărirei cei dumnezeeşti. Deci cine va fi acela care va socoti acestia şi nu să va aprinde cu totul de dragostia Mântuitoriului acestuia? Şi cine nu să va minuna de puterea Lui cea nespusă care totdeauna ar fi putut ca să strălucească cu această mărire? Şi cine nu va iubi o bunătate ca aceasta, pentru care (o, minune!) au gonit de la Sine o mărire ca aceasta, ca să poată săvârşi mântuirea noastră? Că mai mare minune au fost a închide o mărire ca aceasta, strălucitoare, decât a străluci cu dânsa de-a pururea* [2142].

Din nou, ierarhul nostru restrânge, în foarte puţine cuvinte, comunicarea a două învăţături esenţiale ale Ortodoxiei, atrăgând atenţia asupra lor numai prin tehnici de limbaj (prin figuri de stil, prin exprimarea metaforică, prin exclamaţii şi întrebări retorice), susţinând cu publicul un dialog bazat numai pe stabilirea unei *conexiuni* spirituale, a unui flux emoţional, continuu, între sine şi cei prezenţi.

Învăţătura dogmatică, la care face referire Antim, este că Fiul lui Dumnezeu S-a golit de slavă, pentru a Se putea întrupa şi a putea suferi şi muri pentru umanitate, iar minunea Întrupării Sale, minunea Întrupării lui Dumnezeu Cuvântul, întrece orice altă minune, de oriunde şi de oricând. Pentru că Dumnezeu – afirmă autorul într-o altă cazanie –, *de ar fi vrut ar fi putut şi nefăcându-Se Om, cu alt mijloc să mântuiască pre om din mâinile diavolului, iar n-au vrut* [2143], pentru aceasta spune Antim că este mai mare minune a Se goli de slava Sa decât a străluci cu ea de-a pururea; căci Dumnezeu ar fi putut să mântuiască pe om şi fără să Se întrupeze, dar mai mare minune este să S-a întrupat, decât dacă nu S-ar fi pogorât pe pământ şi ar fi mântuit lumea prin altcineva sau printr-o altă minune.

În loc să explice aceste învăţături teologice în termeni specifici, Antim a considerat mai eficace, pentru publicul său, procedeul expunerii, sub forma unor metafore duhovniceşti, a acestei realităţi cutremurătoare, care este, în acelaşi timp, şi cea mai mare minune a lumii.

Autorul numeşte *Schimbarea la Faţă* a Mântuitorului, *vremea înfrumuseţării* [2144], pentru că este vremea revelării slavei lui Dumnezeu, în care Fiul lui Dumnezeu, Care S-a arătat în „chip de rob”, Şi-a descoperit adevărata slavă şi frumuseţe veşnică, dezvăluind, în acelaşi timp, slava în care se vor îmbrăca Sfinţii în eternitate. De aici putem deduce şi faptul că, pentru Sfinţi, veşnicia este „vremea înfrumuseţării”, a înveşmântării cu *slava dumnezeirii*

[2142] Idem, p. 10-11.
[2143] Idem, p. 129.
[2144] Idem, p. 152.

Lui, cu carea au mărit firea cea omenească şi va să mărească şi pre Sfinţii Lui, la a doua venire [2145].

În altă cazanie, într-un *Cuvânt de învăţătură la Duminica Florilor*, Antim spune că *Dumnezeu, după vremi să înfrumuseţează. Drept aceia, cu alt fel de podoabă va veni când va judeca lumea, că va veni pre norii cerului, cu putere şi cu slavă mare; că aşa să cuvine, mai vârtos, Judecătoriului. Iar acum, pentru că nu vine să judece, ci vine pentru ca să răscumpere şi să întoarcă cătră Sine neamul omenesc* (…) *tocmai pentru aceasta I-au trebuit să vie îmbrăcat cu blândeţe şi cu smerenie…*[2146].

Dumnezeu însă rămâne imuabil în fiinţa şi în esenţa Sa şi numai atunci când iconomiseşte mântuirea oamenilor, Se revelează, întru smerenie sau întru slavă, după voia Sa.

În a doua şi a treia predică la *Schimbarea la Faţă*, accentul cade pe câteva idei esenţiale – expuse cu claritate şi mai puţin alegoric – şi anume: importanţa revelării slavei dumnezeieşti pentru întărirea credinţei Ucenicilor; importanţa apariţiei, împreună cu Mântuitorul, a celor doi Sfinţi Proroci, Moise şi Ilie (simbolizând chemare la Judecată a celor vii şi a celor morţi, precum şi mărturisirea dumnezeirii lui Hristos, din Legea Veche şi din Proroci); şi importanţa ascultării de Hristos, pe care Dumnezeu Tatăl a dat-o Sf. Apostoli – şi prin ei, lumii întregi –, pe Tabor. Căci ascultarea de Dumnezeu vindecă în oameni consecinţele neascultării primului Adam.

Revenind însă la prima predică, Antim aşază în centrul discursului său iubirea lui Dumnezeu de oameni, pe care o pune în lumină, între altele, şi cu ajutorul antitezei – antiteză care se realizează nu numai în plan ideatic, ci şi semantic, prin predilecţia pentru termeni care pot fi grupaţi în sfere semantice diferite: cea a iubirii şi a fericirii, pe de o parte, şi cea a suferinţei, pe de altă parte. Comentând pericopa evanghelică, el îşi pune ascultătorii în situaţia inedită de a răspunde – chiar şi mental –, la întrebarea: *aceşti luminaţ Proroci, ce cuvinte vor fi vorbind cu Domnul?* [2147].

Tot el oferă răspunsul, însă, scoţând în evidenţă antagonismul între ceea ce ar fi socotit mintea umană un dialog demn de acest eveniment, şi ceea ce a ales Dumnezeu că este vrednic pentru Sine, de a vorbi cu Sf. Proroci: *Că aşa vedem că se face şi la mesele şi ospeţele celor mari, că sunt toate voioase şi vesele, mâncările, băuturile, vorbele, jocurile şi cântările: nimic nu iaste de jale sau de întristăciune, ci toate de bucurie şi de desfătare.* (…) *Să vedem dară şi vorba cea de veselie ce au fost. Vorbiia, zice Luca la 9 capete, pentru patimile Domnului, carele era să se împlinească în Ierusalim; adecă vorbia pentru patime, pentru moarte, pentru îngropare, pentru cruce, pentru legături, pentru scuipări, pentru palme, pentru ocări şi pentru bătăile, carele era ca să le împlinească în Ierusalim* [2148].

[2145] Idem, p. 77.
[2146] Idem, p. 107.
[2147] Idem, p. 12.
[2148] Ibidem.

Şi tot în acest context, Antim aduce o nouă învăţătură teologică şi anume aceea că Taborul, Schimbarea la Faţă de pe Tabor, a reprezentat o icoană a universului întreg, fiind de faţă Dumnezeu Creatorul – Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh – şi Biserica din toate timpurile, atât cea a Vechiului, cât şi cea a Noului Testament, reprezentată de Sf. Proroci şi respectiv, de Sf. Apostoli[2149].

Urmărind motivaţia pentru care Hristos S-a schimbat la faţă pe Tabor, Antim leagă acest eveniment mai întâi de întruparea Sa – după cum am văzut – şi apoi de răstignire Domnului, pe care o premerge Schimbarea Sa la Faţă. Iubirea lui Dumnezeu faţă de oameni este ceea ce predomină în aceste predici şi în toate predicile lui Antim, am putea spune. Subliniind ideea că multa iubire trece totdeauna prin Golgota, Antim descrie un tablou dinamic al patimilor, pe cât de succint, pe atât de tragic şi de cutremurător; un tablou a cărui *cromatică* intensă este sugerată prin figuri de stil şi al cărui dinamism este dat de enumeraţie, dar mai ales de frazele ritmate şi chiar rimate, care intră în alcătuirea lui. Urmărind însă acest tablou, apogeul său – şi al discursului lui Antim – este o altă icoană, cea a nunţii veşnice, dintre Hristos şi Biserică, a cărei configurare pleacă însă de la iubirea dintre Sfinţii Iacov şi Rahila. Vom reproduce din nou acest fragment pe care, într-un capitol anterior, l-am aşezat chiar sub o formă versificată, în virtutea valenţelor sale poetice remarcabile: [Hristos] *atâta doriia de păharul acesta a-l bea, cât acea puţină vreme ce mai era să treacă până a-l bea îi părea că sunt mii de ani. Căci cu setia acestui păhar să lucra mântuirea sufletelor omeneşti, răscumpărarea lumii, stricarea puterii diavolului, înmulţirea credinţii, ertăciunea păcatelor şi slobozirea sufletelor. Şi atâta să bucura de acestia, cât în locul bucuriei ce era înaintea Lui, răbda crucea de-L munciia şi bătăile de-L căzniia şi spinii de-L încrunta şi durorile sufletului de-L chinuia, de care chinuri asuda sudorile cele crunte, negândind nimica de ruşine. Că de au părut lui Iacov puţin 7 ani a sluji pentru Rahila, logodnica lui, de dragostea ce avea către dânsa, dară unui Iubitoriu mare ca Acesta, cum nu i-ar fi părut puţine muncile şi caznele, cu care iubita Lui logodnică o răscumpăra şi o curăţiia pre dânsa cu scăldarea nepreţuitului Său Sânge şi foarte frumoasă, făr' de nicio hulă şi întinăciune o făcea* [2150].

Spre deosebire de tradiţia *Cazaniilor*, Antim interpretează pericopa evanghelică, printr-un comentariu uneori exhaustiv, oprindu-se la tâlcuirea altor pasaje din Sfânta Scriptură – şi nu numai din Noul Testament, ci şi din Vechiul Testament, la care face referire adeseori –, care vin să susţină o anumită parte a discursului său. Aşa se întâmplă şi în acest fragment, în care, plecând de la Fac. 29, 20 („Şi a slujit Iacov pentru Rahila şapte ani şi i s-a părut numai câteva zile, pentru că o iubea.") şi asociind acest verset cu cele de la Ef. 5, 25-27 („…Hristos a iubit Biserica, şi S-a dat pe Sine pentru ea, ca s-o sfinţească, curăţind-o cu baia apei prin cuvânt, şi ca s-o înfăţişeze Sieşi, Biserică slăvită, neavând pată sau zbârcitură, ori altceva de acest fel…"), Antim construieşte – cum am spus – o minunată icoană a nunţii veşnice, pentru a exprima puterea dragostei dumnezeieşti; de această dată,

---

[2149] Ibidem.

[2150] Idem, p. 13-14.

printr-un tablou nupţial, care vine să întregească tabloul Răstignirii, pentru că pe Cruce îşi odihneşte Dumnezeu iubirea de oameni şi setea mântuirii lor.

Crucea este *patul* iubirii de oameni a lui Dumnezeu, iar răstignirea Sa a însemnat, de fapt, nunta dintre Hristos şi Biserică, „logodnica Lui". Din nou, Antim este un exeget şi un gânditor deosebit de profund, pentru că asocierile pe care le face nu sunt deloc întâmplătoare, ci urmăresc să înalţe spiritual pe ascultătorii săi, către o cunoaştere foarte bogată şi plină de subtilitate, dar şi de măreţie.

Dumnezeu ar fi putut să mântuiască lumea şi altfel şi „totdeauna ar fi putut ca să strălucească cu această mărire" a slavei Sale, dar a ales calea cea mai grea, cea mai *smintitoare* pentru oameni, cea mai înfricoşătoare şi mai dureroasă: întruparea şi răstignirea Sa. Cel *Carele iaste născut din Tatăl mai nainte decât luceafărul* [2151], Cel ce este Lumină din Lumină şi Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat (după cum mărturiseşte *Crezul*), Acesta nu a renunţat la „Cătălina" Lui, ci „iubita Lui logodnică o răscumpăra…", iertând umanitatea care s-a comportat cu o răceală frivolă şi capricioasă şi care I-a întors spatele şi L-a răstignit. Dumnezeu este „un Iubitoriu mare ca Acesta", Care pe mireasa Lui „o răscumpăra şi o curăţiia pre dânsa cu scăldarea nepreţuitului Său Sânge şi foarte frumoasă… o făcea".

Căci – mai spune Antim şi în altă parte – *singur Dumnezeu, Carele iaste Făcătoriul Luceafărului… S-au plecat atâta, cât au lăsat ceriurile şi toată slava şi lauda ce avea de toate Puterile cereşti, de S-au pogorât pre pământ şi S-au făcut om şi S-au smerit până la moarte, după cum zice Fericitul Pavel, moarte pe cruce; şi S-au pogorât şi până la iad de au scos pre Adam, cu tot neamul lui şi l-au suit împreună cu Dânsul la ceriu, unde au fost şi mai înainte* [2152]. Iubirea lui Dumnezeu întrece cu mult romantismul de care sunt în stare oamenii.

Vedem cum ideile – care păreau a fi nişte învăţături dispersate, fără o legătură şi o continuitate foarte strictă – converg către un sens unic: Dumnezeu e lumină şi S-a revelat şi pe Tabor ca lumină, dar a şi „închis razile strălucirii Sale" ca să se nască „sub vremi" şi să moară pe cruce, ca să facă nuntă miresei Sale şi să o unifice cu Sine, cu lumina Sa, să o îmbrace în „haina de nuntă" (cum e numit *harul* în imnografia ortodoxă) a luminii, spălându-o mai întâi cu sângele Său.

Antim reproşează păstoriţilor săi fuga de cruce, fuga de răstignire, prin care nu ascultă de Învăţătorul lor divin. Dar îşi păstrează nădejdea şi rugăciunea, prin care imploră mila dumnezeiască, pentru ca *să ne descopere ochii sufletului şi ai trupului, ca să putem pricepe minunile Sale; să scoată din trupurile noastre, cele de carne, inimile cele de piatră şi să ne dea inimă de trup ca să ne temem de Dânsul şi să ne ruşinăm de poruncile Lui* [2153].

După cum ne lasă să înţelegem Antim, *Schimbarea la Faţă* a Mântuitorului este ipostaza unei nunţi cosmice care va să vină, este anticiparea, cu sens eshatologic, a bucuriei

---

[2151] Idem, p. 33, într-o cazanie la *Întâmpinarea Domnului*, parafrazând psalmul 109, 3.

[2152] Idem, p. 49.

[2153] Idem, p. 15-16.

veşnice, a ospăţului, a nunţii eterne dintre Hristos şi Biserică, dintre Hristos şi sufletul-mireasă al fiecărui Sfânt în parte.

Strălucirea luminii pe Tabor a însemnat *veselie mare şi preaslăvită* [2154], arătând sensul adevăratei comuniuni veşnice, dintre Dumnezeu şi om. După cum nunta este cea mai mare fericire şi împlinire în viaţa unui om – împlinirea iubirii –, la fel şi Dumnezeu dăruieşte împlinirea în veşnicie, Sfinţilor Săi, tot printr-o nuntă, la care nu numai omul, ci şi întreg universul va fi restaurat şi izbăvit de coruptibilitate şi nedesăvârşire; o nuntă la care Mirele este însuşi Dumnezeu – însăşi Iubirea –, iar firea umană este în cea mai mare cinste, ca mireasă a Lui.

Schimbarea la Faţă este sărbătoarea Ortodoxiei şi a isihasmului, motiv pentru care Antim nu uită – la sfârşitul celei de-a doua predici pe această temă – să-şi îndemne credincioşii: *să facem mintea noastră muntele Thavorului, ca să vie lumina adevărată să o vedem cu ochii cei de gând ai sufletului (...) pentru ca să putem sui şi noi, împreună cu Hristos, în mintea cea oblăduitoare a sufletului să vedem cu gândul* [2155] *slava aceia şi norul cel luminat şi să auzim glasul cel părintesc: „Acesta iaste Fiiul Mieu cel iubit" i proci. Şi la cea din urmă să ne învrednicim să împărăţim împreună cu El* [2156].

Deşi la realizarea acestui îndemn ajung foarte puţini, Antim e conştient că acest mesaj este valabil pentru toţi creştinii. Pe de altă parte, numai o conştiinţă care a parcurs acest drum şi are experienţa atingerii acestui ţel, poate să facă apel şi la alţii, ca să îl urmeze.

Antim practică alternanţa dintre expunerea directă şi clară a învăţăturilor ortodoxe şi exprimarea lor sub o formă oarecum ermetizată, iconizată, prin care evită, parcă, a se adresa raţiunii discursive, eludând logica şi perspicacitatea umană, pentru a debloca astfel, căile de acces către alte nivele ale conştiinţei, deschizând porţile inimii ascultătorilor prin forţa iubirii, prin asaltul neaşteptat al mărinimiei sau al adevărului curgând ca un şuvoi.

Există însă şi în alte didahii destule învăţături isihaste, strecurate printre rânduri. Aşa este un îndemn la contemplaţie din *Cuvânt de învăţătură la duminica Florilor*, în care se afirmă: *Că de ar avea cineva ochi ca aceia cu carii, ca într-o oglindă, măcar cât de puţintel, să poată vedea acea făr' de săvârşit şi nespusă mare adâncime a facerilor de bine a lui Dumnezeu, acela adevărat n-ar putea să se oprească ca să nu să aprinză de dragoste şi de bucurie şi ca să nu vestească de pururea laudele dumnezeieşti şi ca să nu să răpească în minte* („răpirea în minte" înseamnă ieşire din sine, extaz duhovnicesc, vederea luminii dumnezeieşti după o îndelungă cugetare la Dumnezeu şi la darurile Sale către neamul omenesc – n.n.) *de minunea unor faceri de bine ca acestia. Şi carii socotesc, drept aceia,*

[2154] Idem, p. 12.

[2155] „Ochii cei de gând" sau a vedea „cu gândul" înseamnă, la Antim, a vedea în mod spiritual, duhovnicesc. Nu înseamnă imaginaţie sau pur şi simplu cugetare la ceva, ci vedere suprasenzorială şi mai presus de raţiune sau de orice capacitate mentală umană, în cadrul unui extaz. La fel, „faraonul cel gândit", de exemplu, înseamnă „faraonul spiritual", adică diavolul. Totdeauna, termenii „de gând" sau „gândit" se referă la spirit, la ceva spiritual, contemplativ sau imaterial.

[2156] *Opere*, p. 82-83.

aceste faceri de bine, zioa şi noaptea (sihaştrii sau cei ce trăiesc după învăţătura isihastă, cei ce se ocupă de cugetarea neîncetată la Dumnezeu – n.n.)*, oare de ce bucurie vor fi cuprinşi* (nu e vorba de bucurie propriu-zisă, ci de extaz – n.n.)*? Şi cu ce veselie să vor răsfăţa şi ce sărbători vor prăznui? Ce Psalmi şi ce cântări vor cânta? Cu adevărat, nu numai cu Psalmi şi cu cântări de veselie trebuiaşte să prăznuim o facere de bine ca aceasta, ce şi preste fire (putem zice) oarecare lucru de bucurie mare să facem şi cu veselie din destul să prăznuim* [2157].

Cei ce „socotesc… zioa şi noaptea", adică cei ce cugetă la darurile lui Dumnezeu pururea, sunt cei ce se nevoiesc şi se roagă neîncetat, conform prescripţiilor isihaste. Iar bucuria nespusă de care „vor fi cuprinşi" şi veselia cu care „să vor răsfăţa" nu este decât harul Duhului Sfânt, în care trăiesc cei ce fac cele spuse mai sus, vieţuind ca într-o sărbătoare şi prăznuire neîncetată, datorită dulceţii harului de care sunt cuprinşi.

„Ce Psalmi şi ce cântări vor cânta?", sugerează entuziasmul haric pe care îl capătă astfel de rugători, iar ceea ce descrie Antim mai departe corespunde, credem, cu acea stare de răpire despre care vorbesc Sfinţii Părinţi şi prin care omul duhovnicesc este răpit cu mintea ca să contemple lumina dumnezeiască, stare în care chiar şi rugăciunea tace şi omul contemplă, în spirit, lumina dumnezeiască, în care vede pe Dumnezeu ca Lumină. El nu-L vede pe Dumnezeu în esenţa Sa, ci energiile Sale necreate, lumina necreată a lui Dumnezeu din veci. Acesta este acel „preste fire oarecare lucru de bucurie mare" [oarecare = foarte mare], la care Antim îşi îndeamnă ascultătorii, ceea ce înseamnă că aceştia din urmă erau nu numai cunoscători ai învăţăturii isihaste, ci, măcar unii dintre ei, chiar şi trăitori ai ei, care, putem crede, încercau să experieze cât mai mult rugăciunea isihastă, dacă Antim avea îndrăzneala să-i îndemne la a atinge o aşa de înaltă stare duhovnicească.

Şi, după cum vom vedea, acesta nu este unicul prilej în predicile sale, în care autorul a purces la un asemenea îndemn. Dar să mai zăbovim puţin asupra acestei omilii la *Duminica Florilor* şi să parcurgem mai departe textul, pentru a observa că predicatorul îndeamnă şi la o altfel de cugetare – tot isihastă, de altfel –, asupra raţiunilor din univers, la o contemplare asupra mersului lumii şi o înţelegere a lui Dumnezeu din înţelepciunea şi raţionalitatea cu care aceasta a fost creată: *Şi pentru ca să nu fie bucuriia şi veseliia noastră în deşert, trebue să cunoaştem cu ochii cei sufleteşti* (cu ochii spirituali – n.n.) *prăznuirea vremii aceştiia, ca să nu ne zică şi noao prorocul: „Uliul pre ceriu au cunoscut vremea sa, turtureaoa, rândureaoa şi barza au cunoscut vremea venirii lor, iar norodul Mieu n-au cunoscut Judecata lui Dumnezeu". Că urât lucru va fi şi necuvios, când păsările vor cunoaşte vremea lor şi după vremea aceia îş vor şti schimba lăcaşurile sale. Iar noi, vremile cele rânduite de Sfânta Beserică, spre spăseniia sufletelor noastre nu le vom cunoaşte* [2158].

Dinamica universală urmăreşte o logică divină, prin legile naturale pe care Divinitatea le-a statornicit în fiinţe şi în toată creaţia. Omul, ca fiinţă raţională, are nevoie să contemple armonia universală, pentru a lăuda pe Creatorul şi Arhitectul său, dar şi pentru a

[2157] Idem, p. 107-108.
[2158] Idem, p. 108.

reînvăţa să trăiască el însuşi în această armonie, în ritmul iubirii copleşitoare care creează şi ţine toate întru fiinţă. Pentru că Dumnezeu este iubire, *a Căruia arătare atâta bucurie ne aduce noao* (...)*, a Căruia aşteptare cu drag şi cu dorire, mă îndeamnă să zic acest cuvânt: „Sărută-mă pre mine cu sărutarea gurii Tale”* [Cânt. 1, 1]*, că toţi cât era din Duh, cu duhul cunoştea câtă milă era să se verse pre buzele Aceluia* [2159]. Dumnezeu Se face cunoscut ca lumină şi ca iubire şi de aceea isihaştii vorbesc de *dulcele Iisus* sau *dulcele Hristos*, aşa cum şi Antim se exprimă în mai multe rânduri[2160].

Până la a ajunge însă cineva la a avea rugăciunea inimii, e nevoie de a face efortul de a coborî mintea în inimă şi de a *strânge* mintea din împrăştierea gândurilor, spre a cugeta, după cum învaţă şi Antim, la raţiunile dumnezeieşti ale tuturor lucrurilor din univers şi la darurile şi binefacerile lui Dumnezeu către fiinţa umană, precum şi la alte lucruri de care amintesc isihaştii, dar asupra cărora autorul nostru nu insistă în particular sau nu în mod explicit relaţionat cu rugăciunea neîncetată şi cu extazul duhovnicesc.

Învăţătura isihastă nu este una extinsă în *Didahii* şi nici foarte explicită, dar este de aşteptat ca cei cărora Antim se adresa, să nu mai fi avut nevoie de explicaţii elementare, motiv pentru care mitropolitul vorbeşte, în câteva rânduri, direct despre urmările şi roadele practicii rugăciunii isihaste, fără nicio introducere sau referire suplimentare, considerată, desigur, de prisos.

Astfel, Antim vorbeşte despre mintea care trebuie să dobândească pacea, tăcerea gândurilor – *pacea Lui cea ce covârşaşte toată mintea* [2161] – şi care trebuie să fie *muntele Thavorului, ca să vie lumina adevărată, să o vedem cu ochii cei de gând ai sufletului* [2162]. Fără ca mintea să devină „Tabor”, pe care Se revelează Dumnezeu în lumină şi ca lumină, omul nu poate accede la vederea spirituală, având închişi „ochii cei de gând ai sufletului”.

Antim ne lămureşte că este vorba despre o ascensiune spirituală treptată, pe parcursul căreia credincioşii trebuie să fie *râvnitori şi nelenevoşi în poruncile Lui, pentru ca să ne putem sui şi noi, împreună cu Hristos, în mintea cea oblăduitoare a sufletului* (mintea este cea care, prin raţiunea conducătoare, guvernează sufletul şi îl conduce, conform predaniei Sfinţilor Părinţi – n.n.)*, să vedem cu gândul slava aceia şi norul cel luminat şi să auzim glasul ce părintesc: „Acesta iaste Fiiul Mieu cel iubit” i proci. Şi la cea din urmă* (zi sau la Judecată – n.n.) *să ne învrednicim să împărăţim împreună cu El* [2163].

Facem precizarea că „a vedea cu gândul” nu înseamnă, pentru Antim, *a gândi* sau *a cugeta* în sensul gândirii discursive, ci a contempla cu spiritul, fiind în extaz duhovnicesc.

Se vede foarte clar, din acest fragment, că mitropolitul nostru propovăduieşte vederea luminii necreate, după cum învăţase şi Sfântul Grigorie Palama, şi că oricine ajunge să fie răpit în extaz, vede „slava aceia şi norul cel luminat”, adică slava luminii dumnezeieşti

---

[2159] Idem, p. 112.
[2160] Idem, p. 59, 144, 244, 397.
[2161] Idem, p. 8.
[2162] Idem, p. 82.
[2163] Idem, p. 83.

care îl înconjoară şi îl umple. „Mintea cea oblăduitoare a sufletului” este descrisă ca un loc, ca o înălţime spirituală, în care „ne putem sui şi noi, împreună cu Hristos”, după asemănarea Sfinţilor Apostoli ce s-au urcat cu El în munte, pe Tabor, *de vreme ce taina aceasta de astăzi, a Schimbării lui Hristos* [la Faţă] *închipuiaşte şi iaste ca un aravon aceii măriri a Împărăţiei Ceriului...*[2164].

Este, desigur, o interpretare duhovnicească, prin care Antim învaţă că Hristos este Cel care înalţă pe cel credincios la Tatăl şi la contemplarea Sfintei Treimi. Mintea e zidită de Dumnezeu la înălţime, dacă privim alcătuirea omului, după cum şi Edenul a fost zidit la înălţime, astfel încât restaurarea omului în har, în starea lui adamică primordială, în care a fost creat, se face prin această ascensiune către înălţime, către locul de unde a căzut omul. Mintea devine o fereastră către Rai şi ea însăşi devine Rai, Tabor al revelării lui Dumnezeu, până la „cea viitoare” viaţă, unde *să ne învredniceşti mărirei şi luminii slavei dumnezeirii Tale, ca pururea să Te mărim* [2165].

La fel spune Antim şi într-o altă predică: *Taină avem să serbăm şi să prăznuim şi vom să ne suim sus, nu cu trupul, sau în munte ca Moisi, ci cu mintea, la mari şi la înalte gânduri; ci numai câţ sunt credincioşi să se apropie cu mintea ca să priceapă taina praznicului de astăzi* [2166]. Mintea contemplativă face omul să suie la înălţimi duhovniceşti, la stări harice care îl fac să aibă acces la tainele dumnezeieşti.

Această înţelegere a tainei prin contemplare nu se poate explica raţional, ci la ea se ajunge doar pe cale experienţială şi nu pot vorbi cu adevărat despre ea decât cei care au fost vizitaţi de har. Entuziasmul cu care vorbeşte Antim despre aceasta mă face să cred că nu era doar un simplu erudit, ci şi un isihast trăitor şi cunoscător al roadelor rugăciunii neîncetate, la care îndemna: *aşa să vă rugaţi, pururea...*[2167].

O altă învăţătură isihastă despre har şi despre prezenţa sa în inima omului credincios este ilustrată astfel de Antim: *Nădejdea iaste o îndrăzneală adevărată către Dumnezeu, dată în inima omului din dumnezeiasca strălucire, ca să nu deznădăjduiască niciodată de darul lui Dumnezeu, ci să fie încredinţat cum că va lua, prin pocăinţă, ertăciune păcatelor şi verice altă cerere, sau trecătoare sau vecinică* [2168].

Autorul se referă la virtutea nădejdii, care este *darul lui Hristos* [2169] şi care se sălăşluieşte în om odată cu luminarea harului, cu „dumnezeiasca strălucire” care vine să locuiască în inimă, fiind aceeaşi lumină necreată şi spirituală a lui Hristos sau a Sfintei Treimi. Prezenţa luminii dumnezeieşti în inimă îl face pe cel învrednicit de ea să aibă încredinţarea permanentă a ascultării rugăciunii sale şi împlinirii ei de către Dumnezeu, deoarece trăieşte în intimitate cu Dumnezeu şi cunoaşte iubirea Lui.

[2164] Idem, p. 78.
[2165] Idem, p. 83.
[2166] Idem, p. 65.
[2167] Idem, p. 163.
[2168] Idem, p. 48.
[2169] Ibidem.

Într-un *Cuvânt de învăţătură la Adormirea Preasfintei Stăpânei noastre Născătoarei de Dumnezeu şi pururea Fecioarei Maria*, în rugăciunea finală către Maica Domnului, Antim face referire la modul isihast de concentrare a minţii la rugăciunea către Dumnezeu neîncetată, prin tăcerea gândurilor şi sustragerea mentală de la orice imaginaţie sau de la orice delectare iluzorie prin întârziere în realitatea simţurilor, inferioară celei contemplate în spirit: *Şi precum cu dumnezeiasca putere, într-o mică de ceas, au adunat din toată lumea pre Apostoli ca să petreacă preacinstit şi sfânt trupul tău spre îngropare, cu laude şi cu cântări, aşa să adune şi mintea noastră cea împrăştiiată întru deşertăciunile cele lumeşti şi să o lumineze ca de pururea pre Dânsul să-L mărim şi să-L lăudăm* [2170].

Adunarea Apostolilor, prin minune dumnezeiască, este echivalată cu adunarea puterilor sufleteşti şi duhovniceşti prin har, pentru ca întreaga fiinţă să se concentreze asupra ocupaţiei sale duhovniceşti, asupra rugăciunii neîncetate şi a cugetării la Dumnezeu.

Virtutea rugăciunii este foarte mare şi se cere de la creştini o practicare a ei necurmată, pentru că *cela ce face rugăciune, vorbeşte cu Dumnezeu* [2171], iar acest dialog trebuie să fie neîntrerupt pentru ca omul să îşi recâştige starea primordială de nepătimire şi de fericire prin locuirea în lumina dumnezeiască, în care au fost creaţi şi au trăit, în Eden şi primii părinţi, Adam şi Eva.

În viziunea isihastă, neîncetata rugăciune nu e o asceză exagerată, ci o contrabalansare a răului din noi, din cauza căruia *greşim înaintea lui Dumnezeu în tot ceasul* [2172] şi trebuie să cerem mila Lui în tot ceasul, ca să fim înălţaţi la loc, în har. Iar cei ce ard de iubire pentru Dumnezeu sunt purtaţi să se roage neîncetat şi nu concep să se despartă nici cu gândul de El, niciodată, după cum arată însăşi Scriptura: „Binecuvânta-voi pe Domnul, Cel ce m-a înţelepţit; la aceasta şi noaptea mă îndeamnă inima mea” (Ps. 15, 7); „De dormit dormeam, dar inima-mi veghea” (Cânt. 5, 2). Aceasta întrucât lumina divină nu îl părăseşte pe omul înduhovnicit niciodată, ci străluceşte pururea în inima lui.

Unul dintre ierarhii Bisericii Ortdoxe, analizând omiliile antimiene, s-a pronunţat asupra calităţii de om al rugăciunii a lui Antim, considerându-l întru totul dedicat şi absorbit de această îndeletnicire care îmbină practica şi duhovnicia. În cele ce urmează, vom spicui din prezentarea sa, pentru că noi înşine nu am făcut aceasta şi spaţiul nu ne mai permite să ne angajăm într-o astfel de analiză detaliată a felului în care apare rugăciunea în omiliile lui Antim: „Cultul divin şi rugăciunea îşi găsesc la Sfântul Antim expresia celei mai perfecte unităţi în viaţa creştină. Sfântul însuşi este un practicant sârguincios al acestor virtuţi creştine şi apoi un propovăduitor înflăcărat a ceea ce el însuşi a experentat. Rugăciunea şi viaţa Bisericii rămân unite în viaţa lui şi se manifestă în exterior o predică vie care are o bază a trăirii intense a relaţiei intime dintre el şi Dumnezeu. (...)

[2170] Idem, p. 133.
[2171] Idem, p. 37.
[2172] Idem, p. 40.

Sfântul este un permanent rugător către Dumnezeu. Rugăiunea lui este fierbinte, permanentă şi se prelungeşte peste toată lumea”[2173].

„Sfântul mitropolit este un om de rugăciune şi meditaţie adâncă înaintea lui Dumnezeu. Orice lucrare o începe cu o rugăciune către Cel Ceresc...”[2174].

„Rugăciunea trebuie să fie curată. Mintea curăţită de gândurile lumeşti, ajunge ca un adevărat Tabor, peste care vine lumina necreată a haruli. Omul se va asemăna astfel cu Moise şi Ilie (...) Omul nu poate trăi fără rugăciune, ne spune Sfântul Antim. (...) Rugăciunea a salvat ceata Sfinţilor Apostoli pe mare. (...) Sfântul spune că însuşi scopul acestei minuni n-a fost decât acela de a pune în lumină taina rugăciunii...”[2175].

„Rugăciunea trebuie să cuprindă pe toată lumea. Sfântul se roagă pentru toţi, pentru credincioşii săi, pentru boieri şi pentru domnitorul Constantin Brâncoveanu”[2176].

„Sfântul Antim se roagă în chip deosebit Maicii Domnului, faţă de care el are o dragoste desebită”[2177].

„Pentru Sfântul Antim, Sfânta Biserică este locul unde credinciosul întâlneşte pe Dumnezeu şi stă de vorbă cu El în intimitatea inimii. (...) Pentru Marele Ierarh, sărbătorile creştine sunt popasuri duhovniceşti, care adună pe credincioşi în Biserică, pentru a prăznui Tainele cele mari...”[2178].

„Rugăciunea ne îmbracă pe toţi într-o comuniune perfectă. Ea cuprinde întreaga Biserică de pe pământ şi din ceruri. Acolo sus, Sfinţii, într-o slujbă negrăită, se roagă lui Dumnezeu pentru noi. Sfântul Antim solicită stăruitor”[2179] pe Sfinţi, care au *multă îndrăzneală* către Dumnezeu, să se roage *pentru noi cei nevrednici şi neascultători de poruncile Lui* [2180].

„A te ruga lui Dumnezeu, după Marele Ierarh, este a fi o persoană adevărată, care se cunoaşte pe sine şi îşi cunoaşte menirea pe acest pământ”[2181].

Fiind „un mare rugător”, „Sfântul, care s-a rugat toată viaţa lui, nu putea astfel să sfârşească decât în rugăciune; mucenicia este cea mai curată jertfă şi rugăciune adusă lui Dumnezeu. Rugătorul de pe pământ devine mijlocitorul permanent în ceruri pentru toţi cei ce se roagă lui cu căldură şi sinceritate”[2182].

[2173] P.S. Irineu Slătineanu, în Cuvântul înainte la *Antim Ivireanul. Învăţător. Scriitor. Personaj*, op. cit., p. 4.

[2174] Idem, p. 5.

[2175] Idem, p. 6.

[2176] Idem, p. 7.

[2177] Idem, p. 8.

[2178] Idem, p. 9-10.

[2179] Idem, p. 11.

[2180] Cf. Ibidem.

[2181] Idem, p. 12.

[2182] Ibidem.

Portretul lui Antim vireanul ca un mare rugător, ca un mare cunoscător al tainelor rugăciunii mistice, credem că se conturează cu destul de multă claritate din cele afirmate mai sus.

Acestea nu vin decât să întregească imaginea trăitorului isihast, pe care am încercat să o formulăm, deceland din scrierile mitropolitului, acele pasaje care consună perfect cu dogma ortodoxă a cărei apologie sublimă a făcut-o mai ales Sfântul Grigorie Palama, deşi despre rugăciunea inimii şi despre lăuntrica luptă cu gândurile şi înaintarea pe treptele scării duhovniceşti, până la vederea slavei dumnezeieşti, a luminii necreate, s-a vorbit încă din primele veacuri creştine şi fiecare Sfânt mare trăitor şi teolog, a adus precizări în funcţie de circumstanţele şi de necesităţile timpului său şi ale celor pentru care scria.

Antim Ivireanul predică o teologie isihastă în modul în care şi Neagoe Basarab îşi scria *Învăţăturile*, alcătuindu-le pe temeiul acestei teologii a Sfinţilor Părinţi. Mitropolitul nostru aduce în centrul vieţii ecleziastice, al vieţii publice, în mijlocul *agorei* creştine, învăţătura isihastă care a constituit, de-a lungul secolelor, elementul de bază al vieţuirii monahale, însă mai puţin a fost propovăduită şi mirenilor.

Neagoe Basarab o aşeza ca temei paideutic al unei adevărate educaţii creştineşti (motiv pentru care Olivier Clément îl numea pe Neagoe Basarab „acest domnitor isihast, acest anti-Machiavelli de la începutul sec. al XVI-lea"[2183]), iar Antim Ivireanul o aşază în centrul învăţăturii creştine pe care o predică de la înălţimea scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei şi face acest lucru chiar înainte de renaşterea isihasmului cu putere în mănăstirile româneşti, care a avut loc în secolul al XVIII-lea, prin Sf. Vasile de la Poiana Mărului (1692-1767) şi mai ales prin Sf. Paisie Velicikovski (1722-1794).

Însă isihasmul era o prezenţă destul de proeminentă atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească, chiar şi înainte de acest eveniment important, căci, spre exemplu, mitropolitul Teodosie Veştemeanul, predecesorul lui Antim, întemeia, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, „din îndemnul a doi sihaştri, Misail şi Daniil..., mânăstirea Turnu din judeţul Vâlcea. Peşterile se văd până azi"[2184].

Dacă ne gândim că Varlaam şi-a alcătuit *Cazania*, ca un deziderat mult urmărit, din traducerea şi prelucrarea omiliilor aparţinând unui mare Sfânt Patriarh isihast, Calist (adăugându-se şi omiliile unor alţi Patriarhi, ca Ioan din Calcedon, Ioan Caleca şi Filotei) sau că Neagoe Basarab a fost un ilustru trăitor al isihasmului, coroborând acestea cu predica întreţesută cu indemnuri isihaste a lui Antim, nu credem că ar fi imposibil să avansăm ideea unei *prerenaşteri isihaste româneşti*, înaintea *renaşterii paisiene*, sau cel puţin a conservării unui climat şi a unor premise favorabile acestui curent, susţinut şi de neîncetata prezenţă a sihaştrilor în Carpaţi, în munţii şi peşterile din Ţara Românească şi Moldova.

[2183] Olivier Clément, în prefaţa cărţii Mitropolitului Serafim Joantă, *Isihasmul, tradiţie şi cultură românească*, trad. din franceză de Iuliana Iordăchescu, Ed. Anastasia, Bucureşti, 1994, p. 10.

[2184] Drd. Corneliu Zăvoianu, *Rugăciunea lui Iisus în Imperiul Bizantin. Răspândirea ei în Peninsula Balcanică şi în Ţările Române*, în rev.*Glasul Bisericii*, XL (1981), nr. 11-12, p. 1126.

Constatările anterioare ne conduc la concluzia existenţei unor aptitudini ascetice deosebite la Antim.

Ar mai fi multe de spus despre Antim Ivireanul. Personalitatea şi opera sa pot să constituie, oricând, motivul a nenumărate studii. Ne oprim însă aici, cu convingerea că nu am epuizat cele ce erau de spus, dar cu speranţa că am mai adăugat o piatră la temelia restituirii adevărului.

CONCLUZII

Antim Ivireanul este o apariţie meteorică în ţara noastră. Prezenţa lui este semnalată brusc – cel puţin din punct de vedere documentar – iar evoluţia sa este fulminantă.

Nenumăratele necunoscute ale biografiei sale sunt, fără îndoială, o piatră de încercare pentru cercetătorii vieţii sale, însă aspectele deosebit de complexe ale unei personalităţi proteice şi prolifice, în acelaşi timp, oferă, pe de altă parte, satisfacţii nenumărate oricărui exeget.

Activitatea şi opera lui Antim ne-au oferit un material extrem de bogat spre studiu. Iradierea harului său, din cuvintele care ni s-au păstrat, a însemnat un izvor de viaţă şi frumuseţe de la care ne-am adăpat pe parcursul acestei lucrări.

A venit ca străin în ţara noastră şi numele lui a fost, ca mirean, Andrei, iar ca monah, Antim, care înseamnă „cel înflorit, înfloritor” şi cu adevărat a înflorit în pământul românesc, cu daruri nenumărate. Sau putem înţelege, prin „Antim Ivireanul”, „cel care a înflorit în Ivir”, dar a rodit la noi. Înzestrările sale au fost atât de mari, încât au darul să ne uluiască prin complexitatea lor.

Uneori ne-a fost greu a desluşi firele încurcate ale tulburătoarei sale biografii, iar concluziile la care am ajuns nu sunt întotdeauna cele agreate de majoritatea celor ce au privit *sub lupă* documentele parcimonioase privitoare la cursul vieţii lui. Am considerat că originea georgiană nu poate fi pusă la îndoială. Dar în ceea ce priveşte condiţiile şi datarea aproximativă a venirii lui Antim în ţara noastră, am luat în calcul toate informaţiile de care am putut beneficia şi cea mai bună soluţie ni s-a părut aceea că a venit de la Constantinopol, unde fusese răscumpărat din robie pentru virtuţile sale practice, intelectuale şi spirituale şi unde fusese iniţiat în arta tipografică.

A venit mai întâi în Moldova, solicitat de patriarhul Ierusalimului Dosithei, care înfiinţa o nouă tipografie la Iaşi, după 1680, condusă de ieromonahul Mitrofan (în curând episcop de Huşi). Acesta îl aduce şi pe Antim (Andrei, pe atunci, fiind cel mai probabil, încă mirean) pentru a lucra la această tipografie şi a se perfecţiona ca tipograf. Andrei-Antim îl însoţeşte, în opinia noastră, pe Mitrofan şi după trecerea lui în Ţara Românească, în 1686, pentru a tipări *Biblia* de la Bucureşti (1688). Mitrofan ajunge conducătorul tipografiei mitropolitane din Bucureşti, însă în 1691 se mută la Buzău ca episcop şi această funcţie este preluată de Antim Ivireanul, care imprimă, în acelaşi an, o carte parenetică.

Aici, la Mitropolia din Bucureşti, se pare că Antim a fost inclus în cinul monahal, recunoscându-i mai târziu, în pomelnicul său personal, pe ieromonahul Macarie şi pe mitropolitul Teodosie ca părinţi duhovniceşti şi protectori ai săi. Mitropolitul Teodosie va lăsa prin testament ca să îi urmeze în scaun Antim – care între timp a ajuns egumen al Mănăstirii Snagov şi apoi, în 1705, episcop al Râmnicului –, ceea ce se întâmplă în 1708, fiind hirotesit în această demnitate de mitropolit, în *Duminica Ortodoxiei*, în mod providenţial, pentru că s-a şi dovedit a fi un mare apărător al Ortodoxiei.

Până în 1716, când are loc martiriul său, Antim desfăşoară o activitate cu adevărat prodigioasă, pe multiple planuri, ca arhipăstor al Bisericii, ca tipograf, ca protector al Eclesiei româneşti şi al fraţilor din Ardeal, dar şi al Ortodoxiei ecumenice, ca traducător al cărţilor de cult, scriitor şi orator bisericesc, ctitor al unei Mănăstiri, etc.

Darurile şi înzestrările sale naturale, sensibilitatea artistică deosebită, înclinaţiile intelectuale, setea de erudiţie, apetenţa pentru o cugetare profundă, abnegaţia şi răbdarea, coroborate cu ignorarea suferinţei personale, au făcut din el „cel mai de seamă dintre mitropoliţii munteni”[2185].

Antim Ivireanul ne-a copleşit prin vastitatea preocupărilor sale artistice, prin personalitatea sa extraordinar de prolifică. Către Antim privim precum el privea într-un excepţional tablou al mării zbuciumate de valuri: pornind de la un plan îndepărtat, de la un portret care ni-l înfăţişează în cadrul specific al epocii sale, cu locul său în peisajul vieţii religioase, sociale şi politice a ţării, focalizându-ne apoi privirea asupra profilului său spiritual, asupra interiorului său duhovnicesc plin de lumină, de dragoste pentru Dumnezeu şi pentru tot ce este frumos pe lume, de condescendenţă faţă de cei mai puţin înzestraţi sau faţă de cei marginalizaţi de societate.

Accentele atât de diferite ale personalităţii sale – în acelaşi timp complementare însă – fac din acest portret al mitropolitului, pe care am încercat să-l înfăţişăm, mai degrabă unul în mozaic, a cărui asamblare este dificilă şi minuţioasă. I-a fost dat ca să-l acopere valurile unui râu sau ale mării, dar s-a ridicat deasupra mării vieţii acesteia şi din *valurile deşertăciunilor celor lumeşti* şi a ajuns la *liniştea dumnezeeştii fericiri*. Însă mai înainte de a se întâmpla aceasta, a îmbogăţit cu mari daruri Biserica şi cultura românească.

A muncit enorm şi nu de puţine ori a făcut lucruri care nouă ni s-ar părea anoste sau umilitoare, pentru a suplini dezinteresul sau neputinţa altora. A depus eforturi titanice pentru a realiza ceea ce a realizat.

A tipărit şaizeci şi patru de cărţi în douăzeci şi cinci de ani, s-a îngrijit de refacerea şi restaurarea lăcaşurilor de cult, atât ca egumen la Snagov, cât şi ca episcop de Râmnic şi apoi, ca mitropolit. Multe Biserici şi Mănăstiri, unele foarte vechi (precum Mănăstirea Cozia, ctitoria lui Mircea cel Bătrân, Cotmeana, Govora – unde a rămas zugrăvit chipul său –, etc.) de o valoare inestimabilă, au fost refăcute de el sau cu sprijinul său. El însuşi a făcut proiectele unei mănăstiri, dovedind aptitudini deosebite de arhitect, şi a zidit această mănăstire, în urma unei descoperiri dumnezeieşti (care i-a indicat locul, pe atunci într-o mahala, iar acum în centrul Bucureştiului), după propria sa mărturisire, aşezându-i hramul Tuturor Sfinţilor, la care acum s-a adăugat al doilea hram, cel al Sfântului Antim Ivireanul. Şi-a dovedit din plin minunatele înzestrări practice şi artistice arătându-şi măiestria în arta tipografică, dar şi ca desenator (miniaturist), arhitect, pictor, sculptor (în lemn şi în piatră), etc.

[2185] N. Cartojan, op. cit., p. 358.

A construit el însuşi utilajul tipografic necesar funcţionării unei tiparniţe arabe, realizând literele necesare prin calcografie după vechi manuscrise antiohiene, şi este posibil ca să fi repetat acelaşi lucru şi pentru conaţionalii săi georgieni, după toate probabilităţile. Tipografiile sale le-a întreţinut el singur, căci oriunde s-a dus – de la Bucureşti la Snagov, de la Snagov la Râmnic, şi de la Râmnic la Târgovişte şi iarăşi la Bucureşti – a făcut să înflorească meşteşugul tipăririi cărţilor, chiar şi acolo unde nu existase tipar mai înainte, lăsând în schimb, această îndeletnicire, ca moştenire şi tradiţie în oraşele respective. Spre sfârşitul vieţii a înfiinţat tipografie şi la mănăstirea ctitorită de el, deşi nu a apucat să imprime aici decât o singură carte.

De o mare importanţă culturală este manuscrisul intitulat *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*, pe care Antim l-a scris pentru domnitorul Constantin Brâncoveanu, nu numai prin raritatea temei abordate, „arborele lui Iesei” – unică în literatura română, regăsindu-se numai în compoziţii iconografice atonite sau moldoveneşti – ci şi prin cele peste cinci sute de desene şi portrete miniaturale în medalion, încântătoare prin selecţia culorilor şi prin rafinamentul delicat al detaliilor, care îmbogăţesc această operă. Din păcate acest rar şi preţios manuscris nu se mai păstrează în original la noi în ţară, ci la Academia din Kiev.

La Mănăstirea Tuturor Sfinţilor s-a păstrat tradiţia zugrăvirii icoanei hramului şi a unei alte icoane de către Antim, precum şi cea a lucrării efective a ctitorului la zidirea mănăstirii, unde a sculptat, între altele, uşile din lemn masiv ale acesteia, realizând o adevărată dantelărie, pe cât de dificil de cioplit în lemn, pe atât de impresionantă.

Motivele vegetale şi florale, simbolizând renaşterea şi învierea, care predomină în sculpturile în lemn şi în piatră ce împodobesc mănăstirea, atât la exterior, dar mai ales în interior, şi care au fost executate, desigur, la iniţiativa ctitorului – o raritate este catapeteasma sculptată în piatră, impunătoare şi care scoate şi mai mult în relief, pune în adâncime icoanele ataşate ei –, deşi se integrează armonios stilului brâncovenesc, scot în evidenţă bunul gust, dragostea pentru frumos şi pentru echilibru, dar şi pentru măreţie, a marelui mitropolit.

Activitatea lui Antim a presupus şi o foarte istovitoare muncă de păstorire a credincioşilor săi, un efort continuu de înălţare morală, spirituală, a conştiinţei monahilor, a preoţilor şi a mirenilor, pentru ca fiecare treaptă să înţeleagă datoria sa.

Pe lângă aceasta, i-a revenit şi însărcinarea de a purta de grijă românilor ardeleni, care, în urma unirii cu Roma a unei părţi din clerul transilvan, în frunte cu mitropolitul Atanasie Anghel, au fost în mare primejdie de a-şi pierde, prin multe presiuni, credinţa ortodoxă. Ceea ce totuşi nu s-a întâmplat şi un merit important pentru aceasta l-a avut şi solicitudinea mitropolitului Antim faţă de ardelenii care căutau ajutor în Ţara Românească. Aceeaşi solicitudine a manifestat capul Bisericii Ungrovlahiei, împreună cu voievodul Brâncoveanu, şi faţă de apelurile disperate ale coreligionarilor din alte părţi ale lumii, precum Antiohia sau Georgia, aflaţi sub stăpânire otomană, cărora le-au fost de mare ajutor utilajele tipografice făurite pentru ei de mitropolitul nostru.

Activitatea sa tipografică – ce străbate ca un fir roşu biografia sa, atât cât cunoaştem din ea – este legată şi de proiectul naţionalizării cultului, act care a condus la făurirea limbii române literare. Antim se înscrie astfel, într-o tradiţie românească veche, din care fac parte Coresi şi Dosoftei, mitropolitul Moldovei – pe care, dacă într-adevăr Antim a venit mai întâi în Moldova, aşa cum credem, atunci l-a cunoscut personal – şi este prima dintre cele două coordonate majore, prin care Antim prinde rădăcini inexpugnabile în cultura şi în istoria românească. Cea de-a doua coordonată îl aşază în tradiţia aceluiaşi Coresi şi a lui Varlaam, ca ctitor al oratoriei sacre şi autor al naţionalizării şi modernizării predicii româneşti.

În amândouă situaţiile, limba română a avut de câştigat, primind mlădierea şi frumuseţea expresiei sale naturale, lirism şi suavitate, precum şi calitatea de a susţine un excurs teologic deosebit de complex şi profund.

După cum s-a putut vedea din expunerea noastră, au existat trei mari etape principale, în procesul de naţionalizare a cultului, pe care le putem numi cu numele iniţiatorilor lor: Coresi, Dosoftei şi Antim Ivireanul. Fiecare dintre aceşti trei mari promotori ai românizării logosului liturgic s-a sprijinit pe activitatea înaintaşilor, dar fiecare a avut un aport esenţial, într-un domeniu în care, în privinţa expresiei, foarte puţine lucruri s-au modificat până în ziua de astăzi.

Nu putem privi efortul celor trei decât ca pe o operă omogenă, imposibil de fracturat – poate doar în teorie – întrucât niciunul dintre cei trei *paşi* nu poate fi eludat într-un studiu de acest fel. Din acest motiv nu am putut vorbi numai despre efortul final al lui Antim, de naţionalizare a cultului, întrucât nu am fi putut demonstra nimic şi o astfel de privire fragmentară ne-ar fi obturat cea mai mare parte din *peisajul* formării limbii române culte şi de cult.

Coresi a dat tonul traducerii şi imprimării cărţilor de cult, în special a *Liturghierului* şi a *Molitvenicului*. El are, în acest sens, meritul pionieratului şi, oarecum, *circumstanţe atenuante* în ceea ce priveşte limba traducerilor, care nu este întotdeauna corectă şi clară. Traducătorii solicitaţi de Coresi au folosit uneori fragmente transpuse anterior în limba română, dar au tradus şi *în premieră*, având în faţă, probabil, numai originalul slavon. Meritul lor este că nu au trădat nici originalul – în cazul *Liturghierului* – dar nici limba română. Traducerea *Liturghierului* tipărit de Coresi este – cu îndreptările lingvistico-gramaticale de rigoare, vizând actualizarea limbii – perfect valabilă.

Dosoftei a cunoscut tipăritura coresiană şi a păstrat ceea ce a considerat că e bun. Fidelitatea traducerii coresiene faţă de originalul slavon a asigurat puritatea ei dogmatică şi a sporit astfel încrederea ortodocşilor, care nu au depistat nereguli sau imixtiuni eretice în această carte. Dosoftei – teologul, poetul şi cărturarul – a resimţit absenţa în limba română a cărţilor necesare cultului, ca pe o lipsă acută, faţă de celelalte neamuri, chiar ortodoxe – şi la fel probabil a gândit şi Antim.

Grecii şi slavii aveau cărţi în limba lor (sau din care, cel puţin, puteau înţelege destul de mult, întrucât nici slavona nu mai era o limbă vorbită curent), ba chiar şi armenii şi sirienii. Românii, fiind un popor latin, iar latina fiind considerată mai mult o limbă de cult a

Bisericii Catolice, erau oarecum nedreptăţiţi în spaţiul ortodox, neavând slujbă decât în slavonă sau greacă.

Mitropolitul Dosoftei a înţeles însă ce handicap mare reprezintă pentru noi lipsa sfintelor slujbe în româneşte, în primul rând din punct de vedere spiritual şi soteriologic, apoi cultural. Punându-şi în valoare talentul deosebit ca artist şi scriitor, el a tradus cărţile de cult într-o limbă românească foarte frumoasă, o limbă cultă, plină de mireasmă harică şi de valenţe poetice, nealterând frumuseţea originalelor greceşti. Căci a ales, spre deosebire de Coresi – dar la fel ca Antim, mai târziu – izvoare greceşti, după care a tradus. În acelaşi timp, a pus bazele limbii române literare culte.

Dar cel care a desăvârşit cu adevărat acest proces îndelungat – ce s-a extins pe durata secolelor XVI, XVII ŞI XVIII – a fost însă mitropolitul Ţării Româneşti, Antim Ivireanul. El a tradus, folosindu-se de cărţile lui Dosoftei, însă a adus limba română la gradul cel mai înalt de sublimare a expresiei, pe care aceasta îl cunoscuse până atunci.

Teolog subtil, poet şi artist plin de rafinament, Antim a ştiut să imprime traducerilor sale har, lirism, frumuseţe, dar şi echilibru şi armonie melodică, amestecând dulceaţa limbii române cu mireasma harică a textului sfânt, având simţul adâncimii cuvintelor şi intuiţia curgerii naturale a limbii. El şi-a intimizat caracterul şi sensibilitatea limbii române. Modificările ce s-au adus textelor sale, de-a lungul timpului, sunt neînsemnate.

Mihai Eminescu era îndreptăţit să afirme că „Biserica au creat limba literară, au sfinţit-o, au ridicat-o la rangul unei limbi hieratice şi de stat" („Timpul", 10 octombrie 1881). Limba română cultă a fost creată prin aplecarea asupra textelor sfinte, înaintea cronicarilor şi mai mult decât au făcut-o aceştia, ea a fost cizelată de către scriitorii bisericeşti sau religioşi[2186]. Adevărate pagini de literatură pline de savoare sau de poezie se regăsesc la Varlaam, la Dosoftei, la Antim Ivireanul.

N. Cartojan spunea, în acest sens: „Limba literară în Occident s-a şlefuit deci în creaţiile literare ale jongleurilor, trubadurilor şi scriitorilor profani. Cu totul altfel se prezintă lucrurile la noi. Limba scrisă apare la noi întâi în Scripturile Sfinte şi se formează, ca limbă literară, în textele religioase până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când apare

[2186] Cineva ar putea spune că, la acea dată, la care nu se făcuse încă separaţia între *eclesiastic* şi *laicisim*, marii cărturari erau la fel de religioşi ca şi ierarhii, însă considerăm că acest argument nu numai că nu minimalizează aportul Bisericii, ci îl augmentează, întrucât Biserica era înţeleasă cu adevărat aşa cum este ea în realitate şi cum noi nu o prea mai vedem astăzi, ca totalitatea credincioşilor ei, atât clerici, cât şi mireni, astfel încât nu numai contribuţia unui ierarh sau a unui preot, într-un anumit domeniu, să fie considerată ca o contribuţie a Bisericii, ci şi a oricărui credincios al ei.

De altfel, citind operele unui Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir, etc., se observă clar că atitudinea lor nu diferă cu nimic de cea a ierarhilor sau a teologilor Bisericii, chiar dacă domeniul istoriografiei, în care s-au manifestat cu precădere, a căpătat astăzi conotaţiile „laicizate" corespunzătoare epocii noastre – conotaţii pe care însă, atunci, nu le cunoştea, ci dimpotrivă, primul „istoriograf" al lumii era considerat Sf. Moise –, din care cauză sunt priviţi ca scriitori „ne-religioşi", deosebiţi de scriitorii bisericeşti. Diferenţa între *ecleziastic* şi *laic* aparţine însă realităţilor lumii moderne, întrucât atunci nu se făcea diferenţa între Eclesie şi „laos" (popor), acesta fiind integrat Bisericii.

istoriografia moldovenească în limba naţională. Dar chiar după aparizia cronicilor, singurele cărţi care se tipăresc la noi şi se răspândesc peste toate ţinuturile româneşti, menţinând unitatea credinţei şi a graiului, sunt textele sfinte. Cronicile s-au răspândit pe o rază mai restrânsă şi numai prin copii manuscrise. (…)

Textele lui Coresi au intrat (…) în mâinile mitropolitului Varlaam, şi astfel de la Varlaam la Simion Ştefan, de la aceştia la mitropolitul Dosoftei şi în sfârşit până la Biblia lui Şerban şi până la Antim Ivireanul, timp de două veacuri şi jumătate, a fost o continuă elaborare a textelor sacre, o continuă frământare de a găsi, pentru cugetarea biblică în formă naţională, nu numai cuvântul cel mai expresiv şi cel mai precis, dar cuvântul care să fie în acelaşi timp înţeles în toate ţinuturile româneşti… Dar prin această necontenită frământare în căutarea cuvântului expresiv, cu rezonanţă în toate cuprinsurile româneşti, în aflarea unui ritm armonios la care să poată fi adaptată melodia bizantină acolo unde o cereau necesităţile liturgice, s-a creat limba noastră literară"[2187].

Ca să putem înţelege impactul major al desăvârşirii traducerii Slujbei în limba română, trebuie să avem în vedere rolul covârşitor pe care l-a avut Biserica în a în a formula cultura, limba şi literatura română, un rol pe care l-am putea numi unic pe scena istoriei, până în secolul al XIX-lea.

„Cultura românească, în tot ce are ea specific şi major este o cultură creştină, întemeiată pe Evanghelia înţeleasă ca Scriptură sacră şi mesaj"[2188]. Biserica nu a însemnat numai ctitorie *întru* lăcaşuri, zidire *întru* cosmosul vizibil, ci şi ctitorie *întru cuvânt*, modelând cuvântul românesc pentru a fi apt de a revela „prezenţa Logosului în trupul Său mistic"[2189], scripturistic, inspirat-inefabil. „Centrală în cultura românească a fost Evanghelia şi în epoca în care românii îşi afirmă identitatea prin înlocuirea limbii slavone cu limba vernaculară, româna, proces care a durat aproape două secole"[2190].

Limba română s-a format în primele secole creştine, în focul frământărilor interioare care au determinat vechea lume păgână a geto-dacilor, poporul închinător la Zamolxe, a primi Revelaţia dumnezeiască transmisă oamenilor de însuşi Fiul lui Dumnezeu Întrupat, după formula deja încetăţenită în conştiinţa noastră, că „poporul român s-a născut creştin".

Iar limba română literară modernă este iarăşi produsul creştinismului, al efortului de a o face demnă pentru a putea oferi materialul (*materia* lingvistică) pentru „trupul mistic" al lui Dumnezeu Întrupat, aşa după cum materia euharistică trebuie să fie pâine din grâu curat şi vin curat.

Slujbele Bisericii, predica vie, într-o limbă vernaculară care anticipat cu mult traducerile şi tipăriturile în româneşte ale cărţilor sfinte, au mlădiat limba română, iar limba

---

[2187] N. Cartojan, op. cit., p. 202-203.

[2188] Acad. Virgil Cândea, *Evanghelia în cultura românească,* http://www.crestinismortodox.ro/Evanghelia _in_cultura_romaneasca-160-11121.html.

[2189] Ibidem.

[2190] Ibidem.

slujbelor, desăvârşită de Antim, a avut în mod evident, un ecou răsunător în poporul atât de receptiv la tot ceea ce îi imprima în suflet Biserica sa, având o *acustică* spirituală exemplară.

Limba literară făurită de Biserică, la care Antim Ivireanul a avut o remarcabilă contribuţie, el tipărind *Liturghierul* nu o dată, ci de două ori, în 1706 şi 1713, a doua oară revizuit, a fost „un instrument de comunicare panromânesc"[2191], care a avut un aport capital în formarea conştiinţei naţionale şi în unificarea statului românesc[2192].

Aplecarea supra textelor din cărţile de cult, a limbii bisericeşti, a fost îndelungă şi profundă şi ea a făcut să se nască limba română având amprenta sfinţeniei, din focul prelucrării sale după chipul cuvântului sfânt.

Orice limbă este purtătoare de mentalitate şi ea nu se naşte din neant. La fel şi limba română este purtătoarea unei mentalităţi creştine adânc implantate în expresiile sale, în forţa sa creativă, printr-un efort de veacuri. Antim a îmbinat cel mai bine naturaleţea ei cu acrivia dogmatică a textelor şi a adâncit matca limbii pentru ca să încapă în ea şi să curgă lin adevărurile divine, iar cuvintele să aibă reflexiile unui diamant scos din adâncuri. Această senzaţie ne-o oferă limba română creată de Antim, aşa cum o admirăm atât în cărţile de cult, cât şi în predici. Vom rememora şi noi calităţile lui scriitoriceşti, nu înainte însă de a discuta despre valoarea efortului său de a face limba română inteligibilă pentru toţi ascultătorii şi vorbitorii săi, de la cei simpli până la cei cultivaţi.

Faptul că Antim Ivireanul scria într-o limbă română plină de cea mai autentică frumuseţe ar părea, la prima impresie, că nu are o importanţă capitală, din perspectiva literaturii şi a culturii moderne, care priveşte în urmă cu satisfacţia de a fi depăşit acest impas.

În limba română s-a vorbit şi s-a scris din vremuri străvechi. Cunoaştem că la curtea Sfântului Ştefan cel Mare s-a scris o cronică a domniei sale în limba română, care s-a pierdut (soartă pe care a împărtăşit-o şi cronica similară muntenească scrisă la curtea şi din porunca lui Mihai Viteazu), ştim că Grigore Ţamblac predica în româneşte, chiar mai înainte, în vremea lui Alexandru cel Bun, exerciţiu oratoric repetat şi de un alt ilustru mitropolit şi orator, Sfântul Petru Movilă, în timpul domniei lui Vasile Lupu. Şi, deşi nu avem sub ochi aceste dovezi ale felului în care se prezenta limba română la îndemnul sau chiar sub pana unor asemenea impunătoare figuri ale spiritualităţii noastre, înţelegem din simpla luare la cunoştină despre existenţa lor, că materialul lingvistic românesc era întru totul apt de a servi oricărui deziderat oratorc şi/ sau scriitoricesc.

Limba română nu trebuia creată, ci doar expusă în discursuri sau scrieri. Era limba unui popor care o vorbea de mai bine de un mileniu. De unde atunci dorinţa unor cărturari din vechime sau din vremuri mai recente, de a scrie într-o limbă aparte, de a o configura altfel decât era curgerea în matca ei firească? Este evident astăzi, că orice încercare de artificializare, mai veche sau mai nouă, nu scapă ochiului cititorului, şi că ea apare ca o ingerinţă lingvistică prea puţin bine venită. Eludând pentru moment problema amprentării

[2191] Ibidem.

[2192] Cf. Ibidem.

arhaice sau regional-dialectale a unor texte româneşti, ne întrebăm totuşi de ce cărturari de seamă, care au avut în mod deplin conştiinţa unităţii de neam şi de limbă a românilor, nu au dat măsura limbii române autentice?

De ce multe din cărţile noastre româneşti – unele absolut esenţiale pentru cultura noastră, ca cele ale lui Dosoftei sau ale lui Dimitrie Cantemir, spre exemplu – sunt atât de dificil de parcurs (şi prin aceasta aproape inaccesibile cititorului modern şi postmodern), când un străin ca Antim Ivireanul ne demonstrează că se poate scrie şi vorbi foarte bine, în mod cult, o limbă română cât se poate de naturală, cât se poate de dulce?

Răspunsul pe care ni l-am dat, pentru moment, este acela că manifestarea în scris a limbii române, şlefuirea ei cultă, a suferit constrângeri şi presiuni mult prea mari din partea unor viziuni ideologice obiective, care ţin de condiţiile istorce şi politice, dar care intră în coleziune cu libertatea lingvistică pe care ar fi trebuit să o respire cărţile noastre.

Începând cu Grigore Ureche, care trăieşte obsesiv handicapul absenţei unor cronici naţionale ample şi continuând cu Miron Costin, cu Dosoftei sau cu Dimitrie Cantemir, marii noştri scriitori – care au fost şi mari conştiinţe creştine şi româneşti – au trăit nu numai într-un ritm infernal al istoriei, dar şi într-un ritm al competiţiei, pe care şi-au asumat-o singuri, simţindu-se datori să creeze o limbă românească în stare să se măsoare, de pe poziţii cât mai favorabile, cu matricea literară clasică a limbii latine şi a celei slavone şi, în acelaşi timp, să ofere dovada latinităţii, a vechimii şi a permanenţei civilizaţiei româneşti.

Patriotismul lor fierbinte nu poate fi contestat. Însă din punct de vedere lingvistic, rezultatul suferă de prea multa încercare de cuprindere a limbii româneşti în formule sintactice clasice, mai mult latine şi, într-o măsură mult mai mică, slavone. Între aceşti scriitori, Varlaam merită o discuţie aparte (pentru că limba lui este foarte cursivă şi nu suferă decât de prezenţa unor regionalisme şi a fonetismului moldovenesc, care însă poate fi îndreptat, dacă se doreşte), în timp ce Ion Neculce reuşeşte oarecum să scape de constrângerile timpului şi ale conştiinţei începuturilor.

Problema nu este însă numai a limbii şi literaturii române vechi. Această situaţie s-a propagat şi are ecouri ample până în literatura modernă, până la Şcoala Ardeleană, la Heliade Rădulescu şi la alţi scriitori care au, ca şi el, convingerea că trebuie să fie ctitori de limbă română (în secolul al XIX-lea!) şi care – mai ales Heliade – inventează un dialect care se păstrează într-un raport ingrat cu setea noastră de claritate.

În consecinţă, particularizarea excesivă a expresiei este ceea ce caracterizează, în general, pe toţi marii noştri scriitori, oricare ar fi motivul: conştiinţa acută scriitoricească, patriotică, etc.

Acestea fiind spuse, ne întoarcem la Antim Ivireanul şi ne întrebăm, la modul cel mai firesc cu putinţă, cum a reuşit acesta ceea ce n-au reuşit mulţi şi mari scriitori români dinaintea, din timpul şi de după el, anume să atingă până aproape de perfecţiune obiectivul clarităţii şi al inteligibilităţii în opera sa.

Primul răspuns care ne răsare în minte este acela că faptul în sine nu poate fi decât o minune, aşa cum, pus în nedumerire, constata şi Călinescu. Şi poate că, până la sfârşit, orice

răspuns raţional am oferi, sfera lui va fi cuprinsă şi depăşită de aura acestei minuni de nepriceput.

În acelaşi timp cu Antim scrie şi Dimitrie Cantemir, iar Ion Neculce, deşi contemporan, scrie chiar ceva mai târziu, şi cu toate acestea, însuşi faptul că Sadoveanu, ca cel mai mare stilist al limbii române, i-a considerat maeştrii săi pe Neculce şi pe Antim, dar i-a recunoscut întâietatea lui Antim – deşi povestitorul cu dese accente confesive, Neculce, îi era, ca substanţă literară, mult mai apropiat propriei sale structuri artistice –, credem noi că spune multe, ba chiar credem că spune destul despre cine merită laurii pentru stăpânirea celei mai frumoase şi mai autentice limbi româneşti clasice.

Însă tot nu am oferit un răspuns despre cum a fost cu putinţă acest lucru şi nu ştim, în acest moment, dată fiind gravitatea şi imensitatea problemei, dacă vreun răspuns poate fi îndeajuns de cuprinzător şi de mulţumitor. Singurul lucru pe care îl putem afirma, extrapolând argumentele de care ne-am prevalat anterior, este că Antim nu a trăit pasiunea de a demonstra latinitatea sau veleităţile clasiciste ale limbii române, ci el a simţit cu adevărat stringent necesitatea ca materialul lingvistic să slujească funcţiei soteriologice a mesajului, funcţie care nu putea fi îndeplinită în întregime dacă, la rândul ei, limba nu îndeplinea exigenţa inteligibilităţii şi a frumuseţii stilistice şi plastice, ca oglindă a realităţii pe care era chemată să o exprime.

Antim Ivireanul este însă nu numai un artist complex şi prolific, dar şi un scriitor complex şi prolific. În răstimpul scurt care i-a rămas pentru a scrie, acesta ne uimeşte prin diversitatea stilurilor abordate. În fară de faptul că este neîntrecut în stilul oratoric şi că excelează în predica panegirică, mitropolitul pregăteşte – involuntar – o mare surpriză celui care citeşte opera sa în întregime, întrucât se dezvăluie atât ca un mare spirit liric (în didahii), cât şi ca un mare povestitor – prin unele didahii care conţin germenii unor mari dezvoltări narative, dar acest talent este pe deplin sesizabil în *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*. În general, aceste două înclinaţii nu sunt compatibile sub acelaşi *acoperământ* al unei singure personalităţi, sau dacă totuşi se întâmplă, această compatibilitate este, în orice caz, rară.

Cu atât mai mult ne vom exprima şi noi plăcuta surpriză de a descoperi această *coabitare* fericită pentru literatura română. Şi chiar dacă talentul său de povestitor se face cunoscut într-o operă de factură istoriografică – spre deosebire de Varlaam, care se manifesta ca povestitor în *Cazanii* –, acest lucru nu face mai puţin mirabil ceea ce am afirmat anterior şi nici nu este mai puţin important pentru noi, întrucât istoriografia veche (letopiseţele) formează un domeniu de studiu esenţial din literatura noastră medievală. La acestea se adaugă şi calităţile sale ca autor al unei pareneze (*Sfătuiri creştine-politice*), care ne-au oferit a doua lucrare de mare valoare, din literatura noastră, după *Învăţăturile* lui Neagoe Basarab.

Aşadar, în persoana lui Antim se armonizează şi se manifestă complementar, prin pana sa de scriitor, cugetarea adâncă şi acrivia dogmatică, exuberanţa lirică şi poetică, inflexibilitatea morală, subtilitatea teologică, filosofică şi psihologică, rafinamentul poetic,

soluţia hermeneutică, abundenţa stilistică, eleganţa discursului, rigurozitatea istoriografică, concizia naratologică, cursivitatea cronicărească, excursul propedeutic, exprimarea sapienţială specifică parenezei, stilul legiferant (prezent în *Aşezământul Mănăstirii Tuturor Sfinţilor*, dar şi în lucrările cu caracter practic-formativ pentru preoţi), etc., pentru a enumera numai câteva dintre elementele pentru care este apreciat ca scriitor. Un complex cu adevărat rar întâlnit! El vădeşte un scriitor cu adevărat complet, căruia nu îi era nici străină şi nici dificilă abordarea oricărui stil, oricât de mult diferit de cel anterior. Ceea ce este însă minunat este nu numai faptul că Antim se mlădiază pe sine în toate aceste forme literare, descoperind, în fiecare, numai unele părţi ale caracterului său şi lăsând altele ascunse, ci mai ales că ancorarea la oricare din aceste ţărmuri literare, navigând pe o mare destul de aspră a limbii române, este de fiecare dată un succes. Acest lucru este la fel de mirabil ca şi multipla sa manifestare ca artist şi la fel ca extraordinara sa poliglosie, care i-a oferit posibilitatea exprimării, în mod minunat, în mai multe limbi – o dovedeşte elaborarea parenezei sale în versuri greceşti.

Cel mai mult, însă, atrage atenţia asupra lui Antim cartea sa de predici, *Didahiile*. Am acordat, prin urmare, în această lucrare, un spaţiu semnificativ pentru a face observaţii şi a trage concluzii de pe marginea acestei opere, esenţiale în contextul evoluţiei limbii şi literaturii române, deşi ni se pare că nici celelalte nu sunt neimportante şi că lăsarea lor în umbră provoacă sterilitate în acest domeniu, în care nu trebuie să ne permitem să pierdem nimic. Prin urmare, am căutat să demonstrăm că didahiile sale nu sunt nici pe departe epuizate din punctul de vedere al unei analize literare, nici nu sunt prea accesibile, după cum au atras atenţia mari exegeţi ai operei sale.

Am scos în evidenţă, în primul rând, calitatea picturală – portretistică şi peisagistică – a multora dintre textele sale, chiar a unor didahii în întregime, deşi stilul său mozaicat şi *elementaritatea* spirituală (elementul duhovnicesc intrinsec) fac ca această picturalitate esenţială să fie mai greu conturabilă sub o formă obişnuită. Substanţa lirică a didahiilor şi poezia limbii sale, în care, de multe ori, a încifrat dogme teologice, sunt o constanţă remarcabilă, de asemenea, în această operă.

Am identificat, în acest sens, o dublă hermeneutică, ce uneori se întrepătrunde: o hermeneutică teologică tradiţională, prin care se interpretează textul Evangheliei, şi o hermeneutică (deşi nu mai puţin tradiţională), care se remarcă la nivelul expresiei stilistice a oratorului eclesiastic, a cărei selecţie dovedeşte o impregnare în prealabil nu numai de o impresionantă poeticitate, dar şi de un grad înalt de spiritualizare a limbajului, de sublimare a limbii.

Din multe puncte de vedere, Antim ne apare ca un precursor al literaturii moderne, atât prin forţa vizionară, cât şi prin tehnici literare complicate, precum punerea în adâncime sau tehnica înşelării ochiului, ca şi prin rafinate obţineri de schimbări ale perspectivei, prin inefabilizarea portretului sau prin construirea lui în mod *suprarealist* (da fapt, *pur duhovnicesc*).

Indiferent dacă predicile sale ar fi fost inspirate, mai mult sau mai puţin, din alţi autori (ceea ce nu constituie un dubiu asupra originalităţii, având în vedere că avem de-a face cu oratoria religioasă, domeniu în care invenţia dogmatică este interzisă), opţiunea literară în care Antim a ales să-şi exprime predicile, îl înfăţişează, fără cea mai mică îndoială, ca un mare creator de limbă românească şi ca autorul unor sublime pagini de literatură, nemaiadăugând aici valoarea discursului său din punct de vedere teologic, eclesiastic. Înalta sa conştiinţă pastorală a slujit la elaborarea unei opere predicatoriale superbe din punct de vedere literar şi invers, bogatele sale aptitudini artistice l-au ajutat enorm la îndeplinirea vocaţiei sale pastorale, într-o minunată îmbinare a darurilor practice şi a harismelor dumnezeieşti în fiinţa sa.

Antim Ivireanul a scris precum a trăit: purtat pe aripile înaltelor sale concepţii despre adevărata valoare umană, recuperată în icoana luminii divine, şi ale credinţei sale în frumos, în dreptate şi în adevăr.

Nu s-a dezis niciodată de idealurile sale şi a murit pentru ele, iar noi îi suntem recunoscători pentru jertfa sa, cu care ne-a dovedit că a crezut în ce a spus, şi pentru identificarea cu neamul nostru, căruia el i-a dăruit un atât de mare tezaur literar şi spiritual.

Ne-am îmbogăţit enorm prin prezenţa şi activitatea lui Antim Ivireanul în ţara noastră şi de aceea am crezut binevenit infimul efort de a pune încă puţin mai mult în lumină personalitatea sa, care, nimbată de sfinţenie, în niciun caz nu are nevoie de iluminare de la noi.

Însă noi avem nevoie de ea şi de răspândirea luminii sale, pe care, în parte, pe cât ne-a fost cu putinţă şi ne-a ajutat înţelegerea, am primit-o. Mai mult lăsăm pe alţii, mai înţelepţi, să facă.

BIBLIOGRAFIE

Opere

Predici făcute la praznice mari de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 1709-1716. Publicate după manuscrisul de la 1781 cu cheltuiala Ministerului Cultelor şi al Instrucţiunei Publice de prof. I. Bianu, Bibliotecarul Academiei Române. Cu notiţe biografice despre mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul de P.S.S. episcopul Melhisedec, Bucureşti, 1886.

Didahiile ţinute în Mitropolia din Bucureşti de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 1709-1716. Publicate după manuscrisul original cu cheltuiala Ministerului Cultelor şi al Instrucţiunei Publice şi corectate de Constantin Erbiceanu, profesor, cu o prefaţă asupra manuscriptelor mitropolitului Antim Ivireanul. Cu notiţe biografice despre mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul de P. S. S. episcopul Melhisedec, Bucureşti, 1888.

Predicile ţinute la Mitropolia din Bucureşti de Antim Ivireanul, 1709-1716. Prefaţă de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1911.

Antim Ivireanul, *Predici*, cu o prefaţă şi indice de cuvinte de Petre V. Haneş, Institutul de Arte Grafice şi Ed. Minerva, Bucureşti, 1915.

Antim Ivireanul, *Predici*, ediţie critică, studiu introductiv şi glosar de G. Ştrempel, Ed. Academiei, Bucureşti, 1962.

Antim Ivireanul, *Opere*, Ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Ed. Minerva, Bucureşti, 1972.

Antim Ivireanul, *Didahii*, Postfaţă şi bibliografie de Florin Faifer, Ed. Minerva, Bucureşti, 1983.

Monografii

Albala, Radu, *Antim Ivireanul şi vremea lui*, Ed. Tineretului, Bucureşti, 1962.

Cerbuleţ, Teodor, *Antim Ivireanul (1650 – 1716)*, Bucureşti, 1939.

Djindjihaşvili, Fanny, *Antim Ivireanul, cărturar umanist*, Ed. Junimea, Iaşi, 1982.

Dobrescu, N., *Viaţa şi faptele lui Antim Ivireanul, Mitropolitul Ungrovlahiei*, Bucureşti, 1910.

Mazilu, Dan Horia, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1999.

Negrici, Eugen, *Antim Ivireanul. Logos şi personalitate*, ediţia a II-a, Ed. Du Style, Bucureşti, 1997.

Popescu, Mihail-Gabriel, *Mitropolitul Antim Ivireanul, cârmuitor şi predicator bisericesc*, teză de doctorat, în „Studii Teologice”, XXI (1969), nr. 1-2.
Rădulescu, Mihai, *Antim Ivireanul. Învăţător. Scriitor. Personaj*, cu un „Cuvânt înainte” de P. S. Irineu Slătineanu, editat de Fundaţia „Antim Ivireanul” – Rm. Vâlcea, Ed. Ramida, Bucureşti, 1997.
Ştrempel, Gabriel, *Antim Ivireanul*, Ed. Academiei Române, Bucureşti, 1997.

Istorii literare

Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi*, prefaţă de Dan Horia Mazilu, ediţie îngrijită de Rodica Rotaru şi Andrei Rusu, Ed. Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1996.
Călinescu, G., *Istoria literaturii române. De la origini până în prezent*, ediţie nouă revăzută de autor, text stabilit de Al. Piru, Ed. Vlad & Vlad, Craiova, 1993.
Iorga, N., *Istoria literaturii române în secolul al XVIII - lea*, vol. I, Ed. Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1969.
Idem, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII - lea*, vol. I, Ed. Minerva, Bucureşti, 1901.
Ivaşcu, G., *Istoria literaturii române*, vol. I, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969.
Manolescu, Nicolae, *Istoria critică a literaturii române*, Ed. Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1997.
Mazilu, Dan Horia, *Recitind literatura română veche*, vol. I, Ed. Universităţii Bucureşti, 1994.
Idem, *Recitind literatura română veche*, vol. II, Ed. Universităţii din Bucureşti, 1998.
Idem, *Recitind literatura română veche*, vol. III, Ed. Universităţii din Bucureşti, 2000.
Rosetti, Al., Cazacu, B., Onu, Liviu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, Ed. Minerva, Bucureşti, 1971.

Surse româneşti medievale

*** ***Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură*** [Biblia 1688], tipărită cu binecuvântarea şi prefaţă de P. F. P. Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1988.

Cantemir, Dimitrie, *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea sau Giudeţul sufletului cu trupul,* text stabilit, traducerea versiunii greceşti, comentarii şi glosar de Virgil Cândea, postfaţă şi bibliografie de Alexandru Duţu, Ed. Minerva, Bucureşti, 1990.
Idem, *Istoria ieroglifică*, ediţie îngrijită de P.P Panaitescu şi I. Verdeş, studiu introductiv de Adriana Babeţi, Ed. Minerva, Bucureşti, 1997**.**
Coresi, *Evanghelie cu învăţătură (1581)*, publicată de Sextil Puşcariu şi Alexie Procopovici, Bucureşti, Atelierele grafice Socec & Co, Societate anonimă, Bucureşti, 1914.
Idem, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparaţie cu Psaltirile coresiene din 1570 şi din 1589*, text stabilit, introducere şi indice de Stela Toma, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1976.
Costin, Miron, *Opere*, vol. I şi II, ediţie critică îngrijită de P. P. Panaitescu, col. Scriitori români, EPL, Bucureşti, 1965.
Dosoftei, *Opere 1 (versuri)*, ed. critică de N. A. Ursu, Ed. Minerva, Bucureşti, 1978.
***** *Dumnezăiască Liturghie (1679)***, ed. critică de N. A. Ursu, Iaşi, 1980.
***** *Dumnezeeştile şi Sfintele Liturghii***, Târgovişte, 1713, Biblioteca Academiei Române, CRV, cota 164.
***** *Evhologhion adecă Molitvenic***, vol. I şi II, Râmnic, 1706, Biblioteca Academiei Române, CRV, cota 150A.
Greceanu, Radu, *Cronica. Cronicari munteni, vol. 3*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1984.
***** *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Theodosie***, text ales şi stabilit de Florica Moisil şi Dan Zamfirescu, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă. Studiu introductiv şi note de Dan Zamfirescu şi G. Mihăilă, Ed. Minerva, Bucureşti, 1970.
***** *Liturghierul lui Coresi***, text stabilit, studiu introductiv şi indice de Al. Mareş, Ed. Academiei RPR, Bucureşti, 1969.
Neculce, Ion, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. critică şi studiu introd. de Gabriel Ştrempel, Ed. Minerva, Bucureşti,1982.
Popescu, Radu, *Istoriile domnilor Ţărâi Rumâneşti. Cronicari munteni*, vol. 2, Ed. Minerva, Bucureşti, 1984.
Varlaam, *Cazania (1643)*, ed. îngrijită de J. Byck, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1966.

Cărţi, studii, articole

Alecsandri, Vasile, *Poezii*, antologie, pref. şi repere critice de Nicolae Manolescu, Ed. Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1993.
Alexandrescu, Grigore, *Poezii. Proză*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1985.

Alexandru, Ioan, *Imnele iubirii (antologie)*, Ed. Ioana, 1995.
Asachi, Gheorghe, *Opere*, ed. critică şi prefaţă de N. A. Ursu, vol. I (versuri şi teatru), Ed. Minerva, Bucureşti, 1973.
Atanasie cel Mare, Sfântul, *Scrieri*, col. PSB, vol. 15, traducere din greceşte, introducere şi note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1987.
Augustin, Fericitul, *Predica de pe Munte a Domnului nostru Iisus Hristos*, traducere din limba engleză, introducere şi note de Pr. Drd. Dorin-Octavian Picioruş, Ed. Agnos, Sibiu, 2006.
Baştovoi, Monah Savatie, Balotă, Nicolae, Kuraev, Diacon Prof. Andrei, Crudu, Dumitru, *Ortodoxia pentru postmodernişti (în întrebări şi răspunsuri)*, Ed. Marineasa, Timişoara, 2001.
Bălaşa, Pr. Icon. Stavrofor Dumitru *Martiriul Părintelui mitropolit Antim Ivireanul (1716)*, în „Lumina lumii", revista Fundaţiei culturale „Sfântul Antim Ivireanul", Râmnicu Vâlcea, VII (1998), nr. 7.
Belu, Pr. Prof. Dr. Dumitru, *Cea dintâi omiletică în limba română. Retorica de la 1798*, în „Mitropolia Ardealului", VIII (1963), nr. 9-10.
Benga, Pr. Daniel, *Marii reformatori luterani şi Biserica Ortodoxă. Contribuţii la tipologia relaţiilor luterano-ortodoxe din secolul al XVI-lea*, Ed. Sofia, Bucureşti, 2003.
Bianu, I. şi Hodoş, Nerva, *Bibliografia românească veche* (1508-1830), t. I, Ed. Academiei Române, Bucureşti, 1903.
******Biblia sau Sfânta Scriptură***, tipărită sub îndrumarea şi cu purtarea de grijă a PFP Teoctist, patriarhul BOR şi cu aprobarea Sf. Sinod, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1988.
Blaga, Lucian, *Opera poetică*, cuvânt înainte de Eugen Simion, prefaţă de George Gană, ediţie îngrijită de George Gană şi Dorli Blaga, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1995.
Idem, *Trilogia culturii II. Spaţiul mioritic*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1994.
Bloom, Harold, *Canonul occidental. Cărţile şi şcoala epocilor*, traducere de Diana Stanciu, postfaţă de Mihaela Anghelescu Irimia, Ed. Univers, Bucureşti, 1998.
Bodogae, Pr. Prof. Dr. Teodor, *O epistolă a patriarhului Fotie şi semnificaţia ei*, în „Mitropolia Banatului" XXXII (1982), nr. 10-12.
Bogdan, Damian P., *Viaţa lui Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXIV (1956), nr. 8-9.
Idem, *Despre Antim Ivireanul*, în „Studii Teologice", VII (1955), nr. 3-4.
Boghiu, Arhim. Sofian, *Mitropolitul Antim Ivireanul (1650 – 1716)*, în „Biserica Ortodoxă Română", CXVIII (2000), nr. 7-12.
Idem, *Sfântul Antim Ivireanul şi Mănăstirea Tuturor Sfinţilor*, volum tipărit cu binecuvântarea PFP Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ed. Bizantină, Bucureşti, 2005.
Bolintineanu, Dimitrie, *Opere III. Poezii*, ediţie îngrijită, note şi comentarii de Teodor Vârgolici, col. „Scriitori români", Ed. Minerva, Bucureşti, 1982.
Bossuet, *Oraisons funèbres*, Ed. La „Renaissance du livre", Paris, f. a.

Brătulescu, Prof. Victor, *Antim Ivireanul miniaturist şi sculptor*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXIV (1956), nr. 8-9.
Idem, *Mitropolitul Antim, ctitor de lăcaşuri sfinte*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXIV (1956), nr. 8-9.
Brock, Sebastian, *Efrem Sirul, Imnele despre Paradis*, trad. de Pr. Mircea Telciu şi Diac. I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1998.
Bulat, T. G., *Din preocupările gospodăreşti ale Mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXXIV (1966), nr. 9-10.
Cazacu, Matei, *Cum a murit Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Olteniei", 1970, nr.7-8.
Căciulă, Pr. Dr. Olimp N., *Solemnităţile comemorării a 250 ani de la moartea martirică a Mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXXIV (1966), nr. 9-10.
***** *Călători străini despre Ţările Române***, vol. VI, partea I, *Paul de Alep*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976.
Călinescu, G. *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. I şi II, Ed. Hyperion, Chişinău, 1993.
Călinescu, Matei, *Cinci feţe ale modernităţii (modernism, avangardă, decadenţă, kitsch, postmodernism)*, traducere de Tatiana Pătrulescu şi Radu Ţurcanu, posfaţă de Mircea Martin, Ed. Univers, Bucureşti, 1995.
Cândea, Acad. Virgil, *Evanghelia în cultura românească*, art. online, http://www.crestinismortodox.ro/Evanghelia_in_cultura_romaneasca-160-11121.html.
Idem, *Despre Condacul Naşterii Domnului*, art. online, http://www. crestinismortodox.ro/Acad_Virgil_Candea_Despre_Condacul_Naşterii_Domnului-html.
***** *Ceaslov***, ed. a II-a , Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1993.
***** *Cele mai frumoase rugăciuni ale Ortodoxiei***, Ed. Anastasia, Bucureşti, 1996.
Chiţescu, N., *O dispută dogmatică din veacul al XVIII-lea, la care au luat parte Dosithei al Ierusalimului, Constantin Brâncoveanu şi Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXIII (1945), nr. 7-8.
Ciurea, Pr. Conf. Al. I., *Antim Ivireanul predicator şi orator*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXIV (1956), nr. 8-9.
Clément, Olivier, *Trupul morţii şi al slavei. Scurtă introducere la o teopoetică a trupului*, trad. Sora Eugenia Vlad, Ed. Asociaţia Filantropică Medicală Creştină Christiana, Bucureşti, 1998.
Cocora, Pr. Gabriel, *Antimisul Mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Olteniei", XVIII (1966), nr. 9-10.
Cornea, Paul, *Originile romantismului românesc*, Ed. Cartea românească, Bucureşti, 2008.
Coşbuc, George, *Poezii*, vol. I, Ed. Cartea Românească, Bucureşti, 1982.
Curtius, Ernst Robert, *Literatura europeană şi Evul Mediu latin*, în româneşte de Adolf Armbruster, cu o introducere de Alexandru Duţu, Ed. Univers, Bucureşti, 1970.

Daniélou, Jean, *Simbolurile creştine primitive*, traducere în limba română de Anca Oprić şi Eugenia Arjoca Ieremia, Ed. Amarcord, Timişoara, 1998.
David, Arhid. Prof. Dr., Petru I., *Caută şi vei afla*, ediţia a 5-a, ms. comput.
Del Chiaro Fiorentino, Anton Maria, *Revoluţiile Valahiei*, în româneşte de S. Cris-Cristian, cu o introducere de Nicolae Iorga, Ed. Viaţa Românească, Iaşi, 1929.
Del Conte, Rosa, *Eminescu sau despre Absolut*, ediţia a II-a, îngrijire, traducere şi prefaţă Marian Papahagi, cuvânt înainte de Zoe Dumitrescu-Buşulenga, postfaţă de Mircea Eliade, cu un cuvânt pentru ediţia românească de Rosa del Conte, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2003.
Dianu, Ion, *Mitropolitul Antim Ivireanul, ctitor al retoricii culte româneşti*, în „Glasul Bisericii”, XL (1981), nr. 11-12.
Dumitrescu-Buşulenga, Zoe, *Eminescu – cultură şi creaţie*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1976.
Dumitrescu, Dan, *Activitatea tipografică a lui Mihail Ştefan în Gruzia*, în „Studii”, XI (1959), nr. 4.
Dunca, Vasile, *Nebunie şi cuminţenie*, Ed. Agnos, Sibiu, 2004.
Duţu, Alexandru, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul al XVIII (1700-1821)*, EPL, Bucureşti, 1968.
Duţu, Pr. Dr. Constantin, *Panegiricul ca formă a predicii în trecut şi astăzi* (teză de doctorat), în „Ortodoxia”, XLV (1993), nr.1-2.
Efrem Sirul, Sfântul, *Cuvinte şi învăţături*, vol. II şi III, Ed. Bunavestire, Bacău, 1996 şi 1998.
Elian, Al., *Antim Ivireanul – apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei*, în „Studii Teologice”, XVIII (1966), nr. 9-10.
Eminescu, Mihai, *Opere alese*, vol. I şi II, ediţie îngrijită şi prefaţată de Perpessicius, col. Scriitori români, EPL, Bucureşti, 1964.
Idem, *Opere III*, ediţie critică îngrijită de Perpessicius, Fundaţia Regele Mihai I, Bucureşti, 1944.
Idem, *Poezii I, II, III*, ediţie critică de D. Murăraşu, Ed. Minerva, Bucureşti, 1982;
Idem, *Fragmentarium*, ediţie după manuscrise, cu variante, note, addenda şi indici de Magdalena D. Vatamaniuc, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981.
Idem, *Proză literară*, postfaţă de Eugen Simion, EPL, Bucureşti, 1964.
Encomidis, D. V., *Ioan Avramie*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXII (1944), nr. 4-6.
Erbiceanu, C., *Material pentru complectarea istoriei bisericeşti şi naţionale. Documente inedite*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XV, (1891-1892).
Idem, *Documente istorice inedite*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XV, (1891-1892).
Idem, *Un document de la Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XV (1891-1892).
Idem, *Descrierea manuscriptelor Mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XI (1888), nr. 12.

Idem, *Maximele şi sentinţele lui Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XIV (1890-1891).
Idem, *Cuvânt panegiric la cel întocmai cu Apostolii Marele Constantin*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XV (1891-1892).
Idem, *Cuvânt panegiric la Ştefan, întâiul Martir al lui Christos*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XV (1891-1892).
Idem, *Cuvânt panegiric la prea mărita Adormire a Născătoarei de Dumnezeu pururea Fecioară*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XV (1891-1892).
Idem, *Cuvântare la Patima cea lumei mântuitoare a Cuvântului Dumnezeu-Omului*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XV (1891-1892).
Faifer, Florin, *Antim Ivireanul. Un enigmatic arhipăstor*, în *Cordonul de argint (Eseuri)*, Ed. Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”*,* Iaşi, 1997.
*** ***Filocalia Românească***, vol. 6, traducere, introducere şi note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1997.
Firmilian, I.P.S., Mitropolitul Olteniei, *Cuvânt de pomenire a lui Antim Ivireanul, mitropolitul Ţării Româneşti*, în „Mitropolia Olteniei”, XVIII (1966), nr. 9-10.
Flavius, Josephus, *Antichităţi iudaice*, prefaţă de Răzvan Theodorescu, cuvânt asupra ediţiei, traducere şi note de Ioan Acsan, vol. I. Ed. Hasefer, Bucureşti, 2004.
Fundoianu, B., *Poezii*, prefaţă de Dumitru Micu, tab. cronol. de Paul Daniel şi George Zarafu, 2 vol, Ed. Minerva, Bucureşti, 1983.
Galeriu, Pr. Prof. Dr. Constantin, *Chipul Mântuitorului Iisus Hristos în gândirea lui Mihai Eminescu*, în „Studii Teologice”, seria a II-a, XLIII (1991), nr.1.
Gheţie, Ion, *Începuturile scrisului în limba română*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1974.
Idem, *Cele mai vechi texte româneşti*, editată de Universitatea din Bucureşti, Institutul de Lingvistică, Bucureşti, 1982.
Gheţie, Ion, Mareş, Al., *Originile scrisului în limba română*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985.
Gheorghiu, N. A., *Mitropolitul Antim Ivireanul şi cărţile populare*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LVII (1939), nr. 5-6.
Goga, Octavian, *Poezii*, ediţie îngrijită, postfaţă, tabel cronologic şi crestomaţie critică de Simion Mioc, Ed. Facla, Timişoara, 1984.
Gordon, Pr. Lect. Dr. Vasile, *Predica ocazională (Pareneza)*, (teză de doctorat), Ed. IBMBOR., Bucureşti, 2001.
Gouvalis, Arhim. Daniil, *Minunile creaţiei*, trad. din limba greacă de Cristina Băcanu, Ed. Bunavestire, Bacău, 2001.
Grigorie de Nazianz, Sfântul, *Opere dogmatice*, traducere din limba greacă, studii şi note de Pr. Dr. Gheorghe Tilea, Ed. Herald, Bucureşti, 2002.
Hazard, Paul, *Criza conştiinţei europene (1680 – 1715)*, traducere Sanda Șora, prefaţa Romul Munteanu, Ed. Univers, Bucureşti, 1973.

Idem, *Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea. De la Montesquieu la Lessing*, traducere de Viorel Grecu, Ed. Univers, Bucureşti, 1981.
Heidegger, Martin, *Originea operei de artă*, trad. şi note Thomas Kleininger şi Gabriel Liiceanu, studiu introductiv de Constantin Noica, Ed. Humanitas, 1995.
Huizinga, Johan, *Amurgul evului mediu*, traducere de H. R. Radian, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1993.
Ică jr., diacon Ioan I., *Canonul Ortodoxiei*, vol. I, Ed. Deisis şi Stavropoleos, Sibiu, 2008.
Ignatie al Antiohiei, Sfântul, *Epistola către magnezieni*, în col. PSB, vol. I, traducere, note şi indici de Pr. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1979.
Ioan Damaschin, Sfântul, *Dogmatica*, ed. a III-a, trad. de Pr. D. Fecioru, Ed. Scripta, Bucureşti, 1993.
Ioan Gură de Aur, Sfântul, *Omilii la Facere (I)*, în col. PSB, vol. 21, traducere, introducere, indici şi note de Pr. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1987.
Idem, *Cateheze baptismale*, trad. de Pr. Marcel Hancheş, Ed. Oastea Domnului, Sibiu, 2003.
Ioan Scărarul, Sfântul, *Scara*, trad., introd. şi note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1992.
Ionescu, Pr. I., *Câteva aspecte din viaţa şi opera Mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Olteniei”, XVIII (1966), nr. 9-10.
Iorga, Nicolae, *Pagini alese*, vol. I, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1965.
Idem, *Bizanţ după Bizanţ*, Ed. Enciclopedică Română, Bucureşti, 1972.
Idem, *Despre Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LV (1937), nr. 11-12.
Idem, *Mitropolitul Antim Ivireanul în luptă cu Ierusalimul pentru drepturile Bisericii sale*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LII (1934), nr. 11-12.
Idem, *Despre uciderea mitropolitului Antim*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LIII (1935), nr. 5-6.
Idem, *Între Antim şi Mitrofan, mitropoliţii Ţării Româneşti*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LIII (1935), nr. 1-2.
Irineu de Lyon, Sfântul, *Contra ereziilor*, trad. de Pr. Drd. Dorin-Octavian Picioruş, ms. comput.
Irineu, P. S. Bistriţeanul, *Sfântul Irineu de Lyon – polemist şi teolog*, Ed. Cartimpex, Cluj, 1998.
Izvoranu, Pr. Stelian, *Mitropolitul Antim Ivireanul, sfătuitor şi îndrumător pentru preoţi şi duhovnici*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXIV (1966), nr. 9-10.
Joantă, Mitropolitul Serafim, *Isihasmul, tradiţie şi cultură românească*, trad. din franceză de Iuliana Iordăchescu, Ed. Anastasia, Bucureşti, 1994.
Kuraev, Diacon Profesor Andrei, *Daruri şi anateme. Ce a adus creştinismul lumii*, trad. din limba rusă de Nina Nicolaevna, Ed. Sofia, Bucureşti, 2004.

Lazăr, Ioan St., *Sfântul Antim Ivireanul „vistierie de daruri”*, Ed. Almarom, Râmnicu Vâlcea, 2000.
Lecca, Pr. Arhim. Paulin, *Frumosul divin în opera lui Dostoievski*, Ed. Discipol, Bucureşti, 1998.
Le Goff, Jacques, *Pentru un alt ev mediu*, vol. I, studiu introductiv, note şi traducere de Maria Carpov, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1986.
*** ***Literatura Bizanţului. Studii***, antologare, traduceri şi prezentare Nicolae-Şerban Tanaşoca, Ed. Univers, Bucureşti, 1971.
*** ***Liturghier***, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 2000.
Macedonski, Alexandru, *Excelsior. Poezii*, ediţie îngrijită de Adrian Marino, prefaţă de Marin Mincu, EPL, Bucureşti, 1968.
Marcus, Solomon, *Metafora, paradigmă comună ştiinţei şi religiei*, în vol. *** *Ştiinţă şi religie, antagonism sau complementaritate?*, Ed. XXI: Eonul dogmatic, Bucureşti, 2002.
Marinescu, Valeriu, *Vocaţia magnificării în literatura română veche*, Ed. Ars Docendi, 2003.
Mazilu, Dan Horia, *Proza oratorică în literatura română veche*, vol. I, Ed. Minerva, Bucureşti, 1986.
Idem, *Literatura română barocă în context european*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1996.
Idem, *Introducere în opera lui Dosoftei*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1997.
Idem, *Noi despre ceilalţi. Fals tratat de imagologie*, Ed. Polirom, 1999.
Miniat, Ilie, *Didahii la Postul Mare*, traducere de Pr. Prof. Dr. Dumitru Fecioru, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1996.
Miniatis, Ilie, *Predici la Postul Mare şi la diferite trebuinţe*, trad. din limba greacă de Pr. Dumitru Iliescu Palanca, prefaţă de Protos. Iustin Marchiş, Ed. Anastasia, 2004.
Molin, Virgil, *Unde a învăţat Antim Ivireanul meşteşugul de « typarnic »*, în „Glasul Bisericii”, XXV (1966), nr. 9 -10.
Idem, *Antim Ivireanul – editor şi tipograf la Râmnic*, în „Mitropolia Olteniei” XVIII (1966), nr. 9-10.
Idem, *Contribuţii noi la istoricul relaţiilor culturale cu Orientul Ortodox (1709-1712). Un ipodiacon ungrovlah, Mihail, fiul lui Ştefan, meşter în tipar în ţări străine*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXIXX (1961), nr. 3-4.
Morărescu, Dragoș, *Antim Ivireanul, xilograf*, în rev. *Lumina lumii*, Rm. Vâlcea, an IX-X, nr. 9-10.
Nanu, Prof. Dr. Ion, *Un monument istoric de artă religioasă: ctitoria Mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXIX (1961), nr. 3-4.
****** Neagoe Basarab (1512-1521). La 460 de ani de la urcarea sa pe tronul Ţării Româneşti***, Ed. Minerva, Bucureşti, 1972.

Nedelescu, Pr. Emil, *Contribuţia lui Antim Ivireanul la restaurarea şi înfrumuseţarea sfintelor locaşuri din Eparhia Râmnicului Noul-Severin*, în „Mitropolia Olteniei", XVIII (1966), nr. 9-10.
Negoiţescu, Ion, *Poezia lui Eminescu*, ediţia a IV-a revizuită, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1994.
Negrici, Eugen, *Poezia medievală în limba română*, ed. Vlad & Vlad, Craiova, 1996.
Idem, *Expresivitatea involuntară*, Ed. Universalia, Bucureşti, 2000.
Idem, *Abordarea literaturii vechi*, în vol. *Lucrările Simpozionului: Preţuitori ai arhivelor şi ctitori de biblioteci şi muzee (consacrat împlinirii a 285 de ani de la moartea tragică a Mitropolitului Ţării Româneşti Antim Ivireanul [1716-2001])*, coordonator: Conf. univ. dr. Adina Berciu-Drăghicescu, Universitatea din Bucureşti, Credis-2002.
***** *Ne vorbeşte părintele Porfirie***, trad. din limba greacă de ierom. Evloghie Munteanu, Ed. Bunavestire, Galaţi, 2003.
Nicodim Aghioritul, Sfântul, *Apanthisma. Rugăciunile Sfinţilor Părinţi*, Ed. Sofia şi Mănăstirea Petru Vodă, Bucureşti, 1999.
Nicolescu, Costion, *Riscul de a fi ortodox*, Ed. Sofia, Bucureşti, 2002.
Noica, Constantin, *Creaţie şi frumos în rostirea românească*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1973.
***** *Œuvres choisies de Massillon. Petit Carême suivi de sermons divers***, Paris, Librairie Garnier Frères, f.a.
Odobescu, Alexandru, *Opere, II*, Scrieri din anii 1861-1870. Antume. Postume. Anexe. Variante. Note. Text critic şi variante de Marta Anineanu. Note de Virgil Cândea, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1967.
Panaitescu, P. P., *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1965.
Pascal, Blaise, *Cugetări*, text integral, ediţia Brunschvicg, trad. de Maria şi Cezar Ivănescu, Ed. Aion, Oradea, 1998.
Păcurariu, Pr. Prof. Dr. Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II (secolele XVII şi XVIII), ediţia a II-a, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1994.
***** *Penticostar***, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1999.
Petrescu, I.D., *Mitropoliile Tierrei*, Bucureşti, 1870.
Picioruş, Pr. Drd. Dorin-Octavian, *Viaţa martirică şi sfârşitul Sfântului Antim Ivireanul*, ms. comput.
Picioruş, Drd. Gianina, *Lucian Blaga: între lumină şi întunericul iadului*, art. online, http://bastrix.wordpress.com/2007/07/18/lucian-blaga-intre-lumina-si-intunericul-iadului-2/.
Idem, *Dubla „ereditate" eminesciană*, art. online, http://bastrix.wordpress.com /2007/06/05/dubla-ereditate-eminesciana/.
Pillat, Ion, *Poezii*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1989.

Piuariu-Molnar, Ioan, *Retorică adecă învăţătura şi întocmirea frumoasei cuvântări*, ediţie critică, prefaţă, notă asupra ediţiei, glosar şi indice de Aurel Sasu, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1976.
Platon, *Opere III*, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1978.
Idem, *Opere IV*, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1983.
Idem, *Dialoguri*, trad. de Cezar Papacostea, Ed. Iri, Bucureşti, 1995.
Pleşu, Andrei, *Despre îngeri*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2003.
Popescu, Pr. Drd. Ion, *Aspecte dogmatice în „Didahiile" mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Studii Teologice", XLIII (1991), nr. 1.
Popescu, Teodor M., *Antim Ivireanul, apostol şi mucenic al dreptei credinţe*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXIV (1956), nr. 8-9.
Popescu-Vâlcea, G., *Iniţiator şi protector al unui nou stil în arta românească: stilul brâncovenesc*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXXII (1964), nr. 9-10.
Popovici, Sfântul Iustin, *Omul şi Dumnezeu-Omul. Abisurile şi culmile filosofiei*, Ed. Deisis, Sibiu, 1997.
*** ***Proclamarea solemnă a canonizării Sfântului Ierarh - Martir Antim Ivireanul***, în „Biserica Ortodoxă Română", CX (1992), nr. 7-10.
Rădulescu, I. Heliade, *Poezii. Proză*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1977.
Rămureanu, Diac. Asist. I., *Luptător pentru Ortodoxie*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXIV, (1956), nr. 8-9.
Rămureanu, Pr. Prof. I., *Constantin Brâncoveanu sprijinitor al Ortodoxiei*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXXII (1964), nr. 9-10.
*** ***Rugăciuni către Preasfânta Născătoare de Dumnezeu ale Sfântului Efrem Sirul***, Ed. Bizantină, Bucureşti, 1995.
Sacerdoţeanu, Aurelian, *Antim Ivireanul arhivist, bibliotecar şi topograf*, în „Glasul Bisericii", XXII (1963), nr. 9-10.
Idem, *Sigiliile mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Olteniei" XVIII (1966), nr. 9-10.
Sadoveanu, Mihail, *Limba povestirilor istorice*, comunicare făcută la Academia R.P.R., publicată în rev. *Contemporanul*, nr.6/ 346 din 11 febr. 1955.
Săvoiu, Em., *„Capetele de poruncă" ale lui Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXXIV (1966), nr. 9-10.
Simion, Eugen, *Dimineaţa poeţilor. Eseu despre începuturile poeziei române*, postfaţa de Valeriu Cristea, ediţia a II-a, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1995.
Sofronie, Arhim., *Din viaţă şi din Duh*, trad. din franceză de Prof. Ecaterina Volocaru, Ed. Pelerinul, Iaşi, 1997.
Idem, *Viaţa şi învăţătura stareţului Siluan Athonitul*, trad. Pr. Prof. Dr. Ioan I. Ică, Ed. Deisis, Sibiu, 1999.
Idem, *Vom vedea pe Dumnezeu precum este*, trad. din limba rusă de ieromonah Rafail Noica, Ed. Sofia, Bucureşti, 2005.

Stănescu, Nichita, *Cartea de recitire*, Ed. Cartea Românească, Bucureşti, f. a.
Idem, *Antimetafizica* (însoţit de Aurelian Titu Dumitrescu), ediţia a II-a, Ed. Alfa, Bucureşti, 1998.
Steinhardt, Nicolae, *Primejdia mărturisirii (Convorbiri cu Ioan Pintea)*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1993.
Stăniloae, Pr. Acad. Prof. Dr. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol.2, Ed. IBMBOR, ediţia a II-a, Bucureşti, 1997.
Idem, *Viaţa şi învăţătura Sfântului Grigorie Palama* (cu patru tratate traduse), ediţia a doua, Ed. Scripta, Bucureşti, 1993.
Idem, *Naţiune şi creştinism*, ediţie, text stabilit, studiu introductiv şi note de Constantin Schifirneţ, Ed. Elion, Bucureşti, 2003.
Şerban, Robert, *A cincia roată (Convorbiri cu…)*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2004.
Şerbănescu, Pr. Niculae, *Antim Ivireanul tipograf*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXIV (1956), nr. 8-9.
Idem, *Mitropolitul Antim Ivireanul, 1716 – septembrie – 1966*, în „Mitropolia Olteniei”, XVIII (1966), nr. 9-10.
Idem, *Documente din timpul păstoriei Mitropolitului Antim Ivireanul la Râmnic*, în „Mitropolia Olteniei”, XVIII (1966), nr. 9-10.
Idem, *Încă o carte tipărită de mitropolitul Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XCIV (1976), nr. 3-4.
Idem, *Antim Ivireanul, Mitropolitul Ţării Româneşti – 275 de ani de la moartea sa martirică – (1716-1991)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, CIX (1991), nr. 10-12.
Teofilact, Sfântul, *Tâlcuirea Sfintei Evanghelii de la Matei şi Marcu*, Ed. Sofia, Bucureşti, 1998.
Teolipt al Filadelfiei şi Nicodim Aghioritul, Cuvioşii, *Paraclisul şi Acatistul Sfântului Nume al lui Iisus*, trad. de diac. Ioan. I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2001.
Timuş, Gherasim, *Acte relative la istoria Bisericii Române*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XI (1888), nr. 12.
****** Tratatul Sfântului Epifanie, Episcopul cetății Constanția din Cipru, despre măsuri și greutăți și numere și alte lucruri care sunt în Dumnezeieștile Scripturi***, 11, http://www.tertullian.org/fathers/epiphanius_weights_03_text.htm.
***** *Triodul***, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 2000.
Touraille, Jacques, *La beauté du monde, icône du Royaume*, în rev. „Contacts”, XXXI (1979), nr. 105.
Turcu, Magistr. Nicolae C., *Biserica din Ţara Românească în timpul domniei lui Şerban Cantacuzino (1678-1688)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXIV (1966), nr. 1-2.
Idem, *Viaţa şi activitatea cultural-tipografică a episcopului Mitrofan al Buzăului*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXIII (1965), nr. 3-4.
Ulea, Sorin, *Istoria artelor plastice în România*, I, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1968.

Vaporis, Pr. Nomikos Mihail, *Mărturisitori ai lui Hristos. Vieţile Noilor Mucenici ortodocşi din vremea stăpânirii turceşti (1437-1860)*, în româneşte de Constantin Făgeţan, Ed. Sofia, Bucureşti, 2002.
Vasile cel Mare, Sfântul, *Omilii la Hexaemeron. Omilii la Psalmi. Omilii şi cuvântări*, col. PSB, vol. 17, traducere, introducere, note şi indici de Pr. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1986.
Vianu, Tudor, *Studii de stilistică*, ediţie îngrijită cu studiu introductiv şi note de Sorin Alexandrescu, Ed. Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1968.
Voiculescu, Vasile, *Poezii*, ediţie îngrijită, prefaţă, cronologie, repere critice şi bibliografie de Ion Apetroaie, Ed. Porto-Franco, Galaţi, 1995.
Voronca, Ilarie, *Poeme alese*, antologie şi trad. de Saşa Pană, 2 vol., Ed. Minerva, Bucureşti, 1972.
Yannaras, Christos, *Abecedar al credinţei*, trad. Pr. Dr. Constantin Coman, Ed. Bizantină, Bucureşti, 1996.
Zăvoianu, Drd. Corneliu, *Rugăciunea lui Iisus în Imperiul Bizantin. Răspândirea ei în Peninsula Balcanică şi în Ţările Române*, în „Glasul Bisericii”, XL (1981), nr. 11-12.
Zumthor, Paul, *Încercare de poetică medievală*, traducere şi prefaţă de Maria Carpov, Ed. Univers, Bucureşti, 1983.

Dicţionare

Ciorănescu, Alexandru, *DER (Dicţionarul etimologic al limbii române)*, ediţie îngrijită şi traducere din limba spaniolă, de Tudor Şandru Mehedinţi şi Magdalena Popescu Marin, Ed. Saeculum, I. O., Bucureşti, 2007.
***** *DAR*** (*Dicţionar de arhaisme şi regionalisme*), alcătuit de Gh. Bulgăr şi Gh. Constantinescu-Dobridor, Ed. Saeculum vizual, Bucureşti, 2002.
***** *Dicţionar al Sfinţilor***, de Hugh Farmer, ed. Oxford, trad. de Mihai C. Udma şi Elena Burlacu, argumentul şi articolele consacrate Sfinţilor români de prof. univ. dr. Remus Rus, Ed. Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1999.
***** *Dicţionar enciclopedic de iudaism***, Ed. Hasefer, Bucureşti, 2001.
***** *ISBE Bible Dictionary***, col. 7093, 2, cf. Bible Works, v. 06.

CUPRINS

Introducere..5

I. VIAŢA...……....................10

I. 1. Originea lui Antim Ivireanul 11
I. 2. Venirea în Ţara Românească: motivele, data şi împrejurările sosirii la Bucureşti…...19
I. 3. Unde a îmbrăcat mantia monahală şi unde a învăţat meseria de tipograf.............34
I. 4. Antim Ivireanul în Ţara Românească între 1691 şi 1716………………….........44
I. 5. Un moment de mare cumpănă ....……..50
I. 6. Moartea martirică 58

II. ACTIVITATEA 75

II. 1. Antim Ivireanul tipograf 75
II. 2. Restaurator şi chivernisitor al bisericilor şi mănăstirilor.................................100
II. 3. „De mai multe ori artist” şi ctitor al Mănăstirii tuturor sfinţilor din Bucureşti 112
II. 4. Apărător, alături de Constantin Brâncoveanu, al Bisericii româneşti şi al Ortodoxiei transilvănene şi universale 126
II. 5. Scriitor şi predicator 142
II. 6. Antim traducătorul şi „epopeea” naţionalizării cultului 155
II. 6. 1. Primele traduceri ale cărţilor sfinte folosite în cult.....................................158
II. 6. 2. Primele traduceri ale cărţilor de slujbă 163
II. 6. 3. Etapa naţionalizării cultului realizată de Dosoftei …….............................170
II. 6. 4. Desăvârşirea procesului de naţionalizare a cultului prin Antim Ivireanul...172
II. 6. 5. Observaţii asupra limbii textelor liturgice 177

III.OPERA 193

III. 1. Prefeţe, dedicaţii, postfeţe, versuri…………………..................................194
III. 2. Învăţătură pentru taina pocăinţii. Învăţătură bisericească. Capete de poruncă...207
III. 3. Chipurile Vechiului şi Noului Testament…………...................................220
III. 4. Aşezământul Mănăstirii Antim 239
III. 5. Sfătuiri creştine – politice 247

III. 6. Didahii 259
III. 6. 1. Universul *Didahiilor* şi unicitatea personalistă a universului 264
III. 6. 1. 1. Alegoria, portretul şi tabloul ca măiestrii artistice definitorii pentru opera omiletică a lui Antim 264
III. 6. 1. 2. Portretul alegoric în etape şi despre „ipostazierea” frumuseţii interioare………………………………………………………..............................274
III. 6. 1. 3. Iconografia lumii şi motivaţia teologico-filosofică a veleităţilor poetice şi plastice ale lui Antim……..288
III. 6. 1. 4. Motivul mării şi realizarea tabloului la Antim 303
III. 6. 1. 5. Cuvânt la Naşterea Domnului sau cascadele poeziei 331
III. 6. 1. 6. Lumea ca lumină şi podoabă 351
III. 6. 1. 7. *„Lună tu, stăpân-a mării…”* : Puncte de convergenţă între opera lui Antim Ivireanul şi cea a lui Mihai Eminescu. Motive şi viziuni comune sau similare……...383
III. 6. 1. 8. Transfigurarea întru cuvânt: cuvântul-lumină şi lumina cuvântul...........429
III. 6. 1. 9. „Ospăţul vorbelor”: literatura ca paradis………...................................450
III. 6. 2. Antim Ivireanul şi idealul purificării spiritual-morale a omului.................462
III. 6. 2. 1. Condiţia umană şi lupta cu păcatul 462
III. 6. 2. 2. Antim Ivireanul – creatorul unei fresce a societăţii româneşti de la începutul secolului al XVIII-lea şi critic al moravurilor..473
III. 6. 3. Originalitatea *Didahiilor* 493
III. 6. 3. 1. O hermeneutică proprie 493
III. 6. 3. 2. Izvoarele omiliilor antimiene 497
III. 6. 3. 3. Antim Ivireanul şi Ilie Miniat 508
III. 6. 4. Antim Ivireanul – isihast 518

Concluzii..534

Bibliografie………………………………………………………...........................545

Gianina Picioruș (n. 1977) a terminat Facultatea de Litere, Universitatea București, în 2001.

A urmat cursurile de Master, la specializarea *Literatură contemporană*, în 2002, pe care le-a absolvit cu o teza despre Nichita Stanescu și *fenomenul poezesc*.

Între 2002 și 2009 a elaborat teza de doctorat, *Antim Ivireanul – personalitate complexă a literaturii române*.

Lucrarea de față este o ediție online a tezei sale doctorale, care nu poate fi copiată, editată, multiplicată și comercializată fără acordul scris al autoarei sau al nostru, editorul acestei ediții, Pr. Dr. Dorin Octavian Picioruș.

Începutul, mijlocul şi sfârşitul, Stăpânul şi Domnul tuturor fiinţelor, şi simţitoare şi înţelegătoare, este Făcătorul tuturor, Dumnezeu.

Stăpânul însă şi sfârşitul tuturor celor de sub lună este omul.

Iar sfârşitul omului, pentru care s-a creat de Dumnezeu, este câştigarea şi fericirea lui Dumnezeu însuşi; fiindcă pentru om s-a făcut toată lumea aceasta, iar omul, se zice că s-a făcut de către Dumnezeu ca să dobândească pe Dumnezeu.

ANTIM IVIREANUL